

શ્રી

બહેરાત

આપણા દેશી ભાષાના સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ કરવાના સદુદ્દેશથી શ્રીમંત મહારાજ સાહેબ સર સયાજીરાવ ગાયકવાડ, સેનાખાસખેલ સમશેર બહાદુર, જી. સી. એસ. બાઈ, એઓ શ્રીએ કૃપાવંત થઈને બે લાખ રૂપીયાની જે રકમ અનામત મૂકેલી છે તેના વ્યાજમાંથી શ્રીસયાજીસાહિત્યમાળા રૂપે વિવિધ વિષયોને લગતાં પુસ્તકો તૈયાર કરાવવામાં આવે છે.

આ પુસ્તક અંગ્રેજી પુસ્તક “ ધી ગોલ્ડ ઓફ ઇન્ડિયા ” નો ગુજરાતી તરજુમો છે, અને તે રા. બ. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી બી. એ. એમની પાસે ઉક્ત માળાના ધર્મ-ગુણમાં પુખ્ત છઠ્ઠા રૂપે તૈયાર કરાવી પ્રસિદ્ધિમાં મૂકવામાં આવે છે.

વડોદરા, }
તા. ૧૦-૧૦-૧૭ } ન. પુ. જોષીપુરા
બા. આ.

A. B. Clarke,
વિદ્યાધિકારી
વડોદરારાજ્ય

પ્રસ્તાવના

ધાર્મિક પદ્ધતિ તરીકે હિંદુધર્મ ઉપર થોડાં વર્ષ થયાં ઘણાં પુસ્તકો લખવામાં આવ્યાં છે, તોપણ હિંદુપુરાણ વિષે પુસ્તકોની સંખ્યા ઘણીજ થોડી છે અને તેમાંના કોઈમાં પણ ભાગ્યેજ એ વિષય લોકપ્રિય થાય એવી રીતે વર્ણવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. એ થોડાં પુસ્તકોમાં કેટલાંક, ઘણાં વર્ષ થયાં, છપાતાં બંધ થયાં છે અને બીજાં જેવાં કે મિ. એ. એ. મૈક્રોનેલનું 'વેદિક પુરાણ વિષેનું' વખાણવા લાયક પુસ્તક, અભ્યાસકોને ઉપયોગી થાય એવી ધારણાથીજ પ્રસિદ્ધ કરેલાં છે. એવાં પુસ્તકોમાંનું એક છેલ્લામાં છેલ્લું અને સર્વથી વિશેષ બાણીતું મિ. હમલ્યુ. જે. વિકિન્સનું 'હિંદુ પુરાણ' છે; પરંતુ એ પુસ્તક ૩૧ વર્ષ અગાઉ પ્રકટ થયું (બીજી આવૃત્તિ ૧૯૦૦માં થઈ) અને ગમે તેવું ઉત્તમ છે તોપણ એનો વિષય સામાન્ય નથી. એમાં માત્ર વેદિક અને પૌરાણિક દેવોની હકીકત છે અને તે બંગાળાને લગતી કથાના ખાસ સંબંધમાં છે. આ ગ્રંથનો હેતુ આખા હિંદુસ્તાનમાં બાણીત દેવોની હકીકત આપવાનો છે. એવી આશા રાખવામાં આવે છે કે આ પુસ્તક ખરા અભ્યાસકોને ઈર્ષક ઉપયોગી થશે તેની સાથે એવા સાદા સ્વરૂપનું ગણાશે કે તે પ્રામાન્ય વાંચનારને પણ રસિક થઈ પડશે. આપણા તાબાના મોટા મુલકનાં-હિંદુસ્તાનનાં-કામકાજના આપણા જ્ઞાનમાં દેખીતોજ વધારો થયો છે અને હિંદુસ્તાનના જીવનનાં સર્વ સ્વરૂપ પર વધતું ધ્યાન મળતું થયું છે, તેથી આપણી હિંદુ પ્રજાની ૨૧,૭૦,૦૦,૦૦૦ પાણસની વસ્તી જે દેવો અને દેવીઓને પૂજે છે, તે તરફ બેઠરકારી બની અશક્ય છે, તેથી હિંદુઓ હબરો દેવોને પૂજે છે તેમાંના જુના અગત્યના અને પ્રતિનિધિરૂપ દેવોનું સંક્ષેપમાં સાચું અને માત્ર હકીકત આપી બાક એવું સંપૂર્ણ નહિ તોપણ અગત્યનું જ્ઞાન પૂરું પાડવાનો મેં પ્રયાસ કર્યો છે.

હિંદુ પુરાણના વિકાસ વિષે અને હિંદુઓનાં પવિત્ર પુસ્તકોમાં આપણા જ્ઞાનનાં મૂળરૂપ વચનોની મુકાબલે યોગ્યતા વિષે જે આરંભનાં પ્રકરણ આપ્યા પછી મેં હિંદુઓના દેવોના ત્રણ મુખ્ય વર્ગ પાડ્યા છે અને ત્રીજા ખંડમાં એક સંક્ષિપ્ત આવેશિક પ્રકરણ આપ્યું છે. છેવટના પ્રકરણમાં આખા વિષયનો સાર આપ્યો છે, અને હિંદુપુરાણનો વિષય અને યોગ્યતા નક્કી કર્યાં છે. હિંદુસ્તાનના દેવો સખ્યાબંધ છે; પરંતુ તેમના નીચે પ્રમાણે વર્ગ થઈ શકે છે.—

(૧) ઉત્તર હિંદુસ્તાનનાં મેદાનમાં વસેલા આર્ય લોકોએ ઘણા સૈંકા ઉપર પૂજેલા વૈદિક દેવો. એકઠે અપવાદ સિવાય વખતના વહેવાથી તેમની પૂજા બંધ થઈ ગઈ છે. તેટલા માટે હાલના હિંદુધર્મમાં જે દેવોનું હજી પણ સ્મરણ થાય છે કે કેટલેક અંશે સ્વીકાર થાય છે તેવાનેજ મેં પસંદ કરી વર્ણવ્યા છે. એ દેવો પણ બહુ પૂજાતા નથી; પરંતુ આ વિષયના અભ્યાસને માટે તેમને હાખલ કરવા જરૂરના છે, કારણ કે હિંદુપુરાણના વિકાસમાં તેઓ એક સ્પષ્ટ ભૂમિકા દર્શાવે છે.

(૨) પૌરાણિક દેવ એ અર્વાચીન હિંદુધર્મના મોટા દેવો અને દેવીઓ છે અને હાલ પણ પ્રાદ્યક્ષો અને ઊંચી જ્ઞાતિના હિંદુઓ તેમને પૂજે છે.

(૩) ઊત્તરતા દરબજાના દેવ, અર્ધ દેવ, અને ગામડાંના નાના દેવ, અસંખ્ય દેવ, જેમની પૂજા કરવા હિંદુ ખેડુતોનો મોટો વર્ગ લોભાય છે. પૌરાણિક વિકાસનાં બુદ્ધાં બુદ્ધાં પગથીઆં દર્શાવે એવા ચોક્કસ દેવોનેજ આમાંથી પસંદ કરવા શક્ય છે અને જગાના સંકેતને લીધે કેટલાક દેવોને યડતા મૂકવાની જે જરૂર પડી છે તેથી સાધારણ કરતાં વિશેષ ચિન્તા ઉત્પન્ન થઈ છે.

હિંદુ દેવોનાં નામની સંપૂર્ણ યાદી આપી નથી. એ ન્યૂનતા

હાસનકૃત કૌશથી પૂરી પડશે. સામાન્ય વાચકને એવી યાદમાં લાગ્યેજ રસ પડે છે અને એવા વાચકની જરૂરીયાત પર હમેશ લક્ષ આપવામાં આવ્યું છે.

એમ તો સ્પષ્ટ સમજવું કે, આ અન્ય અપૂર્વ (અન્ય તરીકે ગણાય એવી અન્યકારની ધારણા નથી. એમાં ઘણી અપૂર્વ હકીકત છે; પરંતુ સામાન્ય રીતે કેહેતાં, સ્વીકારાયલાં પ્રમાણભૂત પુસ્તક અને હિંદુધર્મનાં પ્રાચીન પુસ્તકનાં લાપાન્તરોમાંથી (ડૉ. જે. મૂરકૃત 'અસલના સંસ્કૃત અન્ય ' એ લાપાન્તરને સુખ્યત્વે અનુસરવામાં આવ્યું છે.) સુખ્યત્વે કરીને યસંદ કરીને આ પુસ્તક સંક્ષિપ્ત અને સસ્તિકે સ્વરૂપમાં રચવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. પુસ્તકના ચોક્કસ આજ લક્ષણને લીધે હું આશા રાખું છું કે તે ઘણા વાચકોને કીમતી થઈ પડશે. જે અન્યકારોનાં પુસ્તકોનો આ અન્યમાં ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે તેના તરફ હું ખરા અન્તઃકરણથી મારો ઉપકાર દર્શાવું છું; સુખ્યત્વે કરીને લંડનના ધર્મપ્રચારક મંડળના મિ. ડબલ્યુ. જે. વિકિન્સના અન્યની શૈલીએ આ અન્ય ઘણે ભાગે રચાયેલ છે તેથી હું તેમનો ઓશિંગણ છું. મિ. એફ. ડીવિલ વૉકરે આ પુસ્તક તપાસી જવામાં અને એને પ્રસિદ્ધ કરવામાં તથા એના છાપેલા ખર્ચા ('પ્રેસ') સુધારવામાં મને કીમતી મદદ આપી છે. રેવરન્ડ જે. એ. વેનિસ બી. એ. તથા એ. એસ. ગેટન એમ. એ., ડી. ડી. એ મને સહાયભૂત સૂચનાઓ આપી છે અને આ પુસ્તકને પ્રમાણભૂત કરવામાં કંઈ થોડે અંશે મદદ કરી નથી. રેવરન્ડ એચ. આર. માર્ડન, એમ. એ. (બ્રિટિશ અને પરદેશી ધર્મપુસ્તકમંડળનો ઘાંઠો પરગણા માટેનો મન્ત્રી) એ ઘણી અતુરાર્થ અને સંભાળથી ઉત્તમ સૂચીપત્ર તૈયાર કરી પુસ્તકની ચોખ્ખતામાં ઘણા વધારો કર્યો છે, તેમનો તેમજ હિંદુસ્તાનના જોડીઆ પ્રાન્તના મથુરા શહેરના ચિત્રકારો મેશર્સ ભારત હિતૌથી અને કુંપનિએ આ પુસ્તકની હકીકત સ્પષ્ટ અને રસમય કરવા માટે જે ઉત્તમ ચિત્રો પૂરાં પાડ્યાં છે તેને માટે તેમનો હું બિંબે ઉપકાર

માતું છું. એ કંપનિએ પૂરા ન પાડેલાં એવાં ચિત્ર સુકાળલે થોડાં છે અને તે જેમનાં છે તે દરેકનો (આભારપૂર્વક) સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે.

બીજી એકમે જાળત મારે કહેવાની ધંધા છે. કેટલાક દેવો અને દેવીઓને લગતી કથાઓમાં જે અશ્લીલ હકીકત લક્ષણરૂપ છે એમ ખેદ સાથે કહેવું પડે છે તે હકીકત વિષે આ પુસ્તકમાં ભાગ્યેજ સૂચના છે. હિંદુપુરાણના આ સ્વરૂપ વિષે બીલકુલ સૂચના કરવીજ નહિ એ તો અશક્ય છે; પરંતુ તેના પર વિસ્તારથી કહેવામાં આવ્યું નથી. કદાચ, પુરાણો અને તંત્રોમાં કહેલા હિંદુધર્મની અશ્લીલતા આજના હિંદુસ્તાનના સામાન્ય વર્ગને એ ધર્મ એટલો બધો પ્રિય થવાતું એક કારણ છે. તેથી ઉલટું, ઘણા ધારે છે તેમ ધારણું કે હિંદુધર્મમાં એવું ઘણું છે, એ ભૂલ છે. આ પુસ્તક વાંચવાથી સમજશે કે જેમ હિંદુઓના તત્ત્વજ્ઞાનમાં ઘણા પવિત્ર અને ઉચ્ચ સિદ્ધાન્તો અને વિચારો છે અને જેમ તેની સામાજિક અને ધાર્મિક પ્રવૃત્તિમાં ઘણું વખાણવા લાયક છે, તેમ હિંદુસ્તાનના દેવો અને દેવીઓમાં ઘણાં સન્માનને નહિ તો માનને તો યોગ્ય છે. રામ અને સીતાના કાવ્યની નિષ્કલંક શુદ્ધિ એ આ વચનની પૂરતી સાબીતી છે.

ખ્રિસ્તિ માદરીએ લખેલી હકીકતમાં દેવો અને દેવીઓનાં જીવનનાં કેટલાંક લક્ષ આપવા જેવાં સ્વરૂપ પર ટીકાનો સુકાળલે અભાવ જોઈ વાચકોને નવાઈ લાગશે; પરંતુ વાસ્તવિક હકીકત એ છે કે હિંદુ દેવોની વાર્તાને મારી કલમથી કંઈ નિન્દા કે તિરસ્કાર કરવાની જરૂર નથી; ઘણે ભાગે તેઓ જાતેજ નિન્દિત થયેલી છે. જે ઉત્તારાઓ આપ્યા છે ને તેનો જે અર્થ કર્યો છે તેમાં મેં નિં . . . ત રહેવાનો પ્રામાણિકપણાથી પ્રયાસ કર્યો છે, “કશાનો દોષ યોછો પણ કર્યો નથી, તેમજ કશું દેખલાવથી પણ લખ્યું નથી.” આ વાત કહેવી યોગ્ય છે કે હિંદુ પુરાણો વિષે અજ્ઞાન આવે છે તે એ વિષય ઘણો વિશાળ છે એમ

ત્રીકાસાયલું છે અને ઘણો શુચ્ચવણુભરેલો છે તે તરફ નજર કરતાં
 ઇતી ખબર મેળવવાની અશક્તિને લીધે જેટલું છે તેટલું રસના
 ભાવને લીધે નથી. મને ખાતરી છે કે ઘણા આધારો પરથી મેં જે
 રજુ કાઢ્યું છે તે ઉપયોગી થશે અને જેઓની ઇચ્છા એ વિષયનો
 ધારે જિજ્ઞાસા કરવાની છે તેમની ઇચ્છા આ પુસ્તકે વાંચવાથી
 સંતોષ થશે.

૯૧, કેલેરન્ડન સડકે, લીડસ, ૩૭ નવેમ્બર ૧૯૧૩	}	ઇ. ઑરબોર્ન માર્ટિન
---	---	--------------------

ભાષાન્તરકર્તાની પ્રસ્તાવના

+++++EEEEEEEEE+

આ ભાષાન્તર શ્રીમન્ત મહારાજ સાહેબ, શ્રીસયાજીરાવ
ગાયકવાડના ઉદાર આશ્રયથી તૈયાર થયું છે.

આ પુસ્તકમાં હિંદુઓનાં દેવ અને દેવીઓની હકીકત આપી છે. વેદના સમયમાં પ્રાચીન આર્યો કયા દેવોને પૂજતા અને તેમની પૂજા કયા પ્રકારની હતી, તથા એ પૂજા કયાં કારણોથી ઉદ્ભવ પામી હતી તેનું વિવેચન અન્યકારે આરંભમાં કર્યું છે. પ્રમાણ તરીકે ઋગ્વેદની અનેક ઋચાનું લાપાન્તર આપ્યું છે.

વેદના સમય પછી એ પ્રાચીન સાદી પૂજા કેવી રીતે હ્રુત થઈ અને અનેક દેવ અને દેવીઓની પૂજા શી રીતે ઘણલ થઈ તે અન્યકારે દર્શાવ્યું છે. પ્રાચીન દેવોમાંના કયા દેવોની પૂજા જારી રહી અને તેના સ્વરૂપમાં કેવો ફેરફાર થયો તથા કયા અન્ય દેવોની પૂજા લોકપ્રિય થઈ અને શા કારણથી, અવતારનો સિદ્ધાન્ત શી રીતે મનાયો, અને દેશના જુદા જુદા ભાગોમાં મૂર્તિપૂજા કેવા સ્વરૂપમાં જોવામાં આવે છે તે બધાંનું ચિત્ર અન્યકારે સાફ આપ્યું છે. એ કામને માટે તેમણે પ્રાચીન હિંદુ ગ્રંથોનો આશ્રય લીધો છે. રામાયણ, મહાભારત, ભાગવત, શિવપુરાણ, વિષ્ણુપુરાણ, આદિ અનેક ગ્રંથોમાંથી ઉતારા આપ્યા છે. તેમજ હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગમાં તેમણે તથા અન્ય પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ હિંદુધર્મનું જે જે સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ જોયું છે તેનો પણ ઉપયોગ કર્યો છે.

આવા પ્રકારની પૂજાથી નીતિને પુષ્ટિ મળે છે કે હાનિ થાય છે કે તેને નીતિ સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ છે કે નહિ તે વિષે પણ અન્યકાદે પોતાના વિચાર દર્શાવ્યા છે.

ઉપસંહારમાં તેમણે નિબંધપાતથી કહ્યું છે કે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો-

ને પુરાણની વાર્તાઓમાં કેટલુંક ઘણું વિચિત્ર, હસવા જેવું, તથા તિરસ્કારને પાત્ર લાગે તેમજ હિંદુઓની મૂર્તિપૂજા તથા લકિતમાં પણ તેવાંજ લક્ષણ માલમ પડે; પરંતુ “લકિતમાન્ હિંદુઓ તરેહવાર અને પરસ્પર વિરુદ્ધ વાર્તાઓને પૂર્ણ શ્રદ્ધાથી ખરી માને છે અને કોઈક વિચિત્ર કલ્પનાવાળા દેવની સંપૂર્ણ પરિત્યાગવૃત્તિથી મંદિરમાં પૂજા કરે છે, તે હિંદુઓની માનસિક સ્થિતિ સમજવી ગમે તેવા સમભાવનાવાળા અને જ્ઞાની સુરોપીઅન વિદ્વાનને પણ અતિશય અઘરી છે એમ અમારું મત છે”-આ પ્રમાણે અન્યકાર ઘણા હતાપણુલરેલા અને પરિપકવ વિચાર આપે છે.

છેક પ્રાચીન સમયથી તે અધર્મનું હિંદુધર્મની સ્થિતિને અખંડ ઇતિહાસ સંક્ષેપમાં આ પુસ્તક પૂરો પાડે છે. મૂળ અન્થો જેઓએ જ્યાં નથી તેવા વાચકોને આમાંથી ઘણું જાણવાનું મળશે. આપણી પોતાની બાબતથી પણ આપણે-ઘણી વાર અજાણ્યા હોઈએ છીએ; તે વિષે જિજ્ઞાસુ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો કેવો ખંત રાખે છે તે આવાં પુસ્તકથી સમજાશે.

કેટલેક સ્થળે વાચકને અન્યકારની ટીકા અયોગ્ય લાગશે. આનું કારણ ઉપસંહારમાં અન્યકારે પોતેજ કહ્યું છે તે પ્રમાણે હિંદુઓની માનસિક સ્થિતિનું તેમનું અજ્ઞાન છે. તેમણે એટલું તો સ્વીકાર્યું છે કે પાશ્ચાત્ય પ્રજાનું જીવન ધર્મના સ્વરૂપથી બહાર છે અથવા તો તેને ઉપર ઉપરથીજ સ્પર્શ કરે છે; પરંતુ હિંદુઓના જીવનમાં દરરોજના નાનામાં નાના કામમાં પણ ધર્મ જોતપ્રોત થયો છે; તેમના જીવનના અંશે અંશમાં અને છેક આન્તર સ્વરૂપમાં પણ તે દાખલ થયો છે. આ કારણથી પુરાણોની વાર્તામાં તથા લકિતના બાહ્ય સ્વરૂપમાં કેટલુંક હસવા જેવું તથા તિરસ્કારવા જેવું પણ લાગે એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ ‘ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા’ ના એક વિદ્વાન અવલોકનકારે રેવરન્ડ ડૉ. એન. મેકનિકલકૃત ‘હિંદુઓનો ઇશ્વર-વાદ’ એ પુસ્તક પર અવલોકન કરતાં વાળખી કહ્યું છે કે “દરેક

ધર્મનું લાગણી વગરનું પૃથક્કરણ કરવાથી તેમાં ઘણી બાબતો એવી પ્રકટ થશે કે તે પૂર્વાપરવિરુદ્ધ કે પરસ્પરવિરુદ્ધ, ન્યાયને અનુસરે નહિ એવી, અને મૂર્ખાઈભરેલી પણ લાગશે; પરંતુ જીવનમાં ઉચ્છૃંષ્ણ આણનારી તો માનનારની શ્રદ્ધાજ છે અને એ "ઉચ્છૃંષ્ણથીજ દેખીતા વિરોધો હુપ્ત થઈ જીવનનું સુંદર એકીકરણ થાય છે અને પોતાનાં ધાર્મિક જીવન ઉપરજ યોગ્ય રીતે કહેવામાં આવ્યું છે તેમ, પ્રજાઓ વિશ્રાન્તિ પામે છે." *

વળી પુરાણો તરફ વિદ્વાનોનું જોઈએ તેટલું લક્ષ એવાયું નથી. ગીતા અને ઉપનિષદનું તત્ત્વજ્ઞાન એવા જાંઘા પ્રકારનું છે કે વિદ્વાનો તે તરફજ આકર્ષાયા છે અને સાધારણ વર્ગનાં મનુષ્યો માટે લખાયેલાં પુરાણ તરફ તેમનું પૂરતું લક્ષ ગયું નથી. મારા એક મિત્ર, વિશાખપટ્ટણના શ્રીમન્નરસિંહ સ્વામીએ 'પ્રાચીન હિંદુ જાતો' વિષે એક ચોપાનીઈ પ્રકટ કર્યું છે, તેમાં તેમણે દર્શાવ્યું છે કે પુરાણોનો સુકાબલે અભ્યાસ કરી તારતમ્ય શોધી કાઢવા તરફ જોઈએ તેવો પ્રયત્ન થયો નથી. તેઓ જૂત, પિશાચ, અને અસુર એ નામની જુદી જુદી જાતો હતી એમ સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કરે છે. પુરાણોનો સુકાબલે અભ્યાસ કરી જૂત વિષે તેઓ કહે છે કે તેઓ પૌરાણિક સમયની અગાઉ હિંદુસ્તાનમાં વસેલી પ્રાચીન જાતો હતી;

---

* 'A cold analysis of any religion will reveal much that is inconsistent, magical, and even absurd. It is the faith of the believer that imparts to it the warmth of life, and it is by this warmth that the seeming inconsistencies are melted into the gracious synthesis of life: and it is upon their religious life, as it has been well said, that nations repose.'

The 'Times of India'

11th August 1915

પ્રથમ તેઓ જંગલી હતા, અને તેમના જે નાયક હતા-રુદ્ર આં
રુદ્રાણી-રુદ્રને ભૂતાનાયક, ગણનાયક વગેરે નામે લાશ પાડ્યાં છે
અને રુદ્રાણીને ગણનાયિકા કહી છે. ‘ગણનાયિકા’ એટલે ગણના
નાયકનું કામ કરનારી સ્ત્રી, ગણનાયકની સ્ત્રી નહિ. તેમ હોત તે
તેનું નામ ગણનાયિકા નહિ પણ ગણનાયકી થાત. ભૂતોની પછ
અસુર નામની જાતિ હિમાલયની દક્ષિણે, ઉત્તર હિંદુસ્તાનના
મેદાનમાં વસી. એ જાતિમાં દૈત્ય, દાનવનો સમાવેશ થતો હતો,

‘વાહન’નો અર્થ ‘ધ્વજ’ લેવાનો છે, બેસવાનું વાહન
નહિ. ‘વાહન’નો અર્થ ‘ધ્વજ’જ થાય છે, એ નીચેના શબ્દોથી
સ્પષ્ટ છે:—

ગરુડધ્વજ	અને	ગરુડવાહન	વિષ્ણુ
ઘૃષધ્વજ	અને	ઘૃષવાહન	શિવ
કે		કે	
ઘૃષમધ્વજ		ઘૃષમવાહન	
મેષધ્વજ	અને	મેષવાહન	અગ્નિ

‘મહિષાસુરમર્દિની’ એવું નામ કાલિકાનું છે. સામાન્ય રીતે
‘મહિષાસુર’નો અર્થ મહિષાકાર અસુર કરવામાં આવે છે, પરંતુ
‘મહિષ’ એ અસુરનું નામ હતું—‘સ ચાદ દૈત્યોઽસ્મિ વિમો
સચિવો મહિષસ્ય તુ ।’—આ ઉપરથી સમજાશે કે મહિષો નામ અસુર:
મહિષાસુર: એવોજ અર્થ ખરો છે.

આટલી ટૂંકી હકીકત ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ સમજાશે કે
પુરાણોનો અભ્યાસ જેવો થયો ભોઈએ તેવો થયો નથી અને તેમાંનાં
ધણાં વચનને અચોજ્ય અર્થમાં લેવાથી હસવા જેવો અર્થ થાય
છે; પરંતુ તેના ખરો અર્થ ચોક્કસ કાઢવાનો ભોઈએ તેવો પ્રયત્ન થયો
નથી; અને તે ધર્મ ચોજ્ય અર્થ સમજાય નહિ ત્યાંસુધી તે પરથી
તર્ક ઉઠાવવાને અતુમાન કરવાં એ અજુગતુંજ છે એ નિર્વિવાદ છે.

કેટલેક સ્થળે અન્યકારે ઉપલક્ષીઆ દૃષ્ટિથી જોઈ અનુમાન કાઢવાની ભૂલ કરી છે. દાખલા તરીકે, શિવપૂજના પ્રકરણમાં કાશી-વિશ્વનાથનાં દર્શન કરવા અનેક માણસો આવે છે, તે ગંગાજળ અને બિલ્વપત્ર મહાદેવના લિંગ પર ચઢાવે છે, ને દર્શન કરી સત્વર પાછા ફરે છે. અન્યકારને આ પૂજામાં કંઈ પ્રોઠ કે ગાંભીર્યભર્યું કે જોતારના મનમાં પૂર્વકે માટે સાચે લાવ ઉત્પન્ન કરે એવું લાગતું નથી. અન્યકારને એમ લાગે એ સ્વાભાવિક છે. હિંદુઓની પૂજાવિધિ તેઓને જોવાના પ્રસંગજ મળતા નથી અને કેટલેક સ્થળે તેમની ઇચ્છા હોય તોપણ તેમને એ વિધિ જોવા દેવામાં આવતી નથી. આથી યાત્રાળુઓ દર્શનપ્રસંગે જળ ને પુષ્પ ચઢાવે છે તેને તેઓ પૂજાવિધિ માની લઈ ટીકા કરે છે. આ તેમનું અજ્ઞાનનુંજ ફળ છે. કાશી-વિશ્વનાથની, કે ચિદમ્બરમ્ના સ્ક્રાટિક શિવલિંગની, કે ગમે તે કોઈ સ્થળે વિધિપુરઃસર થતી પૂજા જુઓ તો હિંદુઓની પૂજામાં કંઈ ગાંભીર્ય છે કે નહિ તે તેમને સ્પષ્ટ સમજાય.

અન્યકારે પોતે કહ્યું છે તેમ હિંદુધર્મ સવચ્છાહી છે. એના હીર્ષદર્શી આચાર્યોએ એમાં અનેક ઉત્તરોત્તર ચઢતી ભૂમિકા રાખી છે. કર્મમાર્ગ, ભક્તિમાર્ગ, અને જ્ઞાનમાર્ગ, એ એ ભૂમિકાઓનાં મુખ્ય સ્વરૂપ છે. ઇન્દ્રિયોને કાળમાં રાખ્યા વિના અને હૃદય શુદ્ધ થયા વિના ભક્તિ થઈ શકતી નથી. તપ, તીર્થયાત્રા, વ્રત, ઉપવાસ, આદિ કર્મો ચિત્તને શુદ્ધ કરવા માટે છે. ચિત્ત શુદ્ધ થાય છે ત્યારે જ જ્ઞાન કે ભક્તિનો અધિકાર થાય છે. કર્મથી જો ચિત્ત શુદ્ધ ન થાય તો કર્મ નકામાંજ છે. પરંતુ એટલું પણ સમજવાનું છે કે કર્મમાંજ ધર્મ પરિસમાપ્ત થતો નથી. તાત્ત્વિક જ્ઞાન મેળવવા માટે જ્ઞાન આવશ્યક છે અને ચિત્તશુદ્ધિ એ જ્ઞાન મેળવવામાં સાધનરૂપ છે. પરંતુ સાધનનેજ મુખ્ય માનવું એ મોટી ભૂલ છે. શ્રીમદ્છંકરાચાર્યે કહ્યું છે કે

ચિત્તસ્ય શુદ્ધયે કર્મ ન તુ વસ્તુપલબ્ધયે ।

વસ્તુસિદ્ધિર્વિચારેણ ન કિંચિત્ કર્મકોટિભિઃ ॥૧૧॥

વિવેકચૂડામણિ

કર્મ ચિત્તની શુદ્ધિને માટે છે, વસ્તુ-તાત્ત્વિક વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવા માટે નથી; વસ્તુની સિદ્ધિ તો વિચારથી આવે છે; કોટિ કર્મથી લગભગ પણ થતી નથી.

આ પ્રમાણે હિંદુધર્મનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ છે. સાધારણ મનુષ્યો ધર્મની સપાટી ઉપરજ રમે ને થોડાજ તેનો તલસ્પર્શ કરી શકે એ સ્વાભાવિક છે. દુનિયામાં જાયામાં જાંચું તત્ત્વજ્ઞાન પૂરું પાડનાર હિંદુઓનું વેદાન્તશાસ્ત્ર છે ને તેની ઉચ્ચતમ કોટિ શ્રીમદ્દશા-આર્યનો કેવલાદ્વૈતમાર્ગ છે. પરંતુ સાધારણ શુદ્ધિના મનુષ્યને માટે એ માર્ગ ઘણો કઠણ છે, તેથી તેમને, માટે સશુણ સ્વરૂપની ભક્તિનો માર્ગ દર્શાવ્યો છે. શ્રીમદ્દશાઆર્યે પોતાની માતાને મરણસમયે પ્રથમ સુખરૂપ એક પરમાત્માનો ઉપદેશ કર્યો, ત્યારે માતાએ કહ્યું કે

‘સૌમ્યાણુમે મે રમતે ન ચિત્તં રમ્યં વદ ત્વં સગુણં તુ દેવમ્’

હે સૌમ્ય ! મારું મન નિર્જુણ પરબ્રહ્મને વિષે રમતું નથી, માટે મને સશુણ દેવનો ઉપદેશ કર. ’ આ રીતે અધિકારપરત્વે જ્ઞાન આપવાની શૈલી આર્યોમાં પ્રાચીન કાળથી પ્રચલિત છે. જે માર્ગ જેને રુચે તે માર્ગે તે બાથ કેમકે રુચિયો. વિચિત્ર છે; પરંતુ સર્વ માર્ગે પદમેવાવિતીયં નિત્યં શુદ્ધશુદ્ધમુક્તસજ્જમાવમ્ (એકજ, અદ્વિતીય, નિત્ય, શુદ્ધ, શુદ્ધ, સુક્ત સ્વભાવ) એવા પરબ્રહ્મનેજ પહોંચાય છે. યુષ્મદન્તે કહ્યું છે તે ચોખ્ખું છે કે

રુચીનાં વૈચિત્ર્યાદૃજુકુટિલનાનાપયજુપાં

નૃણામેકો ગમ્યસ્ત્વમસિ પપસામર્જવ દ્વ ॥

લોકોની રુચિઓ વિચિત્ર છે, કોઈ સીધું, કોઈ વાંકું, એમ
લિન્ન લિન્ન માર્ગે લોકો ખાય છે; પરંતુ બધી તરીકો સમુદ્રને મળે
છે તેમ સર્વ માર્ગે ગન્તાવ્ય-પહોંચવાનું સ્થાન તુંજ છે.

હિંદુઓ અને કહેવવાદી છે એવું પણ ઉપલક્ષ્ય દિને લાગે એ
સ્વભાવિકજ છે. હિંદુઓની વસ્તી આખા હિંદુસ્તાનમાં આશરે
૨૨ કરોડની છે, ને તેઓ ૩૩ કરોડ દેવોને માને છે ! વસ્તુસ્થિતિ
એવી છે કે હિંદુઓ સર્વ બ્રહ્મમય જગત્-સર્વ જગતને બ્રહ્મમય માને
છે. તેઓ વિશ્વેશ્વરવાદી છે, આખા વિશ્વને, અખિલ પ્રાણીને ઈશ્વર
માને છે. આત્મને શ્રીકૃષ્ણને પોતાની વિભૂતિ વિગતવાર કહેવા
માર્થના કરી ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે:—

હન્ત તે કથયિष्याમિ दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।

माधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे ॥

હે અર્જુન ! બહુ ખુશીની વાત છે, હું તને મારી દિવ્ય
વિભૂતિઓ સુખ્ય સુખ્ય કહીશ; કેમકે હે કુરુશ્રેષ્ઠ ! વિસ્તારથી
કહું તો અન્ત આવે એમ નથી.

આમ કહી સુખ્ય વિભૂતિઓ ગણાવી છેવટે, ઉપસંહારરૂપે
કેહ્યું કે:—

यद्यद्विभूतिमत् सर्वं श्रीमदुर्जितमेव वा ।

तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेर्जोशसंभवम् ॥

જે જે વિભવયુક્ત સત્ત્વ છે, શ્રીયુક્ત, તેજસ્વી છે, તે સર્વ
મારા તેજથીજ ઉત્પન્ન થયું છે એમ જાણ

અર્થાત્, લિન્ન લિન્ન દેવો એ પરબ્રહ્મની વિભૂતિરૂપ છે.
સારાંશ કે હિંદુઓ અને કહેવવાદી નથી, પરંતુ વિશ્વેશ્વરવાદી છે.

આ પ્રમાણે હિંદુધર્મના રહસ્યતુ કંઈક દિગ્દર્શન કરાવ્યું. ધર્મના ગ્રાહ્ય સ્વરૂપમાં જે કંઈ દ્વષિત હોય તે દૂર કરવું એ આપણું કર્તવ્ય છે. આ અવશ્ય યાદ રાખવું કે મનુષ્ય પોતાની ભૂલો ભેઈ શકતો નથી; અન્યને તે સહજ જણાય છે. આ સત્ય વિચાર મનમાં રાખી શુદ્ધ બુદ્ધિથી આ પુસ્તક વાંચશે તો વાંચનારને ઘણું અમૂલ્ય જ્ઞાન મળશે તેની સાથે લાભ પણ થયા વિના રહેશે નહિ. વામ-માર્ગીઓના આચાર, જેમાં નીતિ હ્રુપ્ત થાય છે, તથા ધર્મના આચાર-ને મિથે જે પવિત્ર નીતિને દ્વષિત કરે છે, તેમજ કેવળ વહેમી વિચારો જે ધર્મના પવિત્ર નામને કલંકિત કરે છે અને પ્રજાને ઉપ-હાસ્ય બનાવે છે, તેવા વિચારો બહુધા અજ્ઞ વર્ગમાંજ પ્રચલિત છે અને અજ્ઞાનજ તેતું કારણ છે. એ અજ્ઞાન દૂર થયે એવા વિચારો નબટ થયા વિના રહેશે નહિ. આ પુસ્તકના અભ્યાસથી અશુદ્ધ વિચારો તરફ મન જતું અટકશે અને સુજ્ઞ પુરુષો તેવા વહેમી રિવાજો અટકાવવાનો પ્રયત્ન કરશે તો દેશતું ઘણું કલ્યાણ થયા વિના રહેશે નહિ.

ભાષાન્તર અને તેટલી સરળ ભાષામાં કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. ઋચાના મન્ત્રો તેમજ કેટલેક સ્થળે મૂળના શ્લોકો પણ આપ્યા છે. મન્ત્રો પર સ્વાયણાચાર્યતું ભાષ્ય અને શ્લોકોનો અર્થ નીચેના ટિપ્પણમાં આપ્યાં છે. આશા છે કે પુસ્તક લોકપ્રિય થશે.

હવાડીઓ ચક્રલો,
સુરત
ઓગસ્ટ ૧૯૧૫

}

કમળાશંકર પ્રાણુશંકર ત્રિવેદી

જોયલાં મુખ્ય પુસ્તકો

હિંદુસ્તાનમાં ધાર્મિક વિચાર	સર મોનિઅર	આવૃત્તિ ૧૮૮૩
અને જીવન	(વલિઅમ્સ)	
હિંદુસ્તાનનાં વીરરસ કાવ્ય	”	૧૮૬૩
હિંદુસ્તાનનું ડહાપણ	” (ખીજી આવૃત્તિ)	૧૮૭૫
બ્રાહ્મણધર્મ અને હિંદુધર્મ	” (ત્રીજી આવૃત્તિ)	૧૮૮૭
હિંદુઓના ધર્મ ઉપર નિબંધો	પ્રોફેસર એચ. એચ. વિલ્સન એફ. આર. એસ.	૧૮૬૨
હિંદુઓનાં ઇતિહાસ, સાહિત્ય, અને ધર્મ સંબંધી વિચાર	રેવરન્ડ હબલ્યુ વૉર્ડ (પમી આવૃત્તિ)	૧૮૬૩
હિંદુપુરાણ	હબલ્યુ. જી. વિલ્કિન્સ (૨જી આવૃત્તિ)	૧૯૦૦
ઉત્તર હિંદુસ્તાનનો લોકપ્રિય ધર્મ અને લોકકથા	હબલ્યુ. કૂક, આઈ. સી. એસ. ૨ભાગ (નવી આવૃત્તિ)	૧૮૬૬
તોપેખાનું	રેવરન્ડ જી. ડી. સ્ટેચર	૧૬૧૦
મૂળ સંસ્કૃત ગ્રંથોનાં વચન	ડૉક્ટર જી. મૂર	૧૮૭૦
હિંદુસ્તાનના ધર્મ	મૉન્સ. એ. બાર્થ (૩જી આવૃત્તિ)	૧૮૬૧
હિંદુ સર્વદેવ	એડ્વર્ડ મૂર	૧૮૧૦
હિંદુસ્તાનના ધર્મ	ડૉક્ટર ઈ. હબલ્યુ હાકિન્સ	૧૮૬૫
પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ	પ્રો. મૉક્સ મ્યૂલર	૧૮૫૬

જર્મન કારખાનામાંથી કંકડા	”	૧૮૬૮-૧૮૭૫
(૪ લાગો)		
ખ્રિસ્તિ સાહિત્યમંડળની	ડૉ. મર્ડોક	જુદા જુદા
હાથપોથીઓ		
એશિઆનો અભ્યાસ	સર આલ્ફ્રેડ લાયલ	
(૨ લાગ)	કે. સી. બી.	૧૮૬૭
પ્રાચીન અને અર્વાચીન હિંદુધર્મ	રાવ બહાદુર લાલા	
	વૈજનાથ	૧૬૦૫
અસલની કેળવણી (૨ લાગ)	ટેલર, ડી. સી. એલ. એફ.	
	આર. એસ. (તન્ત્રી)	૧૮૬૧
હિંદુપુરાણનો શિષ્ટ કોશ	જે. હાસન એમ. આર. એ. એસ.	
		૧૮૮૮
પ્રાચીન નહિ એવાં પુરાણનો	મેરિઅન એડ્વર્ડ્ઝ અને	
કોશ	લુઇ રુપેન્સ	૧૬૧૩
પ્રાચીન હિંદુસ્તાનનાં વીરરસ	રોમેશ દત્ત સી. આઇ. ઇ.	૧૮૬૬
કાવ્ય		
હિંદુસ્તાનના મોટા ધર્મ	ડૉ. જે. મરે મિચેલ	૧૬૦૬
એશિઆનો પ્રકાશ	સર એડ્વિન આનોલ્ડ	૧૮૬૦
પ્રેમસાગર	લાખાન્તર,	
પર્યટન અને સંસ્મરણ (૨ લાગ)	એચ. જન. હબલ્યુ. એચ.	
	સ્લીમન, કે. સી. બી.	૧૮૪૩
હિંદુપુરાણ	કર્નલ જે. કેનેડિ	૧૮૬૨
રામાયણ	ગ્રા. રાલ્ફ જે. એચ.	
	ગ્રિફિથ, સી. આઇ. ઇ.	
હિંદુ ધર્મ અને ખ્રિસ્તિ ધર્મ	રેવરન્ડ ડૉ. જે. રૉબર્ટ્સ	૧૬૦૫

એશિયાના લોકોનાં ચારિત્ર્ય, અને જે. એ. હુબોર્થસ ૧૮૬૨
 રીતભાત, અને રિવાજનું
 વર્ણન

હિંદુસ્તાનના ધરમાત્રમસમાગમ- ઓ. જૉન કુંમ્બેલ
 વાહીઓ, યોગીઓ, અને ચોમન ૧૯૦૩
 સાધુઓ

હિંદુસ્તાનનો આત્મા ડૉ. જર્મી. હોવેલ્સ ૧૯૧૩
 હિંદુધર્મનું પ્રથમ પુસ્તક જે. એન. ફાકુંડર ૧૯૧૧

અનુક્રમાંલિકા

— ૧૮૧૭૩૭૨ —

ખંડ ૧લો

પ્રાવેશિક

પ્રકરણ	પૃષ્ઠ
૧. હિંદુ પુરાણોનો વિકાસ	૧
૨. હિંદુઓનાં ધર્મપુસ્તકો	૧૧

ખંડ ૨જો

વેદમાં વર્ણવેલા કુદરતના દેવો

૧. દ્યૌરિપતા અને પૃથ્વી-આકાશ પિતા અને પૃથ્વી માતા	૩૩
૨. અગ્નિદેવ,	૪૨
૩. સૂર્ય કે સવિતૃ	૪૬
૪. વિશ્વના મર્વજ દેવ વરુણ	૫૬
૫. મેઘરાજા ઇન્દ્ર	૬૫
૬. સોમ, હિંદુઓના માદક દેવ (પાછળથી એ અને ચન્દ્ર એક ગણાયા)	૭૬
૭. મરણ પામેલાનો ન્યાય અને શાસન કરનાર, યમદેવ	૮૭
૮. વેદમાં વર્ણવેલા નાના દેવો	૯૯
૧. ઉશસ્-પ્રાતઃકાળની દેવી	૯૯
૨. સૂર્યના સારથિ, અશ્વિનો	૧૦૧
૩. વિશ્વકર્મા (ત્વષ્ટા હિંદુઓનો, વલ્કન)	૧૦૨
૪. મરુત તોફાનના દેવ	૧૦૫
૫. ક (કિમ્) પ્રશ્નાર્થક સર્વનામ	૧૦૫

ખંડ ઉળો પુરાણના દેવો

અર્વાચીન હિંદુધર્મના દેવો

૧. પરમતત્ત્વ અને હિંદુત્રિમૂર્તિ	૧૦૯
૨. સર્જનહાર, બ્રહ્મા અને વિદ્યાદેવી, સરસ્વતી	૧૨૦
૩. સૃષ્ટિત્રુ રક્ષણ કરનાર વિષ્ણુ અને સંપત્તિની દેવી લક્ષ્મી	૧૩૭
૪. વિષ્ણુના દસ અવતાર	૧૫૫
(૧) મત્સ્યાવતાર કે માછલાનો અવતાર	૧૫૭
(૨) કૂર્માવતાર અથવા કાચબાનો અવતાર	૧૫૯
(૩) વરાહાવતાર-હુલ્લેરનો અવતાર	૧૬૧
(૪) નરસિંહાવતાર	૧૬૨
(૫) વામનાવતાર	૧૬૨
(૬) પરશુરામ-ફરસી સાથે રામ	૧૬૪
(૭) રામચન્દ્રનો અવતાર	૧૬૫
(૮) કૃષ્ણાવતાર	૧૬૫
(૯) બુદ્ધાવતાર	૧૬૫
(૧૦) કલ્કિ અવતાર	૧૬૭
૫. રામ અને સીતા; હિંદુઓનું મહાકાવ્ય	૧૬૯
૬. કૃષ્ણ, હિંદુ લોકોના એપોલો	૧૮૭
૭. બુદ્ધ, જ્ઞાનનો પ્રકાશ પામેલા	૨૦૭
૮. જગન્નાથ, જગતના ધણી	૨૧૮
૯. કામદેવ, હિંદુઓનો કુર્યુપિડ	૨૨૫
૧૦. ચૈતન્ય, યાચક દેવ	૨૨૯
૧૧. શિવ, સૃષ્ટિના પ્રલય કરનાર, અને પશ્ચાન્ન	૨૩૫
૧૨. શિવની પત્ની કે શક્તિ	૨૫૩
(૧) ઉમા અને પાર્વતી, નંદ સંપૂર્ણના દાખલા	૨૫૫

(૨) દુર્ગા અને કાલી, વિક્રાણ સ્વરૂપના દાખલા

૨૫૭, ૨૬૧

૧૩. શિવ અને પાર્વતીના પુત્રો	૨૬૭
(૧) ભાંગલિક ગણેશ	૨૬૭
(૨) કાર્તિકેય, સુદના દેવ	૨૭૨
(૩) અગ્નેનાર, એક રક્ષક દેવ	૨૭૫

ખંડ ૪થો

ભિતરતી પંજિના દેવો અને નાના દેવો

૧. પ્રાસ્તાવિક સંક્ષિપ્ત વર્ણન.	૨૭૭
૨. પાંચ ભાઈઓ (મહાભારતના અર્ધ દેવ પુરુષો)- ની વાત	૨૮૧
૩. પવિત્ર નદીઓ, ગંગા મા, નર્મદા વગેરેની પૂજા	૨૯૨
૪. ગ્રાણી અને પક્ષીઓની પૂજા	૩૦૧
(૧) ગાય	૩૦૨
(૨) વાનરો અને વાનરદેવ હનુમન્	૩૦૭
(૩) ગરુડ	૩૧૧
૫. પવિત્ર વૃક્ષ અને પત્થરની પૂજા	૩૧૬
(૧) પીપળાનું ઝાડ	૩૨૦
(૨) વડનું ઝાડ	૩૨૨
(૩) તુલસીનું ઝાડ	૩૨૨
(૪) લીમડનું ઝાડ	૩૨૫
(૫) શાલગ્રામનો પત્થર	૩૨૮
૬. માટી માતાઓની પૂજા	૩૩૨
(૧) સવી, આત્મઘાત કરનારી સ્ત્રી	૩૩૫
(૨) પછી, ચરણેલી સ્ત્રીની દેવી	૩૩૮
(૩) શીતલા, સંચડની દેવી	૩૪૨

(૪) કોગળીઆના દેવો	૩૪૬
(૫) મનસા, સર્પની માતા	૩૪૯
૭ વીર પુરુષો અને સાધુ પુરુષોની પૂજા	૩૫૩
(૧) ગાઝી મિયાં, એક મુસલમાન સાધુ	૩૬૩
(૨) ભીમ, હિંદુઓનો હઠધુલીસ	૩૬૬
(૩) દુલ્હાદેવ, વરરાજાના રૂપમાં નાનો દેવ	૩૬૭
૮. પિતૃપૂજા, પ્રેતોના આત્માને પ્રસન્ન કરવા તે	૩૭૦
૯. દૈત્યપૂજા અને પિશાચપૂજા	૩૮૭
(૧) રાવણ અને રાક્ષસો	૩૯૬
(૨) કુબેર, ધનનો દેવ	૪૦૧
૧૦. નવ ગ્રહોની પૂજા	૪૦૪
૧૧. દેવધિઓ (સપ્તર્ષિતૃત્ય નક્ષત્ર)	૪૧૧
(૧) દક્ષ	૪૧૧
(૨) ભૃગુ	૪૧૨
(૩) નારદ	૪૧૪
૧૨. જૈન દેવો	૪૧૭
ઉપસંહાર અને પરિસમાપ્તિ	૪૨૩

ચિત્રો

હિંદુસ્તાનના દેવો	
મેશર્સ ભરતહિતૈષી અને કંપનિ, મયુરા	મુખ્યપૃષ્ઠની સામા
ધર્મપુસ્તકોનો અભ્યાસ કરે છે	
મેશર્સ ભરતહિતૈષી અને કંપનિ, મયુરા	૨૨ પૃષ્ઠની સામા
હિંદુ સન્તો	
મેશર્સ ભરતહિતૈષી અને કંપનિ, મયુરા	૨૨ "
અગ્નિદેવ	
મેશર્સ ભરતહિતૈષી અને કંપનિ, મયુરા	૪૬ "
નારાયણ (વિષ્ણુ), ક્રુવે પૂજેલા	
મેશર્સ ભરતહિતૈષી અને કંપનિ, મયુરા	૪૬ "
વરુણ	
મેશર્સ ભરતહિતૈષી અને કંપનિ, મયુરા	૫૬ "
ઈન્દ્ર અને ઈન્દ્રાણી, શિવ અને પાર્વતીને પૂજતાં	
મેશર્સ ભરતહિતૈષી અને કંપનિ, મયુરા	૭૦ "
વિશ્વકર્મા, હિંદુઓનો વટકન	
મેશર્સ ભરતહિતૈષી અને કંપનિ, મયુરા	૯૫ "
યમ અને શિવ, સામસામા થતા	
મેશર્સ ભરતહિતૈષી અને કંપનિ, મયુરા	૯૫ "
ગૂઢાક્ષર ઓમ	
મેશર્સ ભરતહિતૈષી અને કંપનિ, મયુરા	૧૧૪ "
બોદ્ધોએ કરેલું હિંદુ ત્રિમૂર્તિનું અદર્શન	
મેશર્સ ભરતહિતૈષી અને કંપનિ, મયુરા	૧૧૫ "
હિંદુ ત્રિમૂર્તિના અંશ શિવ	
મેશર્સ ભરતહિતૈષી અને કંપનિ, મયુરા	૧૧૫ "
સાવિત્રી (સરસ્વતી) અને ગાયત્રી, બ્રહ્માનાં પત્ની	
(પૃષ્ઠ ૧૩૪ જુઓ)	
મેશર્સ ભરતહિતૈષી અને કંપનિ, મયુરા	૧૩૮ "

ઐક વૈષ્ણવ પુરોહિત

મેશર્સ ભરતહિતૈષી અને કંપનિ, મથુરા	૧૩૯ની સામા
અર્ધનારીનદેશ્વર હરિહર (પૃ૦ ૨૭૫ જીઓ)	
મેશર્સ ભરતહિતૈષી અને કંપનિ, મથુરા	૧૩૯ ”
શેષશાયી વિષ્ણુ, લક્ષ્મી અને બ્રહ્મા સાથે	
મેશર્સ ભરતહિતૈષી અને કંપનિ, મથુરા	૧૪૧ ”
લક્ષ્મીનો જન્મ (પૃ૦ ૧૫૦ જીઓ)	
મેશર્સ ભરતહિતૈષી અને કંપનિ, મથુરા	૧૪૧ ”
વિષ્ણુના દસ અવતાર	
મેશર્સ ભરતહિતૈષી અને કંપનિ, મથુરા	૧૫૯ ”
વિષ્ણુના અવતાર તરીકે બુદ્ધ	
મેશર્સ ભરતહિતૈષી અને કંપનિ, મથુરા	૧૬૬ ”
રામ અને સીતાની સલામાં વાનર દેવ હનુમાન્	
મેશર્સ ભરતહિતૈષી અને કંપનિ, મથુરા	૧૭૮ ”
અયોધ્યામાં રામનો રાજ્યાભિષેક	
મેશર્સ ભરતહિતૈષી અને કંપનિ, મથુરા	૧૭૮ ”
રામ અને સીતાનું નાટક, અહ્ય કવિતાનું નાટકીય પ્રદર્શન	૧૮૮ ”
લક્ષ્મણ, રામ, સીતા, અને હનુમાનનાં પૂતળાં	
મેશર્સ ભરતહિતૈષી અને કંપનિ, મથુરા	૧૮૮ ”
કૃષ્ણ અને રાધા	
મેશર્સ ભરતહિતૈષી અને કંપનિ, મથુરા	૧૮૯ ,
ગોપી સાથે રાસ રમતા કૃષ્ણ	
મેશર્સ ભરતહિતૈષી અને કંપનિ, મથુરા	૧૮૯ ”
ગોવર્ધન પર્વત ઊંચકતા કૃષ્ણ (પૃ૦ ૨૦૦-૦૧ જીઓ)	
મેશર્સ ભરતહિતૈષી અને કંપનિ, મથુરા	૨૦૬ ”
કાલેય નાગની સીઓ સાથે કૃષ્ણ	
મેશર્સ ભરતહિતૈષી અને કંપનિ, મથુરા	૨૦૬ ”
બુદ્ધ ગયાના મંદિરમાંના બુદ્ધ	
“ શૈવ શીલ ”	૨૦૭ ”

રંગુનના દેવલની બહાર બૌદ્ધ ઉપદેશકો		
મેશર્સ હેન્ડસ અને સન, જળપુર, મધ્યપ્રાન્ત	૨૦૭ની સામા	
રથમંદિર કે રથ		
મેશર્સ ભરતહિતૈષી અને કંપનિ, મથુરા	૨૧૮	"
બલભદ્ર, સુભદ્રા, અને જગન્નાથ		
મેશર્સ ભરતહિતૈષી અને કંપનિ, મથુરા	૨૧૯	"
કામદેવ, હિંદુઓનો કચુપિઠ		
મેશર્સ ભરતહિતૈષી અને કંપનિ, મથુરા	૨૨૫	"
ચૈતન્યના અનુયાયીઓ રાસકીડા કરે છે		
મેશર્સ ભરતહિતૈષી અને કંપનિ, મથુરા	૨૩૨	"
કૈલાસ પર્વત ગૃહસુખમાં શિવ (પૃ૦ ૨૫૦ બુઓ)		
મેશર્સ ભરતહિતૈષી અને કંપનિ મથુરા	૨૩૩	"
સંહારકર્તા શિવ (પૃ૦ ૨૫૦ બુઓ)		
મેશર્સ ભરતહિતૈષી અને કંપનિ મથુરા	૨૩૩	"
શિવલિંગની પૂજા કરે છે		
મેશર્સ સેસેડ બ્રધર્સ, કાશી	૨૪૪	"
શિવનો પવિત્ર પોઢીઓ નાન્દી (પૃ૦ ૨૪૬ બુઓ)		
રા. એફ. ડીવિલ વૉક્સની રબથી.	૨૪૫	"
પંથાનન (શિવનું પાંચ સુખવાળું સ્વરૂપ)		
મેશર્સ ભરતહિતૈષી અને કંપનિ, મથુરા	૨૫૦	"
શક્તિઓ અથવા દેવોની પ્રવૃત્તિઓનાં ત્રી સ્વરૂપ		
(૨૫૩ પૃ૦ બુઓ)		
મેશર્સ ભરતહિતૈષી અને કંપનિ, મથુરા	૨૫૧	"
પાર્વતી (ઉમા), શિવના પત્ની		
મેશર્સ ભરતહિતૈષી અને કંપનિ, મથુરા	૨૬૬	"
દુર્ગા, શિવની ત્રી		
મેશર્સ સેસેડ બ્રધર્સ, કાશી	૨૬૭	"
કાલી		
મેશર્સ સેસેડ બ્રધર્સ, કાશી	૨૬૭	"
ગણેશ		
મેશર્સ ભરતહિતૈષી અને કંપનિ, મથુરા	૨૭૦	"

ગણેશની મૂર્તિની પૂજા કરે છે		
મેશર્સ સેસેડ બ્રધર્સ, કાશી	૨૭૦ની સામા	
ગામડાનું દહેરું અને તેનો માલીક		
મેશર્સ હેડઝ અને સન, જળલપુર, મધ્યપ્રાન્ત.	૨૭૮	"
કાશીનો રક્ષક દૈત્ય		
મેશર્સ સેસેડ બ્રધર્સ, કાશી	૨૭૮	"
ગામડાનો દૈત્ય		
મેશર્સ ભરતહિતૈષી અને કંપનિ, મથુરા	૨૭૯	"
ગામડાના નાના દેવનું મંદિર	૨૭૯	"
પાંડવો અને કૌરવો વચ્ચેની લડાઈ		
મેશર્સ ભરતહિતૈષી અને કંપનિ, મથુરા	૨૮૬	"
ગંગામૈયા (ગંગાદેવી)		
મેશર્સ ભરતહિતૈષી અને કંપનિ, મથુરા	૨૮૪	"
ગંગામૈયા શિવના માથા પર છિતરે છે		
મેશર્સ ભરતહિતૈષી અને કંપનિ, મથુરા	૨૮૪	"
યાત્રાળુ ગંગા નદીમાંથી કાવડ ભરીને આવે છે		
રેવરન્ડ સી. પી. કેપ.	૨૮૫	"
પવિત્ર ગંગાજળ લઈ જવાના ને છાંટવાના		
કામ સાફ વપરાતાં પિત્તળનાં વાસણ		
એફ. ડીવિલ વૉક્સ	૨૮૫	"
ગંગા નદીમાં નહાતા યાત્રાળુઓ		
મેશર્સ સેસેડ બ્રધર્સ, કાશી	૩૦૦	"
પવિત્ર ગાયત્રી પૂજા (૩૦૨ મૃં ૭૦ જુઓ)		
મેશર્સ ભરતહિતૈષી અને કંપનિ, મથુરા	૩૦૧	"
દુર્ગાદેવીનું મંદિર, કાશી		
મેશર્સ સેસેડ બ્રધર્સ, કાશી	૩૧૦	"
હતુમાન, વાનરદેવ		
મિ. ગંગીસાહ, નૈનિતાલ	૩૧૧	"
ગરુડ, વિષ્ણુનું પશ્ચિમ વાહન		
મેશર્સ ભરતહિતૈષી અને કંપનિ, મથુરા	૩૧૧	"

પવિત્ર પીયળાનું વૃક્ષ (પૃ૦ ૩૨૦ બુઝો)	
મેશર્સ હૈન્ડ્રી અને સન, જમ્બલપુર	૩૨૪ની સામા
વડના ઝાડની નીચે (પૃ૦ ૩૨૨ બુઝો)	
મેશર્સ હૈન્ડ્રી અને સન, જમ્બલપુર	૩૨૪ ”
હિંદુ ધર્મગુરુ તુલસીની પૂજા કરે છે	૩૨૫ ”
સતી સ્ત્રીઓના હાથા (પૃ૦ ૩૩૫ બુઝો)	
મેશર્સ હૈન્ડ્રી અને સન, જમ્બલપુર	૩૪૬ ”
રાક્ષસી દેવીના મંદિર આગળ	
‘દ્વારેન શ્રીકંડ’ના તન્ત્રીની રમથા	૩૪૭ ”
સેયડની દેવી, શીતળા (માતા) નું ગામડાનું દહેડું	
મિસ ફર્લેન્સ એફ. વૉકર	૩૫૦ ”
હજાર માથાવાળો નાગ શેષ	
મેશર્સ ભરતહિતૈથી અને કંપનિ, મયુરા	૩૫૧ ”
નાગા સાધુઓ અને તેના પૂજકો	
મિ. ગંગીસાહ, નૈનિતાલ	૩૬૮ ”
ભીમ, હિંદુઓનો હંકચુંલીસ	
મેશર્સ ભરતહિતૈથી અને કંપનિ, મયુરા	૩૬૯ ”
ચિત્રપૂજા	
રેવરન્ડ જ્યો. સ્પૂનર, એમ. એ.	૩૮૨ ”
રામની યાત્રા દર્શાવતો નકશો	
(બાગ ૩ નો પશુ પ્રકરણ)	

હિંદુસ્તાનના દેવો

પ્રકરણ ૧૬

૧૧૩૩૩૬૬૬૬૬

હિંદુ પુરાણોનો વિકાસ

“જેમ કદોળીઆમાંથી જાળ નીકળે છે, તેમ અગ્નિમાંથી નાના તણુખા નીકળે છે, તેમ એક આત્મામાંથી સર્વ પ્રાણો, સર્વ લોકો, સર્વ દેવો, અને સર્વ ભૂતો નીકળે છે”—એક ઉપનિષદમાંથી ઉતારો. (મોનિઅર વિલિઅમ્સે ભાષાન્તર કરેલો). ” +

“ભગવન્ ! સર્વના ઈશ્વર ! હું તમને અનન્ત સિન્ન રૂપોમાં પ્રકાશતા જોઉં છું.”—ભગવદ્ગીતા. *

બાહ્યાવસ્થાની એક, સર્વથી વિશેષ ઓળખાવી આપનારી ખાસીયત એ છે કે દરેક ચીજને વાસ્તવિક રૂપ આપવામાં આવે છે. આસપાસના સર્વ કુદરતી જનાવોમાં છપવાની, શ્વાસ લેવાની શક્તિ છે એમ બાળક કલ્પના કરે છે. તેને બાગનાં વૃક્ષો જોલતાં લાગે છે; અને લાકડાની ઢીંગલી બીજાઓને ગમે તેવી સૂઝ ઉત્પન્ન કરે એવી

+ વૃહદારણ્યક ઉપ૦ । ૨ । ૧ । ૨૦—“સ યયોર્ણનાભિસ્તન્તુનોચરેઘયાગ્રેઃ છુદ્રા વિસ્ફુલિજ્ઞા વ્યુચરન્ત્યેવમેવાસ્માદાત્મનઃ સર્વે માણાઃ સર્વે લોકાઃ સર્વે દેવાઃ સર્વાણિ ભૂતાનિ વ્યુચરન્તિ—”

બાપા૦ કર્તા.

* “અનેકવાહદરવક્ત્રનેત્રં પશ્યામિ ત્વાં સર્વતોઽનન્તરૂપમ્ ।

નાન્તં ન મધ્યં ન પુનસ્તવાદિં પશ્યામિ વિશ્વેશ્વર વિશ્વરૂપામ્”

બગ૦ ગી૦ ૧૧-૧૬, બાપા૦ કર્તા.

કદ્દૂપી લાગે, તોપણ તેના મનમાં તે એક, સુંદર આકારનો, ખાસ મૂર્તિમન્ત પદાર્થ છે. મેજ માર્ગમાં રહી અડચણ કરતું હોય અને અણચિંત્યુ વાગી પીડા ઉત્પન્ન કરે તો આશ્ચર્યની લાગણીમાંથી મુક્ત થયે તરતજ બાળક કોધના આવેશમાં તેને મારવા માંડે. રાતના અધકારમાં ચીંથરાંની એક ઢીંગલી તેને અપાર દિલાસો આપે છે અને અલયની લાગણી ઉત્પન્ન કરે છે. વ્યક્તિની પેઠે, પ્રજાની બાધ્યાવસ્થામાં પણ એવાંજ લક્ષણો બળવાન છે. આરંભની સ્થિતિની પ્રજાઓનાં ખીલતાં મનને કુદરતનાં બળ અને શક્તિઓ બધાં જીવતાં અને મૂર્તિવાળાં હોય એવાં, પોતાની સાથે મંબધ ધરાવતાં સમન્વય છે.

લગલગ ચાર હજાર વરસ ઉપર, એક બળવાન અને લડાયક પ્રજા હિંદુસ્તાનના વાયવ્ય કોણના પર્વતોની ડુંગરી ખીણોમાંથી પંજાબનાં* વિશાળ, અને સૂર્યના પ્રકાશબાળાં મેદાનોમાં ધસી આવી. સંપ ન હોવાથી તે એક પ્રજા ન હતી, પણ તેમાં અનેક ટોળીઓ અને જાતો હતી; અને તેઓ જેમ જેમ આવતી ગઈ તેમ તેમ વિજય મેળવતી ગઈ. તેમના આગલા ઇતિહાસ વિષે ભાગ્યેજ કંઈ પણ જાણવામાં આંચું છે. તેઓ સાદા, ભરવાડની જાતના લોકો હતા. તેઓ પ્રાચીન ઇરાની લોકો જોડે અને તેમનાથી વધારે દૂરનો, ગ્રીક અને રોમન લોકો જોડે સંબંધ ધરાવતા હતા. તે પ્રજા આરંભની સ્થિતિમાં હતી તોપણ તેમાં અત્યારનાં, જિંયા સુધારાનાં બીજો રોપાયો હતાં. કુદરતે તેને શક્તિઓ બક્ષી હતી અને તેની કલ્પનાશક્તિ અને ઉત્સાહશક્તિ પ્રબળ હતી.

* પ્રથમ તેઓ સિંધુ નદીના (હાલ ઇન્ડસ કહે છે તેના) કિનારા પરના પ્રદેશોમાં વસ્યા. એ શબ્દનો ઇરાની લોકો ' હિંધુ ' ઉચ્ચાર કરતા હતા અને પોતાના આર્થ જાતિબાઈઓને તેઓ હિંદુ કહેતા હતા. ગ્રીક લોકોએ હિંદુસ્તાન વિષે પોતાના પ્રથમ વિચારો ઇરાનીઓ તરફથી મેળવ્યા. તેમણે મહાપ્રાણ અક્ષરનો લોપ કરી હિંદુઓને ' ઇન્ડુઝ ' કહ્યા. — મોનિઅર વિલિઅમ્સકૃત ' હિંદુધર્મ ', પૃ ૧.

આ આર્ય કે આર્યન ન પ્રજાને આ દેશમાં એક તદ્દન જુદી પ્રજા ક્યારનીએ વસેલી માલમ પડી. તે ઘણી વધારે સ્થામ વર્ણની હતી અને તેની જિંદગીની ટેવો આર્ય લોકોને વિચિત્ર અને કઠંગી લાગી. જે પ્રજાઓ વચ્ચે તરતજ લડાઈ જાગી અને વિશેષ શુરાતનને લીધે, વસવા આવેલી આર્ય પ્રજા વિજયી નીવડી. જેમ જેમ એ લોકો વિજય મેળવતા ગયા, તેમ તેમ અસહના વતનીઓને ગુલામ બનાવતા ગયા; અને જેઓ વશ ન થયા તેમને દક્ષિણ તરફ દેશના વેરાન પ્રદેશોમાં હાંકી કાઢતા ગયા. હુમલો કરનારાઓએ મૂળ વતનીઓને દૃશ્ય એટલે ગુલામ કહ્યા. તિરસ્કારથી તેઓ તેમને “ નકટા, વાણી વિનાના, અને નાસ્તિક ” કહેતા. એ શબ્દોથી માત્ર એવા અર્થનો લાસ થાય છે કે તેમનાં નાક દૂકાં હતાં, તેઓ જુદી ભાષા બોલતા, તે ઘણું કરીને આર્ય લોકોની ભાષા જેવી સંસ્કારી ન હતી, અને તેમનો ધર્મ આર્ય પ્રજાના ધર્મથી જુદો હતો.

આ આચીન આર્યો, તેમના હાલના પ્રતિનિધિઓ, હિંદુઓની પેઠે ખરેખરા ધાર્મિક લોકો હતા. બાળકના જેવાં સરળ, નિષ્કપટ મનવાળા અને જલદી ઉશ્કેરાય એવી લાગણીવાળા હોવાથી જ્યાંસુધી તેઓ ગંભીર હિમાલય પર્વતની સમીપમાં રહ્યા ત્યાંસુધી એ અતિપ્રોઠ પર્વતોએ તેમનાં મન પર સચોટ છાપ યાદી, એ ધારણું સુરક્ષિત નથી. દરેક ચીજ તેમને વિસ્મયજનક લાગતી અને પૂતની લાગણીથી ભાગ્યેજ જુદી પડે એવી, લયની સાથે મિશ્રિત ગયલી સન્માનની લાગણી વારંવાર બહાર નીકળી આવતી. તેઓ કૃષ્ણ વર્ણની તળેટીની ટેકરીઓને પ્રકાશિત કરતી વીજળીનો અમકાર નિહાળતા, પ્રવેત કુમરને ઝીલુમાં પ્રસરતી અને જમીન પરના દેખાવને દૂર કરતી બેતા; અને ઝરફથી ઢંકાયલાં મોટાં ગગનચુમ્બી શિખરોને, રાત પડતી ત્યારે, ગુલાબીમાંથી જાંબુડાં, જાંબુડાંમાંથી કાળાં આરમાની, અને આરમાનીમાંથી રાખોડી રંગનાં થતાં, અને

— વિકાનો ‘આર્યન’ શબ્દનો અર્થ અમીરી, રાજમંત્ર, કે નિમક-
દલાલ આપે છે.

સાંજને ટાઢને સમયે ભૂતના જેવાં, બીજી દુનિયાના વાસીના જેવાં જિલાં રહેલાં દેખતા. આ પ્રમાણે આવી અતિવિશાળ અને સુંદર કુદરત પ્રત્યે તેઓ ઘણા પૂજ્યલાવ દર્શાવતા, તેનાં ઓઠ બળોના દબદબા અને દેખાવને અલૌકિક માનતા, અને ઈશ્વરીથી ખીલકુલ ઓછા ગણતા નહિ. તેમનો ધર્મ મૂર્તિપૂજા એટલે પ્રતિમાને પૂજવાનો ન હતો. તેઓ કુદરતને પૂજતા. આકાશ, હવા, અને સૂર્ય, એ કુદરતી બળોનાં કાર્ય પર તેમનાં દુનિયાના સુખનો એટલો બધો આધાર હતો કે પ્રત્યક્ષ દેવવાણીને અભાવે તેઓ સ્વાભાવિક રીતેજ એ બળો પ્રત્યે ઉપકારની અને ભય ને સન્માન સાથે ભેગા થયલા પ્રેમની લાગણીઓ દર્શાવતા. પણ કુદરત વિષે તેમના વિચાર આપણા જેવા ન હતા. કુદરતના પદાર્થોને જીવરહિત ધારવા એ આર્ય પ્રજાને માટે ઘણુંજ મુશ્કેલ કામ હતું. વહેતા ઝરા, સપાટા-બંધ આવતા પવનો, અને ધગધગતા વહ્નિ-એ સર્વ તેમને પ્રાણુથી ભરેલા લાગતા. જીવન આવું સ્પષ્ટ ન હોય એવાં અન્ય સ્થળોમાં, આત્મા કહો કે પરમેશ્વર કહો-એવી કોઈક અંદરની શક્તિથી દરેક દેખીતો પદાર્થ પ્રાણયુક્ત થયલો તમને લાગતો.†

આર્ય લોકો ઉત્તર હિંદુસ્તાનના વિશાળ મેદાનમાં વસતા અસહના વતનીઓના મુલકમાં ધસ્યા ત્યારે તેમણે તેમનાં ઘણા ધાર્મિક મતો અને ક્રિયાઓનો સ્વીકાર કર્યો અને તેમનો ધર્મ ઘણો

† હિંદુસ્તાનની ધાર્મિક જુદી વિષે સર હંટરનો સિદ્ધાન્ત એવો છે કે " આર્ય પ્રજા દેવોને પૂજતી તેનાં કારણ પ્રથમ ભય, પછી સ્તુતિ, અને છેવટે ન્યાયયુક્તિ એ હતાં. દગ કરી નાખે એવાં કુદરતનાં બહારનાં સ્વરૂપો વેદમા વર્ણવેલા તેમના પ્રાચીન દેવો હતા. કાલકર્મે, તેઓ સુખકારક ગૃહદેવતા અગ્નિનું, પશોપકારી સૂર્યનું, મિત્રભાવ રાખતા દિવસનું, પુણ્યનુમા પ્રાતઃકાળનું, કેરી સોગલતાનું, અને એવાં દેવદેવીઓનું પૂજન કરવા લાગ્યા. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, ને રૂદ્રની ભવ્ય ત્રિપુટીથી અને પૂજા કરવાની તમામ બુદ્ધિશાલી રચનાનો સમાવેશ થાય એવા એ ત્રિપુટીના સ્વરૂપોથી ધર્મ-વિચારોને બરાબર ગોઠવી તેમની પદ્ધતિ રચવાની તૃષ્ણા, પરિપૂર્ણ થઈ. "

જલદીથી ખગડતો ગયો. અસલના વતનીઓ ઘણે ભાગે 'તાર્તર' વંશના હતા. તેઓ, ખારીલા દેવોની પૂજામાં મંડ્યા રહેતા અને તેમની ક્રિયા પણ એવીજ કૂર રીતે કરતા. વેદના કેટલાક દેવો પણ ઘણા હલકા હતા તોપણ તેઓ દાનવ ન હતા, પરંતુ થોડા વખતમાં નીચ દાનવપૂજા હિંદુધર્મમાં ગણાવા લાગી.

વળી આ રાક્ષસી બળવાળી જાતિઓ એક વાર પોતાને નવે વસવાને ઠેકાણે વસી ઠેકાણે પડી એટલે સુધારાની માગણીઓ માટે અત્યુત્સુક હોવાથી અને નવા ઉત્પન્ન થયેલા પ્રજાકીય જીવનનું તેમને લાન હોવાથી તેમની વધતી જતી ધર્મની તૃષ્ણા સાદી, કુદરતની પૂજાથી વધારે વાર ધરાઈ નહિ. શ્રીસની પેઠે હિંદુસ્તાનમાં અનેક દેવોની કથાથી સમૃદ્ધ થયેલાં પુરાણો ઉત્પન્ન થયાં. એક અતિબળવાન ઇશ્વરી શક્તિને આધીન રહેવાનું જ્ઞાન અને તે સર્વંવ્યાપક છે એવો અનુભવ કરવાની ઇચ્છા-આવા ધર્મવિચારો પ્રજાની વૃદ્ધિ સાથે વૃદ્ધિ પામતા ગયા અને તેના બળની સાથે વધારે બળવાન થતા ગયા તરતજ શ્રીક પ્રજાની પેઠે હિંદુ પ્રજાએ માત્ર બહારની કુદરતમાં દેખાતી શક્તિઓનેજ નહિ પરંતુ અંદરની સર્વ લાગણીઓ, લાવનાઓ, બુદ્ધિ ને નીતિનાશુભો અને શક્તિઓને પણ મૂર્તિવાળાં બનાવ્યાં, તેમાં દેવોની લાવના કરી, અને તેની પૂજા કરી. તરતજ તે લોકો દરેક પદાર્થને અખિલ સૃષ્ટિ પર અધિકાર ચલાવતા સર્વશક્તિમાન પરમેશ્વરનું દૃશ્ય સ્વરૂપ માનવા લાગ્યા અને દરેક મરણ પામેલા શૂરવીર કે પ્રદોષકારી પુરુષને એજ સર્વશ અને સર્વંવ્યાપક ઇશ્વરનો અવતાર સમજવા લાગ્યા. પછી એ પરમ પ્રભુનાં લિન્ન લિન્ન શુભો અને શક્તિઓ, જે આ પ્રમાણે દુનિયામાં ખુલ્લી રીતે પ્રકટ હતાં, તેને મૂર્તિમન્ત સ્વરૂપ આપવા માટે કૌશીક અને હિંદુ બને

* “ હિંદુસ્તાન અને યુરોપના કેટલા પૌરાણિક દેવદેવીઓ વચ્ચે મળતાપણું ખુદનું સોધી કાઢવામા આવ્યું છે. હમેશ વરસ દ મોકલનાર અને વજ્ર વાપરનાર હન્દ અને પ્રલય કરનાર દેવ શિવ જ્યુમ કે બધુપિટરને મળતા આવે છે, દુર્ગા કે પાર્વતી બધુનોના જેવાં છે; કૃષ્ણ એપોલોને,

પ્રજાએ પોતાનાં સર્વ દેવાલયોમાં સંખ્યાબંધ દિવ્ય અને અર્ધદિવ્ય સ્વરૂપો સ્થાપ્યાં, એ સ્વરૂપોને પુરુષ અને સ્ત્રીનો આકાર આપ્યો, અને તેના સંબંધમાં લિન્ન લિન્ન કલ્પિત વાર્તાઓ, કથાનકો, અને રૂપકો બેઠી કાઢ્યાં. કયા વિચારો દર્શાવવા એ પ્રતિમાઓ કલ્પી હતી તે લગભગ પણ સમજવા વગર વિવેકવિનાના જનસમૂહો એ બધાં પુરાણો ખરાં માન્યાં.

પરિણામ એ થયું છે કે બધા દરજ્જાના હિંદુઓ વેદને પોતાના ધર્મનું મૂળ અને પ્રમાણભૂત આધારગ્રંથ માને છે, તોપણ પ્રાચીન સમયમાં એ ધર્મપદ્ધતિ જે સ્વરૂપમાં હતી અને હાલ જે સ્વરૂપમાં છે તે બેની વચ્ચે વિશાળ અન્તર કેટલું રહેલું છે તેનું તેમને ભાગ્યેજ ભાન હોય એમ જણાય છે. અંદરથી તેમજ બહારથી એ પ્રાચીન સ્વરૂપમાં મોટી વૃદ્ધિ થઈ છે. અર્વાચીન હિંદુ ધર્મ નક્કી સ્વીકારેલો એક મત નથી, પણ વિરુદ્ધ મતોનો મોટો સમુદાય છે. પ્રાચીન સાદા ધર્મસ્વરૂપમાં વધારો થઈને, ઘણા દેવ અને દેવીઓ, કુદરતની શક્તિઓ, પરાક્રમેથી પ્રખ્યાતિ પામેલા પુરુષો, પૂર્વજો, અને સજીવ અને નિર્જીવ પદાર્થોની પૂજા-એવી ધર્મવ્યવસ્થા થઈ છે. વીરપૂજા એ પદ્ધતિનું એક મુખ્ય લક્ષણ છે. હિંદુઓના સર્વ દેવોમાંના મુખ્ય દેવો ને દેવીની ભરતી ઈશ્વરાવતાર માનેલા વીર પુરુષો ને સ્ત્રીઓથીજ થઈ છે. ત્રિપુર એ અસુર પર શિવનો વિજય, મહિષાસુર અને અન્ય અસુરો સાથે દુર્ગા દેવીનું યુદ્ધ, લિન્ન લિન્ન અવતારોમાં અસુર અને રાક્ષસોને વશ કરવાનાં વિષ્ણુનાં પરાક્રમે, અને રામ, કૃષ્ણ, અને હનુમાનનાં સાહસો-એ સર્વ એજ અનુમાન સૂચવે છે.

યુદ્ધ ધર્મની સ્થાપના થઈ તરતજ તેનો વધારો થયો તે

રતિ વીનસને, લક્ષ્મી કે શ્રી સીરીસને, વરુણ નેપ્ચ્યૂનને, સરસ્વતી મિનર્વાને, કાર્તિકેય માસને, યમ પ્લૂટોને, ગણેશ જેનસને, કામ ક્યુપિડને. અને દેવોના નિવાસસ્થાન કૈલાસ અને મેરુ, ઓષધા અને ઓલિમ્પિઅસને મળતાં આવે છે. ” હિંદુસ્તાનનાં વીરરસ કાવ્ય, પૃ. ૪૭-૫૮.

પ્રજાને માનીતો થયો. એટલે હિંદુ ધર્મમાં મોઢો ફેરફાર થયો અને તેની રચના બદલાઈ. હરીશ્વર કરતા ધર્મમતની સામા થઈ બંડન કરવા શક્તિમાન થવા માટે બ્રાહ્મણોને પોતાનો ધર્મમત સારી વ્યવસ્થાવાળો કરવાની જરૂર પડી.

૧. વેદસમયના 'હિંદુ ધર્મ'ના ઘણા પ્રાચીન દેવોનો હવે લોપ થયો અને તેને બદલે ઘણા નવા દેવો દાખલ થયા; અને હજી પણ એવા દેવો દાખલ થયા કરે છે.*

૨. નવા મતો દાખલ થયા; દાખલા તરીકે, પુનર્જન્મનો મત. હિંદુસ્તાનમાં જનસમુદાયના મન પર આથી થઈ છે તે કરતાં કોઈ પણ મતથી વધારે ઊંડી અસર થઈ નથી. ભક્તિનો એટલે “શ્રદ્ધા, તદ્લીનતા” નો સિદ્ધાન્ત પણ ઘણો અગત્યનો છે. વિષ્ણુની ભક્તિ કરતા પ્રહ્લાદ વિષે વિષ્ણુપુરાણમાં આપણે નીચે પ્રમાણે વાંચીએ છીએ:—

“હજારો અવતારમાં મારો ગમે તે યોનિમાં જન્મ થાય તોપણ તારા પાદપંકજની અચળ ભક્તિ હું ચાચું છું. સંસારી પુરુષો સંસારના લાલને અર્થે જે ભક્તિ કરે છે તે હું તારેજ માટે ચાચું છું; હું તારું સદા રમરણ માચું છું.”

શ્રીમદ્ભગવાદ ગીતામાં આ સ્વીકારતા હતા; કેમકે તે ગમે તેવા સર્વેશ્વરવાદી-અદ્વૈતવાદી હતા તોપણ કહે છે:—

* દેવો શી રીતે બને છે—“ભુદેવબંડમા સનોદનો કિલ્લો આસરે ૧૬૦ વરસ ઉપર રાજ ચતરસિંધે બાંધ્યો હતો. એ કિલ્લો પૂરો થયો કે તરતજ, ચિત્રકૂટ નામના પ્રસિદ્ધ યાત્રાસ્થળની પાસેના એક શહેર પર હુમલો કરતાં તેનો પુત્ર, રામસિંહ મરણ પામ્યો. તેને સંસ્કાર કરવામાં આવ્યો તે સ્થળે એક મંદિર ને કબર બાંધવામાં આવ્યા. થોડો વખત રહીને, ચોથીઆ તાવથી પીડાતો કોઈકે એક રાત્રે તે કબર પાસે આવ્યો અને કહ્યું કે રામસિંહ મારો ચોથીઆ તાવ મટાડશે તો જીવીશ ત્યાંસુધી તેની કબર પર બલિદાન આપીશ. ત્યાર પછી તેને કદી પણ તાવ આવ્યો નહિ અને

“ જુદાપણાનો વિચાર નાશ પામ્યો છે, તોપણ, હે પ્રજા ! હું તારો છું, તું મારું નથી: મોજું સમુદ્રનું છે, સમુદ્ર મોજાનો નથી.”

૩. યાત્રાનો, એટલે પવિત્ર સ્થળોએ જવાનો, રિવાજ એ બીજી નવીનતા છે. નદીઓ પ્રત્યે ઘણો પૂજ્યભાવ દર્શાવવામાં આવે છે અને હિંમલયમાંથી નીકળે છે ત્યાંથી તે દરિયાને મળે છે ત્યાંસુધી તમામ સ્થળે ગંગા નદી પવિત્ર મનાય છે. તીર્થો હિંદુસ્તાનમાં સર્વત્ર માલમ પડે છે; તેમાંનું એક સર્વથી વધારે પ્રખ્યાતિપામેલું એરિસામાં આવેલું પુરીનગર છે, ત્યાં જગન્નાથજીનું મંદિર છે. પવિત્ર નદીમાં સ્નાન કરવાથી બધાં પાપ ધોવાઈ જાય છે અને પવિત્ર સ્થળોની મુલાકાત લેવાથી ને ત્યાં જવાઆવવાના કઠિન પ્રવાસનો પરિશ્રમ સહન કરવાથી ઘણું પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

૪. પ્રત્યક્ષ મૂર્તિપૂજા એ પાછળથી થયેલો ધર્મનો વિકાસ છે. પ્રાચીન હિંદુઓ મૂર્તિપૂજક ન હતા અને તેમણે મંદિરો શાંધ્યાં ન હતાં. અગ્નિ, જળ, અને સૂર્ય—એ કુદરતી પદાર્થો હમેશા તેમની દૃષ્ટિસમીપ હોવાથી, મૂર્તિઓની તેમને જરૂર ન હતી. પરંતુ આર્ય લોકોના મનમાં આરંભથીજ પ્રતિમા પ્રત્યે પ્રેમ ઘણો ઊઠિ રહ્યો હતો; અને ત્યાર પછીના સમયમાં હિંદુ ધર્મનું સહુથી વધારે ધ્યાન એવું એવું લક્ષણ મૂર્તિપૂજા છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં મૂર્તિ, મૂર્તિ, ને મૂર્તિજ છે. દેશમાં બધે ઠેકાણે લાખો મૂર્તિઓ માલમ પડે છે. તે પત્થર, લાકડાં, અને ધાતુની બનાવેલી હોય છે. તેમાં પિત્તળનો ઉપયોગ

તેણે વખતસર અલિદાન કર્યા કીધા. બીજાઓએ તેનો ઘખલો લીધો અને અત્યાર સુધી હિંદુસ્તાનના તે ભાગના લોકો તેને દેવ તરીકે માને છે. ” સ્કીમન, અંક ૧લો, પૃ ૧૧૫.

+ સત્યપિ મેદાપગમે નાય તવાહં ન મામકોનસ્ત્વમ્ ।

સામુદ્રો હિ તરજ્ઞઃ કચન સમુદ્રો ન તારજ્ઞઃ ॥ ૩ ॥

શ્રીમચ્છંદરાયાર્યની ષટ્પદી—

બેદ જતો રહ્યા પછી પણ, હે નાય ! હું તારો છું, તું મારો નથી: મોજું સમુદ્રનું છે, સમુદ્ર મોજાનો નથી. —શાપાં કર્તા.

સહુથી વધારે છે. તે બધી જાતના કદની-મોટામાં 'મોટા', રાક્ષસી કદથી તે છેક નાનામાં નાના કદની-હોય છે. દરેક મૂર્તિ સામાન્ય રીતે પ્રકાશિત અને ચક્રચકિત હોય છે અને તેના પર લાલ ગેરૂ કે પ્રકાશિત સિંદૂર રંગેલું હોય છે. વૃક્ષ અને ખડકો પર પણ એવીજ રીતે નિશાન કરવામાં આવે છે. ખરેખર, એ રીતે દરેક પદ્ધતિની પૂજા કરી શકાય.

૫. જ્ઞાતિ એ એક બીજી અગત્યની નવીનતા છે. હાલ હિંદુ સમાજના અસંખ્ય વિભાગો થયા છે અને તે એક બીજાથી ભેદી ન શકાય એવી દિવાલોથી છૂટા પડેલા છે. ધાર્મિક શુદ્ધિ જાળવવાના હેતુથી જ્ઞાતિના આચારો નહીં કરવામાં આવ્યા છે. પાછલા સમયમાં લખાયેલા વેદો અને બીજાં હિંદુ પુસ્તકોમાં વિધિ અને ધાર્મિક ક્રિયાની ખારીક વિગતો વધારે વધારે પ્રધાન ગણાવા લાગી અને હાલ હિંદુધર્મના અર્ધથી વધારે ભાગનો સમાવેશ ખાવાપીવા અને જીવન નિર્ગમન કરવાની પદ્ધતિ વિષે નહીં કરેલા નિયમો પાળવામાં થાય છે. હાલના સમયમાં મનુષ્યનો ધર્મ મત ગમે તેવો હોય અને આચાર પણ ગમે તેવો હોય, તોપણ જ્ઞાતિના નિયમો પાળે તો તે ખરો, ધર્માનુસારી હિંદુ મનાય છે. જ્ઞાતિના ધારા ઘણીખરી વાર જેવા મૂર્ખાઈલરેલા હોય છે તેવાજ ધાતકી કે જીલમી હોય છે; પણ એને લીધે વ્યાજ્ઞેષોએ પોતાની ઉપરિ સત્તા ૨,૦૦૦ વર્ષથી વધારે સમય થયાં જાળવી છે. ચેશ્વાના સમયમાં પુના શહેર દેશી હંકુમત નીચે હતું ત્યારે અધમ જ્ઞાતિના કોઈ પણ યુરુખને સવારે નવ વાગતા પહેલાં શહેરમાં પેસવા દેતા ન હતા અને જંપોરના ત્રણ વાગ્યા પછી શહેરમાં રહેવા દેતા ન હતા. શા માટે ? કારણ કે નવ વાગતા પહેલાં અને ત્રણ વાગ્યા પછી તેની છાયા ઘણીજ લાંબી પડતી અને ત્યારે એ છાયા વ્યાજ્ઞેષ પર પડતી ત્યારે તે અપવિત્ર થતો; તેથી સ્નાન કરી એ પાપ ધોઈ ન નાખે ત્યાંસુધી તેનાથી ભોજન કરી શકાતું નહિ કે પાણી સરખું પીવાતું નહિ.

૬. હિંદુધર્મમાં એક ખરેખરો જાણુવા લાયક ફેરફાર એ થયો છે કે પશુતું યજ્ઞમાં ખસિદાન આપવાનો રિવાજ અગાઉને મુકાબલે બંધ થયા જોવો છે. પ્રાચીન હિંદુધર્મમાં એ ક્રિયા સૈકાઓ સુધી સરખી રીતે વધતીજ ચાલી, વધારે વધારે સંખ્યાબંધ લોગો અપાતા ગયા, અને વિધિ વધારે વધારે શુચ્યવણુભરેલી થતી ગઈ. યજ્ઞવિધિ કેટલે બધે ફરજી સુધી પહોંચી હતી અને બીજા કોઈ પણ ધર્મમાં હતી તે કરતાં કેટલી વધારે હતી એ દ્રાક્ષણગ્રંથોમાં વાંચીને આપણે આશ્ચર્ય પામીએ છીએ. તોપણ, કાલિકાદેવી અને બીજા એક બે નાના દેવોને આપવામાં આવે છે તે સિવાય યજ્ઞમાં પશુતું ખસિદાન આપવાનો રિવાજ હિંદુધર્મમાંથી લગભગ નાબૂદ થયો છે.

૭. વિધવાઓ પોતાના સ્વામીની ચિતામાં બળી મરતી હતી એ બીજો ભયંકર રિવાજ હતો. આ રિવાજને માટે વેદમાં કંઈ પ્રમાણ નથી, પણ ઘણું કરીને સતી થવાની એ ક્રિયા ઓછામાં ઓછાં ૨,૦૦૦ વરસ સુધી પહોંચી અને એવી રીતે જેમણે આપઘાત કરેલો એવી સ્ત્રીઓની સંખ્યા લાખો હતી. આપણે જાણીએ છીએ કે એકલા બંગાળમાં જ્ઞાસીના મુદ્દને લીધે એ પ્રાન્તનો અધિકાર અંગ્રેજ સરકારના હાથમાં આવ્યો ત્યારથી તે ઇ. સ. ૧૮૨૬માં મતીનો રિવાજ નાબૂદ થયો ત્યાંસુધી ૭૦,૦૦૦ થી પણ વધારે વિધવાઓ પોતાના સ્વામીની ચિતામાં બળી મુઈ હતી. તે વખતના પ્રાક્ષણો આ ભયંકર રિવાજ બંધ પાડવામાં આવ્યો તેની સામા જુરસાથી લડ્યા; પણ સુલાગ્યે અંગ્રેજ સરકાર ૬૬ રહી અને હવે, ભાગ્યેજ કવચિત્ છૂટોછવાયો દાખલો બને તે સિવાય એ રિવાજ તદ્દન બંધ થઈ ગયો છે.*

* આ પ્રકરણની બાબત ઘણે બાને ડૉ. પટેલે ત્રિવેલના 'હિંદુસ્તાનના મોટા ધર્મો' પૃ. ૪૨-૬૬માં લીધેલી છે.

પ્રકરણ ૨જું

હિંદુઓનાં ધર્મપુસ્તકો.

વેદ પિતૃ, દેવ, અને મનુષ્યોનું હમેશનું નેત્ર છે—હમેશ તેજ આપનાર નેત્રસમાન છે, તે મર્યાદિત મનુષ્યબુદ્ધિને અશક્ય છે—તેમજ મનુષ્યની તર્કબુદ્ધિના બળથી સિદ્ધ થઈ શકે એમ નથી, તે વ્યવસ્થિત અનુમાન છે. *

મનુસ્મૃતિ, ૧૨ અધ્યાય, ૬૪.

(મોનિઅર વિલિઅમ્સનું ભાષાન્તર).

કોઈ હિંદુને તેનાં ધર્મપુસ્તકોનાં નામ દેવાનું કહીશું તો ઘણું કરીને તે આ અનુક્રમમાં દેશે:—સર્વથી વધારે અગત્યના, ચાર વેદો; ઉપનિષદો; પછી અસદ્ પુરાણો; બે મહાન વીરરસ કાવ્યો, રામાયણ અને મહાભારત; મોટા ધર્મશાસ્ત્રી મનુની સ્મૃતિ; તન્ત્રો; અને આમાં છ દર્શનો એટલે તત્ત્વજ્ઞાનના અન્યો ઉમેરવા

* પિતૃદેવમનુષ્યાણાં વેદશ્ચક્ષુઃ સનાતનમ્ ।

અશક્યં ચાપમેયં ચ વેદશાસ્ત્રમિતિ સ્થિતિઃ ॥૧૨-૧૪॥

વેદથીજ બહુ બાણી શકાય છે એમ દર્શાવવા આ શ્લોકમાં વેદની પ્રશંસા કરી છે. પિતૃઓને કબ્યદાન-અર્પણ આપવામાં, દેવોને હવ્યદાન કરવામાં, અને મનુષ્યોને અન્નદાન કરવામાં વેદજ નેત્રના જેવું નેત્ર, અપિનાશી છે, કેમકે તેનું વેદજ પ્રમાણ છે; કબ્યદાન આદિનું ક્ષણ દૂર છે, તેને વિષે અન્ય પ્રમાણને અવગણ નથી. વળી વેદશાસ્ત્ર અશક્ય છે, કરી, શકાય એવું નથી. આથી વેદ પુરુષપ્રણીત નથી—અર્પણમેવ છે, એમ કહ્યું છે. વળી તે અપ્રમેય છે—મીઠાસા આદિ ન્યાય વગર તેમાંની ક્ષેપ-બળજવાની વસ્તુ સમજ શકાય એવી નથી. એવી વ્યવસ્થા છે. આથી મીઠાસા અને બ્યાકગ્જ આદિ વેદગોથીજ કર્મજ્ઞાતમઃ વેદાર્થ બાણવો એમ કહેવાનું તાત્પર્ય છે.—કુલ્લુકભટ્ટની टीका; भाषा० કર્તા.

આ ગ્રન્થમાં સ્થળના સંકેતને લીધે હિંદુઓ જે વધારે અગત્યના દેવો ને ઉપદેવોને પૂજે છે તેનોજ વિચાર કરવાનો છે, તેથી એ સંબંધી અમારા જ્ઞાનના પ્રમાણભૂત ગ્રન્થોનાં સંક્ષિપ્ત લક્ષણ આ પ્રકરણમાં આપવાં એટલીજ દરકાર કરવાની અમારે જરૂર છે. ઉપલક્ષ રીતે કહેતાં એ ગ્રન્થો નીચે પ્રમાણે છે:—ચાર વેદો, પુરાણો, મનુસ્મૃતિ, તન્ત્રો, અને જે વીરસ કાવ્યો. હિંદુઓ શ્રુતિ (સાંભળેલા) અને સ્મૃતિ (સ્મરણ કરેલા, કલ્પપરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલા) ઈશ્વરે પ્રકટ કરેલા સત્યના જે મૂળ ગ્રન્થો માને છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ઈશ્વરે પ્રત્યક્ષ પ્રકટ કરેલું ને પરોક્ષ રીતે પ્રત્યક્ષ થયેલું એવા સત્યજ્ઞાનને તેઓ માને છે. પ્રથમ વર્ગમાં વેદો આવે છે અને પાછલા વર્ગમાં મનુસ્મૃતિ અને ઉપનિષદો આવે છે. + પરમ બ્રહ્મ (પરમાત્માએ) જાતેજ શ્રુતિનો ઉચ્ચાર કર્યો; મહાપ્રતાપી વેદ એતુંજ નિઃશ્વસિત છે એમ મનાય છે અને ઈશ્વરની લક્ષિત ને કૃપાનાં પાત્રો એવા થોડા ઋષિદોષ્ટોએ શ્રુતિને સંધરી રાખી આવતા જમાનાના માણસોના કસ્યાણુને અર્ધે તેતું પઠન કર્યું. એ શ્રુતિગ્રન્થો પ્રમાણભૂત અને અત્યંત પવિત્ર મનાય છે. બીજા વર્ગના ગ્રન્થો, સ્મૃતિઓ એથી ઉતરતા, બીજા નંબરના પ્રમાણભૂત ગ્રન્થો છે. પવિત્ર માનવોએ, એટલે ઋષિઓએ પોતાની યાદદાસ્ત પ્રમાણે એ ગ્રન્થો લખ્યા છે. શ્રુતિની પેઠે સ્મૃતિઓને અનાદિ માનવામાં આવતી નથી. એમાં શ્રુતિનો અર્થ બરાબર ફરી કહેવામાં આવ્યો છે, તેથી એ પ્રમાણભૂત મનાય છે.

ઉપર કહેલા દરેક પ્રકારના ગ્રન્થનો વિષય અને અનુક્રમણિકા સંક્ષેપમાં આપતા પહેલાં હિંદુઓના વિચાર અને સાહિત્યનાં વિલક્ષણ સાંદર્ય અને મહત્તા વિષે સ્વર મોનિયર વિલિઅમ્સના સાક્ષીભૂત લખાણમાંથી નીચેનો ઉતારો આપીએ છીએ:—

+ હિંદુઓના ગ્રન્થોમાં ઉપનિષદોને વારંવાર શ્રુતિમાં ગણવામાં આવે છે. ઉપનિષદો વેદાન્ત કહેવાય છે ને તેની શ્રુતિમાજ ગણના છે. ભાષા ૦ કર્તા.

“ મને સંપૂર્ણ ખાતરી થઈ છે કે હિંદુસ્તાનના વતનીઓના વિચારો, ભાવનાઓ, વિચારોનાં તાત્પર્ય, ધાર્મિક વૃદ્ધિ, વિલક્ષણતા, અને દોષો ને વહેમો વિષે પણ જેમ જેમ આપણે વધારે શીખીશું, તેમ તેમ આપણાં પોતાના રૂઢિને અનુસરતાં ચુરોપનાં ધારણો પ્રમાણે તેમની પરીક્ષા કરવાને આપણે ઓછા તત્પર થઈશું, પૃથ્વી પર રહેલાં સર્વ સત્યજ્ઞાન, વિદ્યા, સદ્ગુણ, અને સંસ્કારના આપણેજ એકલા ભંડાર છીએ એમ વિચાર કરવાનું આપણને ઓછું મન થશે, તેમજ જે મનુષ્યોએ મનુસ્મૃતિ નામનો દુનિયાના સાહિત્યઅન્યોમાં એક અતિપ્રસિદ્ધ અન્ય રચ્યો, જેમણે ખ્રિસ્તિ ધર્મને પણ યોગ્ય એવી નીતિશાસ્ત્રની પદ્ધતિ વિચારી કાઢી, જેમણે કેટલેક અંશે ઇલિઅડ અને ઍડિસિથી પણ ઊંચા પ્રકારનાં કાવ્યો, રામાયણ અને મહાભારત રચ્યાં, જેમણે વ્યાકરણ, અંગગણિત, ખગોળવિજ્ઞાન, અને ન્યાયશાસ્ત્રનું આદિ સંશોધન કર્યું, અને જેમણે છ અતિગહન તત્ત્વજ્ઞાનની પદ્ધતિઓને—છ દર્શનોને સ્વતન્ત્ર રીતે, એટલે અન્ય પ્રજાની સહાયતા વિના, પરિશ્રમે પરિપૂર્ણ કર્યાં, તે મનુષ્યોનો આપણા થી ઊતરતી પ્રજા તરીકે તિરસ્કાર કરવાની આપણને ઓછી વૃત્તિ થશે. સર્વથી વિશેષ એ છે કે જે બે ધર્મો, ખ્રિસ્તિ ધર્મના ગમે તેવી શોધનીય રીતે વિરોધી છે, તોપણ હાલ દુનિયાની લગભગ અર્ધી વસ્તીથી સ્વીકારાયલા છે, તે ધર્મોના સ્થાપનારાઓને આપણે ‘અજ્ઞાનરૂપી અધિકારમાં ફૂંચેલા નાસ્તિકો’ તરીકે નિન્દવાને ઓછું મન કરીશું. ”

૧. ચાર વેદો

હિંદુ ધર્મનું મૂળ, હિંદુઓના જીવનની સામાજિક રચનાનો પાયો, ધર્મ, ક્રિયા, અને નમાજને લગતી બાબતોનું ઉત્તમમાં ઉત્તમ પ્રમાણુ વેદો છે. એ કોઈ પુરુષના રચેલા મનાતા નથી, પણ સામાજિક પરમેશ્વરે રચેલા મનાય છે, અને તેટલા માટે નિત્ય-અવિનાશી છે

‘વેદ’ શબ્દ સંસ્કૃત વિદ્ ધાતુ ઉપરથી આવ્યો છે. એ લેટિન

ભાષાના ‘વિદ્’ ને અને અગ્રેજી ભાષાના ‘ટુ વિટ્’ ને મળતો છે. આ પ્રમાણે એનો અર્થ જ્ઞાન થાય છે અને હિંદુઓ એમાં વધારો કરી ‘ધર્મ્યરહિત જ્ઞાન’ એવો અર્થ કરે છે. આ અતિપ્રાચીન પવિત્ર હિંદુઓના જ્ઞાના-સ્તોત્રોના બનેલા છે. કુદરતની લિન્ન લિન્ન શક્તિઓને મૂર્તિમન્ત માની તેનું સ્તવન કરવા એ જ્ઞાઓ પછી છે. એ સંસ્કૃત ભાષાના પ્રાચીન સ્વરૂપમાં રચાઈ છે અને અતિસામાન્ય રીતે સ્વીકારાયેલા મત પ્રમાણે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૦૦૦ થી ૧૫૦૦ વરસની અગાઉ રચાઈ છે. કેટલાક વિદ્વાનો એથી પણ પ્રાચીન સમય દર્શાવે છે; કારણ કે આન્તર પ્રમાણથી એવું સંભવિત લાગે છે કે કેટલીક પ્રાચીન જ્ઞાઓ આર્ય પ્રજા હિંદુસ્તાનમાં આવી તે પહેલાં રચાઈ છે. ગમે તે રીતે પણ, આપણે એમ માની શકીએ કે એ જ્ઞાઓ હાલ ૨૫૦૦ થી ૩૦૦૦ વરસ પહેલાંની છે, એના પ્રમાણને માટે લેશમાત્ર પણ સંદેહ નથી, અને ધર્મ તેમજ સુધારાની કળામાં પ્રાચીન આર્ય પ્રજાઓના વિકાસના અભ્યાસ કરવાનું એ જ્ઞાઓના આપણું સાધન છે. ઘણા પ્રાચીન સમયથી જાણી-મુજીઓએ વંશ-પરંપરા પોતાના શિષ્યોને એનો મુખપાઠ કરાવી ભવિષ્યની પ્રજાને એનો વારસો આપ્યો છે. એ વેદો ક્યારે લખાયા તે બાબતમાં આજુ નથી; પણ વ્યાસ મુનિ એના “રચનાર” અથવા હાલ કહીએ છીએ તેમ તન્ત્રી તરીકે કહેવાય છે.

સામાન્ય સ્વરૂપમાં વેદો સંગીતકાવ્યના બનેલા છે. હિંદુસ્તાનના ઉપર પ્રથમ હુમલો કરનારા આર્ય લોકો જ્યારે ઉત્તર હિંદુસ્તાનના ઉમરામાંજ હતા અને પોતાના સુધારાથી જે દેશને ખાડખથી પરિપૂર્ણ કરવાના હતા તે દેશમાં જ્યારે તરતજ પેઠા હતા ત્યારે તેમણે જે સ્તોત્રોથી પોતાના દેવોની સ્તુતિ કરી તે સ્તોત્રો તેમાં છે.

વેદો ચાર છે:—

૧. ઋગ્વેદ એટલે જ્ઞા કે સ્તોત્રોનો વેદ.

૨. યજુર્વેદ એટલે યજ્ઞનો વેદ.

૩. સામવેદ—ઋગ્વેદની ઋચાઓની ગાયન પ્રમાણે રચના.

૪. અથર્વવેદ—પવિત્ર મારણુતારણુ મન્ત્રોનો વેદ.

ઋગ્વેદ સર્વથી વિશેષ અગત્યનો છે. મૂળ ગ્રંથમાં ૧૦૧૭ ઋચા છે અને ૧૧ એવી છે કે તે ઈશ્વરકૃત છે એમ સ્વીકારાયલું નથી. બધું મળીને ૧૦૨૮ છે. એ વેદોમાં ઉત્તમ છે. એની એટલી બધી પ્રશંસા કરવામાં આવી છે કે મનુસ્મૃતિમાં નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:—

“સ્મરણુરથાનમાં ઋગ્વેદ ધારણુ કરનાર બ્રાહ્મણને, ત્રણ હોકાનો નાશ કરે તોપણ, કંઈ પાપ લાગતું નથી.”* (૧૧. ૨૬૧).

વિદ્વાનો બીજા ત્રણ વેદો ઋગ્વેદની પછી થયા એમ અને અંશે તેને આધીન છે એમ માને છે. બીજા ને ત્રીજા વેદો ઋગ્વેદમાંથી ક્ષીણેલી ઋચાઓનાજ લગભગ બનેલા છે. ધાર્મિક વિધિ ને આચાર સાથે સંબંધ ધરાવતાં આસ પ્રયોજનને ઉદ્દેશીને એમાં ઋચાઓની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે.

દરેક વેદમાં બે મુખ્ય ભાગ છે:—(૧) મન્ત્ર કે સંહિતા, એમાં પદ્યમાં સ્તુતિ કે પ્રાર્થના છે; અને (૨) બ્રાહ્મણ, એમાં ગદ્યમાં લખેલી ઋષિઓની ટીકા છે. જેમ જેમ વેદની ઋચાઓ

* ૧૧મા અધ્યાયનો એ ૨૬૧મો નહિ, પણ ૨૬૨મો શ્લોક છે.

હત્વા લોકાનપીમાંહીનરનત્રપિ યતસ્તતઃ ।

ઋગ્વેદં ધારયન્ વિમો નૈનઃ પ્રાપ્નોતિ કિંચન ॥ ૧૧.૨૬૨ ॥

બુદ્ધાઈ, ભુવર્લોક, અને સ્વર્લોક એ ત્રણનો નાશ કરીને મહાપાતકી આદિતું પણ અન્ન ખાનાર, ઋગ્વેદને ધારણુ કરનાર, વિગ્રાદિ કંઈ પણ પાપ પ્રાપ્ત કરતો નથી. ઋગ્વેદનું ધારણુ તો છૂપા પ્રાયશ્ચિત્તને અર્થે હતું છે તેથી છૂપું પાપ થયે મન્ત્રબ્રાહ્મણાત્મક ઋક્સંહિતાનો અભ્યાસ કરવો—ટીકા. કુલ્લકબદ્ધની; ભાષા૦ કર્તા.

પ્રાચીન થતી ગઈ, તેમ તેમ આર્ય પ્રજાની પૂજામાં ધર્મક્રિયાની વિધિ અને આદ્યાચાર વધતાં ગયાં અને ધર્મસંબંધી નિશાસા ઉત્પન્ન થઈ. આ સમયે આદ્યાણુ નામના અન્ય હયાતીમાં આવ્યા. એ વેદનો ખીજો ભાગ છે; એમાં આદ્યાણુ આચાર્યોએ ક્રિયાપદ્ધતિના લિન્ન લિન્ન ઉપદેશો અને વિધિના આચારની વિગત આપેલાં છે. દરેક આદ્યાણુઅન્યની સાથે જોડેલા, વિશેષ પરિશ્રમથી વિસ્તારવાળું વિવેચન કરનાર અન્યો ઉપનિષદ છે. એમાં ગૂઢ અને ગહન વિચારો સમાયેલા છે. આ પ્રમાણે વેદની સાદી વાર્તાઓ ધીમે ધીમે ગૂઢ થતી ગઈ; અને દુનિયા ને મનુષ્યજાતિની ઉત્પત્તિ વિષે તર્કો જન્મ પામતા ગયા તેમ તેમ દેવો વધારે મૂર્તિમન્ત થયા, તેમનામાં નવા નવા ગુણો કલ્પવામાં આવ્યા, અને તેમનાં સ્વરૂપ વારંવાર બદલાતાં ગયાં.

અથર્વવેદ ઘણો રસ પડે એવો છે. એનો મોટો ભાગ શત્રુઓને નાશ કરવાના મારણમન્ત્રો અને મિત્રોને આરોગ્ય અર્પવાના તારણમન્ત્રોથી ભરેલો છે. એમાં ઘણો સૂક્ષ્મ પરિચય દર્શાવનારું વિગતવાર વર્ણન છે. માથા પર તાલ પકી ગઈ હોય તો તેને પુનઃ આચ્છાદિત કરવાની ઉત્તમ પદ્ધતિ વિષે પણ એમાં ઉપદેશ કર્યો છે. એમાં ૭૬૦ સ્તોત્ર છે, તેમાંનાં માત્ર ૬ ઋગ્વેદમાં માલમ પડે છે. શિક્ષિત કહે છે કે “દેવોને શી રીતે સંતુષ્ટ કરવા અને તેમની રક્ષણ કરે એવી કૃપા ગ્રેણવતી, મિત્રોને શી રીતે આશીર્વાદ દેવો, અને માનવ અને રાક્ષસી શત્રુઓ તેમજ બધા નુકસાનકારક પ્રાણીઓને શી રીતે શાપ દેવો ને તેમનો નાશ કરવો તે એ વેદ શિખવે છે. પ્રાર્થના, વશીકરણમન્ત્રો, અને અભિચારમન્ત્રોનો મારણતારણ મન્ત્રોનો ભરેલો એજ વેદ છે.”

ઋગ્વેદ આપણને એવા પ્રાચીન સમયમાં લઈ જાય છે કે તે સમયે જનમંડળ પોતાની વગર સુધરેલી સાદાઈમાંજ સુખી હતું.

“સર્વદા આનન્દી પ્રકૃતિમાં અને તીક્ષ્ણદષ્ટિવાળા, રોગ અને

પાપથી રહિત, પુષ્કળ છોકરાં સાથે, હે સૂર્ય ! અમે લાંબું આયુષ્ય લોગવી દિવસે દિવસે બીઠી તારૂં સ્વરૂપ નિહાળીએ ! ”

પણ અથર્વવેદમાં એ ચિત્રની પાછલી ભૂમિ ઘણીશ્યામ રંગેલી છેઃ એજ પ્રજાઓને રાક્ષસ, બૃત, અને પિશાચની ગુલામ બનેલી ચિત્રેલી છે, અને હાલમાં ચાલતી રાક્ષસ અને ભૂતની પૂજાનું મૂળ કેવું પ્રાચીન સમયનું છે તે આપણને દર્શાવેલું છે.

વેદોના વિષય અને તાત્પર્યનું આ ઘણું ઉપલકીર્તિ દેખાદર્શન છે. એમાં ઘણા દોષ છે—ઋચાઓમાં પ્રેમ કે ઉપકારનું દર્શન ભાગ્યેજ છે. દેવો અને તેમના પૂજકો પરસ્પર અદ્વિતોબદ્વો કરતા વેપારી જેવા છે. હું તમને તે મેળવવા માટે આ આપું છું.” ઇન્દ્રને આ પ્રમાણે કહ્યું છેઃ—

“ તું અમારી સથે વેપારી ના થતો; કદરીની પેઠે આપતો ના, તેમજ ઘણું વધારે મારતો ના. ”*

(ઋગ્વેદ ૧-૩૩-૩).

બાઈ કહે છે કે વેદના ઘણા ઋષિકવિઓના સંબંધમાં કહીએ તો તેઓએ દેવોની પ્રાર્થના કરી છે તેનો સાર આજ છેઃ—

* નિ સર્વસેન રૂપધીરૈસક્ત સમયોગ અંજતિ યસ્ય વર્ષિ ।

ચોષ્કુર્માણ રન્દ્ર મૂરિ વામ મા પર્ણિર્ધૃસ્મદર્ધિપ્રવૃદ્ધ ॥

મં (મણ્ડલ) ૧, અં (અનુષ્ઠુપ) ૭, સૂં (સૂક્ત) ૩૩, ઋ (ઋગ્) ૩.

બધી સેનાવાળા તેણે બાણોનાં બાથાને પીક પર બરાબર નોડ્યાં; અસુરે હરણ કરેલી, માથો ને દેવને આપવાને સ્વામિરૂપ ઇન્દ્ર ! ઇન્દ્ર છે તે દેવને ઘેર તે ગાયો બરાબર પહોચાડે છે. હે ઘણી વૃદ્ધિવાળા ઇન્દ્ર ! ઘણી ગાય-રૂપી ધન અમને આપતો, અમારે વિશે વ્યવહારી ના થતો; ગાયનું મૂલ્ય મારતો ના, એવો અર્થ છે, સાયણપ્રાર્થનું બાળ્ય, ભાષાં કર્તા.

“ આ અમે તમને ઘી આપીએ છીએ, તમે અમને ગાયો આપે પુત્રો, દીર્ઘ આયુષ્ય, અને શત્રુઓનો પરાજય એવાં વળી બે વરદાનો વારંવાર માગવામાં આવે છે. તોપણ આત્માના કલ્યા માટે પણ છૂટીછવાઈ પ્રાર્થનાઓ છે ને તે મુખ્યત્વે વરા અથાઓમાં છે.

અકલેષ ૫-૮૫ માં નીચે પ્રમાણે છે :-

“ અમારા પર પ્રેમ રાખતા પુરુષની સામા અમે પાપ હોય, અમારા ભાઈ, મિત્ર, સોબતી, હમેશ અમારી સાથે રહે

* અર્ચમ્યં વરુણ મિત્ર્યં વા સર્વાયં વા સદમિદ્ ભાતરં વા
વેશં વા નિત્યં વરુણાર્ણં વા યત્સીમાર્ગશ્ચક્રમાર્શિશ્રયસ્ત

॥ મં ૫ અ ૬ સૂ ૮૫ ઋ ૭

હે વરુણ ! છતાર પ્રતિ (કે શુરુ પ્રતિ; અર્ચમ્યનો અર્થ છતાર શુરુ કર્યો છે), સ્નેહ રાખનાર પુરુષ પ્રતિ, કે સખા પ્રતિ, ભાઈ કે નિત્ય નિકટ વસનાર પ્રત્યે, ન બોલનાર (કે રણ ન આપનાર સ્વર્ણનો અર્થ અરાધ્ન કે રણ ન આપનાર એમ કર્યો છે)-એઓ અમે જે નિત્ય અપરાધ કર્યો છે તેનો અમારામાંથી નાશ કર.

સામણાનું બાબ, બાબા

કિતવાસો વાદ્રિરિપુર્ન દીવિ યદ્વા ઘાસત્યમુત યં ન વિશ્વ
સર્વા તા વિષ્વં સિથિરેવં દેવાધાંતે સ્યામ વરુણ મિયાસં

॥ મં ૫ અ ૬ સૂ ૮૫ ઋ ૮

હૂત રમનારઓ [તારં શું છે ? બધું જેં જીવું છે એમ કંઈ કિતવ (કિં તવ)] જેમ હૂતમાં અમને દોષ લાગુ પાડે છે તેમ શું ' તે' આ પાપ કર્યું ' એમ જે પાપ લાગુ પાડે છે, અથવા જે પાપ, ખરેખર આરોપ વગર, અમે કર્યું છે, વળી જે પાપ કરેલું અમે જાણતા નથી તે પાપો, જેનાં બન્ધન શિથિલ થયા છે એવા દુષ્તાની પેડે (બાણોના બાણોની પેડે) મુક્ત કર, ખદી અમે તારા પ્રિય થઈએ.

સામણાનું બાબ, બાબા

પાંડોશી, કે કોઈ અજાણ્યા પુરુષને અમે ઇજા કરી હોય તો, હે વરુણ ! તે અપરાધમાંથી અમને મુક્ત કર. ” ૭.

“ દૂત રમનારા તરીકે અમે દૂતમાં કોઈને છેતરીએ, કે છેતર્યા હોય, અજાણતાં અપરાધ કયો હોય કે જાણી જોઈને પાપ કયું હોય; તો એ બધાં પાપોને, દીલાં થયલાં અન્ધનોની પેઠે, દૂર કર, અને, હે વરુણ ! અમે તારા પ્રિય થઈએ. ” ૮.

ડૉક્ટર રૉબ્સન કહે છે કે ક્ષમા માટે નીચલી પ્રાર્થના કરી તેમાં, હાલ હિંદુસ્તાનમાં સર્વત્ર જોવામાં આવે છે તેમ, દેવને પાપ લાગુ પાડવાની વૃત્તિનું બીજ આપણને માલમ પડે છે. યાહુદી-ઓનાં સ્તોત્રોમાં જવાબદારી ને અપરાધની જે લાગણી જોવામાં આવે તેનાથી આ તદ્દન ઉલટુંજ છે—

“ + અમારા પિતાઓનાં પાપમાંથી અમને મુક્ત કરો, તેમજ અમારાં પોતાનાં શરીરે અમે જે પાપ કર્યાં છે તેમાંથી અમને મુક્ત કરો. ”

+ अवं द्रुग्धानि पित्र्यां सृजानोव यावयं चकृमातृभिः ।

अवं राजन्यशुच्यं न तायुं सृजावत्सं न दाम्नो वसिष्ठम् ॥

મં ૭ અ ૫ સૂ ૮૬ ઋ ૫ ॥

હે વરુણ ! પિતાથી પ્રાપ્ત થયેલા અમારા અપરાધોને—જે બંધનના કારણરૂપ છે તેને, અમારાથી દૂર પાડ; વળી જે અપરાધો અમે શરીરે કર્યાં છે તેને પણ દૂર પાડ (તેના નાશ કર). હે પ્રકાશમાન વરુણ ! ચોરીનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને અન્તે ધાસ વગેરેથી પશુઓને વૃષ્ટ કરનાર ચોરની પેઠે રજનુથી વાછરડાને છોડવે તેમ મને, વસિષ્ઠને બંધનમાંથી—પાપમાંથી છોડવ.

સાયણાનું ભાષ્ય, ભાષા ૦ કર્તા.

न स स्वो दक्षो वरुण धृतिः सा सुरां मन्युर्विभोदंको अर्वितिः ।

अस्ति ज्यायान्कनीयस उपारे स्वप्नश्चेदનृतस्य मयोता ॥

॥ મં ૭ અ ૫ સૂ ૮૬ ઋ ૬ ॥

“ હે વરુણ ! અમારી પોતાની ઇચ્છાથી અમે કુમાર્ગે ગયા નથી, પણ કંઈક જોટે રસ્તે ચઢાવનારા કારણથી—સુરા, ક્રોધ, ઘૂત રમવાના પાસા, કે અવિચારીપણું. જળવાનું નિર્જળને કુમાર્ગે લઈ લાય છે; ઊંઘમાં પણ અપવિત્ર કામ થાય છે. ” (ઋગ્વેદ ૭-૮૬).

એમ છતાં પણ, વેદમાં ઘણા દોષો છે તોપણ, એ પ્રાચીન સમયમાં પણ ધાર્મિક ભાવના, દૈવી પદ્ધતિો માટે પૂજ્યભાવ, અને આત્માના અમરપણા વિષે શ્રદ્ધા કેવાં પ્રબળ અને શીઘ્ર બધી વૃત્તિઓને વશ કરનારા હતાં તે વેદો પરથી જણાય છે. એ પ્રાચીન કવિઓ કુદરતને અત્યંત આહવાન કરતા અને તેમણે કુદરતના દેવની શોધ કરી હતી. વળી પ્રાચીન નીતિનિયમો પણ કેવા શુદ્ધ હતા ! હિંદુ સમાજમાં હાલ જે અગાડ સર્વત્ર પ્રસરતો માલમ પડે છે તે વેદમાં જણાતો નથી કે પ્રાચીન ઋષિઓએ તેને મંજૂર કર્યો નથી.

વેદની ઋચાઓ જેવી હોવી જોઈએ એમ આપણે ધારીએ તેવીજ છે. ત્યાર પછીના સમયના ઋષિમાંના કોઈ પણ એવી ઋચા-

હે વરુણ ! સ્વરૂપની પેઠે પુરુષનું જળ તેને પાપમાં ઉત્કેરવાને કારણ થતું નથી. સારે શું થાય છે ? સ્થિર, ઉત્પત્તિસમયે નિર્મિત થયેલી દેવગતિજ કારણ છે; અને તે મુતિ-હમણાં કહેવામાં આવશે તેવા સ્વરૂપવાળા છે. તે સુરા-પ્રભાદ-ગદ્ગદત ઉત્પન્ન કરનાર છે, તે ક્રોધ છે—યુરુ આદિ વિષે થાય તો અનર્થનું કારણ છે, ઘૂત રમવાના સાધનરૂપ પાસો છે, એ પણ પુરુષને ઘૂસને વિષે ઉત્કેરી અનર્થનું કારણ થાય છે. અમાન-અવિવેકનું કારણ—છે. આથી એવી દેવની કલ્પનાજ પુરુષને પાપમાં ચલાવનાર કારણ છે. વળી હીન-અલ્પ પુરુષને પાપમાં ચલાવવાને પાસે નિયંત્રતા તરીકે રહેલો અધિક ઈશ્વર—છે તેજ તેને પાપમાં પ્રવર્તાવે છે. યુતિ પણ કહે છે કે—જેને નીચે લઈ જવાની ઇચ્છા હોય તેને જોજ અસાધુ કર્મ કરવા ઉત્કેરે છે. એમ થયે, સ્વપ્ન પણ પાપની સાથે અત્યંત જોડનાર થાય છે. સ્વપ્ને કરેલાં કર્મોથી પણ બહુ પાપો થાય છે તો જગતી સ્થિતિમાં કરેલાં કર્મોથી પાપો ઉત્પન્ન થાય તેમાં કહેવું શું ? એટલા માટે મારો અપરાધ દેવાગત છે, માટે, હે વરુણ ! તારે માફ કરવો એવો ભાવ છે. સાયણાં બાખ્ય, ભાયાં કર્તા.

ઓ બનાવી શકતજ નહિ. એમાં વિચાર કેવા અદ્ભુત અને અસલી સાદાઈવાળા છે ! લાવનાઓ કેવી બાળપણ જેવી સરળ ને નિરપરાધી તેમજ હૃદયના જોરાવર ઉમળકાથી ભરેલી છે ! માનવ બાળ પોતાના સર્જનાર મહાન્ પિતા પ્રત્યે તેમજ પોષણ કરનારને ટકાવી રાખનાર કુદરત અને પયમહાભૂતો રૂપી કૃપાળુ માતા પ્રત્યે કેવી રીતે અથમનાંજ હુસકાં ભરે છે અને ફરિયાદ કરી રહેન કરે છે !

વેદમાં કંઈ જ્ઞાનની વ્યવસ્થા કરી પદ્ધતિ બનાવવાનો પ્રયાસ નથી તેમજ આત્મજ્ઞાનની કે આત્મસાક્ષાત્કારની કંઈ સૂચના નથી. આદ્યજ્ઞોએ ઘણી મોટી સત્તા ધારણ કરી છે તેને કોઈ પણ રીતે પુષ્ટિ આપે એવું એમાં કંઈ માલમ પડતું નથી. અહ્યા, વિષ્ણુ, ને રુદ્રની મોટી હિંદુ ત્રિમૂર્તિનું, કે પુનર્જન્મનું, કે જ્ઞાતિના હાલના વિભાજોનું, કે વિદ્વાનોના સર્વેશ્વરવાદી તત્ત્વજ્ઞાનનું—અદ્વૈતવાદી દર્શનનું, કે અવિદ્વાનોના કઢંગા અનેકદેવવાદનું એમાં સૂચન નથી. તેમજ દેવોનાં મંદિરોનું, કે જીલમી ને સત્તાધારી આદ્યજ્ઞવર્ગના પુરોહિતોનું, કે બાળલગ્નનું, કે સ્ત્રીઓને પડદામાં રાખવાના રિવાજનું વેદોમાં કંઈ વર્ણન નથી. ઋષિલોકોએ યાચેલા આશીર્વાદો આ હુનિયા સાથે સંબંધ ધરાવે છે, તેમની પૂજા કુટુંબનાં કાર્યને લગતી છે, ને તે કુદરતનાં ભૌતિક બળો દર્શાવનારી સત્તાને લાગુ પાડેલી છે, દૈવ્ય સ્વરૂપોને—પ્રતિમાને લાગુ પાડેલી નથી, માટે તે મૂર્તિપૂજા નથી. ને કુદરતી સત્તાએ તેમનાં મન પર અતિશય અસર કરી તે અગ્નિ, વરસાદ, પવન, ને સૂર્ય, એ હતાં. પ્રાતાઃકાળ, તોફાનના દેવો, પૃથ્વી, માણી, નદીઓ, આકાશ, ઋતુઓ, ચન્દ્ર, અને પિત્રીઓ કે પૂર્વજોના આત્માની સાથે તેમના વિચારો જોડાયેલા હતા. યોદ્ધાઓ ને પુરોહિતો, બંને, દેવોના યજ્ઞ કરી અન્ન વગેરેનો હોમ કરતા હતા અને ઋચાઓ ગાતા હતા; અને એમ કરતાં કરતાં આખરે ધર્મક્રિયા સ્થાપન થઈ.

પણ વેદસમયના સાદા ધર્મને બગાડવામાં મદદ કરનાર બે કારણો કામે લાગ્યાં—અર્થમ્ તો આદ્યજ્ઞવર્ગના આચાર્યોએ પોતાના

હાથમાં સત્તા મેળવવાનો અને તેમાં વધારો કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો તે બ્રાહ્મણવર્ગની સુક્તિઓ; અને બીજું અનાય લોકોની મોટી સંખ્યામાં હાજરી. એ લોકો સાથે આર્ય લોકો સેળસેળ થયા અને એમણે વંશપરંપરાથી આવ્યા આવતા પ્રાચીન વિચારોથી તદ્દન વિરોધી અંશે આર્યધર્મમાં દાખલ કર્યા. આ પ્રમાણે ધીમે ધીમે દેવોને મનુષ્યની આકૃતિ ને ગુણો અર્પવાથી તેમની મનુષ્યસ્વરૂપમાં પૂજા તેમજ રાક્ષસોની પૂજા હયાતીમાં આવી, પ્રાચીન પૂજામાં સીદ્ધાંતનો પ્રકાશ હતો તે ઓળો થયો, અને અધમ મૂર્તિપૂજા ને તેથી પણ વધારે અધમ આચારો ખુલ્લાં નજરે પડ્યાં.

૨. મનુસંહિતા-મનુના કાયદા

વેદના સમય પછી રચાયેલા સર્વ ગ્રંથોમાં પ્રાચીનમાં પ્રાચીન આ પ્રસિદ્ધ ધર્મશાસ્ત્ર છે અને સ્મૃતિમાં જે ગ્રંથોની ગણના થાય છે તેમાં એ મુખ્ય છે. હાલના સ્વરૂપમાં તે ઇ. સ. પૂર્વે ૫ મા સૈકામાં લખાયેલી છે. તેમાં ૨,૬૮૫ શ્લોકો છે અને તે એક ગ્રંથકારની નહિ, પણ ઘણા ગ્રંથકારોની કૃતિ છે એમ ખુલ્લું જણાય છે. તેમાં માનવ નામની જાતિના બ્રાહ્મણોના ધર્મોચાર આપેલા છે. એ માનવો ઘણું ઠરીને કૃષ્ણ યજુર્વેદની સાખાના હતા અને હિંદુસ્તાનના વાયવ્ય કોણમાં દિંદિહીથી ઘણું દૂર નહિ એવા પ્રદેશમાં રહેતા હતા. વેદ પછીના સમયમાં, બ્રાહ્મણોના હાથમાં પ્રધાન અધિકાર આવ્યો ત્યારે એ સ્મૃતિ રચાઈ; પણ એમાંના દેવો વેદમાં વર્ણવેલા દેવો છે, વીર-રસ કાવ્યો-રામાયણ અને મહાભારત-અને પુરાણોમાં વર્ણવેલા દેવો નથી. આ પ્રમાણે એ સ્મૃતિ વેદ અને પુરાણોનો વચલો સમય દર્શાવે છે.

• એ હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રનો-કાયદોનો પાયો છે. પ્રભુમાં ચાલતા કાયદા અને ધર્મમતોનો એમાં સંગ્રહ છે; પણ સુક્તિથી રચેલો પદ્ધતિવાળો એ સંગ્રહ નથી. કાયદાની કચેરીઓમાં હાલ પણ વાર-વાર એમાંના શ્લોકો પ્રમાણ તરીકે બોલાય છે અને હિંદુ સમાજના

ધર્મપુસ્તકોનો અભ્યાસ કરે છે.
કપાળ પર વિશ્વના પવિત્ર ચિહ્નનો છે તે જુઓ

હિંદુ સન્તો

આચારો અને ન્યાતના ધારાઓનો જ્યાં વિચાર હોય એવા બધા મુકદ્દમાઓમાં હિંદુઓ એ સ્મૃતિનો આધાર આપે છે. એમાં ચાર મુખ્ય જ્ઞાતિઓનાં સ્પષ્ટ લક્ષણ આપેલાં છે, તેમજ તેમના ધર્મ અને આવશ્યક કર્મ પણ કહ્યા છે. વળી જે કાયદા અને કાનુનોથી પ્ત્રાદ્દાણોએ પોતાના તાબામાં વ્યવસ્થિત જ્ઞાતિબન્ધન હમેશ કાયમ રહે એવો પ્રયત્ન કર્યો છે તે કાયદાકાનુનોની તમામ રચનાની એમાં યોજના કરી છે.

“ કેવળ ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનને લગતી આજ્ઞાઓ બાતલ કરતાં એમાં આપેલા ઘણાખગ નિયમોનો નીચે આપેલાં ચાર મથાળાંમાં સમાવેશ થાય છે:—

૧. આચાર એટલે અનાદિ કાળથી આત્મા આવતા રિવાજ. ખરૂં જોતાં એમાં જ્ઞાતિઓએ પાળવાના બધા નિયમોનો સમાવેશ થાય છે અને ઊંચામાં ઊંચો કાયદો અને ઊંચામાં ઊંચો ધર્મ એ નિયમોનો બનેલો છે એમ માનવામાં આવે છે.

૨. વ્યવહાર એટલે કાયદા અને રાજ્યતન્ત્રના ધારા. એમાં કાયદાની કચેરીઓના વહીવટ, ઇન્સાફ કરવાના નિયમો, અને દિવાની ને ફાજદારી કાયદાનો સમાવેશ થાય છે.

૩. પ્રાયશ્ચિત્ત, એટલે પશ્ચાત્તાપની ક્રિયાઓ. એમાં જાનમમાં કરેલાં—મુખ્યત્વે જ્ઞાતિની વિરુદ્ધ કરેલાં—પાપો અને પૂર્વ જન્મમાં કરેલા અપરાધોનાં પરિણામો પસ્તાવા સાથે દૂર કરવાના નિયમોનો સમાવેશ થાય છે.

૪. કર્મકૃણ એટલે સારાંનકારાં કર્મોનાં પરિણામ. સારાં કર્મના બદલામાં સ્વર્ગ મળે છે અને નકારાં કર્મના બદલામાં અનેક પ્રકારના નરકમાં શિક્ષા અમલી પડે છે અને મોક્ષ મળે ત્યાંસુધી અસંખ્ય યોનિઓમાં વારંવાર પુનર્જન્મ લેવો પડે છે

આખી દુનિયાના સાહિત્યમાં સર્વથી વધારે પ્રસિદ્ધ અન્ધો જે

બીજા કેટલાક એથી પણ પ્રાચીન સમય કહે છે અને એથી ઉલટું, પ્રત્ય વિદ્વાનો કહે છે કે તે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૦૦ વરસથી અગાઉ રચાયાં કાવ્ય એમ માની શકાતું નથી.

રામાયણ પછી એક સૈકો રહીને વ્યાસે મહાભારત રચ્યું એમ માનવામાં આવે છે; પણ ખરી વાત એ છે કે તેને એક વિષયનું કાવ્ય લાગ્યેજ કહી શકાય. તે હિંદુ પુરાણની વાર્તાઓ, વંશપરંપરાથી ચાલી આવતી અદ્ભુત કથાઓ, નીતિ, અને વર્તવિજ્ઞાનનો એક વિશાળ સંગ્રહ છે. તે સૈકાએ વર્ષના કેળવાયલા હિંદુ વિદ્યારથી પરિપૂર્ણ છે. તેમાંના કેટલાક ભાગ છેક ઇ. સ. પૂર્વે પાંચમા સૈકામાં રચાયા છે; પણ બીજા ભાગો (મુખ્યત્વે અન્યમાં આવેલો સુદ્ધો દ્વેષક ભાગ-પાછળથી ઉમેરેલો ભાગ) ત્યાર પછી ઘણા મોડા ઇ. સ. ના સાતમા કે આઠમા સૈકામાં રચાયા છે. તેમાં બધું મળીને ૨,૨૦,૦૦૦ લીટીઓ છે અને “ મહાભારત એટલું બધું વિશાળ છે કે એમાં જે નથી તે ભારતમાં (હિંદુસ્તાનમાં) પણ નથી ” એ કહેવું કેવું જાણી છે તે એ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે.

રામાયણમાં (‘ રામ ’ અને ‘ અયન ’ જવું, રામનું જવું થવા પરાક્રમ) માત્ર આસરે ૫૦,૦૦૦ લીટીઓ છે અને મોટે ભાગે ધર્મીકિ નિષિષ્ટે શુદ્ધ, છટાદાર ભાષામાં લખેલી એક અખંડ વાર્તા છે. તે ઘણું વખણાય છે અને હિંદુ જીવનની એક ચમત્કારિક કથાનું માં ચિત્ર છે. નરમ અને ઉદાર, “ એક પત્નીના પતિ, ” વિચારમાં તત્વશીલ, અને કર્મમાં અમીરી, એવા રામ અને કલંકરહિત, હિમના રેવી શુદ્ધ, તેની પતિવ્રતા સી. સીતા પ્રતિ બિંધામાં બિંધો પૂજ્યભાવ સર્જાવવામાં આવે છે તે યુક્ત છે.

વેદો વાંચવાનો અધિકાર માત્ર બ્રાહ્મણોને છે; પરંતુ રામાયણ, મહાભારત, અને પુરાણો વાંચવાનો અધિકાર તો બ્રાહ્મણ ઉપરાંત બીજા વર્ણોને પણ છે. હિંદુઓની એથી વર્ણ શૂદ્રને એ વંચાતાં સાંભળવાની છૂટ છે, પણ વાંચવાનો અધિકાર નથી. રામાયણના

બાલકાંડના પ્રથમ સર્ગને અન્તે એ ગ્રન્થ વાંચનારને મોટું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે એવી પ્રતિજ્ઞા કરી છે:—

“ એ વાંચનાર બ્રાહ્મણ વિદ્યા ને વક્તૃત્વ પ્રાપ્ત કરે છે; ક્ષત્રિય (યુદ્ધ કરનાર વર્ગ) વાંચે તો રાજા થાય છે; વૈશ્યને વેપાર-માં પુષ્કળ લાભ થાય છે; અને તે વચ્ચાતું સાંભળનાર શૂદ્ર પ્રતિષ્ઠા પામે છે. ”*

વળી એજ કાવ્યમાં તેમજ એને મળતા કાવ્ય મહાભારતમાં નીચેના શબ્દો વારંવાર કહેલા માલમ પડે છે:—

“ આયુષ્ય આપનાર આ પવિત્ર ગ્રન્થ જે વાંચે છે ને પઢે છે તે સર્વ પાપમાંથી મુક્ત થાય છે અને પુત્રપૌત્રાદિ સાથે ઉત્તમમાં ઉત્તમ સ્વર્ગ લોક પામે છે. ”+

* પઠન્ દ્વિજો વાઘપભત્વમીયાત્ સ્યાત્ ક્ષત્રિયો ભૂમિપતિ-
ત્વમીયાત્ ।

વણિગ્જનઃ પણ્યફલત્વમીયાજ્ઞનશ્ચ શૂદ્રોઽપિ મહત્ત્વ-
મીયાત્ ॥ ૧ । ૧૦૦

ચાલકાંડ.

દ્વિજ, એટલે દિગ્ગેમા મુખ્ય બ્રાહ્મણ, રામાયણ પડે તો રાજદમ્નહતો પાર પામે, જો (સ્યાત્=ચદિ) ક્ષત્રિય પડે તો ભૂપતિનું સ્થાન પામે, વણિક્ જન પડે તો વેચવાના પદાર્થોના મૂલ્યથી જમણેાત્રમણેા લાભ મેળવે—ધનસમૃદ્ધિ મેળવે, એવો ફલિતાર્થ છે; અને ત્રણ વર્ણોનો ઘસ શૂદ્ર પણ સાંભળે તો (શૂદ્રગ્ન પદનો અર્થ અધ્યાહાર છે) દિગ્ગથી અન્ય વર્ણોમાં શ્રેષ્ઠત્વ અથવા મરણ પછી પોતાથી ઊંચી વર્ણ પ્રાપ્ત કરવાની પ્રતિજ્ઞા મેળવે.

રામાયણતિલકસ; બા.પા.૦ કર્તા.

+ इदं पवित्रं पापघ्नं पुण्यं वेदैश्च संमितम् ।

. यः पठेद्रामचरितं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ९८ ॥

આ એ મોટાં કાવ્યો પછી, પણ ઘણો વખત રહીને પુરાણો લખાયાં છે. આની સાળીવી એ છે કે એ મહાન્ કાવ્યોમાંના વીર પુરુષોનાં કૃત્યો ને પરાક્રમો મનુષ્યોનાંજ કૃત્યો ને પરાક્રમોની પેઠે એમાં વર્ણવ્યાં છે; પરંતુ પુરાણોને રચાતાં ઘણો સમય વીતી જવાથી તેમાં એવાં પરાક્રમોએ ઇશ્વરી રૂપ ધારણ કર્યું છે અને વીર પુરુષો મનુષ્ય ટળી દેવની પદવીએ પહોંચ્યા છે. એ પુરાણોને રચાતાં ઘણો સમય થયો છે અને તે ઇ. સ. ૬૦૦ થી ૧૬૦૦ લગણુ ફેલાયેલો છે. એ ગ્રન્થો અર્વાચીન હિંદુધર્મનાં પેદપુસ્તકો છે અને આઠમા કે નવમા સૈકામાં થઈ જનાર મહાન્ સુધારક શિવમાર્ગી શંકરાચાર્યના* સમયની સહેજ અગાઉ એ હાલતા સ્વરૂપમાં આવ્યા છે. આખા હિંદુધર્મનાં એ કંઈ પ્રમાણપુસ્તક ગણાતાં નથી. એ ભિન્ન ભિન્ન અને વારંવાર વિરોધી શાખાઓ અને પંથોનાં ખાસ માર્ગદર્શક પુસ્તક છે, વિષ્ણુની ભક્તિ કે

एतदाख्यानमायुष्यं पठन् रामायणं नरः ।

सपुत्रपौत्रः सगणः प्रेत्य स्वर्गे महीयते ॥ ૧૧ ॥

વાલ્મીકી, ૧ સર્ગ.

હવે નારદ પોતે કહેલા સંક્ષેપરામાયણ પઢવાનું ફળ કહે છે. આ પવિત્ર, પાપ હણનાર, પુણ્યકારક, વેદસમાન, રામચરિત જે પઢે છે તે સર્વ પાપોથી મુક્ત થાય છે. ॥ ૯૮ ॥

આ આયુષ્ય આપનાર રામાયણ નામનું (રામ જેમાં અયન-પ્રતિ-પાદન કરવાનો વિષય છે તે, જેમાં રામનું ચરિત વર્ણવ્યું છે તે) આખ્યાન-આખ્યાયિકા જે નર પઢે છે તે પુત્રપાત્રાદિ સાથે અને મૃત્યુ-દાસી, દાસ આદિ-સાથે ઐહિક ભોગો ભોગવી, મરણ પામી સ્વર્ગમાં પ્રતિષ્ઠા પામે છે-સ્વર્ગોઆવી સત્કાર પામી આનંદ પ્રાપ્ત કરે છે. ॥ ૯૯ ॥

रामा० लिख०; लापा० कर्ता.

* શંકરાચાર્યને શિવમાર્ગી કહેવા યુક્ત નથી. કેવલાદૈતવાદીને શિવ-વિષ્ણુ વગેરે દેવો સમાનજ હતા; જેને સર્વ બ્રહ્મજ હતું તેને શિવ-વિષ્ણુનો ભેદ શો ? વિષ્ણુસહસ્રનામ પર એમણે ટીકા લખી છે.

લાપા० કર્તા;

શિવની ભકિતનો પ્રસાર કરવાના ખાસ હેતુથી રચાયેલાં છે, અને દરેકમાં અન્ય દેવ કરતાં તેમાં વર્ણવેલા દેવની સ્તુતિ વધારે હોય છે. કુદરતની ક્રિયાઓએ સૂર્યવેલી સાદી, આરંભની કલ્પનાઓને બદલે સુધારામાં ઘણી આગળ વધેલી અને સમાજની વધારે બગડેલી સ્થિતિમાં આવેલી પ્રબળી નિરંકુશ કલ્પનાઓ એમાં માલમ પડે છે. એ પુસ્તકો અનેકદેવવાદ-અનેક દેવોને માનવાનો મત, વિશ્વેશ્વર-વાદ-આપ્તુ વિશ્વ એજ ઈશ્વર છે, બધું બ્રહ્મ છે એવો કેવલાદૈતવાદ, અને મૂર્તિપૂજાને પુષ્ટિ આપનારાં છે. વેદમાં વર્ણવેલા કેટલાક દેવો અને ત્યાર પછીના સમયના દેવોને લગતી અદ્ભુત વાર્તાઓ એમાં મુબ્બળ છે. પુરાણોમાં દેવોની મહત્તા દર્શાવી છે, તેમાંના દરેકને માટે જુદું પ્રકરણ આપી તેની પ્રતિષ્ઠા વધારી છે; દરેકનું માહાત્મ્ય અતિશય ગાયું છે, તેની અન્ય દેવો કરતાં વિશેષ સ્તુતિ કરી છે. એ દેવો ઉપરાંત ગ્રહોની પૂજા વૃદ્ધિ પામી છે, નદીઓને દેવીઓ ગણી છે, તેમજ ઘણાં પ્રાણીઓ અને પક્ષીઓની દેવદેવીઓનાં વાહન તરીકે પૂજા થાય છે. કેટલાંક ઝાડોને પણ પવિત્ર ગણી પૂજવામાં આવે છે. તેટલા માટે હિંદુધર્મના પાછળથી થયેલા, અને વધારે નિર્મયોદ્ધ વિકાસનું પ્રમાણ પુરાણોમાં મળી આવે છે એમ આપણે સમજવાનું છે.

સંસ્કૃત શબ્દકોષ રચનાર અમરસિંહના મત પ્રમાણે અન્ય અન્યોથી પુરાણને જુદું પાડનારા છ મુખ્ય વિષયો આનવા જોઈએ:- સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, પ્રલય, પુનરુત્પત્તિ, દેવો અને કુલપતિની વંશાવળી, મનુઓનાં (દીર્ઘ સમયપર્યન્ત રાજ્ય કરનારાઓનાં) રાજ્યો, અને સૂર્યવંશી ને ચન્દ્રવંશી રાજાઓનો ઇતિહાસ. * કોઈ પણ પુરાણમાં

* ‘ સર્ગથ પ્રતિસર્ગથ વંશો મન્વન્તરાણિ ચ ।

વંશ્યાનુચરિતં ચૈવ પુરાણં પञ્ચલક્ષણम् ॥ ’

‘ પુરાણં પञ્ચલક્ષણम् ’ એમ અમરસિંહે કહ્યું છે ને તે પાંચ

એ છએ યોગબાવનારા વિષયોનું વર્ણન નથી. પણ વિષ્ણુપુરાણમાં એ છએ લક્ષણો લગભગ સચવાયાં છે. +

આ પુસ્તકો મૂળ સંસ્કૃતમાં લખ્યાં છે, પણ કેટલાકનાં ભાગોનાં અને કેટલાંકે આખાનાં બુદ્ધી બુદ્ધી દેશી ભાષામાં ભાષાન્તર થયાં છે. ગોર કે ગામે ગામ ફરતા પૌરાણિકો વરસમાં પ્રવાસે નીકળે છે ત્યારે તેમાંના ભાગો વાંચી જાણતા ન હોય એવા પુરુષો આગળ વાંચી સમજાવે છે, એવી પ્રથા ચાલે છે. આ રીતે એ પુસ્તકોના -પુરાણોના જ્ઞાનનો સર્વત્ર પ્રચાર થાય છે; એટલુંજ નહિ, પણ એ સાધનોને બળે હિંદુધર્મમાં લલિત ને આચાર સ્થાયી રૂપ લે છે અને શાશ્વત થાય છે.

૪. તન્ત્રો

તન્ત્રોમાં ચૌસેઠ પુસ્તકોની માળાનો સમાવેશ થાય છે; પણ તેમાંનાં પાંચજ ઉપયોગી છે. એ રાખેલો અર્થ 'નિયમ' કે 'વિધિ' થાય છે અને એ ત્રન્ત્રો શિવ અને પાર્વતી વચ્ચે સંવાદના રૂપમાં ઇ. સ. ના છઠ્ઠા સૈકાને આસરે કે ત્યાર પછી લખવામાં આવ્યા છે. દેવી શક્તિને એમાં પ્રાધાન્ય આપ્યું છે એ એનું ખાસ લક્ષણ છે. દેવ શાન્ત હોય અને તેની પ્રવૃત્તિનો સ્વભાવ શક્તિમાં (દેવીમાં) મૂર્તિમન્ત થતો હોય એવું તેમાં વર્ણન છે. શિવની પૂજાને ખાસ પ્રધાન ગણવામાં આવી છે અને એમની લય'કર અને કંટાળો ઉત્પન્ન કરે એવી પૂજા ઉપરાંત એમની પત્ની, દેવીની પૂજા છે, તેની સાથે ફર અને વારંવાર નિર્ભયોદ્ધ ક્રિયાઓ જોડાયેલી છે. જેમ શિવ અંશે સૃષ્ટિના સર્જનાર અને કલ્યાણ કરનારા છે ને અંશે લય'કર નાશકર્તા છે, તેમ એમનાં પત્ની અંશે નમ્ર અને

લક્ષણ ઉપલા શ્લોકમાં આપ્યા છે.—સૃષ્ટિ, પરમેશ્વરે સન્નિવાસીએ કરેલી પ્રતિસૃષ્ટિ, વંશ, મન્વન્તરો, અને વંશમાં જન્મેલાઓનું ચરિત.

+ સંસ્કૃત 'આસિનલ', (નોખાનું) ૫૦ ૭૦.

ઉપકારક ઉમા કે પાર્વતી છે અને અંશે કૂર અને રુધિરપાનની તૃષ્ણા રાખનાર કાલી કે દુર્ગા છે. કમનસીબે, નમ્ર અને ઉદાર ઉમાની પૂજા કરતાં કાલી અને તેનાં એથી પણ વિશેષ ભયંકર સ્વરૂપોની પૂજા ભયના હેતુથી ઘણે મોટે ભાગે લોકોમાં પ્રચાર પામતી જાય છે.

શાકતોના (શક્તિના ઉપાસકોના) બે ભાગ છે:-દક્ષિણાચારી કે જમણા હાથના માર્ગવાળા પૂજકો અને વામાચારી કે ડાબા હાથના માર્ગવાળા પૂજકો. દક્ષિણમાર્ગીની પૂજા કરવાની રીત પૂજનીય ને માનનીય છે. તેઓ સામાન્ય રીતે પશુઓના બળિદાનને બદલે અનાજ ને દૂધનાં બળિદાન આપે છે. ઈશ્વરની કૃપાથી વામમાર્ગીઓની સંખ્યા બહુ પ્રસરેલી નથી. તેમની પૂજા કરવાની વિધિ ખાસ રીતે કમકમાટ ઉપજાવે એવી છે અને તેઓ સર્વથી વધારે નીચ પંથના છે. તેઓ સ્ત્રીત્વની પૂજા માત્ર મૂર્તિસ્વરૂપમાં જ નહિ, પણ જીવતી સ્ત્રીના પ્રત્યક્ષ રૂપમાં કરે છે. સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચેના પ્રેમ અને વિષયવૃત્તિથી દેવી પ્રસન્ન થાય છે એમ માનવામાં આવે છે અને એક તન્ત્રમાં આપણા વાંચવામાં નીચે પ્રમાણે આવે છે:-

“ દાડૂ અને માંસનું સેવન અને સ્ત્રીસંલોગથી ઉત્પન્ન એજ મોક્ષ ”

તન્ત્રોમાં મન્ત્રોના પ્રયોગની સ્તુતિ કરી છે અને કહ્યું છે કે બરાબર પઠવામાં આવે તો મન્ત્રો અતિપ્રબળ થઈ પડે છે. અર્વાચીન થીઓસોફિસ્ટો (ઈશ્વરસમાગમવાદીઓ-ઈશ્વર સાથે પ્રત્યક્ષ સમા-

૧. એ દુરાચારોના સંજ્ઞામાં મોનિયર વિલિઅમ્સ લખે છે કે “ મનુષ્યજાતિને અતિશય લાંછન લગાડનાર અને અધમ સ્થિતિમાં લાવનાર, વધારેમાં વધારે વડેમી વિચારોનાં ખરાબમા ખરાબ પરિણામ શાકતમતમાં આપણી સન્મુખ બેમાં થાય છે. ”

૨. એટલે માટે ‘ સનાતનધર્મો ’ એવો શબ્દ વપરાય છે, તે અન્યથા નથી. શુદ્ધ વેદધર્મને માનનારા મૂર્તિપૂજકો પણ પોતાને માટે એ શબ્દ વાપરે છે.

બાપા૦ કર્તા

ગમથી તેનું જ્ઞાન મળે છે એમ માનનારા) ગૂઢ કળાના અન્યો તરીકે કેટલાંક તંત્રોનાં ઘણાં વખાણુ કરે છે.

પ્રોફેસર મેક્સમ્યુલરના અન્યમાંથી નીચેનો આકર્ષક ઉતારો આપ્યો છે; તેમાં હિંદુઓનાં પવિત્ર પુસ્તકોની પરસ્પર મુકાબલે યોગ્યતા સંક્ષેપમાં દર્શાવી છે:—

“ માત્ર વેદને પ્રમાણભૂત અન્ય તરીકે માનનાર હિંદુઓ પુરાણો ને તંત્રોને માનનારા કરતાં ખ્રિસ્તિ ધર્મની વધારે સમીપ રહેલા મતધારી છે. યુરોપના વતનીના દૃષ્ટિબિંદુથી જોતાં બેશક વેદમાં પણ મૂખોંબલરેણું અને બાલિશ ઘણું છે અને ખ્રિસ્તિધર્મીની દૃષ્ટિથી વિચારતાં એવું લાગ્યેજ કંઈ છે કે તેને આપણે સંપૂર્ણ સંમતિ આપી શકીએ. શિવ અને કાલીનાં અતિકૂર કર્મો, કૃષ્ણનાં નિર્મયાંદ કાર્યો, કે વિષ્ણુનાં અદ્ભુત પરાક્રમોની વેદમાં કંઈ પણ નિશાની નથી. ધર્મશુરુઓ ઈશ્વરી માન માગતા જણાય છે—જે ઈશ્વરની નિન્દા સૂચવે છે—તેને માટે કે કોઈ મનુષ્યને પશુથી પણ અધમ સ્થિતિમા લાવવા માટે પ્રમાણુ આપતો કોઈ પણ નિયમ આપણને વેદમાં જડતો નથી બાળલગ્નની છૂટ આપનાર અને બાળ-વિધવાના પુર્નલગ્નની મના કરનાર નિયમોને પુષ્ટિ આપનારાં વચન વેદમાં મળતાં નથી; અને વિધવાએ પોતાના સ્વામીના શબ સાથે ચિતામાં બળી મરવાની અપવિત્ર ક્રિયા વેદના અક્ષરાર્થ તેમજ ફલિતાર્થ બંનેથી વિરુદ્ધ છે. ” ૧

ખાંડ રત્ને

વેદમાં વર્ણવેલા દેવો

પ્રકરણો	પૃષ્ઠ
૧ દ્યૌરિપતા અને પૃથ્વી—આકાશ પિતા અને પૃથ્વી માતા	૩૩
૨ અગ્નિદેવ	૪૨
૩ સૂર્ય કે સવિતૃ	૪૬
૪ વિશ્વના સર્વ દેવ વરુણ	૫૬
૫ મેઘરાણી ઇન્દ્ર	૬૫
૬ સોમ (હિંદુઓના માદક દેવ) (પાછળથી એ અને ચન્દ્ર એક ગણાયા.)	૭૬
૭ મરુત્તુ પામેલાંનો ન્યાય ને શાસન કરનાર યમદેવ	૮૭
૮ વેદમાં વર્ણવેલા નાના દેવો—	
૧ ઉશસ્ત્ર-પ્રાતાઃકાળની દેવી	૯૯
૨ સૂર્યના સારથિ, અશ્વિનો	૧૦૧
૩ વિશ્વકર્મા (ત્વષ્ટા), હિંદુઓના વલ્કન દેવ	૧૦૨
૪ મરુત્-તોફાનના દેવ	૧૦૫
૫ ક, (કિમ્) પ્રશ્નાર્થક સર્વનામ	૧૦૫

ખંડ ૨જો

પ્રકરણ ૩જું

દૌસ્તિપતા અને પૃથ્વી, આકાશ પિતા અને પૃથ્વી માતા

‘દૌસ’ (વિષ્ણુ એટલે ‘પ્રકાશવુ’ એની સાથે સંબંધ રાખે છે) એ ગ્રીક ભાષાના ‘ઝ્યુસ’ ને લૅટિન ભાષાના ‘જુસ’ ને મળતો છે. ‘જુસ’ ઉપરથી અથેન ભાષાના ‘ડીઈટી’ (દેવ) શબ્દ આવ્યો છે; એથી પ્રકાશરૂપ દેવ એવો અર્થ સૂચવાય છે. આથી એ દેવને વારંવાર દૌસ્તિપતા, એટલે આકાશ કે આકાશ પિતા કહીને યાચવામાં આવે છે.

મૅક્સ મ્યુલર નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

મનુષ્યજાતિના પ્રાચીન ઇતિહાસના સંબંધમાં ઓગણીસમા સૈકામાં અતિશય અગત્યની શોધ થયલી તમે કદી ગણો છો એમ મને કાંઈ પૂછે તો તેના જવાબમાં હું નીચેનું દૃક સમીકરણ આપું:—
સંસ્કૃત, દૌસ્તિપતા=ગ્રીક, ઝ્યુસ પેટર=લૅટિન, જ્યુપિટર=જૂની નૉર્સ, ટર. આ સક્ષિપ્ત રીતે શું સૂચવે છે તેનો વિચાર કરો. એ એમ સૂચવે છે કે આપણા પૂર્વજો ને હોમર ને સિમરોના પૂર્વજો—ગ્રીક ને રોમન લોકોના પૂર્વજો—પોતાના અસલના વતનમાં એકઠા રહેતા હતા ત્યારે હિંદુસ્તાનના લોકો જે ભાષા બોલતા તેજ ભાષા બોલતા. આરંભમાં આ શોધને લોકો ખીલકુલ માનતા ન હતા, તોપણ હવે એ સાલણી અચળો પામતા બંધ થયા છે, અર્થાત્, હવે એ પર છેક અશ્વર્ધા બતાવતા નથી. આ ઉપરાંત બીજું એ પણ સૂચવે છે ને સાબીત કરે છે કે એક વખત એ બધા

પૂર્વજો એકજ ધર્મ પાળતા હતા અને એકજ પરમેશ્વરને આકાશ પિતા એ અર્ધવાણા એકજ નામે પૂજતા હતા.

આર્ય પ્રજાઓ જુદી પડી અને ઉત્તર, દક્ષિણ, પૂર્વ, અને પશ્ચિમ તરફ નીકળી પડી તેને હજારો વરસ થઈ ગયાં છે. તેઓએ પોતપોતાની જુદી જુદી ભાષાઓ બનાવી છે; તેઓએ મોટાં રાજ્યો સ્થાપ્યાં છે અને તત્ત્વજ્ઞાનની પદ્ધતિઓ રચી છે; તેઓએ મંદિરો બાંધ્યાં છે ને તેમને જમીનદોસ્ત પણ કર્યાં છે; તે સર્વ પ્રજાઓ ઉજમરે ઘણી વધેલી અને કદાચ વધારે ડાહી અને સુધરેલી થઈ છે; પણ જે સર્વથી વધારે જીવ્યું છે અને તેમ છતાં પણ આપણામાંના દરેકને સૌથી વધારે વહાલું છે તેને માટે જ્યારે તેઓ નામ શોધે છે, ભય અને પ્રેમ, નિઃસીમ અને સીમાવાળું, એ જાને વિચાર એક શબ્દથી દર્શાવવા જ્યારે તેઓ ઇચ્છે છે, ત્યારે અવિનાશી આકાશને લક્ષપૂર્વક નિહાળીને અને દૂરમાં દૂર ને સમીપમાં સમીપ હોઈ શકે એવા પરમેશ્વરની હાજરીનો અનુભવ કરીને જેમ તેમના વૃદ્ધ પૂર્વજોએ કયું હતું તેમજ તેઓ કરી શકે, તેઓ એજ શબ્દો લેવા કરીને એક વાર ફરી એજ પ્રાચીન આર્યપ્રજાની-આકાશ પિતા-એવી પ્રાર્થના જે સ્વરૂપમાં તે હમેશ રહેશે એવા સ્વરૂપમાં એટલે 'આપણા પિતા જે સ્વર્ગમાં છે' એ સ્વરૂપમાં કરી શકે. "

દૈારિપતા અને પૃથ્વીમાતા એ વેદના દેવોમાં સર્વથી વિશેષ પ્રાચીન છે અને એ અસલના યુગલમાંથી વેદના બાકીના દેવો ઉત્પન્ન થયા એમ એમના પ્રતિ પૂજ્યભાવ દર્શાવવામાં આવે છે. વેદોમાં એમને " મહાન્, બુદ્ધિશાલી, અને ઉત્સાહી " તરીકે વર્ણવ્યા છે. એઓ " સુખની વૃદ્ધિ કરે છે અને પોતાના પૂજકો પર દાનની વૃદ્ધિ કરે છે. " એઓ સર્જનહાર છે; એટલુંજ નહિ, પણ પોતાનાં સર્વ સંતાનોના રક્ષક છે, તેમજ સર્વ પ્રત્યે ઉપદ્રવરશીલ અને દયાળુ છે.

એમનું લગ્ન એ કવિની એક ઉત્તમ કલ્પના છે. *

* એતરેય બ્રાહ્મણમાં (૪. ૨૭) આકાશ અને પૃથ્વીના લગ્નનું મ્તન કર્યું છે.—

હિંદુસલિનકહે છે કે “જે આનન્દી યોદ્ધાઓ હરેશ મેઘનાદ અને સૂર્ય-પ્રકાશને કીડાથી ભરેલા સત્કારથી વધાવી લે છે એવા, ઉત્કૃષ્ટ અને ઉત્સાહી જીવનવાળા પુરુષોથી ભરેલી દુનિયાનું ચિત્ર વેદ આપણા મોંમાં આગળ ખડું કરે છે. તોપણ એ અસંસ્કારી અસલી પ્રજાએ ચકચકિત, આસપાસ સર્વત્ર ફેલાયલું આકાશ તેની નીચે ફેલાયલી સમૃદ્ધ, અને ઉદાર પૃથ્વીને ગાઢ આલિંગન કરતું હોય એવી કલ્પના કરી છે. ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં કહ્યું છે કે:—

“પછી દેવોએ આકાશ અને પૃથ્વી એ બંનેને સાથે આપ્યાં અને તેઓ ભેગાં થયાં એટલે તેમણે તેમનું દેવલગ્ન કર્યું.”

એજ પ્રમાણે થીક લોકોએ પૃથ્વીને “દેવોની માતા, તારાથી ભરેલા આકાશની સ્ત્રી” કહી છે.†

“આ બે દુનિયાઓ (આકાશ અને પૃથ્વી) એક વાર ભેગી હતી, (પાછળથી) તે જુદી પડી. (તેના જુદા પડ્યા પછી), વરસાદ વરસ્યો નહિ અને સૂર્ય પણ પ્રકાશ્યો નહિ.

“પાંચ પ્રકારના જીવો (ઈશ્વર, મનુષ્ય, વગેરે) તે સમયે પરસ્પર સલાહશાન્તિમાં ન હતા (તે ઉપરથી) દેવોએ એ બે દુનિયા વચ્ચે સંધિ કરાવી. દેવોની લગ્નવિધિ પ્રમાણે બંનેએ લગ્ન કર્યાં.” એક આધુનિક ફ્રેન્ચ લેખક મ. એલ્પટ રેવિલ કહે છે કે “આકાશ અને પૃથ્વીનું લગ્ન એ, સૌ પૌરાણિક વાર્તાના આધાર ૩૫ છે.”

+ ઉત્કાન્તિ અને નીતિશાસ્ત્ર, રોમનોને ભાષણ, ૧૮૯૪.

‡ (“હાનેડીસ” માથી) ઈસ્કિલસના ૪૧મા ભાગમાં એફ્રોડાઇટ પાસે આરંભમાં આ પ્રમાણે કહેવડાવ્યું છે:—

“સ્વચ્છ આકાશ પૃથ્વી પર પ્રેમનો પ્રહાર કરવા ધુએ છે; અને લગ્નગ્રન્થિથી જોડાવા પૃથ્વીને ધ્રુવ થાય છે. બેજવાળા આકાશમાંથી પડતો વરસાદ પૃથ્વીને ગર્જવતી કરે છે, તે મૃત્યુલોક માટે ઘેરાનો ખોરાક અને અન્નદેવીનું પોષણ ઉત્પન્ન કરે છે. વળી આ લગ્નથી ઉત્પન્ન થતી શ્રદ્ધાથી નગરોમાં લીલાતરી પણ પુષ્કળ થાય છે. આ બધી ચીજોનું હું (એફ્રોડાઇટ-વરુણને મળતી થીક દેવી) અશે કારણ છું.”

હિંદુસ્તાનમાં વસ્યા પછી તરતજ હિંદુ લોકો દૌરિપતાની પૂજા કરતા ખંધ થઈ ધીમે ધીમે ઇન્દ્રની પૂજા કરવા મંડયા એમ માનવાને આપણી પાસે પૂરતું કારણ છે. જેમ જેમ નવા દેવની સ્તુતિ ગવાતી ગઈ, તેમ તેમ જૂના દેવને તેઓ ભૂલતા ગયા અને આધુનિક સમયમાં, દૌરિપતાને લોકોએ લગભગ વિસારી મૂક્યા છે; પરંતુ ઇન્દ્ર પ્રતિ હજી પણ પૂજ્યભાવ છે. વેદમાં તો ખંતેને સ્વર્ગના પિતા કહ્યા છે. * હિંદુઓના પ્રાચીન ધાર્મિક વિચારોમાં ઘણા-ખરા ફેરફારોનાં કારણની પેઠે આ ફેરફારનું કારણ ઋતુ છે. પ્રાચીન આર્યોનું સામાન્ય વતન મધ્ય એશિયા હતું; ત્યાં ઊરાન, અતિ-વિશાળ મેદાન, જેને જોવાથી આંખને ખીલકુલ આનંદ થાય નહિ, એવાં મેદાનમાં ઘુમવાટ કરતા ઠંડા પવનનો તેઓ દરરોજ અનુભવ કરતા હતા; તેથી આકાશનો ચક્રચકિત પ્રકાશ તેમને પવિત્રમાં પવિત્ર અને અત્યંત ઈશ્વરી પદાર્થ લાગતો હતો. પણ સૂર્યનાં લગભગ અસહ્ય કિરણો જ્યાં પડે છે એવાં હિંદુસ્તાનનાં મેદાનમાં જ્યારે તેઓ વસ્યા, ત્યારે ઇન્દ્રના અધિકારમાં રહેલી, ઠંડી, જીવમાં જીવ આપનારી, જળવૃષ્ટિ માટે તેઓને ઘણી ઉત્કંઠા થઈ અને તે સાફ તેમણે ઇન્દ્રની પ્રાર્થના કરી. આ પ્રમાણે તેઓ દૌરિપતાને જલદી ભૂલી ગયા અને ઇન્દ્રને પ્રધાન દેવ માનવા લાગ્યા.

તોપણ પૃથ્વી માતાની પૂજના સંબંધમાં થોડો વખત તેમણે દૌરિપતાની પણ પ્રાર્થના કરવી જારી રાખી. +

* વિલ્કિન્સકૃત ' હિંદુઓનાં પુરાણ ' પૃ. ૧૪.

+ = ઉત્સવોમાં બલિદાન સાથે (હું પૂજા કરું છું) અને આકાશ અને પૃથ્વીની સ્તુતિ કરું છું. એ પવિત્રતાનાં પોષક છે, મહાન, બુદ્ધિશાલી, અને ઉત્સાહી છે. દેવો એમની સંતતિ છે તેથી અમારાં સ્તોત્ર સાંભળી તેમની સાથે તેઓ અમારા પર ઉત્તમમાં ઉત્તમ વરદાનોની વૃષ્ટિ વરસાવે છે.

પરોપકારી પિતાના વિચારનું અને માતાના પ્રજાળ, સ્વાભાવિક પ્રસિદ્ધ બળનું હું મારાં સ્તોત્રો વડે પૂજન કરું છું. વિશાળ સૃષ્ટિ ઉજ્જન કરનારાં એ માતૃપિતાએ સર્વ પ્રાણીઓને ઊપજા કર્યા છે, અને કૃપા કરી પોતાનાં

* વિષ્ણુ પુરાણમાં આપણે પૃથ્વીની ઉત્પત્તિનો વૃત્તાન્ત આ

સંતાનોને મોહું અમરત (બ્રહ્મ) છે). ઋગ્વેદ ૧, ૧૫૯, ૧ અને ૨.
(૧ મં, સૂં ૧૫૯, ઋં ૧ અને ૨)

મ દાવાં યજ્ઞૈઃ પૃથિવી ઋત્તાવૃથાં મહી સ્તુપિ વિદર્યેષુ પ્રવેતસા ।
દેવેભિર્યે દેવપુત્રે સુદંસસેત્યા ધિયા વાર્યાણિ પ્રભૂર્વતઃ ॥

મં ૧ મં ૨૨ સૂં ૧૫૯ ઋં ૧.

આકાશ અને પૃથ્વીને, ' હું, યજ્ઞમાન, યજ્ઞે વડે-અર્થાત્ હવિ આપવા માટે, અત્યન્ત રત છું. (સ્તુત્વે-પહેલા પુરુષના અર્ચનાં છે). દાવા-પૃથિવ્યૌ (આકાશ અને પૃથ્વી) કેવાં છે ? યજ્ઞની શક્તિ કરનારાં, મોટાં, અને યજ્ઞોમાં અમને અત્યન્ત બાણુનારાં કે અમારે જેમણે જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ એવાં. એ બેનો જો અનિશ્ચય-થી હલકાતા-છે તેને માટે કંઈ છે-જે આકાશ અને પૃથ્વી, દેવરૂપ યજ્ઞમાનો વડે, દેવો છે પુનઃ-પુનઃ બેવા, સેવા કરનારા જેમના, એવાં છે અથવા દેવો સહિત સાચાં કર્મોવાળાં આકાશ ને પૃથ્વી અમારા પર અનુગ્રહ કરી વરવા શુક્રાન્ધન અમને આપે છે, અથવા કર્મની સમાપ્તિને માટે હવિનો જરાખર સ્વીકાર કરે છે. સાચાં જ માધ્ય, બાપાં કર્તા.

વત મન્યે પિતુરદ્રુહો મનો માતુર્મહિ સ્વતર્વસ્તદર્શીમભિઃ ।

સુરેતસા પિતરા ભૂમં ચક્રતુરુ પ્રજાયાં અમૃતં વર્તીમભિઃ ॥

મં ૧, મં ૨૨, સૂં ૧૫૯, ઋં ૨

વળી પિતાની વડે પોતાના પુત્ર વગેરેનો કહી પણ અપકાર ન કરે એવી પૃથ્વીનું સ્વાધીન બળ-જાતેજ અમારા પર અનુગ્રહ કરવા ઉતાવળ થાય છે એવું-અને એજ કારણથી મોહું, અનુગ્રહયુક્ત મન હું આહવાનો વડે પ્રસન્ન કરું છું. અથવા તો એવા મનને હવેતીથી મોહું થયણું માનું છું. તેમજ માતાનું-સર્વને ઉત્પન્ન કરનાર અતરિક્ષિનું-લોકોકનું; અથવા તો પિતાનું એટલે ધુલોકનું ને માતાનું એટલે પૃથ્વીનું, તેણે મન માનું છું-દાવાપૃથિવીના મનને મારા આહવાનથી પ્રસન્ન કરું છું. વળી માબાપ-દાવાપૃથિવી-સારા બળ વડે યજ્ઞમાનરૂપ પ્રજાનો રક્ષણદિથી વિસ્તીર્ણુ અમૃતરૂપ ઇચ્છિત વસ્તુ કરે છે. સાચાં જ માધ્ય, બાપાં કર્તા.

* વિશ્વિકન્ત. ૫૦ ૧૪-૧૫.

પ્રમાણે વાંચીએ છીએ. વેન નામનો રાજા હતો, તે પોતાની ફરતા અને ધાર્મિક કર્તવ્ય પ્રતિ સામાન્ય બેઠરદારી માટે બધે બાણીતો થયો હતો. તેનાં અપવિત્ર કૃત્યો બહુ વધી જવાથી તે સમયના ઋષિઓથી તે સહન ન થયાં ત્યારે તેમણે તેનો નાશ કર્યો. પણ એથી તો વધારે, અનિષ્ટ ક્ષણ નીપજ્યું. સર્વત્ર અવ્યવસ્થા બ્યાપી રહી તેથી તેમણે ધાર્યું કે અરાજક સ્થિતિ કરતાં ખરાબ રાજા હોવો એ વધારે સારી સ્થિતિ છે. આથી તેમણે મરણ પામેલા વેન રાજાના શબની બાંધ ઘસી એટલે તેમાંથી એક શ્યામ વર્ણનો વામન નીકળ્યો. આને તેમણે રાજા તરીકે સ્વીકાર્યો નહિ. પછી તેમણે તે શબનો જમણા હાથ ઘસ્યો, એટલે તેમાંથી એક સુંદર, દિવ્ય પૃથુ નામનો રાજકુમાર બહાર આવ્યો, તેણે પિતાને ઠેકાણે રાજ્ય કર્યું. તેના રાજ્યમાં દેશમાં ભયંકર દુકાળ પડ્યો અને પૃથ્વીમાંથી કંઈ પણ ક્ષણ ઉત્પન્ન થયું નહિ, તેથી બધે ભારે સંકટ ફેલાઈ રહ્યું. પ્રજાની પીડાથી ક્યારેય થઈ પૃથુએ કહ્યું, “પૃથ્વી પોતાનાં ક્ષણ નહિ આપે તો હું તેનો નાશ કરીશ.” આ ધમકીથી ભયભીત થઈ પૃથ્વીએ ગાયનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું; પણ પૃથુ તેની પાછળ પડ્યો અને છેક બ્રહ્મલોક સુધી ગયો.

આખરે દોડતાં દોડતાં થાકી જવાથી પૃથ્વી પાછી ફરી તેની સન્મુખ બિમ્બી અને કહ્યું, તું સ્ત્રીહત્યાનું પાપ બણતો નથી કે આ પ્રમાણે મને મારવાનો પ્રયાસ કરે છે ? રાજાએ જવાબ દીધો કે એક જીવનાશક પ્રાણીના નાશથી ઘણાંને સુખ થતું હોય તો તે પ્રાણીની હત્યા એ પુણ્યનું કામ છે. પૃથ્વીએ કહ્યું, પણ તારી પ્રજાના કલ્યાણને અર્થે તું મને મારી નાખશે, તો, હે શ્રેષ્ઠ રાજા ! તારી તે પ્રજા પોતાનું પોપણ ક્યાંથી એળવશે ? તારી આજ્ઞાથી, સર્વ વનસ્પતિ મારા દ્વંધમાંથી ઉત્પન્ન થઈ હોય એમ હું તેને જીવતી કરીશ; તેટલા માટે મનુષ્યજાતિના લલાને અર્થે તું મને એક વાછરડી આપ કે હું દ્વંધનું રક્ષણ કરી શકું. વળી બધી જગાસરખી સપાટીની કર, એટલે સર્વ વનસ્પતિના બીજરૂપ માફ દ્વંધ હું આસપાસ સર્વત્ર ફેલાવું. પૃથુ રાજાએ એ સલાહ માથે ચઢાવી. એના સમય પહેલાં કોઈ પણ

પ્રકારની ખેતી ન હતી, દોરોને ચરવાને જમીન ન હતી, અને વેપારી-ઓ માટે સડક ન હતી. બધો સુધારો પૃથુ રાજાના રાજ્યમાં શરૂ થયો. જમીન સરખી થઈ એટલે રાજાએ ત્યાં વસવા માટે પ્રજાને કહ્યું.....તેણે આ પ્રમાણે વાછરડો ખનાવ્યો, * પૃથ્વીને દોહી, અને તેનું દૂધ પોતાના હાથમાં લીધું, તેમાંથી સર્વ પ્રકારનું અનાજ અને શાક જિગ્યાં અને તે પર હાલ બધા લોકો ગુજરાન ચલાવે છે. પૃથ્વીને જીવિતદાન આપ્યાથી તે તેનો પિતા થયો અને તેના નામ ઉપરથી ‘ પૃથ્વી ’ એ અપત્યવાચક શબ્દ થયો છે.

‘ ‘ આ વાર્તા સહેજ ફેરફાર સાથે ઘણાંબરાં પુરાણોમાં માલમ પડે છે. પ્રોફેસર વિલ્સન કહે છે કે “ અસલ એક સાદી આલંકારિક વાર્તા હતી તેમાં પૃથ્વીને ગાયનું સ્વરૂપ આપ્યું હતું અને તે ગાય હરેક પ્રાણીને જે દૂધની કે જે મનોરથોની ઇચ્છા હોય તે આપતી. આ સાદી વાર્તામાં ઘણું કરીને પાછળથી ફેરફાર કરી ઘણાંબરાં પુરાણોમાંનો વૃત્તાન્ત જોવામાં આવે છે. ” +

* તેણે સ્વયં જ મનુને વત્સ ખનાવ્યો, એમ પુરાણમાં છે. ભાષાન્કર્તા.
+ ધૈર્યપિતા અને પૃથ્વી—ઓરિસાના ખોડ લોકો પોતાની પૂજામાં પૃથ્વી દેવીની પૂજાને અગ્ર સ્થાન આપે છે; તેઓમાં વિચિત્ર ફેરફાર સાથે આ વાર્તા જોવામાં આવે છે. તેમના પુરાણોમાં કહ્યું છે કે ખૂરા પેન્ટુ કે બેલ્લા પેન્ટુ, એ પ્રકાશના દેવ અથવા સૂર્યદેવે તરી પેન્ટુ એટલે પૃથ્વી દેવીને પોતાની સહચારિણી-પત્ની તરીકે ઉત્પન્ન કરી અને તેઓમાંથી અન્ય મોટા દેવો જન્મ પામ્યા પણ એ બળવાન માન્યા પછી કંઈક થયો અને પત્નીએ પતિની સારી સહિ નિષ્ફળ કરવા માટે બને એટલી સર્વ પ્રકારની કોશીશ કરી તેમજ સર્વ પ્રકારના શારીરિક અને માનસિક અનિષ્ટો ઉત્પન્ન કરવા પ્રયત્ન કર્યો. પાપની ઉત્પત્તિનું આ મૂળ છે એમ તેઓ સમજાવે છે. આમ સર્વ પ્રકારનાં દુષ્કર્મો ઉત્પન્ન કરતી પૃથ્વી દેવીને માણસનું બચકર બલિદાન આપીને પ્રસન્ન કરવી પડતી હતી. એ બલિદાનોને મે-રિઆના બલિદાન કહેતા હતા અને તેને બધ કરવા પડ્યા એમ હાલના હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસથી જણાય છે. ધર્મગુરુ તરી પેન્ટુને તેનું બલિદાન આપતો હતો તે સમયે વૃત્તો આલતા હતા. મધપાનથી ચક્રૂર બની ક્રિયાઓ

પૃથ્વીને વળી ધૈર્યની પણ ભૂતિ ગણવામાં આવે છે. હિંદુઓ પોતાની કહેવતોમાં પૃથ્વીને અત્યંત સહનશીલતાના દાખલારૂપે સૂચવે છે. તે પોતાનાં અંગમાં ચીરા પાડવા દે છે, કાપા કરવા દે છે, અને તેમને છૂંદવા દે છે. આ પ્રમાણે કોઈ રીતે ગુરસો બતાવ્યા વિના કે બળડયા વિના તે દરેક પ્રકારનું અપમાન સહન કરે છે; ચોટલુંજ નહિ, પણ અપકારના બદલામાં ઉપકાર કરે છે અને જેઓ તેને અત્યંત નુકસાન કરે છે તેમના પર ઉત્તમમાં ઉત્તમ કૃપા કરે છે.

“ પૃથ્વીની પૂજા ઘણાં સ્વરૂપમાં થાય છે. ધાર્મિક હિંદુ પ્રાતઃકાળે પથારીમાંથી ઊઠતાંવારને પૃથ્વીને નમન કરે છે અને ધર્મની ઓછી લાવનાવાળા પુરુષો-ખેડૂતો પણ વાવણીનું અને ખેડવાનું કામ કરતા પહેલાં પૃથ્વીની પૂજા કરે છે. પંજાબમાં ગાય કે ભેંસને પ્રથમ ખરીદવામાં આવે છે ત્યારે અથવા તો વીઆયા પછી તે હૃદય દેવા માંડે છે ત્યારે પૃથ્વી દેવીના સન્માનને અર્થે હૃદયની પહેલી પાંચ સેર જમીન પર પડવા દે છે અને જ્યારે જ્યારે દોહવાનું કામ થાય છે ત્યારે ત્યારે પહેલી સેરનું એજ પ્રમાણે કરે છે.

આખા ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં પૃથ્વીને પવિત્ર માનવાનો વિચાર સર્વત્ર ફેલાયલો છે. મરણ પામતા માણસને અણીની વખતે * ધરતી માતા પર સુવાડે છે, તેમજ મૃતને પણ અસવકાળે જમીન પર સુવાડે

કરવામાં આવતી અને ધર્મગુરુની ક્રિયાનો અર્થ સમજાય એવા સંવાદવાળું એક ધાર્મિક નાટક બજવાતું. અભિદાન અર્પી ધર્મગુરુ છોકરાં, ઢોર, મરલાં-કુકડા વગેરે પક્ષીઓ, પિતૃગના વાસણ, ને સર્વ પ્રકારના દ્રવ્યનું વરદાન માગતો. દરેક પુરુષ અને દરેક સ્ત્રી પોતાની મનમાનતી યાચના કરતાં, ગુલામના શરીરને ફાડીને કકડે કકડા કરી નાખતાં, અને જે ખેતરો ખેડવાની કમ્પા હોય તે ખેતરો પર તેના કોળીઆઓ પાચરતા. મૅક્સર્સનફત ‘ હિંદુસ્તાન ’ ૬ પ્રકરણ જુઓ.

* “ પરિપક્વ યુષ્મની પેડે તું તારી ધરતી માતાના ખોળામાં પડે જામુંધી ” મિલ્ટનફત પૅરિયક્ષ લૅસ્ટ, ૯. ૨૭૩,

છે. વળી પૃથ્વીને રોગ નિવારવાના ઉપાય તરીકે પણ ગણવામાં આવે છે. માટીનું ઘણી વાર પોટીસ કરવામાં આવે છે અને ઘા અને સોજો મટાડવા માટે માટી ચોપડવામાં આવે છે. ઘણી વાર તેથી ઘણું નુકસાન થાય છે અને દરદમાં વધારો થાય છે + એમાં કંઈ અસવાભાવિક નથી. ”

ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં એક પાદરીના વાડા પાસે એક તળાવ છે, તે વરસમાં છ માસ સુકાઈ જાય છે. પાસેના અમાર લોકોના ગામની સ્ત્રીઓ કોઈ પણ લગ્ન પહેલાં વરઘોડો કાઢી તે સૂકે તળાવે જાય છે ત્યાંથી તેઓ પવિત્ર માટી લાવે છે અને તે વડે લગ્નની વેદિ બનાવે છે, તેમજ લગ્નનાં ઉત્સવનિમિત્તનાં લોજન શંધવા માટે તેના ચૂલા કંદે છે જ્યાંથી માટી આણે છે તેની પાસેની જમીન પર કુંકુમ છાટે છે તે ઠેકાણે ઠેકાણે ગલગોટાનાં ફૂલ વધાવે છે, તેમજ માટી કાઢતા પહેલાં તે ધરતીની પૂજા કરવામાં આવે છે. જમીન ખોદનાર, હંમેશા કન્યાને, ઘણી વાર પરણનારી કન્યાને, માટી આપે છે. પરણેલી સ્ત્રીઓને એ માટીને અડકવા દેતા નથી. કન્યા એને પોતાના પહેરેલા હાથમાં લે છે અને વરઘોડો કાઢી ગામ લઈ જાય છે તે વરઘોડાને માખર તે કન્યા ચાલે છે. આ ક્રિયા ધૂપી રીતે અને ઘણીખરી વાર રાત્રે કરવામાં આવે છે. માચીન પૃથ્વીપૂજનો આ અવશેષ રહેલો હોવો જોઈએ એમાં કંઈ શક નથી.

+ વ કુંકુમ ' ઉત્તર હિંદુસ્તાનના લોકપ્રિય ધર્મ અને લોકવાર્તા ',

પ્રકરણ રજી

અગ્નિદેવ

મહાન્ અગ્નિદેવ ! તારું તત્ત્વ એક છે તોપણ સ્વરૂપ ત્રણ છે. અગ્નિસ્વરૂપે તું અહિં-પૃથ્વી પર બળે છે; વીજળીના રૂપમાં આકાશમાં ચમકે છે, અને સુવર્ણમય સૂર્યના સ્વરૂપમાં સ્વર્ગમાં પ્રકાશે છે.

ડૉક્ટર મૂરકુત ' મૂળ સંસ્કૃત ગ્રંથોનાં વચન, ' પૃ. ૨૨૧.

ઇન્દ્ર સિવાય કોઈ પણ ખીલ દેવ કરતાં અગ્નિનાં સ્તોત્રો વેદમાં વધારે છે. ' અગ્નિ ' શબ્દને મળતો લૅટિન ભાષામાં ' ઇગ્નિસ ' શબ્દ છે. વધારે સ્તોત્ર હોવાનાં કેટલાંક કારણ આપી શકાય એમ છે. મનુષ્યના જીવન માટે અગ્નિ ઘણો જરૂરનો છે. આપણે એના પર અન્ન રાંધી શકીએ છીએ, એની મદદથી રાત્રે કામ કરી શકાય છે, અને અંધકારમાં વાસો કરતા રાક્ષસો બચ આપતા બંધ થઈ જાય છે. પ્રાચીન લોકોના તેમજ અર્વાચીન હિંદુસ્તાનમાં અસલી ઢબની પ્રજા એના અભિપ્રાયમાં અગ્નિની ઉત્પત્તિ કંઈક ઘણીજ ગૂઢ વસ્તુ છે. લોકડાના બે કંકડા લઈ ઘસીને તેમાંથી કંઈ બહુઈ રીતે અગ્નિદેવને ઉત્પન્ન કરવામાં આવતો. સખ્ત ખડકમાંથી પણ તે બહાર કૂદી પડવા તત્પર હતો. આ અદ્ભુત દેવના સંબંધમાં અનેક પૌરાણિક વાર્તાઓ ઉદ્ભવે એમાં કંઈ નવાઈ નથી.

ઘણા સમય પર વૈદિક કવિઓ અગ્નિને પ્રકાશ અને ઉજ્જ્વળતા સાથે એકરૂપ ગણતા. જૂલામાં અને વેદિમાં અગ્નિની ઉજ્જ્વળતામાંજ અગ્નિ રહેલો છે એમ નહિ, પરંતુ પ્રાતઃકાળમાં, સૂર્યમાં, અને સૂર્યની પેલીતરફના પ્રકાશિત લોકમાં પણ અગ્નિ છે એમ તેઓ તે સમયે સમજતા. આ પ્રમાણે અગ્નિ ત્રણ સ્વરૂપમાં દેખાય છે; સ્વર્ગમાં સૂર્યના રૂપમાં, આકાશમાં વીજળીના રૂપમાં, અને પૃથ્વી પર સાધારણ દેવતાના રૂપમાં.

“ પ્રાચીન વેદસ્તોત્રોમાં અગ્નિ વિષે એક રસિકે વાત કહેલી છે. તે લાકડાના બે કડકડાની વચ્ચે રહે છે એમ તેનું વર્ણન છે. એક પ્રાણીની ઉત્પત્તિ સૂકા, નિર્જીવ લાકડામાંથી થાય એ એક અદ્ભુત વાત ગણવામાં આવી છે. પણ એથી પણ નવાઈ લેવી એક ખીજી વાત છે. જન્મ થાય છે કે તરતજ બાળશબ્દ અગ્નિ, પોતાનાં માબાપ, જન્મનાં આપનાર લાકડાંને બાળી નાખવાનું શરૂ કરે છે. વેદના અગ્નિ કહે છે કે એની ઉત્પત્તિ કેવી વિચિત્ર છે ! એને જન્મ આપનાર માતા એનું પોષણ કરી શકતી નથી; પરંતુ એ બાળક જેમ જેમ વૃદ્ધિ પામે છે તેમ તેમ તે માતાનો નાશ કરે છે. ” *

આથી અન્ય દેવોને મુકાબલે બહુ યોગ્ય વખતમાં અગ્નિ દેવની પૂજા બહુ પ્રતિષ્ઠા પામી. દેવોમાં પણ જે તેજ છે તે અગ્નિનુંજ છે અને અમરપણાનું વરદાન અગ્નિદેવજ આપે છે. એનો દેવી, તેજસ્વી અંશ સર્વ પદાર્થમાં સુપ્ત રહેલો છે અને એનામાં મૃત વસ્તુને સજીવન કરવાની શક્તિ છે. એક અમર દેવે મરણશીલ મનુષ્યો સાથે પોતાનો વાસ કીધો; તે તેમનો પુરોહિત હતો, માતાકોળ થતા પહેલાં તે ઊઠતો હતો; સવારના ઝાંખા અજવાળામાં ચૂલામાં દેવતા સળગાવ્યો કે તરતજ આખું કુટુંબ તેની આસપાસ ફરી વળતું, પ્રેમ તથા ભયચુકત પૂજ્યભાવથી તેને નિહાળતું, અને તેને મિત્ર અને પુરોહિત બંને તરીકે માનતું; માનવલોકોનાં ઘરમાં પણ અવ્યાગત તરીકે આવીને બેસતો એવો એક નમ્ર, પ્રત્યક્ષ દેખાતો દેવ, તેમનાં કાર્યોને જોતો, તેમને શિખામણ આપતો, અને નિયમમાં રાખતો હતો. આવું વેદમાં તેનું વર્ણન છે. યજ્ઞનો દેવતા સળગાવનાર તે પહેલોજ હતો અને દેવતાની જવાબા જેમ જોયી જતી તેમ તે મૃત્યુલોકનાં હવિ અને બળિદાન દેવોને પહોંચાડતો હતો એમ માનવામાં આવતું. આ રીતે મનુષ્ય અને દેવોની વચ્ચે રહી બંનેનું કાર્ય કરનાર અગ્નિ-દેવ હતો. સાંજ પડ્યા માંડતી અને અધ્યાઈ વંદી વધી ગાઢ થતું ત્યારે

રાત્રીના બયાનકે ભૂતોને દૂર કરનાર અગ્નિદેવજ પૃથ્વી પર રહેતો. તેનાં કૃપાળુ કિરણ પ્રકાશતાં કે તરતજ મનુષ્યના હૃદયમાં હિંમત પાછી આવતી; કારણ કે પોષણ ને રક્ષણ કરનાર અગ્નિદેવ તેમની પાસે હોય ત્યારે રાક્ષસો તેમને શું કરી શકનાર હતા ? ખરેખર, એમાં કંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી કે કોઈ પણ ભાષામાં પ્રાચીનમાં પ્રાચીન કાવ્યોમાંના એક, એવા મ્હજ્વેદની સહુથી પહેલી ઋચા, અગ્નિદેવની કીર્તિ સ્તવે છે. ગ્રિહ્ય એ ઋચાનું ભાષાન્તર નીચે પ્રમાણે કરે છે:—

“ હું અગ્નિનું સ્તવન કરું છું, એ મોટામાં મોટો પુરોહિત છે, દેવ છે, યજ્ઞનો ઋત્વિજ છે, અથર્ક્ષત છે, તું પુષ્કળ દ્રવ્ય આપનાર છે.

અગ્નિ નૂતન તેમજ પ્રાચીન ઋષિઓથી સ્તવન કરાવ્યા યોગ્ય છે. તે દેવોને અહિંં લાવશે.

અગ્નિની કૃપાથી મનુષ્ય ધન પ્રાપ્ત કરે છે, રે સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરે છે, દિવસે દિવસે વીર પુરુષોથી અતિસમૃદ્ધ થાય છે, કીર્તિમન્ત થાય છે.

હે અગ્નિ ! જે ન્યૂનતારહિત યજ્ઞની આસપાસ તું ફેરી ઘળે છે તે દેવો પાસે જાય છે.

હડાપણથી ભરેલા મનવાળા હોતા, સત્યશીલ, અતિશય કીર્તિમન્ત, મહાન, એવા અગ્નિદેવ દેવો સાથે અહિંં આવે !

હે અગ્નિ ! તારા યજ્ઞમાનોને તું જે જે કલ્યાણકારક વસ્તુઓ આપીશ, તે તે તારૂં સાચું દાન છે.

રાત્રિને દૂર કરનાર, હે અગ્નિ ! દિવસે દિવસે પ્રાર્થનાથી તને નમસ્કાર કરી અમે તારી પાસે આવીએ છીએ.

યજ્ઞોના રાજા, નિત્ય નિયમના રક્ષક, પ્રકાશમાન, તારા પોતાના ઘરમાં વૃદ્ધિ પામતા,

હે અગ્નિ ! પિતા પુત્રને ત્યાં છે તેમ તું અમને સહેલાઈથી પ્રાપ્ત થા, અમારા કલ્યાણને માટે અમારી સાથે ત્યાં ! ॥

૧. ઋગ્વેદની ઋચા તથા સાયણનાર્થતુ' ભાષ્ય નીચે પ્રમાણે છે:-

અગ્નિર્મીલે પુરોહિતં યજ્ઞસ્ય દેવમૂત્તિર્જમ્મ । હોતારં રત્નવાર્તમમ્ ॥

મં ૧, ઋં ૧, સૂં ૧, ઋં ૧.

હું હોતા અગ્નિનું સ્તવન કરું છું. (મન્ત્રોનો પ્રયોગ હોતા કરે છે, માટે હોતા-હોમનાર એમ સમજવાનું છે). કેવા અગ્નિનું ? યજ્ઞના પુરોહિતનું, (એમ રાજાનો પુરોહિત તેનું ધર્યું સંપાદન કરે છે, તેમ અગ્નિ પણ યજ્ઞને જેની અપેક્ષા છે એવા હોમને સંપાદન કરે છે) અથવા યજ્ઞના પૂર્વ ભાગમાં આ હવનીય રૂપે રહેલા એવા અગ્નિનું; વળી કેવાનું ? દાનાદિ ગુણોથી ભરેલ, હોતા ક્રાંતિદ્રુત (દેવોના યજ્ઞોમાં હોત નામનો ક્રાંતિદ્રુ અગ્નિજ છે-અગ્નિ દેવોના ક્રાંતિદ્રુ છે એવી શ્રુતિ છે); વળી કેવાનું ? યજ્ઞના ફળરૂપ રત્નોના અતિશય ધારણ કરનાર કે પોષનારનું.

સાયં ભાષ્ય, ભાષાં કર્તા.

અગ્નિઃ પૂર્વેભિક્તોપેભિરીજ્યો નૂર્તનૈસ્ત । સ દેવૌ પદ વસતિ ॥

મં ૧, ઋં ૧, સૂં ૧, ઋં ૨.

એ અગ્નિ પુરાતન, જૂઠું, અગ્નિરક્ષુ આદિ, અપિગ્રાથો સ્તુત્ય છે, હાલના આપણા વડે પણ સ્તુત્ય છે. તે અગ્નિ, સ્તુતિ ધવાથી, આ યજ્ઞમાં હવિતું ભોજન કરનાર દેવોને આજ્ઞા. સાયં ભાષ્ય, ભાષાં કર્તા.

અગ્નિનાં રુચિર્મશ્નત્રત્વ પોષમેવ દિવે દિવે । યજ્ઞસં વીરવંતમમ્ ॥

મં ૧, ઋં ૧, સૂં ૧, ઋં ૩.

જે એ હોતાથી સ્તવન કરવા યોગ્ય અગ્નિ છે તે એ અગ્નિરૂપ નિમિત્ત વડે સજ્જમાન ધન પ્રાપ્ત કરે છે. કેવું ધન ? દરરોજ પદ્ધિ પામતું, કદી પણ ક્ષીણ ન થતું, ધન આદિથી યજ્ઞનાનું, પુત્ર, પરિવાર આદિ વીર પુરુષોથી અતિશય યુક્ત. સાયં, ભાષાં કર્તા.

અગ્નેયં યજ્ઞમૃષ્ણં નિશ્વતઃ પરિભૂરસિ । સ રૂદ્રેવંશુ ગચ્છતિ ॥

મં ૧, ઋં ૧, સૂં ૧, ઋં ૪.

હે અગ્નિ ! તે જો યજ્ઞ, સર્વ દિશાઓમાં આવે તમને પ્રાપ્ત કર્યો છે,

આજ પણ મધ્ય ધાર્મિક પ્રસંગે હિંદુઓ અગ્નિનું આવાહન કરે છે. હજી પણ પવિત્ર અગ્નિની વધુ પ્રદક્ષિણા કરે છે અને

તેજ યસ દેવોને વિષે તૃપ્તિ હત્યન્ત કરવાને સ્વર્ગમા જાય છે (પૂર્વાદિ ચારે દિશામાં આહવનીય આદિ અગ્નિઓ છે. પરિ શબ્દે કરીને હોતા આદિના સ્થાનમાં પણ છે એમ કહ્યું છે). કેવો યજ્ઞ ? હિંસારહિત; કેમકે અગ્નિએ સર્વ દિશામાં રક્ષણ કરેલા યજ્ઞની હિંસા કરવા રાક્ષસો શક્તિમાન થતા નથી. સાયં, બા. ૬.

અમિર્હોતા કવિક્રતુઃ સત્યશ્રિત્રથ્રંવસ્તમઃ । દેવો દેવેભિરાગમત્ ॥

મં ૧, અં ૧, સૂં ૧, ઋં ૫.

એ અગ્નિ દેવ અન્ય હવિ ભોજન કરનાર દેવો સાથે આ યજ્ઞમાં આવો. કેવો અગ્નિદેવ ? હોમ કરનાર, જેણે પ્રજા ગ્રહણ કરી છે, અથવા જેણે કર્મ ગ્રહણ કર્યું છે, સત્ય (અસત્યરહિત ધ્રુવ અવસ્થા આપે છે એવો અર્થ છે), અતિશય, ચિત્ર કીર્તિયુક્ત. સાયં, બા. ૬.

યદન્ન દાશુપે ત્વમગ્ને મદ્રં કરિણ્યસિ । તવેત્તત્સત્યમન્નિરઃ ॥

મં ૧, અં ૧, સૂં ૧, ઋં ૬.

જન્ન અભિસુખ કરવાના અર્થનું અભ્યય છે. હે અગ્નિ ! તું હવિ આપનાર યજ્ઞમાનની પ્રીતિને વ્યર્થ ને વિત્ત, શુદ્ધ, પ્રજા, પશુ રૂપ કલ્યાણ કરશે તે કલ્યાણ તારૂંજ (સુખહેતુ છે-એવો શેષ છે). હે અગ્નિરઃ-અગ્નિ, એ સત્ય છે. એમાં કંઈ વિરોધ નથી. યજ્ઞમાનને વિત્ત આદિની સંપત્તિ પ્રાપ્ત થાય કે ફરી યજ્ઞ કરે એટલે અગ્નિને સુખ થાય છે. સાયં, બા. ૬.

ઉર્પત્વાપે દિવે દિવે દોષાવસ્તઘિયા વૃષમ્ । નમોભરન્ત્ત ઇમંસિ ॥

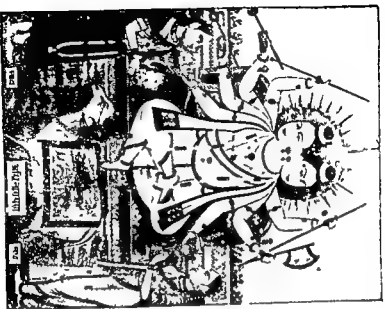
મં ૧, અં ૧, સૂં ૧, ઋં ૭.

હે અગ્નિ ! અગ્ને યજ્ઞ કરનારાઓ પ્રતિદિન, રાત્રે ને દહાડે, શુદ્ધ વડે નમસ્કાર કરતા, સમીપમાં તારી પાસે આવીએ છીએ. ગ્વાયં, બા. ૬.

રાજન્તમધ્વરાણાં ગોપામૃતસ્ય દાદિંવિમ્ । વર્ધમાનં સ્વે દર્મે ॥

મં ૧, અં ૧, સૂં ૧, ઋં ૮.

પૂર્વ મન્ત્રમાં તારી પાસે આવીએ છીએ એમ અગ્નિને કહ્યું-કેવાની પાસે ? દીપ્યમાન, રાક્ષસે કરેલી હિંસાથી રહિત યજ્ઞોના રક્ષક,

श्री कृष्ण.

श्री कृष्ण (विष्णु), श्री कृष्ण;
श्री कृष्ण (विष्णु) श्री कृष्ण

પ્રકરણ ૩૭

સૂર્ય કે સવિતૃ

“તું જીવન્ત પ્રકાશનું મૂળ છે; પણ એથી ઘણા વધારે કીર્તિમન્ત તે છે, જેણે શાન્ત રીતે કહ્યું, યા અને તું ધર્મો-પોતે જાતે, અજ, અવ્યય, અને અદ્વૈત.”

સર. વ. જોન્સ, ‘સૂર્યની ઝાંઝા.’

આ દેવ અનેક નામ હોવામાં આનન્દ માને છે, પણ વેદમાં એને સૂર્ય અને સવિતૃ, પરસ્પર બદલાય એવાં બે નામ આપેલાં છે. કેટલાક એમ માને છે કે એ દેવ જ્યારે યજ્ઞમાનોને દેખાય છે ત્યારે એને સૂર્ય કહે છે અને જ્યારે નથી દેખાતો ત્યારે સવિતૃ કહેવાય છે, - પણ વેદોમાં સવિતૃનાં જે લક્ષણ આપ્યાં છે તેથી સવિતૃ એટલે પોતાના પૂર્ણ તેજમાં પ્રકાશિતો સૂર્ય અને સૂર્ય એટલે ઉદય પામતો ને અસ્ત પામતો સૂર્ય એમ માનવું વધારે સ્વાભાવિક છે. સવિતૃ “સુવર્ણનેત્ર, સુવર્ણકર, અને સુવર્ણજિહ્વ” છે. સાત રક્તવર્ણની, પ્રવેત પાદવાળી ઘોડીઓથી ખેંચેલા રથમાં બેસી તે આકાશમાં ફરે છે. પ્રાણિમાત્રને જીવન આપનાર ને જાગૃત કરનાર તરીકે પ્રાત કાળે તે

* નીચે આપેલો વિચિત્ર ભાગ એતરેય બ્રાહ્મણમાં (૩. ૪૪) છે.

“સૂર્ય કદી ઉદય પામતો નથી તેમજ અસ્ત પણ પામતો નથી. તે આથમે છે એમ લોકો ધારે છે ત્યારે દિસને છોડે આવી તે માત્ર પોતાનું અગ ફેરવી નાખે છે અને ગતને નીચે ને દહાડાને ઉપર લાવે છે. પછી, સવારે તે જગે છે એમ લોકો ધારે છે ત્યારે ગત્રીને છોડે આવી તે માત્ર પોતાનું અગ ફેરવી નાખે છે અને દહાડાને નીચે ને રાતને ઉપર લાવે છે. ખર જોતા, તે કદી આથમતો નથી. સૂર્ય કદી આથમતો નથી એવું જ્ઞાન જે પુરુષ પ્રાપ્ત કરે છે તે તેની સાથે એકરૂપતા પામે છે અને તેજ લોકમાં રહે છે.”

છે. અરણિના કાષ્ઠનું ઘર્ષણ કરી નવો અગ્નિ ઉત્પન્ન કરવાની પવિત્ર ક્રિયાની કસોટીનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. આ રીતે વળેલાં અગ્નિ-કાષ્ઠમાંથી હજી પણ નવીન અગ્નિનો ઉદ્ભવ થાય છે અને તેમાં ઊનાં-કરેલા ધીની ધારાનો હોમ કરવામાં આવે છે.

જે સુખવાળા, રત્નાશ પડતા બદામી રંગની આંખો, ભ્રમર અને કેશચુક્ર, રક્ત રંગના, પુષ્ટ પુરુષના સ્વરૂપમાં અગ્નિને દર્શાવવામાં આવે છે. તેને ત્રણ પગ ને સાત હાથ છે. ઘેટું તેનું વાહન છે અને એ પ્રાણીના ચિત્રથી તેનો ધ્વજ શલુગારવામાં આવે છે. તેનાં મુખોમાંથી કાંટાવાળી જીલો અથવા જ્વાળાઓ નીકળે છે, તે વડે યજ્ઞોમાં વપરાતું ધી તે ચાટી જાય છે. આ લક્ષણોમાંના દરેકનો ખાસ અર્થ છે. જે મુખો, સૂર્યના ને પૃથ્વીના, એમ જે વહ્નિઓ અથવા તો ઉત્પત્તિને અનુ-કૂળ-ઉત્પાદક ઉચ્છ્રિતા અને વિનાશક વહ્નિ દર્શાવે છે. ત્રણ પગો ઘણું કરીને પ્રાણીઓના ત્રણ પવિત્ર વહ્નિઓ-વિવાહ સંખ'ધી, ઐશ્વર્ય-દેહિક-મરણને લગતી ક્રિયાઓ સંખ'ધી, અને યજ્ઞસંખ'ધી વહ્નિઓ-સૂચવે છે; અથવા તો વિશ્વના ત્રણ ભાગો-આકાશ, પૃથ્વી, ને પાતાળ-ઉપર તેની સત્તા, દર્શાવે છે અને તે સત્તા, સૂર્ય, વિદ્યુત અને યજ્ઞનો અગ્નિ એવાં તેનાં ત્રણ સ્વરૂપથી પ્રકટ થાય છે. સૂર્યના અશ્વનાં સાત માથાંની પેઠે તેના સાત હાથની કલ્પનાનું અસલ મૂળ કાચના પાસામાં પ્રકાશનાં કિરણના વિભાગ થાય છે તે છે, અથવા તો તે અગ્નિના સર્વવ્યાપક સ્વભાવની સર્વત્ર રહેલી સત્તા દર્શાવે છે.

ત્રણ અને સાત એ સંખ્યાના ગૂઢ અર્થની ગમે તે સમજીતી આપવામાં આવે, તોપણ હિંદુ, યાહુદી, સુસલમાન, અને ખ્રિસ્તિ પ્રભુઓમાં એ સંખ્યાઓ માનીતી છે એ બાબતથી આનન્દ થયો. માત્ર બુદ્ધના અનુયાયીઓમાં આઠ એ માનીતી સંખ્યા છે.

“હે અગ્નિ ! તારાં સાત કાષ્ઠ છે, સાત જિજ્ઞા છે, સાત પવિત્ર ઋષિઓ છે, અને સાત રીતે પૂજા કરે છે. તારાં મૂળ સાત છે. આ ધીથી તું વૃષ્ટ થા, આ હોમ સફળ થાઓ.”

પ્રાણીઓની અગ્નિપ્રાર્થના,

પ્રકરણું ૩૭ું

સૂર્ય કે સવિતૃ

“તું હવન્ત પ્રકાશતું મૂળ છે; પણ એથી ઘણો વધારે કીર્તિમન્ત તે છે, જેણે શાન્ત રીતે કહ્યું, શા અને તું ધર્મો-પોતે જાતે, અજ, અવ્યય, અને અદૃષ્ટ. ”

સર. વ. જોન્સ, ‘સૂર્યની ઋત્તા.’

આ દેવ અનેક નામ હોવામાં આનન્દ માને છે; પણ વેદમાં એને સૂર્ય અને સવિતૃ, પરસ્પર બદલાય એવાં બે નામ આપેલાં છે. કેટલાક એમ માને છે કે એ દેવ જ્યારે યજમાનોને દેખાય છે ત્યારે એને સૂર્ય કહે છે અને જ્યારે નથી દેખાતો ત્યારે સવિતૃ કહેવાય છે; પણ વેદોમાં સવિતૃનાં જે લક્ષણ આપ્યાં છે તેથી સવિતૃ એટલે પોતાના પૂર્ણ તેજમાં પ્રકાશતો સૂર્ય અને સૂર્ય એટલે ઉદય પામતો ને અસ્ત પામતો સૂર્ય એમ માનવું વધારે સ્વાભાવિક છે. સવિતૃ “સુવર્ણનેત્ર, સુવર્ણકર, અને સુવર્ણજિહ્વ છે. સાત રક્તવર્ણની, પ્રવેત પાદવાળી ઘોડીઓથી ખેંચેલા રથમાં બેસી તે આકાશમાં ફરે છે. પ્રાણિમાત્રને હવન આપનાર ને જાત્રી કરનાર તરીકે પ્રાતઃકાળે તે

* નીચે આપેલો ત્રિચિત્ર ભાગ ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં (૨. ૪૪) છે.

“સૂર્ય કદી ઉદય પામતો નથી તેમજ અસ્ત પણ પામતો નથી. તે આથમે છે એમ લોકો ધારે છે ત્યારે દિવસને છેડે આવી તે માત્ર પોતાનું અંગ ફેરવી નાખે છે અને રાતને નીચે ને દહાડાને ઉપર લાવે છે. પછી, સવારે તે જાગે છે એમ લોકો ધારે છે ત્યારે ગત્રીને છેડે આવી તે માત્ર પોતાનું અંગ ફેરવી નાખે છે અને દહાડાને નીચે ને રાતને ઉપર લાવે છે. ખરું જોતા, તે કદી આથમતો નથી. સૂર્ય કદી આથમતો નથી એવું યાન જે પુરુષ પ્રાપ્ત કરે છે તે તેની સાથે એકરૂપતા પામે છે અને તેજ લોકમાં રહે છે. ”

છે. અરણિના કાષ્ઠનું ઘર્ષણ કરી નવો અગ્નિ ઉત્પન્ન કરવાની પવિત્ર ક્રિયાની કસોટીનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. આ રીતે વળેલાં અગ્નિ-કાષ્ઠમાંથી હજી પણ નવીન અગ્નિનો ઉદ્ભવ થાય છે અને તેમાં ઊના-કરેલા ધીની ધારાનો હોમ કરવામાં આવે છે.

જે સુખવાળા, રતાશ પડતા બદામી રંગની આંખો, ભ્રમર અને દેશયુક્ત, રક્ત રંગના, પુષ્ટ પુરુષના સ્વરૂપમાં અગ્નિને દર્શાવવામાં આવે છે. તેને ત્રણ પગ ને સાત હાથ છે. ઘેટું તેનું વાહન છે અને એ પ્રાણીના ચિત્રથી તેનો ધ્વજ શણગારવામાં આવે છે. તેનાં મુખોમાંથી કાંટાવાળી છલો અથવા જ્વાળાઓ નીકળે છે, તે વડે યજ્ઞોમાં વપરાતું ધી તે ચાટી જાય છે. આ લક્ષણોમાંના દરેકનો ખાસ અર્થ છે. જે મુખો, સૂર્યના ને પૃથ્વીના, એમ જે વહ્નિઓ અથવા તો ઉત્પત્તિને અનુ-કૂળ-ઉત્પાદક ઉષ્ણતા અને વિનાશક વહ્નિ દર્શાવે છે. ત્રણ પગો ઘણું કરીને પ્રાણીઓના ત્રણ પવિત્ર વહ્નિઓ-વિવાહ સંજ્ઞા, ઓશ્વ-દેહિક-મરણને લગતી ક્રિયાઓ સંજ્ઞા, અને યજ્ઞસંજ્ઞા વહ્નિઓ-સૂચક છે; અથવા તો વિશ્વના ત્રણ ભાગો-આકાશ, પૃથ્વી, ને પાતાળ-ઉપર તેની સત્તા, દર્શાવે છે અને તે સત્તા, સૂર્ય, વિદ્યુત્ અને યજ્ઞનો અગ્નિ એવાં તેનાં ત્રણ સ્વરૂપથી પ્રકટ થાય છે. સૂર્યના અશ્વનાં સાત માથાંની પેઠે તેના સાત હાથની કલ્પનાનું અસલ મૂળ કાચના પાસામાં પ્રકાશનાં કિરણના વિલાસ થાય છે તે છે, અથવા તો તે અગ્નિના સર્વવ્યાપક સ્વભાવની સર્વત્ર રહેલી સત્તા દર્શાવે છે.

ત્રણ અને સાત એ સંખ્યાના ગૂઢ અર્થની ગમે તે સમજૂતી આપવામાં આવે, તોપણ હિંદુ, યાહુદી, મુસલમાન, અને ખ્રિસ્તિ પ્રજાઓમાં એ સંખ્યાઓ માનીતી છે એ બહુવાથી આનન્દ થયો. માત્ર બુદ્ધના અનુયાયીઓમાં આઠ એ માનીતી સંખ્યા છે.

“હે અગ્નિ ! તારાં સાત કાષ્ઠ છે, સાત જિહ્વા છે, સાત પવિત્ર ઋષિઓ છે, અને સાત રીતે પૂજા કરે છે. તારાં મૂળ સાત છે. આ ધીથી તું વૃષ્ટ થા, આ હોમ સફળ થાઓ.”

પ્રાણીઓની અગ્નિપ્રાર્થના,

પ્રકરણું ૩૭ું

સૂર્ય કે સવિતૃ

“તું જીવન્ત પ્રકાશનું મૂળ છે; પણ એથી ઘણો વધારે કીર્તિમન્ત તે છે, જેણે શાન્ત રીતે કહ્યું, આ અને તું થયો-યોતે જાતે, અજ, અવ્યય, અને અદૃશ્ય.”

સર. વ. જોન્સ, ‘સૂર્યની ઋત્તા.’

આ દેવ અનેક નામ હોવામાં આનન્દ માને છે; પણ વેદમાં એને સૂર્ય અને સવિતૃ, પરસ્પર બદલાય એવાં બે નામ આપેલાં છે. કેટલાક એમ માને છે કે એ દેવજ્યારે યજમાનોને દેખાય છે ત્યારે એને સૂર્ય કહે છે અને જ્યારે નથી દેખાતો ત્યારે સવિતૃ કહેવાય છે; પણ વેદોમાં સવિતૃનાં જે લક્ષણ આપ્યાં છે તેથી સવિતૃ એટલે પોતાના પૂર્ણ તેજમાં પ્રકાશિતો સૂર્ય અને સૂર્ય એટલે ઉદય પામતો ને અસ્ત પામતો સૂર્ય એમ માનવું વધારે સ્વાભાવિક છે. સવિતૃ “સુવર્ણનેત્ર, સુવર્ણકર, અને સુવર્ણઋજુ” છે. સાત રક્તવર્ણની, પ્રવેત પાદવાળી ઘોડીઓથી ખેંચેલા રથમાં બેસી તે આકાશમાં ફરે છે. પ્રાણિમાત્રને જીવન આપનાર ને જાતી કરનાર તરીકે પ્રાતઃકાળે તે

* નીચે આપેલો ત્રિચિત્ર ભાગ એતરેય બ્રાહ્મણમાં (૨. ૪૪) છે.

“સૂર્ય કદી ઉદય પામતો નથી તેમજ અસ્ત પણ પામતો નથી. તે આથમે છે એમ લોકો ધારે છે ત્યારે દિવસને છોડે આવી તે માત્ર પોતાનું અગ દેશી નાખે છે અને રાતને નીચે ને દહાડાને ઉપર લાવે છે. પછી, સવારે તે જગે છે એમ લોકો ધારે છે ત્યારે રાત્રીને છોડે આવી તે માત્ર પોતાનું અગ દેશી નાખે છે અને દહાડાને નીચે ને રાતને ઉપર લાવે છે. ખરે જોતા, તે કદી આથમતો નથી. સૂર્ય કદી આથમતો નથી એવું ગાન જે પુરુષ પ્રાપ્ત કરે છે તે તેની સાથે એકરૂપતા પામે છે અને તેજ લોકમાં રહે છે.”

છે. અરણિના કાષ્ઠનું ઘર્ષણ કરી નવો અગ્નિ ઉત્પન્ન કરવાની પવિત્ર ક્રિયાની કસોટીનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. આ રીતે વળેલાં અગ્નિ-કાષ્ઠમાંથી હજી પણ નવીન અગ્નિનો ઉદ્ભવ થાય છે અને તેમાં ઊનાં-કરેલા-ધીની ધારાનો હોમ કરવામાં આવે છે.

જે સુખવાળા, રતાશ પડતા બદામી રંગની આંખો, ભ્રમર અને કેશયુક્ત, રક્ત રંગના, પુષ્ટ પુરુષના સ્વરૂપમાં અગ્નિને દર્શાવવામાં આવે છે. તેને ત્રણ પગ ને સાત હાથ છે. ઘેટું તેનું વાહન છે અને એ પ્રાણીના ચિત્રથી તેનો ધ્વજ શણગારવામાં આવે છે. તેનાં મુખોમાંથી કાંટાવાળી છલો અથવા જ્વાળાઓ નીકળે છે, તે વડે યજ્ઞોમાં વપરાતું ધી તે ચાલી જાય છે. આ લક્ષણોમાંના દરેકનો ખાસ અર્થ છે. જે મુખો, સૂર્યના ને પૃથ્વીના, એમ બે વહ્નિઓ અથવા તો ઉત્પત્તિને અનુ-કૂળ-ઉત્પાદક ઉષ્ણતા અને વિનાશક વહ્નિ દર્શાવે છે. ત્રણ પગો ઘણું કરીને ગ્રાહણોના ત્રણ પવિત્ર વહ્નિઓ-વિવાહ સંખ'ધી, ઐશ્વર્ય-દૈદિક-મરણને લગતી ક્રિયાઓ સંખ'ધી, અને યજ્ઞસંખ'ધી વહ્નિઓ-સૂચવે છે; અથવા તો વિશ્વના ત્રણ ભાગો-આકાશ, પૃથ્વી, ને પાતાળ-ઉપર તેની સત્તા, દર્શાવે છે અને તે સત્તા, સૂર્ય, વિદ્યુત અને યજ્ઞનો અગ્નિ એવાં તેનાં ત્રણ સ્વરૂપથી પ્રકટ થાય છે. સૂર્યના અશ્વનાં સાત માધાંની પેઠે તેના સાત હાથની કલ્પનાનું અસલ મૂળ કાચના પાસામાં પ્રકાશનાં કિરણના વિભાગ થાય છે તે છે, અથવા તો તે અગ્નિના સર્વવ્યાપક સ્વભાવની સર્વત્ર રહેલી સત્તા દર્શાવે છે.

ત્રણ અને સાત એ સંખ્યાના ગૂઢ અર્થની ગમે તે સમજીતી આપવામાં આવે, તોપણ હિંદુ, યાહુદી, મુસલમાન, અને ખ્રિસ્તિ પ્રભુઓમાં એ સંખ્યાઓ માનીતી છે એ બહુવાધી આનન્દ થયે. માત્ર બુદ્ધના અનુયાયીઓમાં આઠ એ માનીતી સંખ્યા છે.

“હે અગ્નિ ! તારાં સાત કાષ્ઠ છે, સાત નિર્જા છે, સાત પવિત્ર ઋષિઓ છે, અને સાત રીતે પૂજા કરે છે. તારાં મૂળ સાત છે. આ ધીથી તું વૃષ્ટ થા, આ હોમ સફળ થાઓ.”

ગ્રાહણોની અગ્નિપ્રાર્થના,

પ્રકરણ ત્રીજું

સૂર્ય કે સવિતૃ

“તું જીવન્ત પ્રકાશનું” મૂળ છે, પણ એથી ઘણા વધારે કીર્તિમન્ત તે છે, જેણે શાન્ત રીતે કહ્યું, થા અને તું ધર્યો-પોતે જાતે, અજ, અબ્યય, અને અદ્વૈત. ”

સર. વ. જોન્સ, ‘સૂર્યની ઋત્તા.’

આ દેવ અનેક નામ હોવામાં આનન્દ માને છે, પણ વેદમાં એને સૂર્ય અને સવિતૃ, પરસ્પર બદલાય એવાં બે નામ આપેલાં છે. કેટલાક એમ માને છે કે એ દેવજ્યારે યજમાનોને દેખાય છે ત્યારે એને સૂર્ય કહે છે અને જ્યારે નથી દેખાતો ત્યારે સવિતૃ કહેવાય છે, * પણ વેદોમાં સવિતૃના જે લક્ષણ આપ્યા છે તેથી સવિતૃ એટલે પોતાના પૂર્ણ તેજમાં પ્રકાશતો સૂર્ય અને સૂર્ય એટલે ઉદય પામતો ને અસ્ત પામતો સૂર્ય એમ માનવું વધારે સ્વાભાવિક છે સવિતૃ “સુવર્ણનેત્ર, સુવર્ણકર, અને સુવર્ણજિહ્વ છે. સાત રક્તવર્ણની, શ્વેત પાદવાળી ઘોડીઓથી જે ચેલા રથમાં બેસી તે આકાશમાં ફરે છે. પ્રાણિમાત્રને જીવન આપનાર ને બંધન કરનાર તરીકે પ્રાત કાળે તે

* નીચે આપેલો નિયંત્ર ભાગ એતરેય બ્રાહ્મણમાં (૩. ૪૪) છે.

“સૂર્ય કદી ઉદય પામતો નથી તેમજ અસ્ત પણ પામતો નથી તે આથમે છે એમ લોકો ધારે છે ત્યારે દિવસને છોડે આવી તે માત્ર પોતાનું અગ્નિ દેવી નામે છે અને રાત્રને નીચે ને દહાડાને ઉપર લાવે છે. પછી, સવારે તે જગે છે એમ લોકો ધારે છે ત્યારે ગત્રીને છોડે આવી તે માત્ર પોતાનું અગ્નિ દેવી નામે છે અને દહાડાને નીચે ને રાત્રને ઉપર લાવે છે. ખરે જોતા, તે કદી આથમતો નથી. સૂર્ય કદી આથમતો નથી એવું જ્ઞાન જે પુરુષ પ્રાપ્ત કરે છે તે તેની સાથે એકરૂપતા પામે છે અને તેજ લોકમાં રહે છે. ”

પોતાના લાંબા સુવર્ણ કર ઊંચા કરે છે, સર્વ પ્રાણીને નિદ્રામાંથી જગાડે છે, તેઓમાં ઉત્સાહ પ્રેરે છે, અને સાંજે તેમને નિદ્રામાં લીન કરે છે, " + એવું વેદમાં વર્ણન છે.

વેદમાંના ત્રણ પ્રધાન દેવોમાંના સૂર્ય એક છે અને એ, અગ્નિ, ને વાયુ મળીને પ્રાચીનમાં પ્રાચીન હિંદુ ત્રિમૂર્તિ બને છે. એનું પ્રાચીન નામ પ્રજાપતિ, " પ્રાણીઓનો પતિ " છે; કારણ કે તેજ અને ઉષ્ણતાનું એ મોટું ઉત્પત્તિસ્થાન છે અને તેટલા માટે જીવનનો પણ પતિ છે એમ માનવામાં આવતું. આ મહાન્ દેવનો વંશ પણ પ્રતિષ્ઠિત અને યોગ્ય છે. એને દ્યૌશિપિતા, આકાશપિતાનો પુત્ર કહેવા છે. ઉપસૂને એની પુત્રી કહી છે. બે અશ્વિનો, બે એના સારથિ અને દેવોના વેદ છે તેમજ હમેશ તરુણ અવસ્થામાં ને સૌન્દર્યયુક્ત છે, તેઓ અશ્વિનીનું-ધૌડીનું રૂપ લઈ એની પાસેથી નાસી ગયલી એની સ્ત્રી સંજ્ઞાથી થયલા બે જોડીયા પુત્રો છે. ત્રણ પૈંડાંના રથમાં તેઓ દરરોજ પૃથ્વીનું પરિક્રમણ કરે છે.

સર મોનિઅર વિલિઅમ્સે વેદમાં આપેલા સૂર્યના એક સૂક્તાનું નીચે પ્રમાણે ભાષાન્તર કર્યું છે:—*

" ઉપસૂનાં—પ્રાતઃકાળનાં કિરણ જીઓ. મહાન્, સર્વજ્ઞ દેવ, સૂર્યનું દર્શન કરવા મનુષ્યો શક્તિમાન્ થાય માટે એ કિરણ તેને જીવો આણે છે. વહ્નિના ચળકતા લહકાની પેઠે પ્રકાશતાં જેનાં કિરણ એક પાંછી એક પ્રલને એનું આગમન બાહેર કરે છે એવા સર્વ-દર્શક નેત્ર આગળ રાત્રીની સાથે તારાઓ ચોરોની પેઠે અંખવાઈ દૂર લય છે. સ્પષ્ટ નેત્રવાળા, દિવસના દેવ, અગ્નિના જેવા ઝગઝગતા કેશના ગુચ્છવાળા, હે સૂર્ય, સાત રાત્રી ધૌડીઓ તારા ઉતાવળા જતા રથને ખેંચી લય છે. આ તારા, એની મેળે જોડાયલા ધૌડાઓ, તારા રથની સાત પુત્રીઓ છે, તેની સાથે તું આગળ ધસ્યો લય છે. હે

સૂર્ય ! દેવોના દેવ ! આ નીચેના અન્ધકારની પેલી તરફ અને ઉપલી તરફ પ્રકાશપર્યન્ત, તારા પ્રકાશમાન બિંબ પર અમે ચઢીએ !”

સૂર્યની સ્ત્રી સંસાર વિશ્વકર્માની (ત્વષ્ટા, રોમન લોકોના વલ્કન દેવના મળતા હિંદુ દેવની) પુત્રી હતી. એ સ્ત્રીથી સૂર્યને ત્રણ પુત્રો થયા, તેમાંનો એક, મરણ પામેલાં ગ્રાણીનો ન્યાયાધીશ અને નિયામક, યમ હતો. પણ પતિની સાથે ત્રણ વરસ રહ્યા પછી સંસાર તેના પ્રકાશ અને તેજથી એટલી બધી પીડા પામી કે તેનાથી તેમની પાસે રહી શકાયું નહિ, તેથી તેમને છોડી દેવાની જરૂર પડી. તે પોતાના પિતાને ઘેર ગઈ અને પતિની પાસે પોતાને બદલે છાયા મૂકતી ગઈ. છાયાથી સૂર્યને બે પુત્રો થયા—પ્રાતાઃકાળનું ઝાંખું અજવાળું અને સ્વાધ્યાકાળનું ઝાંખું અજવાળું. સ્વામીનું ઘર છોડીને આવી તેથી તેનો પિતા તેના પર ગુસ્સે થયો; પરંતુ તેના હાથનું કારણ તેને વાજળી લાગ્યું તેથી તેણે સૂર્યને આક પર ચઢાવી તેના તેજના આઠમા ભાગને ઘસી નાખ્યો અને પગ સિવાય હરેક અંવયવ છોલી કાઢ્યો. જે ભાગો કપાઈ ગયા તે પૃથ્વી પર પ્રકાશતા પડ્યા અને તેમાંથી વિશ્વકર્માએ અજ્ઞાત પરાક્રમવાળું વિધ્યુનું સુહર્શન ચક્ર, શિવનું ત્રિશૂલ, કાર્તિકેયની (સેનાની, યુદ્ધના દેવની) શક્તિ, અને કૃષ્ણ (ધનપતિ) નાં શસ્ત્ર બનાવ્યાં. પછી સંસારને પોતાના અતિશય તેજસ્વીને કીર્તિમન્ત સ્વામી પાસે જવાનું કબૂલ કર્યું.

ક્યે ક્યે સૂર્યની પ્રતિષ્ઠા ધીમે ધીમે વધતી ગઈ અને સૂર્ય એક પ્રધાન દેવ તરીકે મનાવા માંડ્યો, તે એટલે દરજ્જે કે હાલ ઘણા સેકા થઈ ગયા છે તોપણ હજી હિંદુઓ તેને પોતાના એક મહાન દેવ તરીકે પૂજે છે, તે મૅક્સ મ્યૂલર આપણને બહુ સ્પષ્ટ રીતે સમજાવે છે:—

“માત્ર સૂર્યના પ્રકાશમાંથી પ્રાતાઃકાળે જે પ્રકાશ માણસને નિદ્રામાંથી જાગૃત કરે છે અને મનુષ્યનેજ નહિ, પરંતુ આખી સૃષ્ટિને નવું ચૈતન્ય આપતો દેખાય છે, એ પ્રકાશમાં જવું એ પહેલો ક્રમ

છે. જે આપણને સવારે જગાડે છે, આખી સૃષ્ટિમાં નવું જીવન પ્રેરે છે તેને તારતજ 'હરરોજનું' જીવન અર્પનાર' કહે છે.

“ વળી ખીલ અને વધારે ચક્રિત કરે એવા કમ પ્રમાણે હર-રોજનો પ્રકાશ અને જીવન અર્પનાર સામાન્ય રીતે પ્રકાશ ને જીવન અર્પનાર ગણાય છે. જે આજે પ્રકાશ ને જીવન આણે છે તે પૂર્વના સમયમાં પ્રકાશ ને જીવન આણનાર હતો તેજ છે. પ્રકાશ જેમ દિવસનો આરંભ કરે છે તેમ પ્રકાશ સૃષ્ટિનો આરંભ કરે છે; અને માત્ર પ્રકાશ આણનાર અને જીવન અર્પનાર પરથી સૂર્ય સર્જનહાર થાય છે અને પછી તારતજ દુનિયાનો શાસન કરનાર થાય છે.

“ ત્રીજા કમ પ્રમાણે રાત્રીના ભયંકર અંધકારને દૂર કરનાર તેમજ પૃથ્વીને ફલદ્રુપ કરનાર તરીકે સૂર્ય પ્રાણિમાત્રનો રક્ષક અને અને કૃપાળુ સંભાળનાર ગણાય છે.

“ ચોથા કમ પ્રમાણે સૂર્ય દરેક વસ્તુ જીવે છે અને જાણે છે, તેથી જે એકલો એજ જાણે છે તેને બૂલી જવા અને, તેની ક્ષમા કરવા તેને યાચવામાં આવે છે. ”

“ આગળ મધ્ય યુગમાં જતાં એ તો સ્પષ્ટ જણાય છે કે શંકરાચાર્યના સમયમાં સૂર્યને એકલાનેજ દેવ તરીકે પૂજનારાઓની માટી સંખ્યા હતી. તેઓમાં નીચે પ્રમાણે છ પંથ હતા:—

“ ૧. વ્યક્ષા સાથે એકરૂપ મનાતા ભિગતા સૂર્યના પૂજકો,

“ ૨. શિવ સાથે એકરૂપ મનાતા મધ્યાહ્ન સૂર્યના પૂજકો,

“ ૩. વિષ્ણુ સાથે એકરૂપ મનાતા અસ્ત પામતા સૂર્યના પૂજકો,

“ ૪. ત્રિમૂર્તિ સાથે એકરૂપ મનાતા ત્રણે સ્વરૂપમાં સૂર્યના પૂજકો,

“ ૫. સુર્વજી જેવી ચક્રચક્રિત દાદી અને કેશવાળા મનુષ્યના

આકારમાં, ભૌતિક પદાર્થ તરીકે મનાતા સૂર્યના પૂર્વકે;
આ પંથના અત્યંત ઉત્સાહી ગૃહસ્થો જ્યાંસુધી ઊગતા
સૂર્યનું દર્શન કરતા નહિ, ત્યાંસુધી સવારે કંઈ પણ
ખાવાની ના પાડતા હતા;

“૬. સૂર્યની માનસિક આકૃતિના પૂર્વકે; આ લોકો
સતત સૂર્યનું ધ્યાન ધરતા અને કપાળ, હાથ, અને
છાતી પર ડામ દઈ સૂર્યજિ'બના આકાર પાડતા.”

અંકબર બાદશાહ સુસલમાન હતો તોપણ તેણે એક ખાસ પ્રકારની
સૂર્યપૂજા પોતાના રાજ્યમાં હાખલ કરવા પ્રયત્ન-કયો, તેણે પોતાની
પ્રજાને દિવસમાં ચાર વાર સૂર્યની પૂજા કરવાનો હુકમ કયો હતો—સવારે,
બપોરે, સાંજે, અને મધ્ય રાત્રે. બાદશાહે સૂર્યના સહસ્ર નામ એકઠાં
કરાવ્યાં હતાં. તે પોતાની આગળ એ નામ વંચાવતો હતો અને તે
વખત સૂર્યની દિશામાં ભક્તિભાવથી બેસતો હતો. પછી તે પોતાના
બંને કાનને ઉપલા ભાગથી પકડતો અને એકદમ ઝાળ ફરી જઈને
બંને કાનની બૂટને સુધીથી મારતો. મધ્ય રાત્રે પોતાનું વાલું વગાડવાનો
તેણે હુકમ કયો હતો અને સૂર્યની ગતિની ગણતરી પ્રમાણે વરસ પૂર્વ
ધ્યાય ત્યારે પોતાની સોનાની તુલા કરાવતો.”

આ દેવની પૂજા સેંકડો વરસ થયાં થાય છે અને હજી પણ તે
જારી છે. હાલ સૂર્યનાં ભાગ્યેજ કોઈ પણ મંદિર કે મૂર્તિ ભોવામાં
આવે છે; પરંતુ પ્રાતઃકાળે બેઠાં વાર દરેક ભક્તિમાન હિંદુ એક
પગ પર બેસો રહી; પૂર્વ દિશા તરફ મુખ રાખી, ગાયત્રી મંત્ર વડે
સૂર્યને વન્દન કરે છે. એ મંત્ર વેદમાં સર્વથી વધારે પવિત્ર ગણાય છે
અને એનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે:—

+ (મોનિયર) વિશ્વિઅમ્સકૃત ‘હિંદુસ્તાનમાં ધાર્મિક, વિચાર અને
જીવન,’ પૃ. ૩૪૨.

૧ બેલેમ્પ્ફેનકૃત ‘આધુનિક અક્ષરો,’ નું ભાષાન્તર, પૃ. ૨૬૬.

“ચૈતન્ય અર્પનાર દેવતું ઉત્તમ કીર્તિમન્ત રથાન આપણે પામીએ; એ પ્રમાણે તે આપણી બુદ્ધિમાં પ્રકાશ મૂકે કે પ્રેરે. ”

એ મન્ત્રનો જપ કરવાથી અગણિત લાભ થાય છે. સ્કન્દ પુરાણમાં નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:—

“વેદોમાં ગાયત્રીમન્ત્રથી કંઈ પણ ચડીઆતું નથી. જેમ કાશીના જેવું કોઈ શહેર પવિત્ર નથી, તેમ કોઈમન્ત્ર ગાયત્રી જેવો પવિત્ર નથી. ગાયત્રી વેદો અને બ્રાહ્મણોની માતા છે. એના જપથી મનુષ્યનું રક્ષણ થાય છે. ખરેખર, એવું શું છે કે તે ગાયત્રીથી સિદ્ધ થતું નથી ? કારણ કે ગાયત્રીજી બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, અને રુદ્ર છે; ગાયત્રીજી ત્રણ વેદો છે ”

આટલી બધી સ્તુતિ સાંભળી, સૂર્યની પૂજા જારી રહી છે તેમાં આપણે કંઈ નવાઈ જેવું સમજીશું નહિ.

“હાલના સમયમાં ઘણે ભાગે ગામડાંમાં સૂર્યનારાયણને એટલે સૂર્યમાં રહેલા નારાયણને (વિષ્ણુને) નામે સૂર્ય એક ઉપદેવ તરીકે પૂજાય છે. શીઆળાની કકડતી ટાઢમાં પ્રાતઃકાળે તંબુમાં તમે બાંધમાંથી બાંધી બેઠા થાઓ છો ત્યારે ઘણી વાર મજબૂર લોકોને ખગાસાં ખાતા અને સૂર્યનાં પહેલાં કિરણ પૂર્વના આકાશમાં પ્રકાશતાં જોઈ ‘સૂર્યનારાયણ’, ‘સૂર્યનારાયણ’ કહેતા સાંભળો છો. નારાયણની પૂજાની એક નિશાની એ છે કે ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં ઘણાં ગામમાં રવિવારે (જે દિવસ વિચિત્ર રીતે આપણા વિશ્વામનો દિવસ છે) લોકો મીઠું ખાતા નથી અને તે દિવસે દહિં આખરવા સાડ પોતાનું દૂધ વેચવું પસંદ કરતા નથી, પરંતુ એ દૂધ વડે બ્રાહ્મણોને આપવાની યોજાની ચોટલી બનાવે છે. કોઈ પણ દહેરાની પ્રદક્ષિણ કરતી વખત સૂર્યની ગતિને અનુસરવાનો રિવાજ છે. લગ્નની ક્રિયામાં વરકન્યા પવિત્ર અગ્નિની પ્રદક્ષિણા કરે છે ત્યારે તેઓ સૂર્યની ગતિ પ્રમાણે ફરે છે. હિંદુ કન્યા સાસરે રહેતી થાય છે ત્યાર પછી પ્રાતઃકાળમાં તેને મેદાનમાં લઈ જઈ બિગતા સૂર્યને

નમાવે છે. ' જે કન્યા પર સૂર્યનાં કિરણ પ્રકાશે છે તે કન્યા ખરેખર ભાગ્યશાળી છે. ' ચરવા બંધ છે ત્યારે ઢોરો પણ સૂર્યની ગતિએ-પૂર્વથી પશ્ચિમ તરફ-બંધ છે.

" સૂર્યપૂજકોનો એક ખાસ પંથ છે, તે નિંબાર્ક કહેવાય છે. તેઓ વૈષ્ણવ છે અને તેમના નામનો અર્થ થાય છે તે પ્રમાણે ' લીમડાના ઝાડમાં સૂર્ય ' ની પૂજા કરે છે. એક એવી વાત છે કે એ પંથના સ્થાપકે એક વેરાગીને-ભટકતા સાધુને-પોતાની સાથે જમવા બોલાવ્યો. તેણે જમવાનું તૈયાર કર્યું; પરંતુ સૂર્ય લગભગ આચમ્યો ત્યાંસુધી કેમનસીબે વેરાગીને તે જમવા બોલાવી શક્યો નહિ. હવે પોતાના માર્ગના નિયમ પ્રમાણે તે પવિત્ર માણસને સૂર્ય અસ્ત થયા પછી જમવાની મના હતી, તેથી તેને એવો બંધ લાગ્યો કે મારે તે વેરાગીને જમવા આવવાની ના કહેવી પડશે. પરંતુ તેણે સૂર્યનારાયણની પ્રાર્થના કરી તેથી જે લીમડાના ઝાડ નીચે લોજન રાંધ્યું હતું ત્યાં સૂર્યનારાયણ જિતયા અને જ્યાંસુધી તેઓ જમી રહ્યા ત્યાંસુધી લીમડાના ઝાડમાંથી તેમના પર પ્રકાશ પાડયા કર્યો. " *

એમ માનવામાં આવે છે કે સૂર્યનારાયણ મનુષ્યનું રૂપ ધારણ કરી પોતાના રથમાંથી નીચે જિતયા અને પૃથ્વી પર પોતાના ગયાનાં ચિહ્ન તેમણે મૂક્યાં છે. પ્રાચીન સમયનો અયોધ્યાનો રાજવંશ, સૂર્ય પોતાનો મૂળ પુરુષ છે એવો દાવો કરે છે. વીર પુરુષ રામ, જે ઈશ્વરનો અવતાર મનાય છે, તે સૂર્યવંશી હતા. આજ પણ ઉદેપુરમાં રાજ્ય કરતું રજપૂત કુળ ઘણું પ્રાચીન રાજકુળ છે અને તે પ્રત્યક્ષ સૂર્યથી ઉતરી આવેલું છે એમ માને છે. આ કારણથી ઉદેપુરમાં સૂર્યની પૂજાને ખાસ પ્રાધાન્ય અપાય છે. આ કથા શહેરમાં મનાય છે તેનાં ઘણાં ચિહ્ન ત્યાં જોવામાં આવે છે. શહેરનો મુખ્ય દરવાજો, રાજ-મહેલનો મુખ્ય ખંડ, અને રાજ્યછત્ર, એ બધાં પર સૂર્યનારાયણની આકૃતિ છે.

પ્રકરણ ૪થું

વિશ્વના સર્વજ્ઞ દેવ વરુણ

■ હે પ્રકાશ આપનાર વરુણ ! તારી તીવ્ર દૃષ્ટિ આ બધા બળ-ભળાટબળા, પ્રવૃત્તિમાં મચેલા જગતનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરે છે, વિશાળ અન્તરિક્ષમાં પણ પ્રવેશ કરે છે, અમારા દિવસ અને રાત્રીનું માપ લે છે, અને સર્વ પ્રાણીની શુભ વાત ખાતમીદારની પેઠે શોધી કાઢે છે. ”

ઋગ્વેદમાંથી (મૌનિયર વિલિઅમ્સે ભાષાન્તર કરેલું).

એકસમૂહર કહે છે કે વરુણ એ અત્યન્ત આનન્દ ઉપભવે એવી હિંદુઓની એક માનસિક સૃષ્ટિ છે; કારણ કે આપણી ઉપર આવેલા, તારાથી ભરપૂર, વિશાળ, અકચકિત વિસ્તાર, એ કુદરતના ઉપલા ભાગમાંથી એ દેવની કલ્પના ઉત્પન્ન થઈ છે એમ આપણે હજી પણ બેઈ શકીએ છીએ, તોયણ વેદના બીજા કેઈ પણ દેવ કરતાં એના સ્વરૂપને તદ્દન બેઝોળ કરવામાં આન્યું છે અને દુનિયા પર જે તપાસ રાખે છે, પાપીને શિક્ષા કરે છે, અને એની માફી માગે એવાઓનાં પાંપને માફ પણ કરે છે, એવા દેવ તરીકે આપણી નજર આગળ તેને દર્શાવવામાં આવ્યો છે.

ઋગ્વેદમાં વરુણને અત્યન્ત પ્રતિષ્ઠિત સ્થાન આપવામાં આન્યું છે, “ જેનું ઉદ્ભવન થઈ શકે નહિ એવા, અવિનાશી, સનાતન પ્રાણીઓ ” અદિતિના પુત્રો, આદિત્યોમાં એ મુખ્ય છે. અદિતિ એ એક, અનન્તતાનું સ્વરૂપ દર્શાવતી કલ્પનિક ગૂઢ સૃષ્ટિ છે, અને મૂર કહે છે તે પ્રમાણે “ એને વિશ્વવ્યાપી, કુદરતની મૂર્તિ ગણવી એજ ઉત્તમ છે. ” આ અદિતિ માતાને બાર પુત્ર હતા. તેમાં વરુણ, મિત્ર, દક્ષ, ધન્વ, સવિત્ર, અને સૂર્ય મુખ્ય હતા. ‘ વરુણ ’ એ શબ્દ

વિશ્વના સર્વેષ દેવ વરુણઃ જોની શિવ, પાર્વતી, બ્રહ્મા વગેરે પૂજા કરે છે.

સંસ્કૃત 'વર્' "ઢાંકવું" એ ઉપરથી આવ્યો છે. તેટલા માટે તે સર્વ પદાર્થોને ઢાંકનાર આકાશનો દેવ છે. ગ્રીક ભાષામાં તેને મળતા દેવને માટે જે શબ્દ છે તેનો અર્થ 'સ્વર્ગ' થાય છે અને આર્ય પ્રજાઓ છૂટી પડી તે પહેલાં ગ્રીક અને આર્ય લોકોને પ્રાચીન આર્ય દેવોને પૂજતા તેમાંના તે એક છે એ સ્પષ્ટ છે. આ પ્રાચીન સમયમાં તે પ્રધાન દેવ હતો. તેનું અસ્તિત્વ ગૂઢ માનવામાં આવતું, તેની સત્તા ગૂઢ માનવામાં આવતી, અને તેનું જ્ઞાન પણ ગૂઢ માનવામાં આવતું. "સૂર્ય આકાશમાં તેની સત્તાથી ઊગે છે; જે પવનો વાય છે તે માત્ર તેના શ્વાસરૂપ છે; નદીઓ તેની આજ્ઞાથી વહે છે ને તેના ઉંડા માર્ગો તેણે ક્યાં છે; અને તેણે સાગરની ઉંડાઈ કરી છે. તેના નિયમ સ્થિર છે અને તેનું ઉલ્લંઘન થઈ શકતું નથી. તેના નિયમોને બળે ચન્દ્ર પ્રકાશ સાથે ફરે છે અને રાત્રે આકાશમાં દેખાતા તારા દિવસના પ્રકાશમાં અદૃશ્ય થાય છે. હવામાં ઊડતાં પક્ષીઓ અને કઢી પણ વિશ્રાન્તિ લીધા વિના સતત વહેતી નદીઓ તેના ગળ અને કોથ ભાણી શકતાં નથી. પણ આકાશમાં પક્ષીઓ ઊડે છે તે, દૂર મુસાફરી કરતા પવનની ગતિ, અને મહાસાગર પર વહાણોના માર્ગો, એ સર્વ એ જાણે છે અને જે છૂપી વાતો થઈ ગઈ છે કે થવાની છે તે સર્વ એ જાણે છે." *

અર્ધ જોઈએ તો સર્વજ્ઞતા એ વરુણનો પ્રધાન ગુણ છે. પૃથ્વી પર જે કંઈ બને છે તે શોધી કાઢવા સાફ સૂર્ય અને હજારો તારા, એ એનાં નેત્ર છે અને એનાથી અધકાર પણ સંતારી શકતું નથી. ત્યારે એ જણ સાથે ચાલતાં હોય ત્યારે ત્યાં વરુણ ત્રીજો છેજ. નિર્માળ દૂર આકાશનો એ દેવ છે, તોપણ આપણામાંના કોઈથી પણ દૂર નથી.

"તેના જાણુઓ આકાશમાંથી ઊતરી આ બધી પૃથ્વીની આસપાસ નજર કરે છે. તેમનાં હજાર નેત્ર, બધાં બારીક રીતે જોઈ

૧ વૃ ધાતુ છે. ભાષા૦ કર્તા. *

* મૂલકૃત 'ગુણ સંસ્કૃત ગ્રન્થનાં વર્ણન' ૫. ૫૮.

પૃથ્વીના દૂરમાં દૂર આવેલા છેડા સુધી પહોંચે છે. જે કંઈ આકાશમાં કે પૃથ્વી પર છે, જે કંઈ આકાશની પેલી તરફ છે, તે સર્વ વરુણની નજર આગળ ખુલ્લું રહેલું છે. મૃત્યુલોકના દરેક પ્રાણીની આંખના છપા પલકારા પણ તે બધા ગણે છે અને જેમ ઘૂત રમનારો પાસા ખેલતો હોય તેમ તે આખા વિશ્વને ખેલે છે. ” +

વેદની ઋચાના ભાષાન્તરનો ફકરો ઉપર આપ્યો છે તેમાં જે ગુણો વરુણને લાગુ પાડ્યા છે તે કરતાં તેના ઘણા જિયા ગુણો વેદમાં આપ્યા છે. ખરેખર, વરુણના જે જે ગુણો અને કાર્યો વેદમાં વર્ણવ્યાં છે તેથી એના લક્ષણમાં નીતિગુણો વિષેની એવી તો અતુપમ મહત્તા અને પવિત્રતા આવે છે કે વેદમાં સ્તવેલા કોઈ પણ અન્ય દેવનાં લક્ષણોથી તે ઘણીજ ચડીઆવી છે. પ્રાચીન આર્ય એની સમક્ષ નીચે પ્રમાણે ફલીલ કરે છે:—

“ હે તેજસ્વી દેવ ! કૃપાળુ થાઓ. મેં અશક્તિથી પાપ કર્યો છે. કૃપા કરો.

“ હે વરુણ ! એ પાપ શોધી કાઢવા સારૂ હું તપાસ કરું છું. તે પૂછવા માટે હું ડાહ્યા પુરુષો પાસે જાઉં છું. સર્વ ડાહ્યા પુરુષો મને એકજ વાત કહે છે—વરુણદેવ તારા પર કોપ્યા છે. એવું તે કેવું મોટું પાપ છે કે, હે વરુણ ! તેને માટે તું તારા પૂજક અને મિત્રને મારી નાખવા ઇચ્છે છે ! અન્યથી જેની સામા માથું ન ઉઠાવી શકાય એવા અને સ્વાશ્રયી દેવ ! મને કહો એટલે પાપથી મુક્ત થયલો હું તરત તમારી પાસે પૂજા કરવા આવું. અમને અમારા પૂર્વજોનાં પાપોમાંથી મુક્ત કરો અને અમે જાતે જે પાપો કર્યાં હોય તેમાંથી પણ મુક્ત કરો.

“ હે વરુણ ! એ પાપ અમારી ઇચ્છાથી કર્યું નથી, પણ કેટલીક ગ્રેરનારી વસ્તુઓ—મધ, કોધ, પાસા, કે અવિચારીપણું—અમને

આડે માર્ગે લઈ ગઈ છે. બાળવાનું નખખાને હાથે રસ્તે દોરવે છે. નિદ્રા પણ પાપ ઉત્પન્ન કરે છે ॥

૧ યજુર્વેદ, ૭. ૮૬. ૩—૬.

પૃચ્છે તદેનો વરુણ દિદૃક્ષૂષો ઇમિ ચિકિત્સુષો વિપૃચ્છમ્ ।
સમાનમિન્મે કવર્યંચિદાહુર્યં હ તુમ્યં વરુણો હનીતે ॥

મં ૭, અં ૫, સૂં ૮૬, ઋં ૩ ॥

હે વરુણ ! બાળવા ઇચ્છતો હું તે પાપ પૂછુ છું, કે જે પાપો વડે તારા પાશોથી બધાઓ છું, પુણ્યપલ્લે તું તે પાપ મને કહે. વિવિધ રીતે પૂછવા માટે હું વિદ્વાન પુરુષો પાસે ગયો. તે વિદ્વાનોએ મને એકસરખું જ કહ્યું. જે કહ્યું તે કહે છે—હે સ્તોતા ! તારા પર વરુણના ક્રોધો છે તેટલા માટે ક્રોધતો ત્યાગ કરી અમને પારખાથી છોડાવ. સાચું માન, ભાષાં કર્તા.

કિમાર્ગ આસ વરુણ જ્યેષ્ઠં યસ્તોતારં જિઘાંસસિ સર્વાંયમ્ ।

મ તન્મે વોચો દૂલ્ભ સ્વધાવોર્વ ત્વાનેના નર્મસાતુર ઇંયામ્ ॥૪॥

મં ૭, અં ૫, સૂં ૮૬, ઋં ૪ ॥

હે વરુણ ! મારો ક્યો મારે અપરાધ છે—મેં ક્યો છે કે તે વડે મિત્રભૂત એવા સ્તોતાને તું હાણના ઇચ્છે છે ? હે અનર્થો જેને બાધ ન થઈ રહે એવા તેજસ્વી વરુણ ! તે અપરાધ મને કહે એમ થયે તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરી પાપથી મુક્ત થઈ હું જનની નમસ્કાર વડે અને હવે વડે તારી પાસે આવું. સાચું માન, ભાષાં કર્તા.

અર્વ દુગ્ધાનિ પિચ્ચાં સૃજા નોવ યા વ્યં ચંક્રમા તનૂર્ભિઃ ।

અર્વ રાજન્યશુવૃપં ન તાયું સૃજા વત્સં ન દામ્નગ્નો વસિષ્ઠમ્ ॥૫॥

મં ૭, અં ૫, સૂં ૮૬, ઋં ૫ ॥

હે વરુણ ! મિત્રજાથી પ્રાપ્ત થયના અમારા બન્ધનહેતુઓને છોડ, અને અમે જે અપરાધો અમારા શરીરો વડે કર્યા છે તેને છોડ. હે પ્રકાશ-માન વરુણ ! ચોરીનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને અન્વે ધાસ આદિથી પશુઓને તૃપ્ત કરનાર ચોરના જેવા, જેમ દોરડામાંથી વાહરડાને છોડે તેમ, મને વસિષ્ઠને પાપમાંથી મુક્ત કર સાચું માન, ભાષાં કર્તા.

યજુર્વેદમાં વરુણ વિષે નીચેની હકીકત આપી છે. એક દેવર્ષિ જુગુને પરમતત્ત્વ બ્રહ્મ વિષે તે ઉપદેશ કરે છે કે “ જેમાંથી સર્વ પ્રાણીઓ થાય છે, જન્મ્યા પછી જેને લીધે તેઓ જીવી શકે છે, જે પ્રતિ તેઓ જાય છે, અને જેની સાથે એકરૂપ થાય છે. ”

“ તેણે પવિત્રતાથી એકાગ્ર ચિત્તે ધ્યાનધરીને અન્નને (કે શરીર કે પદાર્થને) બ્રહ્મ બાણ્યું; ‘ કારણ કે સર્વ પદાર્થો અન્નથી ઉત્પન્ન થાય છે, ઉત્પન્ન થયે અન્ન વડે જીવે છે, અન્ન પ્રતિ જાય છે, અને અન્નની સાથે એકરૂપ થાય છે. ’

“ તોપણ વિશેષ મનન કરતાં અસંતુષ્ટ થઈ, તેણે પ્રાણ બ્રહ્મ છે એમ શોધી કાઢ્યું; ‘ કારણ કે સર્વ પદાર્થો પ્રાણથી ઉત્પન્ન થાય છે, ઉત્પન્ન થયે પ્રાણ વડે જીવે છે, પ્રાણપ્રતિ જાય છે, અને પ્રાણની સાથે એકરૂપ થાય છે. ”

न स स्वो दक्षो वरुण धृतिः सा सुरा मनुर्विभीदको अर्चिः।
अस्ति वयायान्कर्णायस उपारे स्वर्णश्चनेदनृतस्य प्रयोता ॥६॥

મં ૭, અં ૫, સૂં ૮૬, ઋં ૬ ॥

હે વરુણ ! તે પુરુષનું સ્વરૂપવાળું બળ પાપપ્રવૃત્તિને વિષે કારણ નથી. તારે શું છે ? સ્થિર, ઉત્પત્તિ સમયે નિર્મિત થયેલી દેવગતિજ કારણ છે. એ નિર્મિતિ આગળ કહે છે તેવી-સુરા-પ્રભાદ કરાવનારી છે કે ક્રોધ-ગુરુ આદિ પ્રત્યે કરેલા અનર્થનો હેતુ છે, કે ઘૂત રમવાનો પામે છે, તે પણ ઘૂત રમવા તરફ પુરુષને પ્રેરીને અનર્થનો હેતુ થાય છે; અથવા અમાનનું-અવિવેકનું કારણ છે આ પ્રમાણે આવી દેવગતિજ પુરુષને પાપમાર્ગે ચલાવવાના કારણ છે. વળી હીન પુરુષને પાપમા પ્રવૃત્ત કરનારા પાસે નિયામક તરીકે જોમેવો અધિક પુરુષ સમર્થ છે, તેજ તેને પાપમા પ્રવૃત્તિ છે-કારણ કે એવી શ્રુતિ છે કે જેને અધો માર્ગે લઈ જવા કહે છે તેની પાસે એજ અસાધુ કર્મ કરાવે છે. એમ ઘયે સ્વપ્ન પણ પાપનો કાવનાર થાય છે. સ્વપ્નમા કરેલા કર્મથી પાપ થાય છે, તો જગદ્વસ્થામા કરેલા કર્મથી પાપ થાય તેમાં કહેવું જ શું ? મારે મારો અપરાધ દેવથી પ્રાપ્ત થયો છે, તે, હે વરુણ ! તારે માફ કરવો જોઈએ, એવો ભાવ છે. સાયં માં, ભાપાં કર્તા.

“ વળી તેણે ઉંડું ધ્યાન ધરી બ્રહ્મનું શોધન કર્યું અને મન-
વિચાર એ બ્રહ્મ છે એમ શોધી કાઢ્યું; ‘ કારણ કે સર્વ પદાર્થો
મનથી જન્મે છે, ’ વગેરે, વગેરે. આ, તે સમજ્યો; પણ વરુણ પાસે
આવીને કહ્યું, ‘ હે ભગવન્ ! બ્રહ્મ શું છે તે મને શિખવો. ’ વરુણે
કહ્યું, તપ વડે બ્રહ્મ જાણ, તપજ્ઞ બ્રહ્મ છે. ’

“ તેણે તપ તપ્યું અને તપ તપીને આનંદ બ્રહ્મ છે એમ
જાણ્યું; કારણ કે ખરેખર સર્વ ચીજો ઇચ્છામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે,
ઉત્પન્ન થયે ખુશીથી જીવે છે, સુખ પ્રત્યે જાય છે, અને તેઓ આ
નંદ સાથે એકરૂપ થાય છે. ’*

પદાર્થોની ઉત્પત્તિ વિષે વરુણે આવા તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપદેશ
કર્યો છે +

જ્યાંસુધી આયો માત્ર ઉત્તર પંજાબમાં રહ્યા ત્યાંસુધી

* મૂરકૃત ‘ હિંદુ સર્વદેવ ’ પૃ. ૨૭૫.

+ તૈત્તિરીયોપનિષદમાં ભૃગુવલ્લીભા ભૃગુએ વરુણને બ્રહ્મજ્ઞાન આપ્યું છે—
ભૃગુવૈ વારુણિઃ । વરુણં પિતૃરમૃપસસાર । અર્ધાંદિ ભગવો વ્રહ્મેતિ ।
તસ્માંણ્ણત્ત્વોવાચ । અન્નં પ્રાણં ચક્ષુઃ શ્રોત્રં મનો વાચમિતિ । ત
હોવાચ । યતો વાદમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે । યેન જાતાનિ જીવન્તિ ।
યત્પર્યન્ત્યુભિસંવિશન્તિ । તદ્વિજિજ્ઞાસસ્વ । તદ્વ્રહ્મેતિ । સ તપોઽત-
પ્યત્ત । સ તર્પસ્તૃપ્ત્વા અન્નં વ્રહ્મેતિ વ્યજાનાત્ । અન્નાદ્દ્યેવં સ્વલ્લિ-
માનિ ભૂતાનિ જાયન્તે । અન્નેન જાતાનિ જીવન્તિ । અન્નં પર્ય-
ન્ત્યુભિસંવિશન્તીતિ । ° —આ પ્રમાણે વરુણે પ્રથમ જન્મને, પછી
વિજ્ઞાનને, અને છેવટે આનંદને બ્રહ્મ કહ્યું. તપ એટલે બ્રહ્મ અને આન્તર
ધન્દ્રિયોની એકાગ્રતા. જેને બ્રહ્મ જાણવાની ક્ષમ્યા હોય તેણે એ પ્રમાણે
બ્રહ્મ ને આન્તર ધન્દ્રિયોની એકાગ્રતા કરવી એવો પ્રકરણનો અર્થ છે.
બાપા૦ કર્તા.

અપાર વિશ્વના દેવ તરીકે વરુણનું પ્રાધાન્ય જારી રહ્યું; પણ તેઓ ધીમે ધીમે ગંગા ને યમુના નદીના પ્રદેશોમાં વસ્યા, એટલે એને બદલે મેઘ અને વાવાઝોટાના તોફાની ઇન્દ્ર દેવની પૂજા જારી થઈ. દૃશ્ય આકાશની કે તેના પર અધિકાર ચલાવનાર અદૃશ્ય દેવની વરુણની (કારણ કે હિંદુઓ એ બે વચ્ચે કંઈ ભેદ માનતા ન હતા) ભયંકર નિર્મળતા અતિશય પીડાકારક થઈ પડી અને તેનો તાપ એવો તો પ્રચંડ હતો કે તેઓ એ દેવનું વિરમરણ કરવા નાખુશ ન હતા. પણ ત્યારે માણસોએ એમ કહેવા માંડ્યું કે ‘અભિમાની ઇન્દ્ર સર્વ દેવોમાં પ્રધાન છે,’ ત્યારે તેઓની અધમ સ્થિતિ શોક-કારક થઈ.”*

પુરાણોમાં વરુણની પ્રતિષ્ઠામાં ખેદકારક ફેરફાર થયલો વર્ણવ્યો છે. વેદના દેવોમાં સર્વથી ઉત્તમ દેવની પદવીમાંથી બ્રહ્મ થઈ વરુણ માત્ર સમુદ્રદેવ, બીજા વર્ગનો નેપથ્યૂત (રોમન લોકોનો સમુદ્રદેવ) થાય છે. તે પોતાની પાસે નાગની ફેણનું બનાવેલું આસોગ નામનું, જળ સ્પર્શ ન કરી શકે એવું છત્ર રાખે છે. + તેનાં નીતિનાં લક્ષણોમાં પણ એવીજ અધમ સ્થિતિ થાય છે. મહાભારતમાં તેને વિષે આખ્યાન કહ્યું છે તે પ્રમાણે પાપને તિરસ્કારવા-ને બદલે તે ઉત્તમ ઋષિની પુત્રીનું હરણ કરે છે અને પાછી આપવાની ના કહે છે, તેથી ઋષિ સમુદ્ર પી જાય છે અને ત્યારે

* મરે ભિચેલકૃત “ હિંદુસ્તાનના મોટા ધર્મ,” પૃ. ૪૮.

+ પ્રોફેસર રોથ આ ફેરફાર માટે એક કારણ આપવાની હિંમત ધરે છે. “ એક તરફથી જ્યારે વરુણને સર્વવ્યાપક આકાશ માનવાની કલ્પના દૃઢ થઈ હતી અને બીજી તરફથી જ્યારે પૃથ્વીના છેડા અને દરિયા સુધી વહેતી નદીઓને જોવાથી એવી અટકળ બધાઈ હતી કે પૃથ્વીને પોતાની અંદર ઘેરી લેતો સમુદ્ર વસે છે, ત્યારે વરુણને સમુદ્રની સાથે જોડવાનો માર્ગ પૂરેપૂરો તૈયાર થયો હતો.”

માનિઅર વિલિઅમ્સકૃત ‘ હિંદુઓનું ઇલાખણ,’ પૃ. ૨૫.

વરુણ શરણે જાય છે. તેણે વળી સૂર્ય દેવ સાથે લેગા-થઈ ઉર્વશી નામની અપ્સરા જોડે કામક્રીડા કરી, તેથી અગસ્ત્ય નામના પ્રસિદ્ધ ઋષિનો જન્મ થયો.

‘ઋગ્વેદમાં નીચે લખેલી’ વાત આપી છે તેથી વરુણને એક વખત મનુષ્યનું બળિદાન આપવામાં આવતું એ શક્ય દેખાય છે. હરિશ્ચન્દ્ર નામના એક પુરુષને પુત્ર ન હતો; નારદની સલાહથી તે વરુણ પાસે ગયો અને તેને કહ્યું, “ હે રાજા, મને પુત્ર પ્રાપ્ત થયો તો તે પુત્રનું હું તમને બલિદાન આપીશ. ” વરુણે તેને એવું વરદાન આપ્યું. પુત્ર મોટો થયો ત્યારે તેના પિતાએ તેને પોતાની પ્રતિજ્ઞા કહી સંભળાવી, પણ પુત્રની મરણ યજ્ઞમાં હોમાવાની ન હતી; તેથી તે ઘરમાંથી નાસી ગયો. રાજાએ પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાળી નહિ તેથી નારાજ થઈ, વરુણે તેને શાપ દીધો અને તે જલધરથી પીડા પામવા લાગ્યો. તે પુત્ર છ વરસ જંગલમાં ભટક્યો; આખરે તે એક વૃક્ષાશ્રયે મળ્યો. તેને ત્રણ પુત્રો હતા, તેઓમાંના એકને ખરીદી પોતાને બદલે યજ્ઞમાં હોમવાની તેણે માગણી કરી. પિતાએ વડીલ પુત્રને આપી દેવાની નાખુશી બતાવી અને માતા કનિષ્ઠને છોડવા રાજ ન હતી; આથી વચલા છોકરાને લેવામાં આવ્યો. તે કુમારને બાંધ્યો અને તેને હોમવાની તૈયારી થઈ ત્યારે તેણે દેવોની સ્તુતિનાં કેટલાંક સ્તોત્રો ગાવાની રજા માગી. વરુણે એ યાચના સ્વીકારી અને તે ઋચાઓ પઠવાથી હરિશ્ચન્દ્રનો જળધર મટી ગયો.

“ હરણના માથા અને આગલા પગ અને માછલાના શરીર અને પુંછડીવાળા એક કલ્પિત જળચર રાક્ષસના પર જોડેલા શ્વેત મનુષ્ય તરીકે વરુણનું સ્વરૂપ દર્શાવાય છે. પોતાના જમણા હાથમાં તે

— આ કથા પેતરેય વ્રાહ્મણની ૭મી પશ્ચિકામાં (૧૩મા અધ્યાય-માં) આપી છે. બાપાં કર્તા.

§ હરિશ્ચન્દ્ર નામનો ઇક્ષ્વાકુ કુળનો રાજા હતો. બાપાં કર્તા.

એક પાશ રાખે છે કોઈક પ્રસંગે તેની પૂજા હુકાળના સમયમા કરવામા આવે છે અને તે પૂજામાછીઓ બાળ નાખે છે ત્યારે કરે છે, પણ હાલના સમયમા તેની કંઈ મૂર્તિઓ નથી ”*

મિત્ર નામના દેવને વેદમા સામાન્ય રીતે એની સાથે વર્ણવવા મા આવે છે અને તેનામા એના જોવાજ ગુણો કહ્યા છે પણ એ એની વચ્ચે તક્ષવત છે. વધારે સાધારણ રીતે મિત્ર દિવસના પ્રકાશના નમુનારૂપ દેવ તરીકે દર્શાવાય છે અને રાત્રીના તારાથી ભરપૂર વિસ્તીર્ણ પ્રદેશના સ્વરૂપ તરીકે વર્ણવવાનું નિરૂપણ કરાય છે ઘણી વાર ખ ને દેવો માટે ફેરબદલી કરી શકાય એવી જાણ્યો પઠવામા આવે છે અને મિત્ર તેમજ વર્ણને માટે એકજ શબ્દોનો પ્રયોગ કરેલો જોવામા આવે છે

પ્રકરણ પૂરું

મેઘરાજા ઇન્દ્ર

“ સૂર્યના પ્રકાશિત કિરણ પર આરૂઢ થયેલો, વેગવાળા વાસ માની વજનો ફેકનાર, સુખકારક આકળ અને પાક ઉત્પન્ન કરનાર, ટેકરીઓ અને તુપાતુર થયેલા મેદાન પર વરસાદ વરસાવનાર. ”

વેદમા કરેલી ઇન્દ્રની સ્તુતિ

વેદના દેવોમા આગળ પડતો અને આર્ય પ્રજાઓમા સર્વથી વધારે લોકપ્રિય દેવ ઇન્દ્ર છે મેંકસ મ્યૂલર કહે છે કે સંસ્કૃતમા વરસાદના ટપકાને ‘ઇન્દુ’ કહે છે અને તેને મોકલનાર દેવને ઇન્દ્ર એટલે ‘વૃષ્ટિ કરનાર’, ‘જળથી સિંચનાર’ કહે છે રોમન લોકોના પુરાણમા એને મળતો દેવ જ્યુપિટર જ્યુવિઅસ છે “ ઇન્દ્ર એ તોફાની આકાશનો દેવ છે, વજ્ર અને કુહરતના તરવોનો દેવ છે. અધમ રાક્ષસો એની આજ્ઞાને આધીન છે, પૃથ્વીની પૂર્વ દિશા પર એનો અધિકાર ચાલે છે, વળી સુવર્ણ પર્વત મેરુ પર મૂકેલા દિવ્ય

૧ इन्द्रतो अथ सोमस्तना दीपा ओषो वेदमा याय छ इमे
सोमांस इन्द्रवः सुतासो अर्धिवर्हिर्वि । तौ इन्द्र सहसे पिब ॥

મં ૧, સૂ ૧૬, ઋ ૬

આ બીજો સોમનો રસ યજમા કાઢેલો છે, તે, હે ઇન્દ્ર તું બળને માટે પી આ નસામા ઇન્દુ શબ્દ છે તે ઉન્દુ ‘બીના થવું’ એ ધાતુ પરથી આવ્યો છે, એમ સાયણાચાર્ય કહે છે ‘ઇન્દુશબ્દ’ ઉન્દી ક્લેવને इति धातोस्तपन्न । इन्द्रवः क्लेदनयुक्ता ’ઇન્દ્ર’ શબ્દને, દીકાકારો શવિ વેશ્વર્યે એ ધાતુ પરથી બનાવે છે इन्द्रतीति इन्द्र- આવી વ્યુત્પત્તિ મલ્લિ- નાથ આપે છે

બાપા ૦ કર્તા.

* એક કલ્પિત પર્વત ધણુ કરીને એ હિમાલયમા આવેલો છે

વાદિત્ર એની સત્તામાં છે. એ પર્વત પર એ દેવોને અમૃતપાન અને સ્વર્ગીય ગાયનથી આનન્દ પમાડે છે. એ અમરાવતી નામની સ્વર્ગની નગરીમાં રહે છે અને ત્યાં એનું દિવ્ય ગૃહ આવેલું છે. સ્વર્ગની નૃત્ય કરતી કન્યાઓ-અપ્સરાઓ ત્યાં રહે છે અને દિવ્ય ગૃહની પાસેની વાડીમાં, સર્વ મનોરથો સફળ કરનાર પારિજાતક કલ્પવૃક્ષ આવેલું છે, તેમજ એવાં ખીખાં ત્રણ વૃક્ષો એવાંજ ફળદાયક ત્યાં છે.^૧ ઇન્દ્રની રાણી ઇન્દ્રાણી કહેવાય છે. તેનું વાહન ઐરાવત હાથી છે. સમુદ્રનું મન્થન કર્યું તેમાંથી એ હાથી ઉત્પન્ન થયો છે અને માતલિ તેનો સારથિ છે.^૨ ”

આ દેવની પ્રાચીન સ્થિતિ આપણે કેવી રીતે સમજાવીશું ? આર્ય પ્રજાઓ જે સ્થળમાં રહેતી હતી તેની આબોહવાની સ્થિતિ-થીજ એ સમજાવી શકાશે. “ ગંગાના મેદાનમાં ત્રણ મોટી ઋતુઓ છે-શીઆળો, બિનાળો, ને ચોમાસું. બિનાળાને અન્તે કુદરતના સર્વ પદાર્થ કરમાઈ જાય છે. સૂર્યનાં લયાનક ઉષ્ણ કિરણ પૃથ્વી પર પડે છે, તેથી પાણીનાં નાળાં સુકાઈ જાય છે, મોટી નદીઓ ધીમે ધીમે ટપકતી બીણી સેરના જેવી વહે છે, આસપાસ હજારો એકર જમીન સૂર્યની ગરમીથી ખળી ગયલી દેખાય છે, અને તેમાં ભૂખે મરતાં ઢોરને ચરવાને લીલાતરીની નિશાની પણ નથી. પીડાતા લોકો આકાશ તરફ નજર કરે છે અને ત્યાં, સમુદ્રમાંથી ચઢતાં, જીવન આપનાર પાણીથી ભરપૂર વાહનાં જુએ છે. પણ રાક્ષસો તેને પર્વતની ખીણમાં ગોંધી મૂકવા ઇચ્છે છે તેથી તેમનાં હડસેડેલાં આકાશમાં ચાલ્યાં જાય છે. લોકો ઇન્દ્રની પ્રાર્થના કરે છે કે, તમે વાહનાંને આજ્યા જવાની ફરજ પાડનાર રાક્ષસોની સત્તા તોડો અને સર્વત્ર ફેલાયલાં લોકોનાં દુઃખોનું નિવારણ કરો. તે દેવને તથા તેમને સોમરસ બહુ પ્રિય છે, તે સોમરસના પુષ્કળ દાનથી તેઓ તેને

૧. મંદાર, પારિજાતક, સંતાન, કલ્પવૃક્ષ, અને હરિયન્દ્ર, એ પાંચ દેવતર છે. આપા.૦ કંતા.

૨. મૂર્કુત ‘ હિંદુ સર્વ દેવ, ’ પૃ. ૨૫૯.

તૃપ્ત કરે છે. વીજળીનો ચમકારો નજરે પડે છે. એ તો પુત્ર રાક્ષસની સામા ઇન્દ્ર પોતાનું વજ્ર ફેંકે છે. ગર્જના થાય છે—અરે ! એ તો તે રાક્ષસને ઇન્દ્રે પ્રહાર કર્યો અને તે નાસી જાય છે ત્યારે ઝરાડે છે. હવે સુખકર વૃષ્ટિ પૃથ્વી પર પડે છે અને ઊરાન પ્રદેશોની વાડી ખનાવી દે છે. મનુષ્ય, પશુ, વૃક્ષ, પુષ્પ—સર્વ ઇન્દ્રની કીર્તિથી આનન્દ પામે છે. ” + ઋગ્વેદમાં ઇન્દ્ર દેવની સ્તુતિની ઘણી ઋચાઓ છે, તેમાં હુકાળના રાક્ષસ પર એનો વિજય વર્ણવતી નીચેની ઋચા માત્રમ પડે છે, તેમાં કંઈ નવાઈ નથી:—

“ તું અમારો રક્ષક, મહદગાર, અને મિત્ર, ભાઈ, પિતા, અને માતા, સર્વ એકઠોજ છે. સર્વ પિતાઓમાં શ્રેષ્ઠ પિતૃધર્મ⁺ પાળનાર ! અમે તારા હીએ ને તું અમારો છે. અરે ! અમે તારી સ્તુતિ કરીએ ત્યારે તારો કૃપાળુ આત્મા દયાલાવે અમારી તરફ વાળ અને એક પાપને માટે કે અનેક પાપને માટે અમારો નાશ ન કરતો. અમારું રક્ષણ આજ, કાલ, દરરોજ કર. તે રાક્ષસ તારા બળની સામા થવાની ફેગટ હિંમત ધરે છે અને તારો પાણીનો ખજાનો અમારી પાસેથી લઈ લેવાનો વૃથા પ્રયત્ન કરે છે. તારા વજ્રના આઘાતથી પૃથ્વી કમ્પે છે, શત્રુ લેદાય છે, અને તેના કંકડે કંકડા થઈ જાય છે—તેનાં શહેરો પાયમાલ થાય છે, તેનાં સૈન્યોનો પરાલવ થાય છે, અને તેના કિલ્લાઓના ધુળરાથી ચૂરેચૂરા થઈ જાય છે. હવે ગોંધાઈ રહેલું^{*} પાણી, લાંબા ખંદીખાનામાંથી છૂટું થાય છે અને વરસાદનાં ઝાપટાં રૂપે પૃથ્વી પર પડે છે. નદીઓ જળથી રેલાઈ જઈ ફીણ કાઢતી અને ગર્જના કરતી પોતાના પશ્ચિમ તરફના વાસમાં જાય છે અને ગર્જના કરનાર મેઘરાજનો વિજય જાહેર કરે છે. ”

વળી નીચે લખેલાં, વેદમાં આપેલાં, ઇન્દ્રને લગતાં વચન પણ ધ્યાન આપવા લાયક છે:—

+ ‘ હિંદુસ્તાનના મોટા ધર્મ, ’ પૃ. ૪૪.

* મોનિઅર વિલિઅમ્સે ભાષાંતર કરેલું.

“ ઇન્દ્રે ગ્રાચીન સમયમાં વજ્રથી જે પરાક્રમ કર્યો છે તે હવે હું ગાઉ છું. તેણે અહિ (વાદળાં રૂપી નાગ) પર પ્રહાર કર્યો; પછી તેણે જળની વૃષ્ટિ કરી અને પર્વતોની નદીઓને છૂટી પાડી. જે પર્વતનું ત્વષ્ટાએ તેને માટે કીર્તિમન્ત વજ્ર બનાવ્યું તે પર્વતથી તેણે અહિને માર્યો. ” +

હો બળવાન ઇન્દ્ર ! તારા ભારે, મજબૂત, લાલ શસ્ત્રને શત્રુઓ સાથે ધસ. ” -

“ પ્રકાશની સાથે વજ્ર દેખાઓ અને એ લાલ વજ્ર તેજથી અકબલિત પ્રકાશે. ” *

+ ઋગ્વેદ ૧. ૩૨. ૧

+ ઋગ્વેદ ૨. ૩૪. ૧

* ઇન્દ્રસ્ય નુ વીર્યાણિ પ્રવોચં યાનિ ચકારં પ્રથમાનિ વૃજો ।
અહુસ્યહિમન્વપસ્તર્તર્દ મ વૃક્ષર્ણા અધિનસ્પર્વતાનામ ॥ ૧ ॥

મં ૧, અં ૭, સૂં ૩૨, ઋં ૧.

વજ્રયુક્ત ઇન્દ્રે મુખ્ય, પરાક્રમયુક્ત કર્મ કર્યો, તે ઇન્દ્રનાં તે વીર્ય હું નક્કી કરું છું. ક્યા વીર્ય, તે કહે છે-અહિને-મેળને હણ્યો તે એક વીર્ય; પછી જળની ઢિસા કરી, પૃથ્વી પર પાડ્યા એવો અર્થ છે, એ બીજું વીર્ય; પર્વતોની પ્રવહનશીલ-વહેવાનો જેનો સ્વભાવ છે એની-નદીઓને ભેદી-એ કિનારાઓની ભેખડોને પાડી નાખે એવી રીતે વહેતી કરી-; એ ત્રીજું વીર્ય.

સાયં માં, બાયાં કર્તા.

અહુસ્યહિં પર્વતે શિશ્રિયાણં ત્વષ્ટાંસૈ વર્જં સ્વર્યં તતક્ષ ।

શાશ્રા ઇવ ધેનવઃ સ્યન્દમાના અર્જઃ સમુદ્રમર્વજગમુરાર્પઃ ॥ ૨ ॥

મં ૧, અં ૭, સૂં ૩૨, ઋં ૨.

પર્વતને નિમે આશ્રમ કરનાર મેળને ઇન્દ્રે હણ્યો. એ ઇન્દ્રને માટે સારી પેઠે પ્રેરણ એવું, અથવા તો સારી પેઠે સંપ્તો વડે કહેવાય એવું, સ્વત્વ વજ્ર ત્વષ્ટાએ-વિશ્વકર્માએ હોત્યું. તે વજ્ર વડે મેળ ભેદાયો એટલે પ્રભવણુયુક્ત પાણી એકદમ સમુદ્રમાં પ્રાપ્ત થયું. દલાન્ત કહે છે-વાહ્ય પ્રત્યે હંભારવથી યુગ્મ

વેદમાં ઇન્દ્રની જિંદગી પદવી છે. તે દૈવસ્થિતા અને પૃથ્વી માતાનો પુત્ર છે. તે અગ્નિનો ભેડીઓ લાઈ છે. પણ હિંદુઓના દેવો થોડો વખત રાજ્ય કરી પોતાની પછી આવતારાઓને રાજ્યાસન આપી દેનારા જેવા છે. ઇન્દ્રે જન્મ થતાં વાર પ્રાધાન્ય પદ મેળવવા સારૂ મહેચ્છા દર્શાવી. તેણે આયુધો મંગાવ્યાં અને માતા પૃથ્વીને પૂછ્યું, “કૂર લડવઈઆ તરીકે કોણ પ્રસિદ્ધ છે?” તે પુખ્ત ઉમ્મરનો થયો એટલે તરતજ હિંદુઓના સર્વ દેવોમાં પ્રાધાન્ય મેળવવા માટે તેણે પ્રથમ લડાઈ શરૂ કરી. પાછળથી એવા પ્રકારની ઘણી લડાઈઓ થઈ; અને તેનાં આખાપને-પ્રકાશિત, નીલ વર્ણનું આકાશ અને વિરતીર્ણ પૃથ્વીને-તેના ઘળને તાળે થવું પડ્યું.

“દિવ્ય દૈવસ્થિતા ઇન્દ્રને નમ્યો, તેમ મોટી અને વિશાળ સ્થળોવાળી પૃથ્વીને પણ નમ્યું આપવું પડ્યું.”

તોપણ તેનું ઐશ્વર્ય લાંબું પહોંચ્યું નહિ. આદ્યજ્ઞાની સત્તાના સમયમાં તેનો દરજ્જો નીચો થઈ બીજી પંક્તિના દેવ જેવો થયો છે. હિંદુઓની ધ્રુક્ષા, વિધ્યુ, ને રુદ્ર એ પ્રબળ ત્રિમૂર્તિથી તે ઊતરતો થયો છે અને હરેક દિવ્ય સો વર્ષને અન્તે તેને ઇન્દ્રાસન છોડવાનો ભય રહે છે; કેમકે કોઈ દેવ કે મનુષ્ય પોતાની યોગ્યતાથી એ પદવી મેળવી શકે છે. તેને એ પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરવા સો અશ્વમેધ કરવા પડે છે. આ ઊતરતો દરજ્જો પાસેના ચિત્રમાં બહુ સારી રીતે દર્શાવ્યો છે. એમાં ઇન્દ્ર તથા ઇન્દ્રાણીને શ્વેત હાથી પર બેઠેલાં અને શિવ, પાર્વતી, અને ગણેશને પૂજતાં ચિત્રમાં છે. ગણપતિ પવિત્ર નન્દી વૃષભ પર બેઠેલા છે અને તેના માથાને ઠેકાણે હાથીનું માથું છે. આ પ્રમાણે ઇન્દ્રનો દરજ્જો શિવના દરજ્જાથી ઊતરતો ગણ્યો છે. પુરાણોના આદ્યજ્ઞ અન્યકારોએ પોતે ઊભા કરેલા દેવો કરતાં વેદના દેવોને જે રીતે ઉતારી પાડ્યા તે સમગ્ર રીતનું આજ સ્વરૂપ છે.

ધેનુઓની પેડે; જેમ ગાય જલદી બાહરડાના ઘરમા જાય છે તેમ.

સાયં માં, ભાપાં કર્તા.

શ્વેત ઔરંગઘોષ હાથી પર બેઠેલા, એક સુંદર મનુષ્યના રૂપમાં ઇન્દ્રને દર્શાવવામાં આવે છે. તેની સૂંઢ સમુદ્રમાં ઘણી વાર ફરતો દેખાતો જળસ્તંભ છે, એમ કહે છે. તેને ચાર બાહુ છે. એક હાથમાં તે પોતાનું લયંકર આયુધ વજ્ર (ગર્જના સાથે દેખાતી વીજળીના ચમકારાની રેખા) ધારણ કરે છે અને બીજા હાથોમાં શંખ, ધનુષ, બાણ, અંકુશ, અને પાશ છે. હિંદુસ્તાનના કેટલાક ભાગમાં, મુખ્યત્વે હુકાળના વખતમાં હજી તેની પૂજા કરવામાં આવે છે. તેની નીતિ છેક અધમ પ્રકારની છે. તે સોમરસનું પાન કરવામાં ને મત્ત બનવામાં ઘણું મગ્ન રહે છે. વેદમાં એમ કહ્યું છે કે “ હે ઇન્દ્ર ! તું અતિશય કેદ કરે છે. ” જે સ્થળે “ સોમરસનો પ્રવાહ ચાલતો હોય ત્યાં આબલાના જેવો મદમાતો થઈ ” ધસે છે અને “ તરસ્યા સાબરની પેઠે ” પીએ છે.

“ હે ઇન્દ્ર ! પ્રાચીન સમયમાં તે વારંવાર અમે કાઢેલો સોમરસ પીધો છે; સર્વ દેવોને મધુર સોમરસ પર પ્રેમ છે, પણ તને સર્વ દેવો કરતાં વધારે પ્રેમ છે. ”

ઋગ્વેદમાંથી નીચે આપેલા ઉતારા પરથી જણાશે કે બળવાન ઇન્દ્રને સોમરસ ખાસ વહાલો છે એમ માનવામાં આવતું.

“ આ બળવાન દેવનાં પ્રબળ પરાક્રમ હું કહું છું; એ સત્ય દેવનાં સત્ય કાર્ય હું કહું છું. ત્રિકદ્રુક ઉત્સવમાં ઇન્દ્રે સોમરસ પીધો અને તેના અત્યંત હર્ષમાં અહિને (રાક્ષસને) માર્યો. તેણે વિશાળ આકાશને ખાલી જગ્યામાં ટેકવી રાખ્યું. આ પરાક્રમ સોમરસ પીને તેના હર્ષમાં ઇન્દ્રે કર્યો. પૂર્વ પ્રદેશોને ઘરની પેઠે પોતાનાં માપ વડે તેણે માપ્યા છે, પોતાના વજ્ર વડે તેણે નદીનાં મૂળ ખોદ્યાં છે, ” વગેરે. *

* ઋગ્વેદ ૨-૧૫-૧.

अ घान्वस्य महतो महानि सत्या सत्यस्य करणानि वोचम ।
त्रिकद्रुकेष्वपि वत्सुतस्यास्य मदे अहिमिन्द्रो जघान ॥ ? ॥

મઠં ૨, અઠ ૨, સૂં ૧૫, મ્હં ૧. બાળાં ૬૫.

૧૦૦ અને તેની સ્ત્રી દુષ્ટાણી જિતી આવી અને તેણીને તેણી
પાત્રનીની રૂબ રૂબ સિદ્ધિ છે

“૧. એ, ખરેખર, ગાયો અને અથો આપવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. એ સોમ પીધો છે.

શ્રુતમદ કહે છે, જળવાન અને સત્યસકેષ એવા ઇન્દ્રનાં મથાદ મોટા કામ હું કહું છું. તે કયા છે, તે કહે છે—ત્રિકુકામાં—અમુક મરોના દિવસોમા—કાઢેલા સોમરસ ઇન્દ્રે પીધો; અને પીધેલા એ રસના મદમાં—હર્ષ થયે—ઇન્દ્રે ઘુન અમુરને હણ્યો. સાયં ૦ માં, બાપાં ૦ કર્તા.

અવંશે યામસ્તભાયદ્ બ્રુહન્તુમારોદંસી અપૂણદન્તરિક્ષમ્ ।

સ ધારિયત્પૃથિવીં પમથંચ સોમસ્ય તા મદ્ ઇન્દ્રંશ્વકાર ॥

મં ૨, અં ૨, સૂં ૧૫, ઋં ૨.

અનંશમા—આધારરહિત આકાશમા—અકાશમાન સૂર્ય કે ઘુલોકને ઇન્દ્રે થભાવ્યા. મોટા અન્તરિક્ષને અને ઘાવાપૃથિવીને પોતાના તેજથી પૂર્ણ, તેણે વિસ્તીર્ણ પૃથિવીને ધારણ કરી અને તેમ કહી તેમ વર્ણવી. સોમના મદ—હર્ષ થયે હતે ઇન્દ્રે તે કમ કર્યાં. સાયં ૦ માં, બાપાં ૦ કર્તા.

સર્જેવ માંચો વિ મિમાય માનૈર્વજ્રેણ ત્વાન્યતૃળસદીનામ્ ।

વૃથામૃજ પૃથિર્ભિરીધયાથૈઃ સોમસ્ય તા મદ્ ઇન્દ્રંશ્વકાર ॥

મં ૨, અં ૨, સૂં ૧૫, ઋં ૩.

જેમ યતગ્રહોને પરિભ્રમણ વડે (છત્રીસ પગલાં પૂર્વ એવા માપ વડે) પૂર્વ તરફ વળેલાં કરે છે તેમ સિંધુઓને કે લોકોને પરિભ્રમણ વડે ઇન્દ્રે પૂર્વાભિમુખ નિર્માણ કર્યા તેમજ નદીનાં નિર્ગમનદ્વારને વજ્રથી ખોદ્યાં, તેમજ લાખે વખતે પહોચ્યા એવા માર્ગો વડે, અનાયાસે તે નદીઓ સર્જી. સાયં ૦ માં, બાપાં ૦ કર્તા.

* ઋગ્વેદ ૧૦-૧૧૨. ૧-૧૩

इति वा इति मे मनो गामयै सनुयामिति ।

कुवित्सोमस्याणामिति ॥ ૧ ॥

મં ૧૦, અં ૧૦, સૂં ૧૧૨, ઋં ૧.

ખરેખર, એ પ્રમાણે મારા મનમાં છે. તે પ્રકાર દર્શાવે છે—કે ગાય ને અમ્મ હું સ્તેતાઓને આપું; કારણ કે મેં બહુ વાર સોમ પીધો છે,

૨. જે ધુંટડા મેં પીધા છે તે મને તોફાની પવનના સપાટા-
ઓની પેઠે હડસેલે છે. મેં સોમ પીધો છે.

૩. જે ધુંટડા મેં પીધા છે તે, રથને અશ્વ હડસેલે છે તેમ,
મને હડસેલે છે. મેં સોમ પીધો છે.

૪. (મારા યજ્ઞમાનતું) સ્તોત્ર, જેમ ગાય પોતાના વહાલા
વાહરડા પાસે જલદી જાય છે, તેમ મારી પાસે જલદી આવે છે. મેં
સોમ પીધો છે.

૫. સુથાર ભારોડીઆને ફેરવે છે તેમ હું તે જગ્યાને મારા
હૃદયમાં ફેરવું છું. મેં સોમ પીધો છે.

૬. પંચજનો-મનુષ્યની પાંચ ટોળીઓ-મને એક રજ જેટલી
પણ લાગતી નથી. મેં સોમ પીધો છે.

प्रवाता इव दोधत् उन्मा प्रीता अयंसत । कुवित्सोमस्याप्रा-
मिति ॥ २ ॥

પુષ્કળ કષતા વાયુઓની પેઠે-વાયુઓ જેમ ઘસાદિને ઉચ્છેદ કરે છે
તેમ-પીધેલો સોમ મને પુષ્કળ પ્રેરે છે, કારણ કે મેં બહુ વાર સોમ પીધો છે.

उन्मा प्रीता अयंसत रथमश्व इवाश्वः । कुवित् ॥ ३ ॥

પીધેલો સોમ મને પ્રેરે છે-તેમા દધાન્ત કહે છે-જેમ ક્ષિપ્રગામી અશ્વો
રથને ઊંચો કરે છે તેમ, કારણ કે

उप मा मतिरस्थित वाश्वा पुत्रमिव प्रियम् । कुवित् ॥ ४ ॥

સ્તોતાઓએ કહેલી સ્તુતિ મને પ્રેરે છે-કેવી રીતે ? જેમ વાહરડું
જેને બોલાવે છે એની ગાય પ્રિય વાહરડા પાસે જાય છે તેમ; કારણ કે

अहं तष्टेव बन्धुर पर्यचामि हृदा मतिम् । कुवित् ॥ ५ ॥

જેમ સુથાર સારથિના નિવાસસ્થાનને કે રથને ઠીક કરે છે, તેમ હું
સ્તુતિને મારા મન પડે ઠીક કરવા માટે જાડ છું; કારણ કે

॥ हि मे असिपचनाच्छान्तुः पञ्च कृष्टयः । कुवित् ॥ ६ ॥

૭. મેં દુનિયાઓ મારા અર્ધની પણ બરાબર નથી. મેં સોમ પીધો છે.

૮. મહત્તામાં હું આકાશ અને આ વિશાળ પૃથ્વીથી ચડિયાતો છું. મેં સોમ પીધો છે.

૯. ચાલો, આ પૃથ્વી હું અહિં કે ત્યાં સ્થાપું. મેં સોમ પીધો છે.

૧૦. હું પૃથ્વીને અહિં કે ત્યાં પ્રહાર કરું. મેં સોમ પીધો છે.

૧૧. મારો એક અર્ધ ભાગ આકાશમાં છે અને મેં બીજો નીચે ખેંચ્યો છે. મેં સોમ પીધો છે.

આરવર્ણો અને પાચમા નિપાદ એમ પચ્ચન અથવા તો દેવ, મનુષ્ય, વગેરે પાંચ મારા દક્ષિણારને-હું નજર ફેરું છું તેને-દાકી દેતા નથી (કેમકે એની પ્રતિ છે કે પ્રાણી દક્ષિણે લોપ થતો નથી.), કારણ કે°

न हि मे रोदसो उपे अन्यं पक्षं च न प्रति । कुवित्° ॥ ૭ ॥

બને આકાશ ને પૃથ્વી મારા અન્ય પક્ષની પણ બરાબર નથી.

अभि घां मंहिना भुवमभीहं मां पृथिवीं महीम् । कुवित्° ॥ ૮ ॥

હોહો વાત પ્રતિપાદન કરે છે-મારા મહિમા પડે ઘુલોડનો તથા મોટી પૃથ્વીને અભિભવ કરું છું; કારણ કે°

हन्ताहं पृथिवीमिमां निदधानीह वेह वां । कुवित्° ॥ ૯ ॥

‘હન્તા’ એ સંભાવના કે અનુસાનો અર્થ રહે છે-હું સંભાવના કરું છું કે અનુસા કરું છું કે હું આ પૃથ્વીને અહિં-અંતરિક્ષમાં ખૂંકું કે અહિં-ઘુલોડમાં-એમ હાથે નિર્દેશ કરે છે; કારણ કે°

ओपमिस्तृथिवीमहं जह्नूनीह वेह वां । कुवित्° ॥ ૧૦ ॥

હું પૃથ્વીને હોદ્દાની પોતાના તેજ પડે તાપનાર આદિત્યને અહિં-અંતરિક્ષમાં કે અહિં-ઘુલોડમાં જપાને પ્રેરું; કારણ કે°

दिधि मे अन्यः पक्षोहं धो अन्यमैचीकृषम् । कुवित्° ॥ ૧૧ ॥

૧૨. હું મહાન્ હુ, આકાશમા જિયો થયો હુ. મેં સોમ પીધો છે.

૧૩. હું તૈયાર થયલો, હવિને વહન કરનાર હૃતની પેઠે, દેવોની પાસે બાઉં છું. મેં સોમ પીધો છે. "

મધપાનમાથી તે સહેલાઈથી અનીતિમા જિતરી પડે છે; અને પોતાના આચાર્ય ગૌતમની પત્ની સાથે અનીતિ કરે છે. એની અનીતિ કહેવતરૂપ થઈ પડી છે વળી અન્ય દેવોની પૂજા તરફ એને ઈર્ષ્યાથી જોતો વર્ણવેલો છે

“ ઇન્દ્રની પાને સ્વર્ગમા અદ્ભુત સૌન્દર્યવાળી અનેક અપ્સરાઓ હતી. જે તપસ્વી પુરુષો તપને યોગે તેના સ્વર્ગના રાજ્યને ભયમા નાખતા હોય તેમને અપ્સરાઓ વડે તે લલચાવતો હતો. વિશ્વામિત્ર નામનો એવો એક ઋષિ હજારો વરસ સુધી ધણુ ઉગ્ર તપ કરવામા રોકાયો હતો, તેને ઇન્દ્રે મેનકા નામની અપ્સરાની મોહિની કાન્તિથી વશ કર્યો હતો. આખરે તે ઋષિએ મનન કરીને કહ્યું, મારું કહાપણુ, ઇન્દ્રિયો પરનો મારો કાબુ, મારું અડગ ધૈર્ય ને નિશ્ચય, એ બધાનો એકદમ એક સ્ત્રીથી નાશ થાય છે ? જે અપરાધ

મારો અન્ય પક્ષ ધુલોકમા મૂક્યો છે અને પૃથિવીમા અન્ય પક્ષ આપ્યો છે, કારણ કે

अहमस्मि महामहोभिर्भ्यमुदापतः । कुवित् ० ॥ ૧૨ ॥

અતરિક્ષમા જાગેલો સૂર્ય એવો હું મોટાનો પણ મોટો હુ. અથવા તો મોટું છે તેજ જોતું એવો—અતિતેજસ્વી હુ

गृहो याम्यरंकृतो देवेभ्यो हव्यवाहनः ॥ ૧૩ ॥

ગૃહ—હવિનો ગ્રહણ કરનાર, યજમાનો વડે અલકાર કરાયેલો હું દેવોને—ઇન્દ્રાદિ દેવોને, અગ્નિસ્વરૂપ થઈ હવિ પહોચાડુ છું; કારણ કે મેં બહુ વાર સોમરસ પીધો છે, તેટલા માટે આટલા કામ કરીશ, એમ ઇન્દ્રે પોતાની સ્તુતિ કરી,

સાય૦ મા૦, બાપા૦ કર્તા,

કરવામાં ઇન્દ્ર આનન્દ માને છે તે અપરાધ વડે મારા તપમાં ભંગ થવાથી તપ આચરવાથી થતા લાભો મેં જોયા છે. ”^૧

એક પ્રસંગે ઇન્દ્રે ભરવાડનું રૂપ ધારણ કર્યું. એમ કરવામાં તેનો હેતુ એવો હતો કે પોતાની રાણી, ઇન્દ્રાણીના કાળા વાળના ગુચ્છને શણગારવા માટે એક બાગમાંથી કેટલીક દાડેમની કળીઓ તે વધારે સહેલાઈથી ચોરી શકે. ત્યાર પછી શું થયું તે સ્પષ્ટ વિલિખન ઝોન્સના બનાવેલા ઇન્દ્રના મુંઢર સ્તોત્રમાં નીચે પ્રમાણે વર્ણવ્યું છે.

“ આ પ્રકાશિત કૂલોને લાલ રૂળ આવવાની આશાએ તે ખેડુતે તેની લાખો વખત થયાં સંભાળ લીધી હતી. તેણે પરિણામનો વિચાર કર્યા વિના જે દેવ તેને વરસાદ આપતો હતો તે દેવને પકડયો અને મજબૂત દોરડાંથી બાંધ્યો. આમ થયું કે તરતજ સાત પવનમાંથી અમર રાક્ષસો દોડી આવ્યા—કીણવાળા મોભાં જેની આજ્ઞા માને છે એવો નીલ વર્ણનો વરુણ, દિવસના પ્રદીપની જ્યોતિવાળો ચક્રચકિત વહ્નિ, સર્વ જેને શોષે છે, પરંતુ કોઈકેજ અનુભવે છે એવો કુબેર, પાંખવાળી પવનની લહેરોને કીડા કરવાનો હુકમ કરે છે તે મરુત, નિર્ઘય ન્યાયાધીશ, ક્રૂર યમ, શાન્ત ઇશ, અને નમ્રતા સાથે બહાદુરીવાળા નૈર્ઋત—આ પંચા રતાશ પડતો વીજળીનો ચમકારો જે એતુ વજ્ર દર્શાવે છે તે ચમકારાની સાથે એકક્રમ એનાં મિથ્યા બંધનને તોડી નાખે છે. આનન્દ પામતો દેવ પોતાનાં સહસ્ર

૧ મૂરકૃત ' હિંદુ સર્વદેવ, ' પૃ. ૨૬૫.

૨ ઇન્દ્રની સાથે એ આઠ દિગ્પાલ છે—

‘ ઇન્દ્રો વહ્નિઃ પિતૃપતિર્નૈર્ઋતો વરુણો મરુત્ ।

કુવેર ઈશઃ પતયઃ પૂર્વાદીનાં દિશાં ક્રમાત્ ॥ ’ અમર.

પૂર્વનો રક્ષક ઇન્દ્ર, અગ્નિકોણનો અગ્નિ, દક્ષિણનો યમ, નૈર્ઋતનો નૈર્ઋત, પશ્ચિમનો વરુણ, વાયવ્ય કોણનો વાયુ, ઉત્તરનો કુબેર, અને ઇશાનનો ઇશ છે. ભાષા. ૦ કર્તા.

નેત્ર, ચાર ઈશ્વરી હાથ, અને વખતે વખતે બદલાતા રંગનાં વસ્ત્ર પાછાં ધારણ કરે છે. ”

આ “ બદલાતા રંગનાં વસ્ત્ર ” તે બેશક વાદળાં છે અને ‘ સહસ્ર નેત્ર ’ તે, ગૌતમની પત્ની સાથેની તેની અનીતિને માટે દેવોની અગ્રીતિનાં ચિહ્ન છે.

આ દેવ અને તેનાં કૃત્યો વિષે કેવાં આખ્યાનો રચાયાં છે તે નીચેની વાત ઉપરથી સમજાશે:—

એક પ્રસંગે ઘણા દેવોને ગમ્મતને માટે ઇન્દ્રના મહેલમાં બોલાવ્યા હતા. તેમને પૂરેપૂરું સુખ આપવા માટે સુંદર અપ્સરાઓ તેમની આગળ નૃત્ય કરતી હતી. ઇન્દ્રનો પુત્ર ગંધર્વસેન એમાંની અપ્સરાની કાન્તિથી એટલો બધો મોહ પામ્યો અને એવી તો નિર્લજ્જ રીતે વર્ત્યો કે તેના પિતાએ તેને શાપ દીધો કે તું પૃથ્વી પર ગધેડો અવતર. સર્વ એકઠા મળેલા દેવોએ શાપનો અનુગ્રહ કરવા તેની પ્રાર્થના કરી; તેથી આખરે ઇન્દ્રે કૃપા કરવા કબૂલ કર્યું ને કહ્યું કે તું દિવસે ગધેડાનું ને રાત્રે માણસનું રૂપ ધારણ કરીશ. આમ હુકમ કરી તેણે તેને પૃથ્વી પર ભટકવા કાઢી મૂક્યો. એક દિવસ, તે ગધેડો જે તળાવ પાસે ભટકતો હતો તે તળાવમાં નહાવા સારૂ એક બ્રાહ્મણ ત્યાં આવ્યો. તે બ્રાહ્મણે તેની સાથે વાત કરી અને કહ્યું કે હું ઇન્દ્રનો પુત્ર છું. તમારા રાજા ધરુને કહેજો કે મને તેની છોકરી પરણાવે. બ્રાહ્મણે કબૂલ કર્યું અને બીજે દિવસે રાજા અને તેના મંત્રીઓ ત્યાં ગયા અને તે ગધેડા સાથે વાત કરી. ગધેડાએ પોતાનો વૃત્તાન્ત વર્ણવ્યો અને અધમ સ્થિતિ થવાનું કારણ આપ્યું. ત્યાંસુધી કંઈ અમત્કાર કરી બતાવી પોતે પૃથ્વી પર અવતર્યો છે તેની ખાતરી કરી આપે નહિ, ત્યાંસુધી રાજાએ પુત્રી પરણાવવા કબૂલ કર્યું નહિ. ગધેડાએ એ વાતની હા કહી અને બીજે દિવસે રાત્રે ૪૦ ચોરસ માઇલ ને ૭ માઇલ ઉંચા એક લોઢાનો કિલ્લો બાંધ્યો. હવે રાજાને હા કહેવી પડી અને લગ્નનો દિવસ નક્કી થયો. તે દિવસ આવ્યો

એટલે કન્યાને લારે દબદબાલરેલા દેખાવ, નૃત્ય, અને ગાયન સાથે કીમતીમાં કીમતી પોશાક અને જવાહીરથી શણગારી તે ગધેડા સાથે પરણાવવા સારૂ લોકાના ડિલ્લામાં લઈ ગયા. તેને બેઈ વરરાજાથી અવાજ કર્યો વિના રહેવાયું નહિ. સાથે આવેલા પરોણાએ ગધેડાને ભૂંકતો બેઈ દિલગીર થયા અને આશ્ચર્ય પામ્યા કેટલાકે દિલગીરીમાં અને કેટલાકે હાસ્યમાં પોતાનાં મોં સંતાડ્યાં. બીજાઓએ વધારે બહાદુર થઈ રાજા પાસે જઈને કહ્યું, “હે રાજા, આ શું ધંત્રનો પુત્ર છે? રાજાજી! તમે વરરાજા તો ઉત્તમ શોધી કાઢ્યા. લગ્નની ઢીલ ના કરો. આવી ઉત્તમ બેડી અમે કદી બેઈ નથી. અમે જાંટનું લગ્ન ગધેડી સાથે થયલું સાંભળ્યું છે. ગધેડીએ જાંટને બેઈને કહ્યું, ‘હું કેવી ભાગ્યશાળી છું. કેવું સુંદર રૂપ છે!’ જાંટે ગધેડીનો અવાજ સાંભળી કહ્યું, ‘ધન્ય છે મને! કેવો મધુર અવાજ છે!’ તે લગ્નમાં વરકન્યાની બેડી સરખી હતી. પણ તમારી કન્યાને આવો વર મળે એ ખરેખર આશ્ચર્ય પામવા લાયક છે.” પછી બ્રાહ્મણોએ કહ્યું, “હે રાજા, કેટલાંક લગ્નમાં ખુશાલીના ચિહ્ન તરીકે શાખ ફૂંકવામાં આવે છે, પણ તમારે તેની જરૂર નથી (કારણ કે તેને બહલે ગધેડા ભૂંકશે એમ સૂચવ્યું). પછી સ્ત્રીએ બોલી જાડી, “રાજાજી, આ શું! આવી અપ્સરા જેવી કન્યા ગધેડા સાથે પરણાવવી!” રાજાને શરમ આવવાથી નીચું ડોકું કર્યું. આખરે રાજાએ વચન આપ્યું હતું તે ગંધર્વસેને યાદ કરાવ્યું અને આગ્રહ-પૂર્વક કહ્યું કે શરીર તો માત્ર વસ્ત્ર છે, ડાહ્યા માણસો પુરુષની કિંમત તેણે પહેરેલાં વસ્ત્રોથી નથી કરતા. મારું આ સ્વરૂપ તો પિતાના શાપને લીધે છે અને રાત્રે હું પુરુષનું રૂપ ધારણ કરી શકું છું. છેવટે રાજાએ વાઘો મૂકી દીધો અને તેની સાથે પુત્રીનું લગ્ન કર્યું. પરોણાઓને રજા આપતા સુધીમાં રાત પડવાની તૈયારી થઈ, એટલે એક સુંદર પોશાક પહેરી એક સુંદર પુરુષ રાજાની સમક્ષ હાજર થયો. કન્યાને દબદબા સાથે રાજમહેલમાં લઈ જઈ રાજાએ તેના સ્વામીને સ્વાધીન કરી. બીજે દિવસે તેણે તેને જવાહીર, ઘોડા, જાંટ,

અને નોકરો આખ્યા અને લગ્નમાં આવેલા સજ્જનોનો યોગ્ય બખ્શીશથી સત્કાર કરી વિદાય કર્યા. તોપણ રાજાના મનમાંથી એવો વિચાર ગયો નહિ કે મારો જમાઈ એનું ગધેડાનું ખોળીઉં હમેશને માટે ઉતારી નાખે તો કેવું સારું. હજારો યુક્તિ કર્યા પછી તેણે વિચાર્યું કે ગન્ધર્વસેન ઈન્દ્રનો પુત્ર છે, માટે અમર છે. રાત્રે તે પોતાનું ગધેડાનું ખોળીઉં ઉતારી નાખે છે ને તે રાખના રૂપમાં પડ્યું રહે છે. હું તે ખાળી મૂકીશ, એટલે મારો જમાઈ હમેશ પુરુષના રૂપમાં રહેશે. તેણે એમ કયું એટલે શાપનું નિવારણ થયું.

પ્રકરણ ૬૬

સોમ (હિંદુઓનો માદક દે)

(પાછળથી એ અને ચન્દ્ર એક ગણવા.)

“ હે અમૃતનાં કિરણવાળા ચન્દ્રદેવ ! આકળવાળી રાત્રીના રાજા ! મુગન્ધના રસથી ભરપૂર, તારાં રાત્રીનાં પુષ્પોને કરમાયલાં છેડી તું આટલો બધો વહેલો જતો રહીશ ? તેમજ અધારામાં અધારી ખીલમાં ચક્રચકતાં ઔષધિનાં પ્રકાશિત કિરણોને છેડી દઈશ ?..... તે ઝાંખો થાય છે, તે ગૂમ થાય છે; 'કરચપની મુંદર પુત્રીઓ ઝબકારા મારતી નષ્ટ થાય છે અને શાન્તતા આકાશમાં પ્રસરી આનન્દ ફેલાવે છે. આખરે પવનથી હાલતી ઝાડીમાંથી ચાતકે પક્ષી કિલ-કિલાટ કરી મૂકે છે અને ચન્દનની મુગન્ધ લાવનારા પવનના સપાટા-ઓ પોતાની હવાની પથારી પર જાગૃત થાય છે. ”

સર વિલિઅમ ઝોન્સના સ્તોત્રમાંથી ઉતારો.

વેદના દેવોમાં આ દેવની કલ્પના સર્વથી વિશેષ વિલક્ષણ છે. ગામડાંના નાના દેવોની વિચિત્ર કલ્પનાને પણ આ કલ્પના લગભગ ઝાંખી થાડી નાખે છે. બોલનઘાટમાં પંતળની ટેકરીઓ ઉપર અને ખીજાં કેટલાંક ઉત્તર તરફનાં સ્થળોમાં એક નાનો વેલો ભિગતો હતો. તેને બહુ આછાં પાંદડાં હતાં અને તેના સ્વચ્છ, સફેદ રસનો સહેજ તીખો સ્વાદ હતો. કેટલાંક સાહસિક આયો પ્રવાસથી થાડી ગયા હતા, તેમને માલમ પડ્યું કે એ લતાના રસમાં વિલક્ષણ ચક્રિત છે. તે પરિશ્રમ અને સ્થાનિને દૂર કરી તેને બદલે વિલક્ષણ આનન્દ અને સ્ફૂર્તિ આણે છે. તેનું નાનામાં નાનું ટીપું પીવાથી પણ “ તેમની

૧. ધ્રુવનો તારો.

૨. હિંદુના અને ગ્રીક અને રોમન લોકોનાં પુરાણોમાં કેટલું બધું

નસોમાં દેવ ” આવ્યો હોય એમ તેમને લાગતું. આદેસર વિહટનિ તેની પૂજા દાખલ થવાનું કારણ નીચે પ્રમાણે આપે છે:^૧—

કુદરતની અદ્ભુત શક્તિઓ અને દેખાવોની પૂજા કરવામાં સરળ હૃદયના આર્ય લોકોનો ધર્મ સમાયલો હતો; તેથી જેવું તેમને એમ માલમ પડ્યું કે આ રસમાં જ્વાનિ ફર કરી જાગૃતિ લાવવાની અને થોડો વખત ઉન્માદ ઉત્પન્ન કરવાની એવી ભારે શક્તિ છે કે તેથી મનુષ્ય સ્વાભાવિક શક્તિ ઉપરાંતનાં પરાક્રમે

મજાતાપણું છે તે આ પુસ્તકમાં વારંવાર બતાવ્યું છે. આનો બીજો દાખલો નીચેના ઉતારામાં છે. ડૉક્ટર મૂરે યુરિપિડીસના ‘ઍકી’નું ભાષાન્તર કર્યું છે તેમાંથી એ ઉતારો છે (પૃ. ૨૭૨). થીક લોકો પોતાના સોમદેવ ડાયોનિસિઅસને કેટલો બધો વખાણતા તે એ ઉપરથી જણાય છે:—

“ જે તરુણ દેવને તું તિરસ્કારે છે તે ઝીસમાં દેવી પ્રતિષ્ઠા પામવા નિર્મિત થયો છે તે હું વર્ણવી શકતો નથી; કેમકે, હે તરુણ પુરુષ ! મનુષ્યોમાં એ ચીજો આગળ પડતી છે—ડીમાટર એટલે પૃથ્વી દેવી—તારી મરજીમાં આવે તે નામે તું એને બોલાવ. એ મૃત્યુને આધીન માનવીનું સૂઝા અન્યથા પોપણુ કરે છે, પણ સેમેલીનો પુત્ર એથી ઉલટું કરે છે. તેણે દ્રાક્ષના રસનું પાન શોધી કાઢી મનુષ્યોમાં દાખલ કર્યું છે. એ દ્રાક્ષનો રસ પીએ છે ત્યારે દુઃખી પ્રાણીઓના શોકનો અન્ત આવે છે અને નિદ્રા આવે છે, તેથી દિવસે સહન કરેલા દુઃખોનું વિસ્મરણ થાય છે. આપણાં દુઃખો નિવારણ કરવાનો કોઈ બીજો ઉપાયજ નથી. દેવ તરીકે તે જન્મ્યો છે અને દેવોને આપવા માટે તે કાઢવામાં આવે છે; તેથી તેની મારફત મનુષ્યનું કલ્યાણ થાય છે.....વળી એ દેવ ભવિષ્યભાખી છે; કારણ કે મધપાનથી મનની ઉત્કેષણી અને ઉન્માદ થાય છે તેમાં ભવિષ્ય ભાખવાની મોટી શક્તિ રહેલી છે. આ દેવ જુસ્સાથી શરીરમાં દાખલ થાય છે ત્યારે માણસોને આંધ્રની પેઠે બકાવે છે અને તેમની પાસે ભવિષ્ય કહેવડાવે છે. વળી તેનામાં સુદ્ધેવનું પણ કંઈક સ્વરૂપ આવે છે; કારણ કે સામસામાં લશ્કરોનાં હથિયારોનું પરસ્પર ધર્ષણ થતા પહેલાં બપુદમાં ગોઠવેલા હથિયારખંદ લશ્કરની ઢુઢડી કેટલીક વાર એકદમ ભયભીત થઈ જાય છે. આ ઉન્માદનું કારણ પણ ડાયોનિસિઅસ (સોમદેવજ છે). ”

૧. કેટલાક વિદ્વાનો સોમપૂજનનું આ કારણ કબૂલ કરતા નથી,

કરવા લલચાય છે અને શક્તિમાન થાય છે કે તરતજ તેમને એ રસમાં કંઈક ઐશ્વરી તત્ત્વ છે એમ લાગ્યું. તેમના વિચાર પ્રમાણે તે એક દેવ હતો અને જેમનામાં પ્રવેશ કરતો તેમનામાં દૈવી શક્તિ ઉત્પન્ન કરતો. જે છોડમાંથી એ રસ નીકળતો તેને તેમણે ઝાપધિનો રાજા કહ્યો. તેને તૈયાર કરવાનો વિધિ એક પવિત્ર યજ્ઞ મનાયો અને તેને કાઢવાનાં સાહિત્યો પણ પવિત્ર ગણાવા લાગ્યાં. સોમરસનું પાનનું તેમનું પ્રાચીન સ્તોત્ર સાંભળો:—

“અમે પ્રકાશિત સોમરસ પીને અમર બન્યા છીએ; અમે પ્રકાશમાં દાખલ થયા છીએ અને દેવોએ તે બળ્યું છે. હવે કયો માનવી અમને ઈર્ષા કરી શકે એમ છે કે કયા શત્રુથી અમને હવે પછી સંતાપાશે ? હે અમર દેવ ! તારે લીધે અમે હવે લયના માર્ગ-થી ઊંચા ચઢ્યા છીએ.”^૧

હવે પછી એ છોડને તેઓ દેવ માનતા થયા અને જે અદૃશ્ય આત્મા આ અદ્ભુત ક્રીડાથી ભરેલા રસને જીવન આપતો હતો તેને દેવના ગુણો લાગુ પાડવામાં આવ્યા અને તેનું દેવ તરીકે સન્માન કરવામાં આવ્યું. પૂજ્યલાવના ઊંચામાં ઊંચા સ્વરોમાં તેને દેવ તરીકે બોલાવવામાં આવે છે. તેનામાં સર્વ શક્તિ છે અને તે સર્વ પ્રકારનાં વરદાન આપી શકે છે. તે નમ્મને વસ્ત્ર પૂરાં પાડે છે, માંદાંને સાજાં કરે છે, આંધળાંને આંખ આપે છે, અને નપુંસકને પુરુષત્વ બક્ષે છે. દેવો અને મનુષ્યોને અમરત્વ આપવા પણ તે સમર્થ છે. પર લોકનું સુખ તેની પાસે માગવામાં આવે છે:—

“હે પવમાન, મને એવા સન્નાતન અને અવિનાશી સ્વર્ગ-લોકમાં મૂકો કે ત્યાં હમેશા પ્રકાશ અને કીર્તિ લેવામાં આવે છે.”^૨

૧. મૂરકૃત “શ્રી સરકૃત ગ્રન્થનાં વચન,” અ. ૫, ૪. ૧૩૦.

૨. મદ્યેદ ૯. ૧૧૩-૭.

મૂળ ૧૧૩મું નંબર, ૫મું ૧૧૨મું છે.

ખડું જોઈએ તો આ અતિથય લોકપ્રિય દેવો જે માન આપવામાં આવે છે તેની હદ નથી. ઋગ્વેદનું આખું વણસું મંદળ એની કીર્તિ ગાય છે. તેમાં ઓછામાં ઓછાં ૧૧૪ સૂકતો એની સ્તુતિનાં છે અને તે ઉપરાંત ખીજાં પણ ઘણાં સૂકતો છે.

સોમની ઉત્પત્તિ વિષે વેદમાં આ પ્રમાણે હકીકત આપી છે. ઇન્દ્રના સ્વર્ગના ગર્વેયા ગંધર્વોમાં સોમ રહેતો હતો. દેવો એના દેવી ગુણો જાણતા હતા, તેથી તેમની મરણ એને મેળવવાની થઈ. પ્રથમ ધ્રુવાની પત્ની ગાયત્રીએ એક પક્ષીનું રૂપ ધારણ કરી એને લઈ આવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ એના રક્ષક ગંધર્વોએ તેને એમ કરતાં અટકાવી. પછી (વાણીની દેવી) સસ્વતીએ કહ્યું, ‘ ગંધર્વોને સ્ત્રીઓ પર પ્રેમ છે. મને જવા દો. હું એને લઈ આવીશ. ’ દેવોએ કહ્યું, ‘ અમને તારા વગર કેમ ચાલે ? ’ તેણે જવાબ દીધો, ‘ હું એ દેવને મેળવીશ એટલે જ્યારે તમારે મારું કામ હશે ત્યારે હું પાછી આવીશ. ’ ગંધર્વો એના મોહક સોંદર્યની સામા થઈ શક્યા નહિ. તેમણે તેને સોમ લઈ જઈ દેવોને આપવા દીધો.

“ જ્યારે સોમ પ્રથમ દેવોના જોવામાં આવ્યો ત્યારે એને પહેલો પુંટડો કોણે પીવો તેને માટે તેઓમાં તકરાર થઈ. આખરે

यत्र ज्योतिरर्जसं यस्मिँल्लोके स्वर्हितम् ।

तस्मिन्માં ધૈંદિ પવમાનામૃતે લોકે અર્ષિતં ઇન્દ્રાચિન્દ્રો પરિ

સ્રવ ॥ ૭ ॥

મં ૧, ઘં ૭, સૂં ૧૧૨, ઋં ૭.

હે પવમાન-પવિત્ર કરાયલા સોમ । જે લોકમા સર્વ તેજ સર્વદા અવિનાશી રહે છે, જે લોકમા આદિત્ય નામનું જ્યોતિ મૂકેલું છે તે લોક-મા-મરણ રહિત અને તેથીજ અક્ષીણ લોકમા-મને-નું જે સોમ રસ દાઉં છું તેને-મૂક; ત્યાથી ઉગમ લોકમા અને લઈ જવા હું ઇન્દ્રને માટે સર્વત્ર પ્રસર.

સાયં માં, માયાં કર્તા.

શરત રમી એ વાતનો નિર્ણય કરવાનું ક્યું. શરતમાં વાયુ પહેલો આવ્યો ને ઇન્દ્ર ખીજે આવ્યો. ઇન્દ્રે સર્વથી પહેલા આવવા બહુ મન્યન ક્યું અને લગલગ જીતવાના સ્થળ આગળ આવી પહોંચ્યા એટલે એમ દરખાસ્ત કરી કે આપણે સાથે પહોંચીએ અને તમે જે તૃતીયાંશ સોમરસ લેજો. વાયુએ કહ્યું, “ના, હું એકલો જ જીતીશ.” ત્યારે ઇન્દ્રે કહ્યું, “આપણે સાથે જઈએ, તમે મને એક ચતુર્થાંશ સોમરસ આપજો.” આ વાત વાયુએ કંપૂલ કરી અને એ રીતે બંનેએ સોમરસ વહેંચી લીધો.^૧

અર્વાચીન સમયમાં હિંદુ પ્રજા ખાનપાનમાં નિયમશીલ છે અને વેદમાં વર્ણવેલા સ્વરૂપમાં સોમની પૂજા થતી બંધ થઈ છે. તોપણ ચન્દ્રની સાથે હજી એ નામ ચન્દ્રમાને આપવામાં આવે છે.^૨ પાછલા વેદમંત્રોમાં સોમ શબ્દ જે અર્થમાં વપરાય છે—માદક રસપાનના જેમના અર્થમાં કે રાત્રીના અધિપતિ ચન્દ્રના અર્થમાં. રાત્રીના અધિપતિનું છૂપી રીતે ભૂલથાપ-દેવાનું સ્વરૂપ આનું કારણ હોઈ શકે. વેદના એક મંત્રમાંથી આ વિચારને પુષ્ટિ મળે છે:—

“સૂર્યનો સ્વભાવ અગ્નિ જેવો ને ચન્દ્રનો સોમ જેવો છે.” વળી ચન્દ્રના પ્રકાશિત ડાઘાઓમાં અમૃત છે એમ ધારવામાં આવતું; અને દેવો એ છુપા રસનું પાન કરે માટે વિષ્ણુના વાહન (મનુષ્યા-કારના કલ્પિત પક્ષી) ગરુડને તે લેવા મોકલ્યો હતો.

એમ વર્ણવવામાં આવે છે કે આ દેવને ૩૩ પત્નીઓનું સુખ હતું. એ પ્રજાપતિની પુત્રીઓ હતી. ઘણી પત્નીવાળા પૂર્વના રાજાઓને હાલ જો દુઃખ પડે છે તેવું જ દુઃખ એને વેઠવું પડ્યું. તેનાથી બધી સ્ત્રીઓ સાથે સમતાથી વર્તી શકાયું નહિ. તેણે રોહિણી પ્રત્યે

૧ મૂરકૃત, ૧ મૂળ સંસ્કૃત ગ્રંથના વચન, ૧ અં ૫, ૫૦ ૧૪૪.

૨. અથર્વવેદ ૧૧. ૬-૭. “સોમદેવ, જેમને તેઓ ચન્દ્ર કહે છે તે મને મુક્ત કરે.”

ખુદ્દલી રીતે વિશેષ ભાવ દર્શાવ્યો. આ ઉપરથી બાકીની બત્રીસ પત્નીઓ પોતાના પિતા પાસે ગઈ અને પતિની આવી વર્તણૂક માટે ખૂબ ફરિયાદ કરી. સોમે તેમને પાછાં આવવા પ્રાર્થના કરી. હવે પછી બધી સ્ત્રીઓ પ્રત્યે હું સરખી માયા દર્શાવીશ એવું વચન આપો તોજ આવીશું એમ તેમણે કહ્યું. તેણે તેમ કરવા અત્યંત આતુરતાથી વચન આપ્યું; પણ ફરી એક વાર રૌહિણીની ઉત્કૃષ્ટ કાન્તિને લીધે તે પોતાના નિશ્ચયથી રુગ્યો. પછી સોમ શિક્ષા તરીકે ક્ષયના રોગથી પીડાયો; અને હિંદુઓ એની કલાની વધઘટનું આજ કારણ આપે છે.

મુંબઈ ઇલાકામાં ચન્દ્રની કળાના ફેરફારનું એક વિચિત્ર કારણ પ્રચલિત છે. એક દિવસ ગણપતિ પોતાના વાહન ઉઠર ઉપરથી પડી ગયા. આ વિચિત્ર દેખાવ જોઈ ચન્દ્રને હસવું આવ્યા વિના રહ્યું નહિ. કોંઈ દેવે એને શિક્ષા કરવા માટે એવી પ્રતિજ્ઞા કરી કે હવે કોઈ ચન્દ્રનું દર્શન નહિ કરે. ચન્દ્રે ક્ષમા માગી, ત્યારે શાપ ઓછો કરવામાં આવ્યો. અમુક ઋતુમાંજ એને એ શિક્ષા ભોગવવી પડશે એમ નક્કી થયું.

દેવોના આચાર્ય બૃહસ્પતિની સ્ત્રી તારાનું હરણ કરનાનું તહોમત સોમના પર મૂકવામાં આવે છે. તેના પતિએ સ્ત્રીને શિક્ષા કરી કે તું પત્થર બન અને ચન્દ્ર ઉપર પોતાના યગનો બોડો માર્યો. આથી તેની સપાટી પર કાળો ડાઘ પડી ગયો. ચન્દ્રના પર કલંક દેખાય છે તેનું આ કારણ છે. બીજા હિંદુઓ એમ કહે છે કે ચન્દ્રમાં એક સસણું રહે છે. છોકરાં વારંવાર કહે છે કે તેમાં એક ઘરડી સ્ત્રી બેઠી બેઠી રેડીઓ ફેરવે છે.

દસ ઘોડાએ ખેંચેલા ત્રણ પૈરાંના રથમાં બેઠેલા એક સ્વેત મનુષ્ય તરીકે સોમને દર્શાવવામાં આવે છે. તે જમણે હાથે આશીર્વાદ દે છે, પણ તેના ડાબા હાથમાં એક ડાંગ હોય છે. ખરેખર, આ એક

રૂપક છે. હાલ તેની પૂજા સૂર્ય અને અન્ય ગ્રહોની સાથેજ કરવામાં આવે છે.

કપાળ પર શિવ અર્ધ ચન્દ્ર ધારણ કરે છે, તેનું કારણ નીચે પ્રમાણે આપવામાં આવે છે:—

સોમ અથવા ચન્દ્ર દેવ પોતાની માનીતી સ્ત્રી રૌહિણી સાથે પૃથ્વી પર ફરવા નીકળ્યો હતો અને અભણતાં તેઓ શિવની સ્ત્રી ગૌરીના વનમાં પેઠાં. કહે છે કે એક વખત શિવ પોતાની પત્ની સાથે વિલાસ કરતા હતા તે સ્થળે કેટલાક માણસ એકાએક આવી પહોંચ્યા હતા તેથી શિવે તેમને શાપ દીધો હતો કે તમે સ્ત્રીઓ થઈ બન્યો. ત્યાર પછી જે મરદો આ વનમાં ફાપલ થતા તે બધા સ્ત્રી બની જતા, એવી એ વનની શક્તિ કાયમ રહી હતી. આ કારણથી ચન્દ્ર એકદમ સ્ત્રી બની ગયો અને એ ફેરફારથી તેને એટલું બધું દુઃખ લાગ્યું અને શરમ આવી કે તે એકદમ છેક પશ્ચિમમાં ગયો અને રૌહિણીને આકાશમાં પોતાની જગાએ મોકલી. તે એક પહાડમાં સંતાઈ બેઠો, તે પાછળથી સોમગિરિ કહેવાયો. ત્યાં તેણે અતિશય સખત તપ કર્યું. પછી દુનિયામાં દરરોજ રાતે અઘાડું ફેલાયું, પૃથ્વીનાં ફળો નાશ પામ્યાં, અને આખું વિશ્વ એવા ભય ને સંકટમાં આવ્યું કે બ્રહ્માને મોખરે કરી દેવો શિવની મદદ માગવા ગયા. શિવે ચન્દ્રને પોતાના કપાળ પર ધારણ કર્યો કે તરતજ તેણે પોતાની પુરુષભૂતિ પ્રાપ્ત કરી અને એ પરથી શિવ ચન્દ્રશેખર (ચન્દ્ર જેનો યુગલ છે એવા) કહેવાય છે. આ વાર્તાની સમજાવટી એવી અપાય છે કે રૌહિણી નક્ષત્રમાં ચન્દ્ર હોય છે ત્યારે દક્ષિણ યજ્ઞોત્તમી પાછળ ગ્રહ થતો દેખાય છે. ”

‘ ઉત્તર હિંદુસ્તાનનો લોકપ્રિય ધર્મ અને લોક વાર્તા ’ નામના પોતાના પુસ્તકમાં મિ. કુકે ચન્દ્ર વિષે એક રસિક નોંધ આપે છે —

“ રોગના સંબંધમાં ચન્દ્ર કેટલાક ખાસ ધર્મ બળવે છે. ચાંદનીમાં એકઠાં કરેલાં મૂળીયાં અને ઔષધિઓ વિશેષ ફળદાયક થાય છે. શેંકસપીઅરના વિચારને આ આબેહૂબ મળતું આવે છે; કેમકે જોસિકા કહે છે કે—

‘ આવી રાતે મીઠીઆએ બહુ ઔષધિ એકઠી કરી કે તેથી વૃદ્ધ ઈસનમાં નવું બળ આવ્યું. ’

વળી લર્ટીસ “ ચાંદનીમાં અસરકારક થાય એવી બધી ઔષધિમાંથી એકઠા કરેલા ” એર વિષે કહે છે. કૃષ્ણ પક્ષમાં, એટલે ચન્દ્ર ક્ષય પામતો હોય છે ત્યારે, માણસને ગમે તે રોગ થયો હોય તે ઝાઝો થવા તરફ વલણ છે એમ લોકમત ઘણું સામાન્ય છે. માખાપોને વારંવાર ઘી, દૂધ, કે પાણીમાં ચન્દ્રનું પતિબિમ્બ જોવાનું કહેવામાં આવે છે. એમ કરવાથી રોગની શાન્તિ થાય છે. ઘણું લાગે ફેાડ અને બીજા એવા રોગોમાં આ પ્રમાણે કરવામાં આવે છે.

આ બધા લાભો છતાં ચન્દ્રની ખાસ પૂજા નહિ જેવી રહી છે. એની મૂર્તિ જિભી કરવામાં આવે છે, ત્યારે સાધારણ રીતે તે સૂર્ય-નારાયણની મૂર્તિની સાથે હોય છે. બંગાળા ને બિહારમાં ચન્દ્રપૂજા સર્વથી વિશેષ લોકપ્રિય છે.

પ્રકરણ ૭મું

મરણ પામેલાનો ન્યાય ને શાસન કરનાર યમદેવ

“ પૃથ્વી પર જે સત્કર્મ તે ક્યાં છે તેને, દરેક યજ્ઞને, દરેક પવિત્ર કાર્યને તેનો યોગ્ય બદલો ત્યાં મળશે. કોઈ ઉચિત કાર્ય બુલાશે નહિ.

તે સુંદર રાત્રીઓ જ્યાં દિવસો-વાદળાંવિનાના-પ્રકાશયુક્ત હોય છે, જ્યાં યમ દરેક આનન્દ પૂરો પાડે છે, અને જ્યાં દરેક તૃપ્તિ સંતુષ્ટ થાય છે, ત્યાં તારું સુખ અવિનાશી થશે. ”

ડૉ. મૂરકૃત ‘ મૂળ સંસ્કૃત ગ્રંથનાં વચન, ’ પૃ૦ ૩૨૭.

આ દુનિયામાં જન્મેલા પ્રથમ માનવીઓ (મૃત્યુને આધીન પુરુષો) સૂર્ય દેવનાં છોકરાં હતાં. તેઓ યમ (રૌમન લોકોના પ્લૂટોને મળતો હિંદુ દેવ) અને તેની બેન યમુના (યમી, જમના નદી) તરીકે પ્રસિદ્ધ હતાં. યમ સર્વથી પહેલો જન્મેલો હતો તેમ મરણ પણ સર્વથી પહેલો પામ્યો.^૧ તેણે પર લોકનો માર્ગ શોધી

^૧ મૃત્યુ મૃત્યુર એમ સૂચવે છે કે હિંદુઓના યમરાજના મૂળતં અનુમાન તે વિવસ્વતનો એટલે સૂર્યનો પુત્ર હતો તે પરથી થઈ શકે એવું છે. સૂર્ય દરરોજ અસ્ત પામે છે અથવા વિનષ્ટ થાય છે એમ ધારવામા આવે છે; પૂર્વથી પશ્ચિમ સુધી જીવનમાર્ગે જનાર એ પહેલોજ હતો-એ પ્રથમજ મર્ત્ય હતો. આપણે માર્ગ પૂરો થાય છે અને આપણે સૂર્ય છેક પશ્ચિમમા આશમે છે એ જતાવનાર એ પહેલોજ હતો. પિત્રીઓ ત્યાં યમની પાછળ ગયા; ત્યાં તેઓ એની સાથે આનન્દ મહાલતા એસે છે; અને એના દૂતો (દિવસ ને રાત) આપણને શોધી કાઢશે ત્યારે આપણે પણ ત્યાં જઈશું.....એમ કહે છે કે યમે વેગવાળા વહેળા ઓળંગ્યા છે, ધણાને માર્ગ દર્શાવ્યો છે, અને આપણા પિત્રીઓ જે માર્ગ ઓળંગીને ગયા તે માર્ગ તેણે પ્રથમ જણ્યો હતો.

કાઢ્યો તેથી પ્રેતોને—મરણ પામેલાંને રક્ષિત કરેલા નિવાસસ્થાનમાં દોરવી લઈ જવાનો લય'કર અધિકાર વેદમાં તેને સોંપવામાં આવે એ સ્વાભાવિક છે. આ અધિકાર પરથી એની પછીના અધિકાર પર જવું એ એકજ પગથીઉં છે. એ પ્રેતોનો ઉપરિ અધિકારી થાય છે. એ દરબાર ભરીને ન્યાયાધીશ તરીકે સભાનો અધ્યક્ષ થાય છે ત્યારે ન્યાયસભાના બધા દબદબા સાથે એ કામ કરે છે. દક્ષતર સાચવનાર અધિકારી તરીકે એની પાસે ચિત્રશુભ છે, તે પોતાના અગ્ર-સંધાની નામના મોટા દક્ષતરમાંથી માણસની જિંદગીના હેવાલ વાંચે છે. ત્યાર પછી દક્ષતરે નોંધાયેલા પુણ્યપાપમાં જે અધિક હોય તે પ્રમાણે યમ તેને માટે ફેંસલો આપે છે અને પ્રેતોનો આત્મા, સુખી આત્મા-ઓના સ્થાન, સ્વર્ગમાં જાય છે કે તેનો શુનો નાનોમોટો હોય તે પ્રમાણે હિંદુઓ જે એકવીસ નરક માને છે તેમાંના એકમાં બેને મોકલે છે, અથવા પોતાનું લવિષ્ય નક્કી કરવા માટે તેને તરતજ પૃથ્વી પર મોકલી અન્ય યોનિમાં જન્મ આપવામાં આવે છે.

મરણસમયે હિંદુઓ કેટલીક વખત એવી કલ્પના કરે છે કે યમના હૃતો લય'કર રૂપ ધારણ કરીને અમને લઈ જવા આવે છે. મરી જાય છે એટલે સર્વના આત્મા લાગલાજ યમ પાસે જાય છે. એ મુસાફરી કરતાં ચાર કલાક ને ચાળીસ મિનિટ લાગે છે, તેથી એટલો વખત ગયા પહેલાં શબને અગ્નિસંસ્કાર કરી શકાતો નથી. પ્રેતનો આત્મા યમના નિવાસસ્થાનમાં આવે છે કે તરતજ તેનો ન્યાય કરવામાં આવે છે. ત્યાં જવાનો માર્ગ જોખમભરેલો છે. રસ્તામાં કેપુર (કાબરચિત્રો) અને શ્યામ (કાળો) નામનાં કડતાં ધરાય નહિ, એવા બે કુતરા ચાર આંખ ઉઘાડી, દાંત પીસી, અને નસકોરાં પહોળાં રાખી ચોકી કરે છે. પ્રેતના આત્માને એવી સલાહ આપવામાં આવે છે કે તારે જેમ બને તેમ જલદી એ કુતરાઓને વટાવી દેવા. એમ કહે છે કે એ કુતરા યમના કિંકર તરીકે મનુષ્યોમાં લટકે છે અને બેશક તેમનો હેતુ, માટીનું ઓળીઉં તણ દઈ ન્યાં આત્માએ જવાનું છે તે યમપુરીમાં પોતાના શેઠની પાસે તેને લઈ જવાનો છે.

દસ્તાવેજ નોંધનાર-ચિત્રગુપ્ત ઉપરાંત યમની પાસે પોતાની આજ્ઞાનો અમલ કરવા સારૂ ચંડ અને કાળપુરુષ નામના બે સેવકો છે. એના બંસુસો-રોજ બિજમતમાં રહેનારા નોકરો-યમદૂતો પ્રેતના આત્માઓને લઈ આવે-છે અને સલાગૃહને બારણું વૈધ્યટ નામનો ચોકીદાર બેસે છે.

મરી ગયેલો ન્યાય થયા પછી તેનું શું થાય છે ? સારા હિંદુના ભવિષ્ય વિષે નીચે પ્રમાણે હકીકત આપેલી છે:—સર્વ દુષ્ટ અને અસંપૂર્ણ વસ્તુઓને પોતાની પાછળ પૃથ્વી પર મૂકીને, દેવલોકના જેવો પ્રકાશ પામી, વિમાનમાં બેસી કે પાંખ ધારણ કરી, પિતૃઓ જે ભાગે ગયા હતા તે ભાગે તે સ્વર્ગમાં-પ્રથમ સ્વર્ગલોકમાં-જાય છે. ત્યાં તે પોતાનું પૂર્વ શરીર સંપૂર્ણ અને કીર્તિમન્ત રૂપમાં પ્રાપ્ત કરે છે, યમની સાથે આનન્દમાં રહેતા પૂર્વજોને મળે છે, તેની પાસેથી આનન્દમાં રહેવાનું સ્થાન મેળવે છે, અને ત્યાં વધારે સંપૂર્ણ જીવન નિર્ગમન કરવા માંડે છે. એ જીવન દેવોની પાસે અને તેમને સુખ પૂરાં પાડવામાં-તેમની આજ્ઞા ઉકાળવામાં શુભરવામાં આવે છે.^૧

આ પરલોકમાં પતિ પત્ની સાથે, છોકરાં માબાપ સાથે, અને ભાઈ બેન સાથે ભેગાં થાય છે. તેઓ પૃથ્વી પરની જિંદગીની સર્વ મોજમોજા અહિં ભોગવે છે અને તેનાં દુઃખ, દિલગીરી, અને નબળાઈ-માંથી મુક્ત રહે છે. આમાં દેવો પણ ભાગ લે છે અને સર્વ મળીને આનન્દની સ્થિતિમાં રહે છે.

ઋગ્વેદમાં નીચેનું સૂક્ત છે:—

મહાન્ સન્ધયમને હવિ અને સન્માન આપો. તે પ્રેતોનો પ્રથમ માનવી હતો, મૃત્યુના વેગવળા જળખળ વહેતા વહેણમાં ઝંપલાનારો પ્રથમ હતો, સ્વર્ગનો માર્ગ દર્શાવનાર પ્રથમ હતો, અને તે પ્રકાશમાન સ્થળમાં અન્યોનો સત્કાર કરનાર પણ પ્રથમ હતો. હે સન્ધન ! આ

પ્રમાણે અમારે માટે તે પ્રાપ્ત કરેલા નિવાસસ્થાનમાંથી અમને કાઢી મૂકવાની કોઈની શક્તિ નથી; અમે આવીએ છીએ. જે જે જન્મ પામ્યાં છે તેને તેને મૃત્યુ વળગેલું જ છે; જે માર્ગે તું ગયો છે તે માર્ગે તેને જવાનું છેજ-એજ માર્ગે દરેક મનુષ્યજાતિ લાંબો વખત થયાં એક પછી એક ગઈ છે અને અમારા પૂર્વજો પણ ગયા છે. હે પૃથ્વી ! તારા હાથ પહોળા કર, નમ્ર સ્પર્શ અને સ્નેહાળ સ્વાગતથી પ્રેતોનો સત્કાર કર, અને જેવી રીતે માતા પોતાના વહાલા છોકરાને સુવાળા કપડામાં ઢાંકી દે છે તેમ તું તેને પ્રેમથી ઢાંકી દે. પ્રેતોના આત્મા ! તું જા, માર્ગે જતાં બીતો મા; એજ પ્રાચીન માર્ગે પૂર્વજો ગયા છે. જાએ જા એટલે તું યમદેવને મળીશ અને તેમની સાથે આનન્દમાં રહેતા તારા પૂર્વજોને મળીશ. ચાર આંખવાળા કાબરચિત્રા કુતરાઓ પ્રેતો માટે ચોકી કરે છે તે ચોકીદારોને વટાવતાં બીતો મા. હે આત્મા ! તું તારે ઘેર પાછો જા. તારાં પાપ અને શરમ ઉપજાવનારાં કૃત્યો તું તારી પાછળ પૃથ્વી પર મૂક, પ્રકાશમાન રૂપ ધારણ કર. એ રૂપ તારું પોતાનું પ્રાચીન રૂપ છે અને તે સંસ્કારી અને સર્વ કલંકોથી મુક્ત છે. ”

૧. ઋગ્વેદ ૧૦. મોનિઅર વિલિઅમ્સે કરેલું ભાષાન્તર.

સૂક્તની સંખ્યા આપી છે. ૧૦મા મંડળની કેટલીક ઋચાઓ નીચે આપી છે—

પરેયિવાંસં પ્રવતો મહીરનું વહુમ્યઃ પન્થામનુપસ્પશનમ્ ।

વૈવસ્વતં સંગમનં જનાનાં યમં રાજાનં હવિષાં દુવસ્ય ॥ ૧ ॥

મં ૧૦, અં ૧, સૂં ૧૪, ઋં ૧.

હે મારા અન્તરાત્મા કે યજ્ઞમાન ! તું પિતૃઓના સ્વામી યમની પુરોહાદ્ય આદિ દેવિથી પરિચર્યા કર. કેવા યમની ? પ્રકૃષ્ટ કર્મવાળા, પુણ્ય દરનાર પુરુષને મરણ પછી તેમના ભોગને યોગ્ય બ્રૂપ્રદેશોમાં લઈ જનાર, તેમજ શુદ્ધ, સ્વર્ગદામી, પુણ્યદાત્રીને સ્વર્ગના ઉચિત માર્ગનો બાધ ન કરનાર (પાપીઓને સ્વર્ગમાર્ગનો બાધ કરી નરકમાં લઈ જાય છે,

આ મૃત્યુલોકમાં—પૃથ્વી, પરના જીવનમાં—જુદા જુદા દેવોની લક્ષિત તરફ મન વળેલું હોય તે પ્રમાણે પ્રેત પુરુષના આત્મા હિંદુ-શાસ્ત્ર પ્રમાણે પાંચ મુખ્ય સ્વર્ગલોક પામે છે તેની યાદી નીચે આપી છે:—

પુણ્યવાનને નહિ એવો અર્થ છે), વિવસ્વતના—સૂર્યના પુત્ર, અને પાપી-એને પહોંચવાના સ્થાનરૂપ.

યમો નૌં ગાતું મંથમો વિવેદ નૈષા ગન્યંતિરપમર્તવા ઉં ।

યત્રાં નઃ પૂર્વે પિતરઃ પરેયુરેનાં જંજ્ઞાનાઃ પથ્યાઃ અતુ સ્વાઃ ॥૨॥

સર્વથી મુખ્ય યમ આપણું શુભાશુભ નિર્ધિત બાલું છે. અતિશય દાનના યોગથી યમનો એ માર્ગ કાઢીથી હરી શકાય એમ નથી. જે માર્ગે આપણા પૂર્વ પિતૃઓ ગયા છે, એજ માર્ગે જતારા સર્વે જન્મેલા પોતાના કર્મને અનુસરતી ગતિ પામે છે.

મેહિ મેહિ પથિમિઃ પૂર્વેભિર્યત્રાં નઃ પૂર્વે પિતરઃ પરેયુઃ ।

ઉમા રાજાના સ્વધયા મદન્તા યમં પંશ્યાસિં વરુણં ચ દેવમ્ ॥૭॥

જે સ્થાનમાં અમારા પૂર્વ પિતૃઓ—પિતામહ આદિ ગયા છે, અનાદિ કાળથી ચાલતા માર્ગેએ, હે પિતઃ, તે સ્થાનમાં તું જા. જઈને સ્વધાથી—અમૃતાન્નથી તૃપ્ત થતા જાને શબ્દને—યમ અને પ્રકાશમાન વરુણને—જો.

સંગચ્છસ્વ પિતૃભિઃ સંયમેનેષ્ટાપૂર્તેન પરમે વ્યોમન ।

હિત્વાયાંવિદ્યં પુનરસ્તમેહિ સંગચ્છસ્વ તન્વાં સુવર્ચીઃ ॥ ૮ ॥

હે મારા પિતા, અહિથી તું ઉદ્ધૃષ્ટ સ્વર્ગ નામના સ્થાનમાં તારા પિતૃઓ સાથે એકઠો થા; શ્રાત અને સ્માર્ત દાન રૂળ વડે એકઠો થા. તે ઇષ્ટાપૂર્ત—શ્રાત ને સ્માર્ત દાનરૂળ—સાથે આવીને પાપને તજીને અસ્ત—ત્રિપ-માન નામના ધરમા આવ. પછી તેજસ્વી શરીર સાથે સગમ પામ.

અતિ દ્રવ સારમેયૌં જ્ઞાનૌં ચતુરક્ષૌં શ્વલૌં સાધુનાં પથા ।

અર્થાં પિતૃન્સુવિદ્વાં ઉપેહિ યમેન યે સંધમાદં મદન્તિ ॥ ૧૦ ॥

૧. સ્વર્ગ એ ઇન્દ્રલોક છે. અહિં ઇન્દ્રની સાથે અપ્સરઓનું (નૃત્ય કરતી કુમારિકાઓનું) ટોળું અને ગન્ધર્વો (સ્વર્ગના ગવૈયાઓ) છે.

૨. કૌલસ એ હિમાલયમાં છે. એ શિવલોક છે. અહિં શિવ, પોતાની પત્ની પાર્વતી, અને પુત્રો ગણેશ અને કાર્તિકેય રહે છે, અને અહિંથી એ ભૂતોનાં ટોળાને નિયમમાં રાખે છે.

૩. વૈકુંઠ એ વિષ્ણુનું સ્થાન છે. એ મેરુ પર્વત પર આવેલું છે અને બધું મુવર્ણું બનેલું છે તેમાં તળાવો છે, ત્યાં નીલ, રક્ત, અને શ્વેત કમળો તરે છે. મધ્યાહ્નના સૂર્ય જેવા પ્રકાશમાન મન્યા-

હે અને, સાધુ માર્ગે બે કુતરાઓને ઝોળી ગીને જા. (યમના જે બે કુતરા પ્રેતને બાંધક છે તેને ઊડી ચોગ્ય માર્ગે પ્રેતને લઈ જા એવો અર્થ છે). કેવા કુતરા છે ? સરખા નામની દેવોની કુતરીના પુત્ર, ચાર આખવાળા-ઉપરના ભાગમાં બીજી બે આખવાળા, કાળરચિના રંગના. પછી શોભન માર્ગે ગયા પછી જે પિતૃઓ યમની સાથે હર્ષમાં છે, તે સારા અભિયાનવાળા પિતૃઓ પામે જા.

यौ ते भ्यानौ यमरक्षितारौ चतुरक्षौ पंथिरक्षौ नृचक्षसौ ।

ताभ्यामेनं परिदेहि राजन्स्वस्ति चास्मा अनमीवं चंवेहि ॥ ૧૧ ॥

હે રાજન ! યમ ! તારા જે બે કુતરા છે તેમને આ પ્રેત રક્ષણને માટે આપ. કેવા કુતરા ? યમગૃહના રક્ષક, ચાર આખવાળા, માર્ગના રક્ષક, મનુષ્યો ને કહેનાતા (શ્રુતિ, સ્મૃતિ, પુરાણ જાણનારા પુરોહિતો તેમને કહે છે), તે બે કુતરાઓને આપીને એ પ્રેતને કથ્યાણુ ને રોગનો અભાર સંપાદન કર.

उल्लुसांसुनृपा उदुंबलौ यमस्य दुतौ चरतौ जनौ अर्जु ।

तामस्मभ्य दृश्ये सूर्याय पुनर्दाताममुंયેહ મદ્રમ ॥ ૧૨ ॥

યમન હોતો કુતરાઓ પ્રાણીને અનુલક્ષીને ધરે છે કેવા ? દારી નાસિકાવાળા, પાંચાના પ્રાણુ લઈ તેથી તૃપ્ત થતા, સિંચી રૂંડાવાળા, તે કુતરાઓએ મૂર્ખના દર્શનો નાટે આજ આ કર્મમાં સમીચીન ના ! યમને આપ્યા.

આપાં કર્તા.

સન પર વિધ્યુ બેસે છે. તેની જમણી બાજુએ વીજળીના ચમકારા જેવી પ્રકાશતી લક્ષ્મી બેસે છે. તે એને સર્વથી વિશેષ પવિત્ર દેવ માને છે (હુલાંચે એ પવિત્રતા તેના કૃષ્ણાદિ અવતારોમાં પ્રકાશતી નથી).

૪. ગોલોક એ કૃષ્ણનું સ્વર્ગ છે. એ ગોલોકમાં એ રહે છે. એ રત્નથી સુવિભૂષિત છે. એના હાથમાં વાંસળી છે. ગોપ અને ગોપીઓ—ગાયના ભરવાડ અને ભરવાડેણા એનાં સામતી છે.

૫. બ્રહ્મલોક એ બ્રહ્માનું સ્વર્ગ છે. હાલ તેની પૂજા નહિ જેવી છે તેથી એ નિચે વધારે કહેવાની જરૂર નથી. ”^૧

યમરાજ ન્યાય કરે છે ત્યાર પછી દુષ્ટોની દશા થાય છે તે હિંદુઓના ધર્મશાસ્ત્રોમાં સ્પષ્ટ રીતે સમજાવી છે. યમ માત્ર ન્યાયાધીશ નથી. જે અનેક નરકો પાપીઓને ભોગવવાં પડે છે તેના એ રાજા છે. તે દક્ષિણ દિશાનો પાલક દેવ છે. એ દિશાએ નરકની શિક્ષા પામે છે તેમને રહેણું પડે છે. વિધ્યુપુરાણમાં કહ્યું છે કે “ધણું ઘાર નરકો છે, યમના એ ભયંકર પ્રાન્તો છે, રિખાવવાનાં હથિયારો, અગ્નિ આદિ યાતનાઓથી એ ભયંકર છે. ” જેમને નરકમાં નાખે છે તેમને એ યાતનાઓ—ભયંકર વેદનાઓ સહન કરવી પડે છે એમ હિંદુઓ દઢતાથી માને છે, એમાં બીલકુલ શક નથી. ઋગ્વેદમાં માત્ર એક નરક વર્ણવેલું છે. એ અન્ધારાથી ભરેલી જગા છે, પણ રિખાવવાની જગા નથી. આપણે વાંચીએ છીએ કે “ તે જ્ઞાનપૂર્વક સર્વ ગ્રાણીઓને જીએ છે. તે તિરસ્કારાયલા અને અધર્મિયોને નરકમાં નાખે છે ” (૬. ૭૩).^૨ પણ બ્રાહ્મણ્ય-શાસ્ત્રોમાં નરકનું વર્ણન એક

૧ સ્ટેકરકૃત ‘ આસિનધ ’ (ઘરખાતુ), ૪. ૨૧૦.

૨ પિતૃર્માહુરધ્યાયે સમસ્વરન્નૃચા શોચન્તઃ સન્દહન્તો અવ્રતાન્ ।

इन्द्रदिष्टामपं धमन्ति मायया त्वचवासिर्क्री भूमनो दिवस्परि ॥૬॥

મં ૯, અં ૪, સૂં ૭૩, ઋં ૫,

રિખાવવાના સ્થાન જેવું છે. મનુસ્મૃતિમાં ૨૧ નરકો ગણાવેલાં છે.^૧ તામિસ્ર (અધકાર), રૌરવ (ઘોર, ભયંકર), તપન (ખાળી મૂકનાર), લોહશંકુ (લોહના ખીલાવાળું), ઋક્ષ (પેણી), કુમ્ભલ (કાંટાવાળું ઝાડ), અસિપત્રવન (તરવારનાં પત્રવાળું વન), કાલસૂત્ર (લોહની ઝેડીવાળું), વગેરે. જૂઠું ખોલનારને રૌરવ નરકની શિક્ષા થાય છે. ગાયનો બધ કરનાર કે માણસને ફાંસો ઘાલનાર રૌધ નરકમાં (અટકાવવાળા નરકમાં) પડે છે. ઘોડાનો ચારનાર ધગધગતા લોહના નરકમાં પડે છે. દેવોને, પિતૃઓને, અધ્યાગતોને અન્ન આપતા પહેલાં જે દુબટ પોતે ભોજન કરે છે તે, નરકમાં પડે છે અને ત્યાં તેને અન્નને ઠેકાણે થૂંક આપવામાં આવે છે. વૃક્ષ કાપનાર અસિપત્રવન નામના નરકમાં પડે છે, વગેરે. આ ગણુત્રીમાં તમને માલમ પડશે કે શિક્ષા ગુનાને બરાબર લાયક છે.

પિતા ને માતામાથી-ધુલોક ને પૃથ્વીમાથી સોમરસના જે કિરણો અધિક પ્રાદુર્ભૂત થયા છે, તે ઋત્વિક્ષી કરેલી સ્તુતિથી દીપ્તિમાન થઈ કર્મરહિત યજમાનોના વિનાશ કરી ઇન્દ્રે તિરસ્કારેલી રાત્રી જેની કૃષ્ણરૂપ ત્વચાને-રાક્ષસને, માયાથી-કર્મથી કે પ્રયાથી વિસ્તૃત થઈ ભૂલોકથી ને ધુલોકથી ખકાર કાઢે છે-નાશ કરે છે.

સાયં, ભાષાં કર્તા.

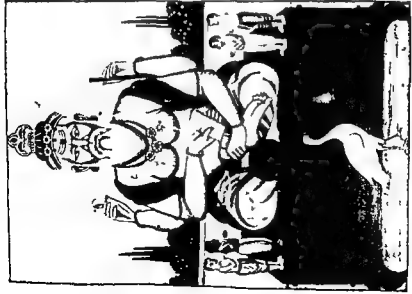
૧ તામિસ્રમન્થતામિસ્રં મહારૌરવરૌરવૌ । નરકં કાલસૂત્રં ચ મહા-
નરકમેવ ચ ॥ ૪ । ૮૮ ॥

સંજીવનં મહાવીરિં તપનં સંપ્રતાપનમ્ । સંવાતં ચ સકાકોલં કુમ્ભલં
પ્રતિમૃત્તિકમ્ ॥ ૪ । ૮૯ ॥

લોહશંકુમૃત્તીપં ચ પન્થાનં શાલ્મલી નદીમ્ । અસિપત્રવનં ચૈવ
લોહદારકમેવ ચ ॥ ૪ । ૯૦ ॥

તામિસ્ર, અન્ધતામિસ્ર, મહારૌરવ, રૌરવ, નરક, કાલસૂત્ર, મહા-
નરક, સંજીવન, મહાવીરિ, તપન, સંપ્રતાપન, સંવાત, કાકોલ, કુમ્ભલ,
પ્રતિમૃત્તિક, લોહશંકુ, ઋક્ષ, પયિન, શાલ્મલી નદી, અસિપત્રવન, અને
લોહદારક એ એકવીસ નરક છે.

ભાષાં કર્તા.

વિક્રમર્મા, હિંદુઓનો વલ્લ્હન
(૩ વિક્રમર્મા જુઓ)

પ્રેતોનો ન્યાયાધાશ થઈ જવા પાડા ઉપર બેઠો છે. તે શિખના
એક ભાગને લઈ જવા છનડે છે. છેક ડાબી તરફ એ બહુત
પ્રથમના શિખરિંગને વાગવી પડેલા દેખાય છે, અને એ શિંગ-
માંથી પાર્વતી અને ગણપતિ સાથે સિત બહાર નીકળી આવે છે.

ભવિષ્યપુરાણમાં યમના લગ્ન વિષે નીચેની વાત આપી છે. એક બ્રાહ્મણપુત્રી વિજયા નામની કન્યાને જોઈ તેનું મન અત્યન્ત ખુશ થયું હતું. તે કન્યાએ તેને પ્રથમ જોયો ત્યારે તેના રૂપથી તેમજ તેનું સ્વરૂપ-તે કોણ છે તે-જાણવાથી તે અતિશય ખીધી હતી. આખરે તેણે તેનો ભય શાન્ત કીધો અને તે કન્યાએ તેને પરણવાનું કબૂલ કર્યું. યમને ઘેર આવ્યા પછી તેણે તેને ચેતવણી આપી કે મારા રાજ્યના દક્ષિણ ભાગમાં તું કદી નહિ જાય તો હું તને ખાતરીથી કહું છું કે તું હંમેશા મુખમાં રહીશ. થોડો વખત થયા પછી તેની જિજ્ઞાસાએ તેને વશ કરી અને દક્ષિણમાં જવાની મના કરી હતી ત્યાં સપત્ની રહેતી હશે એમ ધારી તેણે તે દિશાની મુલાકાત લીધી. ત્યાં તેણે દુષ્ટ, યાપી પ્રાણીઓને કેવી રિખાવી રિખાવીને શિક્ષા કરવામાં આવે છે તે જોયું અને એ પ્રાણીઓમાં પોતાની માતાને ઓળખી તેથી તેને ઘણો ખેદ થયો. અત્યન્ત શોક થવાથી તેણે માતાને છૂટી કરવા યમની પ્રાર્થના કરી, પણ યમે કહ્યું કે જ્યાંમુઘી પૃથ્વી પરનું કોઈ માનવી અમુક યજ્ઞ કરી તેનું પુણ્ય એ બાપડી પીડાતી સ્ત્રીને આપે નહિ ત્યાંમુઘી એ વાત બનવી અશક્ય છે. કેટલીક મુશીબત પડયા પછી એ યજ્ઞ કરવા એક સ્ત્રી ખુશ હોય એમ માલમ પડ્યું અને વિજયાએ માતાને છોડવી^૧ ”

મહાભારતમાં આપેલા, પતિવ્રતા સ્ત્રીની પતિભક્તિના નીચેના ઉત્કૃષ્ટ કાવ્ય ઉપરથી આપણે જાણીએ છીએ કે મૃત્યુને ભય'કર રાજા કોઈ વાર કૃપા કરી પ્રાર્થના સાંભળે છે અને એના સ્થાનમાં આવેલાઓને પૃથ્વી પર પાછા ફરવા દે છે.

“ અધ્યપતિ રાજાની સુંદર પુત્રી સાવિત્રી, એક ઋષિકુમાર સત્યવાન પર આસક્ત થાય છે. પરંતુ એક ભવિષ્ય જાણનાર મુનિ તેને સત્યવાન પરથી ચિત્ત દૂર કરવા ચેતવે છે; કારણ કે એની દશા

માઠી નિર્મોણ થઈ છે, અને એનું આયુષ્ય માત્ર એક વરસ લાંબું છે. તે કન્યાએ ઉત્તર આપ્યો.

“ તેનું આયુષ્ય લાંબું હોય કે ટૂંકું હોય, તે સગુણ હોય કે નિગુણ હોય, મેં તેને સ્વામી તરીકે વર્યો છે ને હું ખીજને વરવાની નથી. ”

તેઓ પરણ્યાં અને તે સ્ત્રીએ આ ભયંકર ચેતવણી ભૂલી જવાનો પ્રયત્ન કર્યો; પણ વરસનો છેલ્લો દિવસ પાસે આવતો ગયો તેમ તેમ તેનાથી ચિંતા દબાવી શકાઈ નહિ. તેણે યમરાજના નાશકારક હાથને શોભાવવાની આશાથી અને તેટલી પ્રાર્થના, તપશ્ચર્યા, યાચના, અને સ્તુતિ કરી; પણ એ બધો વખત તેનો સ્વામી પોતાનું લવિષ્ય બાણતો ન હતો અને તેને કહેવાની તે સ્ત્રીમાં હિંમત ન હતી. આખરે તે ભયંકર દિવસનું વહાણું વાચું, એટલે સત્યવાન જંગલમાં લાકડાં કાપવા નીકળી પડ્યો. તેની સ્ત્રીએ તેની સાથે આવવાની રજા માગી અને બહારથી હસતી પણ અન્તઃકરણમાં ખેદ સાથે તેની સાથે ચાલી. સત્યવાને તરતજ કુહાડાના ઘી વડે વનને ગળવી મૂક્યું; પણ તેના માથામાં એકાએક અત્યંત વેદનાની કમકમારી છૂટી અને પડી જવાશે એમ લાગવાથી તેણે પર્તનીને ઓલાવી ટેકે આપવા કહ્યું:

“ પછી તેણે મૂર્છા પામતાં સ્વામીને હાથમાં લઈ લીધો અને તેના ઢળી પડતા માથાને ધીમેથી જોળામાં મૂકી પોતે શીતલ ભૂમિ પર બેઠી. ખેદ કરતાં કરતાં તેને તે સુનિનું લાખેલું લવિષ્ય યાદ આંચું અને દહાડા અને કલાકો ગણી કાઢ્યા. એકદમ, ક્ષણવારમાં

૧ દીર્ઘાયુરયવાલ્યાયુઃ સગુણો નિર્ગુણોઽપિ વા ।

સકુદ્વૃત્તો મયા મર્તા ન । ॥

સાવિત્રીની અડગ ભક્તિ અને દૃઢતાથી પરવશ થઈને યમે તેને જે માગ્યું તે અપવાદ કર્યો વગર આપ્યું. સાવિત્રીએ કહ્યું:—

“ મહારાજ, આ વખત તમે કયાનો અપવાદ કર્યો નથી. મારા સ્વામીને ભવિત આપો. તેના વિના હું કોઈ પણ સુખ ઇચ્છતી નથી, સ્વર્ગ પણ તેના વિના મારે બોધતું નથી. તેના વિના મારાથી શ્વણે નહિ. ” યમે જવાબ દીધો, “ હે પતિવ્રતે ! તથાસ્તુ (તેમ થાઓ). આ હું એને પાશથી મુક્ત કરું છું, ” એમ કહી તેણે પાશ વડે બાંધેલા આત્માને મુક્ત કર્યો.^૧

પ્રકરણ ૮મું

વેદમાં વર્ણવેલા નાના દેવો

૧. ઉશસ્-પ્રાતઃકાળની દેવી

હે ઉશસ્ ! જેમ કેઈ દેવું તદ્દન આપી સાફ કરી દે તે પ્રમાણે આ શ્યામ પશુ જણાઈ આવે એવો અન્ધકાર અમને ગાઢ આલિંગનમાં ઢાંકી દેવા આવ્યો છે, તેને હાંકી કાઢ. ”

મોનિઅર વિલિઅમ્સ.

એશક, વેદના કવિની ઉત્કૃષ્ટ કલ્પના અને અત્યંત શ્રુતિ અને પ્રેમનું પાત્ર પ્રાતઃકાળની દેવી, ઉશસ્ છે. તે આકાશની પુત્રી, સૂર્યની પત્ની, અને રાત્રીની બેન છે. સૂર્યના સારથિ બે અશ્વિનો તેના મિત્ર છે. વળી અગ્નિદેવ તેના પર આસક્ત છે. તે પ્રકાશમાન અને કીર્તિમન્ત અમર દેવી છે. તે સદા તરુણ છે; કેમકે દરરોજ જન્મ પામે છે. અત્યંત બેદની વાત છે કે તેનું જીવન ઘણું દૂરું છે; કારણ કે તેનો પતિ સૂર્ય દરરોજ તેની પાછળ પડે છે. આખરે તે પાછી ફરે છે અને પોતાના ભાવીને માટે ધૂળે છે; કેમકે સૂર્યના પ્રબળ આલિંગનમાં તે નાશ પામે છે. તોપણ તે વૃદ્ધ છે; કેમકે અસંખ્ય

૧. કીર્તિમન્ત-સ્વામી સૂર્યના બાહુમાં ઉશસ્ પત્નીના મરણને મળતું બીજ પુરાણમાં છે. ઈંદ્રની તરુણ ને સુંદર છે. એવાંલો તેને ચાહે છે-તે તેનાથી નાસે છે અને જ્યો તે પોતાનાં ચક્રચક્રિત કિરણોથી તેને આલિંગે છે કે તે મરણ પામે છે. વેદનો કવિ (અગ્વે ૧૦. ૧૮૯) એવીજ કલ્પના દર્શાવે છે:—“ઉશસ્ તેની પાસે આવે છે, અને જ્યો તે શ્વાસ લેવા માંડે છે, જ્યો તે મહાન દેવ આકાશને પ્રકાશિત કરે છે કે તરતજ તે મરણ પામે છે. ”

સ્વિફ્ટ જ્યો-આધુનિક-કવિ પણ દરરોજના શોકજનક ખતાવનું-ઉશસ્ આકાશમાં ધસે છે, કર્ષે છે, અને પ્રકાશિત સૂર્ય એકદમ આવે

વર્ષ સુધી જીવ્યાં કરે છે. અધિકાર અને ગૂઢ, અકલિત લાવોના પ્રદેશમાંથી પોતાના અતિદ્વરગામી પ્રકાશ સાથે પાછી ફરી, દિવ્ય રથમાં બેસી તે સત્રીના ભયને હાંકી કાઢે છે. જગતને પ્રકાશમાન કરે છે, અને તેના ખબના સર્વને ઉઘાડા કરે છે. એનેજ લીધે, ઉંઘતાં પ્રાણીઓ જાગે છે, તરુણ પક્ષીઓ માળાઓમાંથી પાંખ ફેલાવે છે, અને માણસો પોતાનાં લાંબા કામ ફરી હાથમાં લે છે:—

“ રક્ત દેવિ ! સુવર્ણમય ઉશસ્ ! તારા દિવ્ય રથે પ્રેરેલી, તું ભલે પધારી. માતાએ શણગારેલી એક દિવ્ય કન્યાની પેઠે તું આવે છે, તું લગ્નપૂર્વક તારું ગુપ્ત સૌન્દર્ય અમારાં સ્તુતિ કરતાં નેત્રા આગળ ખુલ્લું કરે છે. અથવા તો તું એક પત્નીની પેઠે આવે છે, તે પોતાના સ્વામી આગળ પોતાનું સર્વ સૌન્દર્ય જાણીતા અભિમાન સાથે પ્રકટ કરે છે અને જેમ જેમ તે પતિ પ્રેમની દૃષ્ટિ પ્રેરે છે, તેમ તેમ દરેક આવતી સવારે વધારે નવીન અને સુંદર થાય છે. સેંકડો વર્ષ થયાં તારું જીવન આલ્યું જાય છે, તોપણ તું હજી એવીજ તરુણ છે. જે સર્વ શ્વાસ લે છે ને જીવે છે તે અને લાંબા

છે કે તરતજ નષ્ટ થાય છે, એ બનાવનું—પોતાની કવિતામાં નીચે પ્રમાણે સભારણું રાખે છે—“ જ્યારે સૂર્ય પોતાના વર્ત્તિ જેવાં ચળકતા ફિરણોથી તેની પાછળ જાય છે ત્યારે તેને લાજ આવે છે અને જલદી જતી રહે છે. ”

અન્તરરતિ રોચનાસ્ય પ્રાણાદંપાનતી । વ્યસ્યન્માહિપો દિવંમ્ ॥

મં ૧૦, ધં ૧૨, સૂં ૧૮૯, ઋં ૨.

આ સૂર્યની દીપ્તિ સરીરમધ્યે મુખ્ય પ્રાણસ્વરૂપે ફરે છે. શું કરતી ? નાડીમાથી વાયુનું ઉપર જવાનું ને નીચે જવાનું કાર્ય કરે છે. અથવા તો અન્તઃ—એટલે ઘાવાપૃથિવીની વચ્ચે આ સૂર્યની દીપ્તિ જાય છે. શું કરતી ? ઉદયની પછી સાયકાલે અસ્ત પામતી. એવી દીપ્તિથી યુક્ત, તે કારણથી મહાન એવો સૂર્ય અન્તરિક્ષ પર ઉદય ને અસ્તના સમયની વચ્ચે પ્રકાશ માંડે છે.

સાયં, બાપાં કર્તા,

લાંબાં થઈને સુતેલાં પ્રાણીઓ દરરોજ, તલ્લે મરણમાંથી જાગે છે તે સર્વનો તું પ્રાણ ને જીવન છે. તું પક્ષીઓ પાસે માળામાં પાખ ફેંકાવરાવે છે અને ઉઘોગથી પોતાની દરરોજની ફરજ બજાવવા, પોતાનાં નીમેલાં કામો કરવા, દ્રવ્ય, મોજ, કે કીર્તિ સાડુ પરિશ્રમ કરવા મનુષ્યોને જગાડે છે. ”

૨ સૂર્યના સારથિ, અશ્વિનો

આ બે ભેડીઆ દેવો સૂર્યના સારથિ છે. તેમને હમેશ તરુણ ને કાન્તિમાન, ચક્રચક્રિત અને કીર્તિમન્ત તરીકે દર્શાવવામાં આવે છે. તેઓ પોતાના ઘોડા પર સવાર થાય છે અને પ્રાતઃકાળના-ઉશ્નના અગ્રેસર છે. “ પ્રાતઃકાળના સવારમાં તેઓ સર્વથી વહેલા પ્રકાશના લાવનારા છે. તેઓ પ્રાતઃકાળ પહેલાં, વાદળોમાં રહી જલદી આગળ આવે છે અને પ્રાતઃકાળને માટે માર્ગ કરે છે ” (રૌદ્ર). તેમનો આખખો અકળ પર મધ નાખે છે એમ કહે છે. તેઓ દુઃખીને આશ્રય આપે છે. જે સ્થળોએ બહુઈ શક્તિવાળો સોમનો છેડ જાગે છે તે સ્થળો તેઓ દેવોને પ્રકટ કરે છે. વેદો પર ટીકા કરનાર ચાર્ક્કનો એવો મત છે કે તેઓ અન્ધકારમાથી પ્રકાશમાં જવાનો સંકાન્ધિકાળ દર્શાવે છે. એ વખતે અને પરસ્પર લેગા થવાથી એ દેવોના ભેડીઆ હોવાના સ્વરૂપથી દર્શાવાતું છૂટું ન પાડી શકાય એવું યુગ્મ બને છે.”

બીજું કામ તેઓ એ કરે છે કે દેવોના નિવાસસ્થાન સ્વર્ગમાં તેઓ વૈદ્ય છે. સ્વર્ગના દેવોને વૈદ્યની જરૂર છે એ નવાઈની વાત છે! તેઓ રોગીને સાજા કરવાની પ્રવૃત્તિ માત્ર સ્વર્ગમાં જ કરતા નથી, દુનિયા પર ભટકી રોગો મટાડવામાં તેઓ આનન્દ માનતા હતા. કરોચળી વળીને છેક ઘરડા ખખ થઈ ગયલા અને કુટુંબ છોડી દીધેલા ત્રયવનને તેમણે કેવી રીતે સારા કર્યા તે વિષે નીચે આપેલી વાર્તા કહેવાય છે—એક ઋષિના (બ્રહ્મર્ષિના) પુત્રોએ તેને રસ્તા પર જામે મેહાંએ પડેલા ભેઈ એમ ધાર્યું કે તે મરી ગયો છે. તેથી તેમણે

તેના પર પત્થર માર્યા. તેમના આ વર્તન માટે પિતાને-ઋષિને ઘણી દિલગીરી થઈ. પોતાની પુત્રી સાથે તેની પાસે આવી પુત્રનાં આચરણ માટે માફી માગી અને શાન્ત કરવા તે નિર્ભય વૃદ્ધ પુરુષને પોતાની પુત્રી આપી. આ પ્રમાણે તે તેની સ્ત્રી થઈ. અશ્વિનોએ આ સુંદર કન્યાને જોઈ અને તેને માટે તૃષ્ણા થઈ તેથી પૂછ્યું, “ તારી પાસે આ ઘરડો ખખ થઈ ગયલો, કરોચળી વળી ગયલો કોણ છે ? એને છોડી અમારી સાથે આવ. ” તેણે જવાબ દીધો કે ત્યાંસુધી એ જીવશે ત્યાંસુધી હું એનો ત્યાગ નહિ કરું; કેમકે પિતાએ મને એની સાથે પરણાવી છે. પછી તેઓ બીજી વાર આવ્યા. સ્વામીની સૂચનાને અનુસરી તેણે કહ્યું, તમે જાતે અપૂર્ણ છો ને મારા સ્વામી વિષે તિરસ્કારથી બોલો છો ! તેમણે તેને આગ્રહપૂર્વક અર્થ સ્પષ્ટ કરવા કહ્યું. છેવટે, અમે તારા સ્વામીને પાછો જીવાન બનાવીશું એવું વચન આપ્યું ત્યારે તેઓ કેવી રીતે અપૂર્ણ છે તે સમજાવવાનું તેણે કબૂલ કર્યું. પછી તેમણે કહ્યું, તારા સ્વામીને એક તળાવમાં આન કરાવ; એથી તેની જીવાની પાછી આવી અગાઉ જેવી શક્તિ આવશે. તે સ્ત્રીએ તેમને કહ્યું કે તમે અપૂર્ણ છો; કેમકે યોગ્ય વખત પર એક યજ્ઞ થવાનો છે તેમાં તમને અન્ય દેવોની સાથે બોલાવ્યા નથી. અશ્વિનો યજ્ઞસ્થાને ગયા અને યજ્ઞમાં ભાગ લેવાની યાચના કરી; પણ દેવોએ તેમને મના કરી; કારણ કે વૈદ્ય તરીકે તેઓ મનુષ્યોમાં ભટકી તેમના રોગો સારા કરે છે અને તેટલા માટે અસ્વચ્છ છે. તેમણે તકશર કરી કે અમારું કામ જરૂરનું છે. છેવટે તેમને સ્વચ્છ કરી યજ્ઞમાં ભાગ લેવા દીધો.^૧

૩. વિશ્વકર્મા (ત્વષ્ટા), હિંદુઓનો વલ્કન

વિશ્વની રચના કરનાર અને દેવોનો દેવ શિલ્પકાર વિશ્વકર્મા છે. રૌમન લોકોમાં એને મળતા દેવને વલ્કન કહે છે. એણે સ્વર્ગનાં હથિયારોના આકાર બનાવ્યા છે. ઇન્દ્રનું વજ્ર અને અશ્વિનો લોહાનો

સમજે છે અને તે રીતે તેમની પૂજા કરે છે. હિંદુ-કુટે અન્ય પ્રમાટે જે કહ્યું છે તે હિંદુસ્તાનના આજના કારીગરને લાગુ પડે છે

“ તેઓ પોતાની જાળમાં બળિદાન આપે છે અને અંકુશ ધૂપ ખાળે છે; કારણ કે એથી તેમને વિશેષ પ્રાપ્તિ થાય છે અને પુ માંસ મળે છે. ”

આ વિચિત્ર રિવાજ વેદના સમયના આર્ય લોકોને બાંધી હતો; અને અથર્વ વેદમાં, યજ્ઞનાં કામો માટે દૂધ અને અ પ્રવાહીઓને ઉકાળવા સાડૂ નાળયાવાળી દેગડીની આ પ્રમાણે પૂજા કરાય છે:—

“ શક્ર (બળવાન) ની પેઠે તે ત્રણ રસ્તા માપે છે. દુનિયા-ઓને—જે થઈ ગઈ તેને ને થશે તેને—માપીને તે દેવને કરવાનું કાર્ય કરે છે. મનુષ્યોમાં ઇન્દ્ર તરીકે જન્મી છે તેથી તપાવેલી અને પ્રકાશતી દેગડી કામ કરે છે. જેના પર યજ્ઞના અધિપતિનો કે યજ્ઞનો અધિકાર નથી, જેના પર આપનાર કે સ્વીકારનારનો અમલ નથી, જે સર્વનું જેતા, સર્વનું પોષક, અને સર્વ ઉદ્ધોગ કરનાર છે, તે કયું ચોપણું છે તે, હે દેગડી ! અમને કહે. ”^૧

વળી આર્ય લોકો યજ્ઞની કંડછીઓને નીચેનાં નામોથી પૂજતા. એ નામો તેઓ યજ્ઞમાં વાપરતા અને એમને દેવી શક્તિ લાગુ પાડતા.—

“ બ્રુહુએ આકાશ સ્થાયી છે, ઉપલૂતે, વાતાવરણ અને કુવે દૃઢ પૃથ્વી. ”^૨

બીજા પદાર્થો પણ દેવી ગણાય છે; દાખલા તરીકે યજ્ઞમાં જે /

૧ અથર્વવેદ ૪-૧૧-૨

૨ અથર્વવેદ ૧૮-૪-૫

કરી હતી તેને મળતો વેદમાં ક દેવ છે એ પ્રશ્નાર્થક સર્વનામ છે અને દેવની પ્રતિષ્ઠા પાત્રી પુનઃય છે મેંકસ મ્યૂલર કેટલાક આદ્ય-અથોને આધારે કહે છે કે “ જ્યારે પ્રશ્નાર્થક સર્વનામવાળી ઋચાઓ આવે છે ત્યારે કતાં ઋષિ કહે છે કે ક એ પ્રભાપતિ-ભૂતોનો સ્વજનાર છે વળી એટલેથીજ અટકતા નથી પ્રશ્નાર્થક સર્વનામવાળી કેટલીક ઋચાઓને કદ્દત્ એટલે કહવાળી કહે છે પણ તરતજ નવું વિશેષણ બનાવવામા આવ્યું અને માત્ર ઋચાજ નહિ, પણ દેવોને આપેલું હવિ પણ જાય કહેવાયુ ... ..આ પછી આપણને નવાઈ-જેવું નહિ લાગે કે ત્યાર પછાંના સાહિત્યમા-પુરાણોમાં ક એક સ્વીકારાયલા દેવ તરીકે જોવામા આવે છે, તેનો વશ, કદાચ સ્ત્રી પણ છે, અને મનુસ્મૃતિમા વિવાહના પ્રકારો આપ્યા છે, તેમાનો એક સ્વીકારાયલો પ્રકાર પ્રભાપતિ નામથી સામાન્ય રીતે પ્રસિદ્ધ છે, તેને માટે કાય એ વિચિત્ર સ રા પણ આપેલી છે.”

એકંદર વેદોમાં “ ત્રણ વાર અગીઆર (તેત્રીસ) દેવો ” કહ્યા છે.

“ હે દેવ ! જેઓ આકાશમાં અગીઆર છે, જેઓ પૃથ્વી પર અગીઆર છે, અને જેઓ તમારી કીર્તિમાં (વાતાવરણના) પાણીમાં અગીઆર વસનારા છે, તે તમે આ અમારું બળિદાન સ્વીકારો. ”

પણ ઋગ્વેદમાં દેવોની સંખ્યા એથી ઘણી વધારે આપી છે.

“ ત્રણસે, ત્રણ હજાર, ત્રીસ અને નવ દેવોએ અગ્નિને પૂજ્યો છે ” (રૂ. ૬-૬). *

૧ ઓણિં જ્ઞાત્રી સહસ્રાણ્યગ્નિ ત્રિશચં દેવા નવં ચાસપર્યન્ ।

ઔસન્ધ્રૈરૈરતૃગન્વાદિરંસ્મા આદિદ્યોતારન્યસાદયન્ત ॥

મં ૩, અં ૧, સૂં ૯, ઘડં ૯

ત્રણસે, ત્રણ હજાર, ત્રીસ, અને નવ, અર્થાત્ ત્રણ હજાર ત્રણસેને ઓગણચાળીસ-એટલા દેવોએ આ અગ્નિને પૂજ્યો. તે દેવોએ ૫૧ વડે

એનીજ સાથે એ પણ યાદ રાખવાનું છે કે કેટલાક પ્રાચીન કવિઓ કહે છે કે એક દેવ બીજાઓ સાથે એકરૂપ છે. ઋચાઓમાં વારંવાર સંક્ષિપ્ત રૂપમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે “ દેવો બુદ્ધાં બુદ્ધાં નામોમાં માત્ર એકજ સત્ત્વ છે. ” અથર્વવેદમાં (૧૩. ૩-૧૩) નીચે પ્રમાણે છે:—

“ સાંજે અગ્નિ વરુણ થાય છે; પ્રાતઃકાળે ઉદય પામતી વખતે તે મિત્ર થાય છે; સવિતૃ (સૂર્ય) થઈ તે આકાશની પાર જાય છે; ઇન્દ્ર થઈ તે મધ્યે આકાશને ઉબ્જી કરે છે. ”

આ ઉતારા પરથી સ્પષ્ટ છે કે વેદમાં સર્વ દેવોની પૂજા તરફ વળવાના ઘણા દાખલા છે તેની સાથે પ્રાચીન ઋષિઓએ વેદની પહેલાંના વખતમાં હિન્દ-આર્ય પ્રજા એક દેવને પૂજતી તેનું સ્મરણ સંઘરી રાખ્યું. એ સ્થિતિને ઉપસંહાર તરીકે મૈત્રેય સ્મૃત્તર નીચે પ્રમાણે વર્ણવે છે:—

“ વેદની સર્વદેવપૂજાની પહેલાં એકદેવપૂજા છે; અને પોતાના અસંખ્ય દેવોના આવાહનમાં પણ એક અનન્ત દેવનું સ્મરણ મૂર્તિપૂજાની પરિભાષારૂપ, ધ્રુમસમાંથી ફરતાં વાદળોથી ઢંકાયલા નીલ આકાશની પેઠે, બહાર નીકળી આવે છે.

એ અગ્નિને સીંચો, તથા એ અગ્નિ મા? બર્હિ-દર્મ પાથર્યો, બર્હિ વડે વેદોને ઢાંકી, પછી તરતજ, તે દેવોએ એ બર્હિને મિત્રે એ અગ્નિને હોતા કરીને બેસાડ્યો. બ્રહ્મારણ્યકમા દેવની સખ્યા કહી છે—દેવો તેત્રીસજ છે; આ તો એનો મહિમા છે. તેત્રીસ શી રીતે? ૮ વસુ, ૧૧ રોદ્ર, ૧૨ આદિત્ય, ૧ ઇન્દ્ર, ને ૧ પ્રજાપતિ. બાપાં કર્તા.

ખાંડ ૩ જો

પુરાણના દેવો

અવાંચીન હિંદુધર્મના દેવો

પ્રકરણો	પૃષ્ઠ
૧ પરમ તત્ત્વ બ્રહ્મ અને હિંદુ ત્રિમૂર્તિ	૧૦૯
૨ સર્જનહાર, બ્રહ્મા અને વિદ્યાદેવી, સરસ્વતી	૧૨૦
૩ સૃષ્ટિનું રક્ષણ કરનાર વિષ્ણુ અને સંપત્તિની દેવી લક્ષ્મી	૧૩૭
૪ વિષ્ણુના દસ અવતાર	૧૫૫
૫ રામ અને સીતા; હિંદુઓનું મહાકાવ્ય	૧૬૯
૬ કૃષ્ણ, હિંદુ લોકોના એપાલો	૧૮૭
૭ બુદ્ધ, જ્ઞાનનો પ્રકાશ પામેલા	૨૦૭
૮ જગન્નાથ, જગત્ના ધણી	૨૧૮
૯ કામદેવ, હિંદુઓનો ક્યુપિડ	૨૨૫
૧૦ ચૈતન્ય, યાચક દેવ	૨૨૯
૧૧ શિવ, સૃષ્ટિના પ્રલય કરનાર અને થંચાનન	૨૩૫
૧૨ શિવની મત્ની કે શક્તિ	૨૫૩
૧૩ શિવ અને પાર્વતીના પુત્રો	૨૬૭

મંડ ૩૦

કરણ ૧૬

પરમ તત્વ બ્રહ્મ અને હિંદુ ત્રિમૂર્તિ

“ એકજ એવું તત્વ છે, જે સ્થિર (એકરૂપ) છે તોપણ મનથી પણ વિશેષ ગતિવાળું છે; જેને દેવોના સ્વરૂપમાં ધન્વિયો પ્રાપ્ત કરવા પ્રયાસ કરે છે તોપણ તે તેનાથી ખૂબ દૂર હોડે છે; જે બાતે સ્થિર છે તોપણ અન્ય ભૂતોની ઉતાવળીમાં ઉતાવળી ગતિથી આગળ બાય છે; જે હવાની પેઠે સર્વ પ્રાણની ક્રિયાને પોષે છે. તે સર્વવ્યાપક, સ્વયંભૂ, તેજસ્વી, કાયાવિનાતું, સ્નાયુરહિત, જેને કંઈ મણુ ન લાગે એવું, શુદ્ધ, પાપના કલંકથી અદ્વિત છે. તે કદે છે, પણ કરતું નથી; દૂર છે પણ પાસે છે; તે આ વિશ્વની અંદર છે. જે સર્વ ભૂતોને એ તત્વમાં—આત્મામાં જુએ છે અને સર્વના આત્માને સર્વમાં જુએ છે, તે ત્યારથી કોઈ પણ પ્રાણી તરફ તિરસ્કારની દૃષ્ટિથી જોતું નથી. ” —ઉપનિષદ્માંથી ઉતારો (મૌનિઅર ત્રિલિઅમ્સતું લાખાન્તર).

૧ ‘ અનેજદેકં મનસો જવીયો નૈનદેવા આપ્નુવન્પૂર્વમર્શત્ । તદ્વાવતોઽન્યાનત્યેતિ તિષ્ઠત્તસ્મિન્નપો માતરિશ્વા દયાતિ । તદેજતિ તન્નેજતિ તદ્દૂરે તદ્વન્તિકે । તદન્તરસ્ય સર્વસ્ય તદુ સર્વસ્યાસ્ય વાહતઃ । યસ્તુ સર્વાણિ ભૂતાન્યાત્મન્યેવાનુપશ્યતિ । સર્વભૂતેષુ ચાત્માનં તતો ન નિજુગુપ્સતે । ....સ પર્યાગાચ્છુકમકાયમવ્રણમસ્નાવિરઃ શુદ્ધમપાપવિદ્મ । કર્મિર્મનીષી પરિભૂઃ સ્વયંધૃયાધાતધ્યતોઽર્થાન્વ્યદધાચ્છાશ્વતીભ્યઃ સમાભ્યઃ ॥’

વાજસનેયસંહિતોપનિષદ્, બા. ૫૧૦ કર્તા,

પરમ તત્ત્વ, બ્રહ્મ

સારી કેળવણી પામેલા હિંદુને મંદિરમાં પૂજા કરતો જોઈ તમે તેના પર મૂર્તિપૂજા કરવાનો આરોપ મૂકશો તો ઘણું કરીને તે ઘણો ગુસ્સે થશે અને તમારી તરફ મિલ્લજ કરી જવાબ દેશે:—“ હું કોઈ મૂર્તિની પૂજા કરતો નથી. જે અવિનાશી પરમ તત્ત્વ સર્વ પદાર્થોનું મૂળ અને ઉત્પત્તિસ્થાન છે તેની આગળ હું નમન કરું છું. મૂર્તિઓ માત્ર ચિત્તરૂપ છે અને લક્ષિતની સહાયરૂપ છે. અજ્ઞાન ગામડીઆઓ તેને ખરા દેવ કહ્યે; પરંતુ અમે કેળવાયલા હોવાથી સમજીએ છીએ કે એ પરમેશ્વરનાં માત્ર સ્વરૂપ છે. પરમેશ્વર જાતે અવિનાશી અને અદ્વિત્ય છે. ”

એજ પ્રમાણે એક વ્રાહ્મણને એક વાર પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો કે એકજ ઈશ્વર છે એમ કહેનારા, કેળવાયલી બુદ્ધિવાળા હિંદુઓ પણ યુરોપીઓને ઘણા દેવોના પૂજનારા શા માટે જણાય છે તેનું કારણ સમજાવો. તેનો ઉત્તર નીચે પ્રમાણે હતો:—

“ બધા સ્થાપિત મત માનનારા હિંદુઓ એક પરમ તત્ત્વને —સર્વના પરમેશ્વરને માને છે. તેનીજ સાથે તેઓ એમ માને છે કે એ એક પરમેશ્વર અનેક રૂપ ધારણ કરે છે અને તે સર્વને પૂજી શકાય; જેમ સુવર્ણ બધે એક છે; પરંતુ જુદા જુદા દેશોમાં ને જુદે જુદે ઠેકાણે તે જુદા જુદા આકાર અને નામ ધારણ કરી શકે. દરેક માણસ પોતાનો પ્રિય દેવ કે પદાર્થ પસંદ કરે છે અને તેને ખાસ માન આપે છે.... જુદાં જુદાં સ્થાનોમાં જુદા જુદા માનીતા અધિકારી દેવો હોય છે, કાશીનું ખાસ રક્ષણ શિવનું અમુક સ્વરૂપ કરે છે, મથુરાનું કૃષ્ણ કરે છે, અને એજ પ્રમાણે અન્ય સ્થળોનું. એ દરેક દેવને અમે પૂજા અને યજ્ઞથી પ્રસન્ન કરીએ; પરંતુ અમારી બધી પૂજા અને યજ્ઞોનું ખરું પાત્ર બધાં સ્વરૂપોમાં રહેલો પરમેશ્વર છે. દરેક ક્રિયાને અન્તે અમે કહીએ છીએ કે આ અમારા કર્મથી પરમેશ્વર પ્રસન્ન થાઓ. આથી તમને અમે બહુદેવ-

વાદી-ખડુ દેવને માનનારા દેખાઈયું, તોપણ ખરું જોતાં અમે એકે-સ્વરવાદી-એક ઈશ્વરને માનનારા છીએ. તેમજ તમે જે અર્થમાં 'વિષ્ણુસ્વરવાદી' સમજો છો એવા પણ અમે નથી. અમારામાંના ગ્રાહ ચિન્તકોજ સાકાર ઈશ્વરથી આગળ જઈ સર્વ પદાર્થોમાં વ્યાપી રહેલા નિરાકાર તત્ત્વનું મનન કરે છે. અમે કેળવયલા બ્રાહ્મણો વ્યવહારમાં ઈશ્વરવાદી-ઈશ્વર છે એમ માનનારા છીએ.^૧ ”

પરમ તત્ત્વ બ્રહ્મને હિંદુ ત્રિમૂર્તિમાંના પહેલા દેવ બ્રહ્મા સાથે સેળસેળ ન કરવું. નિત્ય સત્સ્વરૂપ બ્રહ્મને નિર્ગુણ એટલે શુદ્ધ-રહિત વર્ણવેલું છે. એ શબ્દ નપુંસક લિંગનો છે અને વૃદ્ધ 'વિસ્તાર પામવો' એ ધાતુ પરથી આવ્યો છે. તે વિશ્વનો મહાન આત્મા છે; તે સ્વયંભૂ, અપરિચ્છિન્ન, અને નિત્ય છે. તેને બ્રહ્મ કહે છે; કારણ કે તે સર્વ આકાશમાં વિસ્તાર પામ્યું અને સર્વ વિશ્વમાં છે-સજીવમાં તેમજ નિર્જીવમાં, જોડામાં જોડા દેવમાં તેમજ નાનામાં નાના સત્ત્વમાં. તે શુદ્ધ તત્ત્વ છે, અનવચ્છિન્ન^૨, નિરાકાર, અદૃશ્ય અને તેનાં સર્વ સ્વરૂપમાં વ્યાપક છે.^૩

૧ મે. નઅ વિ નઅ સ્મૃત ' હિંદુસ્તાનમાં ધાર્મિક વિચાર અને જીવન, ' પૃં ૫૦

૨ જેને મર્માદ્ય-હંદ નથી એવું.

૩ તેઓ કહે છે કે “ એ દેવ સર્વવ્યાપક છે-પૃથ્વીમાં, ત્રિશાળ સમુદ્રમાં, અને આકાશના ઉંચા ધુમ્મટમાં છે. દરેક જાતના પશુ, પંખી, ઘેર, માણસ, અને દરેક સત્ત્વ તેમાંથી પ્રકાશમાન જીવન પ્રાપ્ત કરે છે, તેમાંજ પાછા જાય છે, અને મૃત્યુઆથી મુક્ત થાય છે-મોક્ષ પામે છે ત્યારે તેનેજ વિષે લખ પામે ■ પણ તેઓ જીવતા જીવા જઈ તારાની પકિતમાં જાય છે અને આકાશમાં પ્રતિષ્ઠિત સ્થાન લે છે. ” વર્ણિકૃત ' જ્યોત્સ્નિકસ ' ૪-૨૨૧ (જોન ડૅનિઅનનું ભાષાન્તર).

વર્ણિકની કડીઓનો ખરો અર્થ એક અંગ્રેજ કવિએ કેવી સારી રીતે ઉતાર્યો છે —

“તેટલા માટે આદ્યજ્ઞો કહે છે કે પૃથ્વી પર જે બધા આકાશ દેખાય છે તે, સમુદ્રમાથી જિંદુઓની પેઠે, અગ્નિમાંથી તતડીઆન પેઠે, એક નિત્ય સત્સ્વરૂપ તત્ત્વમાથી નીકળ્યા છે. પત્થરો, પહાડો નદીઓ, છોડો, વૃક્ષો, અને પ્રાણી—એ બધો બ્રહ્મસ્વરૂપના અપા વિસ્તારનો એક એકથી ચડતો કૂમ જોવામાં આવે છે. બ્રહ્મસ્વરૂપ પૃથ્વી પર ઉત્તમમાં ઉત્તમ વિવરણ મનુષ્ય છે. મનુષ્યોમાં ચઢતું વિવરણ વર્ગોમાં છે અને ત્યાં પણ ઉપર જતો કૂમ જોવામાં આવે છે; કેમકે સર્વ યા જાયો વર્ગ આદ્યજ્ઞોનો છે.”

આ પરમાત્માની પ્રત્યક્ષ પૂજા કરવામાં આવતી નથી, “જેન કીર્તિ આટલી બધી છે તે પરમાત્માને માટે કોઈ મૂર્તિ નથી” (વેદ) આખા દેશમાં કોઈ સ્થળે એ પરમાત્માના માનમાં મંદિર બાંધવામાં આવ્યું નથી તોપણ બ્રહ્મની અત્યન્ત ભક્તિ મનનથી કરવામાં આવે છે. જન્મમરણની દુઃખદાયક ઘટમાળમાં હરેક સવિત્ર હિંદુ આખરે પુરબ્રહ્મમાં લય પામવા—એકરૂપ થવાની આશા રાખે છે.” એ મતલબ

“મારે વિષે મને એક એવું તત્ત્વ હોય એમ લાગે છે કે તે જગત્ પ્રકારના વિચારના આનન્દથી મારા મનમાં નિષ્લેષ કરે છે; કઈક વધારે ઉંડા બાળેના એ તત્ત્વ વિષે જાણી સમજાવી મારું મન ડોળાય છે. એ તત્ત્વનું નિરાસસ્થાન અસ્ત પામતા સૂર્યોનો પ્રકાશ, ચારે તરફ ફેલાયેલો સમુદ્ર, ચૈતન્યમય હવા, નીચ આકાશ, અને મનુષ્યનું મન છે. એ વેગવાન તત્ત્વ સર્વ વિચારશુદ્ધ પદાર્થોને અને સર્વ વિચારના સર્વ પદાર્થોને પ્રેરે છે અને સર્વ સ્ત્રીજોમા પ્રસરે છે.”

૧. યોનિચર વિવિચિત્સકૃત ‘હિંદુસ્તાનના ધાર્મિક વિચાર અને જીવન,’ પૃ. ૪૩.

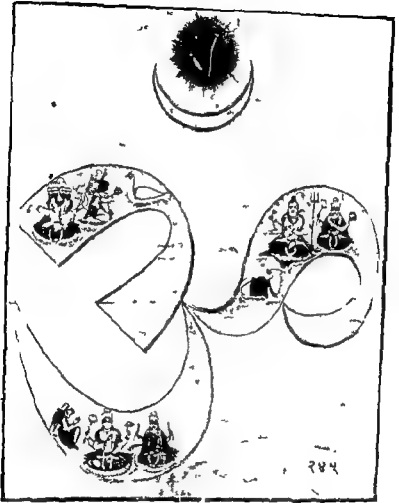
૨. પુનર્જન્મ—હિંદુ લોકોના મત પ્રમાણે આત્મા સરીરરૂપી મુખાર-ખાનામાં વાસ કરતા એકાન્ત યાત્રુ જેવો છે. તે કર્મની વૃષ્ટિવાથી બંધાયેલો છે અને પૂર્વ કર્મના ફળ ભોગવે છે તેવી તે લગભગ અનન્ત સંસાર-યાત્રામાં અધમ કે ઉત્તમ સ્થિતિમાં ચાલ્યો જાય છે. આત્માને ૮૮,૦૦,૦૦૦ વાર જન્મ લેવાનો સંભવ છે અને છેક જાણી યોનિમાંથી તે નીચી યોનિમાં-

પરમાત્મા સિવાય અન્ય કંઈ છેજ નહિ, એ પરમાત્મા સંબંધી સિદ્ધાન્ત છે. એ પરમાત્માની પાર્થના ગૃહાક્ષર ઓમ થી (અ ડ મ થી) કરવામાં આવે છે. એ અક્ષર સર્વ પ્રાર્થના અને ધર્મવચનના આરંભમાં વપરાય છે અને એવો પ્રવિત્ર છે કે કોઈથી સંભળાય નહિ એવી રીતે તે બોલવો જોઈએ.

અહિં સ્વાભાવિક રીતે એવો પ્રશ્ન ઊભો થાય છે કે “એક પરમ તત્ત્વ બ્રહ્મના આવા જિંઝા સિદ્ધાન્ત છતાં પણ અવૉચીન હિંદુધર્મમાં આપણે મૂર્તિપૂજા અને બહુદેવવાદ શા માટે જોઈએ છીએ ?” એનો ઉત્તર હિંદુઓનાં ધર્મપુસ્તકોમાંથી આપી શકાશે. પ્રથમ અથર્વ વેદમાંથી—“જેમ ગાયો ગોશાળામાં—કોકમાં છે તેમ સર્વ દેવો બ્રહ્મમાં છે. આરંભમાં બ્રહ્મ આ (વિશ્વ) હતું, તેણે દેવોને સન્યાં. દેવોને મળીને તેણે આ દુનિયાઓમાં મૂક્યા—અગ્નિને આ લોકમાં, ઈન્દ્ર-વાયુને વાતાવરણમાં, સૂર્યને (મિત્રને) આકાશમાં (અ ડ મ માં). આ દેવો આરંભમાં મૃત્યુને વશ થયા હતા; પણ બ્રહ્મથી વ્યાપ્ત થયા એટલે અમર થયા.”^૧

વળી વિષ્ણુપુરાણમાં એ વિષય પર વધારે પરિશ્રમથી વિવેચન કર્યું છે:—

“એ બ્રહ્મની એ સ્થિતિ છે—સગુણ અને નિર્ગુણ. એમાંની એક ક્ષર-વિનાશી છે અને બીજી અક્ષર-અવિનાશી છે. એ સર્વ સત્ત્વોમાં રહેલી છે. અક્ષર તે પરબ્રહ્મ છે, ક્ષર તે આ સર્વ સૃષ્ટિમાં છે. એક સ્થળે બળતા અગ્નિનો ભડકો આસપાસ બધે પ્રકાશ અને ગરમી ફેલાવે છે, તે પ્રમાણે જગત્ એ પરબ્રહ્મની વ્યક્ત-પ્રકટ થયેલી શક્તિજ છે, બીજું કંઈ નથી, અને તેજ અને અગ્નિ આપણે તેની પાસે કે દૂર હોઈએ તે પ્રમાણે વધારે પ્રબળ કે વધારે નિર્બળ લાગે છે, તેમ પરબ્રહ્મની શક્તિ જે સત્ત્વો તેની પાસે હોય

ગુદાક્ષર ઓમ્

હિંદુ ત્રિમૂર્તિના અશો દરેક વિભાગમાં દેખાય છે

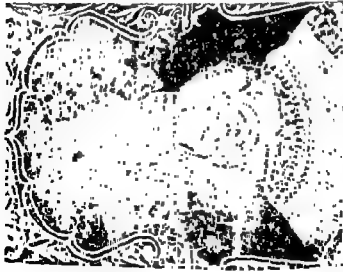
(૧) બ્રહ્મા, સરસ્વતી અને પોતાના હસ સાથે

(૨) શિવ, પાર્વતી અને નન્દી વૃક્ષ સાથે

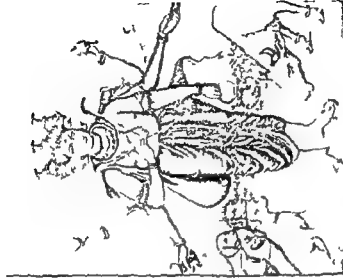
(૩) વિષ્ણુ, શક્તી અને ચરક સાથે.

તેમાં વધારે અને દૂર હોય તેમાં એાછી પ્રબળ હોય છે. બ્રહ્મા, શિવ, અને વિષ્ણુ એ પરમેશ્વરની સર્વથી વિશેષ પ્રબળ શક્તિઓ છે; તેનાથી ઊતરતી શક્તિઓ ઊતરતા દેવો છે; પછી તેમની સાથેના ગણો ને ભૂતો, પછી મનુષ્ય; પછી પ્રાણી, પક્ષી, જન્તુ અને વનસ્પતિ એમાંનું દરેક જેમ જેમ મૂળ ઉત્પત્તિસ્થાનથી વધારે વધારે દૂર જાય છે, તેમ તેમ વધારે વધારે નબળું થાય છે. ૧ ”

પરમાત્માના ઐક્યનો સિદ્ધાન્ત ગમે તેટલો જાણે ને પ્રાઢ છે તોપણ સામાન્ય લોકોને તેથી સંતોષ થયો નહિ. આર્ય લોકોએ જે લોકોને જીત્યા હતા તેમનામાં જે સ્થાનિક દેવો માલમ પડતા હતા તેમને તેઓ પૂજવા મંડયા અને એ દેવો તેમના જીવન પર અસર કરવા લાગ્યા. લોકો પર પોતાની સત્તા જતી રહે તેના કરતાં પુરોહિતોએ એ નવા દેવોને સ્વીકારી લીધા અને પ્રાચીન વેદના દેવો સાથે તેમની ઉત્પત્તિનો સંબંધ જોડ્યો. આ પ્રમાણે સહેલાઈથી જણાતા કમ પ્રમાણે હિંદુ પુરાણની હાલની વિકાસ પામેલી સ્થિતિએ પહોંચાય છે. મૂર્તિ માટેની હિંદુ લોકોની ગાંઘર્ભ બેહુદ જણાય છે. હાલ હિંદુઓમાં નાનામોટા દેવો મળીને ૩૩ કરોડ કહેવાય છે અને છેલ્લા વસ્તીપત્રક પ્રમાણે હિંદુસ્તાનની વસ્તી એથી કંઈક

બાહ્યોએ મરેણુ બિડુ બિમ્બિલિયુ પ્રદર્શન.

બિન્દુ બિમ્બિલિયુ બાહ્યો શિલ્પ

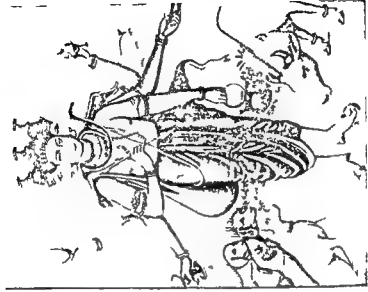
તેમાં વધારે અને દૂર હોય તેમાં ઓછી પ્રબળ હોય છે. બ્રહ્મા, શિવ, અને વિષ્ણુ એ પરમેશ્વરની સર્વથી વિશેષ પ્રબળ શક્તિઓ છે; તેનાથી ઊતરતી શક્તિઓ ઊતરતા દેવો છે; પછી તેમની સાથેના ગણો ને ભૂતો; પછી મનુષ્ય; પછી પ્રાણી, પક્ષી, જન્તુ અને વનસ્પતિ એમાંનું દરેક જેમ જેમ મૂળ ઉત્પત્તિસ્થાનથી વધારે વધારે દૂર જાય છે, તેમ તેમ વધારે વધારે નબળું થાય છે.^૧ ”

પરમાત્માના ઐક્યનો સિદ્ધાન્ત ગમે તેટલો જિજ્ઞાસુ ને પ્રોત્સાહ છે તોપણ સામાન્ય લોકોને તેથી સંતોષ થયો નહિ. આર્ય લોકોએ જે લોકોને જીત્યા હતા તેમનામાં જે સ્થાનિક દેવો માલમ પડતા હતા તેમને તેઓ પૂજવા મંડયા અને એ દેવો તેમના જીવન પર અસર કરવા લાગ્યા. લોકો પર પોતાની સત્તા જતી રહે તેના કરતાં પુરોહિતોએ એ નવા દેવોને સ્વીકારી લીધા અને આચીન વેદના દેવો સાથે તેમની ઉત્પત્તિને સંબંધ બેડાવ્યો. આ પ્રમાણે સહેલાઈથી જીજ્ઞાસુતા કેમ પ્રમાણે હિંદુ પુરાણની હાલની વિકાસ પામેલી સ્થિતિએ પહોંચાય છે. મૂર્તિ માટેની હિંદુ લોકોની ગાંઘઈ બેહુલ જણાય છે. હાલ હિંદુઓમાં નાનામોટા દેવો મળીને ૩૩ કરોડ કહેવાય છે અને છેલ્લા વસ્તીપત્રક પ્રમાણે હિંદુસ્તાનની વસ્તી એથી ૬૬ કરોડ ઓછી છે. એ જ્યાં ૩૧ કરોડ છે. મોનિઅર વિલિઅમ્સ બરાબર કહે છે કે “સ્વર્ગમાં કે પૃથ્વી પર એવો કોઈ પદાર્થ નથી કે તેની પૂજા કરવા હિંદુ તૈયાર ન થાય. સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા, ખડક, ઝાડનાં થડ, અને પથ્થર, વૃક્ષ, છોડ, અને ઘાસ, સમુદ્ર, તળાવ, અને નદી; તેના પોતાના ધધાનાં હથિયાર; જે પ્રાણી તેને બહુ ઉપયોગી લાગે તે; જે ઈલાકાત કે પેટ ધસડીને ચાલનાર પ્રાણીથી તે ખીએ તે; કોઈ અલૌકિક શુભ-પરાક્રમ, ચવિત્રતા, સહ્યુષ્ણ કે દુર્યુષ્ણ-માટે પ્રસિદ્ધ માણસો; સારા ને નફારા દેતો, ભૂતો, પિશાચો, અને મરણ પામેલા પૂર્વજોના આત્મા; અસંખ્ય અર્ધ મનુષ્ય અને અર્ધ દેવ-

બાદેણે મરેણુ હિંદુ ત્રિમુર્તિનું પ્રદર્શન.

હિંદુ ત્રિમુર્તિના અગ્ર શિવ

તેમાં વધારે અને ફર હોય તેમાં ઓછી પ્રબળ હોય છે. બ્રહ્મા, શિવ, અને વિષ્ણુ એ પરમેશ્વરની સર્વથી વિશેષ પ્રબળ શક્તિઓ છે; તેનાથી ઊતરતી શક્તિઓ ઊતરતા દેવો છે; પછી તેમની સાથેના ગણો ને ભૂતો; પછી મનુષ્ય; પછી પ્રાણી, પક્ષી, જન્તુ અને વનસ્પતિ એમાંનું દરેક જેમ જેમ મૂળ ઉત્પત્તિસ્થાનથી વધારે વધારે ફર જાય છે, તેમ તેમ વધારે વધારે નબળું થાય છે.^૧ ”

પરમાત્માના એકયનો સિદ્ધાન્ત ગમે તેટલો ઊંચો ને પ્રાદ છે તોપણ સામાન્ય લોકોને તેથી સંતોષ થયો નહિ. આર્ય લોકોએ જે લોકોને જીત્યા હતા તેમનામાં જે સ્થાનિક દેવો માલમ પડતા હતા તેમને તેઓ પૂજવા મંડ્યા અને એ દેવો તેમના જીવન પર અસર કરવા લાગ્યા. લોકો પર પોતાની સત્તા બંટી રહે તેના કરતાં પુરોહિતોએ એ નવા દેવોને સ્વીકારી લીધા અને પ્રાચીન વેદના દેવો સાથે તેમની ઉત્પત્તિનો સંબંધ જોડ્યો. આ પ્રમાણે સહેલાઈથી જણાતા કેમ પ્રમાણે હિંદુ પુરાણની હાલની વિકાસ પામેલી સ્થિતિએ પહોંચાય છે. મૂર્તિ માટેની હિંદુ લોકોની ગાંઘર્થ ગેહુદ જણાય છે. હાલ હિંદુઓમાં નાનામોટા દેવો મળીને ૩૩ કરોડ કહેવાય છે અને છેલ્લા વસ્તીપત્રક પ્રમાણે હિંદુસ્તાનની વસ્તી એથી કંઈક ઓછી છે. એ સંખ્યા ૩૧૧ કરોડ છે. મોનિઅર વિલિઅમ્સ ખરાબર કહે છે કે “સ્વર્ગમાં કે પૃથ્વી પર એવો જોઈ પદાર્થ નથી કે તેની પૂજા કરવા હિંદુ તૈયાર ન થાય. સૂર્ય, ચન્દ્ર, તારા, ખડક, ઝાડનાં ચડ, અને ખત્થર, વૃક્ષ, છોડ, અને ઘાસ, સમુદ્ર, તળાવ, અને નદી; તેના પોતાના ધધાનાં હથિયાર, જે પ્રાણી તેને બહુ ઉપયોગી લાગે તે; જે ઈન્કારક પેટ ધસડીને ચાલનાર પ્રાણીથી તે બીજો છે તે; કોઈ અઘોષિક શુદ્ધ-પરાક્રમ, પવિત્રતા, સંયુક્ત કે દુર્ગુણ-માટે પ્રસિદ્ધ માણસો; સારા ને નકારા દેવો, ભૂતો, પિશાચો, અને મરણ પામેલા પૂર્વજોના આત્મા; અસંખ્ય અર્ધ મનુષ્ય અને અર્ધ દેવ-

એવાં સર્વો; સાત ઉપલી ને સાત નીચલી દુનિયાના લોકો-આ બધાં પ્રત્યે દેવના જેવું સન્માન અને ઓછોવત્તો લક્ષિતભાવ દર્શાવવામાં આવે છે.

૨ હિંદુ ત્રિમૂર્તિ

“ત્રણ ગુણોના પતિ, મનુષ્યની સ્થિતિ, બન્ધ, અને મોક્ષનું કારણ” ઉપનિષદ.

ત્રિમૂર્તિ એટલે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, અને રુદ્ર એવા હિંદુઓના ત્રણ દેવ. સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, અને લયના એ ત્રીણ મૂર્તિમન્ત સ્વરૂપ છે. બ્રહ્મા એ રજોગુણ એટલે મનોવૃત્તિ કે કામના જેથી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ તેની મૂર્તિ છે, શિવ એ તમોગુણ અથવા અધકાર કે ક્રોધની વૃત્તિ અને જેથી સૃષ્ટિનો પ્રલય થાય છે એવા નાશકારક અગ્નિની મૂર્તિ છે; અને વિષ્ણુ એ સર્વગુણની એટલે દયા અને સાધુતા, જેથી સૃષ્ટિની સ્થિતિ રહે છે ને રક્ષણ થાય છે તેની મૂર્તિ છે. એજ સત્ય વાત બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો પરમેશ્વરમાં રજોગુણ કે કાર્યશક્તિ પ્રધાન હોય ત્યારે તે બ્રહ્મા છે, સર્વગુણ કે સાધુતા પ્રધાન હોય ત્યારે વિષ્ણુ છે, અને તમોગુણ પ્રધાન હોય ત્યારે શિવ છે. પુરાણના અને અર્વાચીન હિંદુધર્મના એ ત્રણ મુખ્ય દેવ છે.

બ્રાહ્મણોના સિદ્ધાંત પ્રમાણે માયા કે મોહક, ઉત્પાદક શક્તિથી વ્યાપ્ત થયે પરમાત્માએ અથવા બ્રહ્મે આદિ, પુરુષદેવ બ્રહ્માને ઉત્પન્ન કીધા અને તેમણે ત્રણ લોક અને સર્વ ગ્રાણીઓને સત્યોં. પણ સૃષ્ટિના કાર્યમાં અવશ્ય રક્ષણ અને નાશનાં કાર્યોનો સમાવેશ થાય છે. આજ કારણથી બ્રહ્માની સાથે સૃષ્ટિના રક્ષક વિષ્ણુ અને સંહારક અને પુનઃ ઉત્પાદક રુદ્ર-શિવ દેવ જોડાયા. આ ત્રણ દેવોનાં કાર્ય અખંડ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, ને લય છે. એ મુખ્ય દેવ છે અને અર્વાચીન હિંદુ ધર્મની તમામ વ્યવસ્થા અને તેની તરેહવાર અને અનેક શાખાઓ એ દેવોને મુખ્ય ણિંદુ ગણી તેમની આસપાસ ઉદ્ભવ પામી છે.

ગૂઢ અને ગંભીર અર્થસૂચક ઓમ (અ ઉ મ) અક્ષર વિષે અગાઉ સૂચના કરવામાં આવી છે, એના ત્રણ અક્ષરો એ ત્રણ દેવોનાં મૂર્તિમન્ત સ્વરૂપ છે. આ અક્ષર ત્રણ વેદોનું પણ મૂર્તિમન્ત સ્વરૂપ છે એમ કહેવાય છે અને વેદના સમયથી જિતરી આવ્યો છે. તે વખતે કુદરતમાં ત્રણ મુખ્ય પદાર્થ હતા. પૃથ્વી, જળ, અને સૂર્ય કે અગ્નિ; ત્રણ લોક હતા-પૃથ્વી, દુલોક, અને આકાશ; પદાર્થનાં ત્રણ સ્વરૂપ હતાં-નકર, પ્રવાહી, અને વાયુરૂપ; અને વેદના ત્રણ દેવ હતા-અગ્નિ, ઇન્દ્ર-વાયુ અને સૂર્ય.^૧

ત્રિમૂર્તિ, એટલે હિંદુઓના ત્રણ દેવ, એ મૂળ, હિતકારક ઉષ્ણતાથી આકારો ઉત્પન્ન કરવાનું, પ્રકાશથી તેનું રક્ષણ કરવાનું, અને દાહક કિરણોને એકાગ્ર કરી તેનો નાશ કરવાનું એમ સૂર્યના ત્રિગુણાત્મક સ્વરૂપનું પ્રદર્શન છે, બીજું કંઈ નથી. આ વારંવાર દર્શાવાતા અભિપ્રાયને એક મોટા વિદ્વાનના પ્રમાણભૂત વચનથી પુષ્ટિ મળે છે.^૨ તેટલા માટે સાંજે પશ્ચિમમાં આથમે છે ત્યારે સૂર્ય વિષ્ણુ-રક્ષક છે, પ્રાતઃકાળે ઉદય પામે છે ત્યારે બ્રહ્મા છે, અને મધ્યાહ્ને શિવ છે.

બ્રાહ્મણોના ખરા સિદ્ધાન્તથી એવો ખોધ મળે છે કે ત્રિમૂર્તિના ત્રણ દેવોમાંના કોઈ એ બીજા બેથી અધિક થવાનું નથી-ત્રણેએ સમાન રહેવાનું છે, એટલે દરેક, અન્યનું સ્થાન લઈ શકે અને પરમાત્માનું કાર્ય કરી શકે.

હિંદુ કવિઓમાં મોટામાં મોટો કાલિદાસ કહે છે કે “ત્રિમૂર્તિમાં એકજ પરમેશ્વરનું પ્રદર્શન છે; એમાંનો દરેક પ્રથમ પદે

૧ મોનિયર વિલિઅમ્સકૃત ‘હિંદુસ્તાનમાં ધાર્મિક વિચાર અને જીવન,’ પૃ. ૪૫.

૨ મૂરકૃત ‘હિંદુ સર્વ દેવ,’ પૃ. ૨૭૮-૯.

તેમજ અન્તિમ પદે છે; બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, અને શિવમાં—એ ત્રણ સુખ-સ્વરૂપમાં—દરેક પહેલો, બીજો, અને ત્રીજો થઈ શકે.”

તોપણ એ સમતા આગળ જતાં જતી રહી અને પાછળનાં પુરાણોમાં જોવામાં આવતી નથી. સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાનું કાર્ય બધ થયું છે તેથી બ્રહ્માની પૂજા ઓછીઓછી થતી ગઈ છે, અને બીજા બે દેવો વધારે સન્માન પામે છે અને અગત્યના ગણાય છે. વિષ્ણુના પ્રકરણમાં વાત કહી છે તે આ બાબત સારી રીતે સ્પષ્ટ કરે છે.

આ ત્રણ દેવો બીજા બધા દેવની અને માનવની રચનાથી જુદા અને ચઢીઆતા છે; કેમકે તેમને પુનર્જન્મનો નિયમ લાગુ પડતો નથી. તેમણે ઉત્તમમાં ઉત્તમ ગતિ પ્રાપ્ત કરી છે; માત્ર બ્રહ્મામાં વિલય પામ્યા નથી—એકરૂપ થયા નથી.

હિંદુ અને ખ્રિસ્તિઓના ત્રિમૂર્તિ વિષેના વિચારમાં આટલો ફેર છે. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, અને શિવ એ ત્રણે પરમ તત્ત્વથી ઉદ્ભવ પામ્યા છે અને એ ત્રણની પૂજા કરવાથી કે એ ત્રણમાંના બીજા બેથી વિશેષ પ્રબળ મનાયલી ગમે તે કોઈ એકની પૂજા કરવાથી પરમ તત્ત્વની પૂજા થાય છે. એ ત્રિમૂર્તિના દેવોમાં ગમે તે કોઈ અન્યની પૂજા કરી પરમ તત્ત્વને પૂજી શકે છે; કેમકે દરેક પોતાને અન્યથી બિતરતો માને છે.

વળી, ઉતરતા દેવો અને દેવીઓ, મરણ પામેલા પૂર્વજો, જીવતા બ્રાહ્મણો, સૂરવીરો, ગ્રાણીઓ અને વનસ્પતિને પૂજવાથી પરમાત્માનું પૂજન થઈ શકે છે, અથવા એ બધાંની પૂજાની મારફત પરમાત્માની પૂજા કરી શકાય છે.”^૧

૧ માનિઅર વિલિઅમ્સકૃત ‘ હિંદુસ્તાનના ધાર્મિક વિચાર અને જીવન, ’ જુઓ પૃ ૪૬ અને ૫૦.

આ પ્રમાણે, એક ઈશ્વરમા હમેશ ત્રણ પુરુષો રહેલા છે એવા શુદ્ધ અસ્તિમત્તમા અને પરમ તત્ત્વથી પ્રાપ્ત થયેલી અને તેજ કારણથી તેને ગોણ રહેલી ત્રિમૂર્તિના મતમા ઘણો ભેદ છે. પાછલા પ્રકારની ત્રિમૂર્તિના વિચારમાથી બહુદેવવાદ ઉત્પન્ન થાય છે અને ધર્મની સ્થિતિ અધમ થાય છે.

પ્રકરણ રજી

સર્જનહાર, બ્રહ્મા અને વિદ્યાદેવી, સરસ્વતી

૧ સર્જનહાર, બ્રહ્મા

“ હે આદિ પુષ્પ ! દિવ્ય રત્ન ! તને નમસ્કાર. કયા ચતુર્મુર્ખ દેવ, સુંદર વસ્ત્ર અને પ્રકાશમાન મુકુટ પહેરી, તારા લીલાછન્નાલમાંથી નીકળી આવ્યા ? સંપૂર્ણ શક્તિ પામેલા બ્રહ્મા.

અર પિલિગ્મ જોન્સકૃત ‘કમળ વિષે ગીત.’

પરમાત્માનાં એટલે બ્રહ્માનાં ત્રણ મૂર્તિમન્ત સ્વરૂપ, ત્રણ મોટા હિંદુ દેવોમાં બ્રહ્મા પહેલા છે. તેને સદા-વિશ્વના રચનાર-કહે છે જ્યુપિટરની ચેઠે તે “ દેવો અને મનુષ્યોનો પિતા ” છે, અને વેદમાં તેનું નામ પ્રજાપતિ, “ પ્રજાનો પતિ ” છે. બધા પેદા થયેલ પદાર્થો તેમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે અને ઉત્પન્ન થતા પહેલાં તેને જ વિષે હતા.

જેમ રૂબી બીજમાં રહેલું છે, તેમ બધાં ભૌતિક રૂપ બ્રહ્માને વિષે હતાં અને વ્યાકરણ-વિવરણ અને વિસ્તારની વાટ જોતાં હતાં.

“ એક પછી એક થતા પાક, દાણેદાણા સાથે અને અનન્ત જગત્ એક સૂક્ષ્મ ઢાંકણમાં નિદ્રારૂપમાં રહેલાં છે. ” ડાવિન્.

અગ્નિદેવમાંની નીચે આપેલી પ્રસિદ્ધ ઋચાઓ (૧૦-૧૨૯-૧-૬) વિશ્વની સર્જિતું વર્ણન કરે છે. *

* નાસંદાસાન્નો સદાસાચ્ચદાનો નાસીદ્રિજો નોવ્યોપાપરાયત્ ।

કિમાર્વરીવઃ કુહ કસ્ય શર્મન્નમ્મઃ કિમાસીદ્રિહનં ગમીરમ્ ॥૧॥

મં ૧૦ અં ૧૧ સૂં ૧૨૯ ઋં ૧

પાત્રમાં (તે સમાયું હતું) ? શું તે પાણી કે ગંભીર ગહન હતું ત્યાં મૃત્યુ નહોતું, તેમજ અમરત્વ પણ નહોતું. દિવસ કે રાત્રીને

અભાવને લીધે. તે બ્રહ્મ શ્વાસ લીધો, પણ ત્યારે તો શ્વાસ લેનાર, જીભાવ પામેલા બ્રહ્મનું જ સત્ત્વ થાય, નિરુપાધિક બ્રહ્મનું-જે વિવક્ષિત છે તેનું-નહિ. ‘ અપ્રાણો હ્યમનાઃ શુદ્ધ ’ (પ્રાણરહિત, મનોરહિત, શુદ્ધ એમ તેને પ્રાણના સંબંધનો અભાવ કહેવા છે. તેટલા માટે કહે છે કે તે બ્રહ્મ વાયુ વિના શ્વાસ લીધો. સ્વધા-પોતાને વિશે આશ્રય કરીને રહે તે માયા-, તે માયાએ કરીને તે બ્રહ્મ એક-વિભાગ પ્રાપ્ત ન કરેલા એવું-હવે તે માયાસહિત બ્રહ્મથી બીજી કોઈ પણ વસ્તુ-ભૂતભૂતિકાત્મક જગત-હતું સદિધી પર-પાછી થયેલું-આ જગત ન હતું.

તમ આસીત્તમસા ગૂહ્યમગ્રે પ્રકેતં સંલિલં સર્વમાદ્દમ ।

તુચ્છયેનાભવપિદિતં યદાસીત્તપસ્તન્મહિનાજાયતૈકમ્ ॥૩॥

પ્રથમદશામા ભૂતભૂતિકા સર્વ જગત્ અન્ધકારથી મૂઢ હતું. જે રાત્રીનું અંધારું સર્વ પદાર્થને ઢાકી દે છે, તેમ એ અન્ધકારે આત્મતત્ત્વ ઢાક્યું હતું. તમસ્-અન્ધકાર એટલે અહિ માયા સમજવાની છે માયાર્થ આત્મતત્ત્વ નિગૂઢ હતું. માયારૂપ કારણથી આગ્રહિત થયું હતું. આગ્રહ એવું જે તે તમસ્ તેમાથી નામરૂપે પ્રકટ થયું, એનેજ જગતનો જન્મ કહે છે. પણ કારણરૂપ તમસ્ને વિશે જગદાત્મક કાર્ય હવે તો નાસીદ્રઙ્ગ એમ અગાઉ નિષેધ કેમ કર્યો છે ? તેને માટે કહે છે કે તમ આસીત્-તમસ્-ભાવરૂપ અચ્ચાન-મૂલકારણ હતું. આત્મા તદ્રૂપ હતો. બધું જગત્ તમસ્ હતું તે કારણથી ‘ રજ ન હતું ’ એમ નિષેધ કર્યો છે, પણ તમ આવરક-ઢાકનાર છે અને જગત્-આવાર્ય-ઢાકનાર છે તો એવું વાદ્યમ્ થી રીતે ? તેથી કહે છે-અપ્રકેતમ્-અચ્ચાનમ્ હતું-નામરૂપથી સ્પષ્ટ, અવહારદશામા જણાય છે તેમ, સ્પષ્ટ જણાતું ન હતું. ઘાથી જણાતું ન હતું તેને માટે કહે છે-સલિલમ્-આ દસ્યમાન જગત્ કારણની સાથે સલિલ-સંનત-અવિભક્ત હતું. અથવા સલિલમિવ એમ લુપ્તોપમ-ઉપમાવાચક શ્વ લેખાયો છે એવું-સર્વ શકાય. જેમ દૂધથી અવિભક્ત થયેલું જળ જાણી નહોતું નથી, તેમ માયાથી અવિભાગ પામેલું-એકરૂપ થયેલું-જગત્, જાણી શકાય નહિ એવું હતું એનો અર્થ છે. પણ આવા વિચિત્ર પ્રપંચો

અંધારાથી ઘેરાયલું અંધારું હતું. એ બધું ન સમજાય એવું પાણી હતું. જે એકે ગ્રન્થ અંધકારમાં ઘેરાયલું હતું તે તપના મહિમાથી

વિશેન્નામરૂપે વ્યાકાર ન પામેલા કારણને વિશે-વિવેચન કરીને બાણ્ય. અર્થાત્, વિદ્વાનોએ વિચારીને પ્રાણીઓએ કરેલા કર્મને અસત્તે વિશે-કારણને વિશે-બાણ્ય.

તિરશ્ચીનો વિતતો રશ્મિરેપામઘઃ સ્વિદાસીરુપરિ સ્વિદાસીરત્ ।

રેતોયા આસન્મહિમાન્ આસન્સ્વયા અવસ્તાત્પર્યંતિઃ પરસ્તાત્ ॥૬॥

આ પ્રમાણે અવિદ્યા, કામ, અને કર્મને સૃષ્ટિના હેતુ કલા. એ હેતુ-એને પોતાનું કાર્ય હત્વન કરવામાં શીઘ્રતા થઈ એમ પ્રતિપાદન કરે છે-તિરશ્ચીનો. અવિદ્યા, કામ, અને કર્મનો જે રશ્મિ જેવું (જેમ સૂર્ય-દિશ્યુ ઉદય પામે છે કે તરતજ નિમેષમાત્રમાં એકી વખત સર્વ જગતને વ્યાપ્ત કરે છે તેમ શીઘ્ર સર્વને વ્યાપનાર), જે કાર્ય વિસ્તૃત હતું તે ગર્ભ રૂં તિરશ્ચીન હતું-મધ્યે હતું કે નીચે હતું કે ઉપરિ હતું (સ્વિત્ તકવાચક છે) ? એ ત્રણ સ્થાનોમાં પ્રથમ ક્યાં હતું તે વિચારવાનું છે-અર્થાત્ જગદી સર્વ દિશામાં સૃષ્ટિ હત્વન્ન યઈ હત્વન્ન યમલાં કાર્યોમાં, કેટલાક પદાર્થો બીજાનૂત કર્મના કર્તા-બોક્તા થયેા હતા, કેટલાક પદાર્થો આકાશાદિ બોઝ હતા. આ પ્રમાણે માયાસદિત પરમેશ્વરે સર્વ જગત સર્જને, તેમાં પોતે પ્રવેશ કરીને બોક્તા ને બોઝરૂપે વિભાગ કર્યો. તૈત્તિરીયકમાં કહ્યું છે કે, 'તત્સદ્ગુણ તદેવાનુગ્રાવિશત્' -તેને સર્જને તેમાંજ પછી પ્રવેશ કર્યો. તે બોક્તા ને બોઝને વિશે બોઝપ્રપંચ નિરૂપ્ત ને બોક્તા નિરૂપ્ત હતા.

કો અદ્ધા વેદ્ ક રૂહ પ્રવોચત્કુત્ આ જાતા કુર્ત રૂપં વિસૃષ્ટિઃ ।

અર્વાદેવા અસ્ય વિસર્જનેનાથા કો વેદ્ યત્ આગ્રભૂય ॥ ૬ ॥

હવે આ સૃષ્ટિ દુર્વિગ્ન છે તેથી નિસ્તરે કહી નથી એમ કહે છે. કો-કોણ પુરુષ ખરેખરી રીતે જાણે છે કે આ લોકમાં કોણ કહી શકે ? આ હરિમાન સિવિય સૃષ્ટિ ક્ષણ પ્રાદાનમાનપ્રભુશ્રી કે ક્ષણ નિમિત્તકારણ-

જન્મ પામ્યું. પ્રથમ તેમાં કામના ઉત્પન્ન થઈ, જે મનનું પ્રથમ બીજ હતું અને જે વિદ્વાનોએ-પોતાની બુદ્ધિ વડે શોધતાં પોતાતા અંતઃકરણમાં સતને અસત સાથે જોડતું બન્ધન છે એમ શોધી કાઢ્યું છે. આ (લોકો) ની પેલી તરફ જે કિરણ (કે રજા) દેવાયલું હતું તે શું નીચે હતું કે ઉપર? ત્યાં ઉત્પન્ન કરનાર શક્તિઓ અને મોટાં બળ હતાં; સ્વાશ્રયી તત્ત્વ નીચે હતું અને શક્તિ ઉપર હતી. આ સૃષ્ટિ શેમાંથી ઉત્પન્ન થઈ છે તે કોણ જાણે છે? અહિં કોણ કહી શકશે?"

સૃષ્ટિના આ વિચિત્ર વર્ણનની મૅક્સમ્યૂલર સમજૂતી આપે છે તે આ પ્રમાણે છે:—એક તત્ત્વ જે આરંભમાં સ્વાશ્રયી રહી શાન્ત રીતે શ્વાસ લેતું હતું તે તેની અંદર રહેલી ઉષ્ણતાથી (પ્રોફેસર રોથ એ સમજેના અર્થ 'સખ્ત અને અત્યન્ત એકાગ્રતાથી' એવો કરે છે) વૃદ્ધિ પામે છે. એ વૃદ્ધિ કામના ઉત્પન્ન કરે છે. એ કામના તરતજ એક તત્ત્વમાં દાખલ થાય છે અને મનનું પ્રથમ બીજ છે, અભાવ અને ભાવની વચ્ચેની પ્રથમ સાંકળ છે." વેદનો ઋષિ ઉત્પન્ન કરનાર શક્તિઓ અને મહાન્ બળો, આહુકે શક્તિ અને પ્રવૃત્તિમય શક્તિ વિષે કહે છે; પણ વિશ્વ શી રીતે ઉત્પન્ન થયું તે કહેવા પોતે અશક્ત છે એમ સ્વીકારે છે.

હિંદુ ધર્મોમાં સૃષ્ટિ વિષે એટલા બધા લેખો છે કે તે બધાની એકવાકયતા કરવી—બધા એક અર્થ સૂચવે છે એમ સમજાવવું—

માંથી ઉત્પન્ન થઈ તે જાણવાને કે વિસ્તારે કહેવા કોણ શક્તિમાન છે? દેવો તો આકાશાદિની ઉત્પત્તિ પછી જે વિવિધ ભૌતિક-સૃષ્ટિ છે તેની પછી ઉત્પન્ન થયા છે એટલે પોતાની ઉત્પત્તિની પૂર્વે ચમલી સૃષ્ટિ શી રીતે જાણે? અને ન જાણે તો તે વિષે શી રીતે કહી શકે? જો દેવો પણ જાણતા નથી તો મનુષ્યાદિ શી રીતે જાણી શકે? જે દારણમાંથી આજુ નગત ઉત્પન્ન થયું તે શી રીતે જાણી શકે? સાયં. માં, બાપાં કર્તા.

અશક્ય છે. મનુ નીચે પ્રમાણે વર્ણન આપે છે, હિંદુ ધર્મમાં કેવા ગુણવર્ણનરેલા વિચારો છે તે એ ઉપરથી સમજાશે:—

‘આ જગત્ અન્ધકારમાં ઘેરાયલું હતું. એ અન્ધકાર પ્રત્યક્ષ દેખાય નહિ એવું, ઓળખાય નહિ એવું, શોધાય નહિ અને સમજાય નહિ એવું, બાહે તદ્દન જાંઘમાં ગરક થયલું હતું. પછી અનિવાર્ય

૧. આસીદિદં તમોભૂતમપ્રજ્ઞાતમલક્ષણમ્ ।

અપ્રતર્ક્યમવિજ્ઞેયં પ્રમુક્ષમિવ સર્વતઃ ॥ ૬ ॥

તતઃ સ્વયંભૂર્ભગવાનવ્યક્તો વ્યજ્જયન્નિદમ્ ।

મહાભૂતાદિવૃત્તૌજાઃ પ્રાદુરાસીતમોનુદઃ ॥ ૬ ॥

યોઽસાવતીન્દ્રિયગ્રાહ્યઃ સૂક્ષ્મોઽવ્યક્તઃ સનાતનઃ ।

સર્વભૂતમયોઽચિન્ત્યઃ સ એવ સ્વયમુદ્ભવૌ ॥ ૭ ॥

સોઽભિધ્યાય શરીરાત્ સ્વાત્ સિસૃધુર્વિવિધાઃ પ્રજાઃ ।

અપ એવ સસર્જાદૌ તામ્ વાંજમિવાસૃજત્ ॥ ૮ ॥

તદ્દણ્ડભભવદ્દૈમં સદૃશાંશુસમપ્રભમ્ ।

તસ્મિન્નજ્ઞે સ્વયં બ્રહ્મા સર્વલોકપિતામહઃ ॥ ૯ ॥

તસ્મિન્નણ્ડે સ ભગવાનુવિત્વા પરિવત્સરમ્ ।

સ્વયમેવાત્મનો ધ્યાનાત્તદ્દણ્ડમકરોદ્ દ્વિધા ॥ ૧૨ ॥

તામ્યાં સ શકલામ્યાં ચ દિવં ભૂમિં ચ નિર્મમે ।

મળ્યે વ્યોમ દિશઃપ્રાણાવપાં સ્થાનં ચ શાશ્વતમ્ ॥ ૧૩ ॥

મનુસ્મૃતિ, આપા. કર્તા.

‘અપ્રજ્ઞાત એટલે અપ્રત્યક્ષ-સકલ પ્રાણીઓ સમજાય છે તે પ્રજ્ઞાત કહેવાય છે તેવું નહિ ।
ગમ્ય નહિ એવું, અપ્રતર્ક્ય-તર્ક ન કરી શકાય એવું
અભાવને ‘લીધે શબ્દથી પણ અવિશેષ.’

ભગવાન સ્વયંભૂ પોતે જાતે અવ્યક્ત રહી, પંચ મહાભૂત અને બીજા પદાર્થો સાથે વિશ્વને વ્યક્ત કરાવવા પ્રકટ થયા અને અન્ધકારને દૂર કર્યું. જે ઇન્દ્રિયોથી ગ્રહણ કરી શકાતો નથી, સૂક્ષ્મ, અવ્યક્ત, અને સનાતન છે, સર્વ જૂતોનું તત્ત્વ છે અને અચિન્ત્ય છે તે જાતે પ્રકટ થયો. તેણે કામના કરી; પોતાના શરીરમાંથી જુદાં જુદાં પ્રાણીઓને ઉત્પન્ન કરવા ધારી પ્રથમ જળ ઉત્પન્ન કર્યું અને તેમાં બીજા મુક્યું. એ (બીજ) સૂર્યના જેવું પ્રકાશમાન, સુવર્ણનું અંડ-ઈંડું થયું. તેમાં પોતેજ બ્રહ્મા સર્વ લોકના પિતામહ તરીકે જન્મ્યા. તે ભગવાને તે અંડમાં એક વરસ રહી, પોતાના ધ્યાનથીજ તે અંડના બે ભાગ કર્યા. એ બે કકડાઓ વડે તેણે સ્વર્ગ અને પૃથ્વી સમ્પાદી અને વચ્ચે આકાશ, આઠ દિશા, અને જળનું શાશ્વત સ્થાન-એ મુક્યાં. ”^૧

વિષ્ણુપુરાણમાં એ અદ્ભુત અંડ વિષે નીચે પ્રમાણે વર્ણન છે:-

“ તેની યોગે ભેદ પર્વત જેટલી વિશાળ હતી અને પર્વતોની બનેલી હતી મોટા સાગરોના જળથી તેનું પોલાણ ભરાઈ ગયું હતું. એ અંડમાં બ ડો, નરેન્દ્રો, અને પર્વતો હતા, ગ્રહો અને વિશ્વના વિભાગો, દેવો, રાક્ષસો, અને મનુષ્યજાતિ હતાં. સ્પષ્ટ એ અંડમાં એક હજાર વર્ષ (એક “ દેવ ” વર્ષ) રહ્યા ત્યાર પછી તે અંડ ક્ષટ્યું અને ધ્યાનથી બ્રહ્મા તેમાંથી બહાર નીકળ્યા અને સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાનું કામ શરૂ કર્યું. ”^૨

મહાભારત અને બીજાં કેટલાંક પુરાણોમાં બ્રહ્માને અંડમાંથી નહિ, પણ વિષ્ણુના નાભિકમળમાંથી નીકળેલા વર્ણવ્યા છે.

રામાયણમાં (૨. ૧૧૦-૧૨) સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિનું એથી ભિન્ન વર્ણન આપ્યું છે. વસિષ્ઠ કહે છે:-

૧ મૂરકૃત ‘ મૂળ સંસ્કૃત ગ્રન્થોના વચન, ’ અંક ૪ પૃ. ૩૧.

૨ વિક્રિન્સકૃત ‘ હિંદુપુરાણ, ’ પૃ. ૧૦૦,

“ હે લોકનાથ, મારી પાસેથી તમે આ લોકોની ઉત્પત્તિ (ઉત્પત્તિનું વર્ણન) બાણો. સર્વ જળજ હંતું અને તેમાં પૃથ્વી ઉત્પન્ન થઈ. પછી સ્વયંભૂ અક્ષા દેવતાઓની સાથે ઉત્પન્ન થયા. તેણે વરાહ થઈ પૃથ્વી (પોતાના પ્રબળ દાંત પર) ઊંચી કીધી અને પોતાના પુત્રો, સાધુ પુરુષો (ઋષિઓ) સાથે આખું જગત્ પેદા કર્યું.”

સૃષ્ટિક્રમનું વૉર્ડ વધારે વિગતવાર વર્ણન આપે છે:-અક્ષાએ પ્રથમ જળ ઉત્પન્ન કર્યું, પછી પૃથ્વી, પછી તેણે પોતાના મનમાંથી કેટલાક અક્ષરિઓ (‘ દેવર્ષિ ’ માટે ભાગ ઝળે, પ્રકરણ ૧૧ સુ’ જુઓ) અને ચાર સ્ત્રીઓ ઉત્પન્ન કરી. પછી એના હાથમાંથી ક્ષત્રિયો, બાંધમાંથી વૈશ્યો, અને પગમાંથી શૂદ્રો ઉત્પન્ન થયા. આ પ્રમાણે હિંદુઓની સર્વ સામાજિક વ્યવસ્થા ઉત્પન્ન થઈ અને અપાર પેટા જ્ઞાતિના લેહ સાથે જ્ઞાતિપદ્ધતિ પણ ઉદ્ભવ પામી. વળી એમ કહે છે કે અક્ષાની આંખમાંથી સૂર્ય અને મનમાંથી ચન્દ્ર ઉત્પન્ન થયા, અને તેણે, હાલ જોવામાં આવે છે તેવા, ગ્રાણી અને વનસ્પતિના સર્વ જિન્ન આકારો પોતાના શરીરમાંથી ઉત્પન્ન થયલાં જીનેમાંથી પેદા કર્યાં.”

પુરાણોમાં કહ્યું છે કે અક્ષાને પ્રથમ પાંચ મસ્તક હતાં, પણ ચિત્રોમાં ચાર મસ્તકવાળા રક્ત મનુષ્ય તરીકે તેનું પ્રદર્શન કરવામાં આવે છે. તે શ્વેત વસ્ત્ર પહેરે છે અને તેનું વાહન હંસ છે. તે એક હાથમાં દંડ અને બીજામાં શિક્ષાપાત્ર રાખે છે.^૧

અક્ષાનાં પાંચ મુખની સમજૂતી આપવા નીચેની વાર્તા આપવામાં આવે છે:—“ અક્ષાએ મનુષ્યરૂપ ધારણ કર્યું અને તેનું અર્ધ શરીર ઉત્પન્ન થયું એટલે તેણે તેમાંથી એક કાન્તિવતી શતરૂપા

૧. અપોધ્યાકાણ્ડ, ૧૧૦મો સર્ગ, ૨, ૩ ને ૪ શ્લોકો. બાપાં કર્તા.

૨. વિહિન્મરૂપ “ હિંદુપુરાણ, ” ૫૦ ૧૦૦.

જનાવી, પણ તેમ કરવામાં તેના શરીરનો જસએ ભાગ ઓછો થયો નહિ. તે એવી તો સુંદર હતી કે તેના રૂપથી તે તેના પર મોહ પામ્યા; પણ તે પોતાના શરીરમાંથી જન્મી હતી, તેથી તેણે તેને પોતાની પુત્રી વિચારી અને પોતાના વિકાર માટે લગ્ન પામ્યા. કામ અને શરમની વચ્ચે લડાઈ થતી હતી ત્યારે તેની તરફ પોતાની આંખ સ્થિર રાખી તે નિશ્ચલ થઈ રહ્યા. શતરૂપા આ સ્થિતિ સમજી ગઈ અને તેની દૃષ્ટિથી દૂર થવા ત્યાંથી ચાલી ગઈ. બ્રહ્માથી હાલી શકાતું ન હતું; પણ હજી તેને જોવાને આતુર હોવાથી તે જે દિશાએ ગઈ તે દિશા તરફ એક મુખ ઉત્પન્ન કર્યું. તેણે ચાર વાર જગા બદલી અને પૃથ્વીની ચાર દિશા તરફ તેટલાંજ મુખ બ્રહ્માના માથામાંથી ઉત્પન્ન થયાં.”^૧ એમ કહે છે કે તેનાં ચાર મુખમાંથી ચાર વેદો નીકળ્યા.

પાંચમું માથું જતું રહ્યું તે વિષે મહાભારતમાં નીચે પ્રમાણે વર્ણન આપ્યું છે:—

એક દિવસ વિષ્ણુની સમક્ષ ઋષિઓએ (દેવર્ષિઓએ) બ્રહ્માને પૂછ્યું કે બ્રહ્મા, શિવ, અને વિષ્ણુ, એ ત્રણમાં મોટામાં મોટું કોણ ? બ્રહ્માએ કહ્યું કે હું મોટો; તે પરથી બ્રહ્મા ને વિષ્ણુની વચ્ચે લડાઈ થઈ. આખરે તેમણે એ વિષે વેદનું પ્રમાણ જોવા કબૂલ કર્યું. પવિત્ર વેદપુસ્તકમાંથી એમ જણાયું કે એ સન્માન શિવનું છે. બીજા બે દેવો સામા થયા ને બોલી બિઠ્યા કે ‘ભૂતોના પતિ, રમશાનમાં આનન્દ માનનાર, આખે ડીલે ભસ્મ ચોળેલી એવા નૃગ ભક્ત, ઝરડાઈ ગયેલા દેખાવવાળા, જટાધારી ને સર્પથી ભૂષિત થયેલા, એવા શિવ સર્વમાં શ્રેષ્ઠ શી રીતે હોય ?’ તેઓ આમ કહેતા હતા એટલામાં મનુષ્યરૂપ ધારણ કરી વિશાળ અને ભયંકર રૂપમાં શિવ તેમના મોં આગળ ખડા થયા. તેમને જોઈ બ્રહ્માનું પાંચમું માથું ક્રોધથી રક્ત થઈ ગયું અને બોલ્યું, ‘હે ચન્દ્રશેખર, હું તમને સારી પેઠે જાણખું છું; કારણ કે તમે મારા માથામાંથી ઉત્પન્ન

થયા છે અને તમે રોયા માટે મેં તમને રુદ્ર કહ્યા. તેટલા માટે તમે જલદી મારે પગે પડો એટલે, હે પુત્ર ! હું તારૂં રક્ષણ કરીશ. ' આ અભિમાનના શબ્દ સાંભળી શિવને ઘણો ક્રોધ ચડ્યો અને તેના ક્રોધ-માંથી ભૈરવ નામનું ભયંકર સ્વરૂપ ઊભું થયું, તેણે ડાબા હાથના અંગુઠા વડે બ્રહ્માનું માથું કાપી નાખ્યું. ”^૧ દુનિયાને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરનાર આ કેવો દેખાવ ! ભૈરવના ડાબા હાથના અંગુઠાના નખથી મોટા સ્ખંડાનું માથું કપાઈ ગયું !

બ્રહ્માનો દેખાવ પૂજ્ય છે, કાર્ય ગ્રાહ છે, અને નામ ગૌરવવાળું છે, તોપણ એની નીતિનો વૃત્તાન્ત અદેખાઈ કરવા જેવો નથી. તે ત્રણ લોકના સર્જનહારે પોતાની પુત્રી સાથે અનીતિનું કામ કર્યું અને એ ભયંકર અપરાધ માટે તેને યાદીના દેવોએ શિક્ષા કરી કે તમારી પૂજા કરવામાં નહિ આવે. વળી મયપાનનો બીજો અપરાધ પણ તેને શિર મૂકવામાં આવે છે, તેમજ સ્કન્ધપુરાણમાં એક નિર્લંબ વાત છે,^૨ તેમાં અસત્ય બોલવાનો દોષ તેને લગાડ્યો છે ને સાબીત કરવામાં આવ્યો છે. તેની પૂજા લગભગ બંધ થઈ છે તેનું આ પણ એક કારણ છે:-

“ તમે બાલિશ રીતે અને મન્દ બુદ્ધિથી અસત્ય બોલ્યા છે, તેથી હવે પછી કોઈ તમારું પૂજન કરશે નહિ. ”

હિંદુસ્તાનમાં આજ તેની ભાગ્યેજ પૂજા થાય છે. માત્ર બેજ મંદિર જોવામાં આવે છે, એક રજપુતાનામાં ચુધ્કર તલાવ પાસે, અને બીજું આણ્ણ પર્વતની પાસે ઈડર આગળ. એ બંને વાત છે કે આવી રીતની મના છે તેમ છતાં બ્રાહ્મણો પ્રાતઃકાળ અને સાયં-કાળની સંધ્યામાં મન્ત્ર બોલે છે તેમાં બ્રહ્માનું વર્ણન આવે છે અને મધ્યાહ્ને તેને કોઈ વખત પુજ્ય અર્ચે છે અને કોઈ વખત ધીનો હોમ કરે છે.

૧ વિહિન્સકૃત ‘ હિંદુપુરાણ, ’ ૫૦ ૧૦૨.

૨ કૈનેડિકૃત ‘ હિંદુપુરાણ, ’ ૫૦ ૨૭૧.

પણ ખીજ દેવોના વૃત્તાન્ત એવાજ દોષલરેલા છે, છતાં તેઓની પૂજા બારી છે. હાલ બ્રહ્માનું ભાગ્યેજ સન્માન કરવામાં આવે છે તેનું ખરું કારણ એ છે કે તેણે માત્ર એક સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાનું જ કામ કર્યું છે અને તે કામ થઈ રહ્યું એટલે હિંદુ પ્રજાનો તે પરનો પ્રેમ બતો રહ્યો છે.

હિંદુ પુરાણોમાં બ્રહ્માનું આયુષ્ય તેનાં પોતાનાં ૧૦૦ વર્ષ એમ કહ્યું છે અને મનુષ્યનાં ૪૩,૨૦,૦૦૦ વર્ષ તે બ્રહ્માનો એક દિવસ છે ને તે કલ્પ કહેવાય છે. તેની સત્રી પણ એટલીજ લાંબી છે. દરેક કલ્પને અન્તે જગતનો પ્રલય થાય છે અને પોતાની દીર્ઘ સત્રીમાં બ્રહ્મા વિશ્રામ લે છે ત્યાર પછી તેની પુનઃ ઉત્પત્તિ થાય છે.

૨. વિદ્યાદેવી, સરસ્વતી

“હે વાગ્દેવી! જ્યાં નમ્રદ્વિવાળા યાત્રાળુઓ ત્રિવેણીસંગમના તરંગને નમસ્કાર કરે છે તે ઉત્કૃષ્ટ હૃદયમાથી નીકળતી તારી સુખકારક વિદ્યાના અમે તૃપ્તાતુર છીએ.”

સર વિલિઅમ જોન્સકૃત ‘સરસ્વતીસ્તોત્ર.’

હિંદુ લોકોની બધી દેવીઓ પતિની ગૌણ શક્તિઓ છે એમ વર્ણવવામાં આવે છે. એજ પ્રમાણે સૃષ્ટિના કર્તા બ્રહ્માની પત્ની સરસ્વતી હાથપણની દેવી તરીકે પ્રસિદ્ધ છે અને તેનામાં શોધકવૃત્તિ અને કલ્પનાશક્તિના ગુણો છે તે સાધારણ રીતે ઉત્પાદક કહી શકાય. તેને ‘વેદની માતા’ કહી છે અને દેવનાગરી લિપિ તથા સંસ્કૃત ભાષાની યોજનાર તરીકે સન્માન આપવામાં આવે છે. તે લલિત કલાની, સુખ્યત્વે ગાયન અને અલંકારશાસ્ત્રની, પોષક દેવી છે તેથી તેને વાગ્દેવી, એટલે “વાણીની દેવી” કહે છે.

૧ વાયુ, બ્રાહ્મણી, સાવત્રી, એ બધા સરસ્વતીના નામ છે.

૨ આ અલાહાબાદની પાસેનું પવિત્ર સ્થળ, જ્યાં ગંગા, જમના, અને કલ્પિત સરસ્વતી મળે છે તેને લાગુ પડે છે.

‘સરસ્વતી’ શબ્દનો અક્ષરાર્થ “જળવાળી” એવો થાય છે. તે પંજળના એક વહેણાનું પ્રાચીન નામ છે. પ્રાચીન કાળમાં તેને કિનારે દેવોના પ્રોઠ યજ્ઞ કરવામાં આવતા. તેનાં પવિત્ર જળના પ્રવાહને ઘણી યોગ્ય રીતે છટાદાર વાણીના પ્રસાર અને પવિત્ર મન્ત્ર અને પ્રાર્થનાના પાઠમાં સ્વર અને તાલ સાથે સરખાવતા. આથી સરસ્વતી વાણીની પ્રેરનારી, અને વિજ્ઞાન અને વિદ્યાની પોષનારી દેવી તરીકે પોતાનું સ્થાન લે છે.

પાછલાં પુરાણોમાં સરસ્વતીને જુદાં જુદાં નામોમાં પ્રદક્ષાની શ્રી તરીકે વર્ણવી છે:—

૧ નદી તરીકે અર્વાચીન હિંદુઓને જેવી ગંગા તેવી પ્રાચીન હિંદુઓને સરસ્વતી.

ઋગ્વેદ (૧૦-૧૭-૨૦) સરસ્વતીનું નામ કહી કહે છે:—“તે (વાણી), જે, ધીથી શુદ્ધ કરે છે તે અમને ધીથી શુદ્ધ કરે; કારણ કે તેની દેવીઓ અશુદ્ધિ લઈ જાય છે; હું તેમથી શુદ્ધ અને સ્વચ્છ થઈ આવું છું;” અને વળી

“અરે સમૃદ્ધ જળ ! તમે દ્રવ્યના અધિપતિ છો, તમે ઉદ્દૃષ્ટ શક્તિ-વાળા અને અમર છો. તમે ધન અને સંતતિની દેવી છો. સરસ્વતી પોતાના પૂજકને આ ચૈતન્ય અર્પો. ” ઋગ્વેદ ૬. ૫૨-૬.

મન્ત્ર તથા સાધ્યજનું ભાષણ નીચે આપ્યાં છે:—

આપો અસ્માન્માતરઃ શુન્ધયન્તુ ઘૃતેન નો ઘૃતપ્ત્વઃ પુનન્તુ ।

વિશ્વં હિ રિપં પ્ર વહન્તિ દેવીરુદિદામ્યઃ શુચિરાપૂત ઇમિ ॥

મં ૧૦, અં ૨, સૂં ૧૭, ઋં ૨૪.

જગત્પતી માતા જેવું જળ અમને પ્રોક્ષણથી શુદ્ધ કરે; વળી ધૃતથી એટલે ઉદ્ધતથી અમને પવિત્ર કરે છે એવું જળ, અથવા ધૃતથી એટલે ગવ્યથી અમને પવિત્ર કરે છે એવું જળ, પ્રત્યક્ષ ઉદ્ધતથી અમને પવિત્ર કરે; કારણ કે દેવી-દેવનશીલ-પ્રદાસમાન જળ સર્વ પાપને પુરુષ પાસેથી લઈ જાય છે; પછી જળથી શુદ્ધ થયેલો હું સ્તોતા-ઉપર જઈ છું, સ્વર્ગમાં જઈ છું, એવો અર્થ છે.

“અદ્વામાંથી નીકળેલો શબ્દ તે બધાના કાનમાં પેઠો; પછી સ્વર્ગમાંથી દિવ્ય સરસ્વતી ઉત્પન્ન થઈ.”^૧

“આખા હિંદુસ્તાનમાં વિદ્યાર્થીઓ એ દેવીની નિયમિત રીતે પૂજા કરે છે અને પોતાના માનીતા વાહન મોર પર બેઠેલી, વાહિન વગાડતી, અને બેવડા હાથોમાં પુસ્તક પકડતી અને પતિને પુષ્પ આપવા જતી-એવું તેનું ચિત્ર ઘણી હાથ રફૂલો અને કાલેજોના સુખ્ય દ્વારો અને દરવાજાઓ પર માલમ પડે છે. માધ માસની પાંચમે (જાન્યુઆરિમાં) તેની મૂર્તિ આગળ કલેમ, ખંડીઓ, કે પુસ્તક, એ પદાર્થો તે દેવીના યોગ્ય પ્રતિનિધિઓ મનાય છે, તેની આગળ તેની પૂજાનો ખાસ ઉત્સવ ઉજવાય છે. ઘરની પશ્ચિમે કે દક્ષિણે મેજ પર મૂર્તિ કે તેના પ્રતિનિધિને મૂકવામાં આવે છે. ક્રિયા કરાવનાર ગોર પૂજા કરી નેવેઘ ધરે છે ત્યાર પછી, દરેક યજ્ઞ-માનનું નામ ગણાવવામાં આવ્યું હોય છે તે પોતાના હાથમાં પુષ્પ લઈ, તે દેવીની પ્રાર્થના કરી તેને અર્પે છે. ત્યાર પછી હમેશ પ્રમાણે પ્રાદક્ષિણે દક્ષિણા આપે છે અને લોજન કરાવે છે. તેને બીજે દિવસે હિંદુઓ હમેશનું વ્યાવહારિક કામ કરે છે, તોયજ્ઞ કોઈ યજ્ઞ, પુસ્તક લેવું નથી કે લખવું નથી. તેઓ દિવસમાં એકવાર જ જમે છે અને મત્સ્યનો ત્યાગ કરે છે.”^૨

રાત્રીનો છેલ્લો પહોર સરસ્વતીનો ખાસ, પવિત્ર ગણાય છે. મનુસ્મૃતિમાં નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:—

“ગૃહસ્થે પ્રાહ્મ્ય સુદૂર્તમાં-પ્રાણી (અદ્વાની સ્ત્રી) એટલે ભારતી, સરસ્વતી તેના સુદૂર્તમાં એટલે રાતને છેલ્લે પહોરે ધર્મ અને ધાર્મિક કૃત્યો, અને વેદનો અર્થ અને તત્ત્વાર્થ-એ બધાનું ચિન્તન કરવું જોઈએ.” (અધ્યાય ૪ શ્લોક ૬૨).

૧ મહાભારત, શાન્તિપર્વ, ૬૮૧૧.

૨ પૌર્ણિક ‘હિંદુઓ,’ પૃ ૧૦૭.

વિદ્યુપી અને સૌન્દર્યવતી સરસ્વતી ઉપરાંત ધ્રુવાને ગોપકન્યા ગાયત્રી નામની બીજી સ્ત્રી હતી. એ બે સ્ત્રીઓની ઇર્ષ્યા અને પાછળથી થયેલા સમાધાન વિષે સ્કન્દપુરાણમાં એક રસિક વાત કહી છે. શિવ પોતાની પત્ની દેવીને (પાર્વતીને) કહે છે:—

“ દેવિ ! સાંભળો. સરસ્વતીએ ધ્રુવાને કેવી રીતે તન્યા અને તે કારણથી ધ્રુવા કેવી રીતે ગાયત્રીને પરણ્યા તે હું તમને કહું છું. વેદમાં કહ્યું છે કે યજ્ઞ કરવાથી ઘણા લાભ થાય છે, દેવ પ્રસન્ન થાય છે, અને તેઓ પૃથ્વી પર વૃષ્ટિ મોકલે છે.....આ કામને માટે ધ્રુવા, સરસ્વતી, દેવો, અને પવિત્ર મુનિઓ પુષ્કર ગયા; પણ યજ્ઞ કરવા માટે સર્વ વિધિઓ અને ક્રિયાઓ માટે બધી તૈયારી થઈ, ત્યારે સરસ્વતી કંઈ ઘરકામમાં શેકાયલાં હોવાથી ત્યાં હાજર નહોતાં. તે પરથી તેમને બોલાવવા એક ઋત્વિન્ ગયો. પણ તેમણે કહ્યું, ‘ મેં હજી મારાં વસ્ત્ર પહેર્યાં નથી તેમજ બીજાં કેટલાંક કામ પણ કર્યાં નથી. લક્ષ્મી, ગંગા, ઇન્દ્રાણી, અને બીજાં દેવો અને પવિત્ર મુનિની પત્નીઓ હજી આવ્યાં નથી, તો સભામાં એકલી હું શી રીતે દાખલ થાઉં ?

ઋત્વિજે પાછા જઈ ધ્રુવાને કહ્યું કે સરસ્વતી કામમાં છે, માટે આવવાનાં નથી; અને પત્ની વગર આ ક્રિયાઓ કરવાથી શું ફળ મળશે ? ધ્રુવદેવ તેમની રીતલાતથી ગુસ્સે થયા અને ઇન્દ્રને આજ્ઞા કરી કે જાઓ, મારા હુકમ પ્રમાણે મારે માટે જ્યાં મૂલમ પડે ત્યાંથી એક સ્ત્રી લાવો. ઇન્દ્ર એકદમ બહાર નીકળ્યા અને એક તરુણ, મુંદર, અને હસતા મુખની ગોપકન્યા દક્ષિણી માટલી લઈ જતી તેમની નજરે પડી. તેમણે તેને પકડી અને સભામાં લઈ ગયા. પછી ધ્રુવાએ આ પ્રમાણે કહ્યું, ‘ હે પવિત્ર મુનિઓ ! તમને ઠીક લાગતું હોય તો હું આ ગાયત્રી જોડે લગ્ન કરું. ’ તે ઉપરથી ધ્રુવાના ગાયત્રી સાથે લગ્ન થયાં. ગાયત્રીને કન્યાના મંડપમાં લઈ ગયા અને કીમતીમાં કીમતી ભૂષણોથી શણગારી.

આ વખતે વિષ્ણુ, રુદ્ર, અને અન્ય દેવોની પત્નીઓ સાથે સરસ્વતી યજ્ઞસ્થાનમાં આવ્યાં. કન્યાના મંડપમાં ગોપકન્યાને બેઠેલી અને ઋત્વિજોને યજ્ઞ કરતા બોધે તે બોલી બોલ્યાં, “ હે બ્રહ્મદેવ ! તમે મને-તમારી પરણેલી સ્ત્રીને-કાઢી મૂકવાનો પાપી વિચાર કર્યો છે ? તમને કંઈ લગ્ન લાગતી નથી કે કામને વશ થઈ તમે આવું નિર્લગ્ન કામ કરો છો ? તમને દેવોના અને પવિત્ર મુનિઓના મોટા પિતા કહે છે, તોપણ તમે બહાર રીતે એવું આચરણ કર્યું છે કે તેથી ત્રણ ભુવનમાં તમારો તિરસ્કાર થશે. પણ હું માફ મુખ શી રીતે ખતાવું કે મારા પતિથી તબયસ્ત્રી થવાથી હું મને પત્ની શી રીતે કહું ? ” બ્રહ્માએ ઉત્તર આપ્યો, “ ઋત્વિજોએ મને કહ્યું કે યજ્ઞનો સમય જતો રહે છે અને સ્ત્રી પાસે ન હોય તો મારાથી ક્રિયા થાય નહિ....અને ઇન્દ્ર ગાયત્રીને લઈ આવ્યા એટલે વિષ્ણુએ અને રુદ્રે માફ તેની સાથે લગ્ન કર્યું. તેટલા માટે આટલા એક અપરાધની ક્ષમા કરો. હું કદી તમારો ફરીને અપરાધ કરીશ નહિ. ”

આ શબ્દો સાંભળી સરસ્વતી બોલ્યાં, “ યજ્ઞ કરવાથી મેં જે શક્તિ પ્રાપ્ત કરી છે તેથી હું કહું છું કે વરસમાં એક દિવસ સિવાય બ્રહ્માની પૂજા મંદિરમાં કે પવિત્ર સ્થળમાં નહિ થાય. હે ઇન્દ્ર ! તમે આ ગોપકન્યાને બ્રહ્મા પાસે લાવ્યા માટે તમે સાંકળોએ બંધાઈ અન્નદયા દેશમાં કેદી થશો. વિષ્ણુને કહ્યું, તમે એવું બ્રહ્મા સાથે લગ્ન કર્યું માટે તમારે મનુષ્યોમાં જન્મવું પડશે અને દોરોના ગરીબ પાલક તરીકે લાંબો વખત ભટકવું પડશે. પછી ઋત્વિજોને ને બ્રહ્મણોને કહ્યું, હવે પછી તમે દક્ષિણ મેળવવાના લોભથી જ યજ્ઞ કરશો અને લોભથી તીર્થોમાં જશો. ” આ શાપો દઈ સરસ્વતી સલામાંથી આવ્યાં ગયાં; પણ બ્રહ્માની આર્થનાથી વિષ્ણુ અને લક્ષ્મી તેમની પાછળ પડ્યાં અને પાછાં ફરવા વિનવ્યાં. વળી જે શાપો સરસ્વતીએ દીધા હતા તેને સાવિત્રીએ બ્રાહ્મ કર્યો અને બ્રહ્માના સર્વ ભક્તોને સર્વ પ્રકારનાં સુખ મળશે, છેવટે તેમનામાં એકરૂપ પણ થશે, એમ પ્રતિજ્ઞા કરી વરદાન આપ્યું,

સરસ્વતી પાછાં આવ્યાં ત્યારે ધ્રુવાએ તેમને પૂછ્યું કે મારે ગાયત્રીનું શું કરવું તે વિષે તમારી જે ઇચ્છા હોય તે કહો. વળી ગાયત્રી પણ સરસ્વતીને પણ પડ્યાં. તેમણે તેમને બેઠાં કરી કહ્યું, સ્ત્રીએ પતિની ઇચ્છા ને આજ્ઞા માથે ચઢાવવી જોઈએ; કારણ કે જે “શ્રી સ્વામીને ઠપકો દે છે, જે કુરિયાદ કરે છે અને કળ્યાણોર છે, તે મુશ્કા પછી નક્કી નરકમાં પડશે. તેટલા માટે આપણે બંનેએ ધ્રુવાને અનુરક્ત થવું જોઈએ.” ગાયત્રીએ કહ્યું, “બહુ સારું, તમારી આજ્ઞા હું હમેશ માનીશ અને તમારી મૈત્રી મારા જીવન જેવી કીમતી ગણીશ, હે દેવિ ! હું તમારી પુત્રી છું, કૃપા કરી માફ રક્ષણ કરો.”

આ પ્રમાણે બંને વચ્ચે સંપૂર્ણ સમાધાન થયું, પણ સરસ્વતી-એ ક્રોધમાં દીધેલા શાપો આજના લોકપ્રિય હિંદુધર્મમાં આશ્ચર્ય-કારક રીતે ખરા પડ્યા છે.

પ્રકરણ ૩૭

સૃષ્ટિનું રક્ષણ કરનાર વિષ્ણુ અને સપત્તિની દેવી લક્ષ્મી

૧. સૃષ્ટિનું રક્ષણ કરનાર વિષ્ણુ

“હે સ્વયંભૂ દેવ ! તારી પાણી સ્વર્ગીય છે, તું વ્રજમાં રાવન કરે છે તેથી તારું નામ નાસયણ પડયું છે. તને નમસ્કાર.”

સર વિતિચમ જોન્ન.

બધા હિંદુ લોકોના ત્રૈપુત્ર (ત્રિપુત્રના બ્રહ્મ). શૈવ (શિવના ભક્ત), અને-શક્ત (દેવી કે ઐશ્વરી શક્તિના ભક્ત) એવા ત્રણ મોટા વિભાગ થઈ શકે છે, તેથી હિંદુ પુરાણમાં આ દેવનું સ્થાન કેવું અત્યંત છે તે મહેલાઈથી સમજાશે. જુદા જુદા અવતારોમાં વિષ્ણુની પૂજા બીજા કોઈ દેવની પૂજા કરતાં વધારે હિંદુ લોકો કરે છે. એના પૂજકો ઘણે ભાગે ઉત્તરની મજબૂત તથા યક જાતોમાં માલમ પડે છે, એથી ઉલટું, શિવના પૂજકો મુખ્યત્વે કરીને વધારે નરમ દક્ષિણના લોકોમાં જોવામાં આવે છે. શક્તિની પૂજા બાવ-હારિક રીતે બ્રાહ્મણ અને ઐરિયાના ભાગોમાંજ જખાય છે.

વિષ્ણુ એ ત્રિમૂર્તિમાં બીજા છે, પરંતુ એથી કઈ તે અદ્વાથી ઊતરતા છે એમ સમજવાનું નથી. આગળ જોવામાં આવશે તેમ વિષ્ણુ પોતાને સર્વથી શ્રેષ્ઠ માને છે. ‘અદ્વાનું’ ખાસ કામ સૃષ્ટિનું સંરક્ષણ કરવાનું છે. આપણે ‘વાંચીએ છીએ કે “આ દુનિયા સર્જવા પરમાત્માએ પો’ના જમણા પાસામાંથી અદ્વાને, તેનું સંરક્ષણ કરવા ડાબા પાસામાંથી વિષ્ણુને, અને સંહાર કરવા મધ્યમાંથી શિવને પેદા કર્યા.”

૧. પદ્મપુરાણ, વિરિન્સકૃત ‘હિંદુપુરાણ’, પૃ. ૧૧૬ જુઓ.

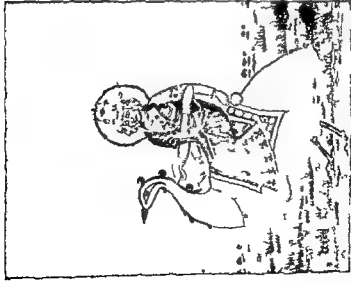
હિંદુ ત્રિમૂર્તિના ત્રણ દેવોમાં વિષ્ણુ મનુષ્યસ્વરૂપને સર્વથી વધારે મળતા છે, તેમજ લક્ષણ, ગુણ, અને સમાનભાવમાં મનુષ્ય-સ્વભાવને યોગ્ય દયાથી પરિપૂર્ણ છે. આથી તે સર્વથી વિશેષ લોક-પ્રિય થયા છે. તેને ચાર હાથ છે. પોતાના ભક્તોનો ઉદ્ધાર કરવામાં જે શક્તિ તે વાપરે છે તે શક્તિના સૂચક એ ચાર હાથ છે (જેવડા અવયવ હોવા એ વિશેષ શક્તિ બતાવવાની હિંદુઓની રીત છે). તેના સમગ્ર દિવ્ય સ્વભાવે કે તેના અશોભે, ભયને અને આકસ્મિક ભારે જોખમને પ્રસંગે પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કરવા પૃથ્વી પર અવતાર લીધો છે. હજી પણ તેઓ સાધુ પુરુષોમાં અને જીવતા આચાર્યોમાં ઊતરે છે એમ માનવામાં આવે છે. ”^૧

વિષ્ણુનાં લક્ષણનું આખેહુજ ચિત્ર વૈષ્ણવોનાં જ્ઞાતિચિહ્નોમાં છે. તેમના કપાળ પર V એ અર્થેજ અક્ષરનું ચિહ્ન, જેમાં ખિન્દુ નીચે આવે છે, તે તેમને ખીબા ભક્તોથી જોળખાવી કાઢે એવું ચિહ્ન છે. આ ચિહ્ન વિષ્ણુને જળની સાથે એકરૂપ કરે છે; કેમકે જળનો સ્વભાવ નીચે વહેવાનો છે. તેમજ શિવેખિન્દુ ઉપર હોય એવો ખુણો શિવનું ચિહ્ન છે તે તેથી જોણું લાયક નથી. તે અગ્નિનું સૂચક છે, તેથી પ્રાણના આપનાર અને નાશ કરનાર બળનું ચિહ્ન છે. આ સંબંધમાં આ વાત કહેવી યોગ્ય છે કે વૈષ્ણવો ઘણી વાર વિષ્ણુને નારાયણ કહે છે. એ શબ્દનો અર્થ મનુસ્મૃતિમાં (અધ્યા. ૧ શ્લોક ૧૦) સમજાવ્યો છે:— ‘ જળને નાર કહે છે; કેમકે તે નરના-પરમાત્માના પુત્રની પ્રથમ સૃષ્ટિ છે; તે (જળ) એનું પૂર્વ અયન-ગતિનું સ્થાન છે, માટે એ નારાયણ-જળમાં ગતિ કરનાર કહેવાય છે. ’ ” તેજને પણ વિષ્ણુની સાથે સંબંધ છે; કેમકે બેજ જળમાંથી ઉત્પન્ન થયું છે એમ કહે છે.

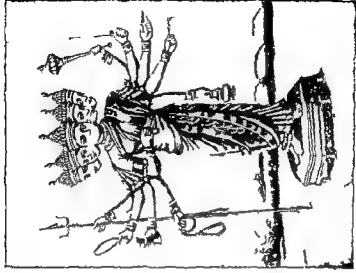
ખરું જોઈએ તો વિષ્ણુને તેજ, ગરમી, હવા, કે પાણી સાથે

૧. મોનિઅર વિલિઅમ્સકૃત ‘ હિંદુસ્તાનમાં ધાર્મિક વિચાર અને જીવન ’, પૃ. ૪૬.

૨. મૂરકૃત ‘ હિંદુ સર્વદેવ, ’ પૃ. ૭૪.

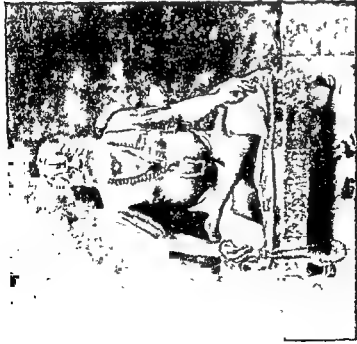

સારિની (ત્રિનારી સરતી) બ્રહ્માના (સર્વનંદારતા)
વાહન બસ પર બેઠા છે અને તેના હાથમા શ્રોત્રકાંડી
ચોપડી અને દામળનો વીંગ છે

બ્રહ્માના બીજમ પત્ની સારિની
પ્રથમ ભાથા સંગે

એક મેટ્રા પ્રેરિત બધા જાણના વિદ્યુત સાથે

અર્ધનારીનટશર હરિહર.
મિત્રી સાથે લોચલતા, મોહિની
સ્વપ્ના વિષ્ણુ

સંખંધ હોય તોપણ એ તો ખુલ્લુંજ છે કે તેનું મુખ્ય કામ ઐશ્વરી વ્યાપકનું (વિષ્ 'વ્યાપવુ', એ સંસ્કૃત ધાતુ ઉપરથી 'વિપ્લુ' શબ્દ આપ્યો છે) અને સજીવ અને નિર્જીવ, સુષ્ટ પદાર્થોમાં ખાસ કામોને માટે પોતાનો અંશ પ્રેરવાનું છે; હાજલ તરીકે, શાલિગ્રામ જેવા પત્થરોમાં, ગંગા જેવી નદીઓમાં, તુલસી જેવા છોડો ને વૃક્ષોમાં, માછલું, કાચળો, અને વસહ જેવાં પ્રાણીમાં અને છેવટે મનુષ્યમાં.^૧

વિષ્ણુ ખીલત બે દેવો કરતાં અધિક બળવાન છે. તેને માટે નીચેની બે વાર્તાઓ આપી છે, તેમાંની એક લાગવત પુરાણમાંની છે—

સરસ્વતીને કિનારે પવિત્ર ઋષિઓ યજ્ઞ કરતા હતા ત્યારે ત્રણ દેવોમાં કયો શ્રેષ્ઠ છે તે વિષે તેમનામાં તકરાર થઈ. તેમણે બ્રહ્માના પુત્ર ભૃગુને એ બાબત નક્કી કરવા મોકલ્યા. તેઓ પ્રથમ બ્રહ્મલોકમાં ગયા અને સત્ય બ્રહ્મણી ઇચ્છાથી સન્માત આપવાનો હુમેશનો આચાર કયાં વિના તેમની સલામાં હાજલ થયા. આ અપમાનથી બ્રહ્માને ક્રોધ ચઢ્યો અને તેમનો નાશ કરવાની તૈયારીમાં હતા, એટલામાં ભૃગુ પોતાનો પુત્ર છે એમ યાદ આવવાથી તેમણે ક્રોધ શમાવી દીધો. પછી ભૃગુ શિવના નિવાસસ્થાન કૈલાસ ગયા. શિવ તેમને ભાઈની જેઠે આલિંગન કરવા ગયા; પણ તે મુનિ આલિંગન કરતાં પાછા હટી ગયા. આવા તેના વર્તનથી ક્રોધ ધામી દેવે પોતાનું ત્રિશુળ લીધું અને તેને મારી નાખવા જતા હતા, એટલામાં પાર્વતી તેમને પગે પડ્યાં અને તેના પ્રાણ બચાવવા વિનવ્યા. પછી તે વિષ્ણુના સ્વર્ગ, વૈકુંઠમાં ગયા અને વિષ્ણુ સૂતા હતા ત્યારે તેની છાતીમાં લાત મારી. ભગવાન નિદ્રામાંથી જાગ્યા એટલે તેમણે ભૃગુને માનપૂર્વક નમસ્કાર કર્યા અને કહ્યું, ' મહારાજ, આપને વન્દન કરું છું. આપ આસન પર બેસવા કૃપા કરો અને અભ્યાગત આવે ત્યારે તેને યોગ્ય માન આપવું જોઈએ તે મેં આપ્યું નથી તે અપરાધની ક્ષમા કરો, તેમજ તમારા સુકુમાર પગને ઇજા થઈ હશે તેને માટે પણ ક્ષમા

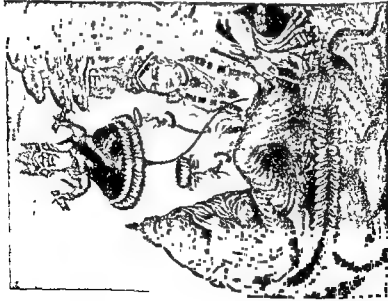
૧. મોનિયર વિલિઅમ્સકૃત ' હિંદુસ્તાનના ધાર્મિક વિચાર અને

કરો. ' પછી તેણે પોતાને હાથે ભૂગુ ઋષિના પગ ચાંપ્યા અને કહ્યું, ' આજ હું અત્યન્ત સન્માન પામ્યો છું; કેમકે હે ભગવન્, તમારા પગની પાપનાશક રજ તમે મારી છાતી પર મૂકી છે. અપમાનના સંબંધમાં આ જવાબ સાંભળી ભૂગુને એવી તો શરમ લાગી કે રોતા રોતા તે ઋષિ લોકો પાસે દોડી ગયા. તેમણે આ સર્વ હંકીકંત બાણી એકદમ ઠરાવ કર્યો કે વિષ્ણુ સર્વમાં મોટામાં મોટા દેવ છે; કેમકે અક્ષમા અને ક્રોધથી મુક્ત છે. ' "

વળી સ્કન્દ પુરાણમાં વર્ણવ્યું છે કે આખી પૃથ્વી જળમય થઈ હતી અને વિષ્ણુ સહસ્રમુખ શેપનાગની છાતી પર લાંબા થઈને સૂતા હતા, ત્યારે તેમની નાભિમાંથી એક કમળ ઉત્પન્ન થયું અને તેનું ઊંચું જતું ફૂલ તરતજ પાણીની સપાટી લગણુ પહોંચ્યું અને તે ફૂલમાંથી બ્રહ્મા નીકળ્યા. બ્રહ્માએ આસપાસ જોયું અને અપાર, વિસ્તૃત આકાશમાં કોઈ ગ્રાણીને જોયું નહિ, તેથી તેમણે પોતેજ પ્રથમ જન્મ્યા છે અને બીજા બધા પદાર્થો કરતાં ઊંચા દરજ્જાના થવા યોગ્ય છે એમ ધાર્યું. તોપણ તેમણે પ્રથમ સમુદ્રમાં શોધ કરવાનો અને મારી સાથે શ્રેષ્ઠ પદ માટે કોઈ તકરાર કરનાર છે કે નહિ તે નક્કી કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેથી તે કમળના નાળ તરફ ચાલ્યા અને વિષ્ણુને ઉદયતા જોઈ ખૂબ પાણીને પૂછ્યું કે 'તમે કોણ છો ?' વિષ્ણુએ કહ્યું, 'હું પ્રથમ જન્મ પામનાર છું' અને બ્રહ્માએ એ વાત સ્વીકારી નહિ એટલે બંને વચ્ચે ભારે કજીઓ થયો. એ તકરાર ચાલ્યા કરી, એટલામાં શિવ બંને યોદ્ધાઓની વચ્ચે પડ્યા અને ગુસ્સાથી બોલ્યા, ' હું ખરેખર પ્રથમ જન્મેલો છું; પણ તમારા બેમાંને જે મારા માથાની ટોચ પર કે પગને તળીએ પહોંચી શકશે તેને હું મારું શ્રેષ્ઠ પદ આપી દઈશ.' બ્રહ્મા એકદમ ચઢ્યા; પરંતુ અપાર સ્વરૂપના પ્રદેશમાં ચઢી ચઢીને થાક્યાને કંઈ વળ્યું નહિ તથાપિ શ્રેષ્ઠ ગણવાનું માન છોડી દેવા ના-ખુશ હોવાથી બૂહું બોલ્યા કે મેં 'શિવના માથાનો સુકુટ જોયો.'

લક્ષ્મીનો જન્મ (૨. લક્ષ્મીની હડીકત જુઓ.)

વાલુ કનર માથા વાળા શેપ પર મેલા છે, ત્યારે લક્ષ્મી તેમના પગ ચાપે છે અને સનૃનાકાર ક્રીડા તેમના નાભિકમળમાં નૃપજ થાય છે.

અભિમાન ને અસત્યના આ બેવડા પાપ માટે શિવે નિર્માણ કર્યું કે બ્રહ્માની પૂજા કે પવિત્ર ક્રિયા કોઈ કરશે નહિ. વિષ્ણુ પાછા ક્યારા અને કબૂલ કર્યું કે હું મહાદેવના (શિવના) પગ બોઈ શક્યો નથી. તે પરથી શિવે કહ્યું કે ‘તમે દેવોમાં સર્વથી પ્રથમ જન્મ્યા છો અને સર્વથી ઊંચું પદ પામવા યોગ્ય છો. આ પ્રમાણે વિષ્ણુ અગ્રે જન્મ પામ્યા છે તે અને નીતિમાં સર્વોપરિ છે તે વાત સિદ્ધ થઈ.’

ત્રણ મોટા દેવોમાં વિષ્ણુજ એકલા વેદના ગ્રાંથીન ધર્મમાં અને અર્વાચીન હિંદુ ધર્મમાં એક નામે પુજાય છે. મઠવેદમાં વિષ્ણુને સૂર્ય કલ્યા છે અને તેના ત્રણ ક્રમ છે—ઉદય, મધ્યાહને માથે આવવું, અને અસ્ત. એ ત્રણ પગલે એ આકાશ ઓળંગે છે એમ વેદના ઋષિઓ ધારે છે. આ વિષ્ણુનું મોટું પરાક્રમ છે અને એ એનો આસ મહિમા છે. આ ત્રણ ચિક્રમ—પગલાં વિષે એમ કહે છે કે એમાંનાં એ—‘ઉદયનુ’ ને ‘અસ્તનુ’—માનવ લોકની પાસે છે અને ત્રીજા પગલા પાસે કોઈથી પહોંચી શકાતું નથી; ગરુડ પણ પોતાના વેગથી ત્યાં જઈ શકતો નથી. તેણે એ ત્રણ પગલાં મનુષ્યલોકના સંરક્ષણ અને હિંતને માટે લયાં કે તેથી તેમના રક્ષણ નીચે મનુષ્ય સુખે ‘જીવી શકે. વચલા પગલાને અથવા જગ્યામાં જાંચા સ્થાનને યોગ્ય રીતે વિષ્ણુનું પરમપદ, ઉત્કૃષ્ટ સ્થાન કહે છે.’

વિષ્ણુ બીજા દેવોથી અવતાર લેવાના લક્ષણથી જુદા પડે છે. (રામ, કૃષ્ણ, વગેરે) તેના ભિન્નભિન્ન સ્વરૂપમાં વિષ્ણુ લાખો માણસોના વિચારનાં બ્યાપી રહ્યા છે અને જીવનને હલમલાવી નાંખે

૧ મૂરટ ‘ હિંદુ સર્વિસ ’, પ. ૧૮.

૨ વિષ્ણુ સૂર્યદેવ તરીકે—“ જે સ્થાનમાંથી વિષ્ણુ પૃથ્વીના સપ્ત લોકમાંથી આત્મા તે સ્થાનમાંથી દેવો અમારું રક્ષણ કરે. વિષ્ણુ આ (દુનિયા) પર આત્મા. ત્રણ સ્થળે તેમણે પોતાના પગલા મૂક્યા. વિષ્ણુનું એ જગ્યામાં જાંચું સ્થાન (સૂર્યનું જગ્યામાં જાંચું સ્થાન) ઋષિઓ જુએ છે. મઠવેદ ૧ ૧૦ ૧૬—૨૨.

છે. અવતારનું કારણ એવું આપવામાં આવે છે કે મનુષ્યજાતિનું સંરક્ષણ કરવાનું વિષ્ણુનું જે શ્રેષ્ઠ કામ તે કામ પરિપૂર્ણ કરવા માટે અવતાર ધારણ કરવામાં આવ્યા હતા. માનવ લોક પર જ્યારે ભારે સંકટ આવી પડે છે અથવા તો રાક્ષસોનાં ક્રૂર ક્રોધોને લીધે તેમનાં મુખ અને વૃદ્ધિમાં દુસ્તર વિધ્ન આવી પડે છે, ત્યારે સંરક્ષક દેવ વિષ્ણુ અદૃશ્ય સ્વરૂપ છોડી કંઈ મનુષ્યનો ઉદ્ધાર કરવા પૃથ્વી પર કોઈ પણ રૂપમાં અવતાર લે છે અને પોતાનું ખાસ કામ પૂરું થાય છે કે સ્વર્ગલોકમાં પાછા ફરે છે.

એ અવતારો વિષે કેનેડિ^૧ કહે છે કે “ એમાંના કેટલાક તદ્દન જગત્પત્ની રચનાને લગતા છે, પણ બીજાઓ ઘણું કરીને ઐતિહાસિક બનાવોને આધારે છે; એમાંના મુખ્ય પુરુષને ધીમે ધીમે ઐશ્વરી શુભો લાગુ પાડવામાં આવ્યા અને છેવટે તેને દેવનો પ્રત્યક્ષ અવતાર માનવા લાગ્યા. ” (‘ હિંદુ પુરાણ, ’ પૃ. ૨૪૪).

૧ “ જે વિષ્ણુએ પૃથ્વીના પ્રદેશો માધ્યા, અને ત્રણ પગલાં મૂકીને, વિશાળ પગલાથી, જર્થ લોક સ્થાપ્યો, તે વિષ્ણુના હું ભિન્ન પરાક્રમે કહું છું. તેટલા માટે વિષ્ણુ પોતાના મહિમા માટે પ્રસિદ્ધ છે, વન્ય પશુ જેવા ભયંકર છે, નાશકારક છે, પર્વતોમા કે (વાદળોમા) વસે છે, અને તેનાં ત્રણ વિશાળ પગલામા સર્વ લોકો ફરિયાદો વસે છે. જેના ત્રણ, મધ્યથી બેરેલાં, અવિનાશી મયકો આપણને આનન્દ પમાડે છે; જે એકલાએ ત્રેવણ વિશ્વને-પૃથ્વી, આકાશ, અને અન્તરિક્ષને-ટેક્યાં, હું તેનું તે પ્રિય સ્વર્ગ પામું, જ્યાં દેવોના ભક્તજનો આનન્દમા રહે છે; તેમને માટે વિશાળ પગલાવાળા વિષ્ણુના હાથમા હાથસ્થાનમાં મળતો ઝરો છે.” ઋગ્વેદ ૧-૧૫૪.

“ તું તારા સરીર વડે અમારા માપથી અત્યન્ત વિશેષ વૃદ્ધિ પામે છે. મનુષ્યો તારા મહિમાને પહોંચી શકતા નથી. અમે પૃથ્વી પરના તારા બંને પ્રદેશો જાણીએ છીએ; તું દિવ્ય વિષ્ણુ દૂરમાં દૂર (પ્રદેશ) જાણે છે. હે દિવ્ય વિષ્ણુ ! જે કોઈ જન્મ પામે છે કે જન્મ પામી ચૂક્યો છે તે તારા મહિમાની અતિદૂર સીમા જાણતો નથી. હાંથ ને વિશાળ આકાશને તે ટેકવ્યું છે; તે પૃથ્વીના પૂર્વ તિખરને ટકવ્યું છે (ઇસાઆહ ૪૦, ૨૨; ૪૫.

આ દેખાવોનું આને ઉત્તમમાં ઉત્તમ કારણ લઈ શકાય અને એ

૧૨, ૧૮ સાથે સરખાવો). હે વિષ્ણુ ! તેં આ બે દુનિયાને જુદી જુદી રેકની છેલ; તેં પૃથ્વીને દરેક બાજુએ પ્રકાશના કિરણોથી ઢાંકી દીધી છે.”
મન્વેદ ૭. ૯૨. ૧-૨.

विष्णोर्नु कै वीर्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि विममे रज्जसि ।

यो अस्केभायदुत्तरं सधस्थं विचक्रमाणस्त्रेधोरुगायः ॥

મન્ ૧ અન્ ૨૨ સૂન્ ૧૫૪ શ્લુ ૧ ॥

હે નરો ! વિષ્ણુનાં—બ્યાપનશીલ દેવનાં—નું વીરકર્મો બધા જગદી કહું છું; જે વિષ્ણુએ પૃથિવીસંબંધી રંજનાત્મક, ક્ષિતિ આદિ ત્રણ લોકના અભિમાની અગ્નિ, વાયુ, ને આદિત્ય રૂપ રજનું વિશેષ નિર્માણ કર્યું. વળી જે વિષ્ણુએ ઉપર રહેલા, અતિવિસ્તીર્ણ, સાથે રહેલા—ત્રણ લોકના આશ્રયભૂતા અંતરિક્ષને આધાર તરીકે નિમ્ન, એટલે અન્તરિક્ષમાં રહેલા ત્રણ લોકને પણ સંખ્યા—અથવા જે વિષ્ણુએ પૃથિવીસંબંધી રજસ્ લોકો (રજસ્ શબ્દ લોકવાચી છે એમ ચારક કહે છે.) એટલે પૃથિવીની નીચેના સાત લોકો સંખ્યા અને ઉપર રહેલા પુણ્યવાનના સહનિવાસને યોગ્ય, ભૂરાદિ સાત લોક સંખ્યા. શું કરતાં ? ત્રણ પ્રકારે પોતે સર્જેલા લોકો પર વિવિધ રીતે પગ મૂકતા. તે કારણથીજ મોટાઓથી જેની કીર્તિ ગવાતી હતી એવા, અથવા અત્યન્ત જેની કીર્તિ ગવાતી હતી એવા વિષ્ણુએ સંખ્યા.

प्र तद्विष्णुः स्तवते वीर्येण मृगो न भीमः कुंचरो गिरिष्ठाः ।

यस्त्रોरुषु त्रिषु विक्रमणेष्वाधિष्ठियन्ति भुવનાनि विश्वा ॥ ૨ ॥

તે વિષ્ણુનું વીર્ય વડે સર્વથી સ્તવન કરાય છે, જેમ બયંદર, કુતિતલ હિંસા વગેરે કરનાર, પર્વતાદિમાં રહેનાર સિંહનાં સર્વ વખાણ કરે છે—વિષ્ણુ પણ મૃગ—શત્રુઓનો શોધનાર, ભીમ—બયંદર, કુચર—સર્વ ભૂમિમાં, ત્રણ લોકમાં ચરનાર—અને ગિરિની પેઠે જંગલ લોકોમાં રહેનાર કે મન્નાદિ વાણીને વિશે હમેશા રહેનાર—એવો વિષ્ણુ પોતાના મહિમાથી વખણાય છે. જે વિષ્ણુનાં ત્રણ વિસ્તીર્ણ પગલામાં સર્વ જીવનો વસે છે.

॥ विष्णवे शुपमेतु मन्म गिरिसितं चरुगायाय वृष्णे ।

य इदं दीर्यं मयंतं सधस्थमेकौ विषमे त्रिभिरित्पदेभिः ॥ ૩ ॥

કારણ પુરાણના સમયના વિચારની વૃદ્ધિ અને વિકાસ સાથે ધરાધર

અમારા કૃત્ય આદિથી હિપ્પન થયેલ મોટું બળવાન સ્તોત્ર અથવા અમારું મનનીય બળ વિષ્ણુ પાસે જન્યો. કેવાની પાસે ? વાણીને વિશે કે હ્રદય પ્રદેશમાં રહેનાર, બહુથી જેની સ્તુતિ કરાય છે, કમોનો જે વર્ષનાર-પૂરનાર છે તેની પાસે વળી જે વિષ્ણુએ આ પ્રસિદ્ધ દશ્યમાન, દીર્ઘ-અતિ-વિસ્તૃત, નિયત, સાથે રહેનાર ત્રણ લોકોને, એક્યોજ, અદ્વિતીય હોઈ, ત્રણ પગલા વડે વિશેષ માખ્યા

यस्य त्री पूर्णा मधुना पदान्यर्क्षायमाणा स्वधया मर्दन्ति ।

य उ त्रिधातुं पृथिवीमुत ग्रामेको दाधार भुवनानि विश्वा ॥૪॥

જે વિષ્ણુના મહુર, દિવ્ય અમૃત વડે પૂર્ણ, ત્રણ પગલા અક્ષય થતા અન્ન વડે તેને આશ્રયે રહેલા પુરુષોને તૃપ્ત કરે છે જોલેજ, પૃથ્વી, અત રિક્ષ, અને સર્વ ભૂતજાત ચૈદ લોક-અથવા તો-પૃથ્વી એટલે તેની નીચેના અતલ, વિતલ આદિ સાત ભુવન, ઘુ એટલે તેની અદરના, ભુવ વગેરે સાત ભુવન, એમ ચૈદ લોકોને, વિશ્વ ભુવન એટલે તેમાં રહેનાર સર્વ લોકોને, ત્રણ ધાતુનો સમાહાર તે ત્રિધાતુ, પૃથ્વી, જળ, ને તેજસ્વ ત્રણ ધાતુથી વિશિષ્ટ થાય તે પ્રમાણે ધારણ કર્યા-હિપ્પન કર્યા, અથવા ત્રિધાતુ એટલે ત્રણ કાળ કે ત્રણ ગુણ સાથે.

तदस्य प्रियमभि पाथो अश्वां नरो यत्र देवयवो मर्दन्ति ।

उरुक्रमस्य स हि वन्धुरित्था विष्णोः पदे परमे मध्व उत्सः ॥૫॥

એ વિષ્ણુનું પ્રિયભૂત તે-સર્વથી સેવાય છે માટે પ્રસિદ્ધ-અન્તરિક્ષ (પાથ-અન્તરિક્ષનું નામ છે), એટલે અવિનશ્વર બ્રહ્મલોક હું વ્યાપુ । જે સ્થાનમાં દેવને-દ્યોતમાન વિષ્ણુને યજ્ઞાદિથી પોતાના ઇચ્છતા નરો તૃપ્તિ અનુભવે છે. અત્યધિક સર્વ જન્મતે વ્યાપ્ત કરનાર વિષ્ણુના હૃદય-નિરતિશય-કેવલ સુખાત્મક સ્થાનને વિષે મધુનો નિષ્પન્ન-પ્રવાહ ચાલે છે આ પ્રમાણે ધરે-ધર તે સર્વનો બન્ધુ છે સાયં માખ્ય, બાપાં કર્તા

परो मात्रया तन्वां वृधान न ते महित्वमन्वञ्शुवन्ति ।

उभे ते विद्म रजसी पृथिव्या विष्णो देव त्वं परमस्य वित्से ॥

મગ ૭ અં ૬ સું ૯૯ ઋં ૧ ॥

અધ્યેસતું આવે છે. વળી એ અવતારોમાં માછલાં, કાચળો, અને વરાહ જેવાં ઊતરતાં જનવરોથી-અર્ધ મનુષ્ય અને અર્ધ પ્રાણીના આકારમાં થઈને-નરસિંહમાં થઈને, વામનાવતાર અથવા મનુષ્ય-

માત્રા એટલે માપથી પર એવા શરીર વડે વર્ધમાન, હે વિષ્ણો ! તારા મહિમાને તેઓ વ્યાપતા નથી-ત્રૈલોક્યમસમ્યે જે તારૂં માહાત્મ્ય તે કોઈ જાણવા સમર્થ નથી. પૃથ્વીથી આરંભીને તારા બે ને લોક-પૃથ્વી ને અન્તરિક્ષ-અમે જાણીએ છીએ, ચક્ષુથી જોઈએ છીએ, બીજું જોઈ શકતા નથી, તું એ પરમ લોકને જાણે છે, તેથી તારો મહિમા કોઈથી વ્યાપી શકાતો નથી.

न ते विष्णो जायमानो न जातो देवमहिम्नः परमन्तमाप ।

उदस्तम्ना नाकंमृष्वं बृहन्तं द्वापर्य प्राचीं ककुभं पृथिव्याः ॥२॥

હે વિષ્ણો ! જન્મતો પુરુષ તારા મહિમાની દૂર સીમાને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. તેમજ જન્મેલો પુરુષ પણ પ્રાપ્ત કરતો નથી. શો તે મહિમા છે તે કહે છે-દર્શનીય, મોટા ઘુલોકને તે જાણે દેખ્યો છે-તે નીચે ન પડે તેમ દેખ્યો છે. તેમજ પૃથ્વીની પૂર્વ દિશાને ધારણ કરી છે. એ ઉપલક્ષણ છે-વિશેષ અર્થ સૂચવનાર છે-અર્થાત્ સર્વ પ્રાણીને તે ભુવનોને ધારણ કર્યાં છે. સાયં માપ્ય, આપાં કર્યાં.

इरावती धेनुमती हि भूतं सूर्यवसिनी मनुषे दशस्या ।

वर्षस्तम्ना रोदसी विष्णवेते द्वापर्य पृथिवीमभितો मयूखैः ॥३॥

હે ઇરાવાપૃથ્વી-પૃથ્વી ને અન્તરિક્ષ-સ્તવન કરનાર મનુષ્યને આપવાની ઇચ્છાથી મુક્ત એવા તમે, અન્નવાળા, ગાયવાળા, અને સુંદર વયસ-ધાતવાળાં થયા છો. એ પ્રસિદ્ધ છે. વિષ્ણુએ પદ ચૂક્યો છે એટલે હે પૃથ્વી ને અન્તરિક્ષ તમેજ પડ્યા થયા છો. હે વિષ્ણો ! એ બંનેને બરાબર ધારણ કરો, પૃથ્વીને હૃદયભુજે ને આકાશને અધોભુજે. વળી પૃથ્વીને સર્વત્ર રહેલા પર્વતોથી તમે ધારણ કરી છે, જેમ આવે નહિ તેમ દૃશ્ય છે. પર્વતો એ વિષ્ણુના આત્મસ્વરૂપ છે; વિષ્ણુ પર્વતોના અધિપતિ છે એવી શ્રુતિ છે. સાયં માપ્ય, આપાં કર્યાં.

જાતિના નાનાંમાં નાના સ્વરૂપમાં અને પછી વીર પુરુષો અને અર્ધ-
દિવ્ય ગુણોથી યુક્ત મનુષ્યોનાં ઉત્તમમાં ઉત્તમ સ્વરૂપ સુધી આપણે
વિકાસ જોઈએ છીએ. કેટલાક આપ્ત ? પુરુષો એમ વિચારે છે કે
આમાંની ઘણી વાર્તાઓ મૂળ કલ્પિત વાર્તા તરીકે લખી હતી, પણ
અર્વાચીન હિંદુ લોકોના ગમે તે ખરૂં માનવાના આશ્ચર્યકારક
સ્વભાવથી કલ્પિત વાર્તાને બદલે એ સત્ય વાર્તા ઘઈ અને આ બનાવો
અદ્ભુત પરાક્રમો ગણાયા.

યમની ગેઠે મરણ પામેલાં પ્રાણી પર સર્વોપરિ અધિકાર મારો
પણ છે એમ વિષ્ણુ કહે છે. કહે છે કે અન્નમિલ નામનો એક
પુરુષ ઘણો કૂર હતો. તે ગાયો ને પ્રાણીઓને મારતો, દાડૂ પીતો, અને
દરરોજ પાપી કામોમાં જીવન નિર્ગમન કરતો. તેના મરણ પછી
યમકિંકરો તેને લેવા આવ્યા અને શિક્ષા કરાવવા સાડૂ યમરાજ
પાસે લઈ જતા હતા એટલામાં વિષ્ણુના ફૂતોએ તેને બચાવ્યો.
યમની નોંધણીકે આ માણસનાં અન્યાયી કર્મોની હકીકતથી ભરેલી
હતી તેથી યમે વૈકુંઠમાં જઈ વિષ્ણુને આમ કરવાનું કારણ પૂછ્યું.
વિષ્ણુએ કહ્યું કે મરણસમયે એણે માડું નામ લીધું છે, એ કારણ
છે, એટલું ખસ છે, મનુષ્યનું જીવન ગમે તેવું પાપી હોય તોપણ
મરતાં મરતાં તે વિષ્ણુનું કે તેના એકાદ અવતારનું નામ દે તો તેનો
અવશ્ય ઉદ્ધાર થાય.

ઘણાખરા હિંદુઓ આ માને છે. છેલ્લી ઘડીએ તેમને માત્ર
'રામ,' 'કૃષ્ણ,' 'નારાયણ,' કે 'હરિ'—જે બધાં વિષ્ણુનાં
પવિત્ર નામ છે તેમાંનું ગમે તે, મહા મહેનતે શ્વાસ લઈને કાઢવાનું-
ઉચ્ચારવાનું છે. એટલું કરશે તો તેમને અવશ્ય સંપૂર્ણ મોક્ષ મળશે.
હિંદુના શબને સફેદ વસ્ત્રમાં વિટાળી વાંસની ઠાઠડી પર બાંધી
બાળવાના ઘાટ પર લઈ જાય છે, ત્યારે ઘણાઓ 'રામ, રામ, સત્ય
નામ'—રામ, રામ, સાચું નામ એમ બોલે છે. વિષ્ણુના અવતારના

આ નામમાંજ યમરાજાનાં દ્વાર ખાંધ કરવાની, યમકિંકરોનો પરાજય કરવાની, અને સ્વર્ગમાં અવસ્થા પ્રવેશ મેળવવાની શક્તિ છે.

આપાઠ માસના (જુન-જુલાઈના) શુક્લ પક્ષની એકાદશીથી કાર્તિક માસના (ઓક્ટોબર-નવેમ્બરના) શુક્લ પક્ષની એકાદશી સુધી દરેક વરસમાં ચાર મહીના વિષ્ણુ શયન કરે છે એવું સામાન્ય માનવું છે. એ ચાતુર્માસ વિષ્ણુ નિદ્રામાં હોય છે ત્યારે દૈત્યો બહાર ફરવા નીકળે છે, તેથી આ ચાર મહીનામાં રક્ષણ કરનારા ઉત્સવો અસાધારણ સંખ્યામાં ઉજવવામાં આવે છે. જે દિવસે દેવ પોઠે છે તે દિવસે સ્ત્રીઓ રક્ષણ તરીકે ગાયના છાણથી ઘર લીંપે છે. તેઓ દિવસે ઉપવાસ કરે છે અને રાત્રે મિષ્ટાન્ન જમે છે. એ ચાર માસમાં લગ્ન કરવાં, ઘરનું છપરૂં સમરાવવું, અને પાટી પર સૂઈ એ અમાંગલિક ગણાય છે. દેવ નિદ્રામાંથી જાગે છે તે દિવસથી શેરડી કાપવાનું કામ શરૂ થાય છે. શેરડીની ઘાણીને કુંકુમથી ચિત્રે છે અને તેના પર દીવા સળગાવે છે. આસરે દોઢેક કુટ જાંચા લાકડાના કકડા પર વિષ્ણુ અને તેમનાં પત્ની લક્ષ્મીની મૂર્તિ છાણ ને માખણની લીટીથી કાઢે છે. એ કકડા પર રૂ, જોડ, રૂળ, ને મીઠાઈ મૂકે છે; હોમ કરવામાં આવે છે અને પાંચ શેરડીને એકઠી મથાળેથી બાંધી તેનું મડળ બાંધવામાં આવે છે. વિષ્ણુ દેવના સૂચક શાલગ્રામના પત્થરને જાંચકે છે અને બધાં એકઠાં ઘઈ ગામડીઆ ગીત ગાય છે તેમાં દેવને લાગતુ થવા અને એ મડળમાં ભાગ લેવા પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે.

નિદ્રાળુ દેવને જગાડવાના મન્ત્રના શબ્દો આ છે:—

‘ વાદળા વેરાઈ ગયાં છે; પૂર્ણ ચન્દ્ર તરતજ સંપૂર્ણ તેજમાં પ્રકાશશે. શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાની આશામાં હું તને ઋતુનાં તાલમાં રૂળનું નૈવેદ્ય ધરાવવા આવું છું. તારી દીર્ઘ નિદ્રામાંથી જાગ, જુવનોના અધિપતિ, લાગતુ થા, લાગતુ થા. ’

વિધિ બરાબર પૂરી થયા પછી, ક્રિયા કરાવનાર બ્રાહ્મણ બહાર કાઢે છે કે માંગલિક મુહૂર્ત આવ્યું છે; પ્રભુ બાગ્યા છે; હવે કાપણીનું કામ શરૂ કરો. તરતજ આખા ગામમાં સર્વત્ર આનંદ અને ઉત્સવ વ્યાપી રહે છે; કાપણી કરી તાબા કૃષ્ણ લાવે છે ત્યારે લોકો ગાયન ને નૃત્યમાં મગ્ન થયલા હોય છે. ”^૧

વિષ્ણુને સાધારણ રીતે ચતુર્ભુજવાળા કૃષ્ણ મનુષ્ય તરીકે દર્શાવવામાં આવે છે; તેના એક હાથમાં ગદા છે, બીજામાં શંખ છે, ત્રીજામાં ચક્ર છે—એ એક બાતનું દ્વર ફેંકવાનું હથિયાર છે અને એ વડે એ પોતાના શત્રુઓને મારે છે—અને ચોથા હાથમાં પદ્મ—કમળ છે; તે નાગ પર શયન કરે છે, જળમાં તેનું વસતિસ્થાન છે; અને તે પૌરાણિક પક્ષી ગરુડ પર સવાર થાય છે.

જે સાધનોથી આ દેવની કૃપા પ્રાપ્ત કરી શકાય છે તે વિષ્ણુ-પુરાણમાં નીચે પ્રમાણે વર્ણવ્યાં છે:—“ જે મનુષ્ય વર્ણાશ્રમ ધર્મ અને સંસ્કારો પાળે છે તે મનુષ્ય ભગવાન વિષ્ણુને પ્રાપ્ત કરે છે, એને પ્રસન્ન કરવાનો બીજો માર્ગ નથી. જે યજ્ઞ કરે છે તે વિષ્ણુને યજે છે, જે જપ કરે છે તે એને જપે છે, જે પ્રાણીઓને ધના કરે છે તે એને ધના કરે છે, કારણ સર્વ હરિમય છે—વિષ્ણુમય છે. જે બીજાનું ભક્તું કરે છે, જે કદી અપશબ્દ ઉચરતો નથી, નિન્દા કરતો નથી, અને અસત્ય બોલતો નથી, જે પરત્વી કે પરધનની તુષણા કંઈ પણ કરતો નથી, જે કોઈનો પણ દ્વેષ કરતો નથી, જે કદી સજીવ કે નિર્જીવ પદાર્થોને પ્રહાર કરતો નથી કે તેમની હિંસા કરતો નથી, જે સર્વદા દેવ, બ્રાહ્મણ, અને ધર્મચુરુની સેવામાં ઉત્તોગી રહે છે, જે સદા સર્વ પ્રાણીનું, પોતાનાં છોકરાંનું, ને પોતાના આત્માનું કલ્યાણ કરવા ઇચ્છે છે, અને જેના શુદ્ધ હૃદયમાં રાગ અને દ્વેષ રૂપ અપૂર્ણતાથી કંઈ પણ આનંદ થતો નથી તેના પર કેશવ (વિષ્ણુનું બીજું

૧ કૃષ્ણ ‘ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં લોકપ્રિય ધર્મ અને લોકકથા,’ રબે અંક, પૃ. ૨૯૯.

નામ છે, ‘જેના અતિસુંદર કેશ છે’) વધારે પ્રસન્ન થાય છે. શાસ્ત્રમાં દરેક વર્ણ અને આશ્રમને માટે જે જે ધર્મો કહ્યા છે તેને, જે પુરુષ અનુસરે છે તેજ વિધ્યુને ઉત્તમ રીતે પૂજે છે. વિધ્યુને પ્રસન્ન કરવાનો બીજો કોઈ માર્ગ નથી.^૧”

ભાગવત પુરાણમાં આ જાયા પ્રકારના ઉપદેશને વધારે દ્રઢ કરવામાં આવ્યો છે:—“વિધ્યુલકતો તેની કૃપા હૃદયના પવિત્ર નિઃસ્વાર્થી પ્રેમર્થી મેળવે છે, ઉત્તમ કુળમાં જન્મથી, અપાર વિદ્યાથી, અતન્ત ધનથી, કે બીજી કોઈ દુનિયાની ચીજથી મેળવતા નથી. તેટલા માટે, હે મનુષ્યો ! હરિ પર પુષ્કળ પ્રેમ રાખો. હું તમને કહું છું કે મનુષ્યના જાયામાં જાયા શુભ છે:—પરમેશ્વર પ્રતિ પરમ પ્રેમ અને ભક્તિ અને સર્વ સર્જેલા પદાર્થો તરફ પૂજ્યભાવ પ્રકટ કરી એ ભગવાનને અત્યન્ત પૂજ્યભાવ દર્શાવવો તે. આ ‘પ્રેમ’ અને ‘ભક્તિ’ એટલે સંપૂર્ણ અને અનન્ય ભાવે ધર્મરમાં લીન રહેવું તે. જેવા પ્રેમે કદરી ધનને માટે તલસે છે, માતા પોતાના નવા બાળક અને પ્રેમી પોતાની પ્રિયાને આહે છે, તેવા પ્રેમે પ્રભુને ભજો. આવો ઉડો પ્રેમ મેળવવાનાં સાધનો નીચે પ્રમાણે છે:—(૧) શુર કે ધર્મના આચાર્ય પ્રતિ પ્રેમ, (૨) ‘ધર્મરમાં પરાયણ રહેનારા માણસો’ અને વિશ્વપ્રેમથી ભરેલા મનુષ્યોનો સમાગમ, (૩) સર્વ કર્મ અને સિદ્ધિ ધર્મરને અર્પણ કરવી—‘અનાસકિતનું’ એ દ્વાર’ છે; (૪) વિધ્યુ પર પ્રેમ રાખવો અને અને શુદ્ધ મનથી એનાં ચરણકમળ નીચે વાસ કરવો; (૫) સર્વ પદાર્થ પર પ્રેમ રાખવો; કેમકે સર્વમાં ભગવાન છે, (૬) કામ, ક્રોધ, લોભ, મદ, અને મત્સર એ દિવ્ય જીવનના આન્તર શત્રુઓ પર હમેશ દાબ રાખવો.”

૨. સંપત્તિની દેવી, લક્ષ્મી

“પછી, કમળ પર બેઠેલી, સૌન્દર્યની પ્રકાશમાન દેવી, અનુપમ શ્રી મોલ માંધી નીકળી.”

લક્ષ્મીનું વધારે સાધારણ નામ શ્રી છે; તે વિષ્ણુની શક્તિ કે કાર્યપ્રવૃત્તિ છે, અલૌકિક રૂપ અને સૌન્દર્યની દેવી છે, અને તેનાં લક્ષણ નિષ્કલંક છે. વિષ્ણુના જોડલો સ્વરૂપો કે અવતારોમાં કોઈપણ દેવ દેખાતો નથી, અને સ્વામીના ચિત્તનું અનુરંજન કરતી લક્ષ્મી પણ ઘણાં સ્વરૂપોમાં માલમ પડે છે. વિષ્ણુ અદિતના પુત્ર તરીકે વામનાવતારમાં જન્મ પામ્યા ત્યારે લક્ષ્મી કમળમાંથી પદ્મા તરીકે ઉત્પન્ન થઈ; તેમણે રામનો અવતાર લીધો ત્યારે લક્ષ્મી સીતા થઈ, અને જ્યારે કૃષ્ણાવતાર લીધો ત્યારે તે રુકિમણી થઈ. એઓ સ્વર્ગીય રૂપ લે છે, ત્યારે તે પણ દિવ્ય સ્વરૂપ ધારણ કરે છે, એઓ માનવનો અવતાર લે છે, ત્યારે તે પણ માનવ રૂપ ધારે છે, આ પ્રમાણે વિષ્ણુને જે જે રૂપ લેવાનું મન થાય છે તે તે રૂપને અનુકૂળ રૂપ લક્ષ્મી પણ ધારણ કરે છે.^૧

આખા હિંદુસ્તાનમાં લક્ષ્મીને સૌન્દર્ય, સંપત્તિ, ને ભાગ્યની દેવી માનવામાં આવે છે. મનુષ્ય ધનાઢ્ય થાય છે, ત્યારે લક્ષ્મી તેની પાસે રહેવા આવી છે એમ કહે છે અને જ્યારે તે વિપત્તિમાં હોય છે ત્યારે તેને ‘લક્ષ્મીએ તજ્યો’ છે એમ કહે છે. સર્વ હિંદુઓના હૃદયમાં તે ભાગ્યની રાણી તરીકે ખિરાળે છે અને તેના મંદિરો નથી તોપણ અત્યંત ઉદ્યોગથી તેની આરાધના થાય છે અને સાક્ષાત્ ધનના પતિ, કુબેરના કરતાં પણ સંપત્તિની વૃદ્ધિને માટે તેની વિશેષ પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે.

રામાયણમાં તેની ઉત્પત્તિ વિષે વર્ણન આપેલું છે તેજ સામાન્ય રીતે સ્વીકારવામાં આવે છે. ગ્રીક લોકોની પ્રેમની દેવી એફ્રોડિટની પેઠે લક્ષ્મીદેવી સમુદ્રમાંથી પ્રકાશ અને કીર્તિની ભરેલી નીકળી આવી; પણ તે તો હિંદુઓના ક્ષીરસાગરમાંથી ઉત્પન્ન થઈ! દેવ અને દાનવોએ સમુદ્રનું મન્યન કરી જે રત્નો-મૂલ્ય ન કરી શકાય

૧. વિષ્ણુપુરાણ, ૫૦ ૮૦, વિટિકન્સે ૫૦ ૧૨૮ મે એનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

એવા અત્યન્ત કીમતી પદાર્થો—નીકળ્યાં તેમાંની તે એક હતી.^૧ લક્ષ્મીની ઉત્પત્તિનું કારણ વિષ્ણુપુરાણમાં આપ્યું છે. વાત આ પ્રમાણે છે:—એક દિવસ, શિવના અંશરૂપ, દુર્વાસા નામના ઋષિ રસ્તામાં જતા હતા, એવામાં તેમને એક મધુર સુગન્ધવાળી માળા લઈને જતી અપ્સરા મળી. ઋષિના કહેવાથી અપ્સરાએ તે માળા તેમને આપી. ગન્ધથી તેમનું ચિત્ત દોભ પામ્યું અને તેઓ નૃત્ય કરવા લાગ્યા. રસ્તામાં, હાથી પર બેઠેલા ઇન્દ્ર મળ્યા. તેમને પ્રસન્ન કરવા ઋષિએ તેમને માળા આપી. ઇન્દ્ર દેવે તે હાથીની ડોકમાં ઘાલી, એટલે હાથી વ્યાકુળ થયો, સૂંઢ વડે તે માળા પકડી, અને જમીન પર ફેંકી દીધી. આથી, પોતાના દાનનો આ પ્રમાણે તિરસ્કાર થયેલો જોઈ ઋષિ નારાજ થયા અને ક્રોધમાં ઇન્દ્રને શાપ દીધો; તેથી તે સમયથી તેમની સત્તા ઘટતી ગઈ. આ ભયંકર શાપનાં પરિણામનો અનુભવ દેવોને થયો, તેથી તેમણે બ્રહ્માની સહાયતા માગી. બ્રહ્મા તેમને મદદ કરી શક્યા નહિ, પરંતુ વિષ્ણુ પાસે લઈ ગયા. વિષ્ણુએ તેમને દાનવો પાસે મદદ માગવા કહ્યું. તેમણે કહ્યું કે જો દેવ અને દાનવો એકઠા થઈ મગુદ્રનું મન્થન કરશે તો તેમાંથી એક પ્રાણી ઉત્પન્ન થશે તે ઇન્દ્રને શાપમાથી મુક્ત કરશે. લક્ષ્મી પ્રકટ થયાં એટલે ઋષિઓ તેમને જોઈ મોહ પામ્યા, ગન્ધવોએ તેમની કીર્તિ ગાવા માંડી, અને અપ્સરાઓ તેમની આગળ નૃત્ય કરવા લાગી. ગંગામા અને બીજી પવિત્ર નદીઓ તેમની પછી પ્રકટ થયાં અને સ્વર્ગના હાથીઓએ તેમના પર પવિત્ર નદીનું જળ રેડયું. ક્ષીરસાગરે તેમને કહી કરમાય નહિ એવાં યુગ્ધોની માળા આપી અને દેવોના શિષ્ય-કારે તેમને રમણીય અલંકારોથી વિભૂષિત કર્યાં. આ પ્રમાણે સ્નાન કરી, વસ્ત્ર સજી, આભૂષણથી અલંકૃત થઈ તે વિષ્ણુની છાતી પર બેઠાં અને પછી દેવોને દિવ્ય અમૃતપાત્ર આપ્યું. અમૃતનું પાન કરી દેવો લડવા ગયા અને ઇન્દ્રનો શાપ દૂર કરવામાં સફળ થયા.”

૧. ‘કૃમ્’ અવતાર, ‘૫૦ ૧૧૧ જુઓ.

૨. વિકિન્સકૃત ‘હિંદુપુરાણ’, ‘૫૦ ૧૩૦-૩૨.

“ ઘણાં વર્ષ વીતી ગયાં પછી એક સુકુમાર નયનવાળી સુંદર કન્યા, જેના પર સૌન્દર્યના અભિમાનનો તરુણ પ્રકાશ પડ્યો હતો તે પોતાની કમળની પથારી પર તરી આવી. સુવર્ણ અને મોતીના જેવા ચળકાટથી તે પ્રકાશતી હતી અને તેજ અને કીર્તિની છાપથી તે દેવી છે એમ સ્પષ્ટ જણાતું હતું. દરેક ગોળ બાહુ ઉપર અનેક રત્ન પ્રકાશતાં હતાં; તેની સુવાળી ભમરો પર મુકુટ સોભતો હતો. તેના મુકુટની નીચે ચક્રચકિત કેશ મોઝાની પેઠે જાંચાનીયા થતા, તેની ગરદન પર અમૂલ્ય મોતી ગળડતાં હોય એવાં દેખાતાં હતાં; તે સ્ત્રી દીપ્તિમાન સુવર્ણ જેવી પ્રકાશતી હતી. દેવોની તે રાણી જમીન પર ફૂટી. તેના અનવધ—દોષરહિત હાથમાં કમળાતું પુષ્પ હતું; અને કમળમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી, કમળાતું પુષ્પ ધારણ કરનાર વિણુને પ્રેમે વળગી રહી. ઉપર દેવો અને નીચે મનુષ્યો તેને સૌન્દર્ય અને સુભાગ્યની રાણી તરીકે બાણે છે. ”^૧

કહે છે કે લક્ષ્મીનાં અલૌકિક લાવણ્ય અને ગુણો જોઈને દેવોને પણ અદેખાઈ આવી અને તે લેવાની ઇચ્છા થઈ. શતપથ બ્રાહ્મણમાં (૧૦. ૪, ૩) આપણને નીચે પ્રમાણે માલમ પડે છે:—

“ ત્યાં પ્રકાશમાન અને કંપતી, જિહ્વી રહેલી જોઈને દેવોને તેને માટે અતિતૃષ્ણા ઉત્પન્ન થઈ અને પ્રભાપતિને વિજ્ઞાપના કરી કે અમને એને મારી ત્યાગવાની અને એના ગુણો લઈ લેવાની રજા આપો. તેણે જવાબ લીધો કે એ સ્ત્રી છે અને પુરુષો સામાન્ય રીતે સ્ત્રીઓની હિંસા કરતા નથી. તેટલા માટે એના પ્રાણ લીધા વગર તમે એની પાસેથી એના ગુણો લો. તે પરથી અજિએ તેની પાસેથી અન્ન, સોમે રાજ્યાધિકાર, વરુણે મહારાજ્યાધિકાર, મિત્રે યુદ્ધની શક્તિ, ઇન્દ્રે બળ, બૃહસ્પતિએ આચાર્યની કીર્તિ, સાવિત્રીએ રાજ્ય, પૂષન્ દેવે (સૂર્યે) તેજ, અને સરસ્વતીએ પોષણ લીધાં. ”

લક્ષ્મી સંપત્તિની દેવી છે, તેથી કેટલીક વાર તેને ‘ અપલા ’ એવું નામ આપવામાં આવે છે. પણ લક્ષ્મીને આવું કલંક લગાડવાનું

કંઈ વાજળી કારણ નથી. તે હમેશ પોતાના સ્વામી સાથે જોવામાં આવે છે અને અચલ સ્વભાવ અને પતિવ્રતાના ધર્મનો તે ઉત્તમ નમુનો છે. સહસ્ર મસ્તકવાળા શૈવ નાગ, જે અનન્તતાનું સ્વરૂપ છે, તે પર વિષ્ણુ પ્રૌઢ શાન્તિમાં શયન કરે છે ત્યારે લક્ષ્મી તેમના પગ ચાંપતી જોવામાં આવે છે. ત્યારે તેના સ્વામી રામનો અવતાર લે છે, ત્યારે લક્ષ્મી પોતાની ઇચ્છાથી ગ્રાસમાંથી સીતારૂપે પ્રકટ થાય છે અને તે પતિવ્રતા સ્ત્રીઓમાં સર્વોપરિ છે. વિષ્ણુ-પુરાણમાં કહ્યું છે કે:—

“શ્રી, વિષ્ણુની પત્ની અને જગત્ની માતા, અમર અને અવિનાશી છે. જેમ વિષ્ણુ નર્વવ્યાપક છે, તેમ શ્રી સર્વત્ર પ્રત્યક્ષ છે. વિષ્ણુ અર્થ ને શ્રી વાણી છે, વિષ્ણુ નય ને શ્રી નીતિ છે. વિષ્ણુ વિચાર અને શ્રી બુદ્ધિ છે, વિષ્ણુ ન્યાય અને શ્રી ભક્તિ છે. દૂકામાં, જે કંઈ પુરુષ કહેવાય છે તે વિષ્ણુ અને સ્ત્રી કહેવાય છે તે શ્રી છે; એ બે મિલાય ખીજું કંઈ નથી”^૧

વિષ્ણુ અને લક્ષ્મીનો પુત્ર કામદેવ-પ્રેમનો દેવ છે.

દીવાળી એટલે દીપાલી-દીવાનો ઉત્સવ કાર્તિક^૨ માસની અમા-વાસ્યાને દિવસે (આઠકોબર-નવેંબરમાં) ઉજવાય છે અને ઘણાં-ખરાં ઉત્તર હિંદુસ્તાનનાં શહેરોમાં ખાસ જોવા લાયક માંગલિક પ્રસંગ છે. દરેક ઘેર રોશની કરવામાં આવે છે કે બારીએ દીવા મૂકે છે અને ઘણી વાર કુવાઓ ઉપર અને ખેતરોમાં રાક્ષસોથી પાકનું રક્ષણ કરવા દીવા મૂકવામાં આવે છે. આ ઉત્સવ ઘણો લોકપ્રિય છે અને સુખ્યત્વે લક્ષ્મીના સન્માનમાં ઉજવાય છે. લોકો એમ માને છે કે સંપત્તિ અને સુભાગ્યની દેવીને ઘૂત રમવાથી પ્રસન્ન કરાય છે. આ કારણથી આ ઉત્સવમાં ઘણો જીગર રમાય છે.

૧ ‘વિષ્ણુપુરાણ,’ ૫૦ ૫૯, વિકિન્સ, ૫૦ ૧૨૮.

૨ ઉત્તર હિંદમાં પૂર્ણિમાએ મહીના બદલાય છે. ત્યાંની કાર્તિક વદિ અમાવાસ્યા તે અહિંની આશ્વિન વદિ અમાવાસ્યા છે.   બાપા ૦ કર્તા.

ખંગાળામા દુર્ગાપૂજના ઉત્સવ પછી લાગલો તરતજ લક્ષ્મીનો ઉત્સવ ઉજવાય છે. દરેક હિંદુના ઘરમા એક ટોપલી માંડવામાં આવે છે તે દ્રવ્ય અને સંપત્તિનો પ્રતિનિધિ મનાય છે, અને તેની પૂજા કરે છે. આ ટોપલી અથવા દાણા ભરવાના માપમા ચોખા ભરે છે, તે પર પુષ્પોની માળા ઢાકે છે, અને પછી હુગડાના કકડાથી ઢાકી દે છે. ગૃહસ્થો પોતાની સામા ટોપલી મૂકી આખી રાત જાગે છે અને લક્ષ્મીના આવવાની રાહ જુએ છે જાગતા રહી તપાસ રાખવામાં ગફલત થાય તો આખું કુટુંબ દુર્દશામાં આવે એવું માનવામાં આવે છે. વળી આ વખત કઈપણ દાન આપવાનું નથી કે પૈસા ખરચવાના નથી કે ખગાડવાના નથી, કેમકે એમ કરવાથી શ્રી અને સંપત્તિની રક્ષક દેવી ગુસ્સે થાય.^૧

પ્રકરણ ૪થું

વિષ્ણુના દસ અવતાર

“અસત્યમાંથી સત્યમાં, અન્ધકારમાંથી પ્રકાશમાં, મરણમાંથી અમરત્વમાં મને દોરવો.”

એક ઉપનિષદમાં પ્રાર્થના.

વિષ્ણુના પ્રકરણમાં સમજાવી ગયા તે પ્રમાણે, કોઈ ભારે વિપત્તિથી દેવો અને મનુષ્યોની જીવંત જોખમમાં આવતી કે કોઈ દુષ્ટ કર્મ દુનિયાને ધુળવતું, ત્યારે પાપને નિર્મૂલન કરી ન્યાય સ્થાપન કરવા માનવના કે અન્ય પ્રાણીના, કોઈ પણ સ્વરૂપમાં સંરક્ષક વિષ્ણુ પૃથ્વી પર અવતાર લેતા. એ અવતારોની ચોક્કસ સંખ્યા માટે નક્કી ખબર પડતી નથી. કેટલાંક હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રોમાં દસ, કેટલાંકમાં ચોવીસ, અને કેટલાંકમાં અસંખ્ય અવતાર કહ્યા છે. તોપણ દસ એ સંખ્યાનો સામાન્ય રીતે સ્વીકાર થયો છે અને એજ સર્વથી વધારે અગત્યના છે. એ દસમાંના નવ અવતાર થઈ ચૂક્યા છે અને દસમો, કવિ કે હજી થવાનો છે.

હિંદુઓ અવતારના સિદ્ધાન્ત વિષે આ પ્રમાણે કહે છે:—“ તે (પરમાત્મા) અનન્ત કૃપા, દયા, પ્રેમ, અને ઉદારતાનો સાગર છે, તેથી પોતાના ખરેખરા અંતરથી સ્વભાવનો ત્યાગ કર્યો વિના તેણે જુદાં જુદાં સરખાં રૂપો ધારણ કર્યો, વખતે વખતે જુદી દુનિયાઓમાં અવતાર લીધા, અને પોતાના લક્ષ્યોને તેમની ઈચ્છા પ્રમાણે ધર્મ, ધન, પાર્થિવ (પૃથ્વી પરનો) પ્રેમ, અને મોક્ષ એ રૂપો આપ્યાં. પૃથ્વીનો ભાર ઓછો કરવાનેજ તે પૃથ્વી પર અવતાર લે છે એમ નહિ, પરંતુ આપણે માનવી જેવા છીએ તેવા એમને મેળવી શકીએ તેટલા માટે તે પૃથ્વી પર અવતરે છે અને પોતાનું સ્વરૂપ દુનિયામાં પ્રકટ કરે છે એટલે આપણે યધા તેને જોઈ શકીએ છીએ. વળી તે એવાં અદ્ભુત

પરાક્રમ કરે છે કે નાનાંમોટાં સર્વ ગ્રાણીનાં અન્તઃકરણ અને આંખને મોહ પમાડે છે. ”^૧

અવતારના સિદ્ધાન્તમાં સત્યનો અંશ રહેલો છે. દૈવરન્ડ ટી. ઇ. સ્લેટર કહે છે:—“ મૂર્તિમાન દેવ, જે દેવ મનુષ્યજાતિ સાથે સમાનભાવ રાખે અને વિપત્તિને સમયે સહાયતા કરે, એવા દેવ પર શ્રદ્ધાવાળા ધર્મને માટે લોકોની ઉદી, અન્તઃકરણની ધ્રુષ્ટાને એ સિદ્ધાન્ત તૃપ્ત કરે છે. જિંદગીનાં પાપો અને દુઃખોમાંથી ઉદ્ધાર કરનાર દેવને માટે લોકોની ધ્રુષ્ટા એ સિદ્ધાન્ત પરથી જણાઈ આવે છે. સંકટને સમયે દેવો મનુષ્યની પાસે આવી શકે છે ને આવે છે એવી શ્રદ્ધામાં મોક્ષનાં વચનનો વિચાર સમાયલો છે; પણ ઈશ્વર પોતાના ઊંચાંમાં ઊંચાં સ્થાનમાંથી નીચે ઊતરી મનુષ્યલોકમાં આવે છે અને મનુષ્યરૂપ ધારણ છે એમ કલ્પના કરવામાં હિંદુઓ પ્રિસ્તિ લોકો સાથે મળતા આવે છે તોપણ એ કલ્પના પ્રિસ્તિ કલ્પનાથી તદ્દન જુદી છે. ”

દિલ્લીરીની વાત એ છે કે આ કલ્પનામાં જૂઠી અને જોડી કાઢેલી બાબતોથી ખરી અને સાચી બાબતને મરડી મચડીને ‘ખોટા સ્વરૂપમાં મૂકી છે. “ આ દેવી અને અર્ધદેવી ગ્રાણીઓનાં સ્વરૂપ અને કર્મો સામાન્ય રીતે રાક્ષસી, ભયંકર, કમકમાટ છૂટે એવી, અને માની ન શકાય એવી બાબતો સૂચવે છે; તેના સૂચીરો જેઓ જાતે અર્ધો દેવ છે તેમનાં પરાક્રમો કલ્પનાને નિર્મયાદ તરંગના પ્રદેશમાં ચઢાવી દે છે; અને આખું ‘પુરાણતું’ શાસ્ત્ર તરેહવાર અને રાક્ષસી ચિહ્નો, કમકમાટ છૂટે એવી સ્પષ્ટિ-અર્ધો ગ્રાણી ને અર્ધો દેવો, મનુષ્યતું ભક્ષ કરનાર દેવો, ઘણાં માયાવાળા રાક્ષસો, અને કંટાળો ઉત્પન્ન કરે એવાં જૂતોના વૃત્તાન્તોથી ખીચોખીચ ભરેલું આપણી નજરે પડે છે ” (મોનિઅર વિલિઅમ્સ).

૧. ભગવદ્ગીતાના વિચારના અનુયાયી, તત્ત્વજ્ઞાની રામાનુજના ગ્રન્થમાંથી ‘એડિન્બરો કોન્ફરન્સ રિપોર્ટ’ માં (૪, પૃ ૧૭૯) કરેલો ઉલ્લેખ જુઓ.

અવતારનો—મનુષ્યરૂપ ધારણ કરવાનો—વિચાર એ હિંદુ લોકોના ધર્મસંબંધી વિચારોમાં બેશક મોટો વિકાસ દર્શાવે છે. દુનિયાને મદદ કરવા માટે ઈશ્વર સ્વર્ગમાંથી ઊતરે ને મનુષ્યરૂપ ધારણ કરે એ ધારણામાં કંઈ ઉંડું સત્ય ગર્ભિત હોવું જોઈએ. નવ અવતારોનાં વર્ણન લખાઈ ગયાં છે તેમાં પહેલા અવતારો પ્રાણિરૂપે કે અંશે પ્રાણિરૂપે છે અને પાછલા વીરપુરુષરૂપે છે—કાચબાના અવતાર પછી મત્સ્યનો, અને વરાહના અવતાર પછી નરસિંહનો આવે છે. પછી વામના-વતાર અને પછી પૂર્ણ વૃદ્ધિ પામેલા સ્વરૂપના વીર પુરુષોના પરશુરામ, રામચન્દ્ર, કૃષ્ણ, અને બુદ્ધના—અવતાર આવે છે. પ્રાણિસ્વરૂપના અર્થ વિષે આપણે માત્ર કલ્પના જ બાંધી શકીએ. પણ પાછલાં સ્વરૂપો વિષે આપણે કહી શકીએ કે તેઓ બધા વિષ્ણુના અવતાર છે, તેથી તે દેવની પૂજા સર્વત્ર ચાલતી હતી તે સમયમાં એ કલ્પનાઓ ઉત્પન્ન થઈ છે. પરશુરામની વાતમાં આપણે પ્રથમ ખરેખરી હકીકત જોઈએ. છીએ. આદ્યારણવર્ગની ક્ષત્રિયવર્ગ સાથેની જુસ્સાબંધ લડાઈ અને છેવટે આદ્યારણવર્ગનો વિજય, એના પરિણામ તરીકે એ વાતોને આપણે ઓળખી શકીએ છીએ અને રામચન્દ્ર, કૃષ્ણ, અને બુદ્ધમાં, પ્રથમ કથારૂપ વીર પુરુષો અને પાછળથી સમર્થ દેવો એમ બેવડા વિકાર પામેલા ખરા પુરુષો આપણે કમૂલ કરીએ છીએ. અહિં આપણે ઇતિહાસને મળતા આવતા સ્વરૂપમાં આવીએ છીએ અને આપણા યગ નક્કર જમીન પર અડકતા લાગે છે—આપણે વિશ્વાસ રાખી શકાય એવા પ્રદેશમાં આવ્યા હોઈએ એમ લાગે છે. હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસના કોઈ પ્રાચીન સમયમાં આ વીર પુરુષો ખરેખરા થઈ ગયાં એવો સંભવ છે એમ માનતાં આપણે આવકો ખાતા નથી.

વિષ્ણુના દસ અવતાર નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) મત્સ્યાવતાર કે માછલાનો અવતાર

પ્રાચીન સમયમાં એક મોટા જલપ્રલયે દુનિયાને વેરાન કરી નાખી તે વિષે હિંદુ લોકોના ગ્રંથોમાં ઘણું ઠેકાણું વર્ણન કરેલું છે.

જીનીસિસના ગ્રન્થમાં રેલને વિષે વર્ણન આપેલું છે તેની સાથે આ જલપ્રલય ઘણો મળતો આવે છે. એ રેલમાં મનુષ્યજાતિનો તદ્દન નાશ થતો અટકાવવા માટે વિષ્ણુ ગોટા માછલાના સ્વરૂપમાં પ્રકટ થયા અને મનુને નાશમાંથી બચાવ્યો. એ મનુ નવી માનવજાતિનો પ્રથમ પુરુષ થયો. સર્વત્ર પાપ ફેલાયું હતું એવા અપવિત્ર જમાનામાં પોતાની પવિત્રતાથી મનુએ નોઆની પેઠે પરમેશ્વરની કૃપા મેળવી. વાર્તા નીચે પ્રમાણે છે—

“પ્રાચીન સમયમાં મનુ નામનો એક પવિત્ર પુરુષ હતો. તેણે તપ અને પ્રાર્થનાથી સ્વર્ગના નાથની કૃપા પ્રાપ્ત કરી હતી. એક દિવસ તેને માટે નહાવાનું પાણી આણ્યું. તેના હાથ ધોવામાં આવ્યા, એટલામા એક નાની માછલી જળમાંથી નીકળી આવી અને મનુષ્યવાણીમાં તેને કહ્યું, ‘તું મારી સંભાળ લઈશ તો હું તને બચાવીશ.’ મનુએ પૂછ્યું, ‘તું મને શેમાંથી બચાવીશ?’ માછલીએ કહ્યું, ‘રેલમાં સર્વ પ્રાણીઓ તણાઈ જશે, તેમાંથી હું તને બચાવીશ.’ મનુએ કહ્યું, ‘હું તારું રક્ષણ શી રીતે કરું?’ માછલીએ જવાબ દીધો, ‘ત્યાંસુધી આપણે નાના છીએ, ત્યાંસુધી આપણે હમેશા નાશના ભયમાં છીએ, કારણ કે માછલી માછલીનું ભક્ષ કરે છે. તેટલા માટે મને એક ઘડમાં રાખ, અને હું ઘડા કરતાં મોટી વધુ ત્યારે ખાડી ખોદી મને તેમાં રાખ. હું ખાડી કરતાં પણ વધુ ત્યારે મને સમુદ્રમાં લઈ જા-એટલે ત્યાં મને જોખમ પહોંચી શકશે નહિ.’ મનુને આ પ્રમાણે બાધ આપ્યા પછી, તરતજ તે માછલું ગોટું થયું અને તેને ફરી કહ્યું, “ફલાણે વરસે જળપ્રલય થશે, માટે એક વહાણ બાંધ અને મારું સન્માન કર. પૂર વધે એટલે તું વહાણમાં દાખલ થજે; હું તારું રક્ષણ કરીશ.” આ ઉપરથી મનુ આજ્ઞા પ્રમાણે વત્યો. તેણે તે માછલાને બચાવી સમુદ્રમાં સહીસલામત મૂક્યું. જે વરસે તેને વહાણ બાંધવાનું કહ્યું હતું તેજ વરસમાં તેણે વહાણ બાંધ્યું, માછલાનું સન્માન કર્યું, અને રેલ આવી ત્યારે તે વહાણમાં આસરે

નિષ્કલ્પના દસ અવતાર.

- (૧) માર્ત્ય (માણસ), (૨) કૃમ્ (કાચળો), (૩) વરાહ (કુકર), (૪) નરસિંહ, (૫) વામન,
(૬) પરશુરામ (ફરસી સાથે) (૭) રામચન્દ્ર, (૮) હેન્રી, (૯) બુદ્ધ, (૧૦) કલિક.

લીધો. તરતજ તે માછલું તરતું મનુની પાસે આબ્યું અને તેના શીંગડા સાથે મનુએ પોતાના વહાણનું દોરડું મજબૂત બાંધ્યું. આ પ્રમાણે પાણીમાં તણાતો મનુ ઉત્તર પર્વતની પેલી તરફ ચાલ્યો ગયો. પછી માછલાએ મનુને કહ્યું, 'મેં તારું સ્થળ કયું છે; તરતજ વહાણને પેલા ઝાડ સાથે બાંધ; પણ પાણી ખૂબ જલદી ઊતરવા માંડ્યો તે તારા પગ નીચેથી જતું રહે તે પહેલાં તું ધીમેથી પર્વત પરથી ઊતરી પડજો.' એ પ્રમાણે ઉત્તર પર્વત ઉપરથી તે ઊતરી પડ્યો. જળપ્રલયે બધાં પ્રાણીઓનો નાશ કર્યો હતો. માત્ર મનુજ છવતો રહ્યો હતો. "

આ વર્ણનમાં ખીબા વર્ણન કરતાં સહેજ ફેરફાર છે. પુરાણોમાં આપણને એમ માલમ પડે છે કે મનુ ઉપરાંત સાત દેવર્ષિઓ,^૧ ધ્રુવાના માનસિક યુગ્રો, અને તેમની સ્ત્રીઓને પણ મત્સ્યે પ્રલય-માથી બચાવ્યાં હતાં. એ બધાંએ પાછળથી આ ગૃહિ પાછી ભરી નાખી છે. વળી એમ પણ કહે છે કે મત્સ્યાવતારનો હેતુ ચાર યવિત્ર વેદોનું સંરક્ષણ કરવાનો હતો. પૃથ્વી જળમાં ડૂબી ગઈ એટલે એ યવિત્ર વેદો પણ ડૂબી ગયા અને જ્ઞાનના અભાવને લીધે દુનિયાની પાવત્રાલી થવાને ભય હતો. પછી 'વિષ્ણુએ મત્સ્યનું રૂપ ધારણ કર્યું, પાણીમાં ઊતર્યો, અને એ યવિત્ર પુસ્તકોને પાછાં પ્રકાશમાં આણ્યાં.

(૨) કૃમાવતાર અથવા કાચબાનો અવતાર

હિંદુ પુરાણોમાં દેવ અને દાનવોની વચ્ચે સતત વિગ્રહ ચાલ્યા કરવાનું વર્ણન છે. અસુરો દારુણ તપ આચરી ધારવાર વર-દાન મેળવતા ને તેથી તેઓને દેવોના પર પ્રાધાન્ય મળતું. આવા એક પ્રસંગે આ અવતાર થયો છે. દેત્યોનું બળ સર્વોપરિ થયું હતું અને દેવોએ વિષ્ણુની પ્રાર્થના કરી કે અમને અમારી જતી રહેલી સત્તા મેળવી આપો. વિષ્ણુએ જવાબ દીધો:-

“હે દેવો ! તમે તમારી સત્તા પાછી મેળવશો. હું તમને આજ્ઞા કરું છું તેમ તમારે માત્ર કરવાનું છે. આ તમારા શત્રુઓ સાથે સંધિ કરી શાન્ત રીતે એકઠા થાઓ. દરેક દિશાએથી જુદી જુદી જાતના છોડો અને ઔષધિઓ એકઠાં કરો. તેને ક્ષીર-સાગરમાં નાખો. મન્દર પર્વતનો મન્થનદંડ-રવૈ ખનાવો, અને વાસુકિ નાગને વલોવવાનું દોરડું-નેતરું કરો. બધા એકઠા થઈ સમુદ્રને વલોવો, એટલે તેમાંથી બળ અને અમરત્વનું મૂળ એવો પીવાનો પદાર્થ નીકળશે. ” ૧

આ અમર પાન તે જીવનનું જળ, અમૃત હતું. એ અને ખીજ કેટલીક અમૂલ્ય ચીજો પ્રલયમાં નાશ પામી હતી. દેવોએ મન્થન કરવાનું શરૂ કર્યું. વિષ્ણુ કાચળાનું રૂપ લઈ સમુદ્રને તળીએ બેઠા; અને દેવો ને દાનવોને મન્દર પર્વત હલાવવા સાથે પોતાની વિશાળ પીઠ મધ્યખિંડુ તરીકે વાપરવા કહ્યું. અમૃતનું પાન કરીને દેવો પાછા તાજ થયા અને “ શત્રુઓને મારી કાઢ્યા. તેઓ જાણેથી ગબડતા ગબડતા છેક નીચામાં નીચા નરકમાં પડ્યા. ”

સમુદ્રમન્થનને સમયે જે અમૂલ્ય અને નમુનાદાર રત્નો બચ્યાં હતાં તેની યાદી^૧ નીચે આપી છે:-

- (૧) અમૃત, અમરપણું આપનાર.
- (૨) ધન્વન્તરિ, દેવોનો વૈદ, એના હાથમાં અમૃતનું પાત્ર છે.
- (૩) લક્ષ્મી કે શ્રી, સૌન્દર્ય ને સૌભાગ્યની દેવી.
- (૪) સુરા, મધની દેવી.
- (૫) ચન્દ્ર.

૧ મોનિઅર વિલિઅમ્સકૃત ‘ હિંદુનું ઝહાપણ. ’

૨ મોનિઅર વિલિઅમ્સકૃત ‘ હિંદુધર્મ, ’ પૃ. ૧૦૫.

(૬) રંભા, એક અપ્સરા, રમણીય, પ્રીતિપાત્ર સુન્દરીનો નમુનો.

(૭) ઉચ્ચૈશ્રવસુ, એક અદ્ભુત અશ્વ, ઉત્તમ ઘોડાની ભતનો નમુનો.

(૮) કૌસ્તુભ, એક નવાઈ જેવું મણિ.

(૯) પારિભત, સર્વ ઇચ્છા પૂરનાર વૃક્ષ.

(૧૦) સુરભિ, પુષ્કળ દૂધ આપનાર ગાય

(૧૧) ઔરાવત, એક આશ્ચર્યકારક હાથી, ઉત્તમ હાથીની ભતનો નમુનો.

(૧૨) શંખ, જ્યારે વગાડાય ત્યારે શીગડાની પેઠે અવશ્ય વિજય આણે છે.

(૧૩) ધનુષ-કદી નિષ્ફળ ન જાય એવું કામઠું

(૧૪) વિષ-ઝેર.

(૩) વરાહાવતાર-દુષ્કરનો અવતાર

આ અવતાર વિષે વિશેષી વર્ણનો છે. બ્રાહ્મણગ્રંથોમાં એમ કહ્યું છે કે પૃથ્વીને નિસીમ જળપ્રલયમાથી બચાવવા સારૂ સર્જન-હાર બ્રહ્માએ પ્રજાપતિ તરીકે વરાહનું રૂપ ધારણ કર્યું; પણ વધારે અર્વાચીન ગ્રંથો તેમજ હાલનો લોકમત, એ જાને, ઉપરથી એમ જણાય છે કે એ કાર્ય વિષ્ણુનું હતું. અહિં પણ આપણે જલ-પ્રલયના સમય પર પાછા આવવાનું છે. આપણે વાંચીએ છીએ કે હિરણ્યાક્ષ નામના દાનવે પૃથ્વીને પાણીમાં દુબાડી દીધી હતી અને પ્રાણિમાત્રનો નાશ થવાની તૈયારી હતી, એટલામાં વિષ્ણુએ એક મોટા વરાહમાં પોતાના તેજનો અંશ મૂક્યો. તે દુબડી મારી દરિયાને તળીએ ગયા અને હજાર વર્ષ યુદ્ધ કરી રાક્ષસને માર્યો અને પૃથ્વીનું

રક્ષણ કર્યું. આશા રાખી શકીએ તે પ્રમાણે પુરાણોમાં આ અદ્ભુત પરાક્રમની રૂપકથી સમજાવી આપી છે. એક મોટા વરાહની દાઢ પર પૃથ્વીને ઊંચી કરવી તેને પાપરૂપી પ્રલયમાંથી પરમેશ્વરની શક્તિથી પૃથ્વીના ઉદ્ધાર તરીકે માન્યું છે.

(૪) નરસિંહાવતાર

હિરણ્યાક્ષના ભાઈ હિરણ્યકશિપુએ બ્રહ્મા પાસે એક વરદાન મેળવ્યું હતું કે મને દેવ, મનુષ્ય, કે પ્રાણી, કોઈ મારી શકે નહિ. ભયમાંથી આમ મુક્ત થવાને લીધે એનામાં એટલી બધી મગરૂની વધી ગઈ કે એણે આખા વિશ્વનું રાજ્ય પચાવી પાડ્યું. રાક્ષસોના પુત્ર પ્રહ્લાદ, વિષ્ણુનો પરમ ઉત્સાહી ભક્ત હતો. એ કારણથી તેના પિતા તેના પર બહુ ગુસ્સે થયો; ક્રરણ કે વિષ્ણુએ પાછલા અવતારમાં તેના ભાઈને માર્યો હતો તેથી તે તેને ધિક્કારતો હતો, તેમજ આ અવતારમાં ત્રણ લોકોના ગળા થવાનો વિષ્ણુનો હક તે સ્વીકારતો ન હતો. ભગવદ્ગીતામાં^૧ કહ્યું છે કે પ્રહ્લાદે પિતા સાથે તકરાર કરીને કહ્યું કે વિષ્ણુ મારામાં છે, તમારામાં છે, સર્વત્ર છે. હિરણ્યકશિપુએ જવાબ લીધો, ‘બહુ સાડું, જો વિષ્ણુ સર્વત્ર છે, તો શું આ થાંભલામાં નથી?’ એમ કરી તેણે તે થાંભલાને ખૂબ જોરથી મુઠ્ઠી મારી. તરતજ વિષ્ણુએ અર્ધા નર ને અર્ધા સિંહનું રૂપ ધારણ કર્યું (આમ નર અને પ્રાણીના સંયોગથી, બ્રહ્માનું વરદાન અક્ષરશઃ સચવાયું) અને થાંભલાની વચ્ચેથી બહાર નીકળી તે રાક્ષસની જાંઘ પકડી હાંત વડે તેને ચીરી નાખ્યો.

(૫) વામનાવતાર

આ અવતારનું મૂળ વિષ્ણુના ત્રણ પગલામાં છે. સૂર્યદેવ તરીકે વિષ્ણુને વેદમાં, ગયા પ્રકરણમાં સમજાવ્યું છે તેમ, “વિ-

સ્તુત પગલાંવાળો દેવ ” કહ્યો છે. દાનવોનો રાજા બલિ મહાદેવનો પૌત્ર હતો. તપ અને ભક્તિના બળથી તેણે સ્વર્ગ, મૃત્યુલોક, ને પાતાળ, એ ત્રણે લોકોનું રાજ્ય મેળવ્યું હતું અને ઇન્દ્રની રાજધાની અમરાવતીને ઘેરે ઘાઘી છતી લીધી હતી. દેવોનું અપમાન દ્વર કરવા અને તેમણે ખોયલું રાજ્ય તેમને મેળવી આપવા વિષ્ણુ એક વામન (હાંગણ) ગ્રાહણ તરીકે અવતાર લે છે. આ દેખીતા તિરસ્કારવા હાયક નાના ગ્રાહીએ જીલમગાર બલિરાજા પાસે ત્રણ પગમાં જેટલી પૃથ્વી રોકાય તેટલી પૃથ્વી માગી. તેની અરજ સ્વીકારાઈ કે તરતજ વામને આશ્ચર્યકારક રીતે વિસ્તાર પામી એક રાક્ષસનું રૂપ ધારણ કર્યું. તેણે એક પગલે સ્વર્ગ રોક્યું અને બીજે પૃથ્વીને ઢાંકી. પછી દયા આવવાથી તેણે પાતાળનું રાજ્ય બલિ અને તેના દાનવો માટે રહેવા દીધું. ^૧ વિલ્કિન્સ બીજી વાત એવી રીતે કહે

૧ “ વામને કહ્યું, ‘તેટલા માટે, હે ઉદારોના સરદાર ! હું તારી પાસે માત્ર થોડી જમીન, મારા પગથી મપાયલાં ત્રણ પગલાં, હે દૈત્યરાજન, માગું છું. હે ઉદાર રાજા ! હું તારી પાસે વધારે માગતો નથી. ડાહ્યો પુરુષ પોતાની જરૂર જેટલુંજ માગે ત્યારે તેને કંઈ પાપ લાગતું નથી. જે ત્રણ પગલાં પૃથ્વીથી વૃષ્ટ થતો નથી, તે આખા ખંડથી પણ ધરાશે નહિ, તે સાત ખંડનું દાન માગશે. તેટલા માટે તું જે ઉદારોનો રાજા છે તે તારી પાસે હું ત્રણ પગલાં માગું છું. મારા પોપણને માટે જેટલું પૂરતું છે તેટલાથી હું સંતૃપ્ત છું.’ આગ કહ્યું એટલે બલિ હસીને બોલ્યો, ‘ તારે જોઈવું હોય તે લે. ’

અનન્ત હરિ (વિષ્ણુ)નું તે વામન શરીર ત્રણ ગુણોનું બનેલું હતું તે અદ્ભુત રીતે વિસ્તાર પામ્યું (ગ્રંથો. ૩૩). એક પગલે તેણે બલિની પૃથ્વી રોકી, પોતાના શરીર વડે હવા અને હાય વડે દિશાઓ ભરી દીધી. બીજા પગલાં વડે તેણે સ્વર્ગ વ્યાપી લીધું અને એક સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ રમકણ જેટલી જગા ત્રીજા પગલાં માટે રહી નહિ. વિસ્તીર્ણ પગવાળા દેવનો પગ જાયો થયો ને નીચો થયો, ” વગેરે. ભાગવત પુરાણ, સ્કન્ધ ૮, અધ્યા. ૧૯, સ્થો. ૧૬; અધ્યા. ૨૦, સ્થો. ૨૧.

છે કે વિજય મેળવ્યા પછી વિષ્ણુએ ખલિને કહ્યું કે પાંચ અજ્ઞાની પુરુષો સાથે સ્વર્ગમાં જાઓ કે પાંચ જ્ઞાની પુરુષો સાથે નરકમાં જાઓ. તેણે નરકમાં જવું પસંદ કર્યું; કારણ કે અજ્ઞાની પુરુષોના સમાગમથી કોઈપણ સ્થળે સુખ મળતું નથી, પણ સારા સમાગમથી નકારું સ્થળ પણ ભોગવી શકાય છે. ”

(૧) પરશુરામ-૨૨સી સાથે રામ

હનિયોતું નિર્મૂલન કરવાના હેતુથીજ પરશુરામનો^૧ અવતાર ધારણ કરવામાં આવ્યો હતો. આદ્યજ્ઞ અને ક્ષત્રિય, એ બે વર્ણો વચ્ચે પ્રાચીન સમયમાં પ્રાધાન્ય માટે લાંબી લડાઈ થઈ હતી. ક્ષત્રિયવર્ણ આદ્યજ્ઞ વર્ણ પર વારંવાર અધિકાર ચલાવવાનો પ્રયત્ન કરતો. પણ આખરે આદ્યજ્ઞો જીતતા અને હાલ ૨,૦૦૦ વર્ષ થયાં પ્રધાન અધિકાર ચલાવનારી એજ વર્ણ છે.

વિષ્ણુનો અવતાર, પરશુરામ આદ્યજ્ઞ વંશના હતા અને જમદગ્નિ નામના પવિત્ર ઋષિના પુત્ર હતા. એક દહાડો ઋષિ આશ્રમમાંથી બહાર ગયા હતા ત્યારે એક હબ્બર હાથવાળો કાર્ત્તવીર્ય નામનો બળવાન ક્ષત્રિય રાજા, જેની પાસે મરજીમાં આવે ત્યાં જાય એવો એક વિચિત્ર, સોનાનો રથ હતો, તે રાજા આશ્રમમાં ગયો અને ઋષિપત્નીએ તેને આવકાર આપી સત્કાર કર્યો. રાજાએ સન્માનનો કંઈ બદલ્યો ન વાળ્યો એટલુંજ નહિ, પણ પાછા જતી વખત ઋષિની અફણત કામધેનુની વાછરડીને લઈ ગયો (અ'ક ૪, પ્રક. ૪ ભુઓ.). પિતાનું આવું અપમાન થયલું જોઈ પરશુરામને એટલો બધો ક્રોધ ચઢ્યો કે તેણે રાજાની પૂઠ પકડી અને યુદ્ધ લડી તેના પ્રાણ લીધા. રાજાના પુત્રોએ આવું વેર લીધું; પરશુરામ આશ્રમમાં ન હતા

૧. તે પોતાની સાથે હમેશ પરશુ-૨૨સી ગળે છે તેથી તેનું નામ પરશુરામ છે. એ પરશુ તેને શિવે આપેલો કહેવાય છે. કૃષ્ણના બાઈ બગરામથી અને વિષ્ણુના બીજા અવતાર રામચન્દ્રથી પરશુરામ આ ચિહ્ન વડે ઓળખાઈ આવે છે.

ત્યારે આશ્રમ પર હુમલો કર્યો અને તેમના વૃદ્ધ અને નિરાશ્રય પિતાને મારી નાખ્યો. આથી પરશુરામે આખી ક્ષત્રિયજાતિની સામા પ્રતિજ્ઞા કરી. તેમણે સાત વાર પૃથ્વીમાંથી દરેક ક્ષત્રિય પુરુષનો નાશ કર્યો અને તેના લોહીના પ્રવાહથી પાંચ મોટાં સરોવરો ભરી કાઢ્યાં. આવું ભયંકર વેર લીધા પછી તે શાન્ત ધર્મ મહેન્દ્ર પર્વત પર ગયા.

(૭) રામચન્દ્રનો અવતાર

આ અવતાર ઘણાજ અગત્યનો છે. આખા ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં એમની પૂજા ઘણી લોકપ્રિય છે. દુનિયાના સાહિત્યમાં એક સર્વથી વિશેષ સુંદર કાવ્ય રામાયણ છે, તેમાં ‘કમલમુખ’ રામનાં શૌર્ય, દુઃખો, અને ભક્તિનું તેમજ તેમનાં સ્ત્રી સીતાનાં તેનાજ જેવાં અનુપમ પવિત્રતા અને લાવણ્યનું પવિત્ર વર્ણન કથવામાં આવ્યું છે. આ દિવ્ય શૂરવીર વિષે અન્યોના અન્યો લખી શકાય; પરંતુ તેમના પરાક્રમેની માત્ર રૂપરેખા આવતા પ્રકરણમાં આપવામાં આવશે.^૧

(૮) કૃષ્ણાવતાર

આ પણ વિષ્ણુનો એવો અગત્યનો અવતાર છે કે એને માટે જુદું પ્રકરણ આપવામાં આવશે.^૨ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં કૃષ્ણ અને રામચન્દ્ર એ બંનેની પૂજા પ્રધાન છે અને લોકપ્રિયતામાં સ્પર્ધા કરતી જણાય છે. એમની પૂજા અત્યંત લોકપ્રિય છે અને એમના ભક્તો એમને માત્ર વિષ્ણુના અવતાર તરીકે નહિ, પણ સાક્ષાત્ પરમેશ્વર માને છે.

(૯) બુદ્ધાવતાર

બુદ્ધનો અવતાર પ્રથમ વિષ્ણુના અવતારચક્રની મયોદાની

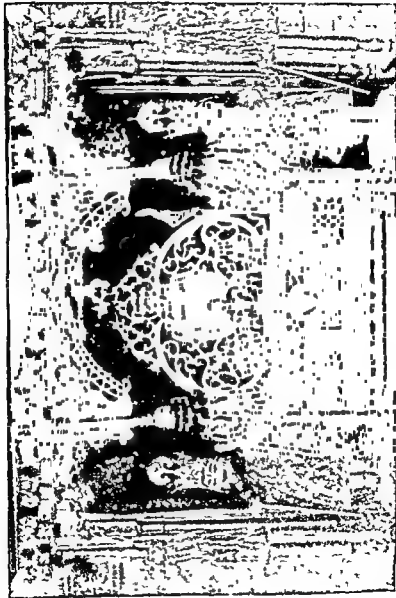
૧ ભાગ ૩નો, પ્રક. ૫.

૨ ભાગ ૩નો, પ્રક. ૬.

બહાર હતો અને તેટલા માટે કેટલાંક પુરાણોમાં તેને વિષે બહુ થોડી સૂચના છે. એવી સૂચના કરવામાં આવી છે ત્યાં ઐશ્વર્ય ધર્મ આદ્ય ધર્મનો એવો વિરોધી નથી કે જેની વચ્ચે કંઈ સમાધાન થાયજ નહિ એમ દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કરી જે ધર્મ વચ્ચે સમાધાન કરવાનો ઇરાદો હોવો જોઈએ.^૧ ઐશ્વર્ય ધર્મના વિરોધને લીધે આદ્યજ્ઞો એવો ઉપદેશ કરે છે કે દોષોનો પ્રચાર કરવા માટે વિષ્ણુએ યુદ્ધનો અવતાર લીધો—આ વાત આપણે સ્મરણમાં રાખીએ તો હિંદુઓનાં પુસ્તકોમાં યુદ્ધને વિષે ઘણીજ થોડી કે ક્ષુદ્ર હકીકત છે તેથી આપણે આશ્ચર્ય પામવાનું નથી. ભાગવત પુરાણમાં કહ્યું છે કે “યુદ્ધ તરીકે યોતાના શબ્દોથી વિષ્ણુ નાસ્તિકોને ખોટું માર્ગ દોરવે છે.” આ કેવી ભયંકર કલ્પના ! અવતારી દેવ તિરસ્કારવા લાયક દોષનો ઉપદેશ કરે છે ! તોપણ લોકોને ઐશ્વર્ય માર્ગના થતા અટકાવવાને આદ્યજ્ઞોએ એ ઉપાય ચોજ્યો હતો. આ તિરસ્કારનું કારણ આપવા માટે એ અવશ્ય યાદ રાખવું જોઈએ કે એક વખત આખા ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં હિંદુધર્મને બહલે યુદ્ધધર્મ પ્રધાન ધર્મ તરીકે ચાલતો હતો. કેટલાક સૈન્ય પ્રાધાન્ય ભોગવ્યા પછી, ઐશ્વર્ય ધર્મ તેની અંદર રહેલા દોષો, તેના વિલાસો, તેનું મઠજીવન, અને પ્રવૃત્તિના અભાવથી ક્ષય પામ્યો. જે વિશાળ ગંગાના મેદાનમાં યુદ્ધે જન્મ લીધો અને પવિત્ર ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો ત્યાં આજ ભાગ્યેજ એક પણ ઐશ્વર્ય ભોવામાં આવે છે. બધાની સાથે સમાધાન થાય એવા વ્યાપક હિંદુધર્મમાં યુદ્ધ^૨ યોતાનો મનાયો અને આદ્યજ્ઞોનાં પુરાણોમાં વિષ્ણુના અવતાર તરીકે તેને માટે સ્થાન થયું. આ પ્રમાણે ઐશ્વર્ય ધર્મ પરાજય પામ્યો છે અને હિંદુધર્મમાં ડૂબી ગયો છે, તોપણ તેણે તેના વિરોધીઓ ઉપર કદી પણ જતી ન રહે એવી નિશાની મૂકી છે. આજે હિંદુ તેમજ ઐશ્વર્ય, બંનેના વિચારમાં

૧ ‘એમ્પસ’ના એન્સાઇક્લોપીડિયા ‘મા ગ્રાહસ્ટકર વિષેનો લેખ જુઓ.

૨ યુદ્ધના જીવનની વાત, ભા. ૩, પ્ર. ૭.

ਬਿਚ-ਮਨਾ ਅਧਿਕਾਰ ਵਧੀਕੇ ਪਿਛੇ

સરખી રીતે, બધી બાબતમાં પ્રવૃત્તિના જીવન કરતાં નિવૃત્તિના યોગ-મય જીવન તરફ વધારે વલણ છે. એમિઅલ કહે છે કે “પ્રવૃત્તિ એ અશુદ્ધિ તરફ વાળેલો વિચાર છે.” તેટલા માટે પૂર્વની પ્રજા નિવૃત્તિ પસંદ કરે છે. જીવન એ આત્માનો પરિશ્રમ અને સંતાપ છે અને મરણ બચતે ઉત્પન્ન કરવાને બદલે ઇચ્છવા લાયક પદાર્થ છે. જીવનની સર્વ પ્રવૃત્તિનો છેવટનો હેતુ પરમાત્મામાં એકરૂપ થવાનો છે, જન્મ પહેલાં આત્માની જેવી સ્થિતિ હતી તેવી પામવાનો, એટલે, પરમાત્માથી અવિલક્ષ્ય, અભિન્ન થવાનો-એકત્વ પામવાનો છે.

(૧૦) કલિકાવતાર^૧

ખીજા અવતારોની પેઠે આ અવતાર હજી થયો નથી. જેમના આવવાથી ન્યાયનો જેમાનો શરૂ થશે અને જેમના આવવાનું વચન મળ્યું છે એવા એસિઆહની રાહ જેમ યાહુદી લોકો જુએ છે તેમજ હિંદુઓની એવી પવિત્ર આશા અને ધારણા છે કે બધે શાન્તિ અને આખાદીનું રાજ્ય લાવવા પૂર્વે કરેલાં પ્રસાદોની ભૂમિમાં વિષ્ણુ પાછા આવશે.

ક્રાઇસ્ટ ખીજા વાર દુનિયામાં આવનાર છે એવો ઈશ્વરપ્રણીત પુસ્તકમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મનો લવિષ્યવાદ છે તેની સાથે અફળુત રીતે મળતો આવતો આ કલિકનો પૃથ્વી પર અવતાર કલિયુગ એટલે ચોથો યુગ પૂરો થયા પહેલાં થવાનો નથી. જ્યારે કૃષ્ણ સ્વર્ગમાં પાછા ગયા ત્યારથી એ યુગ શરૂ થયો છે અને ત્યારથી દુનિયા તદ્દન બગડી ગઈ છે. જ્યારે પાપનું જોર પૂરું આમશે ત્યારે પાપીઓનો છેવટનો નાશ કરવા અને પહેલા યુગ કૃતયુગ કે સુવર્ણયુગના જેવો પવિત્રતા, ધર્મ, અને શાન્તિનો નવો યુગ સ્થાપન કરવા સફેદ ઘોડા પર સવાર થયેલો, ઉઘાડી તરવાર સાથે કલિક આકાશમાં પ્રકટ થશે^૨ અને

૧. આ અવતારને નિષ્કલંક-કલંક વગરનો કહે છે.

૨. એમ પણ કહે છે કે કલિક તરીકે વિષ્ણુ સંભાલ ગામમાં વિષ્ણુ-

પુછડીઆ તારા જેવા પ્રકાશશે. ઉપરના લવિષ્યથી ઉલટી ધારણા બાંધી હિંદુસ્તાનની કેટલીક અધમ ન્યાતો એવા વિચારથી આનન્દ માને છે કે અમારા લવિષ્યના ઉદ્ધારનાર ને અમને ગયલી સામાજિક પદવી પાછી અપાવનાર તરીકે કલ્પિક પ્રગટ થશે. હવે પછી આવનાર ઉદ્ધારનારને માટે વિશ્વાસ બધા ધર્મોમાં છે એ કેવું વિચિત્ર છે ! યાહુદી, ખ્રિસ્તિ, અને હિંદુઓ, તેમજ લવિષ્યના યુદ્ધની આશા રાખનાર બૌદ્ધો અને હવે પછી આવનાર માહડીની વાટ જોનાર મુસલમાનો, બધા, લવિષ્યની આવી આશા રાખવામાં એક થાય છે.

યશસ્ નામના પવિત્ર બ્રાહ્મણના કુળમાં ફરી જન્મ લેશે. એ વખતે એમના મા આઠ અલૌકિક ગુણ જોવામાં આવશે અને તેના બળથી તેઓ સર્વ રહેઝો (અન્યજ લોકોના જુદા જુદા વર્ગો), ચોરા, પુટારા, અને જે બધાના મન અન્યાયી કામ કરવામાં મગ્ન છે તે બધાનો નાશ કરશે. એ રહેઝોની સંખ્યા હાલ ૫ કરોડથી વધારે છે.

પ્રકરણ પમું

રામ અને સીતા; હિંદુઓનું મહાકાવ્ય

“ તેનું દર્શન મારી આંખને અમૃત જેવું છે, તેનો સ્પર્શ સુગન્ધી ચન્દન જેવો છે; મારા કંઠની આસપાસ વિંટાયલા તેના પ્રિય બાહુ કીમતીમાં કીમતી રત્નો કરતાં પણ વધારે કીમતી આલિંગન-આબૂષણ છે. આ ઘરમાં તે મારી કીર્તિ અને ભાગ્યની રક્ષક દેવી છે. અરે ! તેનો વિયોગ ફરી હવે હું સહન કરી શકીશ નહિ. ”

સીતા પ્રતિ પ્રેમનું રામનું વર્ણન (પ્રોફેસર એચ. એચ. વિલ્સને અનુવાદ કરેલું). *

પવિત્રતામાં માત્ર કાશીથીજ ઊતરતા એવા અયોધ્યાનગરની કીર્તિ, હિંદુસાહિત્યમાં રત્નરૂપ, રામસીતાના પ્રેમના અત્યુલ્લસ, સુંદર મહાકાવ્યની સાથેના સંબંધમાં ક્રુપ રહેલી છે. એ કથા રામાયણ નામના સંસ્કૃત વીરરસ કાવ્યમાં (ઇ સ. પૂર્વે ૧૦૦૦) કહેલી છે અને વાતાના આરંભના અને પાછળના બનાવોનું સ્થાન અયોધ્યા છે. અહિં રામનું જન્મસ્થાન છે, અને અહિંજ તરુણ વરરાજ રામે, તારુણ્ય, મૌનદર્ય, માધુર્ય, સૌજન્ય, અને બ્યાવહારિક નીતિથી સંપન્ન, પોતાના પ્રાણના જેવી વહાલી, અનુપમ સીતાને પરણીને ઘેર આણી. વળી લાળી લગ્નધ પૂરી થયે, વિજય મેળવી રામ અહિંજ પૂર્વજોના રાજ્ય પર રાજ્ય કરવા પાછા ફરે છે. મહાકાવ્યમાં

* इयं मेहे लक्ष्मीरियममृतवर्तिर्नयनयो-

रसावस्याः स्पर्शो वपुषि बहुलश्चन्दनरसः ।

अयं बाहुः कण्ठे शिशिरममृणो मौक्तिकसरः

किमस्या न प्रेयो यदि परमसह्यस्तु विरहः ॥

ઉત્તરરામચરિતના આ શ્લોકનું ભાષાન્તર છે. ભાષા ૦ કર્તા,

આપેલું શહેરનું વર્ણન ખરૂં હોય તો પ્રાચીન સમયમાં તે નગરી ઘણીજ રમ્ય હોવી જોઈએ. વિશાળ મહોલ્લાઓ અને પ્રસિદ્ધ મંદિરો, લીલીછમ વૃક્ષની ઘટાઓ અને મહેલના ખાગો, નિર્મળ જળનાં તળાવો, સુગન્ધી હવામાં ફરફર ઊડતી ધ્વજાઓ, વેદના મન્ત્રો પઠતા બ્રાહ્મણો, અને શહેરની વચ્ચે આવેલા મહેલમાં રહેતા દશરથ મહારાજના સન્માનમાં ગવૈયાઓ વાદ્ય વગાડતા હતા અને સંગીત કરતા હતા તે-આ બધાથી તે નગરી ખરેખર રમણીય હતી.

રામના પિતા મહારાજ દશરથનાં લક્ષણ રામાયણમાં આપ્યાં છે તે અતિશય આનન્દદાયક છે. તે વિદ્વાન અને સર્વશુભસંપન્ન હતા. તે પવિત્ર વેદો અને તેનો અર્થ સમજવામાં સહાયભૂત એવાં વેદાંગો જાણતા હતા. એ વેદાંગો ૬ છે અને અર્વાચીન જ્ઞાનના પ્રકાશ વટે જાણવાથી આનન્દ થાય છે કે એ વેદાંગો યજ્ઞોના વિધિનું જેમાં વર્ણન છે એવાં કલ્પસૂત્રો, શિક્ષા એટલે વર્ણો ઉચ્ચારવાનું શાસ્ત્ર, વ્યાકરણ, છન્દઃશાસ્ત્ર (પિંગળ), નિરુક્ત-વૈદિક શબ્દોના જેમાં અર્થો સમજાવ્યા છે તે શાસ્ત્ર, અને ખગોળ-એ છ શાસ્ત્રો સમજવામાં મદદગાર થાય છે.

માત્ર એકજ વિપત્તિ એના સંપૂર્ણ સુખમાં વિધ્ન કરતી હતી. રાજાને સંતતિ ન હતી, અને પાછળ મરણક્રિયા કરવાને પુત્ર ન હોવો એ હિંદુ લોકોના વિચાર પ્રમાણે ખરેખર મોટી વિપત્તિ છે. અયોધ્યાના લોકો રાજાને ચાહતા હતા અને વંશ કાયમ રહે એવી તેમની ઇચ્છા હતી. રાજાએ મહાન અશ્વમેધ યજ્ઞ કરી દેવોને પ્રસન્ન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો અને યજ્ઞ માટે પવિત્ર કરેલા અશ્વને એક વરસ છૂટો ઇચ્છામાં આવે ત્યાં ફરવા દીધો અને પછી તેનું બળિદાન કરવામાં આવ્યું.

હમણાં દેવો પણ પીડામાં હતા. તેઓને હમેશ રાક્ષસો સાથે-એક જાતની જંગલી રાક્ષસી પ્રજા સાથે-વિગ્રહ થતો હતો અને તેમનો સરદાર લંકાનો (સીલોનનો) રાજા રાવણ હતો. આ કારણથી અયોધ્યાના રાજા દશરથે પુત્રનું વરદાન મેળવવા સારૂ યજ્ઞ કર્યો

ત્યારે વિષ્ણુ દેવો પાસે પ્રકટ થયા અને તમારી શી પ્રાર્થના છે એમ પૂછ્યું:—

“ તેમણે કેહ્યું કે દશરથ, રાજાએ ઘણા દિવસ ઉત્કંઠાપૂર્વક તપ આચરી અશ્વમેધ યજ્ઞ કરી અશ્વનું ગલિદાન આપ્યું છે. એમ કરવામાં તેમની ઇચ્છા પુત્રો પ્રાપ્ત કરવાની છે. પણ હજી સુધી તેમની કામના સફળ થઈ નથી. હવે નિરાધાર થયલા અમારી દીન પ્રાર્થના સાંભળી તમે દશરથ રાજાને ત્યાં પુત્ર તરીકે અવતાર લો. તેને ત્રણ રાણી છે, તે દરેક સુંદર સ્ત્રી છે અને તે ત્રણે કાન્તિ, નીતિ, અને કીર્તિ જેવી છે. તમે તમારા સ્વરૂપના ચાર ભાગ કરો અને એ ત્રણ રાણીઓના ત્રણ પુત્ર તરીકે અવતાર લો. મનુષ્યનું રૂપ ધારણ કરો અને સ્વર્ગના દેવોના પ્રભાવને હસી કાઢનાર રાવણનો યુદ્ધમાં નાશ કરો. એ ત્રણ લોકોને સામાન્ય ત્રાસ આપે છે, એ બધાને સાલતા કાંટારૂપ છે, અને એનો જીલમ દેવોએ ને ત્રણ લોકે લાંબો વખત સહો છે. ”^૧

વિષ્ણુએ દેવોની પ્રાર્થના સ્વીકારી અને હવે સાથે દશરથ રાજાને અમૃતનું સુવર્ણપાત્ર મોકલ્યું. તે પાત્ર રાજાને આપી માહેતું અમૃત ત્રણ રાણીઓને પાવા કહ્યું. કોસલ્યા રાણીએ અર્ધું અમૃત પીધું તેથી તે રામની માતા થઈ. બાકીનું અર્ધું અમૃત રાજાએ બીજી બે રાણીઓને વહેંચી આપ્યું, તેમને પણ દેવની કૃપાથી સંતતિ થઈ. કૈકેયીએ ભરતને અને સુમિત્રાએ લક્ષ્મણ ને રાત્રુક્ષને જન્મ આપ્યો. આરંભથીજ રામ અને લક્ષ્મણ વચ્ચે પ્રેમની મજબૂત ગાંઠ બંધાઈ અને તેઓ મોટા થયા ત્યારે તેઓ હંમેશા સાથે રહેતા, કંદી છૂટા રહી શકતા ન હતા.

હવે મિથિલાના રાજા જનકને એક ઘણીજ ઔમસૂરત કન્યા હતી. તેની ઉત્પત્તિ તેની કાન્તિના જેવીજ અદ્ભુત હતી. એક દિવસ રાજા ખેતર ખેડતો હતો એવામાં તેનો હજી જે જમીન પર ફરી વળ્યો હતો તે ઉપરથી એક બાળક ઉત્પન્ન થયું અને એથી તેનું નામ

તેણે સીતા (યાસ) પાડ્યું. તેના આવા અફલુત પ્રકારના જન્મને લીધે, તેને લક્ષ્મીનું સ્વરૂપ માનવામાં આવે છે. પૂર્વ જન્મમાં જે રાવણે તેનું અત્યન્ત અપમાન કર્યું હતું તેના પર વેર વાળી તેનો નાશ કરવા તેણે ફરી અવતાર લીધો હતો.^૧

૧ સીતાની કિપતિની કથા રામાયણના ઉત્તરકાંડમાં પણ વર્ણવેલી છે. (સર્ગ ૧૭. ૫૦ ૧).—

“ હુનિયામાં ભટકતા ભટકતા રાવણ હિમાલય પર્વત પર વનમાં જાય છે. ત્યાં તે એક અતિસુંદર અપ્સરા જેવી કન્યાને સાધ્વીના વેશમાં જોઈને તેના પર મોહ પામે છે. તે સુદરીને તે કહે છે કે તારી જીવાની અને કાન્તિને આવું દારણ તપ યોગ્ય નથી, તું કોણ છી અને શા માટે સાધ્વી તરીકે જીવન ગાળે છે તે કહે. તે સ્ત્રી જવાબ દે છે કે હું કુશ્વજ ઋષિની પુત્રી છું ને મારું નામ વેદવતી છે. ઋષિ જ્યારે હમેશા વેદભ્યાસમાં આસક્ત રહેતા ત્યારે હું જન્મ પામી છું. દેવોએ કહ્યું કે તું તારા વરને પસંદ કરી લે, પરંતુ જગતના પતિ વિષ્ણુ સિવાય મારા પિતા મને ખીજ સાથે પરણાવવા ઇચ્છતા નથી, વિષ્ણુને તે પોતાના જમાઈ કરવા ઇચ્છે છે. પિતાના આવા નિશ્ચયથી દેવોના રાજ્યને ક્રોધ ચઢ્યો તેથી તેણે તેમને ઊધતા હતા ત્યારે મારી નાખ્યા. મારી માતા શયને આલિંગન કરી ચિતામાં બળી મુખા. ‘ નારાયણને (વિષ્ણુને) પરણાવવાના સંબંધમાં મારા પિતાની ઇચ્છા પરિપૂર્ણ થાય, માટે મેં તેમનું મનથી લગ્ન કર્યું છે અને એની પ્રતિજ્ઞા લઈ હું ઘેર તપ આચરું છું. તેને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી મેં આ દારણ તપ આદર્યું છે. ’

“ આવી સંજીવીની રાણીને તે સ્ત્રી પરનો મોહ કંઈ પણ ઓછો થતો નથી. તે તેને સમજાવે છે કે તપથી પુણ્ય એકદુ કરી નામના મેળવવાનું કામ તો જલ્દીનું છે, તું તરુણી અને કાન્તિમતી છે, માટે મારી સાથે લગ્ન કર. હું વિષ્ણુથી ચઢીઆતો છું. કન્યા કહે છે, તમારા સિવાય આની રીતે એ દેવનો કોઈ તિરસ્કાર કરશે નહિ આવો ઉત્તર સાંભળી રાવણ તેના માથાના કેશને પોતાની આગળના અગ્ર ભાગ વડે સ્પર્શ કરે છે. કન્યા ધણી ક્રોધ પામે છે, એકદમ પોતાનો ચોટલો કાપી નાખે છે ને તેને કહે છે કે તે મારું એવું અપમાન કર્યું છે કે હવે હું જીવી શકતી નથી, તારા દેખતાજ અગ્નિમાં બળી મરું છું. “ હાત્મન, વનમાં તે મારું આ પ્રમાણે અપમાન કર્યું છે, માટે તારા નાશને માટે હું ફરી જન્મ

રામનું સીતા સાથે લગ્ન આ રીતે થયું હતું. આચીન સમયમાં જંગલી રમતોમાં કે બળની કસોટીમાં જે વિજય પામે તેને ઘણી વાર કન્યા આપવામાં આવતી હતી. હિંદુસ્તાનમાં આજ પણ કેટલીક અસલની ડુંગરી જાતોમાં કન્યાનું લગ્ન હરણ કરવાથી થાય છે. રાજાએ જાહેર કર્યું કે યજ્ઞના પરિણામ તરીકે શિવે મને અતિશય મોટું ધનુષ આપ્યું છે તેને જે ક્ષત્રિય વીર વાળશે ને પણ્થ ચઢાવશે તેને હું મારી પંદર વર્ષની કન્યા, સીતા લગ્નમાં આપીશ. રામ સિવાય બીજો કોઈ પણ સ્પર્ધા કરનારો ધનુષને જમીન પરથી ઊંચકી પણ શક્યો નહિ; પરંતુ રામે તે ધનુષ નમાવ્યું એટલુંજ નહિ,

લક્ષ્મી. ” આમ કહી તે બળતા અગ્નિમાં પેકી પછી આકાશના દરેક ભાગમાંથી દિવ્ય અંગારાની વૃષ્ટિ થઈ. ‘ હે રાજા, એજ કન્યાએ જનક રાજાને ત્યાં જન્મ લીધો છે ને તારી સ્ત્રી થઈ છે. કેમકે તું અવિનાશી વિષય છે. પર્વત જેવો શયુ, જે પૂર્વે ક્રોધથીજ (ખરેખરો) નાશ પામ્યો હતો, તેને હવે તેણે તારી અલૌકિક શક્તિને આગ્રયે હણ્યો છે. ”

૧- રામાયણમાં રામનાં લક્ષણ નીચેના રૂકરામાં આપ્યાં છે:—

“ તે પિતા, માતા, મિત્રો, બાળ્યો, અને સમસ્ત પ્રજાને આનન્દ આપતા હતા. તે દરેક માણસ સાથે નરમાશયી અને વિનયથી બોલતા. કોઈ તેમને કઠોર વચન કહે તેના પણ તેઓ નમ્ર શબ્દમાં ઉત્તર આપતા. જેઓ યાન, સદ્ગુણ, અને ઉમરે મોટા હોય તેમની સાથે સમાગમ રાખવામાં તેઓ આનન્દ માનતા. તેઓ ઘણા, ઉદાર, અને પ્રિય વચન વદનારા હતા. તેઓ શરવીર હતા; પરંતુ પોતાના પરાક્રમ માટે કદી ગર્વ કરતા ન હતા. તેઓ નિખાલસ મનના, દીર્ઘદર્શી, અને વૃદ્ધનું સન્માન કરનારા હતા. તેમને સર્વ આશ્રિતો ચાહતા હતા અને શહેરીઓ માન આપતા હતા. તેઓનું હૃદય દયાથી ભરેલું હતું અને તેઓ ક્રોધના વિકારોને હમેશ કાબુમાં રાખતા. તેમનો રાજ્ય પર વારસાનો હક્ક હતો એમ તેઓ બ્યભૂતા હતા તોપણ તેમને તેના લેશમાત્ર લોભ ન હતો, —કેમકે પાર્શ્વેવ સત્તા પ્રાપ્ત કરવા કરતાં યાન પ્રાપ્ત કરવું વધારે સારું છે એમ તેઓ વિચારતા હતા. તેઓ હમેશ પ્રતિષ્ઠા પાળતા, બીજાના યુષ્માની કદર કરી શકતા, અને પોતાની મનોવૃત્તિને નિયમમાં ને વશ રાખતા. તેઓ પોતાની ધારણામાં દૃઢ રહેતા અને સત્યને શ્રવન અને મુખેના કરતાં વધારે પસંદ કરતા. ”

પણ તેને વાળતાં બે કંકડા કરી નાખ્યા, તેથી સર્વ પ્રેક્ષકોને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયું અને લય પામ્યા તે એ રીતે સીતાને પરણ્યા.

તેમના લગ્નનું વર્ણન ઘણું રસિક છે; કેમકે તેમાંથી એમ માલમ પડે છે કે હાલની હિંદુલગ્નની ઘણીખરી ક્રિયાઓ પ્રાચીન સમયથી મંજૂર થયેલી છે. રામાયણમાં રામનું લગ્ન પ્રાચીન આર્ય રીતિને અનુસરીને થયેલું વર્ણવ્યું છે. વરકન્યા વેદી પર પ્રકટાવેલા પવિત્ર અગ્નિદેવતાસમક્ષ ઊભાં રહે છે. અગ્નિદેવના ચિહ્ન વહ્નિ આગળ વર કન્યાનો હાથ પકડે છે, અને ધર્મક્રિયા કરાવનારા ધ્રાત્યૌઓ પ્રથમથી પ્રવિત્ર કરેલું જળ તે હાથ પર છાંટે છે. પછી કન્યા સાત વાર અગ્નિની પ્રદક્ષિણા કરે છે. લગ્નવિધિમાં તેમજ મરણક્રિયામાં કુદરતના વિશાળ મૂળખળો અગ્નિ અને જળનો પૂર્વના અન્ધકારમય યુગની પેઠે હાલ પણ સાધન તરીકે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

ત્યાર પછીનો બનાવ રામને યુવરાજ તરીકે રાજ્યાભિષેક કરવાનો છે. આ રાજ્યાભિષેક પાછળથી તેમને રાજ્યાસન મળવાના હક્કોનો અને પિતાની જિંદગીમાં રાજ્યતન્ત્રમાં કંઈક ભાગ લેવાના તેમના હક્કોનો સ્વીકાર છે. રાજાનો વિચાર સાંભળી પ્રજા આનન્દ પામે છે. શહેરમાં આગલી રાત્રે રોશની થાય છે અને લોકો ઉત્સવમાં રાત્રી ગાળે છે. પણ રાજમહેલમાં તરકટ રમવાની છૂપી યોજના પોતાનું કામ કરી જાય છે. ભારતની માતા કૈકેયીની યાસે તેની એક વિશ્વાસુ સખી જાય છે અને તેનામાં એટલે બધે દરજ્જે ઈર્ષ્યાનો વહ્નિ સળગાવે છે કે પોતાના પુત્રને રાજ્યાભિષેક કરાવવાનો અને રામને વનવાસ કરાવવાનો તે નિશ્ચય કરે છે. પૂર્વ તરફના લોકોની ઠગાઈ અને સુંદર સ્ત્રીઓના સૌંદર્ય સાથે બેઝાયલા પ્રપચ અને કુમાર્ગે દોરવાના સ્વભાવથી તે પોતાની મતલબ હાંસલ કરે છે. મહેલના એક દરવાજામાં તે એકાંતે બેસે છે અને આનન્દ અને સુખ માણવાની નાક હે છે. રાજા તેની યુલાકાત લે છે, ત્યારે તે તેની યાસે જે આગે તે

આપવાની પ્રતિજ્ઞા લેવાયે-છે. રાજા મૂખાંઈથી તેમ કરવાનું કબૂલ કરીઃ વચન આપે છે. પછી તે સ્વામીની પ્રતિજ્ઞા માટે દેવાને સાક્ષી રહેવા પ્રાર્થના કરે છે અને તે પોતાનું વચન ન પાળે તો પ્રાતઃકાળ પહેલાં આત્મહત્યા કરવાની ધમકી આપે છે. તેની માગણી સાંભળે છે, ત્યારે રાજા શોકને લીધે લગભગ ગાંઝે થઈ જાય છે; તોપણ સોગમ ખાધા છે તે પાળવાને અધાયલો છું એમ તેને લાગે છે; અને પ્રાતઃકાળે, ભલકાદાર પોશાકમાં રામને તેની પાસે લઈ જાય છે ત્યારે તેને રાજ્યાસનનું ધારેલું સન્માન મળવાને બદલે દક્ષિણનાં જંગલોમાં ચૌદ વરસ વાસ કરવાની શિક્ષા મળે છે.

એક પામી રામા આ વાતની ખબર સીતાને કરવા જાય છે, ત્યારે જાણીને આશ્ચર્ય પામે છે કે પ્રિય સ્વામી સાથે રહેવાની રજા મળે ત્યાંસુધી તેને રાજ્ય ગયું તેની કે એકાન્તમાં ભટકવાની જિંદગી કાઢી દુઃખો અને તંગી વેઠવાં પડશે તેની ખીલકુલ દરકાર નથી. તે સ્ત્રી ઉત્તમ સ્ત્રીનો એક નમુનો છે અને પતિ માથે રહેવાની તેણે કરેલી દલીલ બિંધામાં બિંધા પ્રકારની ભક્તિ અને સ્વાર્પણનો ઉત્તમ નમુનો દર્શાવે છે. રામની સાથે તે વાદ કરે છે, એ ભાગનો અનુવાદ સર મોહન વિલિઅમ્સ નીચે પ્રમાણે આપે છે:—

“ પતિના સુખદુઃખમાં ભાગ લેવો એ સ્ત્રીનો ધર્મ છે. તમે જ્યાં જશો, ત્યાં તમારી સાથે આવવું એ મારી ફરજ છે. તમારા વિયોગે હું સ્વર્ગમાં પણ રહી શકીશ નહિ સ્વામીએ તજેલી સ્ત્રી એક ક્ષુદ્ર શબ્દના જેવી છે. આ લોકમાં ને પરલોકમાં તમારી છાયાની પેઠે હું તમને વળગી રહીશ. તમે મારા રાજા, મારા રક્ષક, મારા એકલા આશ્રયરૂપ અને મારા દેવ છો. તમારી સાથે આવવાનો મારો દૃઢ નિશ્ચય છે. તમારો માર્ગ કાંટાવાળા પગથીવિનાના જંગલમાં હશે તો, હું તમારી આગળ ચાલીશ અને કાંટાને છૂંદી નાખી તમારો રસ્તો સાફ કરીશ. તમારી આગળ ચાલતાં મને ખીલકુલ પરિશ્રમ લાગનાર નથી. જંગલના કાંટા મને રેશમનાં વસ્ત્ર, પાંદડાંની પથારી,

અને કોમળ ઘાસ જેવા લાગશે. લપકાદાર મહેલો અને સ્વર્ગમાં રહેવા કરતાં પણ તમારા આશ્રયમાં રહેવું મને વધારે સુખકર છે. તમારા બાહુબળના રક્ષણ નીચે દેવો, દાનવો, ને મનુષ્યો મને કોઈ પણ પ્રકારની ઈજા કરી શકનાર નથી. તમારી સાથે હું ક્ષણભૂળ આરોગી આનન્દમાં રહીશ. તે મીઠાં હશે કે નહિ હોય તોપણ તમારા હાથમાંથી હું લઈશ એટલે મને જીવન અર્પનાર ક્ષણ જેવાં લાગશે. તમારી સાથે બેરાન જંગલમાં ભટકતાં એક હજાર વર્ષ મને માત્ર એક દિવસ જેવાં લાગશે; તમારી સાથે વાસમાં નરક પણ મને તો આનન્દદાયક સ્વર્ગ થશે.”

આખરે રામે સીતાને સાથે લેવા કબૂલ કર્યું; પણ વિશેષ રક્ષણ માટે લક્ષ્મણ બન્નેની સાથે આવે એવો આગ્રહ કર્યો.^૧ તે ત્રણે જણાં નગર છોડી ચાલતાં થયા અને ઉઘાડે પગે અને શોકનાં વસ્ત્ર ધારણ કરી પ્રથમ પ્રયાગ (અલાહાબાદ) ગયાં. ત્યાં તેમને ખબર થઈ કે દશરથ રાજા તેમના ગયા પછી થોડો વખત રહી શોકને લીધે મરણ પામ્યા છે. ભરત ઘોડ પર સવાર થઈ દોડતા દોડતા રામની પાસે આવ્યા અને રાજ્યમાં પાછા ફરવા તેમને વિનંતિ કરી; પણ ત્યાંસુધી વનવાસની પૂર્ણ મર્યાદા પૂરી થશે નહિ ત્યાંસુધી તેણે પાછા આવવાની ના કહી. આ કારણથી ભરતે તેમને બદલે રાજ્ય કરવાનું કબૂલ કર્યું; પણ હમેશ તેમનેજ હક્કદાર રાજા ગણી રાજ્યાસન પર તેમની પાડુકા રાખતા અને રાજ્યના ઉત્સવોને પ્રસંગે પોતે માત્ર રામના પ્રતિનિધિ તરીકે રાજ્ય કરે છે એમ દર્શાવવા એ પાડુકા નબરે પડે એવી રીતે મૂકતા.

પછી રામ અને સીતાએ દક્ષિણમાં પ્રયાણ જારી રાખ્યું. આખરે તેઓ યુ દેવચંડનાં જંગલોમાં ચિત્રકૂટની ટેકરી પર ગયા.

૧. રામના આગ્રહથી લક્ષ્મણ તેમની સાથે વન ગયા ન હતા; પરંતુ લક્ષ્મણના આગ્રહથી રામે તેમને સાથે આવવા દીધા હતા.

બાપા૦ કર્તા.

ત્યાં તેમણે પર્ણકુટી બાંધી અને વન્ય કૃષ્ણકૃષ્ણાદિ, હરણુનું માંસ, મધ, વગેરે પર પોતાનું ચોખણુ કર્યું.

વીરરસ કાવ્યમાં (રામાયણમાં) એવી હકીકત છે કે પ્રવાસ-માં તેઓ ઘણા બ્રહ્મર્ષિઓના આશ્રમોમાં ગયાં. એ પવિત્ર મુનિઓના એકાંત આશ્રમ પર વારંવાર રાક્ષસો (ભાગ ૪થો, પ્રકં ૬ જુઓ) હુમલો કરતા હતા. કેટલાક ઇતિહાસકારોએ આ જંગલી લોકોને દક્ષિણ હિંદુસ્તાન અને સીલોનના ખેાદ છે એમ દર્શાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. તેમનો સરદાર, રાવણ સીલોનનો રાજા હતો એ વાતથી આ વિચારને બહાનું મળે છે; પરંતુ જે બ્રાહ્મણ ધર્મગુરુઓ દરેક સ્થળેથી ખેાદ ધર્મને કાઢી નાખી તેની અવગણના કરવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા તેમની ઘણું કરીને આ કલ્પના છે.

આ પ્રમાણે એ કાવ્યમાં વાંચીએ છીએ કે રાક્ષસોએ બ્રાહ્મણોની ધર્મક્રિયા અટકાવવાનો પ્રયાસ કર્યો; પણ રામે તેમનું રક્ષણ કર્યું અને રાક્ષસો સાથે એક મોટું યુદ્ધ કરી ૧૪,૦૦૦ રાક્ષસ યોદ્ધાઓને મારી કાઢ્યા. આનું વેર લેવા માટે રાવણે સીતાનું હરણુ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો; કારણ કે

“ તેને ખાતરી હતી કે તેની પ્રિય સ્ત્રીનો વિયોગ થશે એટલે શોકમાં અસ્ત ધઈ તે રાજા થોડાજ દિવસ જીવશે. ” ૧

રાવણે કેવી રીતે સીતાનું હરણુ કર્યું તે જાણવાથી આનન્દ થશે. રાવણના એક રાક્ષસ મારીએ સીતાને મોહ ઉત્પન્ન કરવા રૂપેરી ટપકાંવાળા એક કારમા સુવર્ણમૃગનું રૂપ ધારણુ કર્યું.

“ ખાતરી રાખજો કે ને સ્ત્રી વૃક્ષોની ઘટામાં આ અદ્ભુત મૃગને દેખશે કે તેની કાન્તિથી મોહ પામી પોતાના સ્વામી રામને તેમજ લક્ષ્મણને તેને પકડવા કહેશે. ”

ફસાવવા માટે પાથરેલી આ જાળ ખસ હતી. સીતાના કહેવાથી રામ હરણુની પાછળ દોડ્યા અને લક્ષ્મણને પત્નીનું રક્ષણ કરવા ત્યાં મૂકતા ગયા. તેણે બાણ મારી હરણુને વીંધ્યો, પરંતુ મરતા મરતાં રાક્ષસે બધું બળ એકઠું કરી, રામના ઘાંટાનું અનુકરણ કરી, મોટે સાદે “ ઓ સીતા ! ઓ લક્ષ્મણ ! ” એમ ધૂમ પાડી. તેમણે આ ધૂમ સાંભળી એવી કટપના કરી કે રામને કંઈ અનિષ્ટ થયું હશે. આથી જે દિશા તરફથી એ ધૂમ સંભળાઈ તે દિશાએ લક્ષ્મણ દોડ્યા અને સીતા પાસેની ઝાડીમાં સંતાઈ રહેલા રાવણના સહેલાઈથી ભોગ ઘઈ પડ્યાં. તેણે સીતાને પકડી વિમાનમાં બેસાડ્યાં અને જલદી પોતાના લોકના (સીલોનના) કિલ્લામાં લઈ ગયો. ત્યાં સીતાને પોતાની નાથે લક્ષ કરવા મમળાવવાના અને તેવી રીતે અનેક પ્રયત્ન કર્યા

પૅરિસ હેલેનનું હરણુ કરી ગયો હતો અને તે કારણથી ઐક લોકોએ દ્રૌપદે ઘેરો ઘાટ્યો હતો, તેને આ વાતો અદ્ભુત રીતે મળતી આવે છે. ફર માત્ર એટલોજ છે કે હેલેનને બદલે અહિં નિષ્કલક, પવિત્ર સીતા છે, તે રાવણની બધી ધમકી અને ચાચનાઓને તિરસ્કારે છે ને ધુતકારી કાઢે છે.

દુર્ભાગ્યે અતિશયોક્તિ અને દેવલોકોના વચ્ચે પડવાના વર્ણનથી વાર્તામાં ધણો વધારો થયો છે અને સત્ય વાત (વાર્તાનું મૂળ સત્ય) એ તદ્દન સંભવિત છે) કલ્પિત પુરાણમાં ફૂળી ગઈ છે. અત્યંત શોકના આવેશમાં વાનર કે વાનરોની ટોળીના (દીંગણી, અસલી કુંગરી ટોળીઓના) સબ સુશીવની મદદ માગી અને તેના મુખ્ય સરદાર હનુમાને મદદ કરવાનું વચન આપ્યું. વાનરોનાં ૧ મોટાં સૈન્યો

૧ રામ અને હનુમાનનું વાનરસૈન્ય—ધણું કરીને આ વાનરો તે મધ્ય મેદાનની અસલી જાતો—લીલ, કોત, સધાલ વગેરે છે. એ જગલી જાતોને આજ પણ હિંદુ વેડો ‘ વાનરલોકો ’ કહે છે આની પુષ્ટિમાં આપણે ‘ જનમલુસ ’ (સંસ્કૃત ‘ વન ’—જંગલ, મનુ—માણસ) ‘ વનનો

રામ અને સીતાની સભામાં પાનર દેવ હનુમાન.

અયોધ્યામાં રામનો રોજાબિયેડ.

(મિત્ર, પ્રજા, ગણેશ વગેરે દેવોના આ આજ્ઞા આજ્ઞા કૃત્યકે વાત રહ્યા છે અને રામને અભિષેક કરે તેવું મહત્ત્વ વાતમાં રાખ્યો)

હિમાલય પર્વતમાંથી મોટા ખડકો લઈ આવ્યાં અને તે વડે હિંદુ-સ્તાનને સિલોનથી જુદું પાડનારી સામુદ્રધુની પર એક સેતુ બાંધ્યો. કિનારાથી નિયમિત ક્રમમાં ફેલાતા એ ખડકો આ અંત્યકારે જોયા છે અને ખરેખર, આજ તેનો દેખાવ આ ધોરાણિક પરાક્રમમાં ઘણા હિંદુઓની શ્રદ્ધાને દૃઢ કરે છે. હજી પણ તે “રામના સેતુ” તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.

આખરે વાનરોની વિશેષ સહાયતાથી અને લાંબા ને લંબાનક યુદ્ધ પછી (એનું વર્ણન ‘રાવણ’ વિષેના લેખમાં આપ્યું છે, ભાગ ૪, પ્રક. ૯), સમર્થ સેનાધિપતિ હનુમાનના હાથ નીચે રામનું લશ્કર સંપૂર્ણ વિજય મેળવે છે અને રાવણનો નાશ થાય છે.

તારા પર જીલમ જીભરનાર રાવણનો નાશ થયો છે એવી સ્ત્રીતાને ખબર આપવા રાતે એકદમ હનુમાનને તેની પાસે મોકલ્યો. તેને રામની પાસે ઢાંકેલી પાલખીમાં લાવ્યા. રામે પાલખી ઉઘાડવાનો હુકમ કર્યો કે તેથી જે વાનરસૈન્યે તેને માટે આટલો બધો પરિશ્રમ કર્યો હતો તે વાનરસૈન્ય તેનું મુખ જુઓ, તેણે કહ્યું:—

માણસ ‘ એ શબ્દ આખી શકીએ. બનમનુસ એ વાનરજાતનું પ્રાણી છે. તેનો અહરે માણસના અહેસને ઘણા મળતા આવે છે; તેને પૂંછડી નથી, ને તે સીધા-ચાર ચાલે છે. તેના શરીરની આમડી ઘણી છે અને તેના પર આછા વાળ છે. વળી ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં જંગલના લોકોની એક પ્રસિદ્ધ ટોળાનું એ નામ છે. (કુમ્બોલના ‘ કુમેઓન ને નેપાળ અને હિંદુસ્તાનનું માનવજાતિશાસ્ત્ર ’ મા ‘ બનમનુસ ’ નું વર્ણન છે તે જુઓ. ૧૮૬૬, ભાગ ૨, પૃ. ૪૬).

૧ ‘ વ્યસનેષુ ન કૃષ્ણેષુ ન યુદ્ધેષુ સ્વયંવરે ।

ન ક્રતૌ નો વિવાહે વા દર્શનં દૃપ્યતે સ્ત્રિયઃ ॥

રામાયણ, યુદ્ધકાન્ડ, સર્ગ ૧૧૬, સ્તો ૨૮

વિપત્તિકાળે, પીડામાં, યુદ્ધમાં, સ્વયંવરમાં, યત્રમાં, કે વિવાહમાં સ્ત્રીને જોવાથી પાપ નથી. ભાષા. ૦ કર્તા.

“ સ્ત્રીનો રક્ષક તેનું નિવાસસ્થાન, ઊંચી દિવાલો, વાડ, કે મિનારો, અને રાત્રનો વૈભવ પણ નથી; સ્ત્રીનો રક્ષક સ્ત્રીનું શીલજ છે.”^૧

જે ખરા દિલના સત્કારની તેણે આશા રાખી હતી તેથી આ ઉલટુંજ હતું, અને જે કારણોને લીધે રામે રાવણ સાથે યુદ્ધ કર્યું તે તેણે સમજાવ્યા માડયાં, તે સાંભળી સીતાનું હૃદય ખિન્ન થયું:—

“ હે સ્ત્રિ, હું માફ કરકર તારા પ્રેમની ખાતર દરિયા-પાર લાવ્યો નથી. સ્વાભિમાનની ખાતર અને કાયદાનું અપમાન થયું તેનું વેર લેવા માટે મેં યુદ્ધ કર્યું છે. મારો પ્રેમ જતો રહ્યો છે, કેમકે તારી કીર્તિ પાપ અને શરમના કાળા કલંકથી દૂષિત થઈ છે, નેત્રરોગી જેમ પ્રકાશતા હીવાને તિરસ્કારે છે, તેમ હું તને તિરસ્કારું છું. હશે દિશાઓ તારે માટે ખુલી છે. તને કાવે ત્યાં જા, પણ મારે તારું કામ નથી; કેમકે રાવણ તને આકાશમાર્ગે લઈ આવ્યો છે, એની દુબટ નજર તારા પર ચોટી છે, તારી કમ્મરની આસપાસ એણે પોતાના ખાદુ નાખ્યા છે, તને પકડીને એણે પોતાની છાતી સાથે આળી છે, પોતાના સંસ્પર્શમાં તને તાબેદાર તરીકે રાખી છે, અને પોતાની સ્ત્રીઓના નિવાસસ્થાનમાં તને મૂકી છે. ”^૨

૧. ત્રિદિવ-‘ રામાયણ ’, ૫-૨૧૭૧.

‘ ન ગૃહાણિ ન વસ્ત્રાણિ ન પ્રાકારસ્તિરસ્ક્રિયા ।

નેદૃશા રાજસત્કારા વૃત્તમાવરણં સ્ત્રિયઃ ॥ ’

યુદ્ધ૦, સં ૧૧૬, સ્લોક ૨૭

ધરો, વસ્ત્ર, ને દિવાલ, એ સ્ત્રીનું આવરણ-પહેલો નથી, આવો વ્યાપાર સીતાને રામ પાસે આવવા વાનરસેન્યાદિને દૂર કરી માર્ગ કરવો તે પણ-સ્ત્રીનું આવરણ નથી. પણ એ તો રાજસત્કારજ છે, માત્ર છત્ર, ચામર, વગેરે નેવો છે. ત્યારે આવરણ શું છે તે કહે છે-વૃત્ત-આરિત્યજ આવરણ છે. બા'પા૦ કર્તા.

૨. ત્રિદિવ-‘ રામાયણ ’, ૫ ૨૭૩.

‘ एपासि निर्जिता भद्रे शत्रुं जित्वा रणाजिरे ।

पौरुषायदनुष्ठेयं मयैतदुपपादितम् ॥ ૨ ॥

આવા ભયંકર અને ગેરવાજબી વહેમની ભ્રામ થઈ પડેલી

गतोऽस्म्यन्तममर्षस्य धर्षणा संप्रमार्जिता ।

अवमानश्च शत्रुश्च युगपन्निहतौ मया ॥ ૩ ॥

યુદ્ધ૦, સ૦ ૧૧૭

હે કલ્યાણિનિ ! મેં શત્રુને રણક્ષેત્રમાં છતીને તને શત્રુ પાસેથી પાછી આણી છે, પુરુષપ્રયત્નથી જ કરવાનું છે તે ક્યું છે. મેં મારા ક્રોધનો નાશ કર્યો છે, શત્રુએ સ્ત્રીહરણ કરી કાઢેલું અપમાન બૂસી નાખ્યું છે. મેં અપમાન ને શત્રુનો એકી વખત નાશ કર્યો છે.

‘विदितश्चास्तु भद्रं ते योऽयं रणपरिश्रमः ।

सुतीर्णः सुहृदां वीर्यान्न त्वदर्थं मया कृतः ॥ ૧૫ ॥

રક્ષતા તુ મયા વૃત્તમપમાનં ચ સર્વતઃ ।

પ્રણ્યાતસ્યાત્મવંશસ્ય ન્યક્ત્રં ચ પરિમાર્જતા ॥ ૧૬ ॥

પ્રાપ્તચારિત્રસંદેહા મમ પ્રતિમુખે સ્થિતા ।

દીપો નેત્રાતુરસ્યેવ પ્રતિકૂલાસિ મે દૃઢા ॥ ૧૭ ॥

તદ્રૂઢ ત્વાનુજાનેઽય યથેષ્ટં જનકાત્મજે ।

एता दश दिशो भद्रं कार्यमस्ति न मे त्वया ॥ ૧૮ ॥

રાવળાઢ્કપરિક્ષિપ્તાં દૃષ્ટાં દુષ્ટેન ચક્ષુષા ।

કથં ત્વાં પુનરાદર્શ્યાં કુલં વ્યપદિશન્મહત્ ॥ ૨૦ ॥

યુદ્ધ૦, ૧૧૭

તારું કલ્યાણ થાઓ, જે આ રણપરિશ્રમ મિત્રોના વીર્યથી હું તર્યો છું તે મેં તારે માટે ક્યું નથી એમ તું જાણ. મેં મારા વૃત્તનું ને સર્વ તરફથી અપમાનનું રક્ષણ કરવા અને મારા પ્રસિદ્ધ વંશની હલકાઈ દૂર કરવા એ કામ ક્યું છે. ચારિત્ર્યને વિષે સંદેહ ઉત્પન્ન થયેલાં એવી મારી સામા ઉભેલી તું નેત્રરોગીને દીવાની પેઠે અને અતિશય પ્રતિકૂળ છે. તેટલા માટે હે સ્ત્રી ! તારી મરજીમાં આવે ત્યાં જા. મારી રજા છે. આ દશ દિશા ખુલ્લી છે. બદ્રે ! મારે તારું કામ નથી. રાવણના ખોળામાં કલેશ પામેલી, એની દુષ્ટ આખથી જોવાયલી તને હું મારા કુળ પર મોડું કલંક લાવી શી રીતે સધડ ? બાપા૦ ડર્તા.

બાપડી સીતા અગ્નિપ્રવેશ કરી પોતાનું સતીત્વ સાબીત કરવાનો નિશ્ચય કરે છે. ઘણા જમાનાઓમાં અને ઘણી પ્રજાઓમાં અનપરાધી પુરુષને માથે આરોપ આવે ત્યારે આ પ્રમાણે અગ્નિમાં પ્રવેશ કરી તેની પરીક્ષામાંથી નીકળી પોતે નિરપરાધી છે એમ સિદ્ધ કરવાનો તેમને આશ્રય લેવો પડતો. લક્ષ્મણ ચિતા તૈયાર કરે છે, તેમાં નાશ થવા કે ચારિત્ર્યનું સમર્થન કરવા એને પ્રવેશ કરવાનો છે. સીતા ચિતાની પ્રદક્ષિણા કરે છે અને અગ્નિમાં પ્રવેશ કરતા પહેલાં તેની સ્તુતિ કરે છે:—

“ આ પ્રેમાળ હૃદય ચારિત્ર્યના અંકુશ નીચે રહી રઘુપુત્રથી-
રામથી કદી પણ અલિત થયું નથી, તેથી, સર્વના સાક્ષિભૂત હે
અગ્નિદેવ ! મારા શરીરનું ચિતા પર રક્ષણ કર. રઘુપુત્રે સીતા પર
આ મિથ્યારોપ મૂક્યો છે, તેથી હે દેવ ! તું મારી પ્રાર્થના સાંભળ
અને સહાય થા. ”^૧

પછી સીતા બળતી ચિતામાં પ્રવેશ કરે છે; પણ અગ્નિદેવ પ્રત્યક્ષ થાય છે અને સીતાનો હાથ ઝાલી તેને પોતાના સ્વામી પાસે લઈ જાય છે અને તેને પવિત્ર ને નિષ્કલંક જાહેર કરે છે. એટલામાં દેવો પણ ત્યાં આવી રામની પ્રાર્થના કરે છે. તેઓ કહે છે:—

૧. ત્રિશ્વિત-‘ રામાયણ ’ ૨૭૭.

‘ યથા મે હૃદયં નિત્યં નાપસર્પતિ રાઘવાત્ ।

તથા લોકસ્ય સાક્ષી માં સર્વતઃ પાતુ પાવકઃ ॥ ૨૫ ॥

યથા માં શુદ્ધચારિત્રાં દુષ્ટાં જાનાતિ રાઘવઃ ।

તથા લોકસ્ય સાક્ષી માં સર્વતઃ પાતુ પાવકઃ ॥ ૨૬ ॥

યુદ્ધ૦, સં ૧૧૮

જે પ્રકારે મારું હૃદય કદી પણ રાઘવથી દૂર ગયું નથી, તેમ લોકના સાક્ષી અગ્નિ મારું સર્વથી રક્ષણ કરો. જે પ્રકારે શુદ્ધ ચારિત્રવાળા મને રાઘવ દુષ્ટ જાણે છે, તે પ્રકારે લોકના સાક્ષી અગ્નિ મારું સર્વથી રક્ષણ કરો. બાપા૦ કર્તા

“ હે સર્વના પતિ, જગન્નાયક ! શું તું તારી રાણી, તારી સ્ત્રીને અગ્નિની દરકાર ન કરી ચિતામાં પોતાનું શરીર સ્વાધીન કરવા દે છે ? હે પરમવિદ્વાન, શું હજી પણ તું તારું દિવ્ય સ્વરૂપ ઓળખતો નથી ? ”

એ નવાઈ જેવી વાત છે કે રામને પોતાના અમર સ્વરૂપનું જ્ઞાન નથી; તે ઉપરથી ધ્રુવ તેમને કહે છે કે રાવણ દુનિયાને ત્રાસ આપતો હતો તેનો નાશ કરવા, માનવલોકમાં અવતાર લેનાર તમે વિધ્યુ છો. આ પ્રમાણે સીતાનો પૂરેપૂરો અચાવ થાય છે અને રામના મનનું સંપૂર્ણ સમાધાન થાય છે.

રામ અને સીતા પછી પરમભક્ત હનુમાન્ અને વાનરોના સૈન્ય સાથે વિજયથી પાછા અયોધ્યામાં પ્રવેશ કરે છે. ઋષિઓ તેમને રાજ્યાભિષેક કરે છે. ભરતની રાજ્યાસન પર બેસવાની ઇચ્છાજ ન હતી. તે તેને સ્વાધીન કરે છે અને રામ ઘણાં વર્ષ મહા-કીર્તિ ને સુખમાં પોતાના રાજ્ય પર રાજ્ય કરે છે:—

“ રામરાજ્ય ॥ સુખ નીચે દસ હજાર વર્ષ અયોધ્યામાં શાન્તિ અને આરામ વ્યાપી રહ્યાં. કોઈ વિધવા ખૂન કરેલા સ્વામી માટે શોક કરતી ન હતી; કોઈ ઘર કદી બેસન ન હતું. સુખી ભૂમિમાં ઠોરને પણ રોગ ન હતો. પશુ અને વનસ્પતિની વૃદ્ધિ થઈ. પૃથ્વી પ્રેમથી ફળો પૂરાં પાડતી, કોઈ વર્ષ દુષ્કાળ ન હતો. કોઈ બાળકો મરતાં નહિ. તે સમય એવો શાન્તિનો ને સુખનો.

૨. ત્રિશ્વિત—‘ રામાયણ ’ ૫-૨૭૮.

‘ ઉપેક્ષસે કથં સીતાં પતન્તીં હવ્યવાહને ।

કથં દેવગણશ્રેષ્ઠમાત્માનં નાવબુધ્યસે ॥ ૬ ॥

યુક્ત૦, સ૦ ૧૧૯.

અગ્નિમાં પડતી સીતા તરફ તું શા માટે બે દરકારી કરે છે ? દેવ-ગણમાં શ્રેષ્ઠ એવા તારા આત્માને તું કેમ ઓળખતો નથી ?

હતો કે કોઈ સ્થળે તંગી, રોગ, કે અપરાધ જોવામાં આવતા ન હતાં. ૨૨૩

૩ ત્રિવિધ-‘રામાયણ’, પૃ. ૩૧૪

‘ન પર્યદેવન્વિધવા ન ચ વ્યાલકૃતં ભયમ્ ।

ન વ્યાધિજં ભયં चासीद्रामे राज्यं प्रशासति ॥ ૯૮ ॥

निर्दस्युरभवल्लोको नानर्थ कश्चिदस्पृशत् ।

न च वृद्धा वालानां प्रेतकार्याणि कुर्वते ॥ ૯૯ ॥

सर्वं मुदितमेवासीत् सर्वो धर्मपरोऽभवत् ।

राममेयानुपश्यन्तो नाभ्यर्हिमन्परस्परम् ॥ ૧૦૦ ॥

आसन् वर्षसहस्राणि तथा पुत्रसहस्रिणः ।

निरामया विशोकाश्च रामे राज्यं प्रशासति ॥ ૧૦૧ ॥

नित्यमूला नित्यफलास्तरवस्तत्र पुष्पिताः ।

कामवर्षी च पर्जन्यः सुखस्पर्शश्च मारुतः ॥ ૧૦૨ ॥

स्वकर्मसु प्रवर्तन्ते तुष्टાઃ સર્વેરેવ કર્મભિઃ ।

આસન્ પ્રજા ધર્મપરા રામે શાસતિ નાનૃતાઃ ॥ ૧૦૩ ॥

યુદ્ધ૦, સર્ગ ૧૩૦

રામ રાજ્ય કરતા હતા સારે-વિધનાઓ શોધ કરતી ન હતી, સર્વે કંઈ બય ન હતું કે વ્યાધિથી ઉત્પન્ન થયેલું બય પણ ન હતું. લોકોમાં ચોર ન હતા, કોઈને અનર્થ સ્પર્શ કરતો ન હતો, તેમજ વૃદ્ધોને બાળકોના મરણકાર્ય કરવા પડતા ન હતા. સર્વે આનન્દમાં હતા, સર્વે ધર્મપરાયણ હતા, રામનેજ જોતા તેઓ પરસ્પર હિંસા કરતા ન હતા. રામ રાજ્ય કરતા હતા ત્યારે આણસો હળર વડે જીવતા તથા તેમને હળર પુત્રો થતા, સર્વે રોગરહિત ને શોકરહિત હતા. સ્ત્રી દુષ્ટોના મૃત્યુ કે દુષ્ટ નાશ પામતા ન હતા, તેમને હમેશા પુષ્પ આવતા. વરસાદ પ્રજાની મરજી આવે સારે વરસતો, પવન સુખદાયક વાતો, પ્રજા પોતાના કાર્યમાંજ પ્રવૃત્ત થતી હતી અને પોતાનાજ કર્મથી સંતુષ્ટ થતી હતી, રામ રાજ્ય કરતા હતા સારે પ્રજા ધર્મપરાયણ હતી, અસત્ય બોલતી ન હતી, બાપાં કરતા,

પણ અરેરે ! આ સુખના સંગીતમાં જંગલી રીતે ભંગ થયો. તે સ્થાનના લોકોએ સીતાની પવિત્રતા વિષે પાછા રામના કાન ભંભેરવા માંડ્યા. દિવ્ય, અવતારી પુરુષ હતા તોપણ જે સીતાએ પોતાતું અચળ પાતિવ્રત્ય આવું પ્રસિદ્ધ રીતે સિદ્ધ કર્યું હતું તેની સામા રામને જલદી વહેમ આવવા લાગ્યો. તે તેને એક આશ્રમમાં કાઢી મૂકે છે અને ત્યાં તે બે બેડીઆ પુત્રોને જન્મ આપે છે. તેઓ પુખ્ત ઉમ્મરના થાય છે ત્યારે તે બંને તેને રાજસભામાં લઈ જાય છે અને ત્યાં આવે છે ત્યારે સર્વ લેગા થયલા દરબારીઓ સમક્ષ તે નિરપરાધી છે એવું સિદ્ધ કરવા રામ તેને કહે છે. પરંતુ પત્ની તરીકેના ધૈર્ય અને દીર્ઘ સહનશીલતાનો તે સ્ત્રી નમુનો હતો તોપણ તેનાથી આ ખમાતું નથી. જે પૃથ્વી માતાએ તેને જન્મ આપ્યો છે તેને, માર્ગ કરી વાસ આપવા, તે યાચે છે. પૃથ્વી ફાટે છે અને તેને પોતાની છાતી સરસી ચાંપે છે. આ અયોગ્ય વહેમને લીધે દિલ-ગીરી અને પશ્ચાત્તાપથી ક્ષીણ થઈ રામ જિંદગીથી કંટાળી જાય અને યમ તેની પાસે આવી કહે છે કે પૃથ્વી પરતું તમારું કામ પૂરું થયું છે. ન્યાયાધીશની આજ્ઞા સાંભળી તે ગંગાની શાખા-શરણુને કિનારે જાય છે અને શરીરનો ત્યાગ કરી વિષણુ તરીકે સ્વર્ગલોકમાં જાય છે.

આજે અયોધ્યામાં અને હિંદુસ્તાનના બુદ્ધ બુદ્ધ ભાગોમાં બીજો ઘણે સ્થળે આ વીરરસ કાવ્યને નાટકરૂપમાં આણ્યું છે અને પાસેતું ચિત્ર આ શોકપરિણામી નાટકનાં ઘણાં પાત્રો દર્શાવે છે. ઘણાં ગામમાં તાપણીની આસપાસ બેસી લોકો આ અદ્ભુત કથા કહે છે. સીતાના દુઃખની વાત સાંભળી ઘણા જલુની આંખમાંથી આંસુ પડે છે; સુકુમાર રામચંદ્રના પરાક્રમ અને ધૈર્યની કથા ઉઠે પૂજ્યભાવ પ્રેરે છે; વાનરદેવની હુમ્મટાઈ ને કપટની વાતો સાંભળી પ્રેક્ષકોની આંખો ચળકાટ મારે છે—વિસ્મય પામે છે; અને છેવટે સીતાનો છુટકારો અને રામ પુનઃ રાજ્યમાં જાય છે, ને ચત્રાસન પર

એસે છે તે સાંભળી ઘણા ગામડીઆઓ કઠોર અવાજમાં પસંદગી બતાવે છે અને આનન્દમાં હસે છે.

રામાયણ એ દુનિયાનું એક મોટું વીરરસ કાવ્ય છે તે ગ્રીક લોકોનાં 'ઇલિઅડ' અને 'ઓડિસી' અને રોમન લોકોના 'ઇનીડ' જેવું પ્રતિષ્ઠિત છે અને નીતિની મહત્તા ને વૈભવમાં તે એ યેથી ચંદ્રિયાતું છે. વર્ષે વર્ષે તે હિંદુ લોકોના મન પર વિશેષ અધિકાર લોગવતું જાય છે અને તેમના જીવન ને વિચારમાં વધારે વધારે આત્મપ્રેત થાય છે.

---

૧ રામ અને સીતાની સંપૂર્ણ વાત માટે જી. ટૂલ્મોટ્ઝ બહીલરનો 'હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ', ભાગ રજો અને વિકિન્સકૃત 'હિંદુપુરાણ', પૃ. ૧૭૦-૨૮૭ જુઓ. આ છેલ્લા ગ્રંથમાના વર્ણનમાથી આ કાવ્યનો અહિં આપેલો ભાગ લીધો છે.

પ્રકરણ ૬૬

કૃષ્ણ, હિંદુ લોકોના એપોલો

“ આચીન-લીખે ગ્રાહ અને સ્પષ્ટ શબ્દમાં વિચાર કરીને કહ્યું, ‘ મોટાઓમાં મોટા કૃષ્ણ છે, મનુષ્યોમાં મુખ્ય છે, ને એમનો બરોબરીઓ કોઈ નથી. પવિત્ર તેજસ્વી રાજાઓમાં, પવિત્ર હૃદયવાળા અને સર્વથી ઊંચા આકાશના અહોમાં પ્રકાશમાન સૂર્યના જેવા કૃષ્ણ છે. ”

કૃષ્ણ વિષે હિંદુઓની કહર

રોમેશદત્તકૃત ‘ મહાભારત ’ ઉપરથી, પૃઠ ૩૫

ધાર્મિક વૃદ્ધિને માટે ચોગ્ય સમય જોવા જોઈએ એવો વિચાર કરતાં વિષ્ણુના અવતારો તરીકે રામ અને કૃષ્ણના અવતારો વચ્ચે ઘણો લાંબો વખત (૧,૦૦૦ વરસ ગણવામાં આવે છે) થયેલો હોવો જોઈએ. પૃથ્વી પર બંને મોટામાં મોટા પુરુષો જેવા થઈ શકે તેવા હતા; બંનેને અદ્ભુત શક્તિ અને લઠાયક બળ લાગુ પાડવામાં આવે છે; પણ એમાંના એક સદ્ગુણ અને વિનયનો આદર્શરૂપ હતા અને બીજા વિધવીપણા અને નિર્મયાદ અનીતિના નમુનો હતા. તપ અને નિયમ શિવની પૂજાનું ખાસ લક્ષણ હોય અને પોતાના ઘર અને કુટુંબ, દેશ અને ઈશ્વર પ્રત્યે ધર્મ એ રામની પૂજાનું વિશેષ સ્વરૂપ હોય, તો પ્રેમના-પાથિવ અને દિવ્ય પ્રેમના-સાગર એ તત્ત્વમાં કૃષ્ણ સર્વોપરિ છે. એની સાથે લલિત કે શ્રદ્ધા આવે છે; કેમકે ઈશ્વર ખરા ભકતને સર્વત્ર વિદ્યમાન છે; પણ ધાર્મિક રીતે એનું દર્શન થતું જોઈએ. કૃપાથી એવો સાક્ષાત્કાર થાય એટલે કૃષ્ણ હજારોના પ્રેમને સંતુષ્ટ કરે છે અને દરેકને એ પ્રેમ ખાસ પોતા તરફનો જ હોય એમ લાગે છે; કારણ કે એ પ્રેમ એકી વખતે વિધવી અને ધાર્મિક છે, અતિશય હૃદય ઉત્પન્ન કરનાર અને તન્મય કરનાર છે. કૃષ્ણ-લલિતનું આ ખાસ ચિહ્ન છે.

‘કૃષ્ણ’ શબ્દનો અર્થ ‘આકર્ષણ કરનાર’ એટલે ‘ખેંચનાર’ થાય છે; અને એ અર્થ સાચો છે; કારણ કે શ્રીકૃષ્ણ જેટલા હોંસ અને ભક્તિભાવથી પૂજાય છે, તેટલા હર્ષ અને ભક્તિભાવથી હાલ કોઈ પણ દેવ હિંદુઓમાં પૂજતો નથી. હિંદુસ્તાનના મોટા ભાગના એ માનીતા દેવ છે અને તરણ વર્ગ એમને ઉત્તમમાં ઉત્તમ દેવ ગણે છે. તેમજ આ ભક્તિ અજ્ઞાનવર્ગમાંજ છે એમ નથી. મોટા અને વિદ્વાનો પણ એમની સ્તુતિ અને પૂજા કરે છે. આ સમયના એક નામીયા હિંદુ ગૃહસ્થ એમને વિષે એવું વર્ણન કરે છે કે એઓ “ દુનિયાના ધાર્મિક નાટકમાં મોટામાં મોટું આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ ” છે. નવીન હિંદુધર્મની અગ્રેસર થઈ છે એવી મિસિસ ઓની બ્રિજેન્ટ નામની એક અંગ્રેજ સ્ત્રીએ એમને પોતાના ઇષ્ટ દેવ તરીકે પસંદ કર્યા છે અને ડૉ. (હવે સર એચ. એસ.)^૧ જન પોતાના પત્રમાં શ્રીકૃષ્ણ માટે પોતાની ઉંડી પૂજ્ય બુદ્ધિ “ દૃઢ કરે છે ” અને “ એવી આશા રાખે છે કે એક દિવસ એમના દિવ્ય સ્વરૂપની ઝાંખી કરવા હું શક્તિમાન થઈશ. ” વાસ્તવિક રીતે જોઈએ તો વહેમ અને શ્રદ્ધાગુપણના ગ્રાસીન દુર્ગમાંથી અવાચીન વિચારની વૃદ્ધિએ હિંદુ ધર્મને હાંકી કાઢ્યો છે તેથી તેણે આ રાસ રમતા,

૧. (વિષ્ણુ તરીકે) કૃષ્ણને ઘણી વાર પરમેશ્વર સાથે એકરૂપ ગણવામાં આવે છે. નીચેના ઉતારા એના દાખલારૂપ છે:—

“ હે કૃષ્ણ ! તમે આ વિશ્વના ઉત્પન્ન કર્તા અને નાશકર્તા છો; તમેજ આરંભમાં એને પેદા કર્યું છે, અને હે વિશ્વના આદિ પુરુષ ! એ સર્વ તમારા અધિકાર નીચે છે; શાર્દૂલ, ચક્ર, અને અસિ ધારણ કરનાર તમને નમસ્કાર. ” મહાભારત, શાન્તિપર્વ.

“ સર્વના આત્મા, સર્વજ્ઞ, વિશ્વરૂપ, વિશ્વવેત્તા, સર્વના સ્રષ્ટા, જે દેવ દેવકી રાણીથી વસુદેવને ત્યાં જન્મ્યા હતા; પદ્મીઓ જેમ જળમાં પાંખ ફેલાવે છે, તેમ જેમનામાં આ દુનિયાઓ કમ્પમાન યાય છે. ” મહાભારત, શાન્તિપર્વ (અધ્યાય ૪૪—૪૬, ભાષા ૦ કર્તા).

૨ ‘રિવ્યુ ઓફ ધ ચર્ચીઝ’ બ્લુન ૧૮૯૪માં એમના શબ્દોનો ઉતારો છે.

નામ અને સીતાનું નામ

મન રમ્યા વારણ સ્ત્રી ત મહારાજ આવી ન ત્યવાયા આવે છે તેના રાનારાનું
નાટકીય પ્રદર્શન

વક્ત્રમ ૧, નામ, સીતા, અને હનુમાનના પૂતળા
(કન જાતી નર, થી જન્મતી નર)

ક્રી. ૫. ગોળ નામ.

ગોળ (કૃષ્ણ દેનાસી કન્યાઓ) સાથે ગસ નામના કૃષ્ણ.
કૃષ્ણ મથાળા ઉપાસી રહી શાશ્વતી નામે છે અને તેના
ગોળ છે તેના સ્વરૂપ રાજા રમણના નામ ધારણ છે કે
તેના દેહને પાતળા સાથે રમણ સેવક પે.

કામપ્રિય, શૂરા દેવપુરુષના સ્વરૂપ નીચે આશ્રય લે છે અને એમના વિપરીત મસ્ત આનન્દને ધાર્મિક રૂપ આપી નવીન રચનામાં આવવા પ્રયત્ન કરે છે. નીચેના ઉત્તારમાં મહાદેવ પણ કૃષ્ણની કીર્તિ ગાતા જોવામાં આવે છે:—

“અદ્વાયી પણ શ્રેષ્ઠ એવા હરિ, શાશ્વત પુરુષ, શ્રીકૃષ્ણ છે, સુવર્ણ જેવા પ્રકાશમાન, વાદળા વગરના આકાશમાં જોગેલા સૂર્યના જેવા છે. તેમને દસ બાહુ છે; તેઓ મહાતેજસ્વી છે, દેવોના શત્રુનાં નાશ કરનાર છે, અને સર્વ દેવો તેમને પૂજે છે. અદ્વા તેમના ઉદરમાથી, હું તેમના માથામાંથી, નક્ષત્રો તેમના માથાના કેશમાંથી, સુર અને અસુરો તેમનાં રૂપમાંથી, અને ઋષિઓ અને શાશ્વત દુનિયાઓ તેમના શરીરમાંથી ઉત્પન્ન થયાં છે.....તેઓ માનના આપનાર છે, દેવોનાં કાર્યો સફળ કરવા જન્મ લે છે અને માનુષ રૂપ ધારણ કરી યુદ્ધમાં સર્વ પ્રાણીઓને નાશ કરશે; કારણ કે ત્રિવિક્રમ (જેમણે ત્રણ પગલાં ભર્યાં છે) વિના બધા દેવગણો, નાયક વિનાના હોઈ, દેવકાર્યો કરવા શક્તિમાન નથી.....એ દેવ પુંડરીકાક્ષ છે, શ્રીના ઉત્પન્ન કરનારા છે, અને શ્રીની સાથે રહેનારા છે.....હે દેવો ! તમારે સ્તુતિની ઉત્તમ અને પૂજ્ય માળાઓ સાથે એમની પાસે જઈને, શાશ્વત અદ્વાની પેઠે એમની, ઉચિત છે તે પ્રમાણે, પૂજા કરવી જોઈએ, કારણ કે જે માફ અને પિતામહ અદ્વાનું દર્શન કરવા ઇચ્છતા હોય તેમણે પ્રતાપી અને તેજસ્વી વાસુદેવનું (કૃષ્ણનું) દર્શન કરવું. તેમનું દર્શન થયું એટલે માફ દર્શન થયું કે દેવેશ પિતામહ અદ્વાનું દર્શન થયું, એ વિષે મને કંઈ શક નથી; હે તપ જેમનું ધન છે એવા દેવો ! તમે એમ બાણો.”

કેટલાક હિંદુઓએ કૃષ્ણ અને કાઈસ્ટની વચ્ચે મુકાબલો કર્યો છે. પ્રાચીન સમયમાં, જે પુસ્તકોને ઈશ્વરપ્રેરિત છે એમ સ્વીકારવામાં સંશય થાય છે એવાં કેટલાંક ખ્રિસ્તિ ધર્મનાં પુસ્તકો

હિંદુસ્તાનમાં આવ્યાં હશે, તે વાંચવાથી કદાચ જણાયલું થોડુંક મળતાપણું તેઓએ પકડી લીધું છે અને કૃષ્ણને હિંદુઓના કાંઈસ્ટ. તરીકે જાહેર કર્યાં છે. આમ બન્યું છે તેથી ખ્રિસ્તિ ધર્મના અને હિંદુ ધર્મના આદર્શનો આપણે મુકાબલો કરીએ. હિંદુ ધર્મ-શાસ્ત્રમાં કૃષ્ણના જીવનનો જે વૃત્તાન્ત આપ્યો છે તે જાતે પૂરતો છે. તેને કોઈથી નાકબૂલ થશે નહિ.

એ ઘણું શક્ય છે કે જો કોઈ ખરો હિંદુ ઇતિહાસ શોધી કાઢી શકાય તો કૃષ્ણના જીવનનો ઘણાખરો લખાયલો વૃત્તાન્ત તે નામના હિંદુ રાજાને લગતો છે એમ માલમ પડે; કારણ કે કૃષ્ણ માનવવંશના હતા એમાં કંઈ શક નથી. આફેસર ગોલ્ડસ્ટેકર કહે છે કે “આ વિષ્ણુનો અતિરસિક અવતાર છે; કારણ કે એથી એક શૂરવીર માનવનું એક મુખ્ય દેવના પ્રતિનિધિમાં ધીમે ધીમે પરિવર્તન કેવી રીતે થાય છે તે હિંદુ પ્રાચીન જાળતોમાં શોધી કાઢવાનો પ્રસંગ મળે છે.”

આ પરિવર્તન જે ક્રમે થયું તે ક્રમે હિંદુ સાહિત્યમાં સ્પષ્ટ જણાય એવા છે. પ્રથમ તો આદ્યજ્ઞાનમાં શૂરવીર કૃષ્ણ વિષે દૂંકું સૂચન છે. મહાભારત જુદા જુદા ગ્રંથકારોનું ઘણું મોટું મિશ્ર પુસ્તક છે, તેમાં પાછળથી દાખલ કરેલા ઘણા ભાગો છે. દૂંકામાં દૂંકા અને તેટલા માટે ઘણું કરીને પ્રાચીનમાં પ્રાચીન વાર્તાસંગ્રહમાં કૃષ્ણનું વર્ણન માત્ર શૂરવીર પુરુષ, અલૌકિક બળ માટે પ્રસિદ્ધ એવા દ્વારકાના રાજા તરીકેનું છે. મહાભારતની વધારે પરિશ્રમથી લાંબી વર્ણવેલી વાર્તામાં શિવનું મહાત્મ્ય સ્વાકારતા અર્ધ દેવપુરુષ તરીકે તેમનું વર્ણન છે. આગળ જતાં તે એ વિષ્ણુનો અવતાર થાય છે. તેથી પણ વધારે આગળ આસરે ઇ. સ. ૭૦૦માં લખાયેલી લગવદ્-ગીતામાં તેમની એથી પણ વિશેષ સ્તુતિ છે અને પરમેશ્વર તરીકે તેમનું પ્રદર્શન છે. ગીતામાંના તેમના શબ્દો મનુષ્યને ઉપદેશ કરના માનવ આકાર ધારણ કરી પરમેશ્વરે અવતાર લીધેલો છે તેમનાં

વચન તરીકે સ્વીકારવા છે. પુરાણોમાં વર્ણવેલા કૃષ્ણના આચરણ વિષે ગીતામાં કંઈ સૂચન નથી. કૃષ્ણ ત્યાં પોતાના અવતારનું પ્રયોજન કહી બતાવે છે કે “સાધુ પુરુષોના સંરક્ષણને માટે, દુષ્ટ આચરણવાળાઓના વિનાશને માટે, અને ધર્મનું સંસ્થાપન કરવા માટે હું દરેક યુગમાં જન્મ લઉં છું.” પુરાણોમાં અને મુખ્યત્વે ભાગવત પુરાણના દશમસ્કન્ધના ડિંદી અનુવાદ ‘પ્રમસાગર,’ જેમાંથી આ પ્રકરણમાં આપેલી એમના જીવનની મુખ્ય હકીકત ઘણે ભાગે લીધી છે, તે ‘પ્રેમસાગર’માં વર્ણવેલા કૃષ્ણ ગીતામાં વર્ણવેલા શુદ્ધ અને ઉદાર કૃષ્ણથી લક્ષણમાં તદ્દન જુદા છે. ગીતામાં એમના જીવનની સવિસ્તાર હકીકત આપી નથી તેથી પુરાણમાં આપેલું ચારિત્ર્યનું વર્ણન આપણે સ્વીકારીશું.

કંસ નામનો એક ભયંકર રાક્ષસ રાજા હતો, તેનો ત્રાસ એટલો બધો અસહ્ય થઈ પડ્યો કે આખી પૃથ્વી તેનાથી ત્રાહિ ત્રાહિ કરતી હતી. ગાયનું રૂપ લઈ પૃથ્વી ઇન્દ્ર પાસે ગઈ અને આ વિષે ફરિયાદ કરી કેહ્યું, “રાક્ષસોએ દુનિયામાં ઘેર અપરાધો કરવા માંડ્યા છે, તેના ભયથી ધર્મ અને ન્યાય નાસી ગયા છે, અને મને રાજ આપો તો હું પણ દુનિયાનો ત્યાગ કરું અને પાતાળમાં જાઉં.” બધા દેવોને માથે લઈ ઇન્દ્ર વિષ્ણુને શરણે ગયા અને પૃથ્વીને ત્રાસ-માથી છોડાવવા પ્રાર્થના કરી. અવતાર લેવા સાડે વિષ્ણુની યાચના કરી ત્યારે તેમણે પોતાના માથામાંથી એક સફેદ અને બીજો કાળો એવા બે વાળ તોડ્યા અને દેવોને કેહ્યું, “આ મારા કેશ પૃથ્વી પર ભિતરશે અને એને દુઃખના ભારમાંથી મુક્ત કરશે.” શ્વેત કેશે બળ-રામનો અને કૃષ્ણ કેશે કૃષ્ણનો અવતાર લીધો.

ત્યાર પછી થોડા વખત પર એક વસુદેવ નામના ઋષિ અને તેની પત્ની દેવકીને કંસ રાજા પોતાના રથમાં બેસાડી લઈ જતો હતો, એટલામાં “આકાશમાં એક મોટો અને ગર્જના જેવો ઉડા શબ્દ થયો. તેણે કંસને બોલાવીને કેહ્યું, “હે મૂર્ખ! જે સ્ત્રીને તું લઈ જાય છે તેનો આક્રમો ગર્ભ વાદો પ્રાપ્ત લેશે,” આ

સાલણી કૃષ્ણ દેવકીનો નાથ કરવા તરવાર કાઢી, પણ વસુદેવ વચ્ચે પડ્યા અને કહ્યું કે “ મહાવીર ! દેવકીનો નાથ ન કરો એનો જીવ બચાવો એને જે જે છોકરા થશે તેમને હું તમને સ્વાધીન કરીશ. ” આ વચનથી કંસને શાન્તિ થઈ તેણે તે સ્ત્રીને બચાવી, પણ કંઈ ભૂલ ન થાય માટે તેમના વાસ આગળ દહાડો ને રાત ચોકી મૂકી. તોપણ વસુદેવે ચોકી કરનારા એ સિપાઈઓની સાવચેતીમાંથી છટકી જવા સાધન શોધી કાઢ્યા અને દેવકીને અઠમો ગર્ભ થયો ત્યારે તે બાળને એણે લઈ લીધો અને મહેલના ચોકીદારોને છેતરી તે બાળક કૃષ્ણને બદલે નન્દ નામના એક ગોવાળના બાળકને ગોઠવી દેવાનો ભેગ સાધ્યો ત્યાર પછી થોડા વખતમાં નવા જન્મેલા બાળકનો શબ્દ ચોકીદારોને કાને પડ્યો અને કંસે તે ઓરડામાં ધસી જઈ તે બાળકને પથ્થર સાથે અફાળ્યું. વધારે સાવચેતી લેવા સાફ તેણે હીરોડની ચેકે એવો હુકમ કર્યો કે “ જે કોઈ નવા જન્મેલા બાળકો હોય તે બધાને શોધી કાઢો અને જે દરેકમાં અલૌકિક તેજ ને ચાલાકીના ચિહ્ન નજરે પડે તેને કંઈ પણ હયા લાગ્યા વિના મારી નાખો. પોતાની સ્ત્રી અને બાળક કૃષ્ણની સાથે નન્દ, ગોકુળ નાસી ગયો તેથી આ શોધમાંથી છટકી ગયો. ”

૧ કૃષ્ણના બાળપણની ખીજ વાતોમાં નીચેનીનો સમાવેશ થાય છે.—

કૃષ્ણ સાત વર્ષના હતા ત્યારે કંસે એક ધાવને છાતી પર ઝેર નોપડી ધવડાવવા મોકલી કે તેમનો નાથ થાય, પરંતુ બગવાને એવા ભરથો છાતી ખેંચી કે તે ધાવ થન થઈને પડી. પછી કંસે એક બગતુ મોકલ્યું, તેણે ઉમરના પ્રમાણમાં હમેશ ફીંગણા દેખાતા કૂચને પકડ્યા અને દેડાને ગળી નાખ તેમ તેમને ગળા ગયું. પણ કૃષ્ણે તે પક્ષીના પેટમાં એવો ખામગાટ મચાવ્યો કે તેને તેમને તરતજ બહાર કાઢી નાખ્યા સાત વર્ષના હતા ત્યારે તેમના મામાએ તેમને એક ઉત્સવમાં ભાગ લેવા બોલાવ્યા અને બારણા આગળ આવ્યા કે તરતજ હિંદુસ્તાનમાં મોટામાં મોટા અને દૂરમાં દૂર દાધી પાસે હુદયી નાખવાની યુગ્તિ રચી. પરંતુ કૃષ્ણે તે અતિવિચાર પ્રાણીનો એક દંત પકડ્યો અને હવામાં ચક્કર ચક્કર ફેરવી જમીન સાથે અફાળી મારી નાખ્યો.

બાળ કૃષ્ણ ગોવર્ધનની ગોપ કન્યાઓ સાથે ફીક્ર કરતા હતા અને

અહિં સુધીની કૃષ્ણની હકીકત મુખ્ય રૂપરેખામાં ક્રાઇસ્ટના જન્મની હકીકતને મળતી આવે છે; પણ તેનાં બાળપણ અને તરુણ-વસ્થાની વિશેષ હકીકતમાં ઘણું જ ફેરફાર છે. કુંવર તરીકે કૃષ્ણ આજ્ઞા તોડનાર ને તોફાની હતા. એક પ્રસંગે તેમણે વાછરડાંને એટલો બધો ત્રાસ આપ્યો કે તેમનાં પાલક માતાએ તેમને ભારે લાકડાની ખાંડણી સાથે ખાંધ્યા. બીજી વખત છેક બાળક હતા અને નન્દના ગાડા તળે સૂતા હતા ત્યારે તેમણે ધ્રુવના માટે રુદ્રન કયું અને માતા જલદી ન આવ્યાં તેથી અધીરા થઈ ગાડાને લાત મારી ઊંધું કરી નાખ્યું, તે જોઈ પાસે જીલેલા આશ્વિન પામ્યા. ક્રાઇસ્ટ દેવલમાં ઉપદેશ કરતા હતા અને પોતાના પિતાનાં કામ વિષે ક્યારેનાએ તેમના મનમાં જોયો વિચાર બંધાઈ ગયો હતો, ત્યારે કૃષ્ણ બધા પ્રકારના તોફાનના ખેલો રચતા હતા, માખણ ચોરતા હતા, અને દૂધદહિંનાં માટલાં ઢોળી નાખતા હતા. 'માખણ-ચોર' એવું તેમનું છેક સાધારણ નામ થઈ પડ્યું હતું અને હાથમાં માખણના પિંડાવાળા છોકરા તરીકે તેનું સર્વ વર્ણન કરતાં હતાં.

તરુણવસ્થામાં ચોરી અને આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવું એનાથી

તેમના માખણ અને મલાઈ ચોરતા હતા, ત્યારે શ્રદ્ધા જેમણે તેઓ વિષ્ણુના અવતાર છે એમ સાબળ્યું હતું, તેઓ તે જગાએ આવ્યા અને તેમનું કદ અને કામો જોઈ તેમના ખરા સ્વરૂપ વિષે વહેંચના ચડ્યા. તેમના ધ્રુવિરી સ્વરૂપની પરીક્ષા કરવા તેમના કેટલાક માનીતા રમતના ગોડીઆઓ સાચવતા હતા તે દોરનું ટોળું આકાશમાં ચઢીને હરી ગયા. છોકરાઓના માખાપ અને દોરના માલીક કેટલા દિલગીર થશે તે કૃષ્ણ જાણતા હતા તેથી એક ક્ષણમાં દોરનું બીજું ટોળું ને બીજા ગોવાળો જોયા કીધા અને તે શ્રદ્ધા લઈ ગયા હતા તેની સાચ એટલા આગેકુમ મળતા આવતા છતાં કે દોરના માલીક અને છોકરાઓના માખાપને આ ફેરફારની ખબર પડી નહિ. કૃષ્ણ વિષ્ણુના ખરા અવતાર છે એમ હવે શ્રદ્ધાને ખાતરી થઈ તેથી તેમને દોરનું ખરું ટોળું અને તેના ખરા ગોવાળાં પાછા આપ્યા. દુષ્ટો ખરા દોર ને ગોવાળાં આને આવતા જોઈ બીજાને દૂર કર્યા.

વધારે ભારે અપરાધો તેઓને ભણીતા થાય છે. તેઓ જૂઠું ખોલતાં અને ઠગાઈ કરતાં અચકાતા નથી. એક પ્રસંગે કૌરવ અને પાંડવો વચ્ચે લડાઈ ચાલતી હતી અને કૃષ્ણે વિચાર્યું કે સામા પક્ષના નાયકનો પ્રિય પુત્ર રણમાં મરણ પામ્યો એવી વાત ફેલાય તો તે એટલો બધો ખિન્ન થશે કે લડવાનું છોડી દેશે. તેમણે કહ્યું,

“ હે પાંડુપુત્રો ! સફળતાને ઊંચા મૂકી હવે વિજય મેળવવા માટે કંઈ યુક્તિ રચો....તેટલા માટે કોઈકે તેને (સજાને) કહો કે (પુત્ર) અશ્વત્થામા યુદ્ધમાં મરણ પામ્યો છે. ”

વળી કૃષ્ણ પાંચ પ્રકારનાં અસત્યને ત્યાગી ગણે છે અને તેમાં પાપ નથી એમ કહે છે:—

“ લગ્નની ગોઠવણો કરવાને પ્રસંગે, સ્ત્રીને છેતરવામાં ને બૂલ-થાપ દેવામાં, બિંદગી ભેખમાં હોય ત્યારે, કે કોઈ માણસની તમામ મિલકત હરી લેવાની તૈયારી હોય ત્યારે, અથવા તો કોઈ બ્રાહ્મણને માટે અસત્ય બોલી શકાય. ”

ઉપરના દાખલા તરીકે, કૃષ્ણની માનીતી ઉપપત્તી, જેની સાથે કોઈપ્રિય ચિત્રોમાં હમેશાં તેમણે પ્રદર્શન કરવામાં આવે છે તેણે નામ રાધા હતું; પણ તે અયનઘોષની પત્ની હતી. તેની નજીકે પોતાના ભાઈને તેનાં આચરણની હકીકત કહી અને રાધાને બહુ ભય લાગ્યો કે વખતે મારો વર મારું ખૂન કરશે. પરંતુ કૃષ્ણે તેને ફરી ખાતરી કરી આપી અને વચન આપ્યું કે કોઈ વખત તારો વર આવી પહોંચશે તો હું તરતજ કાલી દેવીનું રૂપ લઈશ, એટલે અયનઘોષ તને તારી વલ્લભની સાથે જોવાને બદલે કાલીનું પૂજન કરતી દેખશે. તે સમયે તેનો પતિ ત્યાં આવી ચઢ્યો એટલે કૃષ્ણે એકદમ કાલીનું રૂપ ધારણ કર્યું અને તેને એવો તો સંપૂર્ણ રીતે છેતર્યો કે અયનઘોષે બાંત પોતાની સ્ત્રીની સાથે દેવીને પૂજવા માંડી.

એક ગરાળર પ્રમાણભૂત વાર્તા છે, તેમા ચોરી અને ખૂન બંને કૃષ્ણને લાગુ પાડવામા આવ્યા છે. તેઓ કુંસ રાક્ષસને હણવા મથુરા જતા હતા. શહેર પાસે આવી પહોંચ્યા એટલે કૃષ્ણને પોતાનો હલકો પોશાક બેઈ શરમ આવી અને પોતાના ભાઈ બળ-રામને કહ્યું કે “ બધા સુદર પોશાક પહેરીને શહેરમા જાય છે; આપણે આવી સ્થિતિમા શી રીતે જઈ શકીએ ? ” પછી કૃષ્ણે નદી-કિનારે ઘોભીને બોલ્યો, તેની પાસે પોતાના ભાઈ બળરામને મોકલ્યા, પરંતુ ઘોભીએ કોઈ પણ પ્રકારે તે કપડા આપવાની ના કહી; કારણ કે તે રાત્રનાં હતા. બે વચ્ચે કણ્ઠઓ થયો અને તેની અંદર કૃષ્ણે ઘોભીને મારી નાખ્યો અને લૂગડા લઈ લીધાં. પછી બંને ભાઈઓ એક ઢુકાને ગયા અને ત્યાંથી બે કઠીઓ ચોરી. આ રીતે તેમણે પોતાનો પોશાક પૂરો કીધો.

કૃષ્ણના નીતિસંબધી વિચાર વિષે એક પાછળ લખાયલા ઉપનિષદ્માંથી એક વિચિત્ર વચન મળી આવે છે, તેમાં એમને નીચે પ્રમાણે કહેતા વર્ણવ્યા છે.—

“ માનવન્તા કુટુંબોની સતી સ્ત્રીઓ તરફ નજર કરે’ છુ ત્યારે હું તેમના સતી સ્ત્રીના પોશાકમાં દિવ્ય માતાનું સ્વરૂપ જોઉં છું; વળી શહેરની વારાંગનાઓને ખુલ્લા એટલાઓ ઉપર અનીતિ અને નિર્લજ્જતાના પોશાકમા જોઢી જોઉં છું ત્યારે તેમનામાં પણ હું દિવ્ય માતાને જુદી રીતે રમતી જોઉં છું. ”

‘ત્રેમસાગર’માં એક વાર્તા વર્ણવેલી છે કે એમણે રસ્તામા કુબ્જા નામની એક વાકી અને કદ્રૂપી સ્ત્રી જોઈ. તે સ્ત્રીએ એમને કંઈક સુગન્ધી લેપ આપ્યો. એમને તે સ્ત્રીના પર દયા આવી, તેથી અગ્રહ ને બે આંગળીઓ વડે તેનું માથુ જીયું કર્યું અને પગ વડે તેના પગ નીચે દબાવ્યા, એટલે તે તાડના ઝાડના જેવી સ્ત્રીધી થઈ ગઈ. કેવું સુદર અને કાંઈસ્તના જેવું આજુબાત કામ ! પણ અરે રે !

જેદની વાત એટલી છે કે આ અશ્વત્થ કર્મની પછી અનીતિનું કર્મ થાય છે. તે સીના શરીરનો ઉદ્ધાર કરનાર તેને બ્રહ્મ કરનાર થાય છે.

આવા દાખલાઓમાં હિંદુઓ પોતાના દેવોના કૃત્યોનો ગમે તેમ ખ્યાલ કરે અને એમ કહે કે એ કામો કોઈ પણ પ્રકારે પાપી ગણાવા ન જોઈએ, “તેજસ્વીઓને કઈ પાપ લાગતું નથી,” એ સ્વાભાવિક છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો તેમના વિચાર પ્રમાણે દેવો નીતિના અન્વનની ઉપર અને પેલી તરફ છે ?

૧ કૃષ્ણના ભક્તોમાંના કેટલાક શુદ્ધ હૃદયના પુરુષોના હૃદયના ખટકાને શાન્ત કરવા ભગવત પુરાણના કર્તા નીચે પ્રમાણે દલીલ વાપરે છે —

‘રાજાએ કહ્યું કે ‘ભગવાને સદૃશ્યને સ્થાપવા અને દુર્શ્યને નાશ કરવા અસે જગદીશ્વરનો અવતાર લીધો છે. ત્યારે પવિત્રતાના સ્થા અને વિવરણકર્તા અને નીતિરૂપી દુર્ગના સરક્ષક (ધર્મસેતૂનાં કર્તા યક્ષા-મિરક્ષિતા-ધર્મરૂપી પૂણ્ણા કર્તા, વક્તા, અને પાલક-ભાષા કર્તા) એવા પોતે એવી વિપરીત ભાગ આચરી બીજાઓની સ્ત્રીઓને શા માટે બ્રહ્મ ક્રોધી ? યદુનાયે (કૃષ્ણ) સા હેતુથી આવું નિન્દ્ય કર્મ કર્યું ? એ અમારા સશપ્ત, હે પવિત્ર ઋષિરાજ, તમે નિરાકરણ કરો.’

શુદ્ધે કહ્યું, ‘જેમ અગ્નિ દરેક જાતના લાકડા બાળી નાખે છે તેને પાપ વળગતું નથી, તેમ તેજસ્વી પુરુષોમાં સદૃશ્યનું ઉત્પલન અને માહસ કર્મો જોવામાં આવે છે તેને એ અનોકિક દિવ્ય પુરુષોમાં અપરાધ તરીકે ગણવા ન જોઈએ ...હે રાજા ! એ પુરુષોને કઈ પણ સ્વાર્થની લાગણી નથી, તેથી આ જગતમાં સત્કર્મ કરવામાં તેમને કઈ સ્વાર્થ નથી તેમજ વિપરીત કર્મ આચરવાથી કઈ હાનિ નથી. તો સર્વ પ્રાણીઓના અધિપતિ, પરુના, માનવ અને દિવ્ય-સર્વ જૂતોના પરમેશ્વર અને જે સર્વ પ્રાણીઓના પોતે અધિપતિ છે તે જેની વચ્ચે પાપ અને પુણ્યનો સંબંધ હોયજ નહિ એમાં કહેવું જ શું ? (અર્થાત્, કૃષ્ણ પાપ અને પુણ્યના વિષયની પેલી તરફ છે તો એમના કૃત્યોને એ પાપ કે પુણ્ય ક્યાથી વળગે ?) યોગીઓ એમના ચરણકમળની રણતુ પૂજન કરી સતુષ્ટ થાય છે અને સમાધિના બળ વડે કર્મના સર્વ બન્ધન તેમણે તોડી નાખ્યા છે, તે યોગીઓ પણ સ્વતન્ત્ર છે—હુમ્મુશાખના બન્ધનમાં નથી—અને મરણમાં આવે તેમ વર્તે છે,

આપણે કૃષ્ણના જીવનની બીજી 'સારી પેઠે' જાણીતી હકીકતો

તો શ્રીકૃષ્ણે સ્વેચ્છાથી મનુષ્યદેહ ધારણ કર્યો છે તેમના પર કોઈ પણ પ્રકારનો અંકુશ શા માટે જોઈએ ? જે ભગવાન ગોપીઓ, તેમના સ્વામી, અને સર્વ દેહધારીઓ વચ્ચે ફરે છે તે તેમના અધિપતિ છે, પરમેશ્વર છે, અને તેમણે રમતમા પૃથ્વી પર મનુષ્યદેહ ધારણ કર્યો છે. પ્રાણીઓ પર પ્રરોષકાર કરવા માનવરૂપ ધરી તેઓ ક્રોધ કરે છે કે જોઓ એ વિષે સાબળે તેઓ એમના ભક્ત યાય. મૃજના પુરુષોની કૃષ્ણ પર કોઈ પણ ભાતની ધર્મ્યા ઉત્પન્ન થઈ નહિ; કારણ કે એમની માયાથી છેતરાઈ તેમણે ફરેકે એમ ધાર્યું કે ભારી પોતાની સ્ત્રી ભારી પાસે છે. આદ્ય મુદ્દર્ત આગ્ય (પ્રાતઃકાળ થયો) ત્યારે કૃષ્ણની સાથે આનન્દમાં ખેલતી ગોપીઓ ધણી નાખુશીથી પોતાને ઘેર ગઈ. ” (આ ભાગવત પુરાણના દશમ સ્કન્ધના પૂર્વાર્ધના ૩૩મા અધ્યાયમાં છે. ભાવાં કર્તા). શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણમાં એ ભાગના મુખ્ય શ્લોકો નીચે પ્રમાણે છે:—

રાજોવાચ—

સંસ્થાપનાય ધર્મસ્ય પ્રશમાયેતરસ્ય ચ ।

અવતીર્ણો હિ ભગવાનંશેન જગદીશ્વરઃ ॥ ૨૭ ॥

સ કથં ધર્મસેતૂનાં વક્તા કર્તાભિરક્ષિતા ।

પ્રતીપમાચરદ્ વહ્નન્ પરદારાભિમર્શનમ્ ॥ ૨૮ ॥

આત્મકામો યદુપતિઃ કૃતવાન્ વૈ જુગુપ્સિતમ્ ।

કિમભિપ્રાયમેતન્નઃ સંશયં છિન્ધિ મુવ્રત ॥ ૨૯ ॥

શ્રીશુક ઉવાચ—

ધર્મવ્યતિક્રમો દૃષ્ટ ઈશ્વરાણાં ચ સાહસમ્ ।

તેજીયસાં ન દોષાય વદ્ધેઃ સર્વશુજો યથા ॥ ૩૦ ॥

નૈતત્ સમાચરેજ્ઞાતુ મનસાપિ જ્ઞાનીશ્વરઃ ।

વિનશ્યત્યાચરન્મૌઢ્યાયથા રુદ્રોઽન્વિજં વિષમ્ ॥ ૩૧ ॥

ઈશ્વરાણાં વચઃ સત્યં તથૈવાચરિતં કચિત્ ।

તેષાં યત્ સ્વવચોયુક્તં બુદ્ધિમાંસ્તત્સપાચરેત્ ॥ ૩૨ ॥

પર નજર કરી જઈએ - પ્રજાની ચોપકન્યાઓ નહાતી હતી ત્યારે તેમના વસો ચોરી જવા અને પછી તેમની સાથે રાસદીડા રમવી,

કુશલાચરિતેનૈપામિહ સ્વાર્થો ન વિદ્યતે ।

વિપર્યયેણ વાનર્થો નિરહંકારિણાં પ્રભો ॥ ૩૩ ॥

કિમ્મુતાશ્વિલસસ્વાનાં તિર્યક્મર્ત્યદિવૌકસામ્ ।

ઈશિતુશ્ચેશિતવ્યાનાં કુશલાકુશલાન્વયઃ ॥ ૩૪ ॥

યત્પાદપદ્મજપરાગનિપેવતૃપ્તા

યોગપ્રભાવવિધુતાશ્વિલકર્મચન્ધાઃ ।

સ્વૈરં ચરન્તિ મુનયોઽપિ ન નશ્વમાના-

સ્તસ્યેચ્છયાત્તવપુષઃ કુત્ત એવ વન્ધઃ ॥ ૩૫ ॥

ગોપીનાં તત્પતીનાં ચ સર્વેપામેવ દેહિનામ્ ।

યોઽન્તશ્ચરતિ સોઽધ્યક્ષઃ ક્રીડનેનેહ દેહભાક્ ॥ ૩૬ ॥

અનુગ્રહાય ભૂતાનાં માનુષં દેહમાસ્થિતઃ ।

ભજતે તાદૃશીઃ ક્રીડા યાઃ શ્રુત્વા તત્પરો ભવેત્ ॥ ૩૭ ॥

નામ્ન્યન્ન ક્ષલ્લ કૃષ્ણાય મોહિતાસ્તસ્ય માયયા ।

મન્યમાનાઃ સ્વપાર્શ્વસ્થાન્ સ્વાન્ સ્વાન્ દારાન્ વ્રજૌકસઃ ॥ ૩૮ ॥

બ્રહ્મરાત્ર ઉપાવૃત્તે વામુદેવાનુમોદિતાઃ ।

અનિશ્ચિન્ત્યો યયુર્ગોપ્યઃ સ્વગૃહાન્ ભગવત્પ્રિયાઃ ॥ ૩૯ ॥

વિક્રીડિતં વ્રજવધૂભિરિદં ચ વિષ્ણોઃ

શ્રદ્ધાન્વિતોઽનુશૃણુયાદ્ધ વર્ણયેદ્યઃ ।

ભક્તિ પરાં ભગવતિ પ્રતિલભ્ય કામં

હૃદ્રોગમાશ્વપાહિનોત્યચિરેણ ધીર ॥ ૪૦ ॥

રાત્રી કહે છે—ધર્મનું સમ્યક્ સ્થાપન કરવા માટે અને અધર્મનો નાશ કરવા માટે જગદીશ્વર ભગવાને આજે અવતાર લીધો છે, તો ધર્મ-મેતુઓના કહેનાર, કરનાર, ને રક્ષણ કરનાર, એવા પોતે, હે બ્રહ્મા, પરમીના સ્પર્શરૂપ મોટે અધર્મ-મોહ સાદસ કમ આચર્યું ! જેમની કામના સંજ્ઞ

પરંતુ આ કહેવાતા હિંદુ કાઈટના ચારિત્ર્યનું સામાન્ય સ્વરૂપ દર્શાવવા માટે જેટલું વર્ણન કર્યું છે તેટલું પૂરતું છે.

યમ છે એવા ભગવાનને એ અધર્મ નથી, એમ કહેશો તો તે યુક્ત નથી; આપ્તકામ ભગવાને આણું નિન્દિત કામ શા અભિપ્રાયે કર્યું તે પૂછે છે—જેમના મનોરથ સિદ્ધ થયા છે, એવા યદુપતિએ શા અભિપ્રાયથી આણું નિન્દિત રામ કર્યું, હે સુવ્રત !—રોમન વ્રતવાળા શુક્રજી, એ મારો સંશય છે.

શ્રીશુક કહે છે—ધર્મિરોમા—પ્રભાવતિ, ઇન્દ્ર, સોમ, વિશ્વામિત્ર આદિઓ—મા—સાહસ જેવામા આવ્યું છે, તે તેજસ્વીઓને દોષરૂપ નથી. ત્યારે યજ્ઞવાલ્ક્યેતિ ષ્ટેષ્ટસ્તુત્તવેષેતરો જન—મોટા જે માર્ગ આચરે તે માર્ગે ખીન્ને પણ ચાલે—એ ન્યાયે અન્ય પણ એવું આચરણ કરશે એવી ચકાયા કહે છે કે નૈતત્ સમાચરેત્—જે અનીશ્વર છે—ધર્મિર નથી, દેહાદિપરતન્ત્રી છે, તેણે ક્વચિત્, મનથી એવું આચરણ નહિ; આચરશે તો મૂર્ખતાથી તેનો નાશ થશે, જેમ રૂદ્રથી ભિન્ન વિષ ખાય તો નાશ પામે તેમ. ત્યારે સદાચારનું પ્રમાણ્ય થું તે માટે કહે છે—ઈશ્વરાણાં વચ્ચઃ સત્યં—ધર્મિરોની વાણી સત્ય છે, માટે તેઓ કહે તે પ્રમાણે આચરણ, પરંતુ આચરણ તો ક્વચિત્જન સાદા છે, તેટલા માટે તેમની વાણી સાચે જે જે યુક્ત છે—અવિરુદ્ધ જે તેજસ્વીઓને આપણું. ત્યારે તેઓ શા માટે આણું સાહસ કરે છે તેને માટે કહે છે કે કુશલ—તેમને પ્રારબ્ધ કર્મનો નાશ કરવાનો છે, સચિતનો નહિ; માટે કુશલના—સદ્ગુણના આચરણથી તેમનો કોઈ સ્વાર્થ નથી, તેમજ વિપરીત આચરણથી તેમને કંઈ અનર્થ નથી, કેમકે તેઓ નિરહકારી છે, હે રાજા! જે નિયમ્ય, નિરહકારી જીવોને કંઈ સદ્ગુણે નથી ને દુરુણે નથી તો પછી અખિય પ્રાણીઓના, પશુ, મત્સ્ય, અને દેવોના નિયામકને કુશલ ને અકુશલનો અન્વય ન હોય તેમાં પૂછવું જ શું ? જેના ચરણકમળરજની સેવાથી તૃપ્ત થયલા, અને યોગના પ્રભાવથી જેમણે અખિલ કર્મબન્ધનો નાશ કર્યો છે એવા મુનિઓ પણ બંધાયલા—બન્ધમા આવ્યા—વિના સ્વતન્ત્ર રીતે વર્તે છે, તો જેમણે ઇચ્છાથી ચરીર ધારણ કર્યું છે તેમને બન્ધ ક્યાથી જ ? આ પ્રમાણે જોખીઓ પરમી છે એમ અંગીકાર કરીને પરિહાર આપ્યો, હવે ભગવાન સર્વાન્તર્યામીને પરમી-સેવા જેવું કંઈ છે જ નહિ એમ કહે છે—ગોપીનાં—જોખીઓના, તેના પતિઓના, અને સર્વ મનુષ્યોના અન્તરમા જે ફરે છે તે બુદ્ધ્યાદિના સાક્ષી

તોપણ એક બીજું તત્ત્વ કૃષ્ણના સર્વ વૃત્તાન્તોમાં પુષ્કળ દાખલ થયું છે અને તેથી ખરી વાતને ખોટીથી તારવી કાઢવાનું કામ કઠણ થાય છે. આ દેવને લગતી વાર્તાઓમાં અલૌકિક અને કલ્પિત તત્ત્વ ઘણું જોવામાં આવે છે. જુદા જુદા રાક્ષસો સાથેના એમના આશ્ચર્યકારક યુદ્ધોને ખાતલ કરી બીજા યોદ્ધા દાખલાઓનોજ આપણે વિચાર કરીએ.

માત્ર આઠ વરસની ઉંમરે મેઘના દેવ ઈન્દ્રને સંતાપ આપવા માટે કૃષ્ણે યજ્ઞની ગોપકન્યાઓને મેઘરાજાની પૂજા છોડી દઈ, જે ગોવર્ધન પર્વત પર તેમનાં ઢાર કુમળો ચારો ચરતાં હતાં તે પર્વતની પૂજા કરવાનું કહ્યું. આ પૂજા તેમણે તરતજ ચોતા તરફ ખેંચી લીધી; કારણ કે ચોતે તરતજ પર્વતના શિખર પર પ્રત્યક્ષ થયા અને કહ્યું

ભગવાને ક્રીડાને અર્થેજ દેહ ધારણ કર્યો છે; તેઓ આપણા જેવા નથી કે જેથી તેમને દોષ થાય. પણ એમ છે તો આપ્તકામ જે ભગવાન તેમની નિન્દિત કર્મને વિષે કેમ પ્રવૃત્તિ થઈ તેને માટે કહે છે-અનુગ્રહાય-પ્રાણીઓના અનુગ્રહને માટે માનુષ દેહનો તેમણે આશ્રય લીધો છે, તેઓ એવી ક્રીડાઓ કરે છે કે તે સાંભળીને મનુષ્યો તેમના પર આસક્ત થાય-અર્થાત્, જેઓ અન્તર્મુખ નથી-પ્રભુપરાયણચિત્ત નથી, પરંતુ બહિર્મુખ છે-ગૃહારાદિ રસથી જેમનાં ચિત્ત આકર્ષાય છે તેમને સ્વપરાયણ કરવા માટે ભગવાન આવી ક્રીડા કરે છે. ત્યારે બીજાઓ પણ કહેશે કે અમારું પણ આવરણ એવુંજ છે તેને માટે કહે છે-નાસૂયન્-કૃષ્ણની માયાથી મોહિત થયલા, યજ્ઞમા રહેનારા ગોપોએ, પોતપોતાની સ્ત્રીઓ પોતાની પાસેજ છે એમ માનનારા ગોપોએ ખરેખર કૃષ્ણનો દોષ કાઢ્યો નહિ. એવા ઐશ્વર્યના અભાવે એમ કરે છે તે પાપરૂપજ સમજવા એવો ભાવ છે. બ્રાહ્મ મુદ્ધર્ત્ આપ્યું ત્યારે ભગવાન છે પ્રિય જેને એવી ગોપીઓ વાસુદેવે અનુમોદન આપેલી, ઇચ્છતી ન હતી, તોપણ પોતપોતાને ઘેર ગઈ ઉપસંહાર કરી રજા કહે છે-વિક્રીદિત્ત-વિષ્ણુની યજ્ઞવધૂઓ સાથેની આ ક્રીડા શ્રદ્ધાથી યુક્ત થઈ જે સાંભળશે કે વર્ણવશે તે ધીર પુરુષ ભગવાનને વિષે પરમ બક્ષિત મેળવીને જલદી, યોદ્ધાજ સમયમાં, હૃદયના રોગરૂપ કામનો તારા કરશે-શ્રીધરટીકા, ભાષા ૦ કર્તા.

કે “ હું પર્વત છું, મારી પૂજા કરો. ” અપમાનથી ઘણા ગુસ્સે થઈ ઇન્દ્રે ગોવાળીઆ અને ઢોરોનો નાશ કરવા મૂશળધાર વરસાદ વર્ષા-વ્યે; પણ કૃષ્ણે તે પર્વતને પોતાના હાથની આંગળી ઉપર જીચો કર્યો અને તેમના ઉપર છત્રની પેઠે ધરી રાખી સાત દિવસ અને સાત રાત જે ભારે તોફાન ચાલ્યું તેમાંથી તેમનું રક્ષણ કર્યું.^૧

ત્રિપુરાણમાં નીચેનો વૃત્તાન્ત વર્ણવેલો છે:—‘ યમુના નદીમાં કાલેય નામનો નાગ રહેતો, તે પોતાના ઝેરના અગ્નિ વડે પાણીને ઉકાળતો, તેથી તેના કાંઠા પરનાં ઝાંડોનો નાશ થતો અને ગરમ વરાળથી પક્ષીઓનો નાશ થતો. તોપણ સહેજે પણ ભીતિ રાખ્યા વિના કૃષ્ણે નદીમાં ભુસ્કો માર્યો અને નાગની પાસે જીવ માગ્યું. તેણે તેનો પરાજય કીધો અને પછી પોતે વાંસળી વગાડી અને તે નાગની સ્ત્રીઓએ તાલબદ્ધ નૃત્ય કર્યું; એ રીતે તેણે તેમને તૃપ્ત કરી તેમનો ખેદ દૂર કર્યો. ”

વળી બીજે પ્રસંગે તેમણે રાક્ષસોના રાજા નરકાસુરને હરાવ્યો અને પતિ તરીકે તે જે ભારે કામ કરતો તે સર્વ પોતે ઉઠાવી લીધું. તેમણે નરકાસુરની ૧૬,૧૦૦થી ઓછી નહિ એટલી વિધવાઓ સાથે લગ્ન કર્યું અને એ ઉપરાંત તેમને બીજી આઠ પઢરાણીઓ પણ હતી. તેમની શક્તિ એવી અદ્ભુત હતી કે તેઓ અનેક રૂપ ધારણ કરતા, એટલે દરેક સ્ત્રી એમ ધારતી હતી કે એઓ પતિ તરીકે મારીજ પાસે છે. તેમને ૧,૮૦,૦૦૦ પુત્ર અને પુત્રીઓની સંતાતિ થઈ હતી. તેમનું જીવનવૃત્તાન્ત ખરેખર એક કેલિપ્ત વાતના કિસ્સા જેવું છે.

એ વૃત્તાન્તને અન્તે એક મસ્ત મદ્યપાનકીડા થાય છે તેમાં તેઓ પોતાના આખા યાદવકુળનો નાશ કરે છે. બીજા અસંખ્ય

૧. આ અને પાછલી વાર્તાઓ માટે વિકિન્સકૃત ‘ હિંદુપુરાણ ’ જુઓ. ૫૦ ૨૦૦-૫.

ગળત્યો અને સરળ સદ્ગુણવાળી ઘણી સ્ત્રીઓ સાથે તેઓ પ્રભાસમાં આનન્દયાત્રા કરવા ગયા. ઉલ્લાસમાં એથી પણ વધારે વૃદ્ધિ કરવા, એ આનન્દમાં ભાગ લેવા કૃષ્ણે અખચરોને (ઇન્દ્રના સ્વર્ગની નૃત્ય કરતી સ્ત્રીઓને) બોલાવી રાત્રતો મધ્યાપાન અને મોજશોખમાં મસ્ત બની ગયા. છેવટના બનાવની હકીકત વિષ્ણુ-પુરાણમાં નીચે પ્રમાણે આપી છે—

“ યાદવોએ (કૃષ્ણના પુત્રોએ) મધ્યાપાન કર્યું તેથી તેમનામાં માહોમાહે લડવાથી કજીઆનો નાશકારક વહ્નિ પ્રગટ્યો અને ગાલિ-પ્રહ્લાનરૂપી બલતણ્થી એ વહ્નિને પોષણ મળ્યું. દિવ્ય અસરથી તેમનામાં જુસ્સો પ્રગટવાથી તેઓએ એક બીજા પર એકો ફેંક્યા તે ખૂટ્યા ત્યારે તેમને જીચી જિગેલી જાડીઓનો આગ્રય લેવો પડ્યો. એ જાડીઓ તેમના હાથમાં વળરૂપ થઈ અને તેમણે તે વડે એક બીજાને નાશકારક પ્રહાર કર્યો. તેમને તેમ કરતાં અટકાવવા કૃષ્ણ વચ્ચે પડ્યા; પરંતુ તેમણે ધાર્યું કે તેઓ દરેકનો પક્ષ કરે છે તેથી તેઓએ લડ્યા કર્યું. પછી જુસ્સે થઈ તેમનો નાશ કરવા કૃષ્ણે બે ચાર ડાળીઓ લીધી, તે લોહાની ગદા જેવી થઈ પડી. તે વડે તેમણે ઘણા યાદવોનો નાશ કર્યો અને બાકીનાઓએ માહોમાહે જુસ્સાથી લડી એક બીજાનો નાશ કર્યો. થોડા વખતમાં તેજસ્વી કૃષ્ણ અને દ્વારકે સિવાય એક પણ યાદવ જીવતા રહ્યા નહિ. ”

પછી અકસ્માત્ એક શિકારીના બાણથી તેઓ ઘાયલ થાય છે. એક વખત કૃષ્ણે દુર્વામાં ઋષિનો મત્કાર કર્યો હતો, પણ ઋષિના પગ પર લોજનનો શેષ રહ્યો હતો તે ધોઈ નાખવાનું ભૂલી ગયા હતા. આ અપમાનથી દુર્વાસાએ ભવિષ્ય ભાખ્યું હતું કે પગ પર ઘા ધવાથી કૃષ્ણનું મરણ થશે. તેમના ગયા પછી કૃષ્ણ વિચારમાં મગ્ન રહ્યા. યોગને અનુકૂળ એક આગન રચી તેમણે પોતાનો હાથો પગ જમણી તાલ પર નાખ્યો, એટલે પગની એડી બહાર પડતી રહી. દેવયોગે જર નામના એક શિકારીએ કૃષ્ણના પગ પર દ્વરથી નજર કરી

ભૂલથી તે પગને હરણુ ધાર્યું અને લોહાનું અણીવાળું બાણ એડીમાં ઘોંચાય એવી રીતે માર્યું. પછી પોતાની ભૂલ માલમ પડવાથી જરૂર કૃષ્ણને પગે પડ્યો અને ક્ષમા ચાચી. તેને કૃષ્ણે જવાબ દીધો કે “લગાર પણ ખીશ મા, શિકારી, જા, મારી કૃપાથી તું દેવોના નિવાસ, સ્વર્ગમાં જઈશ.” તરતજ વિમાન આવ્યું તેમાં તે શિકારી સ્વર્ગ ગયો. પછી કૃષ્ણે માનવદેહનો ત્યાગ કર્યો.

કૃષ્ણના જીવનના છેલ્લા બનાવ વૈષ્ણવ ધર્મના એક સ્વરૂપની સૂચના કરે છે, તે ઘણી વાર સમન્તવવામાં આવેલું નથી. તેઓ પોતાના ભાઈના મરણ વખત હાજર છે, તેઓ પોતાના પુત્રોને જોસબ ધ યુદ્ધ કરતાં જુઓ છે અને એક પણ બાકી રહેતો નથી ત્યાંસુધી પરસ્પર ક્ષય કરવામાં મદદ કરે છે, અને પોતે જાતે ઝંકિલીસની પેઠે એક શિકારીના બાણથી પગની એડીમાં ધાયલ યર્ધ નાશ પામે છે. આ સ્વરૂપ વિષે બીજું કહે છે:— ‘કવિએ કૃષ્ણનું ચારિત્ર્ય ગમે તેવું પ્રિય કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે તોપણ આ વાર્તાના મૂળમાં કંઈક શોક અને નિર્દયતાનો પણ પાયો જણાય છે. વિનાશનાં આ બધાં કૃત્યો, પોતે હાસ્ય કરતા હોય એવી રીતે નિહાળે છે, પોતાના યાદવકુળનો નાશ પાસે આવ્યો છે એમ પોતે હસતા જુઓ છે, અને તેને માટે તૈયાર થાય છે.....શિવના કરતાં ઓછા વિકરાળ છે તોપણ પોતાના ચારિત્ર્યના એક અંશમાં વિપ્લવ કંઠણ હૃદયવાળા દેવ છે; એ પણ સર્વલક્ષક કાળરૂપ છે.”

એક ઘણીજ અદ્ભુત અને કળી ન શકાય એવા ચારિત્ર્યની આ મુખ્ય રૂપરેખા છે. અદ્ભુત ને ન કળી શકાય એમ કહેવાનું કારણ એ છે કે મહાભારત અને પુરાણોના વધારે જૂના અને તેજ કારણથી પ્રમાણભૂત ભાગોમાંના કૃષ્ણના જીવનના વૃત્તાન્ત સાથે ગીતાના ઔઠ વિચારો બંધાણેસતા આવતા નથી. વળી ગીતામાં તેના અન્યકારનું જીવનચરિત્ર આપ્યું નથી અને શ્રીકૃષ્ણ

વિષે જે જાણીએ છીએ તે પુરાણોમાંથીજ જાણીએ છીએ. આજના નવીન હિંદુધર્મનું ચુદ્ધ કૃષ્ણના ચારિત્ર ઉપરજ ચાલે છે. કેળવાયલા હિંદુઓમાં એમના ઘણા પ્રણા પક્ષકારો છે. ઘણા એમને અફસુત કૃપા કરી માનવજીવનના વૃત્તાન્તોમાં ભાગ લીધો એવા પરમેશ્વરનું સ્વરૂપ માને છે અને હિંદુધર્મનાં પ્રમાણભૂત પુસ્તકોમાં પોતાના પ્રભુના યવિત્ર નામને કલંક લગાડે એવી અનીતિ ને વ્યભિચારની વાતોનો ખુલાસો આપવો એજ મુખ્ય પ્રયત્ન સ્વાભાવિક રીતેજ થાય છે.

કૃષ્ણનું સમર્થન ઘણા ઉત્સાહ ને ઊદ્વિગ્ધી કરવામાં આવે છે. જે મુખ્ય મુદ્દા પર ભાર મૂકીને કહેવામાં આવે છે તે એ છે કે કૃષ્ણ ને ગોપીના પ્રેમનું વર્ણન પાર્થિવ પ્રેમના શબ્દોમાં આપ્યું છે; કેમકે દિવ્ય પ્રેમનું સ્વરૂપ આલેખવા માટે કવિ કે ગ્રંથકાર પાસે એજ એકલું સાધન છે. જે પ્રમાણે મૌલોભનના ‘ગીત’માં કેટલાક પ્રેમીને કાંઈરહતું સ્વરૂપ અને તેના પર પ્રેમ કરતી વલ્લભાને ખ્રિસ્તિ દેવલં માને છે; તેમ કૃષ્ણના જીવનમાં પ્રેમના સ્વરૂપવાળા દરેક વૃત્તાન્તને ધર્મનું સ્વરૂપ આપવાનું છે. રાધા અને એવી ઘણી અન્ય વલ્લભાઓના વિષયી પ્રેમ પરમેશ્વર સાથે ધાર્મિક સંયોગ અને તેને અધીન રહેવાનું સ્વરૂપ છે એમ દર્શાવવામાં આવે છે. કૃષ્ણ કહે છે કે:—

“ તારું મન મારા પર દબ કર, મારો ભક્ત થા, તું મારું યજ્ઞન કર, મને પગે પડી શરણ થા, એટલે તું મારે વિષે એકરૂપ થઈશ. હું તને પ્રતિજ્ઞા કરું છું, તું મને પ્રિય છે, સર્વ ધર્મનો ત્યાગ કરી મને એકલાને શરણ થા, ખેદ ન કર, હું તને સર્વ ખાપમાંથી મુક્ત કરીશ. ”*

* મમ્મના ભવ મદ્ભક્તો મદ્યાજી યાં નયસ્કુરુ ।

મામેવૈવ્યસિ સત્યં તે પ્રતિજ્ઞાને પ્રિયોઽસિ મે ॥ ૬૫ ॥

સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ ।

અહં ત્વા સર્વપાપેભ્યો મોક્ષયિષ્યામિ યા શુચઃ ॥ ૬૬ ॥

શ્રીમદ્ભગવદ્ ગીતા, ૧૮ અધ્યાય, ૮-આયાત ૮૧

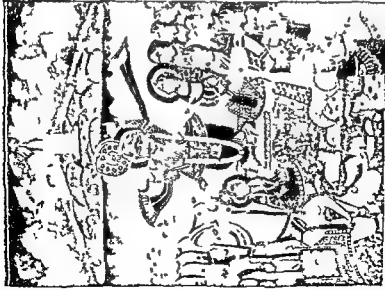
આ પ્રમાણે ઉપર વર્ણવેલા બનાવોમાંના એક પછી એકનો ખુલાસો આપવામાં આવે છે. ગોપીઓનાં વસતું હરણ કથું અને તે લેવા માટે પાણીમાંથી તેમને નગ્ન સ્વરૂપમાં આવવા કહ્યું એમાંથી એમ સમજવાનું છે કે પરમેશ્વર આગળ આત્મા કેવળ નમ્ર અને નમ્ર સ્વરૂપમાં છે, પરંતુ આવી અનીતિ વગર બેશક એવો ભોધ કરી શકાત. તેમણે અમર્યાદ કામીનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે એ ખરું છું; પરંતુ એ બધી ભગવાનની 'માયા' કે 'અતાત્વિક સ્વરૂપ' છે. વાસ્તવિક રીતે, તેઓ શુદ્ધ અને પવિત્ર છે. તેમણે ગોપીઓ સાથે રાસકીડ કરી; પરંતુ તેમની અનેક સ્વરૂપ ધારણ કરવાની એવી અદ્ભુત શક્તિ હતી કે તે દરેક ગોપીને એમ લાગ્યું કે ભગવાન મારી એકલીનીજ સાથે નૃત્ય કરે છે. આને સંભાળથી એવો ખુલાસો આપવામાં આવે છે કે કૃપાળુ હૃદયથી ભગવાને પોતાનાં અનેક રૂપ કયાં કે સર્વ ગોપીઓને નૃત્ય કરનાર સાથી મળે અને કોઈને ન મળવાથી ખોટું ન લાગે. પાંચ માથાના નરકાસુરને મારીને તેની ૧૬,૧૦૦ સ્ત્રીઓ સાથે કૃષ્ણે લગ્ન કર્યું તેનો ખુલાસો અદ્ભુત રીતે એવો આપવામાં આવે છે કે કૃષ્ણ સંગીતમાં તક્ષીન હતા; અને પાંચ માથાનો રાક્ષસ તે પાંચ દોરીવાળા વાદ્યનું સ્વરૂપ છે અને એ સ્વરૂપથી ૧૬,૧૦૦ બુદ્ધ બુદ્ધ ગાયનના રાગ અને રાગણી થાય છે. ૧૬,૧૦૦ સ્ત્રીઓ તે એ રાગણીનું સ્વરૂપ છે.

ખરી વાત એ છે કે અર્વાચીન હિંદુધર્મના કેળવાયલા વર્ગોએ ઘણુંજ મુશ્કેલ કામ માથે લીધું છે. મસ્ત મદ્યપાનના મોજશોખ અને અનિયંત્રિતપણું, વિષથી પ્રેમ અને શૃંગારકીડા, પ્રત્નકીય આદર્શભૂત કૃષ્ણની કથાના મુખ્ય ભાગ છે, તેનો ખુલાસો તેમને હાલના જમાનાના બિંચા નીતિધોરણ પ્રમાણે કરવાનો છે, તેથી તેઓ ગુહ્ય રીતેજ એનો ખુલાસો ને મમર્થન આપી શકે. તેઓ કહે છે કે આ પ્રેમકીડાઓ પરમાત્માના જીવાત્મા સાથેના સંબંધમાં છે. ગોપીઓ અને તેની સાથે કીડા કરતા સંખ્યાબધ વહુલો એ જીવાત્માની લિન્ન લિન્ન વૃત્તિઓ છે અને કૃષ્ણ એ પરમાત્મા છે તેમાં એ વૃત્તિઓ પરમાનન્દ પામે છે અને અન્તે લીન થાય છે.

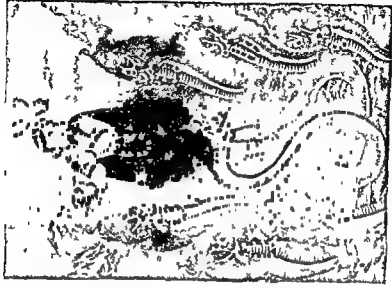
આ અઘરા અને ગુન્થવણુલરેલા વિષયનું નિરૂપણ કરવામાં અન્તઃકરણ ડાંગે નહિ એવી રીતે ન્યાયી થવાની ગમે તેટલી ઇચ્છા સાથે પણ અમારે છેવટે નીચે પ્રમાણે કહેવું પડે છે:-

આવા અનીતિમાન દેવની અતિવિસ્તારમાં ફેલાયલી ભક્તિ-થી શોચનીય રીતે નીતિને હાનિ થાય છે. હાલના હિંદુધર્મના કેટલાંક સ્વરૂપમાં નિર્મયોદ્ધાનો ઘણા ભાગ કૃષ્ણ, શિવ, અને કાલી, પણ મુખ્યત્વે કૃષ્ણના નામ સાથે જોડાયેલા છે. કૃષ્ણના એક અતિ-લોકપ્રિય ચિત્રમાં કૃષ્ણને ગોપીઓનાં વસો પર બેઠેલા ચિત્ર્યા છે. એ ચિત્ર એવું નિર્મયોદ્ધ છે કે તે અંગ્રેજ લોકોની દૃષ્ટિ આગળ મૂકી શકાયજ નહિ, છતાં તે લગભગ દરેક બજારમાં જોવામાં આવે છે. અતિલોકપ્રિય ઉત્સવ કૃષ્ણનો રાસ છે, એ કૃષ્ણે ગોપીઓ સાથે રાસકીડા કરી તેના સ્મારક તરીકે ઉજવાય છે. કૃષ્ણ ને રાધા બનેલા તરુણ સીપુરુષો એક બીજા સાથે નૃત્ય કરે છે, પરસ્પર આમ્ય હાસ્યવિનોદ થાય છે, આખી રાત મોજશોખમાં ગુલતાન રહે છે, અને છેક પરાહીએજ બધું ટોણું થાકીને વેરાઈ જાય છે. કૃષ્ણની વણલા રાધાને હિંદુઓ દેવી માને છે. મંદિરોમાં એની મૂર્તિ કૃષ્ણની મૂર્તિની પાસે હોય છે અને કૃષ્ણની પૂજા સાથે એની પૂજા થાય છે. ખરેખર, રાધાકૃષ્ણની મૂર્તિનું દર્શન કરવું એ ખાસ પુણ્યનું કામ ગણાય છે. ગયા જમાનામાં કેલકત્તામાં અનીતિનાં આચરણુ વિષે બોલતાં એક વિદ્વાન પંડિતે કહ્યું કે ‘દરેક ઘેર કૃષ્ણ છે.’

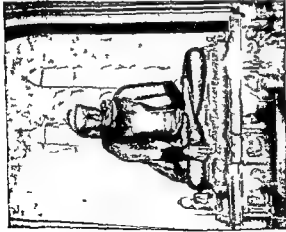
વણલાચાર્ય કે મહારાજનો પંથ કૃષ્ણભક્તિનું બૂલ ન થાય એવી રીતે અનીતિનું સ્વરૂપ દર્શાવે છે. એ પંથના મહારાજ એવા ધૃષ્ટ હંતા કે તેઓ એમ કહેતા કે અમેજ તરુણ કૃષ્ણના અવતારરૂપ છીએ અને ભક્તોએ મનોવૃત્તિઓ અને કામનાઓને પરિપૂર્ણ અને નિરંકુશ રીતે તૃપ્ત કરી અમારી પૂજા કરવાની છે. કહેવાની જરૂર નથી કે આથી બેથરમ અનીતિ ને વ્યભિચારનાં દૃત્યનો જન્મ થયો છે. કૃષ્ણપૂજનું આ ખાસ વલણ છે એમ વાજબી રીતે કંડી ચકાવ.

કે ન પોતાના ભક્તોને નહીં મોક્ષીઓની અન્ધારતા પોતાની
ગતિની આગળી રહે તે હિત પર ન જોઈએ કે

દાતે નાનની આંખો સાથે

બુદ્ધ ગયાના મહિરમાના
બુદ્ધ.

રથુનના દેવલની બહાર બૌદ્ધ ઉપદેશકો.
ચોશર્સ હેન્ડસ અને સન્સે કાટેલુ ચિત્ર,
મ યપ્રાન્ત, જાબલપુર

પ્રકરણ ૭મું

શુદ્ધ, જ્ઞાનનો પ્રકાશ પામેલા

“હુનિયાના ઉદ્ધારકરૂપી માર્ગદર્શક, શુદ્ધ દેવ ! જેમને પૃથ્વી પર સિદ્ધાર્થ કહેતા હતા, સ્વર્ગ, પૃથ્વી, અને પાતાળમાં અતુલ્ય, સર્વસંમાન્ય, હ્રદયામાં હ્રદ્યા, ઉત્તમમાં ઉત્તમ, દયાળુમાં દયાળુ, નિર્વાણ અને નિયમના શિક્ષક !

આનોદકૃત ‘એશિઆનો પ્રકાશ’, એની પ્રસ્તાવના

રામ અને કૃષ્ણ એ જાને આદર્શની કલ્પનાની કંઈક વચ્ચે જગતની રંગભૂમિ ઉપર એક ત્રીજા પુરુષ પ્રત્યક્ષ થયા. તેઓ એ જાનેથી મોટા હતા, હુનિયામાં જે માનવો ઘર્ષ ગયા તેઓમાં કદાચ મોટામાં મોટા હતા. ગૌતમ શુદ્ધ પણ સત્રિયવર્ગના હતા. તેઓ એક નાના રાજાના પુત્ર હતા.^૧ તેઓ ઇ. સ. પૂ. આસરે ૫૬૦માં જન્મ્યા હતા. મનુષ્યજાતિના મન પર કોઈએ તેમનાથી વધારે જોડો સંસ્કાર મૂક્યો નથી. તેમના અનુયાયીઓની સંખ્યા હાથોની છે અને તેમના નામના મંળધમાં એવું વિશાળ સાહિત્ય જીભ યથું છે કે આજ પણ તેને જોઈ વળાયું નથી. તે સંસ્કૃત, પાલી, દિબેટન, ખર્મીસ, જાપાનીસ, સિઆમીસ, ચાઇનીસ, મૉંગોલિઅન, અને બીજી ઘણી ભાષાઓમાં માલમ પડે છે.

તેમણે સ્થાપેલો ધર્મ વિચિત્ર હતો. આદ્યજોના હિંદુ ધર્મની તે વિરુદ્ધ હતો. તેને ઉદ્દેશ ન્યાતનો નાશ કરવાનો, ઉપદેશકોને-ગોર-લોકોને સત્તામાંથી પદબ્રષ્ટ કરવાનો, વેદ અને બીજા પવિત્ર પુસ્તકો તરફ અનાદર દર્શાવવાનો, અને યજ્ઞ તેમજ જે દેવોને તે યજ્ઞ કરવામાં આવતા હતા તે જાનેને એકી વખતે કાઢી નાખવાનો હતો.

નવીન રચના કરવાના સંબંધમાં તે નીતિ અને સ્વાર્પણનો ઊંચામાં ઊંચો આદર્શ મનુષ્યની સન્મુખ મૂકતો હતો અને તે માર્ગમાં જવા પ્રેરણા તરીકે તે દેવમાં નિર્વાણ પામવાનું-તન્મય થઈ જવાનું વચન આપતો. બુદ્ધ નાસ્તિક નીતિના એક લૂણ, આશાહીન ત્વરૂપનો ઉપદેશક થયો, કારણ કે તેના મત પ્રમાણે જીવનની પેલી તરફ લય છે અને મૃત્યુની પેલી તરફ નિર્વાણ-ધન્યત્વ છે.

બુદ્ધના ચરિત્રની નીચેની હકીકત મૅક્સમ્યૂલરે ભાષાન્તર કરેલા 'લલિત વિન્તાર' નામના ઐશ્વર્ય વ્રન્થ પરથી લીધેલી છે^૧ —

બુદ્ધ, અથવા વધારે શુદ્ધ રીતે કહીએ તો 'બુદ્ધ' એટલે 'પ્રકાશ પામેલા' એવી સરળ ધારણ કરનાર પુરુષ ઇ. સ. પૂ. ૫૬૦માં કેપિલવસ્તુ નગરી જે એજ નામના રાજાની રાજધાની હતી અને જે હાલના અયોધ્યા પ્રાન્તના ઉત્તરે નેપાળના પહાડોની તળેટી આગળ આવી હતી, તેમાં જન્મ્યા હતા. તે સ્થાનના રાજા, તેમના પિતા, શાક્ય વંશના અને ગૌતમ ગોત્રના હતા. તેમની માતાનું નામ માયાદેવી હતું અને તે સુપ્રબુદ્ધ રાજાની પુત્રી હતી રાજા, બળવાન અને ન્યાયી હતો. એટલે તેની પુત્રી કાન્તિમતી હતી તેમાં કહેવું શું? તેટલા માટે જન્મથી બુદ્ધ ક્ષત્રિય-લકાયક જાતિના હતા. તેમણે કુળ ઉપરથી શાક્ય અને ગોત્ર ઉપરથી ગૌતમ નામ ધારણ કર્યું. બુદ્ધ એ નામ કે બુદ્ધ એવું સરળ વાચક નામ તેમની જિંદગીના પછીના ભાગમાંથી પડ્યું છે, તેમજ સિદ્ધાર્થ (જેમના કાર્ય સફળ થયાં છે) એ નામ પણ ઘણું કરીને પાછળથી પડ્યું છે. પરંતુ આપણને એમ કહેવામાં આવે છે કે બુદ્ધ એ નામ એમને બાળપણમાં આપ્યું હતું.

એમના માતા એમના જન્મ પછી માત્ર વર્ષે મરણ પામ્યા,

૧. 'જર્મન કલોગીના ફકાનમાના પાટીઆના કક્ક' અક ૧૯૧, પૃ. ૨૧૦ ને પછીના પાના.

અને પિતાએ એમને મરણ પામેલી સ્ત્રીની બેનને સોંપ્યા. એ બેનની સાથે રાજા, બુદ્ધની માના મરણ પહેલાં, પરણ્યા હતા. બાળક મોટે થયો ત્યારે સર્વથી વિશેષ કાન્તિમાન અને લક્ષણવન્તો કુમાર થયો. તેના શુરુએ તેને શિખવતા તે કરતાં તેને વધારે આવડતું હતું. સોળતીઓની રમતમાં લાગ લેવાની તેમણે ના કહી અને એકલા બેસી, જંગલની ગાદી છાયામાં ધ્યાનમાં ગરક થતા ત્યારે તેમને આનન્દ થતો તેવો બીજો કોઈ પ્રસંગે થતો નહિ. કુમાર બોવાઈ ગયો એમ જ્યારે પિતાને લાગે ત્યારે તેઓ ત્યાંથીજ જડી આવતા, અને બાળકુમાર વિચારવસ્તુ ન થઈ જાય તેટલા માટે રાજાનો વિચાર તેમને તરત પરણાવી દેવાનો થયો.

વૃદ્ધ પ્રધાનોએ આ વાત રાજ્યના ભવિષ્યના વારસ રાજકુમારને કહી સંભળાવી ત્યારે તેમણે એ બાબત વિચાર કરવા સાડ સાત દિવસની સુદત માગી. આખરે તેમને ખાતરી થઈ કે લક્ષ્મી ખજુ મારા મનની શાન્તિમાં કંઈ વિશેષ પડવાનો નથી, ત્યારે તેમણે પ્રધાનોને રાજકન્યાની શોધ કરવા દીધી. પસંદ કરવામાં આવેલી રાજકુમારિકા સુંદર ગોપા, દાહદયાળિની પુત્રી હતી.

પિતાએ પ્રથમ પોતાની પુત્રીને એ તરુણ રાજપુત્ર સાથે પરણાવવાની ના કહી; કેમકે એ શૌર્ય અને બુદ્ધિમાં મન્દ છે એમ તેને કહેવામાં આવ્યું હતું. તોયજી જ્યારે તેને માલમ પડ્યું કે એ રાજકુમાર બીજા સર્વ હરીફ કરતાં બાહુના પરાક્રમમાં અને માનસિક બળમાં અતિશય ચઢિયાતો છે ત્યારે તેણે પ્રશ્નથી પોતાની સંમતિ આપી.

લગ્ન અત્યન્ત સુખકારી નીવડ્યું; પરંતુ લગ્નની પહેલાં હતા તેમ રાજકુમાર જીવન અને મૃત્યુના ગૂઢ પ્રશ્નોના વિચારમાં હ્રમેશ મગ્ન રહેતા.

તેઓ કહેતા:—‘પૃથ્વી પર કંઈ સ્થિર નથી, પૃથ્વી પર કંઈ

સત્ય નથી. જિંદગી લાકડાના ઘસારાથી ઉત્પન્ન થયલા તતલીઆના જેવી છે. તે પ્રકાશ પામે છે કે તરતજ હોલવાઈ જાય છે. તે ક્યાંથી આવી ને ક્યાં જાય છે એ વિષે આપણે કંઈ જાણતા નથી. તે સારંગીના અવાજ જેવી છે. ડાહ્યા પુરુષ ક્યાંથી આવીને એ ક્યાં જાય છે તે વિષે મિથ્યા પ્રશ્ન પૂછે છે. કંઈક અધિક બળવાન બુદ્ધિ હોવીજ જોઈએ; કેમકે ત્યાં આપણને વિશ્રાન્તિ મળી શકે. એ વિશ્રાન્તિ હું પોતે શોધી કાઢું તો હું એનો પ્રકાશ મનુષ્યોને આપી શકું. હું જાતે મુક્ત હોઉં તો દુનિયાને બન્ધનમાંથી મુક્ત કરું.

રાજા બાગકુમારના હૃદયની શોકાતુર વૃત્તિ જોતા હતા. તેમણે તેને વિચારના તરંગમાંથી છૂટો કરવા બન્યા તેટલા પ્રયત્ન આદર્યા, પણ તે સર્વ મિથ્યા ગયા. કોઈ પણ પુરુષને બની શકે એવા ત્રણ ધણુજ સાધારણ બનાવો બુદ્ધની જિંદગીમાં ધણુજ અગત્યના થઈ પડ્યા.

એક દિવસ શહેરના પૂર્વ દરવાજામાં થઈને રાજકુમાર મોટા રસાલા સાથે એક મોટા બાગમાં જતા હતા, તેવામાં રસ્તામાં તેમણે એક જર્જરિત અને અતિનિર્બળ વૃદ્ધ પુરુષને જોયો. તેના આખા શરીર પરની નસેનસ અને સ્નાયુએ સ્નાયુ કોઈ પણ માણસની નજરે પડતાં હતાં. તેના દાંત કકડતા હતા, તેના આખા શરીર પર કરોચળી વળી ગઈ હતી, તેને માથે તાલ પડી હતી અને પોલો, કંઠાર અવાજ પણ તે બાગ્યેજ કાઢી શકતો હતો. તે લાકડીને આધારે ઊભેલો હતો; પણ તે પર ખેવડ વળી ગયો હતો અને તેના સર્વ અવયવો અને સાંધા કંપતા હતા. રાજકુમારે રથ હાંકનારને કહ્યું, ‘આ કોણ છે ? એ ઠીંગણો ને નિર્બળ થઈ ગયો છે, એનું માંસ અને લોહી સુકાઈ ગયાં છે, એના સ્નાયુઓ ચામડીને ચોંટી ગયા છે, એના દાંત કકડે છે, એનું શરીર ક્ષીણ થયું છે, લાકડીને આધારે પણ એનાથી ચાલી શકાતું નથી તેથી દરેક પગલે ઠોકર ખાય છે. એના કુટુંબમાં કંઈ ખાસ થયું છે ? કે સર્વ સળેલાં પ્રાણીની આ સામાન્ય દશા છે ?’

‘સારથિએ જવાબ દીધો, ‘સાહેબ, તે માણસ વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે નીચો નમી ગયો છે. તેની ઇન્દ્રિયો ગુમ મારી ગઈ છે, દુઃખથી તેનું બળ નાશ પામ્યું છે, અને સગાં તેનો તિરસ્કાર કરે છે. તેને આશ્રય નથી. તે નકામો છે અને લોકોએ તેને જંગલના મરી ગયેલા ઝાડની પેઠે છોડી દીધો છે. પણ આ કંઈ તેના કુદુંબમાં જ ખાસ નથી. દરેક પ્રાણીમાં વૃદ્ધાવસ્થા જીવાનીનો પરાલવ કરે છે; તમારા પિતા, માતા, અને સર્વ સંબંધીઓ ને મિત્રો એજ દશામાં આવશે. સર્વ પ્રાણીની એ નિર્માણ કરેલી અન્તદશા છે.’

કુમારે જવાબ દીધો, “અરેરે ! વૃદ્ધાવસ્થા તેમની સામા શક્તિમાં કરે છે તે જીવે છે છતાં પણ પ્રાણીઓ શું એટલાં બધાં અજ્ઞાન, એટલાં બધાં નબળાં, અને મૂર્ખ છે કે જીવાનીથી મત્ત થઈ તેમાં મગરૂબ થાય છે ? હું તો ચાલ્યો બહુ છું. સારથિ ! મારો રથ જલદી ફેરવી દો. મારા શા હિસાબ છે ? હું તો હવે પછી વૃદ્ધાવસ્થાના પંજામાં સપડાવાનો છું. મારે મોજશોખને શું કરવી છે ? ” એમ કહી ખાગમાં જવાને બહલે રાજકુમાર ઘેર પાછા ફર્યા.

બીજે વખતે કુંવર રથમાં બેસી ગામના દક્ષિણ તરફના દરવાજામાં થઈને આનન્દખાગમાં જતા હતા. એવામાં તેમણે રસ્તામાં એક પુરુષને મંદવાડથી પીડતો જોયો. તાવથી તે સેકાઈ જતો હતો; તેનું શરીર ક્ષીણ થતું હતું અને કાઢવથી છવાઈ ગયું હતું. તેને મિત્ર ન હતો કે ઘર ન હતું. તેનાથી ભાગ્યેજ શ્વાસ લઈ શકતો હતો; અને પોતાની દશા જોઈ અને મરણ પાસે આવેલું જોઈ તે ત્રાસ પામતો હતો. સારથિને તેને વિષે પૂછતાં પોતે ધારેલો જવાબ મળ્યો તે જોઈ તરુણ કુમારે કહ્યું, “અરેરે ! તંદુરસ્તી માત્ર સ્વખનના ખેલ જેવી છે; અને દુઃખના લયથી આવી લયંકર દશાજ થવી જોઈ એ. પોતાનું ખરૂં સ્વરૂપ બહુ પાછી કયો ડાહ્યો પુરુષ આનન્દ અને મોજશોખનો વિચાર મનમાં કાયમ રાખશે ? ” કુંવર રથ ફેરવી ઘર તરફ પાછો વળ્યો.

ત્રીજી વખત શહેરના પશ્ચિમ દરવાજામાં થઈને તેઓ આનન્દ-બાગમાં જતા હતા, એવામાં તેમણે રસ્તામાં એક શખેને ઠાઠડી પર સુવાડેલું અને તેના પર ચાદર ઢાંકેલી જોઈ. તેની ચારે તરફ સગાં ને મિત્રો રુદ્ધ કરે છે, હુંસકાં ભરે છે, વાળો તોડી નાખે છે, માથે ધૂળ નાખે છે, છાતી કૂટે છે, અને હાથપીટ કરી તરેહવાર શોકના શબ્દો બહાર કાઢે છે. રાજકુમારે સારથિને આ દુઃખદાયક બનાવ જોવા કહ્યું અને પોતે બોલી જાઉં, ‘અરે ધિક્ છે જીવાનીને, કેમકે વૃદ્ધાવસ્થાથી તેનો અન્ત આવવાનો છે; ધિક્ છે તંદુરસ્તીને, કેમકે તેનો આટલા બધા રોગથી નાશ થવાનો છે; ધિક્ છે આ જીવનને; કેમકે મનુષ્ય તે બહુ દુઃખો વખત ભોગવે છે. પછી પ્રથમજ પોતાના વિચાર પ્રકટ કરી બાળકુમારે કહ્યું, “આલો, આપણે પાછા ફરીએ. મુક્તિ શી રીતે મેળવવી તે વિષે મારે વિચાર કરવો જોઈએ.”

એક છેલ્લા બનાવે તેમના વિચારનો છેડો આપ્યો. આનન્દ-બાગમાં જવા સાફ તેઓ નગરના ઉત્તર દરવાજામાં થઈને જતા હતા એવામાં તેમણે એક લિખાડને જોયો. તે બહારથી શાન્ત અને વશ થયેલો દેખાતો હતો. તે નીચું જોતો હતો અને તેણે ભગવાં કપડાં પહેર્યાં હતાં. તેની આકૃતિ ઘ્રોઠ હતી અને તેના હાથમાં લિહાપાત્ર હતું.

રાજકુમારે પૂછ્યું કે ‘આ કોણ છે ?’

સારથિએ ઉત્તર આપ્યો, ‘સાહેબ, જેમને લિહુ એટલે ભીખ માગનારા કહે છે તેમાંનો આ એક છે. એણે સર્વ આનન્દ અને સર્વ કામનાનો ત્યાગ કર્યો છે અને તપશ્ચર્યામાં જીવન ગાળે છે. એ ઇન્દ્રિયોને વશ કરવા ઇચ્છે છે. એ ભક્ત થયો છે. ક્રોધ અને ઇર્ષ્યા વગર એ ભીખ માગતો આવ્યો જાય છે.’

રાજકુમારે કહ્યું, “આ બરાબર કહ્યું. ભક્તના જીવનનાં હમેશાં યજ્ઞ માણસો વખાણ કરે છે. એ જીવન મારો આશ્રય તેમજ બીજાં બધાં આશ્રીનો પણ આશ્રય થશે. એથી આપણે ખરા જીવન-

માં, સુખમાં, અને અમરત્વમાં જઈશું.” આ શબ્દો બોલી બાળ કુંવરે રથ વાળ્યો અને ઘેર પાછા ફર્યા.

સંસારનો ત્યાગ કરવાનો પોતાનો વિચાર પિતાને અને પત્નીને જાહેર કર્યા પછી એક રાત્રે ચોકીદારોએ તેમની જાગતાં ચોકી કરવી જોઈએ તેઓ ઊંઘતા હતા ત્યારે મહેલ છોડી ચાલ્યા ગયા. આખી રાત સુસાફરી કર્યા પછી તેમણે ઘોડો અને આબૂપણ ઘોડાવાળાને આપી દીધાં અને તેને કપિલવસ્તુ પાછો મોકલ્યો. ‘લક્ષિત-વિસ્તાર’ માં કહ્યું છે કે ‘જે સ્થળે ઘોડાવાળાને રજા આપી તે સ્થળે હજી પણ સ્મારક જોવામાં આવે છે.’ ચીનના સુસાફર હ્યુએન ટ્સંગે હિંદુસ્તાનની મુલાકાત ઇ. સ. ૬૨૯-૬૪૮માં લીધી હતી, તેણે ગોરખપુરથી ઈશાન કોણમાં પૂર્વ તરફ ૫૦ માઈલથી વધારે છેટે આવેલા કુશીનગર નામે શહેર, જે હાલ પાપમહલ સ્થિતિમાં છે, તે શહેરમાં જતાં રસ્તામાં એક મોટા વનની કોર પર એજ સ્મારક જોયું હતું.

બુદ્ધ પ્રથમ વૈશલી ગયા અને પ્રસિદ્ધ બ્રાહ્મણે ૩૦૦ શિષ્યો લેવા કર્યા હતા તેના ચેલા થયા. બ્રાહ્મણ તરફથી જેટલું જ્ઞાન તેમને મળ્યું તેટલું મેળવતાં પણ બુદ્ધને સંતોષ થયો નહિ, તેથી તેઓ નાઉમેદ થઈ ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. તેમને મોક્ષમાર્ગ પ્રાપ્ત થયો ન હતો. પછી તેઓ મગધ કે બિહારની રાજધાની રાજગૃહમાં એક બીજા બ્રાહ્મણ પાસે ૭૦૦ શિષ્ય હતા ત્યાં ગયા; પણ ત્યાં પણ તેમને મુક્તિનો માર્ગ જડ્યો નહિ. તેમને છોડી તે પોતાના પાંચ સહાધ્યાયીઓ સાથે આગળ ચાલ્યા અને છ વરસ બુદ્ધ ગયાની પાસે ઉરુવિલ્વ નામના ગામની નજીક એકાંત વાસમાં કાઢ્યાં અને જગત્માં ઉપદેશક તરીકે બહાર પડતા પહેલાં ઘણું ઘેર તપ આચર્યું. પરંતુ, એ સમયને અન્તે એઓ એવા પરિણામ પર આવ્યા કે તપશ્ચર્યા ને દેહકષ્ટ મનને શાન્તિ આપી મોક્ષના માર્ગ માટે તૈયાર કરવાને બદલે એક બળરૂપ છે અને સત્ય જાણવાના માર્ગમાં અડચણકર્તા છે. એમણે તપશ્ચર્યાનો ત્યાગ કર્યો. આથી

એમના પાંચ શિષ્યો એમને ધર્મશાસ્ત્ર કહી તણ ગયા. એકલા રહ્યા એટલે એમણે પોતાના ધાર્મિક વિચારોની રચના કરવા માંડી. એમને વિચાર કરતાં એવું જ્ઞાન થયું હતું કે બ્રાહ્મણોના મત અને તપશ્ચર્યા મોક્ષ સાધવામાં અને વૃદ્ધાવસ્થા, રોગ, અને મરણના ભયમાંથી મુક્ત કરવામાં કંઈ કામનાં નથી. લાંબો વખત ધ્યાન ધર્યા પછી અને અત્યાનન્દનાં સ્વપ્નાં આવ્યા પછી તેમણે એવી કલ્પના કરી કે 'મેં ખરું જ્ઞાન શોધી કાઢ્યું છે; એથી જીવનમાં જે બધા વિકારો થાય છે તેનું કારણ ખુલ્લું થાય છે અને ભયનો નાશ થાય છે. આ વિજયનું ગીત તેમણે નીચે પ્રમાણે ગાયું:—

“ સંસારમાં હું અનેક જન્મ ભટક્યો છું ને તેમાં આ મારા મર્ત્ય નિવાસગૃહના કર્તાને મેં શોધ્યો છે, પણ તે મને જડ્યો નથી; અને વારંવાર પુનર્જન્મ અને દુઃખ લોગવવાં પડ્યાં છે. હવે આખરે, આ ઘરના ખાંધનાર ! તું મને જડ્યો છે. હવે તું મારે માટે ફરી ઘર ખાંધી શકશે નહિ. ભારોડીઆ ને વળીઓનો નાશ થયો છે; અને કામનાનો (તૃષ્ણાનો) નાશ થવાથી વારંવારના પુનર્જન્મમાંથી છેવટે મુક્તિ પ્રાપ્ત થઈ છે. ”

પોતાનું જ્ઞાન પોતાની પાસે રાખવું કે દુનિયાને પ્રકટ કરવું એને વિષે થોડો વખત યુદ્ધના મનમાં સંકલ્પવિકલ્પ થયો. તે ક્ષણે આપણે ખરી રીતે કહીએ કે કેરોડો મનુષ્યોનાં ભાવીનો આધાર આ મહાત્માના નિર્ણય ઉપર હોવાથી તે ડગડગતાં હતાં. આખરે મનુષ્ય-જાતિનાં દુઃખ માટે અનુકર્યા બળવાન થઈ અને તરુણ રાજકુમારે ધર્મ સ્થાપ્યો, તે જ હજાર વર્ષ પછી પણ કેરોડો મનુષ્યો હજી પાળે છે.

પછી બુદ્ધ કાશી ગયા.^૧ ત્યાં તેમને પોતાના પાંચ જૂના શિષ્યો મળ્યા, તેમને તેમણે પ્રથમ ઉપદેશમાં પોતાના નવા ધર્મ-વિચારો કહી સંભળાવ્યા:—

‘હે યતિજ્યો! જે સત્ય શોધવા નીકળ્યા છે તેમણે બે છેડા છે તે પાળવાના નથી:—જે પદાર્થોનું આકર્ષણ ઇન્દ્રિયોના આનન્દ પર અને મુખ્યત્વે વિષયવાસના પર આધાર રાખે છે તે પદાર્થોનું એક તરફથી વારંવાર સેવન કરવું (આ આચરણ નીચું અને જંગલી છે, જેઓ સંસારમાં આસક્ત રહે છે તેમનેજ માટે છે, અયોગ્ય છે, અને તેથી હિંમેશનો કંઈ લાભ થતો નથી) અને બીજી તરફથી દેહકંકરનું વારંવાર સેવન કરવું (જે આચરણ હુઃખહાયક છે, અયોગ્ય છે, અને એથી કંઈ હિંમેશનો લાભ થતો નથી). એક મધ્યમ માર્ગ છે. એ માર્ગ આપણાં ચક્ષુને ઉઘાડે છે અને બુદ્ધિનો પ્રકાશ અર્પે છે; તેથી મનની શાન્તિ થાય છે, જિજ્ઞા પ્રકારનું ડહાપણ આવે છે, પૂર્ણ પ્રકાશ મળે છે, અને છેવટે નિર્વાણ પ્રાપ્ત થાય છે. ’

બુદ્ધે જે ચાર ઉદાર સત્યો શોધી કાઢ્યાં એમ પોતે કહે છે તે નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) જીવન હુઃખરૂપ છે.

(૨) જીવનની ઇચ્છા હુઃખનું મૂળ છે.

(૩) જીવનની એ ઇચ્છાનો નાશ એ હુઃખનો નાશ છે.

(૪) હુઃખ નાશ કરવાનો ઉત્તમ આઠ પ્રકારનો માર્ગ આ પ્રમાણે છે:—સત્ય ભકિત, સત્ય નિશ્ચય, સત્ય વાણી, સત્ય કર્મ, સત્ય જીવન, સત્ય પ્રયત્ન, સત્ય વિચાર, અને સત્ય ધ્યાન.

એમનો ઉપદેશ સાંભળી એમના આગલા પાંચ શિષ્યો પ્રથમ અનુયાયી થયા અને એમને કાશી આવ્યાને પાંચ મહીના થયા તહિં તેટલામાં એમના અનુયાયી ૬૦થી વધારા ન હતા. તેમને બોલાવી નવો મત બહાર કરવા બુદ્ધે બુદ્ધે સ્થળે મોકલ્યા.

‘હે ભિક્ષુઓ! હવે તમે જાઓ અને ઘણાના લાભને માટે ભટકો, દુનિયા પર અનુકંપાની ખાતર, દેવો અને મનુષ્યોના કલ્યાણની ખાતર ભટકો.’

ત્યાર પછી છુદ્દે ૪૫ વર્ષ સુધી ધર્મનો જોધ કર્યો અને ઉપદેશ આપ્યો; અને પોતાના મિત્ર મગધના રાજાની રાજધાની રાજગૃહમાં અને કૌશલના રાજાએ એ ધર્મ સ્વીકાર્યો તેની રાજધાની શ્રાવસ્તિમાં ઘણો વખત કાઢ્યો. આ વખતને અન્તે એમને ઘણા હુઃખદાયક અને જોખમકારક મંદવાડ આવ્યો. એક શિષ્ય તરફ ફરીને એમણે કહ્યું:—

આનન્દ ! હું હવે ઘરડો થયો છું. મારાં વર્ષ ભરાયાં છે. મારો જીવનપ્રવાસનો અન્ત પાસે છે. હું એ સી વર્ષનો થયો છું, તેથી ઘસાર્થ ગયલા ગાડાની પેઠે આ શરીરને ઘણી વધારાની સંભાળ રાખવાથીજ આગળ ચલાવી શકાય. તેટલા માટે હું આનન્દ ! તમે તમારા પ્રકાશરૂપ થજો. સત્યને પ્રદીપની પેઠે દૃઢતાથી વળગી રહેજો. આશ્રય માટે તમારા પોતાના સિવાય બીજા કોઈ તરફ નજર કરશો ના !

તેમના શિષ્યો પ્રતિ હેલા શબ્દો આ હતા:—

‘ ભાઈઓ ! હવે જીવ્યો ! હું તમને ઉપદેશ આપીને ચેતવું છું કે સર્વ સંયુક્ત પદાર્થોમાં નાશ અન્તર્ગત છે. ઉદ્યોગથી તમારી સંપૂર્ણતા સાધો. ’

ત્યાર પછી થોડો વખત રહીને તેઓ જોશુદ્ધ થયા અને ‘ નિર્વાણમાં, ’ ચાલ્યા ગયા.

‘ તેઓ જીવન સાથે એકરૂપ છે, પણ જીવનમાં નથી. તેઓ જીવનમાંથી છૂટી સુખી થયા છે. આકળનું ટીપું પ્રકાશતા સમુદ્રમાં સટકી બાંધ છે. ’^૧

આ પ્રમાણે એ મહાયુરુષ ચાલ્યા ગયા. એમણે મનુષ્યજાતિના લાખો જીવન પર સારા કે નરસા માટે ઉંડો અને ચિરસ્થાયી સંસ્કાર

મૂક્યો છે. ઐશ્વર્ય અન્ધોમાં ભુદ્ધનું ચારિત્ર્ય વર્ણવ્યું છે તેમાં ઘણું મનને મોહ પમાડે છે અને ઘણું સ્તુતિપાત્ર છે. તેઓ હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં પ્રૌઢમાં પ્રૌઢ પવિત્ર ચારિત્ર્યવાળા મહાત્મા છે એમાં કંઈ સશય નથી મનુષ્યજાતિની જરૂરીઆતો માટે તેમને ઉઠા સમાનભાવ હતો તેથી ઈશ્વરે અર્પેલા પ્રકાશને અનુસરી, અથાક ઉદ્યોગથી તેમણે પોતાના જાતિભાઈઓનું કલ્યાણ કરવા અને જીવનના કૂટપ્રશ્નોનો ઉત્તર પૂરો પાડવા પ્રયત્ન આદર્યો. આ બધાથી તેમની રચનામાં નાશકારક ન્યૂનતા તરફ આપણે દુર્લક્ષ ન રહેવું જોઈએ. આ અન્ધનો ઉદ્દેશ હિંદુસ્તાનમાં ધર્મની પદ્ધતિઓના મતો વિષે તકરાર કરવાનો નથી, પણ આ વૃત્તાન્તનો ઉપસહાર એક પ્રસિદ્ધ, ભુદ્ધધર્મમાં પ્રવીણ, બર્લિનના પ્રોફેસર ઓલ્ડન-બર્ગના શબ્દોથી કરવા અમે રજા લઈએ છીએ-એઓ ભુદ્ધધર્મનાં ખાસ લક્ષણ “ ઈશ્વર સિવાય ધર્મ સર્જવાનો મગરૂણ પ્રયત્ન, અને જેમાં મનુષ્ય પોતાની મુક્તિ પોતાની મેળે કરે છે એની મુક્તિની કલ્પના ” આપે છે. હિંદુધર્મ નીતિ વગર પરમેશ્વરનો બનેલો છે તો ભુદ્ધધર્મ પરમેશ્વર વગર નીતિનો બનેલો છે-અને એમાં તેની અંદરની નબળાઈ અને આજ દુનિયામાં તેના નાશની કારણ મમાયલા છે.

પ્રકરણ ૮મું

જગન્નાથ, જગત્ના ધણી

“તે પવિત્ર સ્થળે ચવા સાડ હબરો યાત્રાળુઓ, બાહુ, ખભા, છાતી, બાંધ-એ બધા ભાગોને કસે છે અને તમામ બાળ અને શક્તિ વાપરે છે; તોપણ તે અતિશય ભારે સ્થ તેમનાથી ખેંચાતો નથી, તેથી તે ગાંડા લાકડો રસ્તા પર ચત્તાપાટ પડે છે, અને પોતાના દેવને બોલાવી સ્થળે ચાલવાને રસ્તો આપવા માટે પોતાનાં સ્વાર્પણ કુરેલા ફેંકી લાંબા રાખે છે. તેઓ જગન્નાથને બોલાવે છે.

સાઉથી, ‘કર્સ ઓવ ક્રેકન’

જગન્નાથની મૂર્તિ કંટાળો ઉપજાવે એવી કઠ્ઠી છે. એનાથી બધારે બદશીકલ મૂર્તિ ભાગ્યેજ ધારી શકાય. શરીરના બીજા બધા ભાગ સાથે પ્રમાણમાં બીલકુલ બાંધબેસતું નહિ એવું માથું, મોટી બીહામણી આંખો, હાથ નહિ, પગ નહિ, હાથના માત્ર ડુંઠાં-આં એમની આકૃતિ છે. તોપણ એ દેવ એવા તો પૂજ્ય મનાય છે કે એ વિષ્ણુના અવતાર નહિ; પણ વિષ્ણુનું પ્રત્યક્ સ્વરૂપ ગણાય છે, રામ અને કૃષ્ણની પેઠે વિષ્ણુના અંશે અવતાર ગણાતા નથી.

આ દેવનું મોટું મંદિર અને ખાસ મધ્યસ્થળ ચોરિસામાં આવેલું પુરી છે. પુરી એ આખા હિંદુસ્તાનમાં સાત પવિત્રમાં પવિત્ર સ્થળોમાંનું એક છે. એ મંદિરનો ઇતિહાસ રસિક છે. આરંભ માં એને વિષ્ણુ સાથે કંઈ સંબંધ ન હતો. પ્રાચીન બુદ્ધમંદિરને જે સ્થળે બુદ્ધના દાંતને સીંધોન લઈ ગયા તે પહેલાં રાખ્યો હતો તે સ્થળ પર એ મંદિર બાંધ્યું હતું. એ શક્ય છે કે બ્યારે એ પ્રસિદ્ધ દાંતને દૂર લઈ આવે એકાદ સ્થાનિક દેવની મૂર્તિ ત્યાં બેસાડવામાં આવી એ મૂર્તિને જગન્નાથ કહેવામાં આવી.

બામ મુન। અ। જાનાથ (કમ, રાણી તરફથી જાણી તરફ)
 રેવ આર ના લાનીની મકાનાની બરલી રાની જાનાથ (કિ કાનાની ખવન જામી માથી
 ના પિત્ર આ છે

પછી એ જગન્નાથ હિંદુપુરાણોમાં વિધ્યુના બીજા સ્વરૂપ તરીકે દર્શાવેલ થયા. મૂર્તિની ઉત્પત્તિનું ગમે તે કારણ હોય, તોપણ પુરીમાં બુદ્ધધર્મની અસરનાં એટલાં બધાં ચિહ્ન છે કે આ સ્થળનો મૂળ સંબંધ બુદ્ધધર્મ સાથે હતો એમાં કંઈ શક નથી.

એક હિંદુ (લાલ વૈજનાથ) પુરીના દેવાલય વિષે એક રસિક નોંધ આપે છે:—

“ જગન્નાથના મંદિરનું વર્ણન પ્રાચીન હિંદુશાસ્ત્રમાં નથી, પુરાણોમાં સુદ્ધાં નથી, તોપણ એ સંસ્થાનું મૂળ વેદમાં શોધવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. બધાં વર્ણનો ઉપરથી એ જગા ઐશ્વર્ય ધર્મ, શાકાધર્મ, કે બંનેમાં ઘટતો ફેરફાર કરી વૈષ્ણવધર્મને અનુકૂળ કરવામાં આવી છે. જગન્નાથ, બલભદ્ર, અને સુભદ્રાને મળતું શાસ્ત્રોમાં કંઈ નથી; તેમજ જ્ઞાતિબંધનનો અભાવ અને ખાવાપીવાની છૂટ, જે આ મંદિરનું ખાસ લક્ષણ છે, તે બીજે કોઈ દેવલે સ્વીકારાતા નથી. પુરીનું મંદિર બારમા સૈકામાં બંધાયેલું જણાય છે, અને જગન્નાથનું પ્રથમ વર્ણન ઐશ્વર્ય સૈકામાં છે. મેં એ જગાની મુલાકાત લીધી ત્યારે એ સંસ્થા વિષે કેટલીક વધારે ઐતિહાસિક વાતો શોધી કાઢવાનો પ્રયાસ કર્યો, પણ તેમ કરી શક્યો નહિ. તોપણ તેની સંપત્તિ અને દળદબા તેમજ લોકોનાં મન પર સત્તાને માટે તે અદ્ભુત સ્થળ છે. કોઈ અનાયઃ દેવ કે સંસ્થામાં ફેરફાર કરી એ મંદિરની સંસ્થા ઉભી થઈ છે એમ માફ માનવું નથી. એથી ઉલટું, તે મોટા દેવનાં દર્શન કર્યા પહેલાં તમારે દુર્ગા-દેવીનું પૂજન કરવું જ પડે છે એ વાત ઉપરથી એમ જણાય છે કે એ પૂજા શાકત ધર્મ ઉપરથી આવી હોય. જ્ઞાતિનો લેહ કંઈ પળાતો નથી એ વાત પણ એજ મૂળ દર્શાવે છે.

લાખો માણસ દરરોજ જગન્નાથની યાત્રા કરવા આવે છે. મંદિરને લગતી જમીનની ઉપજ વરસે ૪ કે ૫ લાખ રૂપીઆ (એક લાખ રૂપીઆ એટલે ૬૬૬૬ પાઉંડ) ગણાય છે. પરંતુ

યાત્રાળુ તરફની આવક ઉપરથી એકંદર ઉપજ એથી ત્રણ ગણી વધારે થાય છે. તેને લગતા ૬૦,૦૦૦ ગોરો ને સેવકો છે. પુરીનો રાજા તેનો વંશપરંપરાનો સેવક છે. ”

મૂર્તિની વિચિત્ર, અસંપૂર્ણ સ્થિતિનું કારણ નીચેની વાર્તામાં આપેલું છે. કૃષ્ણને શિકારી જરે અકસ્માત્ ગાણુ માર્યું ત્યારે એમનાં હાડકાં કોઈકે ભકતે એકઠાં કર્યાં અને પેટીમાં મૂક્યાં. એવું બન્યું કે ઈન્દ્રહસ્ત નામનો રાજા વિષ્ણુને પ્રસન્ન કરવા માટે ઘણી આતુરતાથી પ્રયત્ન કરતો હતો, તેને તે દેવે હુકમ કર્યો કે એક મૂર્તિ બનાવી તેમા કૃષ્ણનાં હાડકાં મૂકો, તમે એમ કરશો તો નકકી માનજો કે તમને પાછળથી તેનો પુષ્કળ બદલો મળશે. રાજાએ દેવોના શિષ્ટકાર વિશ્વકર્માની મૂર્તિ બનાવવામાં મદદ માગી. તેણે તે કામ કરવાની હા કહી; પરંતુ એવી શરત કરી કે એ મૂર્તિ પૂરી કરવા ૨૧ દિવસ જોઈશે તે હર્મિયાન કોઈ મારી તરફ નજર કરશે કે મારા કામમાં વિશેષ કરશે તો હું તરત કામ કરતો બંધ થઈ જઈશ. રાજાએ એ શરત કબૂલ કરી; પરંતુ એની જિજ્ઞાસા એવી તો પ્રબળ હતી કે પંદર દિવસ વાટ જોઈ તેણે જે ઓરડામા મૂર્તિ હતી તે ઓરડાનું બારણું ઉઘાડ્યું. દિવ્ય શિષ્ટકાર લુપ્ત થયા અને પરિણામે પુરીમાં હાલ જે કદ્રૂપી બદશિકલ મૂર્તિ જોવામા આવે છે તે મૂર્તિ રહી. જગન્નાથની મૂર્તિની એક બાબુએ કૃષ્ણના પ્રિય ભાઈ બળરામની મૂર્તિ છે અને એમની બેન સુલક્ષા બનેની વચ્ચે દેખાય છે. ૧”

“ આ દેવની પૂજાનું એક ખાસ લક્ષણ એ છે કે મૂર્તિની પૂજા માત્ર મંદિરમાંજ થાય છે એમ નહિ, પરંતુ મૂર્તિને મંદિરની બહાર કાઢવામાં આવે છે અને વરસમાં ત્રણ દિવસ લોકોના દર્શનને માટે ખુલ્લી મૂકવામા આવે છે. પહેલે દિવસે મૂર્તિને પવિત્ર સ્થાનમાંથી કાઢી એક ઊંચી જોડક પર સખ્યાબંધ લોકોનાં ટોળાના દેખતા ગોર-

લોકો તેને સ્નાન કરાવે છે. મૂર્તિને આમ હવામાં કાઢવાથી લગવાનને ‘શરદી’ થઈ હોય એમ માનવામાં આવે છે, તેથી એક પળવાડીઉં તેમને માદાના ઓરડામાં રાખી કાળજીપૂર્વક તેમની ધરદાસ કરે છે. ત્યારપછી હવાફેર કરાવવો હિતકારક ધરાય છે, તેથી મૂર્તિને મોટા રથમાં બેસાડી ખીજા દેવના મંદિરમાં તેમને મળવા લઈ જાય છે. અતિલકિતથી પ્રેરાયલા અસંખ્ય લોકોની મેદનીની વચ્ચે થઈને ભકત લોકો રથ ખેંચી જાય છે. પ્રાચીન સમયમાં ભકત લોકો ખુશીથી રથના માર્ગમાં પડ્યા રહેતા હશે અથવા તેની આસપાસ સંખ્યાબંધ ટોળાના ધક્કાથી રથની તળે છુંદાઈ જતા હશે. આવો આચાર ન પડી ગયો હોય તો રથયાત્રામાં અસંખ્ય માણસોનાં લોહી-લોહીઆણુ થયાની દંતકથા ચાલતી આવેલી છે તેનું સમાધાન કરવું કઠણ છે. થોડા દિવસ પછી પ્રતિયાત્રાનો—પાછા ફરવાનો—ઉત્સવ ઉજવાય છે અને જગત્ના ધણીને (કેમકે ‘જગન્નાથ’ શબ્દનો એજ અર્થ છે) પાછા પોતાના મંદિરમાં લઈ જાય છે. ” ૧ મૂર્તિનું દર્શન કરવાથી મનુષ્ય સર્વ પાપમાંથી મુક્ત થાય છે અને રથ ખેંચવામાં મદદ કરવાથી પુણ્ય થાય છે. બંગાળામાં ઘણાં મોટાં શહેરો અને ગામોમાં આ રથો રાખવામાં આવે છે અને દેવના સન્માનાર્થે વાર્ષિક ઉત્સવ ઉજવાય છે, ત્યારે એ રથો વપરાય છે.

પ્રસિદ્ધ મુસાફરો ડૉક્ટર અને મિસિસ હબલ્થુ હંટર લર્કમૅને પુરીના મોટા મંદિર વિષે નીચે લખેલો વૃત્તાન્ત આપ્યો છે:—

“ દેવને લગતાં પ્રાચીન વર્ણનો અસ્પષ્ટ છે અને પાછલાં વિકૃદ્ધ છે; પણ વિશ્વાસ રાખી શકાય એવાં પ્રમાણો આ વાતમાં સંમત થતાં દેખાય છે કે પુરીમાં ત્રણ મૂર્તિઓ દેખાય છે તેનું મૂળ બુદ્ધધર્મ છે. સાંચી આગળ ગૌદ્ધ ચક્ર અને આઘ અક્ષરની મુદ્રા દેખાય છે તે પરથી જગન્નાથ, બળરામ, અને સુલદ્રાની લાકડાની

મૂર્તિઓનો આકાર સુચવાય છે. એ ઘણું સંભવિત લાગે છે કે હિંદુ-ધર્મે બુદ્ધધર્મને હાંકી કાઢ્યો ત્યારે પ્રાચીન બૌદ્ધ મંદિરને સ્થળે હિંદુ મંદિર બંધાયું અને પ્રાચીન દેવલમાં જે ચિહ્નો જોવામાં આવ્યાં તેને હાલના વૈષ્ણવ દેવોના નમુનારૂપ ગણવામાં આવ્યાં. ખરેખર, આ લાકડાના કંકડાઓ હિંદુધર્મના પરિચિત દેવો કરતાં બુદ્ધદેવોને વધારે સૂક્ષ્મ રીતે મળતા આવે છે. જગન્નાથ દેવનું જીવન ઘણું ઉદ્યોગી છે; કારણ કે ખાસ ઉત્સવના દિવસો ઉપરાંત તેમને દરરોજ સ્નાન કરાવાય છે, શૃંગાર કરાવાય છે, શૃંગાર ઉત્તરાય છે, શયન કરાવાય છે, અને મંદિરના પરિચારકો તેમને ચાર વાર લોગ ધરે છે તે સમયે તેમને લોગ આરોગવો પડે છે. દરેક લોગને અન્તે મંદિરના સભામંડપમાં ગાયન અને નૃત્ય થાય છે. આથી નૃત્ય કરનારી કન્યાઓની મોટી સંખ્યા—એ સંખ્યા ૧૨૦ છે એમ કહેવાય છે—મંદિરને ખર્ચે નિભાવવી પડે છે એમ સમજાય છે.

યાત્રાળુઓને એવો બોધ આપવામાં આવે છે કે દેવને ધરાવેલા ખાસ પવિત્ર લોગમાંથી થોડા લાગનું લોજન કરવું અને સાથે લઈ જવો એ ઘણુંજ અગત્યનું છે. આ નૈવેદ્ય વેચવાથી મોટી આવક ઉત્પન્ન થાય છે. જે યાત્રાળુ આ નૈવેદ્ય ખાય છે તે ઘોર પાપમાંથી પણ મુક્ત થાય છે. જગન્નાથ જ્ઞાતિબન્ધનને સ્વીકારતા નથી અને ગમે તે જ્ઞાતિનો પવિત્ર શ્રદ્ધાળુ હિંદુ બધાં બન્ધનોને તણ શકે અને બીજી જ્ઞાતિઓના હિંદુઓ સાથે આ પવિત્ર અન્ન ખાઈ શકે. અહિં પણ આપણે બુદ્ધ ધર્મની અસર જોઈ શકીએ છીએ.

આરંભમાં ઝમે તેમ હોય, પણ હાલ તો જગન્નાથની પૂજાથી હજારો સેવકોને રોજ મળે છે એવું એ પૂજનનું કામ થઈ પડ્યું છે. ઉત્સવપ્રસંગે રેલ્વેને પોતાનાં પૂરેપૂરાં સાધનો કામે લગાડવાં પડે છે. એક રેલ્વે અમલદારે કહ્યું હતું કે એકજ દિવસમાં ૩,૦૦,૦૦૦ રૂ.ની ટિકિટો કાઢવી પડી હતી. એક લાખ યાત્રાળુઓ પ્રસંગે પ્રસંગે લેગા થાય છે ત્યારે ઘણા ગોર લોકો ધર્મક્રિયા કરાવવામાં રોકાય છે,

ઘણા નોકરો લોકોને જુદાં જુદાં સ્થળો ખતાવવા તેડી જવામાં રોકાય છે, અને ઘણા રસોઈઆઓને તેમનો ખોરાક રાધવો પડે છે.

મંદિરમાં ને મંદિરની આસપાસ રોકાયલા માણસો ઉપરાંત શુભાર્તાઓને હિંદુસ્તાનના બધા ભાગોમાં મોકલવામાં આવે છે, તેઓ લોકોને યાત્રા કરવા લલચાવે છે. એ શુભાર્તાઓ પોતાની સાથે આવવા ઈચ્છનારા, પોતાના શિકારની આર્થિક પરિસ્થિતિ વિશે કાળજીપૂર્વક તપાસ કરે છે અને જેઓ પૈસાદાર હોય કે ખાધેપીધે સુખી હોય એવાઓનીજ પાસે જાય છે. આ પ્રમાણે એકઠી કીધેલી ખબર અને જેઓ યાત્રાએ આવવાના હોય તેમનાં નામ મંદિરના ગોર લોકોને મોકલવામાં આવે છે. આથી એ ભકતો જ્યારે આવે ત્યારે તેમની પાસે કેટલી માગણી કરવી તેની તેમને ખબર પડે છે.

મંદિરમાં આવ્યા પછી યાત્રાશુએ જગન્નાથનાં પાસેથી દર્શન કરવાં, હરથી કરવાં, કે ખીલકુલ ન કરવાં એ બધાનો આધાર તે દ્રવ્ય ખર્ચાં શહે તે પર છે. તેને એમ કહેવામાં આવે છે કે ઈશ્વરના દર્શનથી સર્વ પાપમાર્થી મુક્ત થવાય છે અને તેમને જેમ વધારે પાસે જઈ નિહાળશે તેમ યાત્રા અધિક પરિપૂર્ણ થશે. તેની પાસે જેટલા પૈસા ખર્ચવાના હોય તે પ્રમાણે તેને મૂર્તિની વધારે કે ઓછા નજીક જવાનો હક મળે છે. પરંતુ સાધારણ આંખી મેળવવા માટે પણ તેને ઘણી ભારે રકમ આપવી પડે છે. તેની પાસે જે દ્રવ્ય માગવામાં આવે છે તે ન હોય તો તેને તે માટે એક ખાતું પાડી આપવું પડે છે, તેમાં તેણે ને તેના વંશજોએ તે રકમ આપવી એવી-કબૂલત લખાવી લેવામાં આવે છે અને તે પાઈએ ચાઈ વસૂલ કરવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે કુટુંબના કોઈ પૂર્વજના ધર્મની આસ્થા ને ઉત્સાહને લીધે નાણું જવાથી ઘણાં હિંદુ કુટુંબો ઘણી પેઢી સુધી ગરીબાઈમાં આવી ગયાં છે.

વળી ઠગાઈનો પણ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. યાત્રાશુ પૂવ દરવાજે-સિંહના પૂતળાવાળે દરવાજે-મંદિરમાં પેસે છે એટલે તેને

હાળી તરફથી જમણી તરફ છસાત વાર મંદિરની પ્રદક્ષિણા કરાવવામાં આવે છે. એમ પ્રદક્ષિણા કરે છે ત્યારે તેમની સાથે લોભીઆ રાખવામાં આવે છે, તેઓ તેમનું ધ્યાન બહારની ખૂબસૂરતી ને ધુમ્મટો પર ખેંચે છે. તેના બહારના ભાગ ચૂનાથી ઢાળેલા હોય છે તે પર પડતા સૂર્યના તેજથી તેમની આંખે એવાં અધારાં આવે છે કે તેઓ અંદરના ભાગમાં જઈ મંદિરમાં જુએ છે ત્યારે કંઈ દેખી શકતા નથી. તેમને એમ કહેવામાં આવે છે કે તમારા હૃદયમાં પાપ છે તેથી તમે દેવનું દર્શન કરી શકતા નથી. આમ થયું એટલે પંડ્યા લોકો હમેશની માફક માગણી કરવા માંડે છે.

૫૦૦થી ૫,૦૦૦ રૂપીઆ સુધી વાપરવાથી યાત્રાળુને ખાસ રત્ન મળે છે અને જ્યાં દેવ છે ત્યાં છેક અંદરના પવિત્ર ભાગમાં જવા દે છે. તે વખતે બીજા બધાને બહાર કાઢે છે.

કલકત્તાના રાજાની વાતો નમુનારૂપ છે. પ્રથમ દર્શન વખત મૂર્તિની ઝાંખી ન થવાથી તેને ચાદ દેવડાવવામાં આવ્યું કે તમે પાપ કર્યું છે તેમાંથી પ્રભુની પ્રાર્થના કરી અને મંદિરને સારી આર્થિક સહાયતા આપી મુક્ત થવું જોઈએ. તે ઉપરથી, તેણે એક દહાડો ને રાત પ્રભુની પ્રાર્થના કરી અને પ્રતિજ્ઞા કરી કે મને દેવનાં દર્શન થશે તો હું મારે પોતાને અર્ચે પુરીથી કટક સુધી પાકી સડક બાંધીશ અને ઠેકાણે ઠેકાણે યાત્રાળુઓ માટે ધર્મશાળાઓ અને દવાખાનાં બાંધીશ. આ વખતે પ્રદક્ષિણા કરાવ્યા વિના તેને મંદિરમાં લઈ ગયા તેથી તેણે દેવનાં પૂર્ણ શોભામાં પ્રત્યક્ષ દર્શન કર્યાં. તેણે લાખો રૂપીઆ ખર્ચ પોતાનું વચન પાળ્યું અને કટક ને પુરીની વચ્ચેની ઉત્તમ સડક માટે આપણે એજ રાજાના દેવાદાર છીએ.”

કામદેવ, હિંદુઓના ક્યુપિડ

પ્રકરણ ૯મું

કામદેવ, હિંદુઓનો કુચિત્

“ તે અતિમધુર શરને (ધણકાંડને-ચેરડીના દાંડાને) વાળે છે, અને દોરીને મધમાખી વડે આમળા પાડે છે, કેવું મધુર દેખાય છે ? પણ અરેરે ! તેનો ઠંખ કેવો તીક્ષ્ણ છે ? તે પોતાનાં નિર્દય બાણોની અણીમાં પાંચ નાનાં કૂલો મૂકે છે, તે પાંચ ઇન્દ્રિયો દ્વારા મોહિત હૃદયોને વીધે છે. ”

મનજીતમાંથી ઉતારો

વેદ પ્રમાણે કામ એ સૃષ્ટિની ક્રિયાનો પહેલોજ પ્રવાહ, મનનું પ્રથમ બીજ, અને બધાં પાછલાં કૃત્યોનું મૂળ છે. આમ હોવાથી કામદેવ, પ્રેમનો દેવ, જે કામનાઓને પ્રેરે છે, તે હિંદુઓમાં ઘણા પૂજ્ય ગણાય એમાં કંઈ નવાઈ નથી. સાધારણ રીતે તે વિષ્ણુ અને લક્ષ્મીનો તેમના કૃષ્ણ અને રુક્મિણી તરીકે અવતારમાં, પુત્ર ગણાય છે; પરંતુ કેટલીક કથામાં તે શ્રદ્ધાના હૃદયમાંથી ઉત્પન્ન થયો છે એમ વર્ણવ્યું છે. પહેલો વૃત્તાન્ત ઘણો સંભવિત છે; કારણ કે લક્ષ્મી એ સંરક્ષક દેવની ‘ શક્તિ ’ છે અને તેટલા માટે જે આકર્ષણ સર્વ પ્રાણીઓને પ્રેમમાં એકઠાં કરે છે અને ભૌતિક સૃષ્ટિના સર્વ રચકોને સાથે જોડાયલા રાખે છે તે આકર્ષણનું તે (લક્ષ્મી) મોટામાં મોટું તત્ત્વ ગણાય છે.

કામને ધનુષ અને બાણયુક્ત એક સુંદર તરુણ પુરુષ તરીકે દર્શાવવામાં આવે છે. ધનુષ ચેરડીના દાંડાનું બનેલું છે. તેને મધમાખીની પંક્તિરૂપી દોરી છે અને દરેક બાણની અણીએ એક રમણીય પુષ્પ છે. તેનું વાહન પોપટ છે અને તેની સાથે અમ્સરાઓ એટલે ઘણી રમણીય દિવ્ય પરીઓ છે, તેમના પર એ અધિકાર ચલાવે છે. એક જણ તેની આગળ ધ્વજ લે છે, તેના પર લાલ

જમીન પર જીલેલી માછલીનું નિશાન છે. તેની સાથે તેની રાણી રતિ પ્રેમની રાણી છે અને ત્રણ લોકમાં તે ફરવા નીકળે છે ત્યારે તેની તહેનાતમાં કોયલ, ગણગણ કરતી માખીઓ, અને મન્દ પવનની લહેરો આગળ આવે છે. તેના મોઢામાં મોટો મિત્ર વસન્ત છે, એ પ્રેમની ઋતુ સૂચવે છે. તેના લોગ થઈ પડેલાને આ પ્રમાણે કહેવામાં આવે છે:—“ હુઃખરૂપી પાંખવાળા, તૃપ્તારૂપી અણીવાળા, અને કામનારૂપી સીધા, લાંબા અગ્રભાગવાળા બાણને બરાબર તાકીને ફેંકી કામદેવ તારૂં હૃદય વીંધે. ”^૧

જે પ્રેમ આ ભયંકર દેવ પ્રેરે છે તેની ઘણી દૂર જતી અસર અને પોતાની ગૂઢ ઉત્પત્તિને લીધે તેણે ઘણાં નામ મેળવ્યાં છે. તેને “શાન્તિ-નાશક (મન્મથ),” “ મોહક (મદન), ” “ વસન્તદીપ, ” “ તડતડ ગોલતો વહ્નિ, ” “ જગત્નો ઉપદેશક, ” “ પ્રેમહંડ, ” “ કુસુમ-શર ” (જેનાં બાણ કુસુમ-ફૂલ છે એવો), “ પ્રેમમાદક ”, અને “ સર્વજીત ” કહે છે.

તેને વિષે ઘણી વાતો કહેવામાં આવે છે. તે શિવની ત્રીજા આંખ-માંથી નીકળેલી વહ્નિની જ્વાળાથી ભસ્મ થઈ ગયો હતો; કારણ કે તે દેવ તપ અને ધ્યાનમાં મગ્ન હતા ત્યારે તેણે તેને બાણ મારી ધાયલ કયો અને તપ છોડાવી પાર્વતી સાથે પ્રેમપાશમાં બાંધ્યો. બાપડા શિવે એને બાળી નાંખ્યો તોપણ તેનું બાણ એના હૃદયમાં વાગ્યું હતું. ^૨વામનપુરાણમાં એની પીડાનું લાંબુ વર્ણન છે તેમાંથી અમે નીચેના ઉતારો આપીએ છીએ:—“ ધાયલ થયલા દેવને બીલકુલ શાન્તિ વળી નહિ. તેઓ કાલિન્દી નદીમાં પડ્યા; પરંતુ તેનું પાણી સુકાઈ ગયું અને કાળું થઈ ગયું. ત્યાર પછી એ નદીનો પ્રવાહ પવિત્ર છે તોપણ જંગલમાં થઈને કુમારિકાનો અંબોડો બાંધનાર કાળા દોરાની પેઠે વહે છે. ” તેઓ એક આશ્રમેથી બીજે આશ્રમે ભટક્યા; પણ તેમને કંઈ ચહેન પડ્યું નહિ, દારુવનમાંથી

૧ અથર્વવેદ ૩. ૨૫

૨ કેનેડિકૃત ‘ હિંદુપુરાણ ’

ઋષિપત્નીઓ એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે તેમની પાછળ પડી અને તેમના સ્વામીઓએ શિવને શાપ દીધો, તેથી તેમનું બળ જતું રહ્યું. આખરે તેમને અજન્મ પ્રેમને વશ થવું પડ્યું અને પ્રેમથી જીતાયલા પાર્વતીને પરણવા પાછા ફર્યા.

કામદેવના મરણને લીધે રતિને ઘણો શોક થયો. તેણે પાર્વતીની પ્રાર્થના કરી કે શિવને કહીને એમને પાછા જીવતા કરાવો. પાર્વતીએ તેને પોતાની ઇચ્છા સફળ કરવાનો માર્ગ દર્શાવ્યો. તે કૃષ્ણના પુત્ર તરીકે પૃથ્વી પર જન્મ લેશે. રતિ તે ઘેર નોકર રહી અને બાળક જન્મ્યો ત્યારે તેની કાન્તિથી મોહિત થઈ ઘણી સંભાળથી સેવા કરી. જેમ જેમ બાળક મોટો થતો ગયો ને જીવાનીમાં આવતો ગયો, તેમ તેમ તેનો રનેહ પ્રેમના રૂપમાં બદલાઈ ગયો. કામે આ જોયું અને કહ્યું, “માના ચારિત્ર્યને શોભે નહિ એવી વૃત્તિ તું કેમ ધારણ કરે છે ?” ક્રમશઃ કે તેને એમ લાગ્યું કે જેણે આટલો લાંબો વખત મારી બરદાસ કરી હતી તે મારી માતા હોવી જોઈએ. તે સ્ત્રીએ આનો ઉત્તર આપ્યો કે “તું મારો પુત્ર નથી, તું કૃષ્ણનો પુત્ર છે.” કૃષ્ણની રક્ત માગવામાં આવી ત્યારે તેમણે હા કહી અને કામદેવને દાસી રતિ સાથે પરણાવ્યા. આ પ્રમાણે રતિને પાછો પોતાનો પતિ કામદેવ પ્રાપ્ત થવાથી આનન્દ પામી.^૧

એમ કહે છે કે મહાન યુદ્ધને પણ કામદેવે લલચાવ્યા હતા. એ વૃત્તાન્તને સ્તર એકવિન આનોંદે સુંદર કાવ્યમાં વર્ણવ્યો છે:—

“તારી પાસે, બહાદુરીથી તારી ઘણી નજીક, એક બહાદુર લંલચાવનાર આવ્યો. તે કામદેવ, કામનાઓનો દેવ હતો. તેની સત્તા દેવો પર પણ ચાલે છે. તે સર્વ પ્રેમનો અધિપતિ છે, ઉપલોગના રાજ્યનો રાજા છે. તે હસતો હસતો તે ઝાડ પર આવ્યો. તેના હાથમાં સોનાનું ધનુષ હતું, તેને સતી કળીઓની માળા હતી, અને ઇચ્છારૂપી બાણ હતાં તે બાણને છેડે પાંચ જીલવાળી નાનુક જનાળા હતી. જે

હૃદય પર તે પ્રહાર કરે છે તેને ઝેરી અણી કરતાં પણ વધારે તીણા ધા કરે છે. તે એકાંત સ્થળે તેની આસપાસ પ્રકાશમાન આકારનાં ટોળાં આવ્યાં; તેમની આંખો દિવ્ય હતી, હોઠો મધુર શબ્દોમાં કોમલદેવની સ્તુતિ કરતા હતા, તેની સાથે અદૃશ્ય મધુર તારોતું ગીત એવું તો મોહક આલતું હતું કે જાણે રાત્રી તે સાંભળવાને શાન્ત થઈ હોય અને તારા અને ચન્દ્ર તે સાંભળી પોતાની કદ્દામાં અટકી ગયા હોય એમ દેખાતું હતું. "

ખંગાળમાં કોમલદેવતું પ્રદર્શન કરવા કંઈ મૂર્તિ કરવામાં આવતી નથી; પણ લગ્નસમયે સ્ત્રી પિતાતું ઘર છોડી સ્વામીને ઘર પ્રથમ જવા નીકળે છે, ત્યારે લગ્નની સ્થિતિમાં સુખ મળે અને સંતતિ થાય તેને માટે આ દેવની પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે. કોમલદેવના સન્માનમાં ૧૩મી ને ૧૪મી માર્ચે ઉત્સવ ઉજવવામાં આવે છે, તે પ્રસંગે નીચેની કવિતા ગવાય છે:—

૧. હે કુસુમધન્વન્ ! (ફૂલ જેવું ધનુષ છે એવા દેવ) તને નમસ્કાર; હે મકરધ્વજ ! (જેની ધ્વજ પર માછલીતું ચિહ્ન છે) તને નમસ્કાર. હે શક્તિમાન્ દેવ ! જે જપિ પાસે ધૈર્ય છોડાવે છે અને આઠ દિક્પાળોને વશ કરે છે.

૨. હે કોમલદેવ ! માધવના પુત્ર ! હે માર ! હે શંખરાગિ ! તને નમસ્કાર, તું રતિદેવી પર પ્રેમ રાખે છે, તું હૃદયમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે.

૩. મદનને નમસ્કાર, કોમલને નમસ્કાર, જે દેવોના દેવ તરીકે સર્જાયો છે, જે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવ, અને ઇન્દ્રને અત્યાનન્દની વૃત્તિથી પરિપૂર્ણ કરે છે—અત્યંત વિલાસમાં આણે છે.

૪. મારી સર્વ માનસિક ચિન્તા દૂર થાઓ ! મારાં શારીરિક દુઃખો નાશ પામો ! મારા આત્માની ઇચ્છા સફળ થાઓ ! અને મારું સુખ સર્વદા જારી રહે ! ૧

પ્રકરણ ૧૦મું

ચૈતન્ય, યાચક દેવ

“હું તેના માર્ગો પર ધીર, નિષ્કલંક પગ વડે ચાલવાનું પસંદ કરું છું, તેની ધૂળ પર મારી પથારી કરું છું, તેનાં એકાન્ત વેરાન સ્થળોને મારું ઘર બનાવું છું, અને તેની ક્ષુદ્રમાં ક્ષુદ્ર વસ્તુઓને મારા સોળતી કરું છું. હું આ પ્રમાણે કરીશ; કારણ કે જીવનની અને સર્વ પ્રાણીઓ જીવન ગાળે છે તેમની શોકાતુર ધૂમે મારે કાને પડે છે, અને આ દુનિયાનાં દુઃખોને માટે મારા બધા આત્મા અતુ-કંપાથી પરિપૂર્ણ થયા છે.”—

આનોંદકૃત ‘એશિઆનો પ્રકાશ,’ પૃ. ૧૦૬

વિષ્ણુનો આ અવતાર ઘણો રસિક છે; કેમકે કૃષ્ણાવતારની પેઠે એમાં પણ એક માનવ દેવ શી રીતે મનાયો તેનાં સાધનો આપણે જોવા શકીએ. ચૈતન્યની લકિતનું મુખ્ય સ્થળ બંગાળા-માં નહિયા છે અને એમના મંદિરમાં એમની પોતાની મૂર્તિ મોટી ને ધ્યાન ખેંચે એવી છે, ત્યારે કૃષ્ણની ઘણી નાની મૂર્તિ છે, એ અભયજી જેવી વાત છે; કેમકે કૃષ્ણના એ શિષ્ય અને તેમની લકિત પ્રસારવામાં અગ્રેસર હતા. જે હિંદુઓ એમને દેવ તરીકે માને છે તેમની સંખ્યા મોટી છે, બંગાળાની આખી વસ્તીનો આસરે એક પંચમાંશ છે. તેઓ એમ કહે છે કે વિષ્ણુના ઘણા અવતારો થયા, તેમાં ચાર ઘણા અગત્યના છે—૧ શ્વેત અવતાર, અનન્ત; ૨ રક્ત અવતાર, કપિલ; ૩ કૃષ્ણ અવતાર, કૃષ્ણ; અને ૪ પીત (પીળો) અવતાર, ચૈતન્ય.

ચૈતન્ય જેમાં ઘણા પ્રસિદ્ધ પુરુષ હતા એ પંથના બે પ્રભુ-માંનો એક આદિત્ય નામનો ગ્રાહ્ય હોતો, તે બંગાળામાં શાન્તિ-

પુરમાં રહેતો હતો. ખીજો નાયક નિત્યાનન્દ હતો, તે ચૈતન્યની પહેલાં થોડા વખત બિરભુમ જિલ્લામાં એકચક ગામમાં જન્મ્યો હતો. ચૈતન્ય દેવ બંતે ઇ. સ. ૧૪૮૪માં નદિયામાં જન્મ્યા હતા અને ૧૫૨૭માં પુરીમાં મરણ પામ્યા. તેમના પિતા જગન્નાથ મિશ્ર નામના બ્રાહ્મણ હતા અને તેમની માતાનું નામ શુચિ હતું. તેમનો પહેલો પુત્ર વિશ્વપુત્ર ધાર્મિક લિલુ થયો.

ખીજો પુત્ર ચૈતન્ય જન્મ્યો ત્યારે મા ઘણી મોટી ઉમ્મરે પહોંચી હતી. આને લીધે તે બાળક ઘણું નળળો હતો અને ત્રણ દિવસ સુધી ધાબ્યા વિના રહ્યો. તે સમયે કૂર રિવાજ ચાલતો હતો તે પ્રમાણે તેનાં માબાપે તે મરણ પામે માટે તેને ટોપલીમાં ઘાલી તે ટોપલી ઝાડની ડાળીએ લટકતી મૂકી. તે વખત ત્યાં થઈને આદિત્ય જતો હતો, તેણે વિચાર્યું કે આ પ્રમાણે ઉઘાડો મૂંઠેલો બાળ જે દેવની હું આશા રાખું છું ને જેનું મેં લવિધ્ય લાખ્યું છે તે દેવનો અવતાર હશે, તેથી તેણે તે ઝાડની નીચે અંગૂઠ વતી પોચી માટી પર કૃષ્ણલકિતનાં ગૂઢ રહસ્યમાં કોઈ શિષ્યને દીક્ષા આપવા જે શબ્દો ઉચ્ચારવામાં આવે છે તે શબ્દો લખ્યા—“ હરે કૃષ્ણ ! હરે કૃષ્ણ ! કૃષ્ણ કૃષ્ણ ! હરે હરે ! હરે રામ ! હરે રામ ! રામ રામ ! હરે હરે ! ” આ કૃત્યથી માના મન પર ઘણી અસર થવાથી તેણે તેને ઝાડ પરથી ઊંચકી લીધો અને તે બાળે તરતજ મન મૂકીને ધાવવા માંડ્યું અને બાળ તેમજ ચાલાકીનાં ચિહ્ન દર્શાવ્યાં..

તરુણ પુરુષ તરીકે ચૈતન્ય વિદ્યા સંપાદન કરવામાં ઘણું આગળ ચાલ્યા. તેઓ જે વાર પરણ્યા હતા; પ્રથમ અગ્નીઆર વરસની ઉમ્મરે લક્ષ્મી નામની એક કન્યા બેઠે પરણ્યા હતા અને તે વહેલી મરણ પામવાથી, સોળ વરસની ઉમ્મરે તેઓ નિષ્ક્રિયાને પરણ્યા, તેની સાથે તેઓ ચોવીસ વર્ષના થયા ત્યાંસુધી રહ્યા. તે સમયે “ મનુષ્યજાતિનાં હુઃખ બેઈ તેમના હૃદયમાં ઘણી દયા આવી ” અને પોતાનું પવિત્ર (જનોઈ) ત્યાગ કરી યતિ તરીકે જીવન

ગાળવાની જરૂર પડી. સ્વાર્થછતું આ એક મોટું કામ હતું; કેમકે આ એકજ કામથી તેમણે આદ્ય તરીકેની ઊંચી સ્થિતિનો ત્યાગ કરીયો. પોતાનું ઘર, માળાપ, અને પત્નીને છોડી દઈ તેમણે પછીનાં છ વરસ વેરાગી (ભટકતા ગ્રાધુ) તરીકે આખા હિંદુસ્તાનમાં ભટકવામાં, પોતાના મતનો ઉપદેશ કરવામાં, ભકતો મેળવવામાં, અને પોતાના પરમેશ્વર કૃષ્ણની પૂજા દેલાવવામાં ગાળ્યાં.

એવા ઘણા પવિત્ર માણસની પેઠે તેઓ છેવટે કાશી પહોંચ્યા અને ત્યાં તેમણે સુખ્ય પંડિત પ્રકાશાનન્દ અને બીજા ઘણાને પોતાના મતના બનાવ્યા. તેમણે પોતાના ચેલાને વૈષ્ણવ કહ્યા અને ઉપર જે શબ્દો આપ્યા છે તે વડે દીક્ષા આપી. તેમના ઘણા ઉપદેશો ચિર-સ્થાપિત હિંદુધર્મથી ઉલટા છે, તોપણ તેમણે ઘણા શિષ્યો બનાવ્યા. તેમના વિજયનું કારણ તેમનો અલૌકિક ઉત્સાહ અને મનુષ્યો પર પ્રેમ એ હતું. તેમણે વિષ્ણુને (કૃષ્ણને) વિષે કેવળ નિઃસ્વાર્થ પ્રેમનો બોધ કર્યો. તેમણે કહ્યું, “સ્વાર્થબુદ્ધિથી (સુખ મેળવવા માટે કે પાપનું પ્રાપ્તિ કરવા માટે) કીધેલી ભકિત એ ભકિતજ નથી. એ તો એક ભતનો દુકાનનો સોદો લેવા-સાટે માલ લેવા જેવું છે. ઘણાજ જુસ્સાભરેલા આગ્રહથી સ્વાર્થછતો પણ તેમણે બોધ કર્યો. “બીજાઓના કલ્યાણને માટે જેનું જીવન છે એવા વૃક્ષનો સ્વભાવ જ્યાંસુધી મનુષ્ય મેળવતો નથી ત્યાંસુધી તે ખરો ભકત થતો નથી. તેમના સિદ્ધાન્તના સુખ્ય વિચાર નીચે પ્રમાણે હતા:—

૧. સાતિલેહ પ્રતિ અનાદર—‘ઈશ્વરની ક્યાને ભત કે કુળની અપેક્ષા નથી.’

૨. લિક્ષુજીવનનો આગ્રહપૂર્વક બોધ કરવામાં આવ્યો.

૩. તેમના અનુયાયીઓએ ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરવા સાડે વિષ્ણુના કૃષ્ણાવતારને માન આપવું બોધ્યું અને વિષ્ણુને પવિત્ર તુલસીના ઝાડના લાકડાની માળા જપ કરવા માટે વાપરવી બોધ્યું,

“ તેમણે વળી રાધાની લકિત કરવાનો પણ જોધ કર્યો અને કહ્યું કે કૃષ્ણની પ્રિય વલ્લભા રાધાએ જે શ્રીકૃષ્ણ પ્રતિ લકિત દર્શાવી છે તે ઉત્તમ લકિતનું સ્વરૂપ છે.”^૧

૪. તેમણે મોક્ષના સાધન તરીકે કૃષ્ણ પ્રતિ લકિતજ (શ્રદ્ધાને આધારે અત્યુત્સાહ સાથે લજવું તે) કરવી જોઈએ. આ લકિતમાં પરમ સીમાના પાંચ ક્રમ છે:—

(૧) તે દેવનો શાન્ત રીતે વિચાર કરવો (શાન્તિ); (૨) સેવા, સેવકની સ્વામી પ્રતિ લકિત (દાસત્વ); (૩) તેની સાથે મેત્રી (સખ્ય); (૪) છોકરાનો માળાપ પર હોય છે તેવો તેના પર પ્રેમ (વાત્સલ્ય); અને (૫) અત્યન્ત આસક્તિવાળો રાગ, જેવો કન્યાનો તેના વલ્લભ પર હોય છે, જેવો ગોપીઓનો કૃષ્ણ પર હતો તેવો (માધુર્ય).

સામાજિક સુધારક તરીકે ચૈતન્ય પોતાના જમાનાથી આગળ હતા. તેઓ વિધવાઓને પુનર્લગ્નની છૂટ આપતા, મદ્યપાન કે કેફી વસ્તુઓનો ઉપયોગ કરવાની, માછલાં અને માંસ ખાવાની, અને પ્રાણીઓનું ખલિહાન આપવાની મના કરતા, અને એવા યજ્ઞો કરે તેમની સાથે સંબંધ ન રાખવાનો પોતાના શિષ્યોને ઉપદેશ કરતા હતા. એક બંગાળી ગૃહસ્થ^૨ લખે છે કે “ તાન્ત્રિકોના મદ્યપાન અને ઉપભોગમાં મસ્ત થઈ મગ્ન રહેવાથી અને નિર્લગ્ન રીતે ખુફી કરેલી સ્ત્રીની તેઓ પૂજા કરે છે તેથી ચૈતન્યને કમકમાટ છૂટ્યો અને પ્રજાના આરિય ઉપર ઉંડાં કલંકો દૂર કરવા ઉત્સાહ ઉત્પન્ન થયો. પ્રથમ તેમણે પોતાના નિકટના મિત્રોનાં મંડળ લેવાં કરવાનો ઉદ્દેશ કર્યો. એ મંડળોમાં તેમણે કૃષ્ણનાં જીવન અને પરાક્રમે સમજાવ્યાં. ભાગવત પુરાણનાં વચન અત્ય પુરુષો અક્ષરાર્થમાં સમજતા હતા તે તેમણે ક્ષિતાર્થમાં—લક્ષ્યાર્થમાં સમજાવ્યાં અને

૧. બદાયુનું કૃત ‘ હિંદુઓની ન્યાતો અને પયો, ’ પૃ ૪૬૮

૨. લોખાનાથ ચંદ્રકૃત ‘ એક હિંદુનો પ્રવાસ, ’ પૃ ૨૯-૩૦

અન્યથા અનિવાર્યજો નમરી ને
(મ ૧૧૬ અને ૭૫૪)

શિવ, પાર્વતી, અને ગણેશ

શિવને કેલાસ પર્વત પર બેઠા હોય એમ વિન્યા છે તેમણે એક હાથમાં ટ્રીડ હિંદુ ત્રિમૂર્તિનું ચિહ્ન ત્રિશૂલ પકડ્યું છે. તેના વાળમાંથી ગંગાના દેખાય છે આ બધી હાલકતની સમન્નતિ માટે પ્રકરણ ૧૧ મં જુઓ

સંહારકર્તા, શિવ

તેમના ગળાની આસપાસ વિઠાબેઠાં મનુષ્યની બોપરીઓની માળા અને નિત્યાંજનો સૂચક સર્પ અને તેમના વાળમાંથી વહેતી ગંગા જુઓ. સ પર્વુત્તરન માટે પ્રકરણ ૧૧ મં જુઓ

આપણા સ્વભાવની લાગણીની વૃત્તિ પર અસર કરી ભાવનાદ્વારા વિપરીપણનો નાશ કરવાનો વિચાર કર્યો. થોડા વખતમાં તેમના અત્યુહાસને લીધે સેંકડો માણસો પર અસર થઈ અને તેમની આસપાસ ચેલાઓનું ટોળું બંધાયું. ”

તેમનું મુખ્ય મત ભક્તિ હતું અને માર્ટિન લ્યુથર યુરોપમાં જે સમયે ભક્તિથી મુક્તિ મેળવવાનો યોધ કરતા હતા તેજ સમયે ઇંગ્લાન્ડમાં ચૈતન્ય એવાજ મતને પ્રાધાન્ય આપતા હતા, એ બે વાત વિચિત્ર રીતે એકજ તાકેડેળનતી હતી. તેમણે જીવનનાં છેલ્લાં અરાઠ વર્ષ પુરીમાં જગન્નાથના મંદિરમાં ગાળ્યાં અને ત્યાં જે અસંખ્ય યાત્રાળુઓ ભેગા થતા હતા તેમને પોતાના વિચારનો યોધ કર્યો. “ પણ આજ તેમનું કામ ન હતું. અત્યાનન્દમાં પ્રભુ સાથે મનને એકરૂપ કરવા ચોચ કરવા માટે તેમણે ધ્યાન ઉપરાંત નૃત્ય અને સંકીર્તનની (ગાયનની) અગત્ય પર આગ્રહપૂર્વક કહ્યું. તેના અનુયાયીઓને ઘણી વાર ધાર્મિક જીવનના આવેશમાં મૂક્યા આવતી. તેમના સહેજમાં ઉત્કેશ જાય ને સ્નાત્ર પર અસર થઈ જાય એવા જીવસાદાર સ્વભાવને લીધે તેમને ઘણા તુરંગો આવતા અને કોઈ કોઈ વખત ખરેખરી ગાંઠાઈ પણ જોવામાં આવતી. એમિન કહે છે કે હાલ જેમને “ જિયા પ્રકારનું બુદ્ધિમળ ક્ષીણ થયલું ” એવા કહી શકાય તેમનાં ઘણાં લક્ષણ તેમનામાં હતાં. તેમને એવી કલ્પના થતી કે હું કૃષ્ણ અને તેમની સાથે નૃત્ય કરતી ગોપીઓનો દેખાવ મારી નજર આગળ જોઈ છું. દરિયામાં ગોપીઓ સાથે કૃષ્ણ ક્રીડા કરતા હતા તેમાં લાગ લેવા અત્યાનન્દના એક એવા આવેશમાં દરિયામાં ચાલતાં તેમણે પોતાની જિંદગી પૂરી કીધી.

આ પ્રમાણે પ્રાણ પોતા પહેલાં ચૈતન્યના ઘણા અનુયાયીઓ થયા અને તેમને ઘણું સન્માન મળ્યું. ઓરિસાનો સ્વતંત્ર રાજા તેમનો શિષ્ય થયો, તે લોકપ્રિય કથા પ્રમાણે તેમને એક મોઢું,

સન્માન ઈશ્વરે તેમને ચાર અધિક બાહુ આપ્યા એ હતું (હિંદુઓમાં અધિક અવયવ એ દેવની સત્તા અને માનમાં વૃદ્ધિનું ચિહ્ન હમેશ ગણાય છે). ચૈતન્યને કંઈ સંતતિ ન હતી, તેમના બે આદ્યક્ષ સહાયકો અદેત્ય અને નિત્યાનન્દ તેમના મરણ પછી એ નવા પન્થના મોટા નાયકો થયા. તેઓ કેટલાંક વર્ષ ધાર્મિક જીવન ગાળતા કાશીમાં રહ્યા; પરંતુ પાછળથી સંસારી જીવનમાં પાછા વળ્યા. તેમના વંશજોને આજુ ઘણું સન્માન મળે છે અને એ જાતિના ધર્મશુરો તરીકે માનવામાં આવે છે. તેઓ ગોસાંઈ કહેવાય છે અને ઘણા ધનાઢય છે. તેમનામાં કેટલાક, નીચ જ્ઞાતિઓનાં લગ્નમાંથી તેમજ જે સર્વ શિષ્યો ઇચ્છાપત્ર-વસિયતનામું કર્યા વિના મરણ પામે તેમની મિલકતમાંથી, પુષ્કળ આવક મેળવે છે. વળી જે અનીતિવાળી સ્ત્રીઓ પોતાનાં આચરણ અને જીવનને લીધે ચિરસ્થાપિત હિંદુ ધર્મમાંથી બહિષ્કાર પામેલી હોવાથી મરણ પછીની ક્રિયાનો હક્ક મેળવ્યો ચૈતન્યના પંથ પ્રમાણે ચાલવાનું જાહેર કરે છે તેમની મિલકતમાંથી પણ તેમને આવક થાય છે. ચૈતન્યની મૂર્તિ એક લગભગ નગ્ન લિટ્લકના જેવી છે અને તેને પીળી રંગવામાં આવે છે. ^૧

૧ મુખ્યત્વે વિલ્કિન્સ ફ્રાંસ ' હિંદુપુરાણ, ' ૫૦ ૨૫૩-૬ અને યોર્ડાન્ક ' હિંદુઓ, ' ૫૦ ૧૩૪-૭ માંથી આ હકીકત લીધી છે.

પ્રકરણ ૧૧મું

— I * * * I —

શિવ, સૃષ્ટિના પ્રલય કરનાર અને પંચાનન

“ ભરમાંકિત, વિચારગ્રસ્ત મુખવાળા લયના દેવ તે છે, જેમના ચન્દ્રપ્રકાશે કરેલા રૂપેરી ગુચ્છમાંથી પ્રસિદ્ધ ગંગા વહે છે ! ”

સર વિલિઅમ જોન્સ

“ બધી કુદરતને જે દિવ્ય સ્વરૂપમાં ઘડે છે એવો હું ઇન્દ્રિયાત્મક વહ્નિ દેવ છું. મરણ અને મનુષ્યની ઇચ્છાનાં ચિહ્ન, દુનિયામાં ફેરફારોનાં મૂળ કારણ મારાં છે. ઉત્પત્તિના અવયવ અને હાડકાનું નાનું વર્તુલ, અને મંદિર પર કોતરેલાં આનન્દબીજ પ્રેમ-સ્વરૂપ મારાં છે.

હું આનન્દ અને દુઃખ બંનેનો દેવ છું. જે મરણી મનુષ્યનો સંહાર કરે છે તેનો અને સફળ આનન્દનો હું દેવ છું, હું હૃદય અને નસોનાં ઝરણોનો અધિપતિ છું. મારા સ્પર્શથી પ્રેમ અને દ્રષ્ટિ-ક્ષેપથી નાશ ઉત્પન્ન થાય છે. મારા ઘોડામાં ઘોડા નિઃશ્વાસની ગરમી ને થંડકમાં કામ અને મરણનું દિવ્ય બળ રહેલું છે. ”

સર આલ્ફ્રેડ લાયલ

“ પ્રકાશ અને અન્ધકાર આ ગોળા તારા બનાવેલા છે; તેં મનુષ્ય અને પશુમાં પ્રાણ મૂક્યા છે; તેં મરણ ઉત્પન્ન કર્યું છે; અને જીવો ! તેં જે જોપરી બનાવી છે તેના પર તારો પગ છે. ”

ટેનિસનકૃત ‘ ઇન મેમોરિઅમ ’

હિંદુ ત્રિમૂર્તિના મહાન દેવોમાં ત્રીજા દેવ એ નાશની મૂર્તિ છે. સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ અને સંરક્ષણનું કામ માથે લીધું હતું એટલે તેનો લય કે સંહાર કરવાના કામની ગોઠવણ કરવી જરૂરની હતી;

કારણ કે પેદા કરેલા પદાર્થોના પાછા ન ફરે એવા અચળ નિયમ પ્રમાણે ક્ષય અને વિનાશ થવાનો સંભવ છે. આ કહેવું ઘણું વિચિત્ર છે કે આ દેવની સાધારણ રીતે જે ચિર્ણુથી પૂજા કરવામાં આવે છે તે જંગલી અને અનાકર્ષક રીતે પુનઃસૃષ્ટિ અને પુનરુત્પત્તિના બળોનું એક સ્વરૂપ દર્શાવે છે; કેમકે બુદ્ધ ધર્મના પાશ વિનાના હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનમાં શૂન્યત્વ કે નિર્વાણના વિચારને સ્થાન નથી. તેટલા માટે શિવ એ અનન્ત અને અચળ કાળનું પ્રદર્શન છે. મરણ એ માત્ર કાળની સીસીને ફેરવી નાખવી એ છે; અવિનાશ્ય સ્વકલ્પોની પુનર્વ્યવસ્થા છે, અને જીવનના એક સ્વરૂપમાંથી બીજા સ્વરૂપમાં જવાનું દ્વાર છે. તેટલા માટે સંહાર કરવો એટલે વ્યવહાર-બુદ્ધિથી બેતાં પુનઃ ઉત્પન્ન કરવું; અને જીવનનાં દ્વાર આગળ મરણ બિલેલું છે. તેટલા માટે સંહાર કરનાર દેવને 'શિવ'-પ્રકાશ-માન અને તેજસ્વી દેવ, કલ્યાણ કરનાર એવું નામ આપેલું છે.

શિવની પૂજાનું મેગેસ્થનીસે સૂચન કરેલું છે. તેથી બુદ્ધધર્મની (ઇ. સ. પૂર્વે ૬૦૦) પહેલાંના સમયથી પ્રચલિત છે; પણ એકમાં જાણીતી નથી. તેમને માટે વિશેષ સન્માન મેળવવા શ્રાદ્ધલો-એ તેમને વેદના દેવ રુદ્ર, જેનો અર્થ 'ગર્જના કરનાર' થાય છે તેમની સાથે બોડયા છે. રુદ્ર એ તોફાનના દેવ છે અને તેમનું મુખ્ય કામ તોફાનના જુસ્સાને દોરવો ને અંકુશમાં રાખવો એ છે. તોફાની પવનના દેવ તરીકે તેઓ નાશકારક તોફાની પવન-મરુતના પિતા છે. એ સ્વરૂપમાં તેમને વરસાદના દેવ ઇન્દ્ર સાથે ગાઢો સંબંધ છે અને તેથી વધારે અગ્નિની સાથે છે; કેમકે નાશ અને વહુનિના દેવ તરીકે તે સર્વત્ર પ્રસરે છે અને ગર્જના કરનાર તોફાનની પેઠે તડતડ અવાજ કરે છે. તેમજ તેમને સર્વલક્ષક કાળ સાથે પણ ગાઢો સંબંધ છે અને પાછળથી કાળ સાથે એકરૂપ થાય છે. તેઓ લયંકર દેવ છે અને તેમના હંતાર બાણ મનુષ્ય અને ઢાચોમાં ઘેગ અને મરણ ઉત્પન્ન કરે છે. ^૧ યજુર્વેદમાં રુદ્રની એક ઋચા છે, તેમાં તેમના

૧. એ દેવની પામે અથ છે, જે દેવ મૃગા, સ્વામ, વિનાયક છે તે

વર્ણનમાં ઘણા શુભવસ્તુભરેલા વિચાર આપેલા છે. હિંદુઓ પોતાના વિચાર ઘણી વાર આવા ઘણા-વિરુદ્ધ અને અસંગત શબ્દોમાં દર્શાવે છે. હિંદુ વિચારોનું એવું લક્ષણ છે. સંહારક અને ઉદ્ધારક તરીકે, બહુ ઊંચા અને બહુ ઠીંગણા આકારમાં તેઓ પર્વતોમાં રહે છે અને તેઓ અનેક ગણ અને ભૂતના અધિપતિ છે. એ ગણ ને ભૂત પૃથ્વીમાં સર્વત્ર લટકે છે અને તેમની આજ્ઞા ઉઠાવે છે. તે ભૂત અને પિશાચના દેવ છે, ચોરા અને ધાડપાડુઓના આશ્રયદાતા છે, પોતે જાતે તેઓમાંના એક છે. તેમજ તેઓ પરોપકારક અને માંગલિક દેવ છે, તેઓ નાશ કરે છે તેજ વખત સાડું કરે છે. તેઓ જીવન અને મૃત્યુ બંનેના અધિપતિ છે.

આ બધાં લક્ષણમાંનાં ઘણાંખરાં શિવમાં જારી રહ્યાં છે, વધારે ઉંડાં થયાં છે, અને વધારે જોરમાં આવ્યાં છે. પાછલા વખતના હિંદુ ધર્મમાં શિવ એ ઘણાજ અગત્યના દેવ છે. એમના બહુરૂપી સ્વરૂપનો વિસ્તાર અને ભિન્નતા જોઈને આપણને શુભવસ્તુ થાય છે.

દેવની પાસે (અમારી પૂજાથી) અમે પ્રથમ જઈએ છીએ...તે દેવને નમસ્કાર. તમારું દાતાવાણું વિનાશક શસ્ત્ર, દિવ્ય વજ્ર અમારી તરફ ફેંકશો મા. હે પરશુપતિ ! અમારા પર ક્રોધ ન કરશો. તમને નમસ્કાર. તમારા દિવ્ય બાણ અમારાથી અન્ય પર ફેંકો, અમારો નાશ ન કરો, અમારું રક્ષણ કરો, અમને છોડી દો, અમારા પર ગુસ્સે ન યાઓ. અમને તમારી સાથે લડવા ન દો.—અમારાં ઢોર, માણસ, ઘેટાં, અને બકરાનો લોભ ન રાખો. ફર દેવ ! તમે અન્યત્ર જાઓ, નિર્દયના છોકરાને મારો. (૫-૨૬). હે રુદ્ર ! અમારા પર ક્ષયરોગ મૂકી હુમલો ન કરો, કે વિપ કે દિવ્ય વર્ણથી હુમલો ન કરો. આ વીજળીને અમારાથી અન્ય સ્થળે છોડાવો. (૫-૨૯). અમારાં નાનાં કે મોટાનો નાશ ન કરો, જે લઈ જાય છે (?) તેને કે જેઓ લઈ જશે (?) તેમને, અમારાં માને કે અમારા પાપને; હે રુદ્ર ! અમને ધન ન કરો. રુદ્રના વિશાળ મુખવાળા ધુરકતા કુતરાઓ, જેઓ આવ્યા વિના પોતાના શિકારને ગળી જાય છે, તેમનું આ પૂજન કયું છે. હે દેવ ! તમારા ખૂમ પાડતા, લાંબા કેશવાળા, ભક્ષક ગણોને નમસ્કાર. અમને આશીર્વાદ દો, અમને નિર્ભય થાઓ. ”—અયર્વેદ. ૧૧-૨-૧૮.

“ હિંદુ લેખોમાં તેમને ૧,૦૦૮ બુદ્ધાં બુદ્ધાં નામ આપ્યાં છે અને તેમાંનાં ઘણાંખરાં બુદ્ધાં કાર્ય દર્શાવે છે. તોપણ એ ગુપ્તવણુ ઉકેલવાનો કંઈક પ્રયત્ન કરી શકાય અને એમ દર્શાવી શકાય કે શિવે ઘણી પ્રસિદ્ધ રીતે ધારણ કરેલાં છ ગુપ્ત લક્ષણુ છે:—

૧. તેઓ વિનાશ અને વિશ્લેષનાં—પ્રલયનાં બળનું મૂર્તિમન્ત સ્વરૂપ છે. તેઓ દેવોનો પણ નાશ કરે છે અને તેમની મુંડમાળા—ખોપરીની માળા પહેરે છે. ” તેઓ નાશની ખાતર નાશ કરવામાં, શ્મશાન અને નાશનાં સ્થળની મુલાકાત લેવામાં આનન્દ માને છે. વિકરાળ, બાળીનાખે એવા ક્રોધથી થતો સર્વ લય તેઓજ ઉત્પન્ન કરે છે અને એ તેમના મનની નિયમિત સ્થિતિ છે. સહેજ પણ ખિજવાવાનું કારણ મળે કે એ ક્રોધરૂપી વહ્નિ બહાર નીકળી આવે છે અને શત્રુઓને પરાલવ પમાડે છે. આજ કારણથી તેમને ‘લૈરવ’ (લયાનક) એલું નામ આપવામાં આવ્યું છે. મહાભારતમાં તેમનાં લક્ષણુ જણાઈ આવે એવી એક વાત કહી છે:—

“એક દિવસ શિવ હિમાલય પર બેસી તપ કરતા હતા, તેવામાં સાધ્વીનો વેશ ધારણ કરી સહીયરીઓ સાથે પાર્વતી પાછળથી આવ્યાં અને રમતમાં તેમની આંખો પર પોતાના હાથ ઢાંક્યા. તરતજ દુનિયામાં અન્ધકાર વ્યાપી રહ્યો, પ્રાણિમાત્ર જાણે પ્રાણુહીન થઈ ગયાં, અને યજ્ઞાદિ બંધ થઈ ગયા. તોપણ શિવના કપાળમાંથી એક મોટી જ્યોતિ પ્રકટ થઈ, તેથી તે અન્ધકારનો નાશ થયો. કપાળમાં સૂર્યના જેવી પ્રકાશમાન એક ત્રીજી આંખ ઉત્પન્ન થઈ. એ નેત્રના વર્ધિથી પર્વત તપી ગયો અને તેના પરની દરેક વસ્તુ બળી ગઈ. ” એમ કહે છે કે એ જ્યોતિ એક દિવસે સૃષ્ટિનો સંહાર કરશે.

૨ “ પ્રલય પછી હમેશ પાછી ઉત્પત્ત થતી સૃષ્ટિને દ્રુરી સર્જવાની શાશ્વત શક્તિનું તેઓ મૂર્તિમન્ત સ્વરૂપ છે. આ સ્વરૂપમાં તેઓ શિવલિંગના પત્થરના ચિહ્નમાં સામાન્ય રીતે જાણીતા છે અને આખા હિંદુસ્તાનમાં પુજાય છે. ”

લિંગ અથવા તો ગ્રીક ફેલસ કે રોમન પ્રાએપસ અને તેની સાથે હમેશ જોવામાં આવતી જળાધારી એ શિવપૂજનું સર્વત્ર જોવામાં આવતું ચિહ્ન છે. હમેશ એજ પ્રમાણે હતું કે નહિ તે આપણે જાણતા નથી; પણ આ એક ખરી વાત તરીકે જાણીએ છીએ કે મહામુદ ગઝનીએ (અગીઆરમા સેકામાં) હિંદુસ્તાન પર ચઢાઈ કરી ત્યાંદે દેશમાં લિંગનાં ગાર પ્રતિદ મદિગ હતા, તેમાંના એક સોમનાથનો તેણે નાશ કર્યો. કેટલાકે ખાતરીપૂર્વક એવો વિચાર દર્શાવ્યો છે કે આ પૂજા અનાય પ્રજામાથી-હિંદુસ્તાનમાંજે અસલના વતનીઓ હતા તેમનામાંથી-આવી છે. પણ એનો ઉત્તર એવો આપવામાં આવે છે કે કોઈ પણ હાલની અનાય જાતોમાં એ પૂજાનું ચિહ્ન જણાતું નથી અને એ લોકોમાથી આય પ્રજામાં એ પૂજા આવ્યાની કંઈ સાળીતી નથી. હિંદુઓ કહે છે કે આ ચિહ્નથી કંઈ અનીતિલેહુ મમજાતું નથી, તેમજ એનો એવો અર્થ પણ નથી. તેનું હમેશનું ખેડંશુ પ્રદર્શન તેને અનીતિની સૂચનાથી મુકત કરે છે એમ ધરાય છે. એને કુદરતની પૂજાનો નમુનો વિચારી શકાય. “ પૂર્વમાં કેટલાક પંથના સ્થાપકોના મન પર ઉત્પત્તિના ગૂઢ રહસ્યનો ખેશકે સંકાર પડવાથી અને તેથી તેઓ મોહિત થવાથી કુદરતી ઇચ્છાને, વારતવિક રીતે ઓપુરુપની પરસ્પર સ યોગમાં આવવાની સ્વાભાવિક પ્રેરણાને, ધાર્મિક સ્વરૂપ આપવું, જિએ ચઢાવવી, અને છેક દેવતાઈ ગણવી, એ પ્રાચીન સમયથી તેમનો ઉદ્દેશ હતો. આથી પરિણામ એ થયું છે કે આ રહસ્ય પ્રતિ પાશ્ચાત્ય પ્રજાએ ઘણાજ વહેમ અને ભયની દૃષ્ટિથી જોયું છે, તેને પ્રાચ્ય પ્રજાની ગૂઢ રહસ્યવિદ્યાને હીધે ધર્મનું પવિત્ર સ્વરૂપ મળ્યું છે. ” ૧

લિંગાયત (કે લિંગૈત) નામનો એક શિવમાર્ગ છે, તેને આરમા સૈકામાં દક્ષિણ પ્રાન્તના વતની ખસવે સ્થાપ્યો છે. એ

૧ આમનકૃત ‘ હિંદુસ્તાનના ગૂઢ વિદ્યા જાણનારા, યોગીઓ અને સાધુઓ, ’ પૃ. ૧૧૦

પન્થના લોકો વિચારમાં જાતિ, ^૧ આદ્યજ્ઞોની સત્તા, અને લિંગની પૂજા સિવાય બધી મૂર્તિપૂજા નાકબૂલ કરે છે. એ લિંગના એક નમુનાને તેઓ સાધારણ રીતે એક રૂપાની પેટીમાં મૂકી તે પેટી પોતાને હાથે ખાંધે છે કે ગળામાં લટકાવે છે. ^૨

લિંગથી એ શિવનું પ્રદર્શન શી રીતે થવા પામ્યું તેનો ખુલાસો કેટલીક કથાઓમાંથી મળે છે. પદ્મપુરાણમાં કહ્યું છે કે ભૃગુ ઋષિએ શિવને શાપ દીધો તેનું આ પરિણામ છે. ત્રણ દેવોમાં કયા સર્વથી મોટા છે તે જાણવા ઋષિઓએ ભૃગુને મોકલ્યા, ત્યારે તે શિવના નિવાસમાં આવ્યા. તેમની ઇચ્છા એકદમ અંદર પેસવાની હતી; પરંતુ તેમને દ્વારપાલે અટકાવ્યા. તેણે તેમને ખગર આપી કે મારા શેઠ પોતાની સ્ત્રી દેવી સાથે બેઠેલા છે તેથી તમારાથી હાલ દાખલ થઈ શકાશે નહિ. થોડો વખત વાટ જોયા પછી ભૃગુ વધારે વાર ધૈર્ય રાખી શક્યા નહિ તેથી તેમણે કહ્યું, “હે શંકર! પાર્વતીનું આલિંગન

૧. “ ૧૯૦૧ના વસ્તીપત્રકમાં લિંગાયતોએ લિંગાયત આસણ, લિંગાયત વૈશ્ય, લિંગાયત શૂદ્ર, એમ લખાવાની માગણી કરી હતી. આ પ્રમાણે તેમના સ્થાપનારે જે જાતિબેદનું નિરાકરણ કર્યું હતું તેની તેમણે માગણી કરી હતી. ”

હોલકરનેસકૃત ‘ હિંદુસ્તાનના લોકો અને ગૂઢ પ્રશ્નો, ’ ૫૦ ૧૦૩

૨. આ પંથ દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં ફેલાયેલો છે અને માઇસોરમાં મુખ્યત્વે ફરીને જોવામાં આવે છે. એને વિષે માઇસોરના રાજ્યના વસ્તીપત્રકના અહેવાલમાં વિશ્વાસ રાખવા લાયક ખબર છે. એંબે રુયુઓઇસની સાક્ષીથી એમ જણાય છે કે અધિક અથવા દેશી દારના ઉપયોગની તેમનામાં મના છે, અને જે વાપરે તેને જાતિ કે પન્થ બહાર મૂકવાની સિક્કા કરવામાં આવે છે, તોપણ તેઓ એ અર્કને ઠેકાણે અપ્રીણ કે બીજી કંઈ ચીજને વાપરે છે. તેઓ દરેક અડવાડીઆમાં સોમવારને દોરોનો વિશ્રાન્તિનો દિવસ ગણે છે અને પવિત્ર નંદીને ખાસ માન આપે છે; કારણ કે જસવને તેના અનુયાયીઓ શિવના પોઠીઆ નંદીનો અવતાર માને છે. આ પન્થનો જાણીતા લાયક રિવાજ “ જેમાં જીવનનું તત્ત્વ હોય તેમાંથી દૂર રહેવું ” અને જાગરને બદલે ઘટવું એ છે.

પસંદ કરી મારી તરફ તમે તિરસ્કાર દર્શાવ્યો છે, તેથી તમારી પૂજનાં ચિહ્ન લિંગ અને જળાધારી થશે.

૩. “ તેઓ મોટા યોગી અને દેહદમન કરનારાના નમુના છે. એ સ્વરૂપમાં તેઓ નગ્ન, સ્થિર, આંખે ડીલે ભસ્મ ચોળી, જટા ધારણ કરી, અને લિંગાયાત્ર સખી વડના ઝાડની નીચે બેસે છે. એમ કરી પોતાના દાખલાથી તે મનુષ્યજાતિને દેહકંટ કરવાનો અને મનોવૃત્તિઓને દાબી દેવાનો ઉપદેશ આપે છે, કારણ કે એમ કરવાથી ઊંચામાં ઊંચું આત્મજ્ઞાન મેળવી શકાય અને પરમાત્મા સાથે એકરૂપ થવાય. ” તેમણે પોતે સમાધિ અને આત્મ-દમનમાં પરિપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરી છે. વામનપુરાણમાં આપણે વાંચીએ છીએ કે શિવ ધ્યાનમાં મગ્ન હતા ત્યારે પાર્વતી તાપથી અતિશય પીઠાયાં તેથી તેમણે કહીલથી કહ્યું, ‘ હે ઈશ ! તાપનું જોર વધતું જાય છે. તમારે કંઈ ધર નથી કે ત્યાં આપણે જઈએ અને તાપ, પવન, અને ટાઢથી આપણું રક્ષણ કરીએ ? ’

શંકરે જવાબ દીધો, ‘ હે પ્રિયા ! હું કંઈ પણ આશ્રય વિનાનો વનોમાં હંમેશા ભટકનારો છું. ’ આમ કહ્યા પછી આખો ઉનાળો તેઓ ઝાડની નીચે રહ્યાં અને તે ઋતુ ગયા પછી વર્ષા ઋતુ કાળાં વાદળાં લઈને આવી, તોપણ શિવ બચળ રહ્યા અને ભારે વૃષ્ટિથી પણ ખીધા નહિ.

કામદેવે તેમના ધ્યાનમાં વિક્ષેપ નાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે તેમને કોપની જ્વાળાથી કેવી રીતે બાળી મૂક્યા તે બીજી કથામાં કહ્યું છે.

૪. તત્ત્વજ્ઞાની અને વિદ્વાન્ સાધુ તરીકે-એ સ્વરૂપમાં જનોઈ પહેરેલા અને વેદોના જ્ઞાનમાં અતિનિપુણ એવા બ્રાહ્મણથી તેમનું પ્રદર્શન થાય છે. તેઓ કૈલાસ પર બેઠા છે અને પાર્વતી સાથે તત્ત્વજ્ઞાનનાં સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ રહસ્ય વિષે વાદ કરે છે એમ તેમને દર્શાવવામાં આવે છે. આ સંબંધમાં આ કહેવું જરૂર છે કે હિંદુ

પ્રજાના ઊંચા વર્ગો એમના ખાસ ભક્ત છે. ખડ્ગ બોધ એ તો મનુ-સ્મૃતિના એકે પ્રાચીન અનુવાદમાંથી આ ઉતારો વારંવાર આપવામાં આવે છે કે “શિવ બ્રાહ્મણોના, કૃષ્ણ (વિષ્ણુ) ક્ષત્રિયોના, બ્રહ્મા વૈશ્યોના, અને ગણેશ શૂદ્રોના દેવ છે.”

૫. વળી શિવ પાછલાં બે સ્વરૂપથી તદ્દન ઉલટાળ છે. તેઓ એક આનંદી, મધપાનમાં મગ્ન, વ્યથિત શિકારી છે; તેમને નૃત્ય કરવાની અને વિલાસ લોગવવાની ટેવ છે. આનંદી જીવનના તેઓ શોખીલા છે અને ઘણી વાર મધપાનમાં મસ્ત રહે છે. આ સ્વરૂપમાં શિવના પૂજકો સામાન્ય રીતે જેઓ શક્તિને કે દેવોની પ્રવૃત્તિના સ્ત્રીસ્વરૂપને પૂજે છે તેઓ છે. તેમને ઇન્દ્રિયોને તૃપ્ત કરવાની અને વિષયસુખ લોગવવાની ટેવ પડેલી હોય છે. આ ઘણી બાળતોમાં હિંદુધર્મનું અધમમાં અધમ સ્વરૂપ છે.^૧

૬. શિવ વળી રાક્ષસોના પતિ છે. “દક્ષ પ્રજાપતિ દેવોના સલામંડપમાં દાખલ થયા ત્યાં શિવે જિલા થઈને તેમને નમસ્કાર કર્યા નહિ ને તેમ કરી તેમનું અપમાન કર્યું” તેથી દક્ષે ગુસ્સે થઈ કહ્યું:—

“તેઓ ભયંકર રમશાનોમાં ભૂત અને પિશાચો સાથે છૂટા કેશ નાખેલા ગાંડા માણસની પેઠે ભટકે છે....તેઓ ભૂતોના અધિ-પતિ છે. એ ભૂતોનું લક્ષણ ખરેખરે અધાર્ગ છે.”

અસંખ્ય ભૂતો ને રાક્ષસો પર શિવ પોતાનું રાજ્ય ચલાવે છે. તેઓ સુખ્યત્વે એમના અધિકાર નીચે છે, પણ તેમના પર ખડ્ગ શાસન તેમના પુત્રો, ગણેશ, રુદ્ર (કાર્તિકેય), અને અયેનારનું છે.”^૨

૧. મોનિઅર વિલિઅમ્સકૃત ‘હિંદુસ્તાનમાં ધાર્મિક વિચાર અને જીવન,’ પૃ. ૮૦-૫

૨. ‘આર્સિનલ,’ પૃ. ૨૫૯

દક્ષિણ હિંદુસ્તાનની પ્રજામાં લાખો માણસ શિવપૂજના ભક્ત છે અને ઉત્તરમાં તેમનાં મંદિર અને દહેરાં અસંખ્ય છે. તેમનું મુખ્ય મથક હિંદુઓના પવિત્રમાં પવિત્ર શહેર કાશીમાં છે. એ શહેરને પવિત્ર કહે છે; કારણ કે તેમના ત્રિશૂળની અગ્ની પર છે એમ કહે છે. એ હિંદુસ્તાનના સાત પવિત્રમાં પવિત્ર શહેરોમાંનું એક છે. એમાંના દરેકમાં કોઈ મનુષ્યનું મરણ થાય તો જિંદગીના પૂર્વ ભાગમાં તેણે ગમે તેવાં પાપ કર્યા હોય તોપણ તેને તરતજ મોક્ષ મળ્યા વિના રહે નહિ. બીજા છ શહેર^૧ મથુરા, અને ગુજરાતમાં દ્વારકા (જને કૃષ્ણને લીધે પવિત્ર), બુદ્ધ ગયા (બુદ્ધને લીધે પવિત્ર), અયોધ્યા (રામને લીધે), પુરી (જગન્નાથને લીધે), અને ઉલ્લાસ છે. કાશીની પવિત્રતા માટે નીચેની કથા છે.—

“એક પ્રસંગે બ્રહ્મા અને શિવની વચ્ચે હિંદુઓ પર ધાર્મિક સત્તા ચલાવવામાં તેમનાં પોતાનાં સ્થળ ક્યાં છે તે વિષે કલ્પોદયો. બ્રહ્માએ પોતે સર્વોપરિ છે એમ કહ્યાજ કયું; તેથી શિવે પોતાની સત્તા ઠરાવવા બ્રહ્માનું પાંચમું માથું કાપી નાખ્યું. આ પ્રમાણે તેઓ ઘેર પાપના અપરાધી થયા. આનું ક્ષણ તરતજ જોવામાં આવ્યું; કેમકે બ્રહ્માનું માથું શિવના હાથ સાથે ચોંટી ગયું અને ગમે તેટલો પ્રયાસ કરતાં પણ તે અખેરી કઢાયું નહિ. તેણે તે કાઢી નાખવા દરેક જાતનું તપ આદર્યું અને યુક્તિ કરી, અને ઘણી યાત્રાઓ કરી; પણ તે સર્વ નિષ્ફળ ગયું; આખરે તેઓ કાશી આવ્યા કે તરતજ તે માથું હાથમાંથી ખરી પડ્યું.”

કાશીનાં મંદિરોમાં અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં છૂટાં છૂટાં

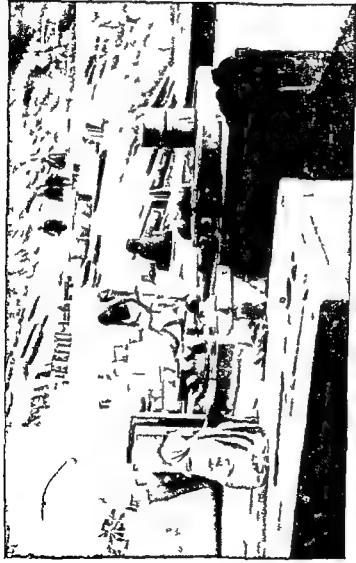
૧. કટનાક પુત્રી અને બુદ્ધ જવાને બદલે હુન્દાર વ્યા ગંગા પ્રથમ મેદાન પર વહેવાનું ત્રણ કરે છે અને ગંગા પાને કાંતી એ એ આવે છે.

“અયોધ્યા મથુરા માયા કાર્શી કાશ્વી જનન્તિકા ।

પુરી દ્વારામતાં ચૈવ સર્વેને મોક્ષદાયકાઃ ॥”

આશા ૦ કતાં

આવેલાં એવાં મંદિરોમાં શિવપૂજા કેવી રીતે થાય છે તે આ ગ્રંથકારે જોયું છે. માનની લાગણીવાળા પુરુષને એમાં લાગ્યેજ કંઈ પણ આકર્ષક લાગે છે. પ્રથમ તો શિવની લોકપ્રિય મૂર્તિ એક મોટો પથર છે, તે અસલનું અસંસ્કારી ચિહ્ન છે. પછી પૂજાની પદ્ધતિમાં પણ લક્ષિતરસ ઉત્પન્ન કરે એવું કે કટ્પનાચક્રિતને જાણતું કરે એવું કંઈ નથી. સંક્ષિપ્ત વર્ણનથી આ સ્પષ્ટ સમજાશે. હિંદુ મંદિરના બે ભાગ હોય છે, રંગમંડપ અને પ્રત્યક્ષ મંદિરનો ભાગ; અને ઘણી વાર એની આસપાસ ફરતા ચોક હોય છે. મંદિરના ચોક વિશાળ હોય છે; પણ મધ્યસ્થ મંદિર બાંધે ઘણું નાનું હોય છે. પૂજા કરનાર મરજીમાં આવે તેટલી ચોકની પ્રદક્ષિણા કરે છે તેમાં પોતાનો જમણો હાથ હમેશ મંદિર તરફ રાખવાનો છે તે તે યાદ રાખે છે. પછી તે જ્યાં મૂર્તિ છે તે અંદરના મંદિરના રંગમંડપમાં દાખલ થાય છે. મંદિરના છેક અંદરના ભાગમાં પુજારીજ બેઠું થકે છે. સામાન્ય રીતે, રંગમંડપના ધુમ્મટમાંથી ઘંટ ટાગેલો હોય છે, તે ઘંટ તે પૂજા કરનાર દેવનું ધ્યાન ખેંચવા વગાડે છે. ગૌર એજ કામ સારૂ રાખેલો શંખ વગાડે છે. પછી પૂજા કરનાર મંદિરના ઉમરા સુધી જાય છે અને અંદર આવેલી મૂર્તિને પૂજાનો સામાન ચડાવી દે છે (એમાં ઘોડાંક કરમાયલાં ફૂલ, કેટલાંક ખિસ્વપત્ર, ઘોડાંક ચોખ્ખા, અને તે ગરમ અને કોપી દેવને થાંડ અને શાન્ત કરવા થોડુંક પાણી હોય છે). આ થઈ રહ્યા પછી તે દૂંડી પ્રાર્થના લે છે, તેમાં દેવને પોતાની પૂજા સ્વીકારવા યાચે છે, પછી લાંબો થઈ ઢંડવત્ પ્રણામ કરે છે કે માત્ર માથું નમાવી નમસ્કાર કરે છે. હવે પૂજા પૂરી થઈ કહેવાય છે અને તે માત્રુસ આસ્યો જાય છે. આ વાત લક્ષમાં રાખવી જોઈએ કે આ બધામાં ધાર્મિક સંગીત કે ક્રિયા જેવું કંઈ નથી અને નીતિનો કંઈ પણ બોધ આપવામાં આવતો નથી. આ બધું ખૂબ જલદી અને ઘણી વાર યાત્રિક રીતે કરવામાં આવે છે. એક પછી એક જલદી આવતા પૂજા કરનારાઓની મોટી હાર, મૂર્તિ પર યાત્રી રેડી યાત્રીનું પાત્ર આવી કરુ,

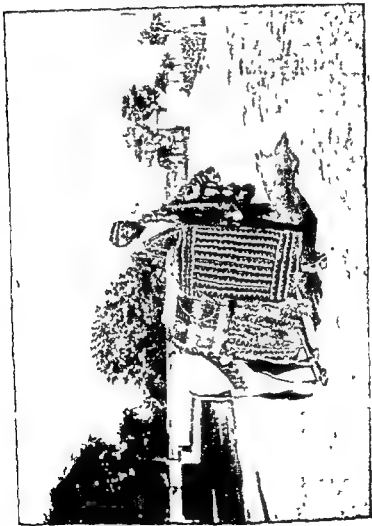
શિવલિંગની પૂજા કરે છે

આ બીઠા ગાળ અત્રે પડના આકારના પથરેની પૂજા તેમના પાણી દેવાથી થાય છે પાણીને પલ્લે પર

કાળા રાંધા પડે છે મુખ્ય મંદીની આ બાજુ નંદી બેવાના આવે છે

મેશર્સ રોરોડ ખાસ, કાશી

નિર્મલ પવિત્ર પોલીઓ, નાન્દી

ચોડાંક બિલ્વપત્ર અને કૂલો ચઢાવવાં, અને જલદી પ્રાર્થના કરી જવી :—આ બધું જોઈ પાશ્વર્ય પ્રેક્ષકના મન પર કંઈ અસર થતી નથી.

ઘરમાં પણ શિવની પૂજા કરવામાં આવે છે. પ્રથમ તો જે સ્થળે પૂજા કરનાર બેસે છે તે સ્થળને પૃથ્વીનો મન્ત્ર લાણી પવિત્ર કરવામાં આવે છે. પછી પૂજા કરનાર લિંગના આકારમાં શિવની મૂર્તિ તરતજ બનાવી કાઢે છે. બનાવતી વખત તે કેટલીક ધાર્મિક ક્રિયા કરે છે; પછી ઘોઈ નાખી, નમસ્કાર કરી મૂર્તિમાં ચૈતન્ય લાવવાની—આવાહનની ક્રિયા કરે છે. આ ક્રિયાથી તે એમ ધારે છે કે તેનું સ્વરૂપ બદલાઈ જાય છે. હવે જે ભૌતિક પદાર્થોની તે બનેલી છે તેના સ્વરૂપમાંથી તે નીકળી જાય છે અને તેમાં ચૈતન્ય આવે છે, એટલુંજ નહિ, પણ અલૌકિક દિવ્ય શક્તિ આવે છે. બહારમાંથી હિંદુ મૂર્તિ ખરીદ કરે છે ત્યારે એવીજ ચૈતન્ય મૂકવાની ક્રિયા કરે છે એટલે તે મૂર્તિ પવિત્ર થાય છે. લિંગને આ પ્રમાણે બનાવી પવિત્ર કર્યા પછી તેને ખરી પડેલા (તોડેલા નહિ) બિલ્વપત્ર પર મૂકે છે અને બાહર પૂજામાં જે રીતની પૂજા દર્શાવી તેજ રીતની તેની પૂજા કરવામાં આવે છે.

ડૉક્ટર રાજેન્દ્રલાલ મિત્રે શિવપૂજાનું ઘણું મોટું અને ગુચવણભરેલું સ્વરૂપ વર્ણવ્યું છે. ઓરિસામાં મોટા શિવમન્દિરમાં જે ક્રિયાઓ (તેની સંખ્યા બાવીસ છે) કરવામાં આવે છે તેનું એ વર્ણન છે:—

“(૧) પ્રાતઃકાળનું પ્રથમ દર્શન થાય કે દેવને નિદ્રામાંથી જગાડવા સાડૂ ઘંટ વગાડે છે; (૨) લિંગની સન્મુખ ઘણા દીવાઓની આરતિ ઉતારવામાં આવે છે; (૩) લિંગ પર પાણી રેડી અને આશરે એક ફુટ લાંબી લાકડીથી ઘાતણ કરાવી દેવના દાંત સાફ કરાવે છે; (૪) લિંગ પર કેટલાક પાણીના ઘણ ઠાલવી સ્નાન કરાવવામાં આવે છે; (૫) લિંગ પર વસ્ત્ર મૂકી દેવને વસ્ત્ર પહેરાવે છે; (૬) પ્રાતઃકાળનો પ્રથમ ભોગ ધરાવે છે, તેમાં, અનાજ, ફળ, દહિં, અને કોપર હોય છે; (૭) પછી રાજભોગ આવે છે, તેમાં પુરી અને

વધાદે પોપક મિષ્ટાન્ન હોય છે; (૮) એક જાતનો સ્વલ્પ કોરો કોરો લોગ આપવામાં આવે છે; (૯) ખરો સુખડી લોગ ધરવામાં આવે છે; (૧૦) ખપોરનો લોગ ધરવામાં આવે છે, તેમાં કઠી, ચોખા, વગેરે હોય છે. એ વખતે પુજારી ઘણા હીવાની મોટી આરતિ ઉતારે છે અને ધૂપ સળગાવે છે; (૧૧) ખેસૂર ગાયનના મોટા રાગકાથી તેમને સાંજે ચાર વાગે નિદ્રામાંથી જગાડે છે; (૧૨) મિષ્ટાન્નનો લોગ ધરે છે; (૧૩) ખપોર પછીનું સ્નાન કરાવે છે; (૧૪) સવારની પેઠે દેવને વસ્ત્ર સજાવે છે; (૧૫) સ્વલ્પ લોગ ધરે છે; (૧૬) પાધુ સ્નાન કરાવે છે; (૧૭) સંપૂર્ણ શૃંગાર સજાવે છે; (૧૮) ખીજો લોગ ધરાવે છે; (૧૯) એક કલાક રહી સાંજનો લોગ ધરાવે છે; (૨૦) પાંચ પડકા અને ડમરુ (નાચતી વખતે વગાડાતી પડકમ) લાવી, તેને પૂજવામાં આવે છે; (૨૧) શયન-કાળ પહેલાં આરતિ ઉતારવામાં આવે છે; (૨૨) મંદિરમાં પલંગ લાવી લોગમૂર્તિને તે પર નિદ્રા લેવા સાડ પોઢાવે છે. ” ૧

આ દરરોજની ક્રિયા છે. આથી કંઈ વિશેષ ખાલિશ કે કંટાળાભરેલું ધારી શકાય ?

રેષુઆરિના મધ્યને આસરે કે અન્તને આસરે શિવનો મોટો ઉત્સવ ઉજવાય છે. દિવસે ઉપવાસ અને રાત્રે જાગરણ કરવામાં આવે છે. પૂજારી મંદિરમાં એમનાં નામનો પાઠ કરે છે; અને એમાંનું દરેક નામ પઠે છે કે પૂજક સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કરવા સાડ શિવલિંગ પર એકેક ખિલ્વપત્ર ચઢાવે છે. આ ઉત્સવ પવિત્ર મનાય છે તેનું મૂળ સ્કન્દ પુરાણમાં વર્ણવેલું છે:—

“ જાંબુદીપમા, હિમાલય પર્વત પર એક શિકારી રહેતો હતો. એક દિવસ તે શિકાર કરતો હતો એવામાં રાત પડી ગઈ. વન્ય પ્રાણીઓના લક્ષરૂપ ચવાની તેની ઇચ્છા ન હતી, તેથી તે એક વૃક્ષ

ઉપર ચઢી ગયો. ટાઢ અને ભૂખથી પીડાઈ તેણે અખંડ ઉભગરામાં એક ભયંકર સત ગાળી. આ સત દેવયોગે શિવરાત્રીની હતી અને તેના સુભાગ્યે તે વૃક્ષ શિવનું પવિત્ર બિલ્વવૃક્ષ હતું અને તેની નીચે શિવનું લિંગ હતું. હુંખની બેચહેનીને લીધે તે વૃક્ષ પર વારંવાર પોતાની સ્થિતિ બદલતો હતો. અઠ હાલવાથી લિંગ પર કેટલાંક પત્રો પડ્યાં. આવી અનિચ્છાથી—આકસ્મિક રીતે થયેલી પૂજાથી શિવ ઘણા પ્રસન્ન થયા. થોડા દિવસ રહીને શિકારી મરણ પામ્યો ત્યારે શિવે યમની સાથે ભારે કજીઓ કરી યમને નસાડી મૂક્યા અને શિકારીને કૈલાસમાં લઈ ગયા. યમે શિવના વાહન નાન્દીને મોંઝે આ વર્તનનો દોષ કાઢ્યો ત્યારે નાન્દીએ જવાબ દીધો કે “આ માણસ ઘોર પાપી છે; ખૂનનાં કૂરકર્મ કરતાં ખંચાયો નથી; પણ મરતા પહેલાં એણે ઉપવાસ કર્યો છે, બગરણ કર્યું છે, અને લિંગને બિલ્વપત્ર ચઢાવ્યાં છે. આ તેના કામથી એ પાપોમાંથી મુક્ત થયો છે.”

બ્રહ્માનું કાપી નાખેલું માથું શિવને હાથે વળગ્યું હતું તેમાંથી મુક્ત થવા તેઓ યોગી થયા અને ઘણાં વર્ષ એક પવિત્ર તીર્થથી બીજે તીર્થ અને મંદિરથી બીજે મંદિર ભટક્યા. આ કારણને લીધે તેઓ આજે સંખ્યાબંધ ધાર્મિક સાધુઓ, સંન્યાસીઓ, યોગીઓ, હિંદુસ્તાનના પવિત્ર આણસો, જેઓ તેમની કૃપા મેળવવા ભારે તપ આચરે છે અને સર્વ પ્રકારનું દેહદમન કરે છે, તેમના રક્ષક દેવ છે. દેશમાં ભટકતા ઘણા સંન્યાસીઓ કે યાત્રાળુઓ ને ભકતો ભેવામાં આવે છે. તેઓ લીખ માગીં નિવોહ કરે છે, ટાઢ ને તાપમાં સરખી રીતે ઉઘાડા રહે છે, અને પરલોકમાં ક્ષણ મેળવવાની આશાએ ઘણાં હુંખો સહન કરે છે. તેમાંના કેટલાક નગ્ન હોય છે; અને બીજાઓ નીચે દર્શાવ્યા જેવી રીતે પોતાના શરીરને રિખાવી રિખાવીને હુંખ દે છે—વર્ષોનાં વર્ષ લગણ

પોતાના અવયવોને એકજ સ્થિતિમાં રાખે છે, તે એટલે સુધી કે પછી તે સ્થિર થઈ જાય છે ને હલાવી શકાતા નથી. આંધળા થાય છે ત્યાંસુધી સૂર્ય તરફ જોયાંજ કરે છે. આંગળાંના નખોને હાથેલીના માંસમાંથી, છેક બહારની બાબુએ નીકળે ત્યાંસુધી વધારે છે. વાંસ પર હાંચકા ખાય છે, તે વાંસ પર ખલાના સ્નાયુઓની વચ્ચે લોકાય એવી આંકડીઓ જડેલી હોય છે—શિવને જે કૂર આચારોથી આનન્દ મળતો ધારવામાં આવે છે તે આચારોમાંના આ કેટલાક છે.^૧

એમની પૂજાનું બીજું સ્વરૂપ એઓ વિલાસના અધિપતિ છે, ભોગી છે, એવું લક્ષણ દર્શાવે છે. “એઓ હાથીનું લોહીના છાંટાવાળું ચર્મ પહેરી, ઉન્માદના અધિપતિ તરીકે નિર્મયાદ તાંડવ નૃત્યમાં નાચે છે.”^૨ નૃત્ય કરતી કન્યાઓને એમની સેવામાં મૂંઝી પવિત્ર કરવામાં આવે છે. કયુઓઈસ કહે છે કે “બધા દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં શિવનાં મંદિરોમાં નૃત્ય કરનારી કન્યાઓનાં ટોળાં રાખવામાં આવે છે. દેવને અવકાશને સમયે આનન્દ આપવા અને જેઓ પૂજા કરવા આવે તેમની દુરાચારની વાસના સંતુષ્ટ કરવા એમને રાખવામાં આવે છે. મંદિરોમાં એઓ માત્ર પુજારીથીજ ઊતરતી, ઘણી અગત્યની ગણાય છે; કેમકે મંદિરનાં ઘણાં કામની વ્યવસ્થા સાથે અને ધર્મ-ક્રિયાના અનુષ્ઠાન સાથે એમને સંબંધ છે. એ કન્યાઓને દેવદાસી-દેવની દાસી, કે શુભામ કહે છે. જન્મથીજ તેઓ અનીતિનાં કામમાં ઉછેરાય છે; અને ઘણી વાર તેમનાં માળાપોએ પોતાનાં છોકરાંને દેવસેવામાં અર્પણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હોય છે, તેથી આમ તેમને અનાચારના કૃત્યમાં અર્પણ કરવાથી દેવનું સન્માન કરીએ છીએ એમ તેઓ ધારે છે. આ રિવાજ બધા પાડવા હિંદુઓ જાતે પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા છે એની નોંધ લેતાં અમને આનન્દ થાય છે. માઇસોરના રાજ્યે મંદિરની કન્યાઓ—મુરલીઓને સેવામાં રાખવાની વિરુદ્ધ મત

૧. ૪૫૫ બાગનુ પમું પ્રકરણ ૫જુ જુઓ.

૨. આર્થકૃત ‘હિંદુસ્તાનના ધર્મ,’ ૫૦ ૧૬૪

જાહેર કર્યો છે.^૧ આખા હિંદુસ્તાનમાં સરકારી ગમ્મતોમાં વારંવાર જાહેર રીતે નાચની વિરુદ્ધ મત આપવામાં આવે છે અને કેળવાયલા વર્ગોમાં એ રિવાજ દેખીતી રીતેજ ઘટતો જાય છે.

“ દરેક દેવને કોઈક પક્ષી કે પ્રાણી તરફ ખાસ પ્રેમ હોય છે તેના પર તે પ્રવાસ કરે છે એમ ધારવામાં આવે છે અને તેટલા માટે તેને તેનું વાહન કહે છે. આ પ્રમાણે પોઠીઆ એ શિવનું વાહન છે, અને એમના પ્રિય પોઠીઆ નાન્દીની મૂર્તિ ઘણાંખરાં મંદિરોમાં એમના પવિત્ર ખંડની આગળજ જોવામાં આવે છે. ઘણુંકરીને આ કારણને લીધે એક વિચિત્ર રિવાજ ચાલે છે, તે ઘણે દરજ્જે ઈજ્જત-ઈત્દ લોકો પોતાનાં પાપને બકરા પર મૂકી તે બકરા છોડી મૂકે છે તેના જેવો છે. શિવનો ભક્ત મરણ પામે ત્યારે તેના મિત્ર ધર્મિષ્ઠ હોય અને તેમની આર્થિક શક્તિ સારી હોય તો તેઓ એક વૃષભને ઉત્સર્ગ કરે છે—તેને છોડી મૂકે છે અને મરણમાં આવે ત્યાં ભટકવા દે છે. સામાન્ય રીતે હિંદુઓ આ પવિત્ર વૃષભોને પોષવા એ પુણ્યનું કામ સમજે છે અને ઈજ્જત કરવી એને પાપ ગણે છે. ગામડાંમાં તેની ઘણી સંખ્યા માલમ પડે છે અને ખેડુતોનાં ખેતરોમાં તે ભટકે છે, તે ખેતરોને તે બહુ નુકસાન કરે છે; કારણ કે તેનો કોઈ ધણી હતો નથી, તેથી નુકસાનનો બહલો મેળવી શકાતો નથી. કોઈ પણ ખાસ ભક્ત હોય કે તેના મિત્ર ઘણાજ ધર્મિષ્ઠ હોય તો તેના મરણસમયે સાત વૃષભને છૂટા મૂકવામાં આવે છે. વિચાર આવે જણાય છે:—શિવ નાન્દી પર સંતુષ્ટ છે તેથી જેમને માટે આ વૃષભ છૂટા મૂકવામાં આવે છે તેમના પર શિવ પ્રસન્ન થઈ તેમને પોતાની પાસે રાખશે.^૨

૧. આ ૧૯૦૯ મા થયું. આ નાગોશીબરેલા રિવાજના સંબંધમાં કોઈ પણ હિંદુસ્તાનની સરકારે પગલું ભર્યું હોય તો આ પહેલું સરકારી પગલું છે.

૨. વિશ્વિક્ષ-સંક્રાન્તિ ‘હિંદુપુરાણ,’ પૃ ૨૭૭
૩૨

નીચે શિવનું સંપૂર્ણ વર્ણન આપેલું છે:-

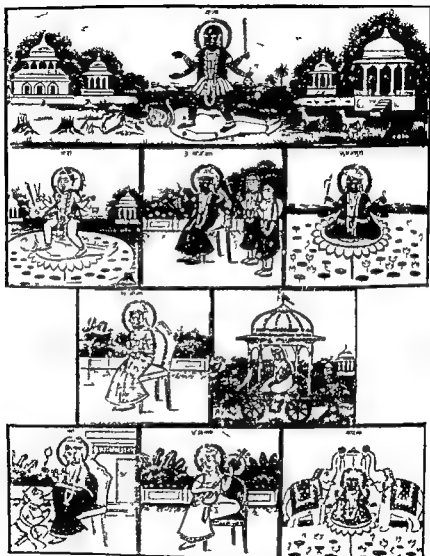
“ પ્રથમ તો એમને કોઈ વખત પાંચ મુખ છે (પંચાનનની હકીકત જુઓ), કોઈક વખત માત્ર એક, પણ હંમેશ ત્રણ આંખ છે. એ એમનું ભૂત, ભવિષ્ય, અને વર્તમાનનું જ્ઞાન બતાવે છે એમ કહેવાય છે. ત્રીજી આંખ કપાળની વચ્ચે છે અને તેની ઉપર ચન્દ્રકળા ચન્દ્રના જુદા જુદા દેખાવો પ્રમાણે વખતનું મહીનાઓથી માપ દર્શાવે છે. તેમની ગરદનની આસપાસ સર્પ છે તે ફરી ફરીને આવતાં વર્ષની અનન્તમાળા દર્શાવે છે અને કપાલમાળા મનુષ્યજાતિનો પ્રલય અને પુનઃ સૃષ્ટિ, એના એકના એક પછી આવવાનું ચિહ્ન છે. જે દેવોનો તેમણે નાશ કર્યો છે તેમના શબની કહેવાતી ભસ્મથી તેમનું શરીર સામાન્ય રીતે ઢંકાયલું છે. તેમના વાળની જાડી લટોને જટાફૂંમાં એકઠી બાંધી છે અને તેમના કપાળની ઉપર તેની ગાંઠ બાંધી, એટલે તે એક શીંગડા જેવી આગળ નીકળેલી છે. તેના શિખર ઉપર તેઓ ગંગાની મૂર્તિ ધારણ કરે છે. વિષ્ણુના ચરણમાંથી નીકળી ત્યારે તેના નીચે પડતો ઘોઘવો તેમણે અટકાવ્યો. તેમનો કંઠ નાશકારક ઝેરના ઝઘાથી ભરેલો છે. સમુદ્રના મન્થનમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું એ ઝેર જો શિવે વિશ્વની દયા લાવી પી જવાનું માથે ન લીધું હોત તો તેથી આખા વિશ્વનો નાશ થાત. તેઓ સફેદ પોઢીઆ, નાન્દી પર બેસે છે. તેની મૂર્તિ હંમેશ તેમના પવિત્ર ખંડની બહારના ભાગમાં મંદિરોમાં માલમ પડે છે. ઋષિઓએ વાઘ વડે શિવનો નાશ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે તેમણે તેને મારી નાખ્યો. એમ કહેવાય છે, તે વાઘના ચર્મ ઉપર બેસે છે. શિવ હંમેશ સુદ્ર-માં રોકાયેલા હોય છે તેથી એમની જરૂરીઆતને માફક આવે એવું એમનું આયુધ છે. તેઓ ત્રિશૂલ રાખે છે. કેટલાક એમ ધારે છે કે સર્વનહાર, સંહારક, અને પુનઃ સર્જનાર એવા ત્રણ ગુણ એમનામાં એકઠા થયેલા છે એવું ત્રિશૂલ દર્શાવે છે. બીજા હાથમાં કલાકની સીસીના આકારની એક પડધમ છે, તેનું નામ હમરુ છે અને પોતે નૃત્ય કરે છે ત્યારે તાલ રાખવા એ સંગીતનું વાદ્ય રાખે છે. તેમની

પચાનન (સિવલ પાત્ર મુખનાગુ સ્વરૂપ)

જેમની ડાબી બાજુને કમા ખેડા છે, અને જેમની જમણી બાજુને ત્રિમૂર્તિનું સ્વરૂપ છે (મ.રૂ. ૧૩ નુઓ) અને હાથીની યદ્યપી બાગખાઈ બાને અત્રા ગોશ છે પાથીઆની નીને નાન્દી સિવનો પોલીઓ, અને હાનો પવિત્ર વાધ છે ત્રા એનના સ્વમાથી નીન્ને છે

નકિતિએ અથવા ગેાની પ્રતિચોના ઓ સ્વરૂપ

આ ચિત્રમાં દેવીજો કારી નકી, મીતા, સરસ્વતી, અને જુદા નુ । દેવોની
બી-ચી-૧૦ છે નુ-૧૨ મ ચિત્રો કા, પા-૧૦ ૧૫ ન સપાન એવુ
અનીતિથી ન ૩ દોનાથી ૧૫ નથી

બાબુએ આવેલું લિક્ષાપાત્ર તેમના આરિચની બીજી બાબુનું-તેઓ એક યોગી છે તેનું ચિહ્ન છે. ”

પંચાનન—પાંચ મુખવાળા દેવ

શિવનું એક બીજું સ્વરૂપ છે. એમાં એ દેવને પાંચ મુખ છે અને દરેક મુખને ત્રણ નેત્ર છે. ગળે સર્પોનો હમેશનો હાર અને જોગીનું નગ્ન શરીર એ વધારાનાં લક્ષણ છે. આ દેવની બહુ પૂજા થાય છે. એમને મુખ્યત્વે અગ્નિ ગામડીઓ પૂજે છે. સાધારણ રીતે કેટલાંક ઝાડની નીચે પથર મૂકેલા હોય છે, તેને મથાળે લાલ રંગે હોય છે અને તેલથી નવડાવે હોય છે. કેટલીક વખત, એવા કેટલાક પથરો મૂકેલા હોય છે અને ફળ, ફૂલ, પાણી, અને મિથુનના તેના મોં આગળ મૂકેલાં હોય છે.

આ દેવની પૂજામાં દાનવની પૂજાનો ઘણોજ અંશ છે. હિંદુ સ્ત્રીઓ એથી બીજી છે અને સાધારણ રીતે શિવની પૂજા નથી હતી તોપણ મંદિરાડને વખતે ઘણી દીનતાથી શરણ આપી પૂજા કરે છે. બાળકોને ફેફસાનો આવેશ આવે છે ત્યારે તેમના મોંમાંથી ફીણ નીકળે અને એવાં ચિહ્ન થાય ત્યાંમુધી આ દેવે તેમનામાં પ્રવેશ કર્યો છે એમ ધારવામાં આવે છે. ભૂતને મા નામ પૂછે છે. ભૂત બાળકના મુખથી કહે છે, ‘હું’ પંચાનન છું-તારા છેકરાએ મારી મૂર્તિ પર ધૂળ નાખી છે, તેને લાત મારી છે, અને આવાં કૂર કામ કરવામાં ગામનાં સઘળાં છેકરાંનો મરદાર થયો છે. હું અવશ્ય તેનો પ્રાણ લઈશ. ” પછી ગોરાણીને બોલાવે છે, તે કુટુંબને શાન્ત કરે છે અને દેવને કહે છે:—“હે પંચાનન ! હું તમારી પ્રાર્થના કરું છું કે આ બાળકનો જીવ ઉગારો. તમે એ બાળકને પાછો આપશો તો એનાં માળાપ તમને બકરાનું બલિદાન કરશે અને

ળીળાં ઘણું બળિદાન કરશે. ” આથી દેવ પ્રસન્ન ન થાય તો તેઓ બાળકને તેમની મૂર્તિ આગળ લઈ જાય છે, અને ત્યાં બેસી દેવને અતિશય વિનવે છે, કાલાવાલા કરે છે, અને છોકરા પાસે તેલું માથું જમીન પર અડખાવે છે. દરેક સુક્રિત કરી તેઓ પાછા જાય છે અને મૂર્છાં શમી જાય છે ત્યારે પંચાનને બાળકને સાફું કથું છે એમ ધારી પોતાની શક્તિ પ્રમાણે તેને બલિદાન આપે છે.^૧

બંગાળામાં આ દેવના કેટલાક મંદિર ઘણાં પ્રસિદ્ધ થયાં છે અને નીચલા વર્ગની સ્ત્રીઓ છોકરા અને ળીળાં વરદાન યાચવા તેમનાં દર્શન કરવા જાય છે.

પ્રકરણ ૧૨મું

શિવની પત્ની કે શક્તિ

“હે દુર્ગે ! તે’ પેલા રત્નના હોત્રમાંથી આવીને મનુષ્યના નખળા સફળુણુ’ દિવ્ય બળથી રક્ષણ કરવાની કૃપા કરી છે અને સિંહ પર આરૂઢ થઈ લડાઈમાં બહાદુરીથી સામી થઈ છે; કારણ કે દુર્ગુણુ રૂપી રાક્ષસે તારા સન્ય પર ચઢી આવવાની હિંમત ધરી અને હરેક કામઠા પર ચઢાવેલાં નાશકારકબાણુ, હે દેવિ ! પાર્વતિ ! તારા સુવર્ણના ભાલાને અડક્યાં, પણ તે દુષ્ટ રાક્ષસે ગર્જના કરી અને મરણ પામ્યો.”

સર વિલિઅમ ઝોન્સક્રુત ‘દુર્ગા’ સ્તોત્ર

શક્તિઓની કે દેવોની પ્રવૃત્તિનાં સ્ત્રીરૂપની કે દેવોનાં પ્રતિ-રૂપની પૂજા એ જાતેજ એક જાતનું ધર્મસ્વરૂપ છે. એના ખાસ સિદ્ધાન્ત છે, એમાં દાખલ થવાની ખાસ દીક્ષા છે, અને એના ખાસ ભક્ત છે. એ પૂજનું મૂળ સ્ત્રીપુરુષના દન્દના વિચારમાં ગુપ્ત રહેલું છે અને તે હિંદુસ્તાનના જોટલુંજ પ્રાચીન છે. પ્રકાશિત ચારે તરફ ફેલાતા આકાશનું પ્રતિરૂપ વિશાળ, ક્ષણદ્રુપ પૃથ્વી છે અને હરેક ક્રમે આવતા દેવને તેની પોતાની પ્રવૃત્તિની શક્તિ છે, દેવ ગ્રાંઠ રીતે શાન્ત છે અને દેવી ચપળ અને પુરુષાર્થ જતાવનારી, અસંસ્કારી ઉત્સાહનું મૂર્તિમન્ત સ્વરૂપ છે.

શિવધર્મમાં આ વિચારોને વૃદ્ધિ માટે ઘણીજ અનુકૂળ બૂમિ બી છે. વિષ્ણુને શક્તિ તરીકે લક્ષ્મી છે, તોપણ એમની પૂજા અને અધિકાર એવાંજ પ્રધાન રહ્યાં છે; પરંતુ શિવના પૂજકોમાંથી અર્ધાથી વધારે ભાગે એમના ઉપરથી પોતાની લક્ષિત ઉઘાવી એમના સ્ત્રીસ્વરૂપ તરફ દોરવી છે. આ મોટી દેવીને ઘણી વાર દેવી કે મહાદેવી કહે છે.

એમનાં હજાર નામ છે અને હજાર સ્વરૂપ છે. એ માત્ર શિવનું પ્રતિરૂપ નથી; પરંતુ એનામાં ભયંકર સંહારક દેવના ગુણ વિશેષ છે. “નાશ કરનારી દેવી તરીકે તે કાલી છે, પુનઃ સર્જનારી તરીકે યેનિ તેનું સ્વરૂપ છે, સૌન્દર્યના નમુના તરીકે તે ઉમા છે, વિશ્વની માતા તરીકે તે જગન્માત્રી છે, લોહીલોહીઆણુથી નાશ કરવામાં આનન્દ માનનારી ખારીલી દેવી તરીકે તે દુર્ગા છે, અને પર્વતવાસી દેવી તરીકે પાર્વતી છે. સાધારણ રીતે તેને જે નામ આપવામાં આવે છે તેની આ કંઈ સૂણું યાદી નથી. દરેક નામમાં કંઈક ખાસ અર્થ છે. તે સતી, અગ્નિકા, ગૌરી, તારા, ભવાની, અને બીજાં ઘણાં નામથી ઓળખાય છે.

સુભાગ્યે આ જુદાં જુદાં સ્વરૂપમાં વિભાગની રેખા ખુદી છે. આપણે “શુકલ” અથવા નમ્ર, પરોપકારક સ્વભાવ અને “કૃષ્ણ” અથવા વિકરાળ, ક્રૂર સ્વભાવને ઓળખી કાઢી શકીએ. વધારે “નમ્ર” સ્વભાવના સ્વરૂપ ઉમા અને પાર્વતી અને વધારે ક્રૂર સ્વભાવની દેવીઓ દુર્ગા અને કાલીનોજ વિચાર કરીશું તો આપણા હેતુ બેઠાંએ તેટલો સફળ થશે. એ દેવી એ ચાર નામથીજ સારામાં સારી રીતે બાણીતી છે. ઉમા (એટલે પ્રકાશ), દક્ષની પુત્રી, સખત તપશ્ચર્યા, ઔદાર્ય, જ્ઞાન, અને સૌન્દર્યને માટે પ્રસિદ્ધ છે. પણ અરે રે! તે દુર્ગા અને કાલીના સ્વરૂપમાં દેખાય છે ત્યારે તે તદ્દન જુદોજ સ્વભાવ દર્શાવે છે. નમ્ર ઉમા અને પાર્વતીનું ક્રૂર, લોહીતરસી દુર્ગા અને કાલીના સ્વરૂપમાં પરિવર્તન પામવા કરતા હિંદુધર્મમાં કંઈ વિશેષ ખેદકારક નથી. દુર્ગા તરીકે દર્શાવાતા દેવીના સ્વરૂપમાં પાર્વતીનો શાન્ત આકાર અને સુવર્ણ જેવો રંગ છે, અને તેની સાથે કાલીનું વધારે વિકરાલ અને વથ ન કરાય એવું સ્વરૂપ ભેગું થયું છે, પણ કાલીનું સ્વરૂપ તો તદ્દન ક્રૂરતા અને લોહીની તરસ દર્શાવનારું છે. તે પોતાના ભોગ થઈ પડેલા શત્રુઓનું લોહી પીએ છે. તે કમકમાટ છૂટે એવા ક્રૂરતાના તોફાનમાં મસ્ત રહે છે.

૧. ઉમા

અક્ષાના પુત્ર અને દેવર્ષિમાંના એક એવા દક્ષ આરંભમાં પોતાની પુત્રી ઉમા ભટકતા લિશ્તુ શિવને પરણાવવા ખુશ ન હતા; પણ અક્ષાના સમજાવ્યાથી તેમના અંતઃકરણનો ખટકો દૂર થયો અને ઉમા શિવને પરણ્યા. તોપણ પોતાના જમાઈની અસ્વચ્છ ટેવ અને ભસ્મ ચોળેલું સ્વરૂપ જોઈને તેને જે કંટાળો ઉત્પન્ન થયો હતો તે તેના મનમાંથી ખસ્યો નહિ. આ ઉમાના જીવનમાં શોકાતુર બનાવતું કારણ થઈ પડ્યું અને આથી તેણે સતી થવાનો એટલે પોતાના દેહનો લોગ આપવાનો પહેલો પ્રાચીનમા પ્રાચીન દાખલો પૂરો પાડ્યો. તેને ઘણી વાર ‘સતી’ એટલે મારી કે સફળુણી સ્ત્રી કહે છે. જે સ્ત્રીઓ ચિતા પર ચઢે છે અને મરણમાં પણ પોતાના છૂટા ન પડવાની આશાએ ખુશીથી ભયંકર રીતે પોતાના જીવનનો ત્યાગ કરે છે એ વિધવાઓને ‘સતી’ કહેવામાં આવે છે. દેવોનો એક મોટો યજ્ઞ કરતા હતા તેમાં દક્ષે શિવને જોલાવ્યા નહિ અને સ્વામીની આવી નિન્દા થઈ તેથી ઉમા ખુશીથી બળી મુઆં.

૨. પાર્વતી

પાર્વતીના મરણની ખબર સાંભળી શિવ અત્યંત ખિન્ન થયા, તેમને કોઈ પણ પ્રકારે શાન્તિ વળી નહિ. શોકથી તેઓ મૂંઝાં પામ્યા અને માનવીની પેઠે શુદ્ધિબુદ્ધિ જોઈ યોગીના રૂપમાં તેને શોધતા શોધતા દરેક ઠેકાણે ભટક્યા. એક દિવસ અતિકબ્ધથી

૧. આ ક્રિયા બ્રિટિશ સરકારે નાબૂદ કરી ત્યારે બ્રાહ્મણ ઉપદેશકો પોતાનાથી બની શક્ય તેમ સામા યયા અને એ ક્રિયા માટે વેદનું પ્રમાણ જ એમ બતાવ્યું. તે સમયના નિદાન પડિત પ્રોફેસર એચ એચ. વિલ્સને સાબીત કર્યું કે આ બયાનક ક્રિયાનું સમર્થન કરવા બ્રાહ્મણોએ-ઉપદેશકોએ વેદમા જોટો મન્ત્ર દાખવ કરી દીધો જ એને પ્રાચીન સમયનું પ્રમાણ નથી અને વેદના સમયમા બાણીતો ન હતો.

સતી સાડ વધારે સ્વચ્છ માટે બાગ જ્યો પ્રકરણ ૬૬ નુઓ.

તેઓ એક વડના ઝાડની નીચે મૂર્છા ખાઈને પડ્યા. દેવો તેને સહાયતા કરવા દોડ્યા. બેશુદ્ધ શિવજીનું માથું છાતી ઉપર મૂકીને વિષ્ણુ ખૂંમ પાડીને રોયા. તેમણે તેમને આશ્વાસન આપ્યું અને કહ્યું કે “ હે શિવ ! શુદ્ધિમાં આવો ને હું કહું છું તે સાંભળો. તમે અવશ્ય સતીને (ઉમાને) પ્રાપ્ત કરશો; કારણ કે જેમ થંડક જળથી, ગરમી અગ્નિથી, ગંધ પૃથ્વીથી, કે પ્રકાશ સૂર્યથી છૂટા પડી શકતાં નથી તેમ તમે પણ સતીથી એવાજ અવિભાજ્ય-છૂટા ન પડી શકો એવા છો. ” પછી ઉમા પાર્વતીના સ્વરૂપમાં તેમના મોં આગળ ખડાં થયાં. તેઓ રત્નજડિત રથમાં બેઠાં હતાં, તેમની સાથે અનેક સહચરીઓ હતી, અને તેમણે અમૂલ્ય વસ્ત્ર પહેર્યાં હતાં. તેમણે કહ્યું કે “ હે મહાદેવ ! ધૈર્ય રાખો. મારા આત્માના નાથ ! હું ગમે તે સ્થિતિમાં હોઈશ તોપણ મારા સ્વામીથી છૂટી પડનાર નથી. હાલ હું હિમાલય પર્વતની પુત્રી પાર્વતી તરીકે ફરી તમારી સ્ત્રી થવા જન્મ પામી છું. તેટલા માટે આપણા વિયોગ માટે હવે શોક મા કરશો. ” આમ કહી પાર્વતી ચાલ્યા ગયાં.^૧

પર્વતના પોતાના નિવાસસ્થાનમાં કન્યા હતી ત્યારે પાર્વતી-એ પ્રકાશવાણી સાંભળી કે ‘ શિવને સ્વામી તરીકે પાછા મેળવવા માટે અતિશય સખ્ત તપ કર; તેમ ક્યાં વિના તેમને પ્રાપ્ત કરી શકીશ નહિ. ’ પરંતુ પાર્વતીને પોતાની બુવાનીની મગફળી હતી અને સૌંદર્યના પૂર્ણ પ્રકાશમાં તેને ખાતરી લાગી કે મારે આત્મ-દમન કરવાની જરૂર નથી, શિવજી મને શોધતા આવશે. તોપણ તેની આશા નિષ્ફળ થઈ. તે સયયે શિવ તપસ્વિજીવનના આચારમાં દૃઢ થયા હતા. છેવટે તેણે જરૂરનું તપ આદર્યું અને કામદેવે તેને મદદ કરી શિવને પોતાના બાણથી ઘાયલ કર્યા, તેથી પાર્વતી પોતાના સ્વામી શિવજી સાથે જોડાયાં.^૨

૧. કેનેડિયન ‘ હિંદુપુરાણ ’, ૫૦ ૩૩૧

૨. વિકિન્સન ‘ હિંદુપુરાણ ’, ૫૦ ૨૯૨-૯૩

પાર્વતી અને શિવને સામાન્ય રીતે પર્વતના નિવાસસ્થાન કૈલાસમાં સુખમાં રહેતાં વર્ણવ્યાં છે. પાર્વતી ગણેશ અને કાર્તિકેયનાં માતા હતાં અને શિવનાં હમેશ સહચારિણી અને પતિવ્રતા પત્ની હતાં. વારંવાર તેમની અનીતિથી ખિન્ન થયા છતાં તેઓ તેમને છોડીને કદી આઘાં જતાં નહિ. માત્ર એકજ સમયે શરીરના શ્યામ વર્ણ માટે ઠપકો દીધો ત્યારે તેઓ છૂટાં પડ્યાં. એ ઠપકાથી તેમને એટલો બધો ક્રોધ થયો કે તેઓ અત્યંત ગાઢ જંગલમાં ગયાં અને ત્યાં તેમણે ઘણું ભારે તપ કર્યું; આખરે બ્રહ્માએ પ્રસન્ન થઈ તેમને વરદાન આપ્યું કે તમારૂં શરીર કાંચન જેવું પ્રકાશમાન થશે. આ કારણથી તેઓ ગૌરી (સુવર્ણ જેવા રંગની) તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.^૧

પાર્વતી પરોપકારક દેવી છે. તેમને એક સુંદર, કાન્તિમતી સ્ત્રી, જેમનાં અંગમાં કંઈ પણ ન્યૂનતા કે આધિક્ય નથી, એવાં દર્શાવવામાં આવે છે. તેમણે ભાગ્યેજ કંઈ પણ અફળુત કાર્ય કરેલા કહેવાય છે; પરંતુ કૂર અને અનિષ્ટ વૃત્તિવાળા શિવજી પર તેમની અસર હમેશ કલ્યાણકારક થાય છે. તેઓ દુર્ગા, કાલી, વગેરે દેવીનાં ‘શ્યામ’ સ્વરૂપોથી તદ્દન ભુદાન છે. આથી, ઘણા પ્રાચીન સમયમાં તેઓ ભુદીજ દેવીઓ હતી એવું ધારવામાં આવે છે.”^૨

૩. દુર્ગા

શિવનાં સ્ત્રી ભુદું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. કિમા અને પાર્વતી તરીકે તેઓ સીને છાજે એવા મહાગુણથી ભરપૂર સામાન્ય સ્ત્રીના સ્વરૂપમાં છે. દુર્ગા તરીકે દુર્ગા નામના એક ભયંકર રાક્ષસને પરાજય પ્રમાડનાર શૂરવીર સ્ત્રીના સ્વરૂપમાં તેઓ છે. તોપણ તેમને એક સુંદર કાન્તિવાળી, સુવર્ણ જેવા ચમકતા સુખવાળી સ્ત્રી તરીકે દર્શાવવામાં આવે છે. તેમને દસ હાથ છે. એક હાથમાં એક ભાલો છે તે

૧. મૂરકૃત ‘મૂળ સંસ્કૃત મન્યોના વચન,’ અ. ૪, પૃ. ૪૦૩-૬

૨. વિશ્વિક્તસકૃત ‘હિંદુપુરાણ,’ પૃ. ૨૮૬

તેઓ રાક્ષસને લોકે છે અને બીજા હાથ જુદાં જુદાં હથિયારોથી ભરેલા છે. તેમનો સિંહ તેમના ડાબા પગને ઝઢેલીને જોડે છે અને તે રાક્ષસ તેમના જમણા પગની નીચે છે.

સ્કન્દ પુરાણમાં 'દુર્ગ' રાક્ષસના વધતું વર્ણન આપેલું છે. 'દુર્ગ' શબ્દનો અર્થ 'પાસે જઈ શકાય નહિ એવો' થાય છે. એક પ્રસંગે એક ઋષિએ કાર્તિકેયને પૂછ્યું કે તમારાં માતાનું નામ દુર્ગા શા ઉપરથી પડ્યું છે ? તેમણે નીચે પ્રમાણે ઉત્તર આપ્યો:—'દુર્ગ' નામના એક રાક્ષસે ધ્રુવાને પ્રસન્ન કરવા ઘણા ભારે નિયમ અને તપ આદર્યાં. ધ્રુવાએ પ્રસન્ન થઈ આશીર્વાદ દીધો તેથી તે એવો તો બળવાન થયો કે તેણે ત્રણે લોક છુટ્યા, દેવોનો અધિકાર લઈ લીધો, અને તેમને સ્વર્ગમાંથી જંગલમાં વાસ કરવા મોકલ્યા. તેની આજ્ઞાને અધીન થઈ તેઓ આવતા અને તેને સન્માન આપતા. તેણે સર્વ ધાર્મિક ક્રિયાઓ નાબૂદ કરી. તેના ભયથી ધ્રુવાએ એક વેદનું પઠન કરવું છોડી દીધું, નદીઓએ પોતાનો પ્રવાહ બદલ્યો, અગ્નિમાંથી તેજ નષ્ટ થયું, અને ભયભીત થયલા તારાઓ હુપ્ત થયા.

આખરે દેવો શિવની મદદ ચાચવા ગયા. ઇન્દ્રે કહ્યું કે 'એ રાક્ષસે મને સ્વર્ગમાંથી કંઈ કંઈ સૂર્યે કહ્યું, 'એણે માફ રાખ્ય હરી લીધું છે,' આ પ્રમાણે, એક પછી એક, સર્વ દેવોએ પોતાનાં દુઃખની વાતો કહી સંભળાવી. શિવને તેમની દયા આવી, તેથી પાર્વતીને કહ્યું કે જાઓ, તમે એ રાક્ષસનો નાશ કરો. તેમણે એ સોંપેલું કામ ખુશીથી સ્વીકાર્યું, દેવોનો ભય શાન્ત કર્યો, અને પ્રથમ, એક ઘણી કાન્તિમતી સ્ત્રી કાલરાત્રીને (કાળી રાતને) મોકલી દુર્ગને આજ્ઞા કરી કે અગાઉ જેમ હતું તેમ સર્વ વ્યવસ્થિત કરી દે. તેણે અતિશય આવેશમાં આવી તે સ્ત્રીને પકડવા યોદ્ધાઓ મોકલ્યા; પરંતુ તે સર્વ યોદ્ધાને તે દેવીએ પોતાના શ્વાસથી બાળીને ભસ્મ કરીધા. પછી દુર્ગે ૩૦,૦૦૦ રાક્ષસો મોકલ્યા. તેઓ આકાર અને કદમાં એવા તો

રાક્ષસી હતા કે તેમણે આખી પૃથ્વી ભરી દીધી. આ રાક્ષસોને જોઈને કાલરાત્રી નાસીને પાર્વતી પાસે ગઈ અને તેની પાછળ તે રાક્ષસો દોડ્યા. પછી દુર્ગ ૧૦ કરોડ રથ, ૧૨ કરોડ હાથી, ૧ કરોડ પાણી-દાર ઘોડા, અને અસંખ્ય ઘોડેસવારો સાથે પાર્વતી સાથે યુદ્ધ કરવા વિનંત્યાચળ ગયો. રાક્ષસ પાસે આવ્યો કે તરતજ પાર્વતીએ ૧,૦૦૦ હાથ ધારણ કર્યા અને જુદી જુદી જાતના ગણોનો મોટો સમૂહ પોતાની મદદે જીલો કર્યો (જે ગણ એટલો બધો મોટો હતો કે પુરાણોમાં તેનું વર્ણન કરવામાં અર્ધું પાનું રોકાયું છે); પોતાના બધા હાથ હથિયારથી ભર્યા અને તે રાક્ષસની વાટ જોતી વિનંત્ય પર્વત પર બેઠી. રાક્ષસોનાં ટોળાંએ તેના પર તોફાનમાં વરસાદની ઝડીની પેઠે બાણની વૃષ્ટિ કરીધી. તેમણે વૃક્ષો અને પર્વતો પણ ઉખેડી કાઢ્યા અને તે દેવી પર ફેંક્યા; પરંતુ તેણે એક એવું અત્ત્ર માર્યું કે તેથી દુર્ગનાં ઘણાં હથિયારોનો નાશ થયો. તેના બદલામાં તે રાક્ષસે એક બળતું અત્ત્ર તેના પર ફેંક્યું, પરંતુ દેવીએ તે ચુકવી દીધું. ખીચું અત્ત્ર ફેંક્યું, તેની સામા દેવીએ સો બાણ નાખી તેનો નાશ કર્યો. પછી તેમણે તાકીને પાર્વતીની છાતીમાં એક બાણ માર્યું; પરંતુ તેથી પણ તેણે પોતાનો બચાવ કર્યો. આખરે પાર્વતીએ દુર્ગને પકડ્યો અને પોતાનો જમણો પગ તેની છાતી ઉપર મૂક્યો.....તેમણે તેના શરીરમાં ત્રિગુણ લોકયુ.....'હજાર હાથે તેને પકડ્યો, હવામાં લઈ ગયાં, ને ત્યાંથી ભયાનક બળે જમીન પર ફેંક્યો. પણ આથી તે મુઓ નહિ; તેથી તેમણે તેની છાતીમાં બાણ લોકયુ, એટલે તેના મોંમાંથી રુધિરની ધારા વહેવા લાગી અને તે મરણ પામ્યો. દેવો પ્રસન્ન થયા, પોતપોતાનો ગયલો વૈભવ પાછો મેળવ્યો, અને પોતાના છૂટકારા માટે સંતોષના ચિહ્ન તરીકે તેમને દુર્ગાદેવી નામ આપ્યું.”

દુર્ગાપૂજા નામનો મોટો ઉત્સવ આખા ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં આ દેવીના સન્માનાર્થે દરેક વરસ ઉજવવામાં આવે છે. સર્વ હિંદુ ઉત્સવોમાં આ વિશેષ લોકપ્રિય છે અને વરસનો મોટામાં મોટો

તાહેવારનો દિવસ ગણાય છે. ત્રણ દિવસ સુધી બધું કામકાજ બંધ રાખવામાં આવે છે અને એ ઉત્સવમાં ભાગ લેવા લોકો દ્વરથી પોતાને ઘેર આવે છે. દેવીને પાડા અને બકરાનો હોમ કરવામાં આવે છે અને આ પ્રસંગે શ્રીમન્તો અતિશય દ્રવ્ય ખર્ચે છે. આદ્યજોતું પૂજન કરી તેમને મિષ્ટાન્ન જમાડવામાં આવે છે. નૃત્ય કરનારી કન્યાઓ, કીમતી પોશાક સજ્જને, રત્નનાં આભૂષણ પહેરીને, દેવીની આગળ ગાય છે અને નૃત્ય કરે છે. ગીતો ઘણાં અનીતિથી ભરેલાં હોય છે અને નૃત્ય એથી પણ વિશેષ નિર્ભયાંક છે. એક અંગ્રેજ પ્રેક્ષક કહે છે કે “આખો દેખાવ જોઈને મારા મનમાં અતિશય કમકમાટ છૂટે એવી લાગણી થઈ. ગાનારીઓનો પોશાક, તેમની અનીતિભરેલી ચેષ્ટા-ગાયનોતું તિરસ્કારવા લાયક સ્વરૂપ, પડમોનો ભયંકર અવાજ, મોડી રાત અને અધારાવાળું સ્થળ, તેનીજ સાથે મારા મનમાં એક એક એવો વિચાર આવ્યો કે હું એક મૂર્તિપૂજકોના મંદિરમાં જિલ્લો છું અને જુદિમાન અને અમર પ્રાણીઓતું આ મોટું ટોળું પોતે એક મોટું પુણ્ય કરે છે એમ માને છે, પરંતુ પૂજને નામે તે સ્વર્ગના દેવની સામા મોટામાં મોટો, ઘોર અપરાધ કરે છે—આ બધાથી મારા મનમાં જે વિચારો અને લાગણી ઉત્પન્ન થયાં તે કદી પણ જુસાવાનાં નથી.”

આ ઉત્સવ પંદર દિવસ પહોંચે છે. પહેલી ચાર રાત દેવીને બૂપણુ સજ્જવવામાં જાય છે; પાંચમી તેને માટે વસ્ત્ર તૈયાર કરવામાં જાય છે, છઠ્ઠીએ તેને જગ્યાડવામાં આવે છે; સાતમીએ શિવતું પવિત્ર વૃક્ષ ખિલ્વ જેમાં સુખ્ય છે એવાં નવ વૃક્ષ અને છાડોનાં પાંદડાંના સ્થેલા મંડપમાં દેવીને બેસાડે છે, સાતમો, આઠમો, અને નવમો દિવસ સુખ્ય દિવસ છે; એમાંને છેલ્લે દહાડે એમના માનને અર્થે હોમવા કાઢેલા પશુઓનો વધ કરવોજ જોઈએ. કાલિકા-પુરાણમાં એવી આજ્ઞા આપી છે કે “પહોળી તરવાર કે તીક્ષ્ણ કુર્ડોરાના એક ઝટકાર્યા યજ્ઞનાં પશુઓનો નાશ કરવો.” બીજે દિવસે દેવીનું માનપૂર્વક વિસર્જન કરવામાં આવે છે અને તેની મૂર્તિને

મંદિરમાં પાછી મૂકવામાં આવે છે. પંદરમે દિવસે, એટલે પૂર્ણિમાને દિવસે, તેના લક્ષ્મી આખી રાત આનન્દ અને મોજશોખમાં ગાળે છે. એ રાત્રે જેમનું હુલોમ્ય હોય તેજ બિંદે છે; કારણ કે એજ રાતે તે રાક્ષસ દેવીની સામા મોટું લશ્કર લઈ ગયો હતો અને એજ રાતે લક્ષ્મી દેવીએ પૃથ્વી પર ઊતરી જે સર્વ બગરણ કરે તેને દ્રવ્ય આપવાનું વચન આપ્યું હતું.

૪. કાલી

હે કાલિ ! તણુ નેત્રવાળી ભયંકર સ્વરૂપવાળી માતા, જેના ગળાની આસપાસ માણસની ખોપરીઓની માળા લટકે છે, તને નમસ્કાર. આ રુધિરથી તને નમસ્કાર.

કાલીની પૂજામાં વપરાતો મન્ત્ર

શિવની સ્ત્રીનાં ' નિર્દય ' સ્વરૂપમાં, રુધિરની ભયંકર દેવી કાલીનું સ્વરૂપ કૂરતાની પરમ સીમાએ પહોંચે છે. ગમે તેવી દ્વિપિત અને પશુતુલ્ય થયલી પણ મનુષ્યની કલ્પના આ દેવીની કલ્પનાના ભયાનક સ્વરૂપની બરોબરી કરી શકતી નથી. તન્ત્રો આપણને નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

“ મનુષ્યે કાલીની પૂજા મધ અને બલિદાનથી કરવી. એ દેવીનું મુખ ભયાનક, પહોળું છે, મધપાનમાં મસ્ત થયલા પુરુષ જેવાં રક્ત નેત્ર છે, અને હોળ્યા વગરના વાળ છે. તેને ચાર હાથ છે અને જે રાક્ષસોનો તે દેવીએ સંહાર કર્યો છે અને જેનું રક્ત તેણે પીધું છે તેના મસ્તકોની લબ્ધ માળા પહેરી છે. કમળ જેવા નાન્યુક હાથમાં તે તરવાર પકડે છે. તે ભયરહિત છે અને આશીર્વાદ દે છે. તે મોટાં વાદળાં જેવી કાળી છે. તેના કંઠ લોહીથી રંગેલો છે. જે શખરૂપી તેણે કાને લોળીઆં પહેર્યો છે. તેના હાથમાં જે શળ છે. તેના હસ્ત ભયાનક છે અને વદન હસતું છે, તેના બાહુ ભય ને પૂન્યબુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરે છે. તે રમશાનમાં રહે છે અને પોતાના સ્વામી શિવની છાતી પર બેસેલી છે. ”

રાક્ષસ પર વિજય મેળવ્યા પછી તેણે નૃત્ય કરવા માંડ્યું. જ્યાં-
સુધી પૃથ્વી ધ્રુવ અને તેના કકડા થવા લાગ્યા, ત્યાંસુધી તેણે નૃત્ય
કર્યું. દેવોની પ્રાર્થનાથી શિવે તેને પાંચ રહેવા કહ્યું; પરંતુ આવેશને
લીધે તે પર તેનું ધ્યાન ગયું નહિ. પછી તેના પગ આગળ શબ્દ
પડ્યાં હતાં તેમાં શિવ સૂતા. જ્યાંસુધી પોતાના પગ આગળ પડેલા
શિવને તેણે જોયા નહિ ત્યાંસુધી તેણે પોતાનું ઉન્મત્ત નૃત્ય કરવામાં
વિલાસ લોગવ્યા કર્યો. સ્વામી પર નજર પડી ત્યારે તેણે ભયમાં
જીભ બહાર કાઢી અને નૃત્ય કરતી બંધ થઈ.

પ્રાચીન સમયમાં કાલીને મનુષ્યનો લોગ આપવામાં આવતો
હતો એમાં બીલકુલ શક નથી. કાલિઘાટના મોટા મંદિરમાં—કલકત્તા-
માં (એ શહેરનું નામ કાલી ઉપરથીજ પડ્યું છે) હિંદુધર્મના
મુખ્ય મંદિરમાં મુખ્ય રંગમંડપની જમણી ને ડાબી બાજુએ
જે પથર છે, તે ઘેટાં ને બકરાંના લોહીથી લાલ છે; પરંતુ
બ્રિટિશ સરકારે અટકાવ કર્યો તે પહેલાં મનુષ્યના રુધિરનું તેને
ખલિદાન આપવામાં આવતું હતું. મધ્ય અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનના
પ્રદેશમાં અસલના વખતમાં નિરપરાધી મુસાફરને ઠગનાં અસંખ્ય
ટોળાં ઘણી વાર માર્ગમાં ઘેરી લેતાં અને ગળે ફાંસો નાખી દાટી દેતાં.
આખા દેશમાં તેઓ ત્રાસરૂપ હતા અને ત્રાહિ ત્રાહિ પોકારવતાં.
એ ઠગનું હવે નિર્મૂલન કરવામાં આવ્યું છે.^૧ એમની રક્ષક દેવી
કાલી છે, કાલિકાપુરાણમાં^૨ મનુષ્યનો લોગ આપવાનો બોધ ઘણાજ
સ્પષ્ટ શબ્દમાં આપ્યો છે.—

૧ ઇ. સ. ૧૮૨૯ અને તેની પછીના વર્ષમાં ગર્મર-જનરલ સર
વિવિઅમ બેટિકના હુકમ નીચે કામ કરનાર સરદાર સ્લીમન અને તેના
હાથ નીચેના માણસના પ્રયાસથી એ દુષ્ટ રિવાજ નાબૂદ કરવામાં આવ્યો
છે. એ અનિષ્ટ રિવાજ એટલો બધો પ્રસારી હતો કે તેને દાબી દેવા સાર
એક ખસ ખાતુ બિલુ દરુ પડ્યું હતું.

૨ મૂંદ્રત ‘હિંદુપુણ્ય,’ પૃ ૧૪૪

“ હરણુ અને ગેંડીનું માંસ મારી પ્રિય (કાલી) ને પાંચસે વર્ષ આનન્દ આપે છે. શાસ્ત્રમાં કહેલા વિધિ પ્રમાણે કરેલા મનુષ્યના બલિદાનથી તે હજાર વર્ષ આનન્દ પામે છે; અને ત્રણ માણસનાં બલિદાનથી એક લાખ વર્ષ આનન્દ પામે છે....પવિત્ર મન્ત્રથી પવિત્ર કરેલા લોહીનું બલિદાન અમૃત જેવું છે. માથું અને માંસ પણ ઘણું આનન્દ આપે છે. યજ્ઞ કરનારે કાલી શબ્દ બે વાર કહેવો અને એમ કહેવું કે “ દેવિ ! હે ગર્જનાની દેવિ ! તને નમસ્કાર હે લોહકંડવાળી દેવિ ! તને નમસ્કાર. ’ પછી તેણે હાથમાં કુહાડો લેવો અને ફરી કાલરાત્રી પુરાણના શબ્દો પ્રમાણે નીચે પ્રમાણે દેવીનું આવાહન કરવું. યજ્ઞમાને કહેવું કે “ હ્રીં, કાલિ ! કાલિ ! હે ભયંકર દન્તવાળી કાલિ ! બધા દેવી પુરુષોને ખા, કાપી નાખ, નાશ કર; આ કુહાડા વડે કાપ. બાંધ, બાંધ, પકડ, પકડ; લોહી પી. ઐ, હ્રીં, કલી, નિર્ભય કર, કાલીને નમસ્કાર. ”

“ રાજાઓ, પ્રધાનો, મંત્રીઓ, અને મઘના વેચનારાઓ ઉદય અને દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરવા મનુષ્યનાં બલિદાન આપેા. એ પ્રસંગોએ આ મન્ત્ર વાપરવો:—” હે ત્રિનેત્રવાળી દેવિ ! અતિભયાનક દર્શનવાળી દેવિ ! જેના કંઠની આસપાસ માણસની ઝોપરીની માળા લટકે છે, જે રાક્ષસોની નાશ કરનારી છે, જેણે કુહાડો અને ભાલો એ હથિયાર રાખ્યાં છે ! આ લોહીથી તને નમસ્કાર. ”

કોઈ યજ્ઞમાન શત્રુને બદલે બકરો કે યાગ્ય પ્રતિનિધિ તરીકે મૂકે અને બધી વિધિમાં તે યજ્ઞને શત્રુનું નામ આપે તો તે આ પ્રમાણે પ્રતિનિધિથી શત્રુનો વધ કરી શકે. એવે પ્રસંગે યજ્ઞમાન નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

“ હે ભયંકર સ્વરૂપવાળી દેવિ ! કૃત્તાણાને, મારા શત્રુને ખાઈ ના, તેનું લક્ષ કર. અગ્નિદેવની પત્નિ ! અગ્નિને નમસ્કાર ! આજ શત્રુએ મને નુકસાન કર્યું છે. એ શત્રુએ આ પ્રાણીનું રૂપ પારણ કર્યું છે. હે કાલિ ! એનો નાશ કર. ”

સુંદર કંઠમાં કાઢાય વિશે સર જે. માલકમે નીચે પ્રમાણે
 કનુ છે: આ સ્ત્રીનાં દરેક વર્ષે સજિને (કાલીને) એક તરણ
 પાત્રવું છે. આ પાત્રવું લયકર રિવાજ છે. શક્તિ મનુષ્યના
 દેહમાં વૃદ્ધિ દેવ છે એમ ધારવામાં આવે છે. તેની મૂર્તિ અગ્નિ
 જેવી દેવતાની આંખવાળી કરવામાં આવે છે અને તેને રક્ત પુષ્પોથી
 દંડે દેવતાં આવે છે. તેના લક્ષ્મી દશેરાના ઉત્સવના પ્રથમ નવ દિવસ
 તેને દર્શન કરે છે અને દસમા દિવસની સાંજે એક મોટા મિષ્ટાન્ન-
 ને ઉત્સવ કરવામાં આવે છે, તેમાં આખા કુટુંબને યાજ્ઞાવવામાં
 આવે છે. એનો લોભ આપવાનો હોય છે તેના લોભનમાં કેદી વસાણું
 આપવામાં આવે છે. આ ચાલુસ ઘણી વાર એક અપરિચિત પુરુષ
 હોય છે. તેની તરફ ધરધણી કેટલાક મહીના સુધી ઘણા પ્રેમ અને
 આચાર્યવ્રુદ્ધિ વર્તે છે. કેટલીક વખત તેનો વહેમ ફર કરવા તેને
 પોતાની છોકરી કુલાં પરણાવે છે. ઝેરી અને કેદી ચીજની તેના પર
 અસર થવા માટે છે કે તરતજ ધરધણી તે અર્પણ કરેલા લોભને,
 એકલો મંદિરમાં લઈ જાય છે, તેની ખાસે ત્રણ વાર મૂર્તિની પ્રદક્ષિણા
 કરાવે છે, અને જો તે તેને લાંબો યર્ષ હંડવત્ પ્રણામ કરે છે કે તે
 તકનો લાલ લઈ ધરધણી તેવું ગણું કાપી નાખે છે. ઘણી સંભાળથી
 તે લોહીને એક નાના ખાણમાં ભેળું કરે છે. પ્રથમ એ લોહી તે
 દેવીને હોડે અરકાડે છે અને પછી તેના શરીર પર છાંટે છે, અને
 શબને માટે દેવીની મૂર્તિના પગ આગળ ખાડો ખોદાય છે એટલે તેને
 તેમાં કાળજીથી દાટી દે છે કે કોઈને ખબર ન પડે. આ ધર્મ રહ્યા
 પછી તે કસડો આદાણુ પોતાને ઘેર પાછો જાય છે અને સગી આનન્દ
 અને મોજશોખમાં ગાળે છે; કેમકે તેને ખાતરી થઈ છે કે આ લોહી-
 તરણ-ધાતક કુલ્યથી મેં દેવીનો ધાર વર્ષ પર્વન્ત પ્રસાદ મેળવ્યો છે.^૧

કાલી કે દુર્ગા દેવીના મંદિરમાં હાલ પણ અચિત્ છૂપી રીતે

૧. માધ્યમકૃત 'ઉત્તર હિંદુસ્તાનને લગતી નોંધ અને પ્રશ્ન.' ૧.

“ હરણ અને ગેંડીનું માંસ મારી પ્રિય (કાલી) ને પાંચસે વર્ષ આનન્દ આપે છે. શાસ્ત્રમાં કહેલા વિધિ પ્રમાણે કરેલા મનુષ્યનાં બલિદાનથી તે હજાર વર્ષ આનન્દ પામે છે; અને ત્રણ માણસનાં બલિદાનથી એક લાખ વર્ષ આનન્દ પામે છે....પવિત્ર મન્ત્રથી પવિત્ર કરેલા લોહીનું બલિદાન અમૃત જેવું છે. માથું અને માંસ પણ ઘણા આનન્દ આપે છે. યજ્ઞ કરનારે કાલી શબ્દ બે વાર કહેવો અને એમ કહેવું કે “ દેવિ ! હે ગર્જનાની દેવિ ! તને નમસ્કાર, હે લોહદંડવાળી દેવિ ! તને નમસ્કાર. ’ પછી તેણે હાથમાં કુહાડો લેવો અને ફરી કાલરાત્રી પુરાણના શબ્દો પ્રમાણે નીચે પ્રમાણે દેવીનું આવાહન કરવું. યજ્ઞમાને કહેવું કે “ હ્રીં, કાલિ ! કાલિ ! હે ભયંકર દન્તવાળી કાલિ ! બધા દ્રેષી પુરુષોને ખા, કાપી નાખ, નાશ કર; આ કુહાડા વડે કાપ. બાંધ, બાંધ, પકડ, પકડ; લોહી પી. ઐં, હ્રીં, કલી, નિર્ભય કર, કાલીને નમસ્કાર. ”

“ રાજાઓ, પ્રધાનો, મન્ત્રીઓ, અને મધના વેચનારાઓ ઉદય અને દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરવા મનુષ્યનાં બલિદાન આપો. એ પ્રસંગોએ આ મન્ત્ર વાપરવો:- ‘ હે ત્રિનેત્રવાળી દેવિ ! અતિભયાનક દર્શનવાળી દેવિ ! જે ૧૧ કંઠની આસપાસ માણસની ઝોપરીની માળા લટકે છે, જે રાત્રીઓની નાશ કરનારી છે, જેણે કુહાડો અને બાલો એ હથિયાર શખ્યાં છે ! આ લોહીથી તને નમસ્કાર. ”

કોઈ યજ્ઞમાન શત્રુને બદલે બકરો કે પાંચ પ્રતિનિધિ તરીકે મૂકે અને બધી વિધિમાં તે યજ્ઞને શત્રુનું નામ આપે તો તે આ પ્રમાણે પ્રતિનિધિથી શત્રુનો વધ કરી શકે. એવે પ્રસંગે યજ્ઞમાન નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

“ હે ભયંકર સ્વરૂપવાળી દેવિ ! ફલાણુને, મારા શત્રુને આર્ધ-ભા, તેનું ભક્ષ કર. અગ્નિદેવની પત્નિ ! અગ્નિને નમસ્કાર ! આજ શત્રુએ મને નુકસાન કર્યું છે. એ શત્રુએ આ માણીનું રૂપ ધારણ કર્યું છે. હે કાલિ ! એનો નાશ કર. ”

સુખમાં કરાડા પ્રાદાણ વિષે સર જે. માલકમે નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે:-આ જ્ઞાતિમાં દરેક વર્ષે શક્તિને (કાલીને) એક તરુણ પ્રાદાણનો ભોગ આપવાનો ભયંકર રિવાજ છે. શક્તિ મનુષ્યના લોહીથી તૃપ્ત થાય છે એમ ધારવામાં આવે છે. તેની મૂર્તિ અગ્નિ જેવી લાલચોળ આંખવાળી કરવામાં આવે છે અને તેને રક્ત પુષ્પોથી ઢાંકી દેવામાં આવે છે. તેના ભક્તો દશેરાના ઉત્સવના પ્રથમ નવ દિવસ તેની પ્રાર્થના કરે છે અને દસમા દિવસની સાંજે એક મોટા મિષ્ટાન્નના ઉત્સવ કરવામાં આવે છે, તેમાં આખા કુટુંબને બાલાવવામાં આવે છે. જેનો ભોગ આપવાનો હોય છે તેના ભોજનમાં કેફી વસાણું નાખવામાં આવે છે. આ માણસ ઘણી વાર એક અપરિચિત પુરુષ હોય છે. તેની તરફ ધરધણી કેટલાક મહીના સુધી ઘણાજ પ્રેમ અને માયાળુપણાથી વર્તે છે. કેટલીક વખત તેના વહેમ દૂર કરવા તેને પોતાની છોકરી સુદ્ધાં પરણાવે છે. ઝેરી અને કેફી ચીજની તેના પર અસર થવા માટે છે કે તરતજ ધરધણી તે અપંચુ કરેલા ભોગને, એકલો મંદિરમાં લઈ જાય છે, તેની પાસે ત્રણ વાર મૂર્તિની પ્રદક્ષિણા કરાવે છે, અને જેવો તે તેને લાંબો થઈ ઠંડવત્ પ્રણામ કરે છે કે તે તકનો લાભ લઈ ધરધણી તેનું ગળું કાપી નાખે છે. ઘણી સંભાળથી તે લોહીને એક નાના ખાલામાં ભેળું કરે છે. પ્રથમ એ લોહી તે દેવીને હોડે અરકાડે છે અને પછી તેના શરીર પર છાંટે છે, અને શખને માટે દેવીની મૂર્તિના પગ આગળ ખાડો ખોદાય છે એટલે તેને તેમાં કાળજીથી દાટી દે છે કે કોઈને ખબર ન પડે. આ થઈ રહ્યા પછી તે કરાડો પ્રાદાણ પોતાને ઘેર પાછો જાય છે અને રાત્રી આનન્દ અને મોજશોખમાં ગાળે છે; કેમકે તેને ખાતરી થઈ છે કે આ લોહી-તરત્યા-ઘાતક કૃત્યથી મેં દેવીનો ખાર વર્ષ પર્યન્ત પ્રસાદ મેળવ્યો છે.^૧

કાલી કે દુર્ગા દેવીના મંદિરમાં હાલ પણ કનચિત્ છૂપી રીતે

૧. માધ્યમકૃત ' ઉત્તર હિંદુસ્તાનને લગતી નોંધ અને પ્રશ્ન, ' ૧.

લોગ અપાય છે એમ વહેમ ખાવાને કારણુ છે. નેચાળમાં. હાલમાં પણ સંખ્યાબંધ દાખલા છે. કાશીમાં હમણાંજ એક દાખલો બન્યો છે. નાગપુર પાસે ચંડ અને લંછમાં કાલીનાં મંદિર છે, ત્યાં હાલના જમાનાના લોકોને યાદ છે એટલા પાત્રેજા સમયમાં મનુષ્યનાં બલિદાન કરવામાં આવ્યાં છે. ^૧

૧. ધણા અગાની પ્રાચીન જમાનામાં મનુષ્યના ભોગ ધણા કારણથી આપવામાં આવતા અને તે ધણી રીતે અપાતા. સ્કેડીમન નીચેના દાખલા આપે છે.—

મધ્ય પ્રાન્તમાં સાગર નામનું સહેર એક ધણાજ સુંદર તળાવની ખે બાજુ પર આવ્યું છે. ઉત્તરની બાજુએ ખે અડદીઆ પત્થરની ટેકરીઓને જોડતી દિવાલથી એ તળાવ બનેલું છે. દન્તકથા એવી છે કે એ દિવાલ વણુજરાની ન્યાતનો એક ધનાઢ્ય વેપારીએ બાધી હતી. દિવાલ બાધાઈ રહી તોપણ તળાવની ભૂમિ સફીજ રહી. વણુજરાને રૂપન આવ્યુ કે કોઈ ગોરે કશું કે ન્યાસુધી તું તારી છોકરી—જે તે વખત એક કન્યા હતી—તેનો અને જે તરુણુ છોકરા સાથે વિવાહ થયો હતો તેનો એમ બંનેનો એ સ્થાનના રક્ષક દેવને ભોગ આપવાનું કબજા નહિ કરે ત્યાંસુધી તે તળાવ સૂકું રહેશે. તે પ્રમાણે તેણે તે ખીણુ જ્યાં તળાવ યવાતું હતું તેની વચ્ચે એક નાનું મંદિર બાધ્યુ, બંને છોકરાને અંદર મૂક્યા, અને તેનું બારણું ચણી દીધું. તેણે આમ ક્યું કે તરતજ આખી ખીણુ પાણીથી ભરપૂર થઈ ગઈ અને તે વૃદ્ધ વેપારી, ગોર, કડીઆ, અને પ્રેક્ષક મહામુશીબતે નાસી ગયા. તે સમયથી તે તળાવનું પાણી કદી ખૂટતું નથી; પણ વણુજરાની ન્યાતના કોઈએ પણ તેનું પાણી પીધેલું જાણવામાં નથી.”—સ્કેડીમન, અંક ૧૬૦, પૃ ૧૨૨

મહાદેવ, નામની અડદીઆ પત્થરની ટેકરીની દક્ષિણે નર્મદા આવેલી છે તેના દેખાવ તે ટેકરી પરથી જોઈ શકાય છે. તે દરિયાની સપાટીથી ૪,૦૦૦ થી ૫,૦૦૦ ફુટ ઊંચી છે. જાંચાગા ઊંચા એક ભાગમાં માતાની પ્રતિમા પરિપૂર્ણ કરવા થોડા તરુણુ પુરુષો પોતાનું બલિદાન આપે છે તે જોવા પ્રેક્ષકો એકઠા થાય છે, તેમના આનન્દને માટે અગાઉ મેજા બરાતો. કોઈ સ્ત્રીને છોકરા ન હોય તે જ સર્વ દેવો તેને સહાયતા કરશે એમ કાગે તે સર્વને બળિદાન આપે છે અને પોતાની કામના સફળ કરે તેને એથી

પણ વધારે બળિદાન કરવાનું વચન આપે છે. નાની પ્રતિજ્ઞાઓથી કંઈ સરતું નથી ત્યારે આખરે તે પોતાનો પહેરો બાળ પુત્ર યાય તો તેનો, નાશના દેવ મહાદેવને (શિવને) ભોગ આપવાની પ્રતિજ્ઞા લે છે. પુત્ર જન્મે છે તો બ્રહ્માંડથી તે પુખ્ત કબરનો યાય છે ત્યાંથી - પોતાની પ્રતિજ્ઞા તેનાથી છૂપી રાખે છે; અને પુખ્ત કબરે પહોંચે છે એટલે તેને તે પ્રતિજ્ઞા પરિપૂર્ણ કરવાનું કામ ગંભીરતાથી ચોખે છે. માતાની આરા પાળી એ તે પોતાની મુખ્ય ફરજ સમજે છે અને દેવને પોતે અર્પણ થયો છે એમ માને છે. પછી તે બિસ્ત્રુકનો પહેરવેશ પહેરે છે, હિંદુસ્તાનના શુદ્ધ શુદ્ધ ભાગમાં આવેલા આ દેવના પ્રસિદ્ધ મંદિરની યાત્રા કરે છે, અને મહાદેવની ટેકરીના વાર્ષિક મેળાને દિવસે ૪૦૦-૫૦૦ કુટુંબી કાગ્યાઈથી નીચેના ખડક પર આત્મપાત કરી તેની સાથે અક્ષળાઈ કકડે કકડા થઈ મરણ પામે છે. આ ક્રિયાને ભૂચુપાત (સીધી જોબી ટેકરી પરથી પડવું) કહે છે-૨૬લી-મૈત્ર, અ'ક ૧૨૦. ૫૦ ૧૨૫

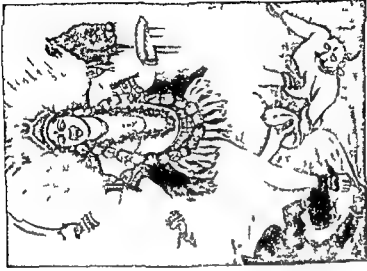
भारती (उमा) गिरनी स्त्री,

वर्ष २३३५

દુર્ગા શિવની સ્ત્રી (વિક્રમગ સ્વરૂપ)

આ દેવીને ગણેશના શબ્દ દુર્ગા સાથે લેડે છે એમ
દર્શાવી છે તે નામસૂત્રે મારે છે ત્યારે દેવતા તેને
તેમજ નમ આપે છે

કાલી, શિવની સ્ત્રી (વિકરણ સ્વરૂપ)

તે જાણતા હોવાની છે તે મનુષ્યની જોખરીની માળા
અને તેના કમરપટામાંથી મનુષ્યના હાથ લટકતા છે
તે છે તે પૈતાના સ્વામીના શરીર પર ઊભી રહી

મૃત્યુ કરે છે

પ્રકરણ ૧૩મું

શિવ અને પાર્વતીના પુત્રો

૧ માંગલિક ગણેશ

“મધ્ય મંડપમાં ગણેશ દેવ ચક્ર અને પાશ લઈને, જ્ઞાન અને સંપત્તિ આપવા, માંગલિક એકા છે અને આડી સૂંઢ પર માળા બઢાવે છે.”

‘આનોદ્વકૃત ‘એશિઆનો પ્રકાશ,’ પૃ ૫૬

‘ગણેશ’ એ શબ્દ ‘ગણ’ અને ‘ઈશ’ નો બનેલો છે અને તેનો અર્થ ‘ગણોનો ધણી’ એવો થાય છે. ગણો હલકા દેવ અને ભૂત અને મુખ્યત્વે કરીને શિવની સેવામાં રહેનારા તાબેદાર દેવ છે અને શિવે એમનું આધિપત્ય ગણેશને આપ્યું છે. ઉત્તરમાં તેઓ આ નામથી પ્રસિદ્ધ છે; પણ દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં તેમને પુલિયારના નામથી પૂજે છે. બધા હિંદુ દેવમાં એઓ સર્વથી વધારે પૂજાય છે, એમાં કંઈ શક નથી. તેમની વિચિત્ર, કઠંગી આકૃતિ અસંખ્ય હિંદુ મકાનોમાં બારણાની ઉપલી શાખ ઉપર માલમ પડે છે. આવા ખીહામણા દેવ આટલા બધા લોકપ્રિય થયા તે જોઈને અંગ્રેજ લોકોને પુષ્કળ આશ્ચર્ય લાગશે. એનો ખુલાસો ઘણું કરીને એવો છે કે ગણેશ જિંદગીમાં સફળતાની મૂર્તિ છે. તેમનો આકાર એક બાટો, ખાઈપીને પુષ્ટ થયેલો વાણીઓ (નાણાવટી કે પેસા ધીરનાર) પગ પર પગ ચઢાવીને અત્યંત આનંદમાં જકાત લેવાની જગ્યાએ એકા હોય તેના પરિવર્તન પામેલા આકારને સારી પેઠે મળતો આવે છે. ધરાઈ ગયેલી ઈચ્છા અને પ્રાઢ આત્મસંતોષના તેઓ પરમ આદર્શ-ભૂત છે. જિંદગીમાં સફળતા એનો અર્થ હિંદુઓના મત પ્રમાણે ખાવાપીવાનું મુખ, જે જોઈએ તે પુષ્કળ હોય તે, આખાઠી, અને ચહેન થાય છે. સિંદૂરના લેપવાળી, સદાસી, અને પુષ્ટ એવી

ગણેશની આકૃતિ આ વિચાર ગામડીઆના મનમાં આણે છે. બાપડા ગરીબ અને મહેનતુ ગામડીઆના મનમાં એ દેવ સફળ કાર્યની પરમ સીમા અને જીવનપર્યાન્તના ઉદ્યોગના ફળનું સ્વરૂપ છે.

ગણેશની કૃપા અને આશીર્વાદ ન યાચવામાં આવે એવા પ્રવ્રજ શોધી કાઢવા કઠણ છે. તે મુલાજ્ય, અને સર્વ સફળ નીવડેલા સાહસના દેવ છે અને દીર્ઘદર્શી, અને હહાપણુ અને સુકિતથી ભરપૂર છે. આજ કારણથી તેમની વિચિત્ર આકૃતિ હજારો હિંદુ ઘરમાં પેસવાના બારણા ઉપર માલમ પડે છે, તેમજ ઘણાખરા હિંદુ દુકાનદારોના કામકાજ ઉપર તેઓ અધ્યક્ષ તરીકે નજર રાખે છે. કોઈ પણ કાર્ય શરૂ કરતાં આરંભમાં તેમનું આવાહન થાય છે. તે ઘર બાંધે છે તો ગણેશની મૂર્તિને પ્રથમ તે સ્થળે બેસી કરી તેમની કૃપા યાચવામાં આવે છે. પેસા ધીરનારા હરશેજ સવારે પોતાના હિસાબની ચોપડીઓ ઉઘાડે તે પહેલાં કે મુસાફરો નવો પ્રવાસ શરૂ કરે તે પહેલાં તેઓ ગણેશની પ્રાર્થના કરી તેમની મહેરબાની અને મદદ યાચે છે. સાધારણ હિંદુ, મંદિરમાં પેસતાં પ્રથમ ગણેશની સ્નાન, પુષ્પ, અને નૈવેદ્યથી પૂજા કરી કૃપા યાચશે અને પછી પોતાના મુખ્ય ઇષ્ટ દેવની પૂજા કરશે.

અન્યકારો પુસ્તકો લખતા પહેલાં ખાસ ગણેશની સ્તુતિ કરે છે. આનું કારણ એ છે કે પુસ્તક રચવું એ ઘણું ભારે પ્રાંઠ કામ છે અને એમાં દેખી અને અદેખાં ભૂત ખાસ વિધન નાખે છે; આથી હરેક અન્ધના આરંભમાં શ્રીગણેશાય નમઃ—શ્રી ગણેશને નમસ્કાર, એવા શબ્દ હોય છે. પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ ‘એમસાગર’ના આરંભમાં નીચે પ્રમાણે શબ્દ છે:—

“ પવિત્ર ગણેશને નમસ્કાર ! વિદ્યધાતક, અતિપ્રખ્યાત, ગજપદન, પ્રકાશમાન, હે ઈશ ! એવું વરદાન આપો કે (આ પુસ્તકથી) પવિત્ર વાણી અને બુદ્ધિનો આનન્દ અતિશય વૃદ્ધિ પામે.”

આ હૃષ્ટપુષ્ટ દેવનો મુખ્ય દોષ અત્યાહાર હોય એમાં કંઈ આશ્ચર્ય છે ? પરીક્ષાને વખતે એની મદદ માગે છે ત્યારે વિદ્યાર્થીઓ એને મિઠાઈતું નૈવેદ્ય ધરાવવાનાં પ્રિય વચન કહે છે અને એ નૈવેદ્ય કેટલું બધું જોઈશે તે પણ કહે છે. કહે છે કે એક વખત શિવ ભારે સંકટમાં આવ્યા, કારણ કે એક દેવ એમનો નાશ કરવા મોટા યજ્ઞ કરતો હતો અને ભારે તપશ્ચર્યા ખાળતો હતો. તેમણે ગણેશની મદદ માગી; પણ તેમના કપટી શત્રુએ માર્ગમાં મિઠાઈનાખી ગણેશના આવવામાં વિલંબ કર્યો. ગણેશ રસ્તામાં એ મિઠાઈ લેતા લેતા ને ખાતા ખાતા ગયા તેથી એટલા બધા મોઝા થયા કે પછી તેની મદદતું પ્રયોજન રહ્યું નહિ.

આ બધું છતાં પણ ગણેશનું કુળ પ્રસિદ્ધ છે. તે શિવ અને પાર્વતીના મોટા પુત્ર છે એમ મનાય છે; પરંતુ પાર્વતીએ તેમને શરીરના પોપડામાંથી અથવા તો કેટલાક કહે છે તે પ્રમાણે શરીરના મેલમાંથી ઉત્પન્ન કર્યાં છે એમ કહેવાય છે. જન્મપ્રસંગે સર્વ દેવ તેમને વન્દન કરી ધન્યવાદ આપવા આવ્યા, તેમને તે ખાળકનું દર્શન કરવા દીધું. આ બધામા શનિ હતા તેમણે ચોતાની નજર નીચી પૃથ્વી પરજ સ્થિર રાખી, તે જોઈ બધાને આશ્ચર્ય લાગ્યું. સ્વાભાવિક રીતેજ આથી પાર્વતીને ઘણું ખોટું લાગ્યું અને તેમણે આમ કરવાનું કારણ માગ્યું. તેમણે કહ્યું કે મારે આજ સવારે મારી સ્ત્રી સાથે કશુંએ થયો છે. તેણે અનેક રીતે પ્રીતિ દર્શાવી મારું લક્ષ જોયું, પણ મેં તેને લેખવી નહિ. મેં કહ્યું કે મારું ધ્યાન વિષ્ણુ ઉપર એવું તો તલ્લીન થઈ ગયું હતું કે મારી નજર કોઈ પણ બીજી ચીજ પર જતીજ ન હતી. તે સાંભળી તેણે મારી નજર આજે જેના પર પડે તેને ગંભીરતાથી શાપ દીધો છે. પાર્વતીએ એ શાપને હસી કાઢ્યો અને શનિની પ્રાર્થના કરી કે તમે મારા પુત્રનું દર્શન કરો. તેમણે તે મુખ જોયું કે તરતજ તે ખાળકનું માથું તેના શરીરથી છૂટું પડી ગયું. માથા વગરનું ધડ હાથમાં લઈ પાર્વતીએ અત્યંત વિલાપ કર્યો અને

જમીન પર ઢળી પડ્યાં; પરંતુ વિષ્ણુ ગરુડ પર બેસી દોડતા દોડતા એક નદીકિનારે ગયા, ત્યાં તેમને એક હાથી ઉઘતો માલમ પડ્યો. તેમણે તેનું માથું કાપી નાખ્યું અને તે લઈને દોડતા દોડતા ગયા અને ગણેશના છૂટા પડેલા ધડ સાથે આ નવું માથું જોડી તેમને જીવતા કર્યાં. માથાના આવા ફેરફારથી પાર્વતીને શાન્તિ વળી નહિ, પરંતુ તેમનું મન વાળવા બ્રહ્માએ તેમને કહ્યું કે સર્વ દેવમાં ગણેશની પૂજા પહેલી થશે.^૧

તેમના હાથીના માથા વિષે એક ખાસ લક્ષમાં રાખવા જેવું છે. તેને એકજ આખો દાંત છે. એનું પણ કારણ આપેલું છે. “પરશુરામ શિવના પ્રિય શિષ્ય હતા તેઓ ગુરુને મળવા કૈલાસ ગયા. માંહેના ખડક લગણુ આવ્યા એટલે ગણેશે તેમને અંદરજતા અટકાવ્યા; કારણ કે શિવજી સૂતા હતા. પરશુરામે અંદર જવાની હું લીધી, તેથી ખંને વચ્ચે લડાઈ થઈ. આરંભમાં ગણેશની જીત થઈ, કેમકે તેમણે સૂંઠમાં પરશુરામને પકડીને એવા તો ફેરવ્યા કે તેથી તેઓ બેશુદ્ધ થઈ ગયા. ભાન આવ્યું એટલે પરશુરામે ગણેશને પોતાની ફરસી મારી. ગણેશે ઝાળખી કાઢ્યું કે આ તો મારા પિતાનું શસ્ત્ર છે (કેમકે શિવે પોતાના શિષ્યને તે આપ્યું હતું), તેથી અત્યંત વિનયથી તે શસ્ત્રનો પ્રહાર ખમવા પોતાનો એક દાંત ધર્યો, આથી તે દાંત એકદમ કપાઈ ગયો અને આથી તેમને માત્ર એક દાંત છે.”^૨

ગણેશને એમના લકતો કેવું માન આપે છે અને એમની કેવી રીતે પૂજા કરે છે તેને માટે નીચે ગણપતિ^૩ ઉપનિષદમાંથી ઉતારો આપ્યો છે તે નમુનારૂપ થઈ પડશે. એમના ઘણા સંસ્કૃતો બોયા

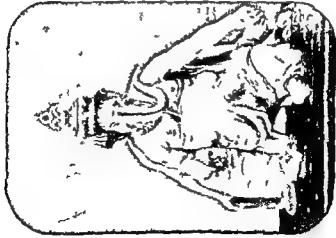
૧. બીજી ઘણી હિંદુઓની પૌરાણિક વાતોની પેઠે આ વાત અનેક રીતે ફેરફારથી કહેવામાં આવે છે.

૨. કેનેડિકૃત ‘હિંદુપુરાણ’ ૫૦ ૩૫૩

૩. ગણપતિ એ ગણેશનું બ્રાહ્મ-નામ છે.

ગણેશની મૂર્તિની પૂજા કરે છે.

ગણેશ

જમીન પર ઢળી પડ્યાં; પરંતુ વિધ્વુ ગરુડ પર બેસી ઢોડતા ઢોડતા એક નદીકિનારે ગયા, ત્યાં તેમને એક હાથી ઉઘતો માલમ પડ્યો. તેમણે તેનું માથું કાપી નાખ્યું અને તે લઈને ઢોડતા ઢોડતા ગયા અને ગણેશના છૂટા પડેલા ધડ સાથે આ નવું માથું જોડી તેમને જીવતા કર્યાં. માથાના આવા ફેરફારથી પાર્વતીને શાન્તિ વળી નહિ; પરંતુ તેમનું મન વાળવા બ્રહ્માએ તેમને કહ્યું કે સર્વ દેવમાં ગણેશની પૂજા પહેલી થશે.^૧

તેમના હાથીના માથા વિષે એક ખાસ લક્ષમાં રાખવા જેવું છે. તેને એકજ આખો ઢાંત છે. એનું પણ કારણ આપેલું છે. “પરશુરામ શિવના પ્રિય શિષ્ય હતા તેઓ ગુરુને મળવા કૈલાસ ગયા. માંહિના ખંડ લગણુ આવ્યા એટલે ગણેશે તેમને અંદરજતા અટકાવ્યા; કારણ કે શિવજી સૂતા હતા. પરશુરામે અંદર જવાની હઠ લીધી, તેથી ખંડે વચ્ચે લડાઈ થઈ. આરંભમાં ગણેશની જીત થઈ; કેમકે તેમણે સૂંઢમાં પરશુરામને પકડીને એવા તો ફેરવ્યા કે તેથી તેઓ બેશુદ્ધ થઈ ગયા. ભાન આવ્યું એટલે પરશુરામે ગણેશને પોતાની ફરસી મારી. ગણેશે ઝાળખી કાઢ્યું કે આ તો મારા પિતાનું શસ્ત્ર છે (કેમકે શિવે પોતાના શિષ્યને તે આપ્યું હતું), તેથી અત્યંત વિનયથી તે શસ્ત્રને પ્રહાર ખમવા પોતાનો એક ઢાંત ધર્યો, આથી તે ઢાંત એકદમ કપાઈ ગયો અને આથી તેમને માત્ર એક ઢાંત છે.”

ગણેશને એમના લકતો કેવું માન આપે છે અને એમની કેવી રીતે પૂજા કરે છે તેને માટે નીચે ગણપતિ^૩ ઉપનિષદમાંથી ઉતારો આપ્યો છે તે નમુનારૂપ થઈ પડશે. એમના ઘણા સફળો બોયા

૧. ખીજી ઘણી હિંદુઓની પૌરાણિક વાતોની પેઠે આ વાત અનેક રીતે ફેરફારથી કહેવામાં આવે છે.

૨. કેનેડિકૃત ‘હિંદુપુરાણ,’ ૫૦ ૩૫૩

૩. ગણપતિ એ ગણેશનું ખીજું નામ છે.

પછી કોઈ કેળવાયત્રી શિષ્ટ પ્રજા એમને આ પ્રમાણે કહે છે એમ કહ્યાના કરો:—

“ હે ગણેશ ! તું સ્તુતિપાત્ર છે. તું ફેળીતુંજ સત્યત્વ સ્વરૂપ છે. તું બેશક સર્જનહાર, સંરક્ષક, સંહારક, અને પરમેશ્વર છે, નિત્ય પરમાત્મા છે.....હે એકદન્ત ! (એક દાંત છે એવા) અમે તારું એશ્વર્ય સ્વીકારીએ છીએ અને તારા ગુણત્વ ધ્યાન ધરીએ છીએ. તેટલા માટે અમારી બુદ્ધિ પર પ્રકાશ મૂકો. જે તારા હિંચ સ્વરૂપત્વ હમેશા ધ્યાન ધરે છે અને એવું ધારે છે કે તેને એક દાંત છે, આર હાથ છે, ધ્વજા પર ઉંદર છે, રક્ત વર્ણ છે, મોઢું ઉદર છે ને તે પર રક્ત સુગંધી દ્રવ્યોનો લેપ કર્યો છે, તેને રક્ત વસ્ત્ર પહેરાવ્યાં છે, તે રક્ત પુષ્પના ઉપહારથી પૂજાય છે, અનુકરણથી પરિપૂર્ણ છે, આ સૃષ્ટિનું કારણ છે, અવિનાશ્ય છે, અજ છે, અને સૃષ્ટિનું કામ કરવાથી તેને કંઈ વિકાર થતો નથી—આમ જે ધારે છે તે ઉત્તમ યોગી—ધાર્મિક ભક્ત થાય છે. જે કોઈ આ મૂર્તિનું ધ્યાન કરશે તેને કદી પણ વિદ્વા હરકત કરશે નહિ, તે પાંચ મોટા પાપથી અને અર્વ નાનાં પાપથી મુક્ત થશે, અને સંપત્તિ, ઇચ્છિત વસ્તુ, મહાગુણ, અને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરશે. ”

ગણેશની ઉત્પત્તિ વિષે કુત્ક કહે છે કે “ એ દેવને અસલ વતનીઓના દેવમાંથી હિંદુઓએ લીધા છે એમાં કંઈ શક નથી. એમનું હાથીનું માથું અને ઉંદર વાહન છે તે એવું સૂચવે છે કે એમની પૂજા અસલના લોકોની પ્રાણીઓની પૂજાવાની ધર્મપદ્ધતિ-માંથી ઉત્પન્ન થઈ છે. ” હાથીનું માથું ડહાપણ અને દીર્ઘદર્શિત્વનું ચિહ્ન છે અને ઉંદર પર એસે છે તે વાહન ધૈર્યનો નમુનો છે. જીવન સફળ થવા અને શુભની જરૂર છે.

જેઓ માત્ર એમનેજ પૂજે છે તેમનો પંથ ગાણપત્ય કહેવાય છે; કેમકે એ દેવને પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં ગણપતિ કહે છે. પુના

આખરે દુનિયાને તારકાસુરના લયમાંથી મુક્ત કરવા શિવને સમજાવ્યા; અને કાર્તિકેય (સુબ્રહ્મણ્ય) ગંગાને કિનારે જન્મ્યા. એમ કહે છે કે છ પુત્રીઓ (છ તારાઓનું કૃત્તિકા નક્ષત્ર) ત્યાં નહાવા આવી હતી, તેમણે તે પુત્રને જોયો, અને દરેક તેના પર એટલી બધી મોહિત થઈ કે દરેકે તેને ધવડાવ્યો; આથી તેને છ માથાં થયાં.

બીજી કથા પ્રમાણે તે અગ્નિ અને સ્વાહાના (ભાગ ૪થો, પ્રકરણ ૧૧) સંગમથી થયેલો પુત્ર હતો. સ્વાહાએ અનુક્રમે દેવર્ષિઓની સ્ત્રીઓનું રૂપ ધારણ કર્યું; કેમકે તેમના રૂપથી અગ્નિદેવ મોહ પામ્યા હતા. વળી બીજી વાત એમ કહે છે કે શિવનાં નેત્રમાંથી તત્તડીઆ પડ્યા તે છ બાળક થયા અને પાર્વતી તેમને એવા મોહથી ભેટ્યાં કે માથાં જુદાં રહ્યાં તોપણ તેમનાં શરીર એક થયાં.

વખત જતાં કાર્તિકેય અને તારકાસુર વચ્ચે લડાઈ થઈ, તેમાં રાક્ષસનો નાશ થયો. એમની શક્તિનાં બીજાં ઘણાં વર્ણન છે. એક એવી કથા છે કે એક વખત તેઓ 'ચોતાનું' કામ કરવા જતા હતા એવામાં સુંદર અખસરાઓએ તેમને ગાયન અને નૃત્યથી ગમ્મત પમાડી પ્રવાસમાં વિલંબ કર્યો. આજ કારણથી અરેરે ! ઘણાં દક્ષિણનાં હિંદુ મંદિરોમાં જોડાયેલી કેટલીક નૃત્ય કરનારી કન્યાઓનો કાર્તિકેયની સાથે વિવાહ કરવાનો અને પરણાવવાનો રિવાજ છે.

આ દેવની એમના મોટા ભાઈ ગણેશ જેટલી પૂજા થતી નથી. દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં એમનો પંથ વધારે સામાન્ય રીતે ચાલે છે ત્યાં તેમની સેનાધિપતિ તરીકે પૂજા થતી અટકી છે, પણ તેઓ સુબ્રહ્મણ્યના નામથી પૂજાય છે. એ શબ્દનો અર્થ 'બ્રાહ્મણોના પરમ ભક્ત કે બ્રાહ્મણો તરફ ઘણા અનુકૂળ' એવો થાય છે. એમની સહાયતાથી જેમને ભૂતની પીડામાંથી છૂટવાની આશા હોય તેઓ અથવા તો જે સ્ત્રીઓ એમને પ્રસન્ન કરી પૂજાસૂરત પુત્રો મેળવવા ઇચ્છતી હોય તેવાંઓ એમનાં મંદિરમાં જાય છે.

૩. અયેનાર, એક રક્ષક દેવ

આ દેવ શિવ અને વિષ્ણુના પુત્ર છે. સ્કન્દપુરાણમાં (૪૮મો શ્લોક.) કહ્યું છે કે “ રક્ત આકાશના જેવો જેનો રંગ છે એવા પવિત્ર શિવને મોહિનીના સ્વરૂપમાં વિષ્ણુ સાથે સંબંધ થયો ત્યારે આપણને સંપત્તિ આપનાર દેવ, આ અયેનાર જન્મ્યા હતા. ” મોહિનીને અત્યુત્તમ સૌન્દર્યવાળી સ્ત્રી તરીકે દર્શાવવામાં આવે છે. બે દેવોનો સંગમ હરિહરની મૂર્તિથી દર્શાવાય છે; તેમાં અર્ધ ભાગ સ્ત્રીસ્વરૂપ છે અને બીજો અર્ધ ભાગ શિવ છે, તેમને માથે અર્ધો માથાનો યોશાક છે તેને જટાના આકારમાં વાળેલો છે અને તેના પર ચન્દ્રકળા સ્પર્શ પ્રકાશે છે.

“ ગણેશ અને સ્કન્દની પેઠે લોકપ્રિય દેવ અયેનાર (માત્ર દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં પૂજાય છે) દાનવગણના પતિ અને નાશક છે. એમનું કામ ખેડુતોનાં ક્ષેત્ર, પાક, અને ઘેરનું રક્ષણ કરવાનું છે; કેમકે એ દાનવો માણસના રોગ, આડના રોગ-સળો અને બીજી વિપત્તિઓ નાખવા હમેશાં પ્રસંગ જોયાંજ કરે છે. આ પ્રમાણે દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં ઘણાં ગામડાંની બહાર અને સામાન્ય રીતે ગામની પશ્ચિમે આડોની ઘટામાં અયેનારનાં દહેરાં જોવામાં આવે છે, તેની આસપાસ જંગલની માટીની કે માટી ને રેતી ભેગી કરેલી તેની યાતાવેલી, ઘોડા અને બીજાં જાનવરની આકૃતિ-કેટલીક માણસ જેવડી-જેના પર એ દેવ બેસીને ચોકી કરે છે એમ ધારવામાં આવે છે તે જોવામાં આવે છે. ગણેશ પાસે ખાસ કલ્યાણ ચાચવામાં આવે છે, તેમ તેમની પાસે ચાચવામાં આવતું નથી, એ તેમનું ખાસ લક્ષણ છે. તેઓ ઈલામાંથી રક્ષણ કરે છે અને તેમની પૂજા માત્ર દેવને પ્રસન્ન કરવાના હેતુથીજ થાય છે. તેમની આકૃતિ મનુષ્યની આકૃતિ જેવી છે, તેને સહેજ લાલ રંગેલી હોય છે અને ગમે તેમ, કળા-કૌશલ્ય વિના કોતરેલી હોય છે. તેઓ ઘોડા પર સવાર થાય છે અને તેમની સાથે તેમની બે પત્ની (પુરાણી અને પુદ્ગલા) હોય છે, ”

તેઓ સાધારણ રીતે તેમની દરેક બાબુએ જોસે છે અને રાત્રે દાનવોને હાંકી કાઢવામાં ઉત્સાહથી મદદ કરે છે. આજ કારણુને લીધે દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં કોઈ ગામડીઆને રાત્રે બહાર નીકળવું ગમતું નથી. અયેનાર અને તેમની પત્નીઓ ખેતરોની આસપાસ ફરી ચોકી કરતાં હોય તેમના માર્ગમાં તે આવી ચઢે તો તેઓ તેને ભૂત તરીકે સમજે અને ભારી નાખે.

“ મંદવાડમાંથી સાજા થયા પછી અથવા તો કંઈ આનન્દ પામવા જેવો સારો બનાવ બને ત્યારે ગામડાના લોકો નવા માટીના ઘોડા અયેનારના દહોરાની આસપાસ ઉપકારના ચિહ્ન તરીકે મૂકે છે. તેમને વળી કુકર, બકરા, ઘેટાં, મરઘા, વગેરેના લોહીનું, રાધેલા અન્નનું અને જલદ દાડનું બલિદાન આપવામાં આવે છે. કોગળીઉં કે બીજી કોઈ ભતની મરડીનો ઉપદ્રવ ફાટી નીકળે ત્યારે ગામના લોકો બમણું નૈવેદ્ય ધરાવે છે ”

અયેનાર એટલાં બધાં લક્ષણમાં ગામના નમુનાદાર નાના દેવ છે કે ખડું ભેતા એમનું વર્ણન નાના દેવના પ્રકરણમાં આવવું ભેઈતું હતું. પરંતુ એમના અનીતિવાળા પણ પ્રખ્યાત વંશને લીધે એમને વધારે જીવું સ્થાન યોગ્ય છે. તેટલા માટે એમના વર્ણનનો ભાગ પુસ્તકના આવતા ભાગની સાથે યોગ્ય રીતે સંધાયેલો છે.

અંક ૪ થો

છીતરતી યજ્ઞિના દેવો અને નાના દેવો

પ્રકરણો	પૃષ્ઠ
૧ પ્રાસ્તાવિક સંક્ષિપ્ત વર્ણન	૨૭૭
૨ પાચ ભાઈઓની (મહાભારતના અર્ધ દેવોની) વાત	૨૮૧
૩ યજ્ઞિ નદીઓની પૂજા	૨૯૨
૪ ગ્રાણીઓ અને યક્ષીઓની પૂજા	૩૦૧
૫ યજ્ઞિ વૃક્ષો અને યજ્ઞરોની પૂજા	૩૧૬
૬ મહામાતાઓની પૂજા	૩૩૨
૭ વીર પૂજા અને સાધુ પૂજા	૩૫૩
૮ પિતૃઓની પૂજા, પ્રેતોના આત્માઓને પ્રસન્ન કરવા તે	૩૭૦
૯ દેવપૂજા અને પિશાચ પૂજા	૩૮૭
૧૦ નવ ગ્રહોની પૂજા	૪૦૪
૧૧ દેવર્ષિઓ (મહર્ષિયુગ નક્ષત્રમંડળ)	
૧૨ જૈન દેવો	
ઉપસંહાર અને યજ્ઞિમાપ્તિ	

પ્રકરણ ૧૬

ઊત્તરતી પક્ષિના દેવો અને નાના દેવોના વિભાગનું
પ્રાસ્તાવિક સંક્ષિપ્ત વર્ણન

પક્ષપાતી, બહલાતા, કોધી, અને અન્યાયી દેવો, જેમના ધર્મ કોધ, વૈર, અને વિષયવાસના છે:—

એલેક્ઝાન્ડર પોપ

હિંદુપુરાણના મોટા દેવોની પૂજા અર્વાચીન સમયમાં બહુ અધમ સ્થિતિમાં આવી છે, એમાં કંઈ શક નથી. પૂર્વ સમયની દેવોની મોટી સંખ્યામાંથી હાલના હિંદુઓ મુખ્યત્વે છ દેવોનીજ પૂજા કરે છે—શિવ અને તેમનાં પ્રતિરૂપ સ્ત્રીઓ, વિષ્ણુ અને તેના અવતાર, ગણેશ, અને સૂર્યદેવ. આખા હિંદુસ્તાનમાં બ્રહ્માના બેથી વધારે મંદિર ભાગ્યેજ જોવામાં આવે છે, ધન્વ હવાના નાના દેવ યદ્ય ગયા છે અને તેને વિષે લોકોને સ્પષ્ટ વિચાર નથી, અને અગ્નિપૂજા પ્રાચીણના અગ્નિહોમમાંજ જોવામાં આવે છે. ખીજા ઘણા દેવ અગાઉ પ્રસિદ્ધ અને બળવાન હતા તેમને હવે લોકો ભૂલી ગયા છે, માત્ર વિદ્વાન પુરોહિત અને પડિત તેમને સંભારતા હશે.

સામાન્ય રીતે, હિંદુધર્મના મોટા દેવ વધારે સમૃદ્ધ અને ઊંચા વર્ગના લોકોની માલીકી અને પૂજાનાં પાત્ર છે અને સાધારણ ગામડીઆને તેઓ નામ માત્ર સૂચવે છે. ખરી વાત છે કે કોઈ કોઈ વખત ગ્રામવાસી લોક તેમનાં મંદિરમાં નમત્ત કરવા જાય છે. તેઓ તે મૂર્તિ ઉપર સ્નાનાર્થે પાણી રેડશે અને તેની ઉપર કે પાસે યુધ્ધ ચઢાવશે, પરંતુ તેમની યરમ ભક્તિ અને અધીનતા તથા પૂજ્યભાવ તો ઊત્તરતી પક્ષિના દેવ અને નાના દેવ પ્રતિ છે. એવા દેવની મૂર્તિ દેશમાં હજારો વિખરાતી જોવામાં આવે છે.

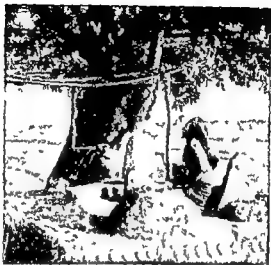
કૂંક^૧ કહે છે કે “આમવાસીઓની નજરમાં મોટા દેવ કરતાં આ વર્ગના નાના દેવ ઘણી વાર માત્ર સ્થાનિક પ્રખ્યાતિના જ હોય છે તેવા-વધારે હિતકારક છે. તેઓની યોગ્ય પ્રાર્થના કરી હોય તો તેઓ ખોવાઈ ગયતું પીવાતું વાસણ મેળવવામાં તેમને મદદ કરે છે, માદાં છોકરાંને સાંભળ કરે છે, અથવા તો તમારા પાડોશીની ગાયને રોગિષ્ઠ કરે છે, મોટા શિવ કે વિષ્ણુ આવું ભાગ્યેજ કરી શકે છે.”

ખરેખર, દેવનું આ સ્વરૂપ આરંભક સ્થિતિનું અને અપૂર્ણ છે. પીપળાના ઝાડ પર બેસતો લાલ વાવટો, તેની નીચે ખડખડા પથરોના ઢગલો, અથવા તો સૂંઠ ઉપર લાલ લપરડેલો ડાઘો, એ તેમનું સામાન્ય મંદિર ને દેવ છે. અહિં દેવ રહે છે તે રોગ-કોગળીઈ કે શીતળા-ઉત્પન્ન કરે છે ને મટાડે છે, એક સ્થાનિક માતા રહે છે, તે કૂરતા માટે પ્રખ્યાતિ પામ્યાં છે, કે ગામડાના રક્ષક દેવ રહે છે, તે ઠોર કે પાકતું રક્ષણ કરે છે; અથવા તો દેવરૂપ મનાતો વીર પુરુષ કે સાધુ પુરુષ રહે છે.

હિંદુ ધર્મ અફળુત પ્રકારે અન્ય વિચારને અનુકૂળ કરી સ્વીકારી લેનારો છે. ગામડાંના લોકો જ્ઞાતિના નિયમ પાળે અને બ્રાહ્મણ ધર્મશુરોઓની આજ્ઞા માને તો તેમના નાના દેવને સ્વીકારી લઈ માન આપવા હિંદુ ધર્મ તૈયારજ છે. દાનવપૂજા, વૃક્ષ, પથર, ઇત્યાદિ પદાર્થની પૂજા, અને માત્ર સ્થાનિક મતની પૂજાને માટે હિંદુ ધર્મનાં દ્વાર ઉઘાડાં છે. ઉપલા વર્ગના લોક હિંદુ પુરાણના મોટા દેવની પૂજા કરે છે ત્યારે તેની વિરુદ્ધ સામાન્ય વર્ગના લોક ઉપલા દેવને પૂજે છે.^૨ આવા કેટલાક નાના દેવ એવા તો લોકપ્રિય

૧. ડબ્લ્યુ કૂકટ ‘ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં લોકપ્રિય ધર્મ અને લોક-ગીત, ’ ૨, ૫૦ ૩૬

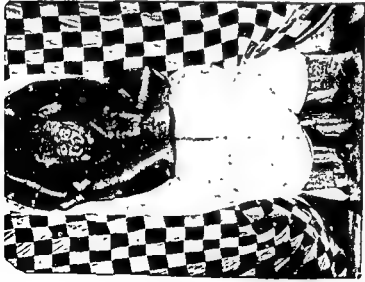
૨. “ આમવાસી કે અરણ્યવાસી પોતાના વૃક્ષ, પથર, ઇત્યાદિ દેવ, સ્થાનિક વીર પુરુષ કે સાધુ, ઇચ્છામા આવે ત્યારે વસ્તુ રૂપ ધારણ કરનારા દેવને ને જૂતને સુદર પોશાક પહેરાવી, ચિરસ્થાપિત દેવમથી

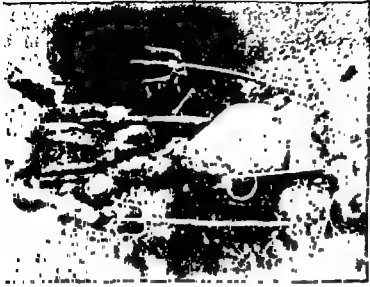
ગામડાનું દહેરૂ અને તેનો માલીક.
(નિંમ અને શિયનો પોલીઓ તેમજ સ્થાનિક દેવો પર લક્ષ્ય આપેલો)
મેશર્સ હેંડલ અને સન, બખવપુર, મધ્યપ્રાંત

કાશીનો જ્ઞાક દેવ.
મેશર્સ એસેટ બધર્મ, કાશી

ગામડાનો દેસા.

ગામડાના નાના દેવનું મંદિર.

આ કંઠાકોરાસ્ય વરુની આકૃતિ બેરવને દર્શાવે છે.
(ભાગ ૪ થી પ્રક. ૭ મું જુએ) તેની આગળ મુખ્ય બાહ્યાણ

યથા છે કે તેમને પુરાણના ઊત્તરવી પંડિતના દેવોમાં સ્થાન આપવું જ પડે છે.

કુદરતની પૂજા પણ બહુ વિસ્તારમાં ફેલાયેલી છે. પર્વત, જંગલ, નદી, વહેણો, સૂર્ય, પૃથ્વી માતા, અને પવિત્ર વૃક્ષ, એ બધાંની પૂજા થાય છે. ગ્રાણીઓ પણ પૂજાના વિના રહેતાં નથી. ગાય અને વાનરની ખાસ પૂજા કરવામાં આવે છે. દક્ષિણમાં અયેનાર અને ઉત્તર અને દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં વાનર દેવ હનુમાન રક્ષક દેવ તરીકે

નીકલેલા નાના દેવ તરીકે માને છે, તેમને તેમ કરવા નહિ દેશો તે બ્રાહ્મણોના ઊંચા અને પરાક્રમી દેવો તેમને કદી ઉન્નતિમાં લાવશે નહિ. રજપુતાનાના એક ભાગમાં મીનસ નામની અક્ષલી ભત કુદરતની પૂજા કરતી. તેની દષ્ટિ મુસલમાની ધર્મ તરફ થઈ ત્યારે તેણે કુદરતને આદમ પિતા નામના સાધુ પુરુષના બદલી નાખ્યું અને તેણી ચીતે માનીને તેની પૂજા કરી. ફરી બ્રાહ્મણોના તેઓ માનીતા યથા ત્યારે તે કુદરત વિષયના વરાહરૂપ પ્રસિદ્ધ અવતારરૂપ બની ગયું. " લાવકૃત 'એશિયાનો અભ્યાસ,' ભાગ ૧લો, પૃ. ૫૦

૧. નાના દેવો—એરિસિના એડ ભતના લોકોના સ્થાનિક દેવ વિષે મેક્ક્સર્સન કહે છે—તેઓ પૃથ્વીના દરેક ભાગના રક્ષક દેવ છે. તેઓ કુદરતના વ્યાપાર જે ત્યાં અસર કરે છે અને ત્યાંના મનુષ્યજીવન સંબંધી દરેક ઘીન પર અસર કરે છે, તે ઉપર સચા ધરાવે છે. તેમની સંખ્યા અપાર છે. તેઓ આખા કુદરતમાં વ્યાપેલા છે. તેમ કોઈ સત્તા કે પદાર્થ, સમુદ્રથી તે ખેતરના દેશ ખર્નત, તેના પોતપોતાના દેવ વિનાની નથી. તેઓ કુખર, શ્વેતી પદા, વહેણા, ઝર, રસ્તા, ગામડાના રક્ષક દેવ ■ અને દરેક મનુષ્યકૃત્ય તેમજ જાણી છે. જે સ્થળના તેઓ અધિષ્ઠાતા દેવ ■ તે સ્થળની જરૂરીઆત અને આનંદના પદાર્થ તેઓ જાણે છે. "

—મેક્ક્સર્સનકૃત 'હિંદુસ્તાન,' ૫૦ ૯૦

ઉપરના પદાર્થના અધિકાર વિષે મિશન પોતાની દક્ષિતામાં દર્શાવેલા વિચાર સરખાવો:—

" આપણે ઊંચીએ છીએ ને જીગીએ છીએ ત્યારે લાખો ધાર્મિક ગ્રાણી પૃથ્વી પર ચાલે છે, પણ આપણે તેમને દેખતા નથી. "

પ્રસિદ્ધ છે. ખરું જોઈએ તો હિંદુસ્તાનમાં લાગ્યેજ એવું ગામ હશે કે જેમાં રક્ષક દેવ નહિ હોય. સામાન્ય રીતે કાદવનો ઝાટલો કે પત્થરનો ઢગલો, ઉપર વર્ણવ્યો તેવો, એ તે દેવના મંદિરને ઠેકાણું છે; પણ કોઈ વખત એવા નાના દેવને મંદિરનું માન મળે છે. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં સામાન્ય રીતે એક નાનો ચોરસ દેવલ તરીકે ગણાય છે, તેના પર કોઈક મૂળીઆનું માથું અને લોહનો ખીલો તે માથા પરના પુષ્પના ગુચ્છ તરીકે હોય છે. દિવાલ પર જંગલી, એકાદા, લીની હોય તે વખતે છોલાણા પર કાઢેલાં, ચિત્ર હોય છે, અથવા તો દિવાલ સાદી ચિત્ર વિનાની હોય છે. ખંડીએર થયેલાં કે પાડી નાખેલાં મંદિરમાંથી પૂતળાંના લાગેલા કકડા ઘણી વાર તેમાં માલમ પડે છે; ખરી મૂર્તિ તો ત્યાં લાગ્યેજ જોવામાં આવે છે. કેટલીક વાર અંદરના દીવા સળગાવવામાં આવે છે અને હોમ કરવામાં આવે છે તથા નૈવેદ્ય ધરાય છે. ઘણી વાર હહેરાની યાસે ઝડપાડા, માટીના ચોરા પર માટીના નાના હાથી અને ઘોડાની હાર માલમ પડે છે. આને તે દેવની સવારી કે વાહન કહે છે અને કેટલીક વાર કોઈ લીધેલી ખાધા પરિપૂર્ણ કરવા માટે કે ખરી વસ્તુના પ્રતિનિધિ તરીકે મૂકેલાં હોય છે. ખરેખર, આ ઘણી કરકસરવાળી વ્યવસ્થા છે.

ગામડાંનાં નાના દેવના ભક્ત તરફ તેમના વધારે ખુદ્દિશાલી પાંડોશીઓ, જેઓ ખરા દેવને પૂજે છે, તેઓ શુદ્ધ ભાવનાવાળા તિરસ્કાર અને અનુકંપાની દૃષ્ટિથી જુએ છે; પણ તેઓ તરફ કંઈ વેરની પ્રવૃત્તિ દર્શાવતા નથી. વિપત્તિને સમયે, જ્યારે વાદળો વરસાદ પડવા હેતાં નથી, જ્યારે મરકી વગેરે ઉપદ્રવ અધારામાં ત્રાસ ફેલાવે છે, અને જ્યારે દોર રોગથી પાયમાલ થાય છે, ત્યારે ગામના રક્ષક દેવની પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે અને વડ કે પીપળાના ઝાડની નીચેના મંદિરની પૂજા અતિશય ઉપયોગી થઈ પડે છે.

પ્રકરણ ૨જું

પાંચ લાઈઓની (મહાભારતના અર્ધ દેવોની) વાત

“ મહાભારત નામનું વીરરસકાવ્ય મનુષ્યના સફળ અને દુર્ગુણની વચ્ચેની લડાઈનું એક બધું રૂપક છે. પાંડુના પાંચ પુત્ર સફળતાની મૂર્તિ છે; તેમાં ભીમ, યુધિષ્ઠિર, અને અર્જુન, અતુલ મેળ, ધૈર્ય, અને હડાપણની મૂર્તિ છે અને નકુલ અને સહદેવ મિતા-ચાર અને સારા શીલની મૂર્તિ છે. પાંડુના લાઈ કુરુના સો પુત્ર મનુષ્યના અનેક દુર્ગુણના સ્વરૂપ છે. આ સગપણ એમ દર્શાવે છે કે સફળ અને દુર્ગુણ વચ્ચે નિકટ સંબંધ છે. ”

સૂરકૃત ‘ હિંદુપુરાણ, ’ પૃ. ૬૨

પાંચ લાઈઓની વાત મહાભારતમાં આપેલી છે અને એ પાંચ રાજપુત્ર ભરત રાજાના વંશજ હતા, માટે એ કાવ્ય મહાભારત કહેવાય છે. તેઓ ચન્દ્રવંશી હતા, અને રામ સૂર્યવંશના પ્રતિનિધિ હતા. પ્રાચીન હિંદુ રાજાઓના આ બે મુખ્ય વંશ છે. હજી રજપુતાનામાં રાજાઓ રાજ્ય કરે છે, તેઓ અગ્રે સૂર્યવંશી છીએ એમ કહે છે. ભરત રાજાએ પ્રાચીન દિલ્હીમાં (હસ્તિનાપુરમાં) રાજ્ય કર્યું હતું અને તેની સત્તા હિંદુસ્તાનના ઘણા ભાગ પર ફેલાયેલી હતી આ પ્રમાણે પ્રાચીન સમયથી દિલ્હી એક રાજવંશી શહેર હતું.

વ્યાસ તેના વંશજ હતા, તેમણે મહાભારત રચ્યું છે અને તેઓ પ્રભુપ્રાર્થના અને ધ્યાનમાં જીવન ગાળતા હતા. તેમના મોટા લાઈ સત્તિ વિના મરણ પામ્યા, તેથી પ્રાચીન રિવાજ પ્રમાણે રાજવંશનો ઉચ્છેદ ન થાય માટે તે જાને વિધવા સાથે પરણ્યા. તેને ધૃતરાષ્ટ્ર અને પાંડુ નામના બે પુત્ર થયા, અને તેમનો મોટો અર્ધ

જન્મ્યો હતો, તેથી નાનો પુત્ર ગાદી પર બેઠો. તોપણ મોટો ભાઈ પરણ્યો અને તેની સ્ત્રી અદ્ભુત રીતે સો પુત્રની માતા થઈ. તે પુત્રોમાં દુર્યોધન સર્વથી મોટો અને સર્વનો નાયક હતો. એથી ઉલટું, પાંડુની સ્ત્રીને ઘણો વખત સંતતિ ન હતી; છેવટે તેણે એક મોટા ઋષિ પાસે વરદાન મેળવ્યું. તેણે એક મન્ત્ર શિખવ્યો, તેના બળ વડે જે દેવને યોલાવવાની તારી ઇચ્છા થાય તે દેવથી તને પુત્ર થશે એમ કહ્યું.

મન્ત્રબળની જિજ્ઞાસાથી તેણે સૂર્યને યોલાવ્યા અને તેનાથી તેને એક પુત્ર થયો. એ પાંડુનો પહેલો પુત્ર હતો અને જન્મ્યો ત્યારે દિવ્ય કવચથી આચ્છાદિત હતો. બીજો પુત્ર બીમ હતો, તે રૌદ્રનામાં હકથુંલીસ જેવો, હિંદુઓમાં બળને માટે પ્રસિદ્ધ હતો. તે હંતુ-માનની પેઠે જન્મ્યો હતો, એટલે વાયુદેવનો પુત્ર હતો. એમ કહે છે કે તેના જન્મ પછી તરતજ તેની માના હાથમાંથી તે અકસ્માત પડી ગયો અને જે ખડક પર તે પડી ગયો, તેના ચૂરેચૂરા થઈ ગયા. અર્જુન ઇન્દ્રનો પુત્ર હતો અને પાંચ પાંડવોમાં તે સર્વથી વધારે ક્રાન્તિમાન અને ચારિત્ર્યમાં સંપૂર્ણ હતો. તેના જન્મસમયે આકાશમાંથી પુષ્પની વૃષ્ટિ થઈ, ગાધર્વ લોકોએ સુસ્વર, મધુર ગીત ગાઈ હવામાં ફેલાવી મૂક્યાં અને આકાશવાણીએ તેની સ્તુતિ કીધી અને ભવિષ્યની કીર્તિ ગાઈ. બીજા બે પુત્ર સૂર્યના બે સારથિ અશ્વિનના પુત્ર હતા. આ પ્રમાણે પાંચ પુત્રોમાંનો દરેક દેવપુત્ર હતો, તેથી હિંદુઓ તેમને પુરાણના ઊતરતી પંક્તિના દેવ તરીકે માને છે અને પૂજે છે.

આ રાજકુમારોની વાતોનો મુખ્ય રસ તેમના ચિત્રાઈ ભાઈઓ ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્ર, સામાન્ય રીતે કૌરવો કહેવાય છે, તેમની સાથેની લડાઈમાં રહેલો છે. તે બંનેના ચારિત્ર્યમાં અતિશય તફાવત હતો. કૌરવો ક્રુદ્ધ, દેવી, અને દુર્ગુણી ચારિત્ર્ય માટે પ્રસિદ્ધ હતા અને એથી ઉલટું, પાંડવો પ્રમાણિક અને સન્માનને યોગ્ય હતા. તેમની

બહાદુરી ઉપર કોઈથી પણ સંશય લઈ શકાય એમ ન હતું, અને તેમનામાં સ્ત્રીઓનાં રક્ષણ માટે શુરાતન દર્શાવવાની યોગ્યતા હતી. રામ અને રાવણની વાતોની પેઠે આ વાતોમાં પણ સદ્ગુણ અને દુર્ગુણનાં મોટાં આરલક બળ વચ્ચે તીક્ષ્ણ અને અનન્ત યુદ્ધ આપણે જોઈએ છીએ. હિંદુઓ દુર્યોધનને ‘અન્યાયી યુદ્ધ કરનાર’ માને છે અને તેના નવવાણુ બાઈઓને મનુષ્યસ્વભાવમાં દુર્ગુણના કે દુષ્ટ તત્ત્વના પ્રત્યક્ષ નમુના ગણે છે. એ દુર્ગુણ હમેશા સદ્ગુણ કે સાદૃ તત્ત્વ, જે પાંડવોમાં મૂર્તિમન્ત થયું હતું, તેની સાથે યુદ્ધ કરે છે.

આ રૂપકવાણી કથા આગળ કહીએ. સાધુ અને દુષ્ટ રાજકુમારો-એ બાલ્યાવસ્થા સાથે જાણી. તેઓ એકજ શાળામાં એકજ પ્રાસાણુ આચાર્યના હાથ નીચે ભણ્યા. તરુણવસ્થાએ પહોંચ્યા ત્યારે તેમણે પોતાનું વધતું બળ કીડાયુદ્ધો અને ચાતુર્યનાં પરાક્રમેમાં વાપર્યું. અર્જુન એ સ્પર્ધામાં વિજયી થતો. એક પ્રસંગે હવામાં ફોરીથી લટકાવેલા ગ્રામના શીંગડાના પોલાણમાં તેણે એક પછી એક એકધીસ બાણ ભાંચ્યાં. આવા કીડાયુદ્ધોમાં પિતરાઈ બાઈઓ વચ્ચે સ્વાભાવિક હરીફાઈ થતી અને અરેરે ! જ્યારે કૌરવોને માલમ પડ્યું કે પાંડવો હમેશા વિજયી થાય છે ત્યારે આ પ્રબળ સ્પર્ધામાંથી જિંદા વેરભાવ ઉત્પન્ન થયો. કૌરવોએ જે ઘરમાં પાંડવો રહેતા હતા તેને દ્વેષભાવથી વેર લેવાની ઇચ્છાએ મધરાતે સળગાવી મૂક્યું; પરંતુ પાંડવોને તેમના ઇરાદાની અગાઉથી સૂચના મળી હતી તેથી તેઓ ઘરમાંથી નાસી ગયા અને જંગલમાં રહ્યા. ત્યાં તેઓ લિલુક પ્રાસાણુની પેઠે એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે લટકતા રહ્યા.

ત્યાર પછી ઉત્તમમા ઉત્તમ કસોટીનો વખત આવ્યો, ચાતુર્ય અને બળની પરીક્ષા થઈ, તેથી તેઓ ઘણા પ્રખ્યાત થયા. પ્રાચીન સમયમાં જિંદા કુળની રાજકન્યાઓને, તેમને પરણવાની ઇચ્છાવાળા જે વીર પુરુષો પરાક્રમમાં, સર્વથી ઉત્તમ માલમ પડે અને

કીડાયુદ્ધમાં વિજયી થાય, તેમની સાથે પરણાવવામાં આવતી. પંચાલના રાજા દ્રુપદે જાહેર કર્યું કે જે વીર રાજકુમાર એક ફરતા કુંડળામાં થઈને તેની પેલી પાર આવેલી નિશાનીને પાંચ બાણ વડે વીધે તેને હું મારી રાજકન્યા પરણાવીશ. રણક્ષેત્રમાં એક મોટા કંદનું ધનુષ મૂક્યું. એ મંડપ આખા હિંદુસ્તાનમાં મોટામાં મોટા કુળના રાજકુમાર અને તેમના પરિચારકથી ભરપૂર હતો. કન્યાને જોવાની તૃપ્તિ પરમ સીમાએ પહોંચી હતી, ત્યારે ઢાલ ને પડમ વાગ્યાં અને પ્રકાશમાન અને લાવણ્યવતી દ્રૌપદી, “દેવોના નગરમાંથી ઊતરી આવેલી હોય એવી સુંદર સ્વરૂપની કન્યા” જાણી જાણી કરેલી બેઠક પર આવીને બેઠી. એક પછી એક રાજકુમારોએ પોતાનું બળ અજમાવ્યું; પરંતુ તેમનાથી ધનુષ વાળી સુદ્ધાં શકાયું નહિ. ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્ર, કૌરવોએ આ ભારે હથિયાર નમાવવાને અતિશય મથન કર્યું; પણ તેઓ બીલકુલ ફાળ્યા નહિ. પ્રતિબળથી ધનુષ પાછું વળ્યું તેથી તેઓ જમીન સાથે અફળાયા અને પ્રેક્ષક મંડળમાં તેમની હાંસી થઈ. આખરે ઇન્દ્રના પુત્ર અર્જુને ગ્રીક દોકોના યુદ્ધાઈસિસ જેવા બહાદુર વીરે ધનુષ લીધું.—

“એક ક્ષણપર્યંત એ સ્થિર બિભો રહ્યો અને સર્વ શક્તિ એકઠી કરી ધનુષને નિહાળ્યું; પછી તેની પ્રદક્ષિણા કરી, કલ્યાણ કરનાર પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરી. ત્યારબાદ દ્રૌપદીને એક ચિત્તે જોઈ તેણે તે ભારે હથિયાર હાથમાં લીધું અને એક બહાદુર પ્રયત્ન વડે દોરી બેંચી ને ટંકાર કર્યો. તરતજ બાણ તાક્યાં, તે દોડ્યાં ગયાં અને નિશાન વિધાઈ નીચે પડ્યું. આખા વિશાળ રણમંડપમાં જય જયનો હર્ષનાદ ગાળી રહ્યો, આકાશમાંથી તે વીર પુરુષના માથા પર પુષ્પમાળાની વૃષ્ટિ થઈ, હજારો વાવટાઓ હવામાં ઊડ્યા, અને ઢાલ-પડમના ભારે નાદે તેનો વિજય સર્વત્ર જાહેર કીધો.”^૧

પરંતુ અરેરે ! નાસીપાસ થયલા ઉમેદવારોનો ક્રોધ નિઃસીમ પ્રકટી નીકળ્યો. ભારે યુદ્ધ મચ્યું અને પાંચ ભાઈઓ નવી પ્રાપ્ત

કરેલી કન્યા અને તેના પિતાનું રક્ષણ કરવા દોડ્યા. તેમણે અદ્ભુત પરાક્રમ કર્યું. બીજે એક વૃક્ષને ઉભેલી નાખી ગદા તરીકે વાપર્યું. અર્જુનના બહાદુરીભરેલા ધસારાથી હુમલો કરનાર પક્ષ જલદી નાસી ગયો, અને દ્રૌપદીને અર્જુનને આપી દીધી. પછી પાંડવોએ લિક્ષુકોનો વેશ ઊડી દીધો અને દ્રૌપદ રાજ સાથે સંપ કર્યો, તેથી તેમના રાજ્યનો ભાગ ધૃતરાષ્ટ્રને તેમને આપવાની જરૂર પડી.

આ પ્રમાણે વિજય પ્રાપ્ત કરી તેઓ તે સુંદર કન્યાને લઈ માની પાસે ઘેર ગયા. માતા અંદરના ઓરડામાં હતાં. તેમને બહારથી ખૂબ પાડીને કહ્યું કે અમે એક મોટું ઇનામ જીતી આવ્યા છીએ. માતાએ જાણ્યા વિના જવાબ દીધો કે 'તમે સર્વ તે વહેંચી દો.' તેને માલમ પડ્યું કે એ ઇનામ તો દ્રૌપદી છે, ત્યારે તે ઓલી જાડી કે "અરેરે ! મેં શું કહ્યું ?" પરંતુ માતાની આજ્ઞાનો તિરસ્કાર થાય નહિ, તેમ કરે તો પ્રભુની ભારે શિક્ષા થાય. આથી દ્રૌપદી પાંચ પાંડવોની એક પત્ની થઈ. ઘણા પુરુષો વચ્ચે એક પત્ની કરવાનો રિવાજ હિંદુસ્તાનમાં ઘણો જવલેજ જોવામાં આવે છે. વ્યાવહારિક રીતે તે માત્ર ફરની ડુંગરી ટોળીઓમાંજ નજરે પડે છે, પરંતુ હિંદુઓ આ લગનનું સમર્થન કરે છે કે પાંચ ભાઈઓ દેવવંશી હોવાથી તેમનામાં દેવનો અંશ હોતો, તેથી તેઓ વાસ્તવિક રીતે એક પુરુષજ હતા. સ્વાભાવિક રીતેજ દુષ્ટ પુત્રીના આવા અદ્ભુત લગન માટે વાંધો ઉઠાવ્યો; પરંતુ તેને પાંડવોના અર્ધ કિંચ સ્વભાવની ખબર થઈ ત્યારે તેના મનનું સમાધાન થયું અને તેનું કંઈ આદ્યું નહિ. દ્રૌપદી બખે દહ્યાડા એક પછી એક રાજકુમારો સાથે રહેતી હતી.

કૌરવો પરાક્રમથી ક્રોધ્યા નહિ ત્યારે તેઓએ કપટથી પોતાની મુસાદ હાંસલ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો. આ હેતુથી તે વિજયી પ્રતિરુધ્ધિઓનો પરાજય કરવા તેમણે તેમની સાથે ઘૂત રમવાની માગણી કરી. શોડાજ હિંદુઓ એ લાલચની સામા થઈ શકે છે. એક મોટા ઉત્સવમાં પ્રતિવર્ષ મહોદ્દાઓમાં, ઘેરઘેર, અને ખીજે દરેક સ્થળે

ખુદી રીતે જુગાર રમાય છે. ગરીબમાં ગરીબ લોકો પણ એમાં લાગ લેતા જણાય છે. પાંડવોનો સર્વથી મોટો ભાઈ બીજી બંધી રીતે સ્તુતિ કરવા યોગ્ય હતો; પરંતુ તેનામાં એક મોટો દોષ હતો, તે એ કે તેને ઘૂત રમવાનો ઘણો યોગ્ય હતો. ધીમે ધીમે કૈરવોના લલચાવ્યાથી તે તેમની સાથે ઘૂત રમ્યો અને બધું ખોયું. તેણે પોતાની સમૃદ્ધિ, પોતાનું રાજ્ય, પોતાના મહેલો, ભાઈઓ, પોતાની જાતને અને છેવટે અતિસુદર દ્રૌપદીને પણ હોડમાં મૂકી, પરંતુ તે સર્વ ખોયું. દ્રૌપદીને રાજસભામાં લાવ્યા અને કૈરવોને શુદ્ધામ તરીકે આપી દેવી. પદી એવું તેનું અપમાન થયું; પરંતુ તેણે કૈરવોના પિતાની પ્રાર્થના કરી કે મને યુધિષ્ઠિર અને એમના ભાઈ સાથે જવા દો. તેમના પર વિજય મેળવનાર કૈરવોની આજ્ઞા પ્રમાણે તેમને તેર વર્ષ વનવાસ જવું પડ્યું. તેની પ્રાર્થના સ્વીકારવામાં આવી. પાંચ પાંડવો વનમાં ગયા ને તેરમે વર્ષે વિરાટ રાજાને ત્યાં ગુપ્ત વેશે નોકર રહ્યા. યુધિષ્ઠિર એક ચતુર પાસા ખેલનાર તરીકે, બીમ રસોઈઆ તરીકે, અર્જુન સંગીત અને નૃત્ય શિખવનાર ગુરુ તરીકે, નકુલ ઘોડાને કેળવનાર તરીકે, અને સાહદેવ ભરવાડ તરીકે નોકર રહ્યા. તેમણે એ સર્વ ધર્મ એવી સારી રીતે બજાવ્યા કે વનવાસની શિક્ષાની મુદત પૂરી થઈ ત્યારે વિરાટ રાજા તેમનું ગચ્છું રાજ્ય પાછું મેળવી આપવામાં ખુશીથી તેમનો મહદગાર થયો.

બીજા પક્ષ વચ્ચે રણસંગ્રામની ભારે તૈયારીઓ થઈ રહી અને લશ્કર હાલના દિલ્હી શહેરની વાયવ્ય કોણમાં આવેલા વિશાળ મેદાનમાં લેગા થયાં. એજ મેદાન પર અનેક લડાઈઓ લડાઈ છે અને હિંદુસ્તાનનું ભાવી એજ રણક્ષેત્રમાં નક્કી થયું છે. લશ્કર એકઠાં થવાથી આકાશમાં ભારે ચોરબકોર થઈ રહ્યો, ગર્જના થઈ રહી, વીજળીના ચમકારા થયા, પરંતુ પાંડવોએ અને કૈરવોએ એ ઉત્પાતોની દરકાર કરી નહિ અને “પરસ્પર હિંસા કરવાનું પરાક્રમ અતિત્વરાથી બંદી રાખ્યું. લેગા થયેલા લશ્કરોની ગર્જના એકઠી થવાથી તેણે પૃથ્વી ધ્રુબવી મૂકી.” આ દેખાવના આગેહુળ સ્વરૂપની

પાંડવો અને દ્રોણો વચ્ચેની લડાઈ
મુખ્ય દેસલો આપે છે

કલ્પના કરી શકાય, પરંતુ પ્રાચ્ય રણસેત્રનું સ્વરૂપ પાશ્ચાત્યની નજર-
માં હંમેશ ઘણું જ ભારે ને કઠં શું લાગે છે અને પ્રાચ્ય મન્થકારોની
નિર્મયાદ અને વિચિત્ર અતિશયોક્તિથી લગભગ હસી કાઢવા લાયક
સીમા પર આવી જાય છે. “ રાક્ષસી હાથીઓ રણમાં ધૂમે છે, માણસો
અને ઘોડાઓને છૂંદી નાખે છે, અને ભારે સૂંઢથી નાથ કર્યા જાય છે;
અતિશય ભારે ગદાઓ અને લોહકાંડો પરસ્પર અથડાવાથી ગર્જનાનો
અવાજ થાય છે; ખણખણાટ કરતા રથો એક બીજા સાથે અથડાય
છે; હજારો બાણો હવામાં ઊડે છે ને આકાશમાં સર્વત્ર અંધકાર
ફેલાવે છે; રણરૂર્શિગદા, પડધમ, અને તુરધઓ એ ગર્જનામાં વધારો
કરે છે. સર્વત્ર અવ્યવસ્થા, હિંસા, અને મરણના દેખાવ નજરે પડે
છે. ” મગજમાં ઊતરે નહિ એવાં ભારે પરાક્રમવાળાં યુદ્ધમાં કેટલાક
દિવસ ગાળ્યા પછી પાંચ પાંડવોનું સૈન્ય વિજય પામ્યું. તેમને
ગયલું રાજ્ય પ્રાપ્તું મળ્યું અને મોટા ગામ.

પાંચ પાંડવોને અત્યન્ત પશ્ચાત્તાપ અને શોક થયો. તેમણે રાજ્ય છોડી દીધું અને હિમાલયની યાત્રા કરવા નીકળ્યા. ત્યાં મેરુ પર્વત પર ઇન્દ્રના સ્વર્ગમાં જવાની તેમની આશા હતી અને બીજાઓને જે દુઃખ દીધું હતું કે શોક ઉત્પન્ન કર્યો હતો તેને માટે તપશ્ચર્યા અને ઇન્દ્રિયનિગ્રહથી ગ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનો તેમનો વિચાર હતો.

મોનિઅર વિલિઅમ્સે એ યાત્રાતું વર્ણન શબ્દે શબ્દે કરી કાવ્યમાં ગોઠવ્યું છે તેનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે:—

“ ચારે ભાઈઓએ યુધિષ્ઠિર રાજાનો ઉદ્ધાર નિશ્ચય ભાવ્યો, ત્યારે તેઓ દ્રૌપદી સાથે તરતજ નીકળી પડ્યા અને તેમની સાથે એક કુતરો પણ લાગ્યો થયો. રાજા જાતે રાજધાનીમાંથી સાતમો બહાર નીકળ્યો. બધા નગરવાસીઓ અને મહેલની સ્ત્રીઓ પાછળ ચાલતાં ગયાં. પણ કોઈથી મનમાં પણ રાજાને એમ કહેવાયું નહિ કે “ પાછા ફરો. ” પછી પાંડુના મહાનુભાવ મોટા મનવાળા પુત્રો અને ઉદ્ધાર દ્રૌપદી ઉપવાસ કરતાં કરતાં આગળ ચાલ્યાં. તેમનાં યુગ્મ પૂર્વ દિશા તરફ હતાં. તેમનાં હૃદય અપાર પરમાત્મા સાથે એક રૂપ થવા ઉત્સુક હતાં; દુનિયાના પદાર્થ પર આસક્તિ કાઢી નાખવાનો તેમનો નિશ્ચય હતો. તેઓ ઘણા દેશમાં ભટક્યા, ઘણા સમુદ્ર અને ઘણી નદીઓ યોગળી ગયાં. યુધિષ્ઠિર આગળ ચાલ્યા અને તેની પાછળ લીમ ચાલ્યા, ત્યાર પછી અર્જુન અને પછી બે ભેડીઆ ભાઈઓ, એમ અનુક્રમે ચાલ્યા. સર્વથી છેલ્લી દ્રૌપદી ચાલી. તેનો વર્ણુ શ્યામ હતો અને આંખો કમળ જેવી પ્રપુલ્લિત હતી, એવી પતિવ્રતા દ્રૌપદી, સ્ત્રીઓમાં સર્વથી વિશેષ રમણીય, પત્નીઓમાં ઉત્તમ, તેમની પાછળ ચાલતી હતી. તેમની યાત્રામાં ભાગ લેનારું એકજ જીવતું પ્રાણી હતું, પેલો કુતરો. આખરે તેઓ લવણસાગર આગળ પહોંચ્યા. ત્યાં અર્જુને સમુદ્રનાં મોજામાં પોતાતું ધનુષ અને ભાથા ફેંકી દીધાં. ત્યાર પછી સારા નિયમમાં રાખેલા આત્મા સાથે તેઓ ઉત્તર પ્રદેશમાં

૧. તેની પાસે અગ્નિ દેવે આપેલું પ્રસિદ્ધ ધનુષ અને ભાથા હતા.

પહોંચ્યા અને સ્વર્ગ માટે તૃષ્ણાતુર હૃદય સાથે મોટો હિમવત્ (હિમાલય) પર્વત જોયો. તેના ઊંચા શિખરની પેલી તરફ તેઓ રેતીના દરિયા તરફ ગયા અને આખરે અડકવાળા પર્વતોના રાજ મેરુ પર્વતને જોયો. જેમ જેમ ઉત્સુક પગ આગળ ચાલ્યા અને જેમ જેમ તેમના આત્મા પરમાત્મા સાથે એકરૂપ થવા વિશેષ ઉત્સુક થતા ગયા, તેમ તેમ દ્રૌપદીના ચિત્તમાંથી ઊંચી આશા જતી રહી અને ઠોકર ખાઈને તે પૃથ્વી પર પડી ગઈ. ”

એક પછી એક ખીબા પણ પડી બાંધા છે; છેવટે લીમ, યુધિષ્ઠિર, અને કુતરોજ રહે છે. તોપણ ધૈર્યથી શાન્ત અને અચળ રહી, જમણી કે ડાબી બાંભું તરફ નજર કંઈયો વિના અને સ્થૈર્ય રાખી અડગ નિશ્ચય કરી, રાજ આગળ ચાલ્યો જાય છે. પોતાના સોબતીઓનાં મરણથી લીમને નિઃસીમ એક ઉત્પન્ન થાય છે તેથી ભાઈને યાચે છે કે આવા નિષ્કપટી પ્રાણીઓની આવી નિર્દય દશા શા માટે થવી જોઈએ તેનું કારણ કહો. યુધિષ્ઠિરે પાછળ નજર કંઈયો વિના તેને સમજાવ્યું કે પાપ અને નીતિની ન્યૂનતા એ યાત્રાળુઓને નાશકારક થઈ પડ્યાં છે. દ્રૌપદી પડી, કારણ કે ‘અર્જુન તરફ તેના પ્રેમ જોઈએ તેથી વિશેષ હતો;’ પછી સહદેવ પડ્યો, કારણ કે ‘તે પોતાની ખરાબર કોઈને ગણતો નહિ;’ પછી નકુલ, કારણ કે ‘તેના હૃદયમાં એજ વિચાર હતો કે સૌન્દર્યમાં મારી ખરાબરી કરે એણે કોઈ નથી.’ અર્જુનનો દોષ એ હતો કે સર્વ શત્રુઓનો નાશ કરવાની પોતામાં શક્તિ છે એવો તેને વિશ્વાસ હતો અને તેને માટે તે ખંડાઈ હાંકતો. હું પોતે પડી જઈશ એમ લીમને લાગે છે, તેથી તેનું કારણ પૂછે છે. યુધિષ્ઠિર કહે છે કે તું તારા સ્વાર્થીપણા, મગરૂખી, અને ઉપભોગના અત્યંત પ્રેમને લીધે મરણ પામે છે. હવે એકજ જીવંતો રહે છે ને તે યુધિષ્ઠિર છે. તે સ્થિરતાથી આગળ ચાલ્યો જાય છે અને તેની પાછળ એકજ છે-તેનો નિમકહલાલ કુતરો. તે સ્વર્ગના દ્વાર પાસે પહોંચે છે:—

“ એટલામાં પૃથ્વી અને આકાશમાં ગાજી રહેલા શબ્દ સાથે સ્થમાં બેસી તે દેવ તેની પાસે આવ્યા અને કહ્યું કે ‘ હે ધીર રાજા, ચલો. ’ પછી રાજાએ પોતાના મરી ગયેલા ભાઈઓ તરફ પાછળ જોયું અને શોકાતુર ચિત્તથી સહસ્રાક્ષ દેવને (ઇન્દ્રને) આ શબ્દો કહ્યા:— ‘ અહિં મારા ભાઈઓને મારી સાથે આવવા દો. હે દેવદેવ ! તેમના વિના સ્વર્ગમાં પણ આવવાની મારી ઇચ્છા નથી અને પેલી સુકુમાર રાજપુત્રી દ્રૌપદી, પ્રતિમતા સ્ત્રી, સુખને યોગ્ય છે, એને પણ અહિં આવવા દો. કૃપા કરી મારી પ્રાર્થના સાંભળો. ’ ”

આ ઉપરથી ઇન્દ્ર તેને ખુબર આપે છે કે દ્રૌપદી અને તમારા ચારે ભાઈઓના આત્મા સ્વર્ગમાંજ છે; પરંતુ તમને એકલાનેજ અહિં રહે સાથે પ્રવેશ કરવાની રજા છે. જ્યાંસુધી પોપ કવિના શબ્દોમાં કહીએ તો, ‘ તે સમાન સ્વર્ગમાં દાખલ કરાયેલા મારો નિમકહલાલ કુતરો મારી સાથે આવશે નહિ ’ ત્યાંસુધી હું પ્રવેશ નહિ કરું એમ પાછું તેણે કહ્યું. ઇન્દ્ર ઠપકો દઈ કહે છે કે “ તમે તમારા ભાઈઓ અને દ્રૌપદીને છોડી દીધાં છે, તો કુતરાને શા માટે તણ દેતા નથી ? ” આનો યુધિષ્ઠિર ઉદ્વેગથી જવાબ દે છે કે ‘ તેમને જીવતા કરવાની મારામાં શક્તિ નહોતી. જેઓ મરણ પામ્યા છે તેમનો ત્યાગ કીધો કેમ કહેવાય ? ’ હવે ખરું જોતાં, કુતરો તે એમનો પોતાનો પિતા ધર્મ એ વેશમાં હતો. તે પોતાનું ખરું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે અને સ્થિરતા માટે યુધિષ્ઠિરનાં વખાણ કરે છે અને તેઓ બંને સાથે સ્વર્ગમાં દાખલ થાય છે.

હજી એક સમ્પત્તિ, અણુધારેલી કસોટી રહી છે. પોતાનાં શત્રુઓ, તિરસ્કારવા લાયક કોરવાને ત્યાં દેખી તે અત્યંત આશ્ચર્ય પામે છે અને દ્રૌપદી તેમજ પોતાના ચાર ભાઈઓને શોધે છે, પણ તે શોધમાં તે નિષ્ફળ થાય છે. તેમના વિના સ્વર્ગમાં રહેવાની તે ખુદી ના પાડે છે. ત્યાર પછી તેની સાથે એક ફિરસ્તો જાય છે, તે તેને

‘વૈતરણી નદી ઓળંગાવી તેઓ નરકમાં હતા એમ ધારવામાં આવતું હતું’ ત્યાં લઈ જાય છે. આ નરકમાં છેક ઊંડામાં ઊંડા ભાગમાં તેને લઈ જાય છે. ત્યાં એક ગાઢ અરણ્ય છે; તીક્ષ્ણ તરવારો ત્યાં ઝાડનાં પાંદડાંને ઠેકાણે છે, અને તેની જમીન અત્યાચોથી ઢંકાયેલી છે. રસ્તો ગંધાતાં, લૂલાંલંગડાં, ખોડવાળાં ચળથી છવાયેલો છે. હવામાં ભયંકર આકાર ઊડે છે, અને તેના માથા ઉપરથી ચાલ્યા જાય છે. અન્ધકાર છે અને તે દૃશ્ય છે તેથી અતિશય ભયંકર છે. ત્યાં દુરાત્માઓ ધર્મ-ધર્મતા વફિના ભડકામાં બળે છે. તરતજ અમારી ઘોર વેદના શાન્ત કરો, અમને છોડી ન જાઓ, એમ પ્રાર્થના કરતા પોતાના ભાઈઓના અવાજ તે સાંભળે છે. પછી તેના શો નિશ્ચય છે તે ફિરસ્તો તેને પૂછે છે. તે કહે છે કે હું મારા ભાઈઓને આવા કષ્ટમાં રિખાતા છોડીને નહિ જઈ એજ માથે નિશ્ચય છે. તે ફિરસ્તાને કહે છે, મને અહિં મૂકીને તું સ્વર્ગમાં પાછો જા.

હવે પરિણામે સર્વોત્કૃષ્ટ વિજય પ્રાપ્ત થાય છે. તેને સમજાવે છે કે આ બધો દેખાવ માયારૂપ છે અને તમારી સ્થિરતાની પૂરેપૂરી કસોટી કરવા સાફજી જિભો કીધો છે. તમારા ભાઈઓ ત્યાં નથી, પણ ખરા સ્વર્ગમાં છે અને ત્યાં તમને હજી લગણુ લઈ જવામાં આવ્યા નથી હવે પવિત્ર ગંગામાં નહાવાનો હુકમ થાય છે અને પછી તેને ખરા સ્વર્ગમાં લઈ જાય છે. ત્યાં તે, તેના ભાઈઓ, અને દ્રૌપદી ઈન્દ્ર સાથે સંપૂર્ણ સંતોષ અને સુખમાં હમેશ રહે છે.^૧

૧. આ આખી વાત માટે મોનિઅર વિલિઅમ્સકૃત ‘હિંદુઓના વીરસ કાવ્ય,’ પૃ ૧૯-૩૧મા અને યક્ષિનકૃત ‘હિંદુપુરાણનો પ્રાચીન કોશ’મા ‘મહાભારત’ ચબ્દ નીચે પૃ ૧૮૩-૯૦-જુઓ. એમાંથી આ લખીકત લીધેલી છે.

પ્રકરણ ૩૭

પવિત્ર નદીઓની પૂજા

ગંગામા (ગંગા), નર્મદા, અને યીજી નદાઓ

વિષ્ણુની પુત્રી ! તું વિષ્ણુના પગમાથી નીકળી છે. તું તેમની પ્રિય છે. તેટલા માટે અમારામાથી પાપનું કલંક દૂર કર, અને અમે તારા સેવક છીએ. જન્મથી મરણપર્યન્ત અમારૂં રક્ષણ કર.

ગંગામાં સ્નાન કરતી વખત બોલાતા શ્લોકનું
ભાષાન્તર-મોનિઅર વિલિઅમ્સ

ગંગા નદીને દેવી તરીકે માને છે તેમા નવાઈ નથી. જેવી નાઇલ ઈજિપ્ટના લોકોને છે તે વાલગા રશિઆના લોકોને છે, તેવી ગંગા હિંદુઓને છે. જે પ્રદેશમાં થઈને ગંગા વહે છે તેનો ઇતિહાસ જાણવો એ હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ જાણવા બરાબર છે. હિંદુસ્તાનમાં જે કંઈ સુધારો જાણીતો છે તેનો પ્રચાર કરવામાં તેની ઘણી બળવાન અસર છે, અને એ સુધારો કેવો ભારે અદ્ભુત છે ! તેનાજ કિનારા પર ઈશ્વરજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન, અને સામાજિક કાયદાની એ મોટી, પદ્ધતિઓ જોવી થઈ, તેને આપણે હિંદુધર્મ અને બૌદ્ધધર્મ કહીએ છીએ અને તેમાં ગમે તેવી ન્યૂનતા હશે તોપણ દુનિયાના વિચારશાલી પુરુષોનું ધ્યાન હિંદુસ્તાન તરફ ખેંચાય છે તેનું તે સુખ્ય કારણરૂપ છે. ઇગ્લેન્ડ જંગલી સ્થિતિમાં હતું ત્યારે અહિંજ સુધારાની કળાઓ આબાદ થઈ હતી. ગ્રામીન આર્ય લોકોને ગંગા નદીના મેદાનમાં વસ્યાને ૩,૦૦૦ થી વધારે વર્ષ થઈ ગયાં છે અને એ બધા સૈકાઓમાં તેના લાકાના મેદાનમાં વસતા, ખેડુતોને આ ; ગંગાવર નદીએ કદી પણ નિષ્કળ થયા વિના, સમૃદ્ધિ અને જીવન, ૧૨૫૦ કયાં છે. તેણે તેમને સદા કૃપાળુ પરમેશ્વરના શાશ્વત

પરોપકારનો। યોધ કયો છે. યોધાં, યોધાં રાજ્યો, નીર પુરુષો અને સાધારણ મનુષ્યોનાં કુટુંબો તેની। સપાટી ઉપરના। પરપોટાની જેઠે ચાલ્યાં ગયાં છે, ક્ષણવાર સૂર્યના પ્રકાશમાં ઝળકી નાશ પામ્યાં છે અને તેનું નામમાત્ર પણ સ્મૃતિમાં રહ્યું નથી; તો પણ એ મોટી નદીનું પૂર કાગમ રહ્યું છે અને જનસમૂહનો આશીર્વાદનું કાગમનું મૂળ અને સર્જનહારની કૃપાનું શાશ્વત ચિહ્ન રહ્યું છે।

ગંગા એટલે ગંગા દેવી, પર્વતરાજ, હિમવતની (હિમાલયની) મોટી પુત્રી, હતી, તેની નાની બેન ઉમા, શિવની પત્ની હતી. અયોધ્યાના રાજા સગરને બે સણી હતી, તેમાંની એકને એક પુત્ર થયો અને બીજીને અઘણત રીતે ૬૦,૦૦૦ પુત્રો થયા. સગરે અશ્વમેધ કયો હતો, તે અશ્વમેધનો અશ્વ એક સક્ષસ હરી ગયો હતો, તે અશ્વને ચોધવાને એ પુત્રોને હુકમ થયો. જોવાયલો થોડો આખી પૃથ્વી પર ચોધતાં હાથ ન લાગવાથી તેઓએ પાતાળની પાસેની જમીન ખોદવા માંડી, પરંતુ કેપિલ મુનિને સમાગમ થતાં તેમણે અશ્વની ચોરી મુનિને માથે ચોરાડી આથી તે, કષિ જ્યેષ્ઠ બધા ગુસ્સે થયા કે કઈ પણ લાંબગદ કયા વિના તેણે તે સર્વને બાળીને ભસ્મ કીધા. કેટલાક વખત પછી સગરના પૌત્રને એ ભસ્મ જડી અને તેણે પિત્રીઓની ઔર્ધ્વદેહિકે ક્રિયા-મરણ પછીની ક્રિયા કરવા માંડી, એ ક્રિયા માટે પાણીની જરૂર હતી અને એમ કહેવામાં આવ્યું કે ગંગાના પાણીથી જ એ પવિત્ર ક્રિયા પરિપૂર્ણ થશે. સગર કે તેના પૌત્ર, જેમાંથી એકે પવિત્ર નદીનો સ્વર્ગ માંથી ઊતરવાનો ઉપાય શોધી શકે એવો પવિત્ર ન હતો. ઘણાં તપ અને ભારે ભક્તિની જરૂર હતી અને સગરના પ્રપૌત્ર ભગીરથજી એ પવિત્ર નદીને સ્વર્ગમાં વિશ્ણુના પગમાંથી તે નીકળતી હતી ત્યાંથી પૃથ્વી પર

૧. શ્રીક. ભગીરથેતા સદ્ગુણાકલા પ્રમાણે હિંદુઓ બહુપિટર પૂજિત અસ, ગંગા નદી અને દેવતા દેવોને પૂજતા હતા, એ બહુપિટર પૂજિત, અસ, તો બેચક્ર ઇન્દ્ર હતા (સ્ક્રીમ્, ૧૫, ૧, ૬૯). ગંગા નદીની પ્રાચીન સમયથી જ કેટલીક અસત્વ હતી તે, લક્ષ્મીચરણે ।

લાવી શક્યો. પૃથ્વી પર ઊતરતાં માર્ગમાં તે અતિશય વેગથી શિવના માથા પર તેમને ઘસડી જઈ નાશ કરવાની આશાથી પડી; પરંતુ તે મહાદેવે તેનો ગર્વ નરમ પાડવા અને ઉદ્ધતાર્થ માટે શિક્ષા કરવા પોતાના માથાની જટાના બહા વાટામાં ગુંચવી નાખી અને ઘણાં વર્ષ સુધી જટાના મંડળમાંજ ભટકવાની જરૂર પાડી.^૧ પછી વિશેષ તપ કરીને ભગીરથે તેને છોડવી:—

“ એટલે ગંગા એમની જટામાંથી દિવ્ય અંશુલિથી દબાઈ પ્રકાશમાન નીકળી આવી અને ઊતરતાં તેણે પશ્ચિમ, તરફની ગુફાઓને શોભાવી. ”

ભગીરથે તેને પૃથ્વી પર પોતાની પાછળ આવવાની, ત્યાંથી સસુદ્ર તરફ જવાની, અને ત્યાંથી પાતાળમાં જવાની ફરજ પાડી, ત્યાં તેણે સગરના પુત્રોની રાખને પાવન કરી અને તેમના આત્માને સ્વર્ગમાં લઈ જવાનું સાધન થઈ.

ગંગા નદી વિષે બીજી કેટલીક કથા કહેવાય છે. મહાભારતમાં આપણે વાંચીએ છીએ કે હ્રેહા શંતનુ તેના કિનારા પર શિકાર કરતો હતો ત્યારે તેણે એક સુંદર અખસરા બેઈ, તેનાથી તે મોહ પામ્યો. તે સ્ત્રીએ તેની સાથે રહેવાનું કખૂલ કયું તે પહેલાં તેની પાસે સોગન ખવડાવ્યા કે તું જે કંઈ કરશે તેનું હું કારણ નહિ પૂછું. લગ્ન પછી તે સ્ત્રીથી તેને આઠ પુત્ર થયા, તેમના સાતને એક પછી એક તેણે નદીમાં નાખી દીધા. તેને ઠપકો દેવાની તેની હિંમત

૧ કેળનાયલા હિંદુઓ હાલના સમયમાં એમ કહે છે કે વિષ્ણુના પગમાંથી ગંગા નીકળી એટલે હિમાનયમાંથી નીકળી, અને શિવે તેને પોતાની જટામાં લીધી અને વર્ષો સુધી ત્યાંજ ભટકવાની જરૂર પાડી. હિમાલયના નીચલા પ્રદેશમાં, મેદાનમાં આવતા પહેલા જે વાડાચૂરી ગતિ નદી ધારણ કરે છે તે આથી સમજવી. છેવટે ભગીરથ રાજાએ તેના નીચે ઊતરવા માટે પ્રાર્થના કરી અને તેને મેદાનમાં આણી—આથી હરદ્વારથી દરિયા સુધીની લગભગ મેદાન પરની સીધી ગતિ સમજવાની છે.

ગંગા મૈયા (ગંગા દેવી) પોતાના વાહન મહરત્ની ખીડ પર
ઊભા છે અને ગંગાને ઝોળાંગે છે.

મંગામૈયા સિવના માથા પર ઊતરે છે
પાર્વતી, યિન્નો પેહીઓ નન્દી, અને એક બાહણ
પૂજારી આગળ દેખાય છે.

હિમાલય પર્વતરાજ જે સુંદરમાં સુંદર, અતિરમ્ય કન્યાઓનો પિતા છે. મોટી કન્યા ગંગા છે અને એમના પછી હિમાનામની સુંદર કન્યાનો જન્મ થયો. પછી સ્વર્ગના સર્વ દેવોને પોતાની પ્રતિષ્ઠા સફળ કરવા ગંગાની જરૂર હોવાથી તેઓ હિમાલય પર્વત-પાસે ગયા અને પર્વત-રાજની આર્થના કરી કે તમારી કન્યા અમને આપો. ત્રણ લોકના કલ્યાણ તરફ બેઠરકાર ન હોવાથી પવિત્ર આતુરતાથી તેણે પોતાની કન્યા અમરોને આપી—એ ગંગા કન્યાનાં પવિત્ર માણી પાપમાંથી મુક્ત કરી મોક્ષ આપે છે, એ મરણમાં આવે, તેમ સુંદર ને સ્વતન્ત્ર રીતે ગતિ કરે છે, બધા પાપીઓને મુક્ત કરે છે, અને દરિયામાં મળે છે. આ પ્રમાણે ત્રિપથગા ગંગાને પ્રાપ્ત કરી દેવો પોતપોતાના સ્વર્ગમાં પાછા ફર્યા.”^૧

હિંદુસ્તાન મોટી નદીઓનો પ્રદેશ છે અને એ નદીદેવીઓની મોટી-ચાલીમાં ગંગા અને તેની પાસેની યમુના સુખ્ય છે. તેના કિનારા પર અનેક મંદિર અને હહેરાં છે અને હબરો લોકદેવરાજ એ પવિત્ર નદીઓમાં સ્નાન કરી પૂજા કરે છે. ગંગા નદી પર સુખ્ય પૂજાસ્થાન આ પ્રમાણે છે:—ગંગોત્રી-પર્વતમાં ગંગાનું મૂળ છે તે, હરદ્વાર, જ્યાંથી તે પર્વતનો વાસ છોડી દે છે, અલાહાબાદ, જ્યાં તે યમુના નદીને અને કલ્પિત-સસ્સ્વતી નદીને મળે છે, પવિત્ર નગર વારાણસી, અને સાગરનો દામ, જ્યાં તે સમુદ્રને મળે છે.

ગંગાપૂજનું ખાસ સ્વરૂપ, જેને જોઈને પ્રેક્ષકના મન પર અસર થાય છે તે કેટલાક ખાસ ઉત્સવને દિવસે સ્નાન કરવા મોટા મેળાએ એકઠા થાય છે, તે છે. એવી ગણતરી કરવામાં આવી છે કે

૧. પ્રિથિય કૃત ‘રામાયણ’, પૃ. ૭૨

૨. હિંદુના જીવનમાં અનેક વાર ધર્મક્રિયાઓને લગતું પ્રાયશ્ચિત કરવું પડે છે. જ્યારે તે આ લોકમાં જન્મે છે ત્યારે કુટુંબની સ્થાપના પડે છે, તેમાંથી સ્નાન કરી પવિત્ર વસ્ત્ર પહેરે છે ત્યારે મુક્ત થાય છે. ત્યાર પછી આખી જિંદગીમાં, તસ્માવસ્યાથી તે ધર્મપણ સુધી દરોજની પૂજના લાખા

અલાહાબાદમાં કુંભમેળામાં છેક વીસ લાખ માણસ ખાસ પ્રસંગે એકઠા થાય છે. કાશીમાં અસંખ્ય લોક વારંવાર જોવામાં આવે છે.^૧

આ યાત્રાળુઓ એમ માનીને પવિત્ર નદીમાં ડુબકી મારે છે કે જેમ પાણી શરીરનો મેલ ધોઈ નાખે છે, તેમ ગંગા નદીનાં પાણી ખર્ધા પાંછલાં પાપ અને તેનો મેલ ધોઈ નાખી આત્માને પવિત્ર કરશે. નીચે લખેલી પ્રાર્થના નદીને વારંવાર કહેવામાં આવે છે:—

“ હિ ગંગા મૈઆ ! હું તારે પગે પડું છું. તારા સેવક પર કૃપા કર. તારા સફળુલુ કોણુ વર્ણવી શકે ? મોટામાં મોટો પાપી, અનન્ત અપરાધોના કરનાર માત્ર ગંગા શબ્દનો ઉચ્ચાર કરે તો પાપમાંથી મુક્ત થઈ દેવોના આનન્દમય ભુવનમાં તરત આવ્યો જાય છે. ”

વિધિમાં સ્નાન એ એક ભાગ છે આખરે મરણનો દિવસ આવે છે, તે સમયે તેના સગા તેની ચિતાની રાખ પવિત્ર નદીમાં નાખીને સ્મશાનમાંથી ઘેર પાછા ફરતા સમયે અડકવાના પાપમાંથી મુક્ત થવા સ્નાન કરે છે. “ હે જળ ! મારાગા જે કંઈ દૂષિત હોય તે લઈ લે, જે મેં ખમાતકારે કે સાપે કર્યું હોય તે અને માફ અસત્ય એ સર્વમાંથી ભારી મુક્તિ કર. ” (મુદ્ગલ ૧. ૨૨-૩).

इदमापुः प्रवर्तत यत्किं च दुरितं मयि ।

यद्वाहमभिदुद्रोह यद्वा शेष उतानृतम् ॥ ૧-૫-૨૩-૨૨

હું યજમાન, મારે વિષે જે કંઈ અશાનથી પાપ થયું હોય, અથવા મેં જે ખુદિપૂર્વક કર્યું હોય, અથવા તો સાધુ પુરુષને મેં જે શાપ દીધો હોય, અથવા તો હું અસત્ય બોલ્યો હોઉં, તે સર્વ અપરાધને, હે જળ ! મારાથી દૂર કર.

સાયં માણ્યં, બાપાન્તરકર્તા

૨ ગંગા-પૃથ્વી પર બિતરી એમ ધારવામાં આવે છે તે દિવસ, જ્યેષ્ઠ (જુન) સુદિ ૧^મ અને કાર્તિક પૂર્ણિમા (ઓક્ટોબર) છે—આ બે દિવસને ગંગા નદીના માનાયે સર્વ હિંદુઓ ઉત્સવના દિવસ માને છે.

ગંગાના ગંગાવર પ્રવાહનો અમત્કાર અને રહસ્ય કોઈ પણ શબ્દોથી વર્ણવી શકાય એમ નથી; કારણ કે પુનેમને દહાડે કે મહાબુને પ્રસંગે આસપાસના પ્રદેશમાંથી લોકોની મોટી મેદની એકઠી થાય છે. તેમની પૂજાની હોંસ અને પ્રબળતા અને મહાન પ્રવાહ વહે છે તેમ તેના વહેણમાં આપણાં સર્વ પાપ અને શોકને ખેંચી જાય છે અને બુલાવી દે છે એવી તેમની, સરળ હૃદયની શ્રદ્ધા જોઈને મનમાં આશ્ચર્ય અને પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન થાય છે.

સ્વાભાવિક રીતેજ ગંગાજળ ઘણું કીમતી ગણાય છે. તેને પાત્રોમાં ભરીને દેશના મધ્ય ભાગમાં ઘણું દૂર સુધી લઈ જાય છે. તે ઘણી ધર્મક્રિયામાં વપરાય છે, તેમજ રોગમાં ઉપાય તરીકે અને એક પ્રકારના સખ્ત સોગન આપવામાં પણ તેનો ઉપયોગ થાય છે.^૧ વળી મરણ પામતા પુરુષના મરણ પછીના માર્ગમાં ઉપયોગી થઈ પડે માટે મોંમાં ને આંખમાં એ પાણી રેડવામાં આવે છે.

શખને ઘણા માઈલ સુધી, કેટલીક વાર સેંકડો માઈલ, ગંગા મેઆના કિનારા પર અગ્નિસંસ્કાર કરવા લઈ આવે છે અને આ રિવાજને મળતો ગંગાયાત્રાનો રિવાજ છે. કોઈ હિંદુ જોખમ-ભરેલા મંદિરોથી સપડાયો હોય અથવા મરણની તૈયારીમાં હોય, ત્યારે તેનાં સગાં તેને એ પવિત્ર નદીને કિનારે લઈ જાય છે. ત્યાં તે અર્ધું શરીર પાણીમાં ડૂબેલું રાખી કે અર્ધું મોં પાણીથી ભરેલું રાખી ઘણા દહાડા પડ્યો રહે છે ને છેવટે આ દુનિયામાંથી તેનો

૧. નદીની પવિત્રતા વિષે લોકમત એવો તો જોસવર છે કે ખાનગી જિંદગીમાં તેમજ કાયદાની કચેરીઓમાં જો સામાવાળા હાયમા ગંગાજળ લઈને કે ગંગાના નામથી સોગન પાઈને હકક નાકબૂલ કરે તો તે હક ગમે તેવો સાખા વખતનો અને વહાલો હોય તોપણ તેઓ છોડી દે છે. મહા-ભારતમાં એમ કહ્યું છે કે “ગીતામાં સર્વ શાસ્ત્રો, એટલે પવિત્ર લખાણનો, હરિમા (વિષ્ણુમા) બધા દેવો, અને ગંગામાં બધા પવિત્ર તીર્થોના સમાવેશ થાય છે.

છૂટકો થાય ત્યાંસુધી વાટ જોઈ સૂઈ રહે છે. અગ્નિપુરાણમાં કહ્યું છે કે “જેઓ અધુરું શરીર ગંગાનાં પાણીમાં ડૂબેલું રાખી મરણ પામે છે તેઓ હજારો જમાના સુખી રહેશે અને પ્રજ્ઞાનું સાક્ષ્ય પામશે.” એશક, આવા ધાતકી રિવાજથી ઘણી જિંદગીઓ દૂંડી થાય છે અને કેટલેક પ્રસંગે મનુષ્યથી હિંસા થાય છે. સુધારાના પ્રચારથી અને ઠાકતરી જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થવાથી આ રિવાજ હવે જલદી નાબૂદ થતા જાય છે, પણ તે તદ્દન જતા રહ્યા નથી.

ગંગા ઉપરાંત બીજી ઘણી નદીઓને પણ હિંદુઓ પવિત્ર માને છે. એકલી નર્મદાજી ગંગા નદી સાથે પ્રધાનપદ મેળવવા હરીફાઈ કરે છે. ગંગા નદીનો ઉત્તર કિનારો એટલે જે કિનારો વારાણસી આવેલું છે તેજ કિનારો વિધિપૂર્વક સ્નાન કરવા માટે અને શખને અગ્નિસંસ્કાર કરવા માટે પવિત્ર મનાય છે; પરંતુ નર્મદાના બંને કિનારાનો એવી રીતે ઉપયોગ કરી શકાય છે. કેટલાંક પ્રમાણુ પ્રમાણુ નર્મદા ગંગા કરતાં પણ વધારે પવિત્ર છે; કારણ કે પાપની માફી કરાવા સારૂ ગંગામાં સ્નાન કરવાની જરૂર પડે છે, ત્યારે જગન્નાથજીની મૂર્તિની પેઠે નર્મદાના માત્ર દર્શનથી સર્વ પાપમાંથી મુક્તિ મળે છે.

હિંદુસ્તાનની બધી મુખ્ય નદીના તમામ કિનારા-તેનાં મૂળથી તે દરિયા સુધીના-પવિત્ર તીર્થ મનાય એ જોઈને નવાઈ લાગે છે. એ માર્ગની પગે ચાલી પ્રદક્ષિણા કરવી એ ઘણુંજ પુણ્યનું કામ ગણાય છે. દાખલા તરીકે, યાત્રાળુ ગંગાના મૂળ ગંગોત્રી આગળથી નીકળે છે અને ડાબે કિનારે ચાલતો ચાલતો તેના મુખ ગંગા-સાગર આગળ આવે છે. પછી પાછો ફરી તે જમણે કિનારે ત્યાંથી નીકળ્યો હોતો તે ગંગોત્રી સુધી જાય છે. આમ પ્રદક્ષિણા કરતાં તેને છ વરસ લાગે છે. એજ પ્રમાણુ યાત્રાળુ વિન્ધ્યાચળના એક શિખર આગળ નર્મદાનું મૂળ છે ત્યાંથી નીકળે છે, સારૂ આગળ તેના મુખ સુધી ચાલતો ચાલતો જાય છે, અને પછી પાછો ફરે છે. આ પ્રદક્ષિણા

કરતાં તેને ત્રણ વરસ લાગે છે. ગોદાવરી અને કૃષ્ણા નદીની પ્રદક્ષિણા કરતાં બે વરસ લાગે છે. બેશક, યાત્રામાં જેટલો સમય જાય છે અને જેટલી પવિત્ર જગ્યાઓ પગતળે આવે તેના પ્રમાણમાં યાત્રાનું પુણ્ય મળે છે.^૧

હિંદુસ્તાનની કેટલીક નદી દેવ અને કેટલીક દેવી મનાય છે. બ્રહ્મપુત્રા અને શોણ એ બે નદી દેવ ગણાય છે અને ઉપર વર્ણવી તે ઉપરાંત કાવેરી, આરેયી, ગોમતી, સરયૂ (ઘગ્રા), તાપી, ગંડકી, વારાહી, સાબરમતી (સાબ્રમતી), અને ખીજ, નદી ગણાય છે. આ બધી પવિત્ર નદી મનાય છે.^૨

માત્ર નદીઓજ નહિ, પરંતુ કેટલાંક તળાવ અને કુંડ પણ કુદરતી રીતેજ પવિત્ર ગણાય છે. એવાં પાંચ સરોવર છે, તેમાં પવિત્રમાં પવિત્ર માનસ છે (સામાન્ય રીતે માનસરોવર કહે છે તે), તે હિમાલય પર્વતમાં આવેલું છે. વારાણસીમાં મોક્ષવાપી પણ અત્યંત પવિત્ર મનાય છે.

૧. મૌનિઆ વિનિઅમ્સકૃત ' હિંદુ ધર્મ, ' ૫૭ ૧૭૩

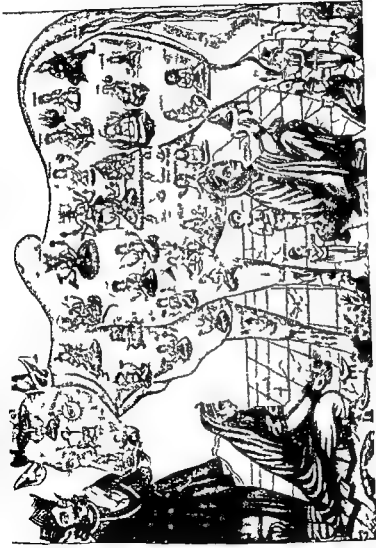
૨. હિંદુઓની નદીપૂજને મળતું ગ્રીક, રોમન તથા અન્ય પ્રાચીન પુરાણોમાં જડી આવે છે. જનરલ સ્ક્રીપ્તન દર્શાવે છે (અક્ષ ૧, ૫૦ ૧૧) કે રોમન લોકો અને પ્રાચીન ધરાની લોકોમાં નદીને યજ્ઞ કરી પ્રસન્ન કરવામાં આવતી. વાઇટલિઅસે આર્મિનિઆની ગાદી પર ફિરિડેટસને બેસાડવા માટે રોમન લશ્કર સાથે યુક્રેટીસ ઓળંગી, ત્યારે તેણે હુકમ, બકર, અને આખલાનું બળિદાન આપી નદીને પ્રસન્ન કરી. ફિરિડેટસે જાતે અશ્વમેધ કર્યો. ટ્રસિટસ નદીના દેવની સ્તુતિ કરતો નથી, પણ નદીનીજ સ્તુતિ કરે છે ('વાર્ષિક વૃત્તાન્ત', ગ્રન્થ ૬૬૧, પ્રક. ૩૭ જુઓ). પ્લેટો સૈક્રેટીસ પાસે હોમરની નિંદા કરાવે છે, કેમકે તેણે કર્ઝેઅસ નદી સાથા લડવાને તૈયાર કરી તેની તરફ તિરસ્કાર બરેલું વર્તન એંકિલીસ પાસે દર્શાવરાવ્યું છે (' ઇલિઅડ ' ૨૦-૭૩) અને સ્પર્કિઅસ નામના બીજા દેવ મનાતા નન્ને જે પોતાના કેશના ગુચ્છો આપવાનું વચન આપ્યું હતું તે પેટ્રોક્લસના ચમત્તે અપ્રાપ્તી તે નદ તરફ જ અપમાનભરેલું વર્તન જતાવરાવ્યું છે (' ઇલિઅડ ' ૨૩, ૧૪૦-૫૩).

ગંગા નદીમાં નહાતા યાત્રાકૃત્તિઓ

આજનાં ગોરાં સ્નાન કરેનારાઓને પૂંદ કશેલે છે અને પાણીમાંથી બહાર નીકળે

છે ત્યાર આશીર્વાદ દે છે, તે ગોરાંને મોટા ધર્મીમણા બોલે છાયા કરે છે

પરિવ ગાયત્રી પૂજન.

હિંદુઓની કામદક્ષિણા સર્વ દેવ સમાયત્ર છે હિંદુપુરાણના ધર્માખરા દેવા અને

દેવીઓના ચિત્ર તેના ચરીર પર કાઢ્યા છે

આગળ એક સી પૂજ કરે છે તે જુઓ, તેમજ તે માલસ બાંધે કરે છે તે જુઓ

વળી તે સી દુધ દેહે છે તેથી તેનો ઉપયોગ દર્શાવે છે

પૂજય છે; અથવા તો હાથીની પેઠે હહાપણના સ્વામી છે તેથી પૂજન-
યાત્ર થાય છે; અથવા તો સર્પની પેઠે સહેજ ડંખથી નાશ કરવા
સમર્થ છે તેથી મનાય છે; અથવા તો વાનરની પેઠે જેતું મૂળ અને
આરિય્ય અધુનું મનુષ્યને મળતું છે તેથી માન પામે છે. વેદના સમય-
માં ઘોડાને ઘણું સન્માન અપાતું અને અશ્વમેધ એટલે ઘોડાનો
યજ્ઞ એ દેવોનો પ્રસાદ મેળવવાનું ઉત્તમ સાધન હતું. સો અશ્વમેધ
યજ્ઞ કરનાર ઇન્દ્રને ઇન્દ્રાસન પરથી ઉઠાડી પોતે બેસવા શક્તિમાન
થતો હતો; અને અર્વાચીન સમયમાં કુટિલ અવતાર થવાનો છે એવી
લોકશ્રદ્ધા ભેદે ધીએ. એ કલિકનો શ્વેત અશ્વ આપણને પ્રિરિત
પ્રભુપ્રેરિત અન્યમાં વર્ણવેલા શ્વેત અશ્વનું સ્મરણ કરાવે છે.

ઘણાં ગ્રાણીને હિંદુઓ પવિત્ર માને છે તેનું કારણ એ છે
કે તે દેવોને પ્રવાસ કરવાનાં વાહન છે. દાખલા તરીકે, ઇન્દ્રનું
વાહન હાથી, શિવનું નાન્દી વૃષભ, યમનું મહિષી, ગણેશનું મૂષક,
અને દુર્ગાનું વાઘ છે. તોપણ એ ગ્રાણીને આવી રીતે કોઈ પણ દેવ
સાથે કોઈ પણ જાતનો સંબંધ નથી, તોપણ તે ખાસ રીતે પૂજાય છે.
તે એ ગ્રાણી ગાય અને વાનર છે.

૧. ગાયની પૂજા

ખંધાં ગ્રાણીમાં ગાયને હિંદુઓ સર્વથી વધારે માન આપે છે.
પૃથ્વીમાંથી સર્વ સંપત્તિ નીકળે છે તે સર્વ વસ્તુ અર્પનાર પૃથ્વીનો
ગાય નમુનો છે. કહે છે કે બ્રહ્માએ બ્રાહ્મણને અને ગાયને એકી
વખત પેદા કર્યાં, બ્રાહ્મણને ધર્મક્રિયાઓ કરવા માટે અને
ગાયને એ પૂજની સામગ્રીના પદાર્થ પૂરા પાડવા માટે. હિંદુઓ
ગાયને પૂજે છે તેનું કારણ તે એમની જે જે સેવા બજાવે છે તે
બધીનો અત્યંત ઉપકાર કરવાની વૃત્તિ છે, એમાં કંઈ શક નથી. જે
ભૂમિમાં હિંદુ જાતિને માંસ ખાવાની મના છે તે ભૂમિમાં તે
તેનું પોષણ પૂરું પાડે છે. ગાયના બાણ ને માટીનાં બનાવેલાં છાણાંનો

સર્વત્ર બળતાણુ તરીકે ઉપયોગ થાય છે. બધી ખેતીની મજૂરી બળદ પર આધાર રાખે છે; કેમકે હિંદુસ્તાનમાં ઘોડા પાસે હજી ખેંચાવતા નથી.

મોનિઅર વિલિઅમ્સ કહે છે કે “ સર્વ ગ્રાણીમાં ગાય વિશેષ પવિત્ર મનાય છે. તેના શરીરના દરેક ભાગમાં એક કે બીજો દેવ વસે છે. તેના શરીરના એકે વાળનો પણ તિરસ્કાર કરી શકાતો નથી. તેનાં મળમૂત્ર પવિત્ર મનાય છે. એક રજને પણ અપવિત્ર ગણી ફેંકી દેવાની નથી. એથી ઉલટું, તેનું મુતર પવિત્ર પાણી તરીકે સંઘરી રાખવાનું છે, તે સર્વ પાપનો નાશ કરે છે અને જેને તે સ્પર્શ કરે છે તે સર્વને પવિત્ર બનાવે છે. ગાયના છાણુ જેવું બીજું કંઈ પવિત્ર નથી. ગંદામાં ગંદી જગા પર છાણુનો ઝળોટ કરવામાં આવે તો તે તરતજ શુદ્ધ થાય છે અને સર્વ અપવિત્રતાથી મુક્ત થાય છે. આ પવિત્ર છાણુને બાળવાથી જે સખ થાય છે તે એવી પવિત્ર છે કે તે ગમે તેવા ગંદા, પાર્થિવ પદાર્થને સાફ કરે છે એટલુંજ નહિ, પણ પાપી પર માત્ર છાંટવાથીજ તે પાપીને સાધું બનાવી દે છે. ”

પાછલી બાળતનો એક દાખલો અપાય છે. આગ્રાના કિશામાં સુકુન્દ નામના માણસની મૂર્તિ છે. તે એક પવિત્ર સાધુ પુરુષ હતો, પરંતુ તેને આગ્રાના કિલ્લાની પાસેથી વહેતી યમુના નદીમાં આત્મ-પાત કરી આત્મહત્યા કરવાની જરૂર પડી હતી; કારણ કે ગાબ્યા વગર દૂધ પીવાથી અબાણુતાં તેના પેટમાં ગાયનો વાળ ગયો હતો. આ પ્રમાણે તેણે પોતાની ઇચ્છાથી આત્મઘાત કર્યો હતો. તોપણ તે શિક્ષા પૂરતી ગણાઈ ન હતી; કારણ કે ત્યાર પછીના જન્મમાં તેને સુસલમાન યવાની શિક્ષા ઘઈ હતી, પણ તેની પવિત્રતા ધ્યાનમાં લઈ તે શિક્ષા અંશે નરમ કરવામાં આવી હતી અને તે અકબર બાદશાહ તરીકે ફરી જન્મ્યો હતો.

શાસ્ત્રોમાં નક્કી કર્યું છે કે દેવોની મૂર્તિને પંચગવ્યથી સ્નાન કરાવી શુદ્ધ કરવી. એ પંચગવ્ય નીચે પ્રમાણે છે:— દૂધ, દહિં, ઘી, છાણુ, મુતર. દેવોને યજ્ઞ ગાયત્રી ઘી ખાઈ પાપનો નાશ કરવાનો યોગ્ય કરવામાં આવે છે. આદ્યજ્ઞે કહ્યું છે કે ગાય એ પૂજનું અર્ચન યોગ્ય પાત્ર છે અને આજ પણુ જ્યાંસુધી આરણ્ય આગળ છાણુનો અઘોટ થયો નથી ત્યાંસુધી ઘણા આદ્યજ્ઞ સવારે ઘરની બહાર જશે નહિ.

ગાયત્રી વાર્ષિક પૂજન સર્વ હિંદુઓ કરે છે; પરંતુ કેટલાક તો તેને દરરોજ પૂજે છે. તેને માટે કોઈ મૂર્તિ વપરાતી નથી; કારણ કે પ્રત્યક્ષ ગાય તેનું કામ સારે છે. “ ગાયત્રી કોડમાં પાણીનો ઘડો મૂકી એ પૂજ કરવામાં આવે છે. દેવની મૂર્તિ આગળ પૂજની ક્રિયા કરાય છે તેજ ક્રિયા આ પૂજમાં વપરાય છે. જેની પૂજ થાય છે તેને અનુકૂળ પ્રાર્થના બેશક હોય છે. ” જેઓ દરરોજ પૂજ કરે છે તેમને માટે બીજી જાતની ધર્મક્રિયા વપરાય છે. સ્નાન કરી તેઓ તેના પંગ આગળ પુષ્પ મૂકે છે, ખાવાને તાણું ઘાસ મૂકે છે, અને કહે છે કે “ ભગવતિ ! ખાઓ. ” પછી તેની ત્રણ કે સાત પ્રક્રિયા કરી નમન કરે છે. ’

ઘણાં મધ્ય હિંદુસ્તાનનાં શાંત્યમાં એક આનન્દ ઉત્પન્ન કરે એવી જાતની ગાયપૂજ જારી રહી છે. એને ‘ મૌન ચરણ ’ કહે છે એટલે ઠાણેને મૂળાં મૂળાં ચારવામાં આવે છે. એ જાત આચરનારાં પ્રાતઃકાળમાં ઊઠી સ્નાન કરે છે, પોતાને શરીર-તેલ ચોળે છે, અને ગળામાં પુષ્પની માળા ઘાલે છે. એ બધા વખત તેઓ મૂળાં રહે છે અને કંઈ જોઈએ છીએ તો તે ચિહ્નથી દર્શાવે છે. બધું તૈયાર થયા પછી તેઓ મૂળાં મૂળાં ગાયની સાથે બીડ પર જાય છે. તેઓ દરેક પોતાના ખભા પર રાક્ષસને હાંકી કાઢવા મોરનું પીંછું રાખે છે. ઘરની સાથે તેઓ એકબે કલાક મૂળાં રહે છે અને પછી ઘર આવે

છે. આ ક્રિયા સજના ખીડમાં કૃષ્ણ ગાયો ચરાવી તેના સ્મારક તરીકે કરવામાં આવે છે.”^૧

ગાયની પૂજા ખીંછ પૂજાને મુકાબલે અર્વાચીન છે. વેદના સંમય-માં એ જાણીતી ન હતી; પણ ત્યાર પછી સો વર્ષ રહીને મનુસ્મૃતિ રચાઈ ત્યારે એ પૂજા સ્વીકારાયલો લોકમત થઈ ગયો હતો. ગાય કે ગોધાની હત્યાને મનુ ઘોર પાપમાં મૂકે છે અને એમ પણ કહે છે કે “ગાયનો રક્ષક કે બ્રાહ્મણનો રક્ષક ધર્મગુરુને મારવાના પાપમાંથી મુક્ત થાય છે.” ખ્રિસ્તિ કે મુસલમાન લોકો જોરાકને માટે ગાયો કે પાડાનો વધ કરે છે એ હિંદી સરકારને જાહેાખસ્ત રાખવામાં એક ભારેમાં ભારે મુશ્કેલીનું કામ છે. ગ્રાચીન માર્ગ આચરનાર હિંદુના મતમાં આ એક શાપરૂપ છે. અકસ્માત્ ગાયનો વધ કર્યો તે પણ ભારે પાપ છે અને તેના પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે બ્રહ્મલોજન કરાવવું પડે છે અને યાત્રાઓ કરવી પડે છે. હિંદુ અને મુસલમાન પ્રજાઓના ધર્માચારમાં ઘણો ફેર હોવાથી ઘણાં ભારે તોફાન થયાં છે. સહુથી છેલ્લું અને ઘણા ભારે તોફાનોમાંનું એક ઇ. સ. ૧૬૧૦માં કલકત્તા-માં થયું હતું.

હિંદુ વિધિમાં ગાયની પૂંછડીના ઉપયોગના ઘણા હાખલાઓ જોઈને નવાઈ લાગે છે.

ધાર્મિક હિંદુ મરણની તૈયારીને વખતે ગાયની પૂંછડીને અડકે છે અને તેની મદદથી તે મરણની ભયંકર નદી વૈતરણીની પાર જીતે છે. એકથી વધારે કેદીઓ ગાયની પૂંછડી પકડવાની રજા મળેથી અત્યન્ત શાન્તિથી ફાંસીને લાકડે ચઢ્યા છે. લક્ષ્મી વિધિમાં પણ તેનો ઉપયોગ થાય છે; અને ગ્રાચીન સમયમાં એક વખત વન્ય ગાયની પૂંછડી રાજસત્તાનું ચિહ્ન ગણાતી, અને રાજ્યકર્તાનું ભૂતોથી

૧. કૂંકટ ‘ઉત્તર હિંદુસ્તાનનો લોકપ્રિય ધર્મ અને લોકગીત,’ અંક ૨, પૃ. ૨૩૨

રક્ષણ કરવા તેના ઉપર હલાવવામાં આવતી. હાલ થોડાજ વખત ઉપર હરદ્વારના પવિત્ર કુંડ આગળ એક મુખ્ય આદ્યજ્ઞ પંડ્યાએ (ગોરે) પોતાના યજમાન નીચે કુંડમાં નહાતા હતા ત્યારે તેમના ઉપર એક ગાયની પૂંછડી હલાવ્યા કીધી. એક એવી કથા છે કે એક પ્રસંગે શિવે પોતાનું કોધનું સ્વરૂપ પ્રકટયું અને વિષ્ણુ અને બ્રહ્મા એ કોધાગ્નિનો પ્રકાશ કેટલે દૂર ફેલાયો હતો તે જોવા જુદી જુદી દિશાએ ગયા. તેઓ પાછા ફર્યા ત્યારે વિષ્ણુએ કહ્યું કે પ્રકાશ કયાંથી આગળ જતાં અટક્યો તેની હદ શોધી કાઢવા હું શક્તિમાન થયો નથી; પરંતુ બ્રહ્માએ કહ્યું કે હું એની હદની પેલી તરફ ગયો છું. પછી વિષ્ણુએ મોટી કલ્પિત ગાય કામધેનુને (‘સર્વ કામનાની પૂરનાર’ ને) સાક્ષી પૂરવા બોલાવી. તેણે પોતાની જાંઘે વતી બ્રહ્માનું સમર્થન કર્યું; પરંતુ તે જોટું પાડવા પોતાની પૂંછડી હલાવી. તે ઉપરથી વિષ્ણુએ એવું નિર્માણ કર્યું કે એનું મુખ અપવિત્ર રહેશે; પરંતુ એની પૂંછડી હમેશ પવિત્ર રહેશે.^૧

શ્રાદ્ધવિધિમાં (જુઓ ૮મું પ્રકરણ) કે પિત્રીઓની મરણ પછીની ક્રિયાઓમાં ફૂંજણી ગાય આદ્યજ્ઞને આપવામાં આવે છે. આદ્યજ્ઞ તે પિત્રીઓના પ્રતિનિધિ થાય છે અને તેને પ્રસન્ન કરવાથી એમ માનવામાં આવે છે કે તે પિત્રીનું સ્વર્ગસુખ નક્કી થાય છે. આદ્યજ્ઞ તે દાન સ્વીકારી ગાયની પૂંછડી પકડે છે અને પિત્રીના કલ્યાણને માટે નીચેની પ્રાર્થના કરે છે:—

“જે સર્વ ગ્રાણીની લક્ષ્મી છે અને દેવોમાં રહે છે તે દેવી ફૂંજણી ગાયનું સ્વરૂપ હો અને મને સુખ આપો.

જેણે સુદ્રાણીનું રૂપ ધારણ કર્યું છે અને શિવની પ્રિયા છે તે દેવી ફૂંજણી ગાયનું સ્વરૂપ હો અને મને સુખ આપો.

તું સ્વધા (એટલે પિત્રીઓનું સ્વર્ગીય અન્ન) છે અને સ્વાહા, ભારે યજ્ઞોની ભક્ષણ કરનારી શક્તિ (અર્થાત્ વહ્નિ) છે; તેથી તું દરેક પાપનું નિવારણ કરનારી ગાય હોવાથી, મને સુખ મેળવી આપ.

હું તે માંગલિક દેવીની અમરત્વ અને સુખને માટે પ્રાર્થના કરું છું. ”

પાછલા આવાહનનાં વચનમાં જે વરદાન આપનારી ગાયને આટલું બધું સન્માન આપ્યું છે તે ગાય સુરભિ છે. લક્ષ્મીની પેઠે તે સમુદ્રનું મન્યન કરવાથી નીકળી હતી અને તેનાં વંશજો—ગાયોને હાલ પણ હિંદુઓ ઘણું માન આપે છે. ધ્રાવણો અને બીજાઓ લોજન કરતા પહેલાં ગાયને ખવડાવે છે એ સાધારણ છે અને ખવડાવતા પહેલાં આ પ્રમાણે કહે છે:—“ હે સુરભિની પુત્રિ ! પંચ તત્ત્વની બનેલી, માંગલિક, સ્વચ્છ, અને નિર્મલ માતા, હું જે અન્ન આપું છું તેનો સ્વીકાર કર. તને નમસ્કાર. ” ગાયને ચરાવવા લઈ જાય છે ત્યારે પણ એ વચન કહે છે.^૧

૨. વાનરો અને વાનરદેવ હનુમન્

“ વાનરજાતિમાં ઉત્તમ હનુમન્ પવન ચલાવનાર વાયુદેવના પુત્ર હતા. તેમનો બાંધો વજ્ર જેવો હતો અને^૨ ગરુડની પેઠે જલહી કૂદી શકતા હતા. ”

ત્રિશ્ચક્રત, ‘ રામાયણ ’

આ દેવ આખા દક્ષિણ પ્રાન્તમાં, મધ્ય અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં એક અત્યંત લોકપ્રિય દેવ થયા છે; કારણ કે રાવણ સીતાનું હરણ કરી લંકા લઈ ગયો ત્યાર પછી એમની મદદથી રામે

^૧ શ્રુત હિંદુધર્મ, પૃ. ૧૩૮-૯

^૨ વિષ્ણુ મહિપત પદ્યો

સીતા પાછાં મેળવ્યાં. રાવણની સાથેના બારે યુદ્ધમાં રામનું લશ્કર વાનરોનું બનેલું હતું અને હનુમાન એ લશ્કરના નાયક હતા. ચઢાઈ કરનારાઓ તરફથી દુશ્મનના લશ્કરની સ્થિતિ તપાસવા તેઓ એક દ્વંદ્વે હિંદુસ્તાનમાંથી લંકામાં ગયા. તેમણે ઝાઝ ઉખેડ્યાં, હિમાલયમાંથી ઘસાઈને ગોળ થયલા બારે પથ્થર લઈ ગયા અને તે વડે પ્રસિદ્ધ પૂલ બંધાવ્યો, તેની મદદથી રામની સેના સામુદ્રધુની જોળંગી દ્વીપમા દાખલ થઈ. રાવણ અને બીજા રાક્ષસ સાથેની એક લડાઈમાં તેઓએ એમને પકડ્યા, એમની પૂંછડી દિવેલથી ભરીને સળગાવી મૂકી. પરંતુ તે બળતી પૂંછડી વડે તેમણે લંકા શહેરમાં આગ લગાડી તેનો નાશ કર્યો. બીજે પ્રસંગે, શોકકારક યુદ્ધ થયા પછી તેઓ હિમાલય પર્વત પર હોડ્યા, ત્યાંથી ઔપચિ લાવ્યા, અને તે વડે ઘાયલ થયલાઓને સારા કર્યાં.

એવી વાત કહેવાય છે કે હનુમનને તરુણાવસ્થાના આરંભમાં હમેશના પોપણને બદલે ઊગતા સૂર્યનો શુભાખી પ્રકાશ મેળવવાની ઇચ્છા થઈ. આ ઉપરથી પવનની પેઠે તેઓ તે કીર્તિમન્ત પ્રકાશમાન સૂર્યને પકડવા દૂધા. આ બહાદુર પ્રયત્નથી લયલીત થઈ સૂર્ય દરિયાઈ કરવા ઇન્દ્રની પાસે ગયા અને હનુમાન તેમની પાછળ હોડ્યા. વળના દેવ ઇન્દ્રે સૂર્યને નિર્ભય સ્થળે મૂકી વીજળીના અમકારા વડે વાનરદેવને મૃતતુલ્ય બનાવી પૃથ્વી પર ફેંકી દીધા.

આ અને એવા બીજાં પરાક્રમ માટે તેમને ઘણી વાર મહાવીર ‘મોટો શૂરો’ કહે છે અને અયોધ્યા પાછા ફર્યા પછી રામે તેમને ચિરંજીવી અને હમેશ તરુણ બનાવી તેમના પરિશ્રમનું ફળ આપ્યું.

વાનરજાતિ સાથે વિદ્વત્તા ઘણી વાર જોશયલી હતી નથી; પરંતુ રામાયણના ઉત્તરકાંડમાં હનુમાનને ઘણા વિદ્વાન્ તરીકે વર્ણવ્યા છે. “અપાર કાયાવાળા વાનરનાયક વ્યાકરણ શીખવાની ઇચ્છાથી, સૂર્ય તરફ જોઈ, તપાસ કરવાના નિશ્ચયથી, તે મોટો અંશક લઈ

સૂર્ય જિગે છે તે પર્વતથી તે આથમે છે તે પર્વત સુધી ગયા. વાનર-
નાયક સંપૂર્ણ છે. શાસ્ત્રમાં, વિદ્યામાં, અને વેદના અર્થ નક્કી કરવા-
માં કોઈ તેમની ધરાળરી કરી શકતું નથી. જ્યાં શાસ્ત્રમાં અને
તપશ્ચર્યાના નિયમમાં તેઓ દેવોના આચાર્યની સ્પર્ધા કરે છે.”

આ વાનરદેવ ગામડાંના ઊતરતી પંક્તિમાંના એક મોટા દેવ
છે એ વાત ભૂલવી નહિ. ઘણાં સાધારણ વસ્તીવાળાં ગામમાં તેમની
તેલ અને સિંદૂરે ચોપડેલી સફાઈ વિનાની આકૃતિ કોઈ પણ પુરુષની
નજરે પડે છે. તેઓ ઘણી વાર રક્ષક દેવ છે અને મહાઈ બળની
મૂર્તિ અને રાક્ષસના છતનાર ગણાય છે. સંતતિ આપનાર તરીકે
શ્રીઓ તેમની પ્રાર્થના કરે છે.

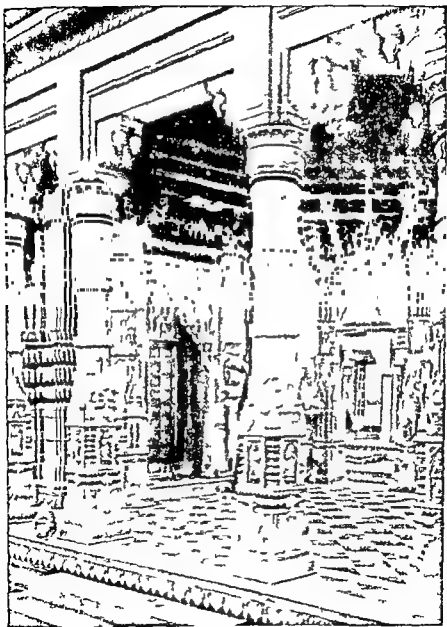
વાનરપૂજનો સંલગ્નિત ખુલાસો એ છે કે વાનર પ્રથમ મનુષ્ય
હતા અને અધમ સ્થિતિમાં આવ્યા છે એવું સામાન્ય માનવું છે. હાલ
મધ્ય હિંદુસ્તાનના હુંગરી પ્રદેશમાં અસલી જાત લગભગ વન્ય
પશુઓના જેવી રહે છે તેવી કોઈક જાતિના હનુમાન્ નાયક હતા
એમ ધારવામાં આવે છે. એમ હોય તો સુરવીર પુરુષની પૂજા અને
પ્રાણિપૂજા એ બેટું આ વાનરદેવની કથામાં અફલુત સંમિશ્રણ
થયું છે.

હનુમાને જનું મંદિર બાંધી તેમાં મૂર્તિ સ્થાપન કરી કવચિતજ
સન્માન આપવામાં આવે છે; પરંતુ રામની જન્મભૂમિ અયોધ્યામાં
મોટામાં મોટું મંદિર હનુમાનગઢીતું છે. તે એક આસપાસના
મેદાનથી ઊંચું, નક્કર પથ્થરનું, ગઢમાં આવેલું મંદિર છે અને તેમાં
લગવાં કપડાં પહેરેલા સાધુ પુરુષો હમેશા પૂજા કરે છે. છેલ્લા
વસ્તીપત્રકમાં માત્ર જોડીઆ પ્રાન્તમાંથી દસ લાખથી વધારે માણસ
હનુમાનના પૂજક તરીકે નોંધાયા છે.

આ દેવ હિંદુસ્તાનના મોટા ભાગમાં આદલા 'બધા પૂજાય

છે તેનું એક કારણ એ છે કે તેમને નિમકહલાલ, નિઃસ્વાર્થ, અને અનુરક્ત ભક્તના આદર્શરૂપ ગણવામાં આવે છે. હિંદુસ્તાન એ સેવાની ભૂમિ છે અને કોઈ પણ સ્થળે આવે હલકે ફરે, આનાકાની કર્યા વિના આવી નોકરી બજાવવામાં આવતી નથી. નમ્ર શ્રામવાસી મજૂરો બાહ્યાવસ્થાથી તે વૃદ્ધાવસ્થા સુધી હિંદુમાનના ભારે પરિશ્રમવાળા ઉદ્યોગની સ્તુતિ કરે છે અને એમનાં અફસુત પરાક્રમની કથા કરતાં કદી થાકતા નથી. તેમનાં સફાઈ વિનાનાં નાટકીય પ્રદર્શનોમાં એઓ તેમના પ્રિયપાત્ર છે. દશેરાનો દિવસ હિંદુસ્તાનમાં વરસમાં એક અતિલોકપ્રિય ઉત્સવ છે, તે દિવસે ભભકાદાર પહેરવેશમાં હિંદુમાન વાનર અને રાંછની સેનાના નાયક તરીકે રંગભૂમિ પર ચાલે છે, લોકો પર હુમલો કરવાનો પોતાનો વેશ બહાદુરીથી ભજવે છે, અને નાટકને અંતે રાવણનો નાશ થાય છે. તેનું શરીર નેતરના આડની ડાળીઓ અને રંગિત કાગળનું બનાવેલું હોવાથી આતશ-બાજીની સાથે ઉડાવી દેવામાં આવે છે. તે જોઈને પ્રેક્ષકો અત્યંત ઉલટથી હર્ષ પ્રદર્શિત કરે છે. હિંદુઓ વર્ષગાંઠને દિવસે દીર્ઘાયુષ્યનું વરદાન ઇચ્છવા હિંદુમાનની પૂજા કરે છે.

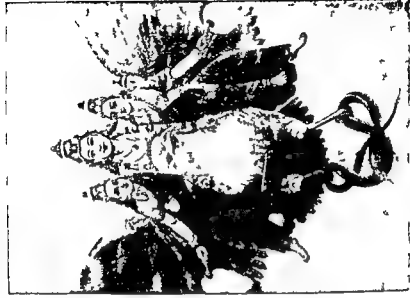
શ્રવતા વાંદરાને પણ હિંદુમાનના પ્રતિનિધિ તરીકે માન આપવામાં ને પૂજવામાં આવે છે અને કેટલાંક મંદિરમાં વાંદરાને 'ખવડાવડુ' એને ધર્મની ક્રિયાનો એક ભાગ ગણવામાં આવે છે. આવું મુખ્યત્વે કાશીમાં દુર્ગાદેવીના મંદિરમાં જોવામાં આવે છે. અને એ કારણથી એને 'વાનરમંદિર' કહે છે. ત્યાં વાંદરાનો એક રાજા છે, તેને બહુ માન મળે છે મુખ્ય સડક પર વાંદરાને દુકાનમાંથી દાણા, ફળ, અને મીઠાઈ ચોરી જવા દે છે અને કોઈ લગાર પણ શિક્ષા કરતું નથી, એ જાણવા જેવું છે. ભાગ્યેજ કંઈ પણ ગુસ્સો બતાવવામાં આવે છે અને તેનો વધ કરવો એ વિચારતો હિંદુમતે, તેણે ગમે તેવું તોફાન અને ગુસ્સાન કંઈ હોય તોપણ, એક પવિત્ર વસ્તુને શ્રદ્ધ કરવા જેવું મોટું પાપ ગણાય છે. ખરેખર, જનરલ રેડ્ડીમેન એક વાત કહે છે. અયોધ્યાનો એક મુસલમાન

દુર્ગાદીનુ મલિ, મલી
 ૧૭૫૨ થી ૧૮૦૦ થી ૧૮૫૦ થી
 ૧૮૫૦ થી ૧૯૦૦ થી ૧૯૫૦ થી

હનુમાન, વાનરેન
પોતાની પૂજા કરે લોકને બાળને
રામને તે કહેવા પાછા ફરે છે

ગરુડ, વિષ્ણુનું પ્રસિદ્ધ વાહન
દેવ (બે તરફ) લક્ષ્મીની સાથે છે ગરુડની
પાંચ હાથની રમત પણ ચિત્રમાં છે

નવાળ તાવથી મરણ પામ્યો, તેના બાપે એક વાંદરાને માર્યો હતો તેનું એ પરિણામ હતું એમ કહેવાય છે. તેને ખબર આપનાર કહે છે કે ‘ સુમતાઝ-ઉફ-હૌલાના પિતાએ વાંદરાને માર્યો નહોત, તો તે અયોધ્યાનો નવાળ થયો હોત.’^૧

બૉર્ડ નદીઆના ગજાની એક વિચિત્ર વાત કહે છે. તેણે જે વાંદરાને મરણપ્રવામાં એક લાખ રૂપીઆ (તે સમયે ૧૦,૦૦૦ પાઉન્ડ) વાપરી નાખ્યા. એક લલકારેલ વઘોડો કાઢવામાં આવ્યો. એ વરઘોડામાં હાથીઓ, બિટ, અને ઘોડાઓ, સર્વે અતિફીમતી સાજવાળા જોવામાં આવતા હતા પરોણાઓને પાલખીમાં બેસાડ્યા હતા અને તેમને રસ્તે મસાલ અને પરીના દીવા રાખ્યાં હતાં. વાંદરાને રૂપાને સાકળે પાલખી સાથે બાંધ્યો હતો અને તેની બન્ને બાજુએ નેકરો બિલા બિલા પ બાંધી વા નાખતા હતા. ગાડીઓમાં નાચનારી કન્યાઓની મોટી સંખ્યા હતી. આ પ્રસંગ ઉજવવા માટે ફરેક જાતનાં વાદ્યને ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો અને લગ્નપ્રમગે આખા બાર વિદ્વાન્ શાસ્ત્રીઓને શાસ્ત્ર વાચવા બોલાવવામાં આવ્યા હતા.

૩ પક્ષીઓની પૂજા-ગરુડ-વિષ્ણુનું વાહન

પક્ષીઓ પણ દેવ અને દેવીના વાહન તરીકે કામ લાગે છે અને એવી રીતે તેમની પૂજા થાય છે. હંસ બ્રહ્માનું વાહન છે, મોર કાતકેય અને સરસ્વતીનું વાહન છે. અમાંગલિક ગ્રહ શનિ ગીધ પર બેસે છે એ યોગ્ય છે. વિષ્ણુ ગરુડ પર આરુઢ થાય છે.

ગરુડ એક કલ્પિત પ્રાણી છે તેની મૂર્તિ અર્ધી માણસની ને અર્ધી પક્ષીની છે. માથું, પાખ, નહોર, અને ચાચ ગરુડના અને શરીરનું કાઠું અને અવયવ મનુષ્યના છે, એમ તેનું સ્વરૂપ બતાવવામાં આવે છે. તેને ચહેરો સફેદ, પાખ લાલ, અને શરીર સુવર્ણની

કાન્તિ જેવું હોય છે. છેક દિવ્ય નહિ, તોપણ વિષ્ણુનાં પરાક્રમમાં તે એટલી બધી વાર જોડાયલું જણાય છે કે તેની પૂજા તેના સ્વામીની પૂજાની સાથે કરવામાં આવે છે.^૧

તે પક્ષીઓનો રાજા છે અને દેવ અને મનુષ્યના સ્રષ્ટા કંઈયપ (ધ્રુવનો તારો) અને દક્ષની એક પુત્રી વિનતાનો તે વંશજ છે. તે સર્પનો કદ્દો વેરી છે અને એ વેર તેણે માતા તરફથી મેળવ્યું છે. વિનતાને બળવાન, અનેક (હજાર) માથાંના સર્પની માતા, કંદૂ જે પોતાની સોયક હતી તેની સાથે કણ્ઠોએ થયો હતો. જ્યાં સર્પ માલમ પડે ત્યાં તેમને ખાઈ જવાની ગરુડે દેવ પાસે રજા મેળવી હતી. ગરુડની માએ એક ઈંડું મૂક્યું હતું એમ કહેવાય છે; તેથી તેનો પુત્ર પશ્ચિમવરૂપમાં આવ્યો. જન્મ્યો કે તરતજ તેનું શરીર એટલું બધું વધી ગયું કે તે આકાશને અડક્યું. બીજાં બધાં પ્રાણી તેને જોઈને બીધાં. તેની આંખો વીજળી જેવી હતી. તેની પાંખના પવનથી પર્વત નાસી ગયા; અને તેના શરીરમાંથી જે ફિરણ નીકળ્યાં તેથી દુનિયાની ચારે દિશા બળવા લાગી. દેવો બચાવીત થયા અને અગ્નિદેવની મદદ માગી; કેમકે તેમણે એમ ધાર્યું કે તે અગ્નિનો અવતાર હશે.^૨

બીજી કથા પ્રમાણે ગરુડ કંઈયપ અને દિતિનો પુત્ર છે. બહુ સંતતિ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિવાળી આ સ્ત્રીએ એક ઈંડું મૂક્યું અને તેને વિષે એવું લવિષ્ય ભાખવામાં આવ્યું કે તેમાંથી જે પ્રાણીનો જન્મ થશે તે કોઈ મોટી વિપત્તિમાંથી છૂટકારો કરનારો નીવડશે. પાંચસે વર્ષ વીત્યા પછી એ ઈંડામાંથી ગરુડ ઉત્પન્ન થયો ઇન્દ્રના નિવાસમાં રૂઢો, તેની આસપાસના વહ્નિને ઘેર કયો, રક્ષક-ને છત્યા, અને અમૃત હરી લાવ્યો; એ અમરપણું આપનાર અમૃતે તેને પોતાની કેદી માતાને મુક્ત કરવા શક્તિમાન કયો.

૨ વિહિન્સમૃત ' હિંદુપુરાણ, ' ૫૦ ૪૪૫ ' .

૨ વૌડકૃત ' હિંદુઓ, ' ૫૦ ૧૫૮

અમૃતનાં થોડાં ટીપાં કોઈ દાસના ઘાસ પર પડવાથી તે હમેશને માટે પવિત્ર થયું. સાચો લોભથી તે ઘાસ ચાટવા ગયા, તેમની જીભ એવી તો ફાટી ગઈ કે ત્યાર પછી તેને જે કાંટા ન હોય એવી બની છે, પરંતુ તેઓએ અમૃત આપ્યું તેથી અમરપણાનું વરદાન નક્કી થયું.^૧

ગરુડ પક્ષીએ પોતાની માને સેવામાંથી કેવી રીતે મુક્ત કરી અને પોતે વિધ્યુતું વાહન કેવી રીતે થયું તે વિષે મહાભારતમાં એક બીજી વાત કહી છે. વૉડ તે વાત આ પ્રમાણે કહે છે:—‘તેની મા તેની સોયકની અને તેના અસંખ્ય સર્પ બાળકોની દાસી જેવી થઈ પડી હતી. તેઓ અમર થવા ઘણાં આતુર હતાં અને જેનાં ચળકતાં બિંદુઓ અમૃતથી ભર્યાં છે એવો ચન્દ્ર (સોમ) તું આણી આપે તો તારી માને અમે છૂટી કરીશું એવું તેમણે ગરુડને વચન આપ્યું. અમૃત શોધવા નીકળતા પહેલાં તેણે માતા પાસે કંઈ આવાતું માગ્યું. તેણે તેને કહ્યું કે દરિયાકિનારે જઈ જો હાથ લાગે તે લઈ લે; પરંતુ આદાણતું કદી પણ ભક્ષણ કરતો ના. જો તારા પેટમાં તને કદી પણ બળત્રા લાગે તો એમ નક્કી સમજજે કે તે આદાણતું ભક્ષણ કર્યું છે.’

આવી રીતે માતા તરફથી બોધ મળ્યા પછી તે નીકળ્યો; અને માછીની વસ્તીવાળા દેશમાંથી જતાં, માત્ર એક શ્વાસમાં તેણે પોતાના મોઢામાં ઘર, ઝાડ, ઢોર, માણસ, અને બીજાં પ્રાણીઓને લઈ લીધાં. પણ અરે રે ! તે બધાંમાં એક આદાણતું પણ તે ગળી ગયો; તેથી તેના પેટમાં એવી તો અસહ્ય બળત્રા ઊઠી કે તેણે આદાણતું બહાર નીકળવા કહ્યું. આદાણે કહ્યું કે જ્યાંસુધી મારી સ્ત્રી, જે એક માછીની પુત્રી છે, તે મુક્ત રહે નહિ ત્યાંસુધી હું નીકળીશ નહિ. ગરુડે તેને પણ મુક્ત કરવાની હા કહી.

‘ પ્રવાસમાં આગળ જતાં ગરુડ પોતાના પિતા કશ્યપ, જે આકાશમાં ધ્રુવના તારા તરીકે પ્રકાશે છે, તેને મળ્યો. તેણે તેને કહ્યું કે એક સરોવરમાં હાથી અને કાચળો લડે છે તે સરોવરમાં તારી ક્રુધા શમાવ. કાચળો ૮૦ માઈલ અને હાથી ૧૬૦ માઈલ લાંબો હતો. ગરુડે એક પંજે હાથીને ને બીજે પંજે કાચળાને પકડ્યો અને તેને લઈને ૮૦૦ માઈલ ઊંચા ઝાડ પર બેઠો. ઝાડથી આટલો બધો વાર સહન થઈ શક્યો નહિ અને કમનસીબે હબારો ઈંગણા પાડ્યો. તેની એક શાખા પર પૂજ કરતા હતા, તેમાંના કોઈનો રખેને નાશ થાય એવા વિચારથી કંપી તેણે તે ઝળી પોતાની ચાંચમાં લીધી, પોતાના પંજામાં હાથી અને કાચળાને પકડેલા કાયમ રાખી એકે વસ્તી વગરના દેશમાં ફેર્યા, અને ત્યાં શાન્તિથી હાથી અને કાચળાનું ભક્ષણ કરી ક્રુધા તૃપ્ત કરી.

ગરુડે આ પ્રમાણે અદ્ભુત ભય દૂર કરી આખરે ચન્દ્રને પકડ્યો અને પોતાની પાંખની નીચે સંતાડી રાખ્યો. પાછા ફરતાં ઇન્દ્ર અને બીજા દેવતાઓએ તે અમૃત ચોરી જતો હતો માટે તેના પર હુમલો કર્યો. લડાઈમાં તેણે ઇન્દ્રને હરાવી તેના વજનના કંકડા કર્યા. વિષ્ણુ સિવાય બીજા બધા દેવોને તેણે એ પ્રમાણે હરાવ્યા. વિષ્ણુને પણ લડાઈમાં એવા તો સપડાવ્યા કે તેને તેની સાથે શરત કરવી પડી. વિષ્ણુએ તેની માને મુક્તિ આપી, તેને અમર કર્યો, અને પોતાનાથી પણ વધારે ઊંચું સ્થાન આપ્યું. ગરુડે આના બદલામાં વિષ્ણુનું વાહન થવાનું કબૂલ કર્યું. ત્યાર પછી વિષ્ણુ ગરુડ પર આરૂઢ થાય છે અને ગરુડ ધ્વજના આકારમાં વિષ્ણુના સ્થાની ટોચે બેસે છે. ”

મોટા ઉત્સવોને દિવસે વિષ્ણુની જુદી જુદી મૂર્તિઓની આગળ ગરુડની પૂજ થાય છે. પરંતુ તેની પૂજનો જુદો વખત નથી. તેની મૂર્તિ વિષ્ણુની જુદી જુદી મૂર્તિઓનાં મંદિરમાં

૧ એંબે ડયુમોઇસ (૫૦ ૩૨૩) ગરુડની પૂજ તરીકે હિંદુસ્તાનની એક ભાતની સમીતિ કેવી રીતે માન આપે છે તે વર્ણવે છે.

મૂકવામાં આવે છે. આજ પણ વહેમી હિંદુઓ સને સૂતા પહેલાં
અર્થથી પોતાનું રક્ષણ કરવા ત્રણ વાર ગરડનું નામ દે છે

તે કહે છે કે “ વૈષ્ણવ શ્રાવણો દરરોજ સ્નાન કર્યા પછી આ પદ્મીની
પૂજા કરવા સારૂ વાટ જીએ છે આ પવિત્ર પદ્મીની પૂજાને સારૂ રવિવાર
ખાસ નિરાજો રાખેલો છે. તે દિવસે એની પૂજા કર્યા અને બળિ આપવા
ધણા માણસો ભેગા થાય છે ત્યાર પછી તેઓ એ પદ્મીને હવામાં ખેરાકના
કકડા નાખે છે, તે તેઓ નહોર વડે ચાલાકાથી પકડી લે છે. ગામડામાં એ
શિકારી પદ્મી બધે ઠેકાણે જોવામાં આવે છે તે આપણા બાળપદ્મી કરતા
મોટું છે, પણ આપણા નાનામાં નાના ગરડ કરતા ધણુ નાનું છે, તેના
પીંછા બૂલસૂત છે ચાલુ, ગરહન, અને હાલી પરના પીંછા વધુ અજકતા
અને પ્રકાશમાન સફેદ રંગના છે, અને પીક, પાખ, અને પૂછડી પરના
પીંછા સુદર બદામી રંગનો ડગનો બનાવે છે, પરંતુ તે પાસે આવે છે ત્યારે
તેની ખરાબ ગંધને લીધે ઠરાજો આપે છે તેનો સાધારણ અવાજ કી,
કી-કા, કા એવો થાય છે. તે ઘણો કઠોર છે અને ભારે સાદે કાઢેલી ચીસ
જેવો છે ”

પ્રકરણ પમું

પવિત્ર વૃક્ષ અને પત્થરની પૂજા

“ જુઓ પેલું ઝાડ. તેના પર પત્થરનો વરસાદ વરસાવીએ છીએ તેના બદલામાં, તે અમૃત જેવું ફળ અને સુગન્ધિદાર પુષ્પ આપે છે. બધી કુદરત મોટે સાદે કહે છે કે “ શું મનુષ્યે પોતાના પ્રહાર કરનારને આરોગ્ય અર્પવાથી અને નિન્દા કરનારને આશીર્વાદ દેવાથી ઓછું કરવું જોઈએ ? ”

હાફિઝ, એક પારસી કવિ

“ વૃક્ષ દેવતાં મંદિર હતાં અને બૂની રીતે ગામડાંના સાદા લોક આજ પણ ગમે તે કોઈ પ્રસિદ્ધ વૃક્ષ દેવને અર્પણ કરે છે. ”

વિનિર્મિત ‘ ભૌતિક શાસ્ત્ર, ’ અંક ૧૨-૩

અગાઉ કહ્યું છે તેમ હિંદુસ્તાનમાં જીવમાત્ર પવિત્ર ગણાય છે. એમ પણ નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાય કે હિંદુઓ અવિચ્છિન્નતાનો નિયમ માનનારા પહેલાજ હતા; કેમકે તેમના મતમાં દેવતું જીવન રાક્ષસના જીવન સાથે સંબંધ છે, રાક્ષસતું જીવન માણસની સાથે, માણસતું જીવન પ્રાણી સાથે, પ્રાણીતું જીવન વૃક્ષ અને છોડ સાથે, વૃક્ષતું જીવન પત્થર અને ખડકમાં ધારી લેવામાં આવતા જીવન સાથે જોડાયલું છે અને પરમાત્મા એ સર્વમાં વ્યાપક છે એમ ધારવામાં આવે છે. કોઈ પણ સ્થળે વિચ્છેદ-તૂટ નથી, અને વૃક્ષ અને છોડની પૂજા પ્રાણિપૂજાની પછી સ્વાભાવિક ક્રમ ને પરિણામ પ્રમાણેજ આવે છે. ખરું જોતાં, હિંદુ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે સર્વ વૃક્ષ અને છોડ ચેતન પદાર્થ છે અને તેનામાં દેવ, દાનવ, મનુષ્ય, અને પ્રાણીના જેવોજ આત્મા છે (જુઓ મનુસ્મૃતિ ૧-૪૯); પરંતુ એ યાદ રાખવું જોઈએ કે વૃક્ષ કમ પ્રમાણે દેવ, મનુષ્ય,

અને પ્રાણીના આત્માનાં પાત્ર થાય, તોપણ તે દાનવોને વસવા માટે ખાસ રીતે યોગ્ય છે. અર્થાત્, એ પ્રાણી વૃક્ષમાં તેના આત્મા તરીકે વસે છે એટલુંજ નહિ, પણ તે ઘણી વાર તેમાં પરોણા તરીકે આવે છે અથવા લાડુત તરીકે તેમાં વસે છે. વિચાર એવો જર્ણાય છે કે મનુષ્યની પેઠે દાનવને પણ હવામાંથી રક્ષણની જરૂર છે અને પ્રસંગે રક્ષણનાં સગવડભરેલાં અને અતુકૂળ સ્થળ તરીકે તે વૃક્ષમાં જાય છે. આ વૃક્ષપૂજા, સર્પપૂજા (કારણ કે ઘણી વાર સાપ ઝાડનાં મૂળમાં રહે છે), અને દાનપૂજા વચ્ચેના ગાઢ સંબંધનો ખુલાસો છે.^૧

આ વાત કંઈ અસાધારણ નથી કે કેટલેક સ્થળે એવો દૃઢ નિશ્ચય જોવામાં આવે છે કે અમુક વૃક્ષ પર રાક્ષસનો વાસ છે. કોઈ ચીમખાઈ ગયલું એકાન્ત થડ વિકરાળ ને દેવી ભૂતનો વાસ છે, અને રયામ ઘટા કે ઝાડીમાં કોઈ નનામો નજરે ન પડે એવો દૈત્ય છે. આ લેખકને સાંજના અધકારમાં પોતાના સીધા માર્ગથી અધાં કરતાં પણ વધારે માઈલ દૂર જવાનો ત્રાસ પડ્યો છે; કારણ કે તેના વળાવાને અમુક ઝાડનાં ઝુંડ આગળ થઈને જવાનો ભય હતો. તોપણ જે વૃક્ષ અને છોડને પવિત્ર ગણવામાં આવે છે તે અને જે વૃક્ષનો ભૂત અને રાક્ષસના નિવાસ તરીકે ભય રહે છે; તેથી તેને પૂજવામાં આવે છે, એ બે જાતનાં વૃક્ષ વચ્ચે સ્પષ્ટ ભેદ રાખવો જરૂરનો છે. ઝાડમાંના ભૂત વિશે એમ ઘણી વાર ધારવામાં અને કહેવામાં આવે છે કે તે ઝાડમાંથી છૂટું પડી જીવતાં મરદ અને સ્ત્રીનાં શરીરમાં દાખલ થવા શક્તિમાન થાય છે અને આજ કારણને લીધે અમુક ઝાડ આગળ થઈને રાતને વખતે જતાં ભય ખતાવવામાં આવે છે.

વૃક્ષપૂજાનું બીલું કારણ દરરોજના જીવનમાં તેનો અદ્ભુત

૧. મોનિઅર વિલિઅમ્સકૃત ' હિંદુસ્તાનમાં ધાર્મિક વિચાર અને

દેવ ગણતા. પુરાણના સમયમાં ક્ષીરસમુદ્રનું મન્થન કરવાથી સમુદ્ર-માંથી પારિજાત નામનું એક દેવતરુ નીકળ્યું, તે ઇન્દ્રની માલકી થઈ અને તેને સ્વર્ગમાં લઈ જવામાં આવ્યું. એ જાડને કલ્પદ્રુમ કહેતા; કારણ કે જેઓ એના દિવ્ય સ્વરૂપને નમન કરતા તેઓના સર્વ મનોરથ તે સફળ કરતું. વૃક્ષપૂજા એ અસલના વતની (અનાય) ના ધર્મનો અવશેષ છે એમાં કંઈ શક નથી. જંગલના બિરભુમ જિલ્લામાં જંગલમાં એક મહિરની વાર્ષિક યાત્રા હજી પણ ભરાય છે; કારણ કે ત્યાં ખીલના જાડમાં અમુક ભૂત રહે છે તેને ઓળખાતું બળિદાન આપવા અને પ્રાણીનો ભોગ આપવા દરેક વર્ષ ત્યાં લોકોનો મેળો ભરાય છે.

આ ઉપર બાધા તરીકે માનેલા પદાર્થ કે ચીથરાં-કદાચ રોગનાં ભૂતને રહેવાને માટે-લટકાવવાનો રિવાજ કોઈ પણ માણસની નજરે હમેશા પડે છે અને તે ઘણું પ્રાચીન છે. ઓલિવ તેને વિષે આ પ્રમાણે કહે છે —

“મેંકરો જમાનાનું જૂનું એક ભોસવર ઓક નામનું જાડ હતું, તેને માણસાં તોરણ લટકાવ્યાં હતાં, તેના થડ પર સ્મારકની તકતીઓ હતી-સફળ થયલી બાધાની એ સાખીતી હતી.”

‘હોલિ ઓક’ (પવિત્ર ઓક) ‘હોલિ વુડ’ (પવિત્ર લાકડું) એવા શબ્દ અંગ્રેજ લોક પ્રાચીન સમયમાં પવિત્ર જાડ અને ઘટાની પૂજા કરતા એમ યાદ દેવડાવે છે.

વૃક્ષપૂજાના આ રિવાજને ઐશ્વર્ય ધર્મ જળરી પુષ્ટિ આપે છે; કેમકે પુનર્જન્મની રેંટમાં બુદ્ધ ૪૩ વખત વૃક્ષ પરનો આત્મા હતા. ગયામાં પ્રસિદ્ધ વૃક્ષ, જેની નીચે બુદ્ધને પ્રકાશ મળ્યો, અને એ મૂળ વૃક્ષની રાણીમાંથી જિગેલું ખીલું વૃક્ષ, જેને અરોડે ઇ.સ. પૂર્વે ૩૦૦ સંક્રામાં સીલોન મોકલ્યું હતું, તે જાને વૃક્ષની હલચો યાત્રાનું પૂજા કરે છે અને પ્રાર્થના કરે છે,

ઉપયોગ છે. તેની છાયા ગરમ આબોહવામાં ઘણી ખુશકારક છે. તેનું લાકડું વહેનિનું મૂળ છે અને વહ્નિ એ બીજો દેવ છે. તેનાં ફળ, રસ, ને છાલ ખાવાના પદાર્થ છે અને તેનામાં બાણીતા ઔષધિના અને રોગ મટાડવાના ગુણ છે. પાંદડાં ઘણી રીતે જરૂરનાં છે, તેમાં ઘરનાં છાપરાં બાધવાનો અને છાજ પૂરી પાડવાનો પણ એક ઉપયોગ છે. તાડ દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં પુષ્કળ થાય છે તેના, લોકને પચાસથી પણ વધારે ખુદા ઉપયોગ છે. પીપળાના ઝાડ વિના ઉત્તર હિંદુસ્તાનના ગામડાના લોકનું સામાજિક જીવન કેવું થાય ? એ ઝાડની છાયા અને જૂબસૂરતી કબૂલ કર્યા વિના ચાલે એમ નથી અને ગામડાના લોકને માફે સ્વાભાવિક રીતેજ એ એક સભામંડપ કે કચેરીનું સ્થળ થઈ પડે છે. એની તરફ એટલો બધો પૂજ્યભાવ દર્શાવવામાં આવે છે કે મનની વૃત્તિના સહેલા સંક્રમણથી ગામડાના નાના દેવ કે રક્ષક દેવનો એ વાસ થઈ જાય છે અને ગામડાના લોકની પૂજનું મધ્યસ્થળ થાય છે.

હિંદુ આંખાના વૃક્ષની હાર રોપે છે ત્યારે ત્યાંસુધી તેનું બીજ વૃક્ષ સાથે લગ્ન કરવામાં આવ્યું નથી ત્યાંસુધી તેમાંથી ફળ કદી લેતો નથી. વૃક્ષને ફળ આવવાની સ્થિતિ આવી ગઈ હોય, છતાં તેનાં લગ્ન ન થયાં હોય તો તે એક મોટી શરમનું કામ ગણાય છે. સાધારણ રીતે એ લગ્ન આમલી, ખેર, કે જાસુસનાં ઝાડ એ ઘટામાં રોપેલાં હોય તેની સાથે કરવામાં આવે છે. ઘણી વાર ઘણી ખર્ચાળ વિધિ કરવામાં આવે છે અને પ્રાદાણોને ભોજન કરાવાય છે. આજ પ્રમાણે ઘણી વાર તળાવનું કેળની સાથે લગ્ન કરવામાં આવે છે.^૧

વૃક્ષ અને ઝાડની પૂજા ઘણી જૂની છે અને તેને માટે પ્રાચીન પ્રમાણ છે. અગાઉ (ભાગ ૨જો, પ્રકર ૮) જોઈ ગયા તે પ્રમાણે સોમના વેલાની વેદના સમયમાં પૂજા થતી હતી, તેમાં દેવ-ત્વનો વાસ માનવામાં આવતો એટલુંજ નહિ, પરંતુ તેને પ્રત્યક્ષ

દેવ ગણતા. પુરાણના સમયમાં ક્ષીરસમુદ્રનું મન્થન કરવાથી સમુદ્ર-માંથી પારિવ્રત નામનું એક દેવતરુ નીકળ્યું, તે ઇન્દ્રની માલકી થઈ અને તેને સ્વર્ગમાં લઈ જવામાં આવ્યું. એ ઝાડને કલ્પદ્રુમ કહેતા; કારણ કે જેઓ એના દિવ્ય સ્વરૂપને નમન કરતા તેઓના સર્વ મનોરથ તે સફળ કરતું. વૃક્ષપૂજા એ અસલના વતની (અત્યર્થ) ના ધર્મને અવશેષ છે એમાં કંઈ શક નથી. જંગલના બિરભુમ જિલ્લામાં જંગલમાં એક મંદિરની વાર્ષિક યાત્રા હજી પણ ભરાય છે; કારણ કે ત્યાં ળીલના ઝાડમાં અમુક જૂત રહે છે તેને ઓખાનું ગણિદાન આપવા અને પ્રાણીનો ભોગ આપવા દરેક વર્ષ ત્યાં લોકનો મેળો ભરાય છે.

ઝાડ ઉપર બાધા તરીકે માનેલા પદાર્થ કે ચીધરાં-કદાચ રોગનાં જૂતને રહેવાને માટે-લટકાવવાનો રિવાજ કોઈ પણ માણસની નજરે હમેશ પડે છે અને તે ધણું પ્રાચીન છે. ઓવિડ તેને વિષે આ પ્રમાણે કહે છે:—

“સેંકડો જમાનાનું જૂનું એક જોરાવર એક નામનું ઝાડ હતું, તેને માણસાં તોરણ લટકાવ્યાં હતાં, તેના થડ પર રુમારકની તકતીઓ હતી-સફળ થયેલી બાધાની એ સાબીતી હતી.”

‘હોલિ ઓક’ (પવિત્ર ઓક) ‘હોલિવુડ’ (પવિત્ર લાકડું) એવા શબ્દ અંગ્રેજ લોક પ્રાચીન સમયમાં પવિત્ર ઝાડ અને ઘટાની પૂજા કરતા એમ યાદ દેવડાયે છે.

વૃક્ષપૂજાના આ રિવાજને જૌહ્ન ધર્મ જળરી પુષ્ટિ આપે છે; કેમકે પુનર્જન્મની રેંટમાં યુદ્ધ ૪૩ વખત વૃક્ષ પરનો આત્મા હતા. ગયામાં પ્રસિદ્ધ વૃક્ષ, જેની નીચે યુદ્ધને પ્રકાશ મળ્યો, અને એ મૂળ વૃક્ષની ડાળીમાંથી ઊગેલું બીજું વૃક્ષ, જેને અરોરે ઇ.સ. પૂર્વે ૩૦૦ સેકામાં સીલોન મોકલ્યું હતું, તે જને વૃક્ષની હજારો યાત્રાશુ પૂજા કરે છે અને પ્રાર્થના કરે છે.

વૃક્ષમાં દેવત્વ માનવાના દાખલા પ્રાચીન સમયમાં ઘણે ઠેકાણે જોવામાં આવશે. દાખલા તરીકે ડેફનેનું ‘ લૉરલ ’ વૃક્ષ યની ગયું હતું અને એપોલો તે વૃક્ષને ડેફનેની ખાતર માન આપે છે અને ક્રીથનની ખેદ કરતી બેનો વૃક્ષના સ્વરૂપમાં બદલાઈ જાય છે, તોપણ જ્યારે તેની ડાળી ને કુંપણ તોડવામાં આવે છે ત્યારે તેમાંથી લોહી નીકળે છે ને તે આંસુ પાડે છે. ^૧

નીચેનાં વૃક્ષ ને છોડને હિંદુ લોક ખાસ પવિત્ર માને છે:—

(૧) પીપળાના ઝાડને કેટલાક બ્રહ્માનો વાસ માને છે. આ કારણથી ઉપનયનની વિધિ પ્રમાણે તેને પવિત્ર જનોઈ યથાવિધિ પહેરાવવામાં આવે છે. બીજા કહે છે કે તેમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, અને શિવ, ત્રણેનો વાસ છે અને સુખ્યત્વે વિષ્ણુના કૃષ્ણાવતારનો વાસ છે. વળી બીજા તેનો કૃષ્ણના પિતા વાસુદેવ સાથે સંબંધ આપે છે. આ કારણે લીધે ભકત હિંદુ તેની પૂજા કરે છે, તેનાં મૂળને પાણી પાછે છે, અને થડ પર સિંદૂર ચોપડે છે. સ્ત્રીઓ તેની નીચે બેસી પુત્રજન્મ માટે બાધા રાખે છે અને એ બાધાની નોંધ તરીકે તેના થડની આસપાસ સુતર બાંધે છે, અથવા લાલ પદાર્થના કકડા તેની નીચલી ડાળીને બાંધે છે. મરણ પામેલા પુરુષના આત્માને યમના નિવાસમાં જતાં રસ્તામાં સુખ મળે માટે તેની ડાળીથી પાણીનું પાત્ર લટકાવે છે અને તેની નીચે ખડખડા પથર મૂકે છે, તે ઘણાં ગામડાનાં નાના દેવનાં મંદિરરૂપ થઈ પડે છે. સોગન પર કંઈ કહેવું હોય છે ત્યારે સાક્ષી કેટલીક વાર તેનું એક પાંદડું હાથમાં લે છે અને ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરે છે કે હું જૂઠું બોલું તો આ પાંદડાની પેઠે મારો નાશ કરજો.

એક ખાસીઅત વિષે કહેવાનું રહે છે. આ વૃક્ષને રવિવારેજ

૧ ઓલિવકૃત ‘ મેટામોર્ફોસીસ ’ (રૂપાન્તર), અ. ૧, ૫૦ ૪૫૨, અ. ૨, ૫૦ ૩૪૫, જુઓ.

સ્પર્શ કરવો જોઈએ; કેમકે તે દિવસે સંપત્તિની દેવી લક્ષ્મી તેમાં વસે છે. બીજે વારે તેને અડકવું એ દુર્ભાગ્યનું ચિહ્ન ગણાય છે. રવિવારે હિંદુઓ સ્નાન કર્યો પછી તેના મૂળ આગળ પાણીનું વાસણ ઠાલવે છે અને તેની ચાર પ્રદક્ષિણા કરે છે. સોમવતી અમા-વાસ્થાને દિવસે હિંદુઓ પીપળાની ૧૦૮ પ્રદક્ષિણા કરે છે અને તેના મૂળને સુતરના દોરા બાંધે છે.

આ વૃક્ષ મકાનોને ઘણું નાશકારક છે. મંદિર અને પવિત્ર સ્થાનનાં છેલાણાની કાંટોમાં પક્ષીઓ ઘણી વાર તેનાં બી નાખે છે, તેનું ઝાડ જોગે છે અને વધે છે, છેલાણાને કે પથરને કાઢી નાખે છે, અને મકાનને ઉથલાવી પાડે છે કે પાથમાલ કરે છે. ધર્મિષ્ઠ હિંદુ છોડને કાઢી નાખી મંદિરનો બચાવ કરવાને બદલે મંદિરનો નાશ થાય તે વધારે ઇચ્છે છે, પરંતુ છોડને ઉખેડતો નથી. થોડા વખત ઉપર આ લેખકના મકાનના એટલાની દિવાલના ચિરાલમાં નાનો પીપળાનો છોડ દેખાયો અને ઉપરનો મત બરો છે કે ખોટો તેની પરીક્ષા કરવા હિંદુ માણીને તે છોડ ઉખેડી નાખવા કહ્યું. તેણે છચોક ના કહી અને ગમે તેટલું સમજાવ્યો પણ તેને નજર અડક્યો.

આ વૃક્ષ પ્રતિ પૂજ્યભાવ દર્શાવવામાં આવે છે તેના બીજો દાખલો આ ગ્રન્થકારે લેયો છે. એક વખત મુસાફરીમાં અમે ગામડાના એક કુવાથી ઘણે છોટે નહિ, એવા એક ઝાડની ઘટા નીચે આરામ લેવા બેઠા. અમે ત્યાં હતા એવામાં એક માનવન્તો ગૃહસ્થ, દિવનું જનોઈ પહેરી, ત્યાં પાણી કાઢવા આવ્યો. તેણે કુવાની બાજુએથી એક કળશીઓ લરીને પાણી કાઢ્યું અને હાથ ધોઈ પાણી પીવાની તૈયારીમાં હતો, એટલામાં મનમાં પ્રાર્થના કરી જાણી જોઈને તે કળશીઓ કુવાની બાજુએ રેડી દેતો અમે તેને જોયો. પછી તેણે ફરીથી કુવામાંથી કળશીઓ લયો અને તેથી તરસ મટાડી. તેના ગયા પછી આ કામનું અમે કારણ શોધ્યું અને અમને માલમ પડ્યું કે તે સપાટીથી બેત્રણ ફુટને અંતરે કુવાની બાજુએ

પીપજાનો છોડ વળાયો હતો. પોતાની જરૂરીઆત પૂરી પડતા પહેલાં તેણે આ નાના છોડને પૂજ્યો હતો અને સન્માન આપ્યું હતું.

(૨) વડનું ઝાડ પણ એવુંજ પવિત્ર મનાય છે. એવાજ ઝાડની નીચે, યુદ્ધગયામાં યોધિવૃક્ષની નીચે યુદ્ધને પ્રકાશ મળ્યો હતો. એ વૃક્ષ વિધ્યુનું પવિત્ર મનાય છે. આમાંનું એક ઝાડ કોઈ હિંદુ રોપે છે ત્યારે કોઈ પણ દેવની ભૂતિ સ્થાપિત કરવા ક્રિયા કરવી પડે છે તેવીજ પતિષ્ઠાની ક્રિયા કરવી પડે છે. ઝાડને એક વાર રોપ્યું એટલે તે એમનું એમ ભગ્યાંજ કરે છે; કારણ કે તેની લટકતી ડાળી જમીનમાં લાય છે અને ત્યાં મૂળ ધાલી વધે છે. આ રીતે એ ઝાડ સેંકડો વર્ષ ફાલે છે અને વધે છે. ઝાડ રોપનાર પ્રતિષ્ઠાને વખતે આ પ્રાર્થના કરે છે—‘હે વિધ્યુ! આ વૃક્ષ ગ્રામવાશી જેટલાં વર્ષ એ પૃથ્વી પર ભિગતું રહે તેટલાં વર્ષ હું સ્વર્ગમાં રહું એવું વરદાન આપો. આવાં ઝાડ રોપવાનું એટલું બધું પુણ્ય છે કે હું પોતે યમપુરીનાં જઈશ ત્યારે માર્ગમાં અત્યંત તાપ મને બાળશે નહિ એમ હું ધારું છું.’

(૩) તુલસીનું ઝાડ ઘણું કરીને હિંદુસ્તાનમાં પવિત્રમાં પવિત્ર છે. તે એક નાનો છોડ છે, એટલો બધો મોટો નથી કે સાધારણ કદના કુંડમાં ન ભિગી શકે. તેનું થડ અને પાંતરાં ઝાંખા રતાશ પડતા અને લાંબુડા રંગનાં છે. તેનાં પાંદડાંની ગંધ સુંદર છે. તે હિંદુસ્તાનમાં અને ધરાનમાં બધે ભણે છે. ઘણી વાર વિધ્યુના સર્વ ભક્ત તેની શાલગ્રામના પત્થરની સાથે પૂજા કરે છે અને તેને બહુ સંભાળથી ઉછેરવામાં આવે છે; કેમકે તેમાં વિધ્યુનું તત્ત્વ છે એમ માનવામાં આવે છે.

તુલસી એ દરેક ઘરનો દેવ છે અને વધારે સુખ્યત્વે તે સ્ત્રી-ઓનો દેવ છે. બધી બાતની હિંદુ સ્ત્રી બહાર મંદિરમાં પૂજા કરવા જઈ શકતી નથી, તેથી આ નાના છોડની ખાસ પૂજા કરે છે.

મનુના કાયદા (પૃ. ૧૫૫) સ્ત્રીઓને ધાર્મિક વિષયો પાળતાં અટકાવે છે.

“ સ્ત્રીઓને માટે કોઈ બુદ્ધો યજ્ઞ નથી, કોઈ વ્રત નથી, કે ઉપવાસ પણ નથી, સ્ત્રી સ્વામીની આજ્ઞા પાળે છે તો તેથીજ તે સ્વર્ગ પામે છે. ”

મહાભારતમાં આપણે વાંચીએ છીએ કે—

“ સ્ત્રીઓનું હ્રમેશ સન્માન કરવું અને તેમની તરફ હ્રમેશ પ્રેમ દર્શાવવો. સ્ત્રીઓને કોઈ યજ્ઞ કરવાના શાસ્ત્રમાં કહ્યા નથી. સન્માનથી અને ખુશીથી આજ્ઞાધીન રહીને સ્વામીની સેવા કરવી એજ તેમનો ધર્મ છે. તે ધર્મ આચરવામાં સંતોષથી તેઓ સ્વર્ગ જીતવા સક્ષમ થાય છે. ”

ખીજા શબ્દોમાં કહીએ તો હિંદુ ધર્મમાં સ્ત્રીને કઈ સ્થાન નથી. ^૧ તેનો સ્વામીજ તેનો દેવ થયો છે. તેનો હરજીને ^૨ શૂદ્રના જેટલો છે. તે તેના સ્વામી સાથે પ્રાર્થનામાં ભાગ લઈ શકતી નથી, તેમજ આદ્યજુકુળમાં જન્મી હોય તોપણ તેનાથી પવિત્ર જનોઈ પહેરી શકાતું નથી. તેનાથી વેદ વંચાતા નથી કે વાંચેલા સંભળાતા નથી. તેટલા માટે તેણે પોતાને સાફ નાહું સરખું ધાર્મિક જીવન જીવું કયું છે—(૧) સવારે જેથી કૃષ્ણ ને શિવ જાગે છે એવું તે

* ‘ નાસ્તિ સ્ત્રીणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषितम् ।

पतिं शुश्रूषते येन तेन स्वर्गं महीयते ॥ ’ ૬, ૧૫૬

ભાષાન્તરકર્તા

૧. એક પ્રસિદ્ધ હિંદુ ગ્રંથસ્યે હિંદુ ધર્મના વિભાગ વિષે બોલતા આ પ્રમાણે કહેલું કહેવાય છે—“ એ જાળતમા આપણે જ્યાં એકમત છીએ—ગાયત્રી પવિત્રતા અને સ્ત્રીની અધમ સ્થિતિ. ”

૨. ચારે વર્ણોમાં છેલ્લી વર્ણ.

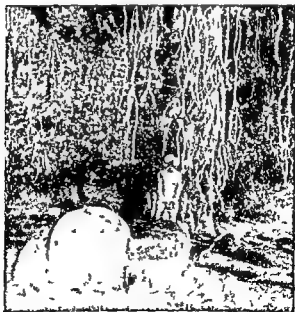
ગીત-પ્રભાતીઈ ગાય છે અને ઊગતા સૂર્યને નમસ્કાર કરે છે; (૨) નહાયા પછી તે કુંકુમ વડે કપાળ પર જ્ઞાતિના રિવાજ પ્રમાણે ચાંદલો કે તિલક કરે છે; (૩) તેની પોતાની દેવીઓ હોય છે; એક ખંડ પૂજા માટે ખાસ અલાયદો રાખેલો હોય છે અને તેમાં ઘરના દેવ હોય છે. તેનો સ્વામી વિષ્ણુ, શિવ, અને ગણેશની પૂજા કરે છે. તે એ દેવોનાં સ્ત્રીપ્રતિરૂપો-લક્ષ્મી, પાર્વતી, વગેરેને પૂજે છે. દીવો કરી તે તેમની સાદી પ્રાર્થના કરે છે અને મીઠાઈ કે ફળતું નૈવેદ્ય ધરે છે; પરંતુ (૪) તેની વહાલી પૂજા તુલસીના છોડની છે. ” ૧

દરરોજ સવારે તુલસીના કુંડાની આસપાસની જમીન પર છાણનો અખોટ કરે છે અને રાત્રે તેની પાસે દીવો લટકાવે છે. વર્ષના ગરમ-માં ગરમ માસોમાં તેના ઉપર અભિષેકનું વાસણ પાણીથી ભરેલું તળીએ ઝીણા બાકાવાળું-અવિચ્છિન્નધારા-લટકાવે છે, એટલે તેને હમેશ થંડક રહે છે. મૂર્તિના જેટલુંજ તેને સન્માન આપવામાં આવે છે અને તેની દરરોજ પૂજા થાય છે. જે કોઈ લક્ષ્યપૂર્વક પૂજા કરે છે તેનો નક્કી મોક્ષ થાય છે. મરણ પામતા માણસના માથા આગળ તુલસીની ડાળી મૂકવી એ સાધારણ રિવાજ છે. આ છોડની એકસો ને આઠ વાર પ્રદક્ષિણ કરવી-ધ્યાન રાખી હમેશ જમણી બાજુ છોડ તરફ રાખવી-એ ઘણું પુણ્યશાળી કામ ગણાય છે. પ્રદક્ષિણ કરતી વખત જમણીને ઠેકાણે ડાબી બાજુ છોડ તરફ રહે તો તેનું ફળ જતું રહે છે. સુધારાનાં ઉત્પત્તિસ્થળમાંથી અહિંધકાર કરાયેલી, અજ્ઞાનમાં રહેતી (૧૦,૦૦૦માં ૫૦થી પણ ઓછી લખીવાંચી જાણે છે) તુલસીના છોડની પ્રદક્ષિણ કરતી, તેની દરકાર રાખતી, તેને ફૂલ ને ચોખા ચણવતી, અને તેને પ્રાર્થના અને હૃદયની ભક્તિનું પાત્ર ગણતી. સ્ત્રીઓની ધાર્મિક સ્થિતિ વિષે વિચાર કરતાં દયા ઊપજે છે.

તુલસીપૂજાના મૂળ માટે કેટલીક કથાઓ કહેવામાં આવે છે. વૉર્ડ કહે છે કે તુલસી નામની એક સ્ત્રીએ ઘણાં વર્ષ તપશ્ચર્યા કરી

પરિત્ર પીપળાનું વૃક્ષ

વડના ઝાડની નીચે

મેલર્સ હૅન્ડસ ઍન્ડ સનના ચિત્રો, જ્ઞાનપુર મધ્ય નાન્દ

હિંદુ ધર્મગુરુ તુલસીની પૂજા કરે છે.

આગળ મૂંઝેલા જુદા જુદા પદાર્થો મંદિરની ધર્મક્રિયામાં વપરાય છે તે છે.
મંચ ટોપલીમાં જે કાળા શાલગ્રામના પત્થર જાળાય છે અને જમણી
તરફ લંબ પાત્રમાં શિવને અર્પણ કરેલો થોળો પત્થર-શંખ છે

અને વિષ્ણુની પ્રાર્થના કરી કે કૃષ્ણ તરીકે હું તમારી સ્ત્રી થાઉં એટલું યાચું છું. લક્ષ્મીએ આ સાંભળી ગંભીરતાથી તે સ્ત્રીને શાપ દીધો અને તેને એ નામનો છોડ બનાવી દીધો. પરંતુ વિષ્ણુએ તેને દિલાસો દેવા માટે ખાતરી કરી આપી કે હું શાલગ્રામનું સ્વરૂપ ધારણ કરીશ, એટલે હમેશ તારી સાથે રહીશ. તેટલા માટે, હિંદુઓ હમેશ એકે તુલસીપત્ર શાલગ્રામની નીચે અને એક ઉપર રાખે છે (જુઓ ' પાંચરપૂજા ' આજ પ્રકરણમાં).

બીજી કથા એવી છે કે વિષ્ણુને જલધરની પત્ની વૃન્દાના સૌન્દર્યથી મોહિત બન્યા હતા અને એ મોહમાંથી મુક્ત કરવા તેમણે લક્ષ્મી, ગૌરી, અને સ્વધાની મદદ માગી. તે દેવીઓમાંની દરેકે વાવવાનાં બી આખ્યાં, તેમાંથી ઝાટો ઊઘ્યાં, તેથી વિષ્ણુ મોહિત થયા. પહેલું ઝાડ મેદીનું, બીજું બસુસનું, અને ત્રીજું તુલસીનું. આ પ્રમાણે વિષ્ણુ વૃન્દાના કપટમાંથી છૂટ્યા.

શાલગ્રામના સ્વરૂપમાં વિષ્ણુને ઘણી વાર તુલસીના ઝાડ સાથે પરજાવવામાં આવે છે. કાર્તિક સુદિ ૧૧ને ઠહાડે (ઑક્ટોબરમાં) સ્ત્રીઓ ઘરમાં પુષ્કળ ક્રિયા સાથે એ લગ્નનો ઉત્સવ ઉજવે છે. તુલસીની પ્રાર્થના નીચે પ્રમાણે છે:—

“ હું તુલસીની પૂજા કરું છું. એના મૂળમાં સર્વ તીર્થ સમાયલાં છે, એના મધ્યમાં સર્વ દેવ, અને એની ઉપલી ડાળોમાં સર્વ વેદ સમાયલા છે. ”

(૪) લીમડાના ઝાડમાં સેગના નાના દેવ વસે છે તેથી પૂજના સંબંધમાં તે પવિત્ર ગણાયલું છે. સુખ્યત્વે, તેમાં સેયડની દેવી શીતળા અને તેની છ બેનો વસે છે. આ કારણથી ચોમાસામાં મરડીના ઉપદ્રવ ફાટી નીકળે છે ત્યારે સ્ત્રીઓ સ્નાન કરી, સ્વચ્છ વસ્ત્ર સજી, ચોખા, મુખેડ, ફૂલ, અને કોઈક વખત ધૂપ સાથે બાળેલું નેવેઘ એ વૃક્ષને તળીએ મૂકે છે. વળી લીમડાનું ઝાડ સર્પપૂજા સાથે જોડાયલું છે; કેમકે તેનાં પાંચ સર્પને હાંકી કાઢે છે.

આખા ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં તેનાં પાંદડાં ઔષધિ બનાવવાના કામમાં અને રોગ મટાડવાના કામમાં વપરાય છે. ઘા અને સોજા પર લીમડાનાં પાંદડાં બાધે છે અને શોક કરનારા લોકો (કાધુઓ) સૂતકમાંથી દૂર રહેવા અથવા તો શ્મશાનભૂમિમાંથી જે ભૂત તેઓની (શોક કરનારાની) સાથે લાગુ થયું હોય છે તેને કાઢી મૂકવા એ પાંદડાંનો ઉપયોગ કરે છે. મરણક્રિયા થઈ રહ્યા પછી તેઓ પાંદડાં ગ્રાવે છે અને એ ઝાડની શાખા વડે પોતાના શરીર પર થોડું પાછળી છાંટે છે. હિંદુઓના બેસતા વર્ષને દહાડે (ચૈત્ર સુદિ ૧ને દિવસે) દરેક હિંદુએ લીમડાની પૂજા કરવી અને તેનાં પાંદડાંનો રસ ખાંડ અને મરી સાથે પીવો એ જરૂરનું ગણાય છે; આથી આખા વર્ષમાં તે મંદવાડ કે રોગથી મુક્ત રહેશે એમ મનાય છે. ઘણા થોડાજ એ ઝાડની ખરેખરી પૂજા કરે છે; પરંતુ એનાં પાંદડાં ઘણાખરા ખાય છે. પ્રસવને વખતે લીમડાના ઝાડની ડાળી સૂતિકાગૃહના ખારણા આગળ મૂકવામાં આવે છે. લગભગ દરેક ઉત્તર તરફનો હિંદુ લીમડાના ઝાડની પાતળી ડાળી દાતણ તરીકે વાપરે છે. એક બીજો ઉપયોગ આપવાનો રહે છે. સત્યની પરીક્ષા કરવામાં એ કામ લાગે છે. ભાગ્યેજ કોઈ પણ હિંદુ એ ઝાડની છાયા નીચે બેસે રહી બૂઠું બોલવાની હિંમત ધરે છે. કેટલીક ટોળીઓમાં-દાખલા તરીકે વણુબરાઓમાં-અદેખો સ્વામી લીમડાની ડાળી ભાંચ પર નાખે છે અને પત્નીને કહે છે કે “તું” જે સાચી સ્ત્રી હોય તો પેલી લીમડાની ડાળી ઉંચક.”^૧

કેટલાંક બીજાં ઝાડ પણ પવિત્ર ગણાય છે. ત્રેવડાં પાંદડાંનું બીલનું ઝાડ ત્રણ ધર્મ બળવનાર શિવનું ખાસ પવિત્ર ઝાડ મનાય છે. તપેલા દેવને શીતળ કરવા તેનાં પાંદડાં શિવલિંગને ચઢાવવામાં આવે છે. શિવનાં ઘણાં નામમા એક ‘બિલ્વદંડ’ છે, એટલે બીલ એમનો દંડ છે.

ભૂત કાઢવાના કામમાં બાવળના ઝાડને પાછળી પાશો તો જે

ભૂત તેમાં વસતાં હશે તે તમને તાજે થશે. મરણ પામેલા માણસના ભૂતને આ ઝાડને લાકડે બાળવામાં આવે તો તે શાન્ત રહેશે નહિ અને એનો ખાટલો બનાવી કોઈ માણસ તે પર સૂએ તો તેને બેચહેની ઉત્પન્ન કરે એવાં સ્વપ્ન આવશે. પંબળમાં કોઈ હિંદુ કાયદા પ્રમાણે ત્રીજી વાર પરણી શકે નહિ. બાવળના ઝાડ સાથે લગ્ન કરી તે આ હરકતને દૂર કરે છે; આથી ત્યાર પછી જે સ્ત્રી સાથે તે લગ્ન કરે છે તે ચોથી ગણાય છે.^૨

ઘાસમાં, દાણ સર્વથી વધારે પવિત્ર છે. વેદના સમયથી તે સર્વ ધર્મક્રિયામાં વપરાય છે. તે જમીનને પવિત્ર કરે છે, તેનું સર્વથી વિશેષ પવિત્ર આસન બને છે, જે દરેક વસ્તુને તેના સ્પર્શ થાય છે તે પર તે બહુઈ અસર કરે છે, અપવિત્રને પવિત્ર કરે છે, અને આંગળીની આસપાસ વીટી તરીકે પહેરવામાં આવે છે ત્યારે તે તેને પ્રાંઠમાં પ્રાંઠ ધર્મક્રિયા કરવા યોગ્ય બનાવે છે. મુણ્ડમાં તે લગભગ ગાયના છાણની બરાબરી કરે છે.

છાણમાં કમળનો છેડ પણ વર્ણવવો જોઈએ. હિંદુસ્તાનનાં કાવ્યમાં તેનું નામ વારંવાર આવે છે અને ખુદ્દી રીતે પૂજાતો નથી, તોપણ બીજા કોઈ કૂલ કરતાં તે પવિત્રતાના વિચાર સાથે વધારે જોડાયેલો છે. વિષ્ણુના નાલિકમળમાંથી સર્જનહાર બ્રહ્મા જન્મ્યા છે અને લક્ષ્મી દેવી હાથમાં કમળ લઈ સમુદ્રમાંથી નીકળ્યાં છે.

પત્થરપૂજા

“આ પૂજાને હિંદુઓની કુદરતના પદાર્થની પૂજાના અધ્યક્ષમાં અધ્યક્ષ વર્ગમાં મુકાય છે. કોઈ ડાળી કે પત્થરમાં અસાધારણ વિચિત્ર આકૃતિ હોવાને લીધે તેમાં દિવ્યતા છે એમ જે ખુદ્દિ તકરારથી પ્રતિપાદન કરે તે ખુદ્દિ ખરેખર જાણી પ્રકારની નથી. વિચિત્ર આકારવાળો પત્થર, ખડકનો ખડાર નીકળી આવેલો કકડો, પાણીની

અસરે ગોળ બનાવેલો, મેદાનમાં તણ દેવાયલો મોટો પત્થર, વર્તુલાકાર બનતા પત્થર, સફાઈ વગર કોતરેલો થાંભલો, પૃથ્વીમાંથી ખોદતાં નીકળતા, પડ સાથે પત્થર, અંગ્રેજી માઇલ જેના પર લખ્યા હોય એવા પત્થર, અગાઉ કદી પણ ન હોય એવે સ્થળે મૂકેલો તારનો થાંભલો—આવા પદાર્થ પૂજવાના રિવાજનો મૂળ ઉદ્દેશ ને હેતુ, માત્ર અચિન્ત્ય વસ્તુ તરફ પૂજ્યભાવ બતાવવો એજ છે. તે એક અસાત સત્તાનું આશ્રય ઉત્પન્ન કરે એવું બહિઃસ્વરૂપ છે. પાછળથી, વિચિત્ર દેખાતા પદાર્થો તરફ આ મૂળની પૂજ્યબુદ્ધિ કેવી રીતે બદલાઈ અને તેની ઊંચા પ્રકારની કલ્પનાપ્રેરિત વહેમવૃત્તિ થઈ તે ધારવું અઘડું નથી. પ્રથમ તો પત્થર કોઈક ભૂતનો વાસ મનાય છે; તેથી વિચિત્ર સ્થિતિ કે નવાઈ જેવો આકાર તેમાં ભૂત છે એમ દર્શાવે છે. ત્યાર પછી આ વિચિત્ર આકાર કે સ્વરૂપ યોજના સૂચવે છે, તે અલૌકિક શક્તિવાળાં ગ્રાણી કે સિદ્ધિવાળા મહાત્માઓનું હાથનું કામ છે કે તેઓ પૃથ્વી પર વસે છે તેનું ચિહ્ન છે, એમ ધારવામાં આવે છે, અને જ્યારે કોઈ ટેકરી કે શાંટવાળો ખડક, શુક્ર, કે ખોદી કાઢેલો પત્થર કોઈ સાધુ પુરુષ, સિદ્ધ મહાત્મા, કે પૂર્ણતા પામેલા દેવનાં પરાક્રમ અને અલૌકિક કૃત્યના સ્મારક જેવા ગણાય છે ત્યારે આપણે એથી એક પગલું આગળ ચાલી પુરાણ કે શ્રવણીર પુરુષોની કથાના પ્રસિદ્ધ પ્રદેશમાં દાખલ થઈએ છીએ. ”

વિષ્ણુના પૂજક શાલગ્રામના પત્થરને ઘણો પવિત્ર ગણે છે. દેવની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા ખાસ ધર્મક્રિયા પ્રમાણે ધર્મશુરુએ કરાવી ન હોય ત્યાંસુધી તેમની પૂજા થતી નથી; પરંતુ આ પત્થર તો સ્વાભાવિક રીતેજ પવિત્ર છે અને દેવના અંશ તરીકેજ પૂજાય છે. તે એક ગોળ કાળો પત્થર છે અને નેપાળમાં ગાંડકીના પહાડમાં માલમ પડે છે. વૉર્ડ કહે છે કે લોકોનું માનવું એવું છે કે જન્તુઓ પત્થરના ઢગલામાં છિદ્ર પાડે છે તેથી તે ગાંડકી નદીમાં પડે છે અને

બાળ વડે તેને જાચક્રી લે છે. સાધારણ પત્થર એક નાની ઘડીઆળ-ના કદના હોય છે અને તેની કિંમત તેના કદ, ખેલાણુ, અને અંદરના રંગના પ્રમાણમાં હોય છે.

જવદ્વેજ મળી આવે એવી જાચી બતના પત્થરો માટે છેક ૨,૦૦૦ રૂપીઆ આપવા પડે છે. હિંદુઓમાં એવો વિચાર છે કે આ પ્રસિદ્ધ પત્થર જેના ઘરમાં હોય તે કદી પણ ગરીબ થાય નહિ; પરંતુ કોઈ પણ માણસ એમાંના એકને પણ જે દિવસે કાઢી નાખે તેજ દિવસથી તે ગરીબાઈમાં ડૂબવા માંડે છે.

આ પત્થર આટલો બધો પવિત્ર શા માટે છે તેનું કારણ ભાગ-વત પુરાણમાં આપેલું છે;—“વિષ્ણુએ મનુષ્યના દેવના અધિષ્ઠાતા દેવ તરીકે નવ ગ્રહ સભ્યાં. શનિએ પોતાના સભ્યના આરંભમાંજ બાર વરસ સુધી ધ્રુવાને તાળે થવાની ફરજ પાડી. ધ્રુવાએ તેને વિષ્ણુ પાસે મોકલ્યો અને વિષ્ણુએ તેને ખીજે દિવસે બોલાવ્યો. શનિ મળવા ગયો ત્યારે તેને માલમ પડ્યું કે એ રિષ્ટ-અમાંગલિક ગ્રહની અસરથી ભય પામી વિષ્ણુએ પર્વતનું રૂપ લીધું છે. આથી શનિએ કીડાનું રૂપ ધારણ કર્યું અને બાર વરસ પર્વતનો ગલ કોતરી ખાધો. એ સુદૃઢ પૂરી થતાં વિષ્ણુએ પોતાનું ખડું રૂપ લીધું અને એવી આજ્ઞા કરી કે હવેથી આ ગાંડકી પર્વતના પત્થરને મારા પ્રતિનિધિ તરીકે પૂજવા.”^૧

ધ્રુવાણે સાધારણ રીતે વિષ્ણુના આ સ્વરૂપની ઘરમાં પૂજા કરે છે. પ્રથમ તેઓ તેને મન્ત્ર બાણી સ્નાન કરાવે છે, પછી ચુબ્ધ, ધૂપ, દીપ, નૈવેદ્ય, વગેરેથી મન્ત્રસહિત સંપૂર્ણ પૂજા કરે છે. પૂજા કરી રહ્યા પછી આખું કુટુંબ એ ધરાવેલું નૈવેદ્ય જમે છે.

જિનાજાના દિવસમાં એ પવિત્ર મૂર્તિને શીતલ કરવા, જેમ શિવલિંગ પર અવિચ્છિન્નધારા લટકાવે છે તેમ એના પર લટકાવી

તેમાં પાણી રેડવામાં આવે છે. આ પાણી એક વાસણમાં સંભાળથી એકઠું કરવામાં આવે છે અને તેનાં ત્રણ આચમન કર્યા વગર પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં કોઈ ચિરસ્થાપિત ધર્મમાર્ગે ચાલનાર હિંદુ અન્ન જમશે નહિ. આ પત્થરનાં નિશાન મરણ પામતાં માણસોને દર્શાવવામાં આવે છે, તેમાં એવો વિચાર હોય છે કે તે પર તેનું ધ્યાન એકાગ્ર થવાથી તેના આત્માને વૈકુંઠમાં જવાનો નિર્ભય માર્ગ મળે.

આ દેવની પૂજા માટે જુદો ઝોરડો કે ઘરનો ખાસ ભાગ રાખવામાં આવે છે. શાલગ્રામને હલકી ન્યાતનો આસામી અડકે તો તે અપવિત્ર થાય છે અને તેને પવિત્ર કરવા સાફ ગાયનું છાણ, સુતર, દૂધ, ઘી, અને દહિં, એ પંચ ગવ્યથી સ્નાન કરાવવું પડે છે. આ પત્થર ખડિત થાય તો ભાગેલા ભાગને હમેશ નદીમાં પધરાવવામાં આવે છે.

શાલગ્રામના પત્થરને તુલસીના છોડ સાથે પરણાવવાની ક્રિયા કરવાની સંદીર્ઘ એક વિચિત્ર વાત આપે છે.

“મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં એવઝાનો રાજા આ લગ્ન પાછળ લાખ લાખ રૂપીઆ ખર્ચતો. ધર્મશુરુઓએ અન્યકારને ખબર આપી છે કે એના વરઘોડામાં ૮ હાથી, ૧,૨૦૦ ઊંટ, અને ૬,૦૦૦ ઘોડા હતા, તે બધા પર સવારો બેઠેલા અને હાથી પર સુંદર અંખાડી હતી. આ સવારીમાંના મુખ્ય હાથી પર વિષ્ણુની પત્થરની મૂર્તિ બેસાડી હતી (હિંદુઓમાં એ એકલી પત્થરની મૂર્તિ કુદરતી રીતેજ પવિત્ર ગણાય છે અને પ્રતિષ્ઠા કર્યા વગર એને દેવનું માન આપી શકાય છે). તે શાલગ્રામ દેવનું તુલસી દેવી સાથે લગ્ન કરવા લઈ જતા હતા. ખરા લગ્નની બધી વિધિ યથાસ્થિતિ કરવામાં આવી અને ક્રિયા પૂરી થયા પછી વરકન્યાને બીલું વરસ આવતાં સુધી લુધોરાના મંદિરમાં અરામ લેવા મૂક્યાં. એક લાખથી વધારે માણસ એ લગ્નમાં હાજર હતા અને તેમને રાજાને ખર્ચે ભોજન કરાવવામાં આવ્યું હતું.”

શાલગ્રામના કાળા પત્થર ઉપરાંત, શિવલિંગના ઘોળા પત્થર અને ગણેશના પરવાળાના કેટલાકે આકારવાળા લાલ પત્થર પણ પૂજાય છે.

પછી દેવી, પરણેલી સીઓ અને બાળકનું રક્ષણ કરે છે. એની મૂર્તિ કે મંદિર નથી; પણ એનું બરાબર પ્રદર્શન એક સફાઈ વગરના માણસના માથા જેવડા સિંદૂરે રંગેલા અને પવિત્ર વડના ઝાડની નીચે મૂકેલા પત્થર વડે કરવામાં આવે છે. શિવનું પણ પૂજન સારી રીતે બાણીતા લિંગના પત્થરથીજ થાય છે, તેમજ પાંચ સુખવાળા અને બાળકને ફેફસાના રોગની શિક્ષા કરનાર 'પ્રાણનતુ' પણ એમજ થાય છે.

“બીણુના લીસા પત્થરોમાં તારો લાગ છે; તે તે પત્થરો તારા છે; તેને પણ તે અન્નનું બલિદાન આપ્યું છે, પીવાના પદાર્થનું બલિદાન આપ્યું છે.”^૧

ભાગ્યેજ નજર પડે એવી સંક્રમણક્રિયાથી આપણે પત્થર-પૂજામાંથી મૂર્તિપૂજામાં ભિતરીએ છીએ. સપાટી પર થોડાક કાપ કરવાથી કે સિંદૂરનાં ચિત્ર કરવાથી પત્થર બદલાઈને મૂર્તિ થાય છે. પછી તે મૂર્તિમાં પુરુષના ગુણ આવે છે અને અજ્ઞાન લોકોમાં કુદરતનો આકાર દેખાય એવા સ્વરૂપમાંથી નીકળી તે એક બળવાન, ચેતન આણીના સ્વરૂપમાં આવે છે.

પ્રકરણ ૬૬

માટી માતાઓની પૂજા

૧. ઉપકારક દેવી

“ આ પ્રમાણે મ્યૂનિય અને બીજે સ્થળે ખાસ દેવલોમાં કાળી કુમારિકાનાં મંદિરમાં યાત્રાળુઓની માટી સંખ્યા આવે છે; તેઓના ભાગેલા અવયવ સારા થયા અને અનેક રોગમાંથી તેઓ મુક્ત થઈ તંદુરસ્ત થયા તે એ કુમારિકાનીજ કૃપાથી એવી દૃઢ શ્રદ્ધાથી તેની વેદિઓની આસપાસ મીણના હાથપગ અને એવાં અનેક તરેહનાં બાધામાં માનેલાં બલિદાન લટકાવે છે. ”

મોનિઅર વિલિઅમ્સ

પૂર્વના દેશોમાં દેવી માતાઓની પૂજાનો પ્રચાર પુષ્કળ છે. ભાગ્યેજ કોઈ પણ ધર્મ એવો હશે કે તેમાં દેવી તરીકે માનેલી કે અતિશય પૂજા ને સન્માન પામતી સ્ત્રીઓ નહિ હોય. ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં કુમારિકા મેરિ પૂજાય છે. મુસલમાન ધર્મમાં ક્રતિમા અને અયેશા, અને હિંદુધર્મમાં શક્તિ-કાલી, દુર્ગા, રાધા, સીતા, અને બીજી અનેક સ્ત્રીઓ-પૂજાય છે. વાસ્તવિક રીતે જોતાં, આ દેવી માતાઓની પૂજા ઘણી વાર માત્ર સ્થાનિક પ્રખ્યાતિનીજ હોય છે; પરંતુ કેટલીક વાર સર્વત્ર જાણીતા સ્વરૂપની હોય છે અને હિંદુઓના ગામડાના જીવનનું એ એક મુખ્ય લક્ષણ છે.

“ પ્રથમ તો જીવતી માતાને તેના બાળક સન્માન આપે છે. પછી દરેક ગામમાં તેની પોતાની રક્ષક દેવી હોય છે, તેને ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં માતા અને દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં અમ્મા કહે છે. સામાન્ય રીતે, રક્ષક દેવીની પેઠે બધાં પ્રતિકૂળ પરિણામમાંથી રક્ષણ કરનાર દેવ પણ હોય છે; પરંતુ માતા એ માનીતું પૂજ્યપત્ર છે. તેનામાં

અપળતા અને સામર્થ્ય (શક્તિ) હોય છે. તેને પ્રાર્થના, પ્રિય વચન, અને નૈવેદ્ય વડે વધારે સહેલાઈથી પ્રસન્ન કરાય છે, અનિદ્ર-માંથી રક્ષણ કરવા તે વધારે તત્પર હોય છે, મનુષ્યની જરૂરીઆત વધારે સમજે છે, સ્વભાવ અને વૃત્તિમાં વધારે તુરંગી અને કોધી હોય છે, અને અનાદરથી કોપે તો વધારે ભયંકર રીતે દ્રેષીલી અને રોગોની વિશેષ શિક્ષા કરવા તત્પર હોય છે.

ખડ્ગ જોતાં, દેવી માતાઓની પૂજા માત્ર શિવમાર્ગની (શિવ-પૂજાની) એક શાખા છે; અને મુખ્યત્વે શિવના જે સ્વરૂપને શક્તિ કહે છે તેની પૂજા છે.^૧ ખરેખર, અનેક સ્વરૂપ અને અનેક પક્ષના હિંદુધર્મનું એક સંવંથી વિશેષ, પ્રસિદ્ધ લક્ષણ આ જાતની પૂજાનું જે કૃણ ધારવામાં આવે છે તે છે. ઘણું કરીને, માતૃપૂજાનો વિચાર આર્ય લોકોના કૌટુંબિક જીવનની રચનામાંથી ઉત્પન્ન થયો હતો. પ્રાચીન આર્યોમાં માતાપિતાના સંબંધની ગાંઠ અને ખરેખર, આખા કુટુંબની ગાંઠ ઘણી જળજી હતી. પિતાને અન્ન વગેરેથી પોષણ કરનાર અને રક્ષણ કરનાર (પિતા-પાળનાર) તરીકે પૂજતા, તો માતાને દરરોજનું પોષણ માપી આપનાર (માતા-માપનાર) તરીકે ચહાતા; તે આખા કુટુંબની વ્યવસ્થા કરનારી હતી, જેમ ચન્દ્ર (એને પણ માતા કહે છે) વખતને માપે છે તેમ તેનાં કામકાજને માપતી અને તેને માટે ગોઠવણ કરતી. આર્યકુળમાં માતા ને પિતા પ્રત્યક્ષ દેવ હતા.

“ જેમ જેમ ભક્તિના વિચાર વૃદ્ધિ પામતા ગયા અને વધારે જાગ્યા અધિકાર ચલાવનાર દેવ વિષે સમજણ વધતી ગઈ, તેમ તેમ પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ધાર્મિક મત પિતામાતાના સંબંધ પર રચાયો એમાં આપણને આશ્ચર્ય જેવું શું લાગે છે? પ્રથમ સર્વ પર નમતા આકાશને દૌરિપતા તરીકે દેવ માન્યું અને પૃથ્વીને સર્વ પ્રાણીની માતા માની. પછી પૃથ્વીને ઠંડાણે અપાર આકાશને (અદિતિને)

નિત્ય માતા તરીકે માની. ત્યાર પછી ઘીજરૂપ જન્મ આપનાર તત્ત્વ પ્રકૃતિને પોતાનામાંથી સર્વ સર્જેલા પદાર્થને બહાર કાઢવાની શક્તિવાળી નિત્ય માતા માની; પરંતુ જ્યાંસુધી તે નિત્ય, આત્મિક તત્ત્વ, જેને પુરુષ કહે છે તેની સાથે પ્રકૃતિ એકઠી થાય નહિ ત્યાંસુધી તેનામાં સર્જવાની શક્તિ આવે નહિ એમ માન્યું.”^૧

હિંદુધર્મના પ્રાચીનમાં પ્રાચીન આરંભમાં આ વિચારોએ મૂળ ઘાલેલું હોવાથી સાધારણ હિંદુને માતૃપૂજને પોતાના ધર્મનો ભાગ ગણવામાં કંઈ સુરકેલી પડતી નથી તે બાબતમાં ઘણી નવાઈ લાગતી નથી. આ વિચારના પ્રચાર વિષે અતિશયોક્તિથી કહેવું અશક્ય છે. દરેક ગામમાં સ્થાનિક માતા છે. એમાંની કેટલીક માતા ઉપકાર કરનારી દેવી છે અને તેઓ કત્યાણુ કરે છે, માટે તેમને પૂજવામાં આવે છે; પરંતુ ઘણા મોટા ભાગ એવા છે કે તેમને યોગ્ય સત્કારથી પ્રસન્ન કરવામાં ન આવે તો તેઓને દૈત્યની પેઠે અહિત, નુકસાન, સર્વ પ્રકારનાં વિધ્ન, રોગ, અને મરણ ઉત્પન્ન કરવાનું મન થાય છે. ખરેખર, માતાનું એક સુખ્ય કામ તેનાં છોકરાંનું રક્ષણ કરવાનું હોયું જોઈએ; પરંતુ હિંદુઓ એ વાત સ્વીકારી તેમાં એક એવી શરત ઉમેરે છે કે તેનાં છોકરાં તેનાં મંદિરમાં તેને નૈવેદ્ય ધરાવી તેના લલાને માટે દરકાર રાખે તોજ તે તેમનું રક્ષણ કરે છે. નહિ તો તે દુઃખદાયક અને લય'કર રીતે નાશ કરનારી અને સર્વ પ્રકારનાં અનિષ્ટ કરવાની વૃત્તિવાળી છે. ખરેખર, આ માતા કહેવાતી ઘણી દેવીઓનો સ્વભાવ એવો તો વિકરાળ અને ખારીલો હોય છે કે તેમનો દૈત્યો કરતાં પણ વિશેષ લય રાખવામાં આવે છે.

ઉપકારક માતાઓ વિષે દાખલા અપાઈ ગયા—પૃથ્વીમાતા (ધાત્રીમાઈ), વૈદિક સમયની દેવી પૃથ્વીની પૂજા બારી રહી એમ

માનિય વિલિખમ્સન ‘હિંદુસ્તાનના ધાર્મિક વિચાર અને જીવન’,

અગાઉ કહ્યું છે તે^૧ પૂજા એ માતા પ્રતિ કરવામા આવે છે, એ માતા અને ગંગામૈયા, મોટી નદીની દેવી^૨—એ બે મુખ્ય છે. વળી એકબે અગત્યની માતાઓને આ વર્ગમા મૂકી શકાય એમ છે

૧. સતીની પૂજા

‘ સતી ’ શબ્દનો (‘ સત્ ’ સદ્ગુણી—હું સ્ત્રીલિંગ) અર્થ ‘ પતિવ્રતા સ્ત્રી ’ થાય છે. જે સ્ત્રી પતિના મરણસમયે તેની ચિંતા પર આત્મહત્યા કરે છે અને પોતાના મરણ પામેલા સ્વામીની સાથે આત્માઓની દુનિયામા તેની નેવા કરવા માટે જાય છે તેને ‘ પતિ વ્રતા સ્ત્રી ’ કહે છે તેનો નિશ્ચય સર એડવર્ડ આર્નોલ્ડે^૩ વર્ણવ્યો છે, તેનો સાર નીચે પ્રમાણે છે —

“ પણ સૈનાનીને મરણ બોલાવી લેશે તો હું ચિંતા પર ચઢી તેના પ્રિય મસ્તકને જેમ હમેશ કડું છું તેમ મારા બોળામાં મૂકીશ અને મસાલ જલદી પ્રત્યવળતા વહનિને સળગાવી મૂકશે અને ગુંગળાતા ધુમાડાના ઝોટોઝોટા બહાર કાઢશે ત્યારે હું આનન્દ માનીશ, કેમકે શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે હિંદુ સ્ત્રી આ પ્રમાણે કરશે તો તેના પ્રેમને લીધે તેના માથામા જેટલા વાજ છે તેટલાં કચેડ વર્ષ તેનો સ્વામી સ્વર્ગમાં વસશે.^૪ તેટલા માટે હું ખીલી નથી. ”

આવી અનુરક્ત સ્ત્રીને મરણ પછી અપવાદ રૂપ—અતિશય માન આપવામા આવે તેમા કઈ નવાઈ છે ? તેની સહાયતા યાચવામાં આવતી અને તેની રાખને સ્થળે બિલા કરેલા મંદિરમાં તરતજ તેની પૂજા થવા માડી^૫ તે ગામની દરેક સ્ત્રીની તે રક્ષક દેવી થતી અને

૧ ૫૦ ૩૯ ઉપર નીચેનું ટિપ્પણ્ય જુઓ

૨ ૫૦ ૨૮૨

૩ ‘ એશિયાનો પ્રકાશ, ’ ૫૦ ૧૧૧

૪. હિન્દુ સ્ત્રી, મેરુ પર્વત પર છે તે.

૫. “ તારી સ્ત્રીની કબર મરણ પામેલાની પાંખની દેકરી જેવી

સ્વાર્પણથી પોતે દેવીપદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું તેથી પોતાના પૂજકનું રક્ષણ કરવા અને તેમની કામના પરિપૂર્ણ કરવા શક્તિમાન થતી.

હિંદુધર્મનાં પુસ્તકમાં આ લયાનક રિવાજને મંબુરી આપેલી છે એમાં કંઈ શક નથી. મહાભારતમાં આપણે વાંચીએ છીએ કે પાંડુ મરણ પામ્યો ત્યારે તેની એક સ્ત્રી કુન્તી તેની ચિતા પર સૂવા ખુશ હતી, પરંતુ માદ્રીનો વધારે હક હતો તેથી તેને વશ થઈ. “પાણ્ડુ અને માદ્રીનાં શબને ગંગા નદીને કિનારે અગ્નિ-સંસ્કાર કરવામાં આવ્યો.” કૃષ્ણ દેવલોક પામ્યા ત્યારે તેમનાં ૧૬,૦૦૦ પત્નીઓએ શોકને લીધે મોટો વિલાપ કર્યો અને તેમના-માંની ચાર સ્વામીની ચિતા પર બળી મૂઈ. “શૂરના વીર પુત્રની ચાર સ્ત્રીઓ ચિતા પર ચઢી અને તેમને સ્વામી સાથે અગ્નિસંસ્કાર કરવામાં આવ્યો.”^૧

હિંદુ સ્ત્રીઓ સ્વામીની ચિતા પર બળી મરતી તેના મુખ્ય હેતુ અમે નીચે પ્રમાણે સંક્ષેપમાં દર્શાવીએ:—

૧. સ્ત્રીની સ્વામી સાથે પરલોકમાં ભેગા રહેવાની સંપૂર્ણ રીતે સ્વાભાવિક ઇચ્છા.
૨. હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રનું એમ સૂચવવું છે કે આ રીતે વિધવા સ્ત્રી મરણ પામે એ જાત્યામાં જાતી ભક્તિનું કામ છે.
૩. અનેક વિધવાનું પોષણ કરવાના બોબામાંથી પુરુષની મિલકત-ને છૂટી કરવાનો કમકમાટ છૂટે એવો પરંતુ અત્યંત બ્યાવહારિક ઉપયોગની દૃષ્ટિથી કરેલો હેતુ.

સમજતો ના; પરંતુ તેને દેવના નેત્રુજ સન્માન આપજો; કેમકે મુસાફરો તેને પૂજવા માટે કોઈક વાંકાચૂકા રસ્તા પર યઈને જતાં કહેશે કે ‘આ સ્ત્રી એના સ્વામીને માટે મરણ પામી છે અને હવે મુખી દેવી થઈ છે.’” મુરિપિડીસદૃત ‘એસ્ટ્રોલોજીસ્ટ’, ૧. ૯૯૫

૧. ‘મૌસલ્વર્ષ’, ૫૦ ૨૪

૪. વિધવાપુનર્લગ્નનો નિષેધ અને સ્વામીનાં સગાંમાં વિધવાનું સગવડલહેલું પોપણ થવાની આશા ન હોય તો અનીતિ આચરી જીવનનું પોપણ કરવાનો ભય.

૫. સર મોનિઅર વિલિઅમ્સના લખવા પ્રમાણે સ્ટ્રેંગો કહે કે સ્ત્રીઓ સ્વામીઓને ઝેર ન દે માટે આ રિવાજ કાઢ્યો હતો (સ્ટ્રેંગો ૧૫-૩૦ અને ૬૨).

આ ક્રિયા હિંદુ સ્ત્રીઓ પ્રાચીન સમયથી છેક થોડા વખત ઉપર સુધી કર્યા કરતી હતી. એ રીતે લાખો નહિ તો હજારો સ્ત્રીઓ મરણ પામી હશે, પરંતુ અંગ્રેજ સરકારે પ્રાદાણ ધર્મશુરુ ઘણા સામા થયા તે છતાં લૉડ વિલિઅમ જેટિકના સમયમાં ઇ. સ. ૧૮૨૬માં એ રિવાજ નાબૂદ કર્યો. સરકાર દૃઢ રહી અને હવે એ રિવાજ ભાગ્યેજ ભોવામાં આવે છે. તોપણ ખૂણેખોચરે હજી પણ દાખલા અને છે, એમ ઇ. સ. ૧૯૧૧ના વર્ષના પ્રથમ ભાગમાં કલકત્તાના વર્તમાનપત્રમાંના નીચેના ઉતારા પરથી જણાશે:—

“ બાબુ સુરેન્દ્રનાથ ઘોષ એક માનવન્તા કાયસ્થ કુળના જન્મ્યો હતો અને તેની ઉંમર ૩૨ વર્ષની હતી. કેટલોક વખત થયાં તે માંદો હતો અને પથારીવશ થયો હતો. ગયે સોમવારે, તેની સ્ત્રી, શૌભાલિની દસ્સી, જેની ઉંમર ૨૨ વર્ષની હતી તેને ઘરનાં કોઈ માણસોએ ખબર આપી કે દાકતરોએ તારા સ્વામીનો રોગ અસાધ્ય કહી તેની આશા મૂકી છે. શુરુવારે બપોર પછી એક વાગે સુરેન્દ્રની દવા કરનાર દાકતરે ઘરનાં માણસોને બહાર કહ્યું કે સુરેન્દ્ર અર્ધા કલાકથી વધારે જીવી શકનાર નથી. સુરેન્દ્રની સ્ત્રી દાકતરના કહેવાનો અર્થ સમજી ગઈ અને મરણ પામતો સ્વામી બેશુદ્ધિમાં હતો તેની પાસે ગઈ. થોડુંક ગંગાજળ લઈ આવી તેણે સુરેન્દ્રના મોમાં તે જળનાં ટીપાં પાડ્યાં—તેને માટે તે જે કંઈ છેલ્લું કરી શકે તે એજ હતું. પછી તે છાની માની નીચે સટકી ગઈ અને સાડી પહેરી ઉત્તમ આભૂષણ સજ્યાં. તેણે અગાઉની સતીઓમાં

કરવાનો રિવાજ હતો તેમ કપાળે સિંદૂરનું તિલક કર્યું, પગે અળતાનો રંગ ચોપડ્યો. પછી તેણે ઓરડાનું બારણું બંધ કર્યું, શરીર પર કેરોસિન તેલ ચોપડ્યું, અને સળગાવી મૂક્યું. ઘરનાં બીજાં માણસોએ તેની તરફ ધ્યાન આપ્યું નહિ; કારણ કે તેમને લાગ્યું કે તેને એટલો બધો શોક લાગ્યો છે કે સ્વામીના મરણસમયે તેની પાસે તેનાથી રહી શકાયું નહિ. તોપણ સુરેન્દ્રના સગા, ક્ષીરોદન તે સ્ત્રી જે ઓરડામાં હતી ત્યાંથી કંઈક બળતું હોય એવી ગંધ આવતી લાગી. તેણે ભુસ્સાથી બારણું ઉઘાડી નાખ્યું અને હાથ ભેડી પ્રાર્થના કરતી હોય એવા સ્વરૂપમાં તે સ્ત્રીને બળતી દીડી. તેણે બચની ખૂમ પાડી અને ડોલ ભરીને પાણી લાવી તેના પર ભુસ્સાથી છાંટ્યું. શૈબાલિનીએ તેને બંધ રહેવાની નિશાની કરી, પરંતુ તેણે તેના પર બીજો પાણીનો ભરેલો ડોલ રેડ્યો, તેથી તે પડી ગઈ, ને ફસ મિનિટમાં મરણ પામી. તે ચોતાના સ્વામી કરતાં પાંચ મિનિટ વહેલી મરણ પામી આ બનાવથી આસપાસના ભાગમાં મોટી લાગણી ઉત્કેગઈ અને બધી ન્યાતની હિંદુ સ્ત્રીઓની મોટી સંખ્યા તે સ્થળે તેનાં સિંદૂર અને રાખમાંથી થોડોક ભાગ લેવા એકઠી થઈ કેમકે દરેક ધર્મિક હિંદુ સ્ત્રી સતીને પવિત્ર માને છે. ”

નેપાળમાં અને અર્ધ સ્વતંત્ર રાજ્યોમાં આ ક્રમક્રમાટ છૂટે એવો રિવાજ હજી ચાલુ છે. મરણ પામેલા સ્વામી અને તેની સ્ત્રીને ચિતા પર પાસે પાસે સુવાડે છે. સ્ત્રીના જમણા હાથને સ્વામીના માથા નીચે મૂકે છે અને સળગી બેઠે એવા પદાર્થ તે સ્ત્રીની આસપાસ મૂકે છે. માણસો હાથમાં લાખા વાંસ રાખીને બેલા રહે છે; જો તે સ્ત્રી બળવાના અતિક્રમમાં નાસી જવાનો પ્રયત્ન કરે તો તેઓ તેને વાંસ વડે પાછી ચિતામાં નાખી દે છે.

૨. પછી, પરણેલી સ્ત્રીની દેવી

હિંદુસ્તાનમાં માનવન્તી સ્ત્રીને પરણેલી જિંદગી એ એક જ જીવનની રીત શક્ય છે. પાશ્ચાત્ય દેશમાં મનજવામાં આવે છે એવા

અર્થમાં કુમારિકાજીવન પૂર્વમાં નામોશીલરેલું ગણાય છે. શ્રીઓને હિંદુધર્મની રીતસર દીક્ષા અપાતી નથી અને પવિત્ર જનોઈ પહેરવાની ક્રિયા કરવા દેવામાં આવતી નથી, તેથી લગ્ન એ તેમના મનને પુનર્જીવન છે, મોક્ષની એકજ આશા છે. ત્યાર પછી તેઓ સ્વામીની સેવિકા થાય છે, સ્વામી તેમનો દેવ થાય છે, અને તેની સેવા કરવામાં તેઓ પોતાના સ્વત્વને, આશાને, અને બધા ભવિષ્યને ખુશીથી સમાવી દે છે.^૧

તેઓ કંઈ દુઃખી નથી, તેમની તરફ લાગ્યેજ ખરાબ રીતે વર્તવામાં આવે છે (કદાચ તેઓ નાની હોય છે ત્યારે સાસુઓ તેમની તરફ તેવી રીતે વર્તે છે), અને ઘણી વાર તેમના સ્વામીનો તેમના પર પુષ્કળ ગ્રેમ હોય છે. સમાજની છૂટી વ્યક્તિ કે અંશ તરીકે તેઓ જીવતીજ નથી, તેમનો સમાજમાં કંઈ દરજ્જો નથી; અને હિંદુને ત્યાં મુલાકાત લેવા ગયા હોઈએ કે મિત્ર તરીકે તેને મળવા ગયા હોઈએ તે વખતે તેમનું નામ દઈ વાત કરવી કે તેમની તાંદુરસ્તી વિષે 'ઘર' કે 'ઘરનો મોભ' કે એવા બીજા સામાન્ય શબ્દો જાંચા મૂકી નામ દઈને બહાર પૂછવી એ ઘણીજ અશિષ્ટ રીતિ ગણાય છે. સામાજિક જીવનમાં સ્ત્રીની આવી અધમ સ્થિતિ છે, તોપણ પ્રાચીન સમયમાં સ્ત્રીઓને ઘણું માન મળતું એમ માનવાને કારણે છે. મહાભારતમાં સ્ત્રીનું ઉત્તમ લક્ષણ આપેલું છે અને અંગ્રેજ સાહિત્યમાં એના જેવું શોધી કાઢવું અઘરું છે—

“ સ્ત્રી પુરુષની અર્ધાંગના છે, તેની સાચામા સાચી મિત્ર છે— પ્રેમાળ સ્ત્રી સદ્ગુણ, આનન્દ, અને સંપત્તિનો સનાતન પ્રવાહ છે; પતિવ્રતા સ્ત્રી સ્વર્ગનું સુખ મેળવવામાં તેની ઉત્તમ સહાયરૂપ છે. મધુર વચન વદનારી સ્ત્રી એકાંતમાં સોજતી, ઉપદેશમાં ચિતા, સર્વ

૧. “ સ્વામીમા સદ્ગુણ ન હોય, કે કોઈ પણ સારું લક્ષણ ન હોય, કે અન્ય સ્થળે આનન્દ ગોઘટો હોય, તોપણ પ્રતિનતા સ્ત્રીએ તેની હમેશ પૂજા કરવી. ” મનુ, ૪૦ ૧૫૫

સંકટને સમયે માતા, અને જીવનરૂપ, અરુણમાં મુસાફરી કરતાં એક વીસામા જેવી છે. ”^૧

પૃષ્ઠી ઘરની રક્ષક દેવી, બાળકના જન્મસમયે અધિષ્ઠાત્રી દેવી, બાળકોને આપનારી, અને પરણેલી સ્ત્રીઓની મિત્ર અને સહાયરૂપ છે. તેની મૂર્તિ એક બિલાડી પર બેઠેલી પીળી, છોકરાની માવજત કરતી સ્ત્રીની છે.

વૉર્ડ તેની પૂજાનું આ પ્રમાણે વર્ણન કરે છે:—વરસમાં તે છ વાર પૂજાય છે; પરંતુ જે સ્ત્રીઓનાં છોકરાં મરી ગયાં હોય છે તેઓ તેને દરેક મહીને પૂજે છે. વડતા ગાડની નીચે માણસના માથાના કદના પરધરથી તેનું સાધારણ રીતે પ્રદર્શન કરવામાં આવે છે; ત્યાં પૂજાસમયે ગામડાની દરેક સ્ત્રી ઉત્તમમાં ઉત્તમ વસ્ત્ર સજીને, ચહેરાને તેલ ને હીંગળોકથી ચળકતો કરીને, અને સર્વ ભૂપણા પહેરીને પૂજા કરવા જાય છે. તેઓ ગંધી નૈવેદ્ય લાવે છે, તેને પૂજા કરાવનાર આદ્યજ્ઞ ધરાવે છે ને આશીર્વાદ આપે છે. તે નૈવેદ્ય પાછળથી આદ્યજ્ઞને ઘેર મોકલી દેવામાં આવે છે કે પૃષ્ઠી દેવીએ કૃપા ન કરી હોય એવી પાસે બિલેલી સ્ત્રીઓને આપવામાં આવે છે. એ સ્ત્રીઓ એકઠી થયલી માતાઓ જે આપે છે તે લેવાને ખુશીથી પોતાનાં લુગડાંને છેડો ખુલ્લો કરે છે. આપનાર કહે છે કે “ પૃષ્ઠી દેવી તમારું કલ્યાણ કરે અને આવતે વર્ષે હાથમાં બાળકને લઈને તમે પૃષ્ઠી માતાને નૈવેદ્ય ધરાવવા આવજો, ” ત્યારે લેનાર હાંસથી કહે છે કે “ અરે રે ! મારા પર માતાજી કૃપા કરશે તો હું તેમની પૂજા ડાકથી કરીશ, હું મારી બાધા પાળીશ, અને દરેક વરસે માતાજીને નૈવેદ્ય ધરાવીશ. ”

બાળક જન્મે છે ત્યારે પૃષ્ઠીની બેશક ખાસ પૂજા કરવામાં

આવે છે. હાથું સ કોચાઈ તણાઈ જવાનો રોગ હિંદુસ્તાનમાં બાળક છોકરામાં ઘણો સાધારણ છે અને બાળકના જન્મવખતની ગંદી રીત અને ગંદાં સાહિત્યને લીધે એ રોગ થાય છે. આથી બાળક છ દહાડાનું થાય છે ત્યારે દરેક પિતા પધ્ધી દેવીની પૂજા કરે છે. છથી તે બારમા દિવસ સુધી જોખમનો વખત છે અને બધું બરાબર ચાલે તો એકવીસમે દહાડે માતા દેવીનો પાડ માને છે અને જે પથ્થર તેનું પ્રદર્શન કરે છે તેના પર પુષ્પની માળા પહેરાવે છે. આ સાદી ક્રિયાઓ સાંજે થાય છે અને માતાથી મંદિરમાં જઈ ન શકાય તો વડના ઝાડની ડાળી માળ સાથે લટકાવે છે અને તેના મોં આગળ ક્રિયા કરવામાં આવે છે.

૩. દેવીલી દેવીઓ

દેવીલી માતાઓ, રોગ, કૂરતા, ધિક્કાર, દ્રેષ, અને વૈરભાવની દેવીઓનો વિચાર કરતાં, રાક્ષસપૂજનો કયાં અન્ત આવે છે અને માતૃપૂજનો કયાં આરંભ થાય છે તે કહેવું અઘરું છે. આ દેવીઓ, જેમને મધુર વચનથી માતાઓ કહે છે, તેઓમાં દાનવોનાં સર્વ લક્ષણ ભરેલાં હોય છે. આવી પૂજના ઉપા સ્વરૂપમાં આ ભતની શક્તિઓને ‘દેવી’ કહે છે, અથવા તો તેમને શિવનાં અનેક પ્રતિરૂપો—કાલી, તારા, દુર્ગા, વગેરે—માથી એક નામ આપે છે. નીચલા સ્વરૂપમાં તેઓ માત્ર ગામડાની નાની દેવીઓ છે, સ્વભાવે દેવીલી, કોધી, અને અનિશ્ચિત અને પ્રકૃતિએ કૂર અને ભયંકર છે.

■ ગુજરાતમાં વધારે લોકપ્રિય સ્વરૂપની અસંખ્ય ભતો છે, તે ઉપરાંત આસરે ૧૪૦ જુદી જુદી માતાઓ છે. કેટલીક તો સર્કાઈ વગર કોતરી કાઢેલી મૂર્તિ છે, બીજી કેટલીક ચિર્જીરૂપ છે, અને બીજી, કંઈ પણ દેખીતા પ્રદર્શન વિના માત્ર ખાલી મંદિરરૂપ છે. એમાંની એક માતાને કોહિઆર, અનિષ્ટની માતા કહેતા હતા. તેના સ્વભાવમાં માતાના હેતનો અંશ યજ્ઞ ન હતો. તે એવી તો અનિષ્ટ-

કારક અને નુકસાનકારક હતી કે ગામમાં કોઈ પણ રોગનો ઉપદ્રવ થાય તો તેને નેવેઘ ધરવામાં થોડોક વખત ગફલત થઈતેનું તે પરિણામ માનવામાં આવે છે. તે કારણથી માતાનો કોષ સમાવવા અને રોગની શાન્તિ કરવા તેને અસાધારણ બલિદાન આપવું પડતું હતું—પશુનો લોગ કરવો પડતો અને લોહી રેડવું પડતું.

આ બધી માતાઓ લોહીમાં આનન્દ માને છે અને તેનું પાન કરે છે. આથી તેમને ડુક્કર, બકરાં, અને મરઘાંનું લોહી તેમજ બધી જાતનું રાંધેલું અનાજ આપવામાં આવે છે. અમુક માતાને કાળાં બકરીનાં બચ્ચાંના લોગનો ઘણો શોખ હતો અને ઠરેક વરસ રૂથી ૪ હજાર એવાં બકરાંનો લોગ આપવામાં આવે તોજ માતાને રોગ કે મરણ ઉત્પન્ન કરતાં અટકાવી શકાય. બાળક જન્મ્યા પછી પંદર દિવસની અંદર અપવિત્ર અવસ્થામાં મરણ પામે તો તેનો આત્મા એક અત્યન્ત દેવીલી માતા બને છે. તે ચૌરલ નામના દૈત્યનું રૂપ ધારણ કરે છે અને બીજી તરુણ માતાઓ પર હુમલો કરવા હમેશ તત્પર હોય છે.”^૧

૧. શીતલા, સૈયડની દેવી

હિંદુઓમાં ગામડીઆઓમાં ઘણું સાધારણ માનવું છે કે મંદવાડ અને રોગ સ્વાભાવિક કારણનાં પરિણામ નથી, પણ રાક્ષસી માતા, દૈત્ય, ડાકેણ, નજર લાંગવી, અને એવાં બીજાં કારણને લીધે થાય છે. આ વિચારનું મૂળ સમજવું સહેલું છે. કેટલીક જાતના રોગ-જેવા કે તાવમાં સનેપાત, ફેફડે, આંકડી, તાણ, વગેરે માણસને ભૂત વળગ્યું હોય એવાં બહારનાં ચિહ્ન દર્શાવે છે. કોગળીઆ જેવા બીજા રોગ એવા તો એકાએક ને સખ્ત રૂપમાં સપડાવે છે અને સૈયડ જેવા રોગ એવા તો

૧ મોનિઅર વિલિઅમ્સકૃત ‘હિંદુસ્તાનમાં ધાર્મિક વિચાર અને ધ્યન’, પૃ. ૨૨૩-૨૨૪

બદશીકલ કરી નાખનારા ને લયાનક છે કે તે કોઈ દેવ કે દેવીએ ઉત્પન્ન કર્યા છે એમ માનવામાં આવે છે.

મનુષ્યજાતના રોગના ત્રણ વર્ગ થઈ શકે છે:—

૧. પૂર્વ જન્મ કે જન્મોના પાપને માટે રોગ આવે છે તે.

૨. આ જન્મમાં કરેલાં પાપથી ઉત્પન્ન થતા રોગ.

૩. જે રોગો તદ્દન આકસ્મિક છે તે. દાક્તરો માત્ર એજ સારા કરી શકે છે.

મરકીના ઉપદ્રવોને હિંદુઓ ખીજ વર્ગમાં મૂકે છે અને ધર્મિય પ્રત્યન્ન થાય તોજ મટે છે એમ માને છે.

જે સરવોથી ખીતા હોય તેમને પ્રસન્ન કરવા અને તેમની અનિષ્ટ યોજનાઓથી બચવા તેમને શીઠાશલરેલાં નામ આપવાનો હિંદુઓમાં રિવાજ છે; તેના ઉત્તમ દાખલો સૈયડની દેવી શીતલાને જે નામ અપાય છે તે છે. ‘શીતલા’ શબ્દનો અર્થ ‘થંડક કરનારી દેવી’ થાય છે, તોય સૈયડની સાધારણ નિશાની સખ્ત તાવ છે. ‘સૈયડ’ સાધારણ નામ ‘માતા’ છે અને ‘માતા’ શબ્દનો અર્થ ‘મા’ છે; તેને હમેશ માનપૂર્વક ‘માતાજી’—માનવાચક ‘જી’ શબ્દ સાથે બોલાવાય છે. કેટલીક વાર લોકો એથી પણ આગળ જઈ તેને ‘મહા-માઈ’—મોટી માતા કહે છે. “ગામમાં ‘મહામાઈ’ આવ્યાં છે અને બાળકે મરણ પામ્યું છે.” દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં તે ‘મારી અમ્મા’ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

સૈયડ ત્રણ જાતના છે તેને આ દેવી દૂર કરે છે, કે ઉત્પન્ન કરે છે, કે દેવી બને સૈયડરૂપ છે. દેશના કેટલાક ભાગમાં જેઓ સૈયડથી મરી જાય છે, તેમને અગ્નિસંસ્કાર કરવામાં આવતો નથી; કેમકે તેમ કરવાથી દેવી બની જાય. કમળ પર બેઠેલી, લાલ પહેરેલાં, ને બાળકને ધવડાવતી, એવી એક પીળી સ્ત્રીથી તેનું “”

કરવામાં આવે છે. તેનાં દહેરાં સાધારણ રીતે ગ્રામડાંની બહાર, ઝાડોની નીચે, કે ઝાડોની ઘટામાં હોય છે. ઉપદ્રવના સમય સિવાય મરદો તે દેવીનું સન્માન કરતા નથી; પરંતુ હજારો સ્ત્રીઓ અને છોકરાં તેનું હમેશા પૂજન કરે છે. સાધારણ રીતે થોડાક કુદરતી પથરા—અસલી દેવને યોગ્ય છે તેમ—એ તેનું પવિત્ર સ્થળ છે અને કોઈ નીચી ન્યાતનો, નીચું કામ કરનાર સેવક તેની દેખરેખ રાખે છે; પરંતુ કોઈક પ્રસંગે તેને માટે બરાબર દહેરું બંધાવવામાં આવે છે અને તે પ્રસંગે કાલીદેવીનું સ્વરૂપ મનાય છે.

એમ આ દેવીને આપેલાં નામ અયોગ્ય છે તેમ આ રોગ તરફ લોકોની વૃત્તિ તેટલીજ વિરુદ્ધ દેખાય છે. તેઓ એ રોગ આવે છે તેથી બીએ છે અને તે ન આવે માટે પોતાનાં મંદિરમાં અને ‘માતૃદેવીઓ’નાં મંદિર આગળ દેવીની પ્રાર્થના કરે છે અને બળિદાન આપે છે. પરંતુ, ત્યારે તે રોગ આવે છે ત્યારે જે કુટુંબમાં આવે છે તે એ રોગ આવ્યાથી માન મળ્યું હોય એમ મનજે છે અને જે માણસ એ રોગના પંજમાંથી બચ્યું હોય પણ બહરીકલ થયું હોય તેને, ખાસ માન આપે છે. ઘણી વાર સેયડના લોગ થઈ પટેલાની આંખ તફન જતી રહે છે કે થોડીક જતી રહે છે, અને ત્યારે તે રોગિષ્ઠ આંખ મટાડી શકાય એમ હોય—તેજ વધારાય કે અંધાપો દૂર કરી શકાય એમ હોય—ત્યારે પણ એ દેવીનું અપમાન થશે એમ ધારી શસ્ત્રક્રિયા કરવા દેવાની ના કહેવામાં આવે છે.

બંગાળમાં શીતલા દેવીને અગોઠ કરી સાથીઓ કરેલા જમીનના ભાગ પર પૂજે છે. પછી ત્યાં દેવતા સળગાવે છે, તેમાં ઘી અને દાડ હોમે છે ને પૂજન કરનાર માથું જમીન પર નમાવી નમન કરે છે અને મન્ત્ર ભણે છે. વસન્ત ઋતુમાં હિંદુઓ જે વરસનાં બાળકને સેયડ કરાવે છે. જે શ્રાદ્ધણ ક્રિયા કરાવે છે અને સેયડ કાઢવાનું કામ કરે છે તે શીતલા દેવીને પ્રસન્ન કરવા નૈવેદ્ય ધરાવે છે અને દાણા બરાબર નીકળશે ને ક્રિયા સફળ થશે તો એથી પણ વધારે નૈવેદ્ય

ધરાવવાની માનતા લે છે. સૈયડ કાઢવાની ક્રિયા પૂરી થાય છે ત્યારે દેવીને જે ફૂલો ચઢાવ્યા હોય છે તેને ણાળકના માથામાં જડીબુટ્ટી તરીકે ગોર મૂકે છે. કોઈ જગ્યાએ સૈયડનો ઉપદ્રવ ફાટી નીકળે છે ત્યારે દરરોજ શીતળાદેવીનું પૂજન કરવામાં આવે છે અને કોઈ રોગીને લયંકર માંદગી આવે ત્યારે તેને શીતળાદેવીની મૂર્તિની આગળ એસાડી, દેવીને ધરાવેલા પાણીથી નવડાવે છે ને તેમાંથી થોડુંક પીવાને આપે છે.”^૧

શીતળાદેવીની સામી દેવી શક્તિ પબ્દી છે. તેને વિષે અગાઉ કહી ગયા તેમ તે સ્ત્રીઓ અને ણાળકોની રક્ષકદેવી છે. કેાગળીઆના ઉપદ્રવમાં તેની ઘણી વાર ખાસ પૂજા થાય છે.

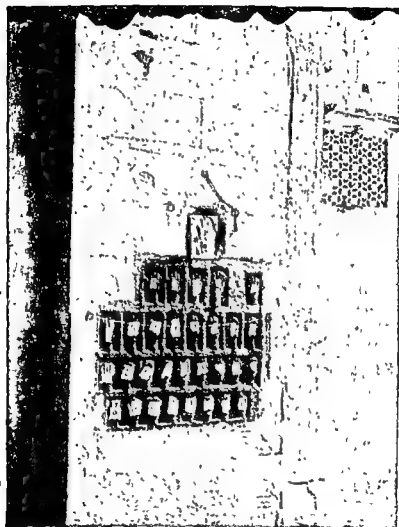
ઘણી વાર બિખારૂઓ ઢોળ ચઢાવેલા પત્થર લઈ ભીખ માગવા ફરે છે. તેઓ કહે છે કે એ પત્થર શીતળાદેવીનો પવિત્ર પત્થર છે અને ગામના લોકો તેના ધાર્યા પ્રમાણે દાન ન આપે તો ખાપડા આમવાસીઓને ખીવડાવે છે કે દેવીનો ક્રોધ તમારા પર જિતરશે.

શીતળાદેવીની પૂજના ચિત્રની એથી પણ વધારે કાળી બાબત છે. અતિશય સખત સૈયડના ઉપદ્રવોને સમયે એ રોગના નાશકારક પરિણામ અટકાવવા શીતળાદેવીને માણસનાં બળિદાન આપ્યા છે એમ પણ જાણવામાં આવે છે.

એ રોગથી બચવાની એકબે બીજી રીતો નોંધવા લાયક છે. ણાળકોને સ્ત્રીધરાં પહેરાવી નિન્દા નામ આપવામાં આવે છે. લીમડા ના ઝાડની એ રોગ પર અસર છે એમ માનવામાં આવે છે, તેથી તેની ડાળીઓને બારણા પર લટકાવવામાં આવે છે. ગર્જનાથી દેવીને હરકત થાય છે, તેથી ઘરની લોટ દળવાની ઘંટીનો ખડખડાટ કરવામાં આવે છે. બીજી યુક્તિ ગધેડાને ખવડાવવાની છે, કેમકે શીતળાનું એ વાહન છે.

૨. મહામારીની-કોગળીઆની માતૃદેવીઓ અને નાની દેવી

વરસની કેટલીક ઋતુઓમાં કોગળીઆનો ઉપદ્રવ પુષ્કળ ચાલે છે અને તેથી ખૂબ ત્રાસ પતે છે. એ રોગના કેટલાક અધિષ્ઠાતા દેવ છે, અને દેશના જુદા જુદા ભાગમાં જુદા જુદા દેવની આરાધના કરવામાં આવે છે. ભોડીઆ પ્રાન્તના પશ્ચિમ જિલ્લામાં કાલી દેવી પૂજાય છે.^૧ ગામની આસપાસ દૂધ અને દારૂની ધારા કરી એક વર્તુલ દોરાય છે, તે વર્તુલ કોગળીઆના દૈત્યથી ઓળંગી શકાતું નથી. કાલીદેવીની સ્તુતિ કરનારા શાસ્ત્ર વાંચવામાં આવે છે અને ગામમાં સતી માતાનું દહોડું હોય તો ગામના લોક તેની પૂજા કરે છે. બીજું કામ એક બકરા પર રોગને મૂકીને છોડી મૂકવાનું છે. કોઈક વાર એ કામને માટે પાડાનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. તેને લાલ રંગે છે, ઉપદ્રવવાળા ગામમાં ફેરવે છે, અને પછી ત્યાંથી જંગલમાં હાંપી કાઢે છે, એટલે તે જ્યાં જાય છે ત્યાં મહામારીનો રોગ લઈ જાય છે એમ માનવામાં આવે છે. મહામારીના ઉપદ્રવને સમયે ઘણી વાર કાલીને પ્રાણીઓનાં બળિદાન આપવામાં આવે છે અને કોગળીઆના વખતમાં એક મંદિર આગળ એક જીવતા મનુષ્યને લોગ આપવા માટે બાંધેલો અથ્રેજ અમલદારે જોયાનો સારા પ્રમાણવાળો દાખલો છે. વિચિત્ર અને અકળિત રીતે દેવકોષ પ્રકટ થાય ત્યારે દેવને પ્રસન્ન કરવાના છેલ્લા ઉપાય તરીકે હિંદુસ્તાનમાં તેંકરો વર્ષ મુધી કવચિત્ કવચિત્ મનુષ્યના બળિદાન આપવામાં આવતું એવા પરિણામ પર અમારે નાચુરીથી આવવું પડે છે દૂરના પ્રદેશમાં ગૂઢ ખૂનોને માટે એજ હેતુને હજી પણ વહેમ આવે છે. અનેક વિરુદ્ધ કાર્યની આ ભૂમિમાં ગ્રૌહ અને ઊંચા પ્રકારની વ્યવસ્થાવાળી ધર્મક્રિયાની સાથે સાથે ઘણી કેવળ જગલી રીત અને ઘણી અશિષ્ટ અને જગલી ક્રિયા હજી

સતી સ્ત્રીઓના હાથો

દરેક હાથો સતીનો સ્મારક છે અને રજપુતાનામાં લેધપુરના મુખ્ય

દરવાજા આગળ આ વસ્તી માલમ પડે છે

મેસર્સ હૅન્ડસન અને સન, જળવપુર, મધ્યપ્રાન્તનું કાઢેલું ચિત્ર

રાક્ષસી દેવીના મંદિર આગળ

પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનના ભક્તો મંદિર આગળ આજોટીને સ્થાનિક માતાને પ્રસન્ન કરે છે. ' માતા ' હહેવાળી આ દેવીઓમાં રાક્ષસી પ્રકૃતિનું દરેક લક્ષણ છે. ' કોરેન કીલ ' ના તન્ત્રીની માયણુ રબથી.

રસળતી જણાય છે. આવા લય'કર રિવાજને બંધ કરવા ને સુધારવા પ્રાહણ્ય ઉત્તમ પ્રયત્ન કરી શકે; પણ તેને તદ્દન નાબૂદ કરવા જેટલી તેમનામાં શક્તિ નથી.

મહામારીની ખીજ દેવીઓ હુંકાદેવી-વમન કિયાની મૂર્તિ અને લય કર મારી માઈ કે 'મરણની માતા' છે, તે શીતળાદેવીની બેન કહેવાય છે.

અહિં 'કેાગળીઆના નાના દેવ હરદોલ કે હરદોરતું' દૂંકું વર્ણન કરવું જોઈએ. હિંદુસ્તાનના ઘણાં ગામના ઘણા ખરા નાના દેવોથી હલદો એ દેવ તો ખુલ્લો ઐતિહાસિક પુરુષ છે " હરદોર લાલ બીરસિંહ દેવનો બીજો છોકરો હતો. એ બીરસિંહ દેવ બુ'દેલખ'ડમાં ચોઈનો દુબટ રાજા હતો, તેણે જહાંગીરના ફાસલાબ્યાથી અકબરના દરબારના સાક્ષર પુરુષ વિદ્વાન્ અબુલ ફઝલતું ખૂન કર્યું. તેના પિતાના મરણ પછી હરદોરનો ભાઈ ઝંઝર ગાદીએ બેઠો. થોડા વખત પછી ઝંઝરને તેના પર પોતાની સ્ત્રી સાથે અયોગ્ય સંબંધનો વહેમ આવવાથી તેણે તે સ્ત્રીને ધંસ ૧૬૨૭માં એક ઉત્સવમાં પોતાના વડલલને અને તેના બધા સોબતીઓને ઝેર દેવાની ફરજ પાડી.

આ શોકજનક બનાવ બન્યા પછી ઝંઝરની બેન શાહબાદી કંજવતી અને હરદોર પરણવાની તૈયારીમાં હતા; અને માતાએ લગ્નના નિમન્ત્રણ કાઢ્યાં ત્યારે રાજા ઝંઝરે મશકરીમાં એવી સૂચના કરી કે નિમન્ત્રણપત્રિકા હરદોરને પણ મોકલવી જોઈએ. તે પરથી નિરાશામાં તે તેની કબર આગળ ગઈ અને ત્યાં તેના ખરાબ મરણ વિષે શોક કીધો. પરંતુ તે સ્ત્રીને અચ્ચ બો ઉત્પન્ન થયો કે હરદોર નીચેથી જવાબ દીધો ને વચન આપ્યું કે હું લગ્નમાં હાજર રહીશ અને બધી જરૂરની વ્યવસ્થા કરીશ. ભૂતે વચન પાળ્યું અને તેના કુળની યોગ્યતા પ્રમાણે લગ્નક્રિયા કરવામાં આવી. પછી મધ્ય રાત્રે તે અકબર બાદશાહની પથારી આગળ ગયો અને તેને એવો હુકમ પ્રદેશવાની પ્રાર્થના કરી કે રાજ્યના દરેક ગામમાં મારે માટે ચોરો ચણાવો અને

ત્યાં માન આપે એવો હુકમ કરો હું વચન આપું છું કે મને યોગ્ય રીતે પ્રસન્ન કરશે તો કોઈ પણ લક્ષક્રિયાને વરસાદ કે તોફાનનું વિધન નહિ નહે, તેમજ જે કોઈ જમતા પહેલાં મને ભોગ આપશે તેને કોઈ દિવસ અન્નની ખોટ પડશે નહિ. કહે છે કે અકબરે એની માગણી કબૂલ કરી અને ત્યાર પછી હરદોરના ભૂતની ઉત્તર હિંદુસ્તાનના લગભગ દરેક ગામમાં પૂજા થાય છે. આ વાત પ્રમાણભૂત છે એમ સિદ્ધ કરવામાં બનાવોની સાલ તરફ નજર કરતાં નિરાશા ઊપજે છે એ દિલ્લીની વાત છે. અકબર ઇ. સ. ૧૬૦૫માં મરણ પામ્યો અને હરદોરનું ખૂન ઇ. સ. ૧૬૨૭માં થયું.

પોતાની જન્મભૂમિ શુદેલખંડમાં હરદોર એક લક્ષ્મીના નામે દેવ છે ને તે હુલ્લાદેવની પદવીનોજ છે, પરંતુ જમના નદીની ઉત્તરે તેની કીર્તિ કોગળીઆનો ઉપદ્રવ અટકાવવાની તેની શક્તિને આધારે થઈ છે. પિંડારા લોકો સાથે લડાઈ ચાલતી હતી ત્યારે ગવર્નર-જનરલ માકવેંસ ઓફ હેસ્ટિંગ્સની છાવણીમાં કોગળીઆનો ભયંકર ઉપદ્રવ ફાટી નીકળ્યો તેનું કારણ લોકો સાધારણ રીતે ઝાડની ઘટામાં હરદોરની રક્ષા છે ત્યાં બ્રિટિશ લશ્કરને માટે ગાયોને મારી તે કહે છે.

ગામડાંમાંથી આ દેવને અનેક રીતે હાકી કાઢવામાં આવે છે, અને તેથી વારંવાર કળઆ અને બળવા થાય છે. એક જિલ્લામાં બહુઈ ક્રિયાથી તેને ફાસલાવીને એક ઘડામાં દાખલ કરીને અને વાસણ પર ઢાંકણું ઢાંકી મધ્ય રાતે પાસેના ગામમાં લઈ ગયા. આથી એ બે ગામના લોકો વચ્ચે ભારે રમખાણ બગ્ચું. આમવાસીઓએ શત્રુના ગામમાં વાસણ ધૂપી રીતે દાઢવાનો પ્રયાસ કર્યો, પરંતુ તે ગામના લોકો બચત હતા, તેથી બે ગામના લોકો વચ્ચે ભારે તોફાન ઊભું થયું. મુંબઈ ઇલાકામાં કોઈકવાર કુભાર પાસે કોગળીઆના સક્ષસનું પૂતળું કરાવે છે અને તૈયાર થાય છે ત્યારે ગામના લોક વરઘોડા કાઢી તેને ગામ બહાર કોઈક ઠેકાણે લઈ જાય છે ને ત્યાં તેની પૂજા કરે છે.”^૧

૧. કૂંકૃત ‘ઉત્તર હિંદુસ્તાનના લોકપ્રિય ધર્મ અને લોકગીત,’ અક ૨, પૃ. ૧૩૫-૧૪૬

૩. મનસા, સર્પમાતા, અને સર્પપૂજા

“પછી પાણીમાંથી લયંકર ઝેર નીકળ્યું, સર્પદેવોએ એ પોતાનું છે એમ કહ્યું.”

સમુદ્રનું પૌરાણિક મન્થન

સર્પનો લય સખવામાં આવે છે અને તે ધારણથી તેને પ્રસન્ન કરી પૂજવામાં આવે છે, તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે તેની ગૂઢ દેવો અને તીવ્ર વિષની સાથે લયનો વિચાર જોડાયેલો છે. તેનું ચોરીથી-છૂપી રીતે આવવું, મોઢ ઉત્પન્ન કરે એવી વાંકીચૂકી ગતિ, અત્યંત સ્થિર આંખ, કાંટાવાળી જીભનું બહાર નીકળવું, અને તેનું એકાએક અને લયંકર ડંખ દેવાનું કામ-આથી સ્ત્રીઓ તેનાથી ખાસ બીએ છે; કારણ કે વહેલાં પ્રાતઃકાળમાં શેત્રમાં ઉઘાડે પગે ચાલવાની અને ઘરના અંધારા ખુણાઓમાં ફાંફાં મારવાની તેમની દેવથી તેમને તેનો ડંખ લાગવાનો ખાસ સંલવ રહે છે. બહુજ થોડા હિંદુઓ રાત્રે ઘરમાંથી બહાર નીકળવાનું ચાહે છે તેનું એક-મુખ્ય કારણ સર્પનો લય છે; અને એમાં કંઈ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી; કેમકે ૨૦,૦૫૦ માણસથી વધારે હિંદુસ્તાનમાં પ્રતિવર્ષ સર્પના ડંખથી મરણ પામે છે.

એથી ઉલટું, એ પણ નક્કી છે કે કેટલાક માણસના મનમાં ઘણી જાતના નિરપકારી સર્પના ખૂબસૂરત ચટાપટા, પેચના આકારની વાંકીચૂકી ગતિ, અને સામાન્ય રીતે નવાઈ જેવો હેખાવ આનંદ-કારક વિચારનું ઉત્પન્ન કરે છે. એવા પુરુષોના વિચારમાં સર્પ ઈશ્વરી સૌન્દર્ય અને પરોપકારના નમુના છે; તેમજ તેનાં શરીર વીટી અને વર્તુલના આકારમાં આમળા લે છે અને પ્રતિવર્ષ તે જૂની ચામડી ઉતારી નવીન ધારણ કરી પાછા તરુણ બને છે, તે અમરત્વ અને નિત્યકાળના અનંત યુગના સૂચક ચિહ્નરૂપ છે.

હિંદુસ્તાનના કેટલાક જિલ્લામાં સર્પપૂજનો ઘણો પ્રચાર છે અને

કેટલીક જાતો, મુખ્યત્વે નાગજાતિ, સર્પમાંથી ઉત્પન્ન થઈ છે એમ કહે છે. નાગ લોકો અર્ધસર્પ અને અર્ધ મનુષ્ય છે એમ ધારવામાં આવે છે. કથા પ્રમાણે તેઓ કૃષ્ણપત્ની એક સ્ત્રી કંદૂના (ગરુડ વિષે હકીકત જુઓ પ્રકં ૪, ૩) વંશજ છે. તેણે ૧,૦૦૦ નાગને જન્મ આપ્યો અને તે દુનિયાની તમામ સર્પ જાતિના પેદા કરનાર થયા. એમાંની કેટલીક સ્ત્રીઓ મનુષ્ય સાથે પરણી, તેના વંશ્યો આ જાતિના લોક છે. વીર પુરુષ ભીમને (જુઓ પ્રકં ૭, ૨) નાગોએ પોષ્યો હતો. સર્પનું ઝેર તેના પેટમાં ગયું હતું તેમાંથી તેમણે તેને મુક્ત કર્યો અને પુષ્ટિકારક ઔષધ પીવાનું આપ્યું, તેથી તેનામાં ૧૦,૦૦૦ નાગનું જોર આપ્યું.

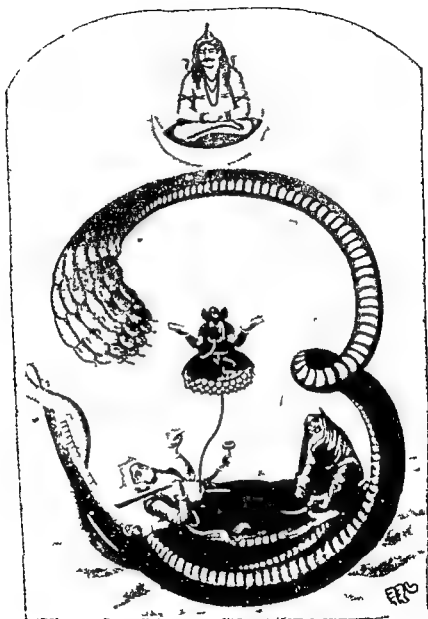
નાગોનો એક રાજા, હજાર માથાવાળો શેષનાગ, સૃષ્ટિનાં કાર્યની વચ્ચે વચ્ચે વિષ્ણુ નિંદ્રા લે છે ત્યારે તેનું શયનસ્થાન અને છત્ર બને છે, એવી રીતે એનું પ્રદર્શન કરવામાં આવે છે. તે અનન્તતાનું ચિહ્ન છે. લોકમત પ્રમાણે તે પોતાના હજાર માથામાંનું એક હલાવે છે ત્યારે ધરતીકંપ થાય છે. જુલાઈના અન્તને સુમારે મોટો નાગોત્સવ ઉજવવામાં આવે છે અને જે જિલ્લાઓમાં સર્પપૂજનો પુષ્કળ પ્રચાર છે, તેમાં તે દિવસે હજારો લોક નાગનાં મંદિરમાં જાય છે. કેટલાક ભાગમાં વન્ધ્યા સ્ત્રી સર્પના દર આગળ જઈ દૂધ અને ઇંડાનું નૈવેદ્ય મૂકે છે અને મન્ત્ર લાલ્લી પ્રાર્થના કરે છે. ખરું જોઈએ તો આખા હિંદુસ્તાનમાં નાગપૂજાને સર્પપૂજા છૂટી ન પડાય એવી રીતે મિશ્ર થયેલી છે.

હિંદુસ્તાનના બુદ્ધ બુદ્ધ ભાગમાં ઘણા નાના સર્પનાં દહેરાં છે, જેમકે કાશીના સર્પદેવ નાગેશ્વર. પણ દન્તકથા પ્રમાણે સર્પોનો મોટો રાજા વાસુકિ છે, તે શેષ (અનન્ત) અને તક્ષકની સાથે પાતાળનો (નીચલા પ્રદેશનો) જે ભાગ નાગલોક કહેવાય છે અને

માનિઅર વિલિઅમ્સકૃત ' હિંદુસ્તાનના ધાર્મિક વિચાર અને જીવન, ' ૫૦ ૩૨૧-૩૨૩ પરથી તક્ષિત કરેલું

સમઝની દેવી, થીતળા (માતા) નુ ગામડાનુ દહેર
(૧૫૧૮ અને બારણાપર બમ્મ ચાવડેએ નેંધી નિશાનીએ બુઝો)

દબળે માથાનાગો નાગ શેઠ, જામગના ડપમા વગેરે છે
 આ ચિત્રના પિંડ, વિનૂર્તિ લેવામા આવે છે નાગની કૃપા અધ્યવન્દ્રે ૧૭ પિ
 ખડા છે અને નીચકા વગર રિપા સૂતા ૮ ૧ મી નેમની આવે છે અને ૪
 નાતિનના મગનાવી ની ગે છે

જેમાં નાગ રહે છે એમ ધારવામાં આવે છે, ત્યાં રાજ્ય કરે છે. વળી ક્ષીરસાગરનું દેવ ને દાનવોએ મન્યન કર્યું ત્યારે વાસુકિ નામનું દોરડું વાપર્યું છે, એમ વાસુકિ એ કલ્પિત દોરડું છે.

મનસા

મનસા વાસુકિની ઝેન અને જરકાર નામના ઋષિની સ્ત્રી છે. તે સર્પની રાણી છે અને ભયાનક, પેટે ચાલનારાં પ્રાણીઓથી સ્ત્રી-પુરુષનું રક્ષણ કરનારી દેવી તરીકે પૂજાય છે. તેનું એક પ્રસિદ્ધ નામ વિષહરી એટલે ‘વિષનો નાશ કરનારી છે’. બધી માતાઓની પેઠે મનસા અદેખા સ્વભાવની છે અને હમેશ પ્રસન્ન ન કરવામાં આવે તો લોકોને ઘેર અત્યંત ઝેરી સાપ મોકલી વેર વાળે છે.

નાગનો મોટો ઉત્સવ નાગપંચમીનો છે, તે શ્રાવણ માસની પાંચમે આવે છે. * તે દિવસે લોક ઘરની દિવાલ પર નાગ અને પક્ષીઓનાં ચિત્ર કાઢે છે. સાધારણ રીતે એ દેવીની મૂર્તિ કરવામાં આવતી નથી. એક ઝાડની ડાળી, ‘ચાણીનું’ તરલાણું, અને માટીનો નાગ, એ એ દેવીનાં પ્રતિનિધિ છે. નીચેની વાતને આધારે રચેલું ગાયન એ દેવીની પૂજાને અન્તે ગવાય છે:—

મિત્રને કહ્યું કે તમે એને સમજાવો કે મારી તરફ આટલો બધો વૈરલાવ રાખે નહિ. આખરે, તેમની ઇચ્છાને તે એટલો વશ થયો કે તેણે એક કૂલ અને હાથે દેવીની મૂર્તિ તરફ નાખ્યું; પણ તેથી દેવી એટલી બધી પ્રસન્ન થઈ કે તેણે તેના બધા છોકરાને જીવતા કીધા અને ત્યારથી લોકોએ તેની શક્તિ બોધ, તેથી તેની પૂજા પ્રસિદ્ધ થઈ અને એક મોટી માતા તરીકે તેની ગણના થઈ છે.”

પ્રકરણ ૭મું

વીરપૂજા અને સાધુપૂજા

“ જે પવિત્ર મનુષ્ય જાણે શિખર ઉપર જિલો હોય તેમ અચલ રહે છે, જેણે સર્વ કામના અને ઈન્દ્રિયોને વશ કર્યાં છે, જેનો આત્મા જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનથી તૃપ્ત થયો છે, જેને માટીનું ઢેકું, પથ્થર, અને કાંચન સમાન છે, જેને મિત્ર, સગાંસંબંધીઓ, મધ્યસ્થો અને શત્રુઓ, સાધુ અને દુષ્ટ પુરુષો, સર્વ સરખાં છે, તેને ‘જોડાયલો-ઈશ્વર સાથે જોડાયલો’ કહે છે.”

ભગવદ્ગીતામાંથી ઉતારો—મોનિઅર વિલિઅમ્સે
કવિતામાં કરેલો તેનો અનુવાદ

“ જ્યાં પેલો મુનિ મધ્યાહ્નના સૂર્યગિમ્બની સામા વૃક્ષના થડ જેવો અચળ જિલો છે. તેનું શરીર વદમીકચી-ફીફીઓએ કરેલા ટેકરાથી-અધું ઢંકાયલું છે. તેની છાતીની આસપાસ પવિત્ર જન્મેઈ નથી, પરંતુ તેને બદલે લયંકર સર્પની ત્વચા છે. તેના ક્ષીણ થયેલા કંઠની આસપાસ કંઠીને બદલે કરમાયલી લતાની ડળીઓ કંઠને પીડે છે. તેની જટા બાકાં ગુચવાયલા ગુચ્છમાં તેના ખભા પર લટકે છે અને તેના વાટામાં પક્ષીઓ માળા ખાંધે છે.”

કાલિદાસની શકુંતલામાંથી, મોનિઅર
વિલિઅમ્સે કરેલો અનુવાદ

૧ જ્ઞાનવિજ્ઞાનવૃક્ષાત્મા કૂટસ્થો વિજિતેન્દ્રિયઃ ।

યુક્ત ઇત્યુચ્યતે યોગી સમલોષાશ્મકાચ્ચનઃ ॥

સુહૃન્મિત્રાર્યુદાસીનમન્નત્યદ્દેષ્યવન્નુષ્ઠ ।

સાધુષ્વપિ ચ પાપેષુ સમબુદ્ધિર્વિશિષ્યતે ॥

મગ ૦ ગી ૦, ૬ અ ૦, ૮-૯, બા ૧૧ ૦ કર્તા

૨ વલ્મીકાર્ધનિમગ્નમૂર્તિરસા સંદૃષ્ટર્પત્વચા

હિંદુધર્મના વિશ્વેશ્વરવાદ પ્રમાણે ઈશ્વર અને વિશ્વ એકજ છે. ચેતન અને અચેતન સર્વ પદાર્થમાં ઈશ્વર વ્યાપક છે. પરંતુ તે મહાન્ અને સાધુ પુરુષોમાં ખાસ વ્યાપ્ત છે એમ માનવામાં આવે તેટલા માટે એવા માણસ જાતિભાઈઓ તરફથી માન અને પૂજાને યોગ્ય છે; કારણ કે જુદે જુદે અંશે અને જુદાં જુદાં સ્વરૂપમાં તેઓ એના તત્ત્વની મૂર્તિ છે. જિંદગીમાં તેમને માન મળે છે તે કંઈ પ્રત્યક્ષ પૂજાનું માન મળતું નથી; પરંતુ મરણ પછી તેમના હક્ક સામાન્ય રીતે સ્વીકારાય છે.

સર આલ્ફ્રેડ લાયર કહે છે કે “હિંદુસ્તાનમાં મરણ પામેલા માણસને સન્માન આપવાનું મૂળ કારણ ગમે તે હોય, તોપણ તેના દેવ તરીકે પ્રતિષ્ઠા પામવાનો જોયો માર્ગ સરખોજ છે. પ્રથમ તો જે પુરુષનું નામ, જન્મભૂમિ, અને કુળ, એ સર્વ જિંદગીમાં સારી પેઠે જાણીતાં હોય છે તેવા પુરુષ આપણે જોઈએ છીએ. તે પોતાના ગામમાં મરણ પામ્યો હોય તો તેનું કુટુંબ ઘણી વાર દેઈડી જોખી કરે છે, તેના પોતે માલીક છે એમ સ્થાપિત છે, અને ત્યાં લોગ આપે છે તેમાંથી સારી આવક લેગી કરે છે. દેઈડી આખાદ થાય છે અને લોકોની મનકામના સિદ્ધ કરવાની કસોટીમાંથી તે પાર જીતે છે તો તેઓ એ દેવળના વંશપરંપરાના રક્ષક થાય છે. અથવા તો તે માણસ પરદેશ ભટકતો હોય, કોઈ ગામ કે પવિત્ર સ્થળની પાસે વસ્યો હોય, પોતાનાં તપ કે દુઃખ માટે પ્રસિદ્ધ થયો હોય અને ત્યાં મરણ પામ્યો હોય, તો પાટણીઓ તે પવિત્ર મનુષ્યની દેઈડી પોતાના ગામની સીમાની પાસે હોય તો એટું ભાવ્ય સમજે છે અને તે

કળે જીર્ણતાપ્રતાનવલયેનાત્યર્થસંપીઢિતઃ ।

અન્તવ્યાપિશકુન્તનીઢનિચિતં વિમ્બજ્જટામ્બહલં
યત્ર સ્થાણુરિવાચલો મુનિરસાવમ્બર્કવિમ્બં સ્થિતઃ ॥

અમિદાનશાકુન્તલ, ૭ અંક, ૧૧, બાપા૦ કર્તા

જમીનના માલીકો બગીચીના હાથ તરીકે તે દેવલનો વહીવટ કરે છે. ઘણું શ્રેણી વર્ષમાં, મનુષ્યની સ્મરણશક્તિ ઝાંખી થાય છે એટલે એની ઉત્પત્તિ ગૂઢ થઈ જાય છે, એની કારકીર્દી ધૌરણિક કથાના રંગથી રંગાય છે, અને એનાં જન્મ અને મરણ બંને અલૌકિક ગણાય છે. ખીજા જમાનામાં જૂના દેવોનાં નામ એની વાતમાં દાખલ થાય છે અને એ રીતે એ અદ્ભુત વાર્તા એક ધૌરણિક કલ્પિત વાર્તા જેવી થઈ જાય છે તે એટલે સુધી કે એને અવતારરૂપ ગણ્યા વિના એવાં અદ્ભુત પરાક્રમ ખીજા કોઈ રીતે સમજાવી શકાતાં જ નથી. એમ માનવામાં આવે છે કે એ માણસ શિવ કે વિષ્ણુનો અવતાર હતો. હવે એનું પરમ દેવત્વ સંપૂર્ણ થાય છે અને બ્રાહ્મણો ગ્રામીણ પુરાણમાં એને સ્થાન આપવાને યોગ્ય કારણ છે એમ સમજે છે.

જિંયામાં જિંયા દેવ પણ કદાચ આરંભમાં અત્યંત અપ્રસિદ્ધ અવસ્થામાં જ હોય છે, પરંતુ તેઓના પોતાના કે હહેરાના ચમત્કારથી આરંભમાં થોડાક રોગ સારા થાય (મુખ્યત્વે સ્ત્રીઓ અને કીમતી ઠોસોમાં), તો તેમની કીર્તિ બરફના દહાની પેઠે જિંચી જિંચી ચડી મોટી થાય છે. આવીજ જાતની કૃત્તેહ વરાડમાં કેટલાક ઘણાજ લોકપ્રિય, સમૃદ્ધ, અને પ્રસિદ્ધ દેવને મળી છે અને બધું અગત્યનું કામકાજ તેઓના હાથમાં છે.

હિંદુસ્તાનમાં આ રીતે દેવત્વ પામવાની કંઈ સીમા નથી. દેશના બધા ભાગમાં જે દાખલા બન્યા છે કે બને છે તેનું વર્ણન કરવામાં અનેક પુસ્તક લખી શકાય. કોઈ માણસ કંઈ અસાધારણ યત્નિતા બતાવે, સ્વાર્પણનું કંઈ મોટું કામ કરે, કે કહેવાતું અદ્ભુત પરાક્રમ કરે, તો હિંદુપુરાણોના ડહાંડો દેવોમાં તેને અવશ્ય સ્થાન મળશેજ, તોપણ આ કહેવું અગત્યનું છે કે રાજાઓ, યોદ્ધાઓ, બ્રાહ્મણો, અને સાધુ પુરુષોને ઋષિઓ, એ ચારવર્ગના લોકોની સાથે દેવત્વ અર્પવાનું કામ સામાન્ય રીતે બેઠાયલું છે; કેમકે એ લોકોને એક રીતનો કાર્યકારણભાવે યોગ્ય હાથ છે.

પ્રથમ રાજાઓ વિષે કહીએ. મનુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે પૃથ્વીના આઠ દિક્ષાલોનાં તત્ત્વમાંથી શાશ્વત અંશો લઈ રાજાને સર્જવામાં આવે છે. વળી મનુ કહે છે કે “ રાજા બાળક હોય તોપણ જાણે તે મર્ત્ય હોય તેમ તે પ્રતિ તિરસ્કારથી વર્તવું નહિ; મનુષ્યના આકારમાં તે મોટો દેવ છે. ”^૧ આવી જાતની પૂજના દાખલા હમણા થોડા વખત ઉપરજ અન્યકારના જોવામાં આવ્યા છે. અયોધ્યામાં ફૈઝાબાદ પાસે વિક્ટોરિયા રાણીના સ્મારક તરીકે આરસપહાણનું એક નવું પૂતળું ઊભું કીધું છે અને તેને ઊભું કયાંને થોડાંક અઠવાડીયાં થયાં એટલામાં યાત્રાળુઓની હારની હાર ત્યાં હમેશ પૂજ કરવા આવે છે અને ભલી રાણીના પૂતળાની બેસણી પર પવિત્ર જળ રેડે છે અને પુષ્પ ચડાવે છે.

દિલ્હીમાં થોડા વખત ઉપર દરબાર લરાયો હતો તેમાં જયોજા રાજા અને મૈરિ રાણીએ અપ્રતિમ દખ્ખાના દેખાવની વચ્ચે આખા હિંદુસ્તાનનું સન્માન મેળવ્યું હતું અને પાછા ગયા હતા ત્યારે હિંદુ લોકનાં ટોળેટોળાં તે ઉત્સવમંડપને સ્થળે લેગાં થયાં હતાં. ખાલી ગાદી આગળ નીચા નમીને અત્યન્ત સન્માનના ચિહ્ન તરીકે તેમણે તેની પૂજ કરી. પછી જ્યાં શ્રીમાન્ રાજા સાહેબ અને શ્રીમતી રાણી સાહેબ ઊભાં હતાં તે સ્થળેથી મૂઠી ભરીને પોતાને ઘેર ધૂળ લઈ ગયા. કલકત્તામાં ભલકાલેર તમાશે થયા પછી પણ એમજ થયું. ‘ સૌલોમનના ડહાપણ ’ માં (૧૪-૫-૨૦) વિચિત્ર સાદૃશ્ય છે- ‘ અને આ પ્રમાણે તે ટોળાએ, તે કામના સૌન્દર્યથી લલચાઈને તેને દેવ માન્યો, પરંતુ થોડા વખત ઉપર તે તે માણસ તરીકે માન પામ્યો હતો. ’

રાજાઓની પૂજમાંથી લશ્કરી વીરો અને ચોદાઓની

૧ વાલોડપિ નાવમન્તઃૃયો મનુષ્યે ઇતિ ભૂમિપઃ ।

મહતી દેવતા હેપા નરરૂપેણ તિષ્ઠતિ ॥

મનુસ્મૃતિ, બાપાંકર્તા

પૂજામાં સંક્રમણ કરવું સહેલું છે. રામાયણ અને મહાભારતના મોટા વીર પુરુષ પ્રથમ ચોદ્ધા હતા અને અંતે દેવરૂપ મનાયા, અને રામ અને કૃષ્ણ તો વિધ્ણના અવતાર મનાયા. આ પ્રકરણમાં એક મુસલમાન ચોદ્ધા ગાંધી મિયાનો દાખલો આપવામાં આવશે. તેમનામાં હિંદુ ધર્મ પ્રતિ વિચિત્ર ઐદ્યર્થ હતું, તેથી મુસલમાનો કરતા પણ હિંદુઓ આજે વધારે માન આપે છે. પંડાબમા એથી પણ વધારે અભયબલરેલો દાખલો બન્યો. ત્યાં ફકીરોનું મોટું ટોળું ‘નિકલસેન’ નું ભક્ત થયું. સરદાર નિકલસન, બળવાનો વીર પુરુષ, જે દિલ્લી પર બળવાખોરોના ધસારા વખતે મરણ પામ્યો, તે અનુપમ શૌર્યવાળો ઘોડેસવાર હતો. તે ઘણી વાર અફઘન વેગે રાત્રે મુસાફરી કરતો અને શત્રુ આગળ એકદમ જઈ પછી તેમને ગુચવી નાખતો. તેના સેવક ઉત્તર તરફની મળખૂત ટોળી હતી, તેઓ આ વીર પુરુષના સન્માન ઉપરથી તેમની પૂજા પર ચડ્યા. નિકલસનને ઘણું ખોટું લાગ્યું અને તેમને શારીરિક શિક્ષા કરી, પોતાને દેવ તરીકે પૂજતા અટકાવવાનો પ્રયાસ કર્યો; પણ આથી તો તેઓ તેની પૂજા કરવામાં વધારે દૃઢ થયા અને શિક્ષાને તેઓ દેવત્વનું ખીબું ચિહ્ન ગણવા લાગ્યા. તે મરી ગયો એવી વાત સાંભળી ત્યારે તે પંથના નાયકે આપઘાત કર્યો.

હવે બ્રાહ્મણોને વિષે વિચાર કરીએ તો મનુ કહે છે કે “બ્રાહ્મણ વિદ્વાન્ હોય કે અવિદ્વાન્ હોય અથવા હલકાં કામમાં રોકાયેલો હોય તોય તુ તે એક બળવાન દેવ છે, પરમ દેવત છે.” (૯.૩૧૭,૩૧૮). “જન્મથીજ બ્રાહ્મણોને દેવો પણ દેવત-દેવતા માને છે (૧૧-૮૫)” મુખ્યત્વે, ધર્મશુરુઓ હિંદુઓમાં ખાસ માન પામે છે. શિષ્યની નજરમાં ધર્મશુરુ સાક્ષાત્ દેવ છે. તે આવે છે ત્યારે શિષ્ય ભાંય પર લાંબો ઘઈ સૂઈને તેને ઈંડવત્ પ્રણામ કરે છે અને તેની રબા વિનાં તેની પાસે બેસતો નથી. શુરુના પગ જે જો મૂએ છે તે ચરણોદ્ધક તે પીએ છે અને અન્તના સુખને માટે તદ્દન તેના આશીર્વાદ ઉપર ભરોસો રાખે છે. બ્રાહ્મણ

ધર્મશુરુતું ચારિત્ર્ય છેક નિષ્કલક ન હોય તોપણ તે તેના સ્વરૂપથી અને પદ્મીથી પવિત્ર મનાય છે.

ઈશ્વર તરીકે માનેલા વર્ગમાંના છેલ્લા ઘણાજ ઋગત્યના છે; કેમકે તેમની સંખ્યા ઘણીજ છે. જે સાધુ કે ઋષિ સંન્યાસી થયો છે, એટલે જેણે કુટુંબ સાથેનો સંબંધ છોડ્યો છે અને યોગીનું જીવન ગાળે છે અને આચરે છે, તેને ઈશ્વર તરીકે પૂજવા કરતાં બીજું કંઈ વધારે મહેલું નથી. તે મરણ પામે છે ત્યારે તેના શરીરને બાળતા નથી; કેમકે તે મરણ પામ્યોજ નથી એમ ધારવામાં આવે છે. તે સમાધિમાં છે એમ માનવામાં આવે છે. જેમ શુભાખમાંથી સુગન્ધ નીકળે છે તેમ તેના શરીરમાંથી પવિત્રતા નીકળે છે અને તેની દેઈડી યાત્રાશુઓનું પ્રસિદ્ધ સ્થળ થઈ પડે છે.^૧

આખા હિંદુસ્તાનમાં હિંદુ સાધુ સંત તરીકે સ્થાપેલા પુરુષો, સાધુઓ, અને સંન્યાસીઓની પૂજા એટલી તો સાધારણ છે કે તેને માટે ખાસ સ્થાન આપવું જોઈએ અને જે પુરુષ પૂજાય છે તેના સ્વરૂપનું વર્ણન કરવું જોઈએ.

‘સાધુ’ શબ્દનો અર્થ ‘સંપૂર્ણ પુરુષ’ થાય છે. તેને એક ‘ઈશ્વરની મોટી સત્તા’ ગણવામાં આવે છે. પોતાની નમુનાદાર પવિત્રતા અને અને ભક્તિથી ઈશ્વરી બળ તેણે મેળવ્યું છે તેનું તે પ્રત્યક્ષ પ્રદર્શન છે. અરે રે ! ખરેખરું સ્વરૂપ આદર્શભૂત સ્વરૂપ જેવું ભાગ્યેજ હોય છે. ઇ. સ. ૧૯૧૧ના વસ્તીપત્રકમાં જે પંચાવન લાખ માણસની ગણના ‘સાધુ, શિક્ષક, અને બીજા માગવાનો ધંધો કરનારામાં’ થઈ છે તેમનામાં સારા અને નકારા બંને પ્રકારના સાધુ છે, પરંતુ સાધુ પુરુષો (જેઓ કોઈ પણ જમાનામાં નકારા પુરુષોના પ્ર-માણમાં યોગ્ય હોય છે) જોઈતા થતા લાયક.

નિઃશ્વગીવાળા પુરુષો વધતા જાય છે. ખરૂં જોઈએ તો, આજસ, અતિશય આહાર, અને અજ્ઞાન એ આ વર્ગનાં હાલ ખાસ લક્ષણ છે. ‘કલકત્તા રિવ્યુ’માં એક ઘણાજ અગ્રેસર હિંદુ, ખર્દવાનના મહારાજાધિરાજનો પ્રભાવભૂત લેખ પ્રસિદ્ધ થયો છે તેમાંથી અહિં ઉતારો કરું છું:—“હું ધારું છું કે હિંદુસ્તાન જેટલો કોઈ પણ દેશ સંન્યાસીઓ, ફકીરો, પરમહંસો, સુદ્રિયો, સાધુઓ, અને મોલાઓથી પરિપૂર્ણ નથી. આ લોકો શા માટે કહે છે ને આનંદમાં રહે છે તેનું કારણ ઘણું સાદું છે. આ દેશમાં ભામટાનું જીવન સહેલું છે. પ્રામાણિક પુરુષની પેઠે ચાર પણ સંન્યાસી કે ફકીરનો વેશ લઈ હિંદુસ્તાનમાં કોઈ પણ ઘરમાંથી લીખ મેળવી શકે છે; કારણ કે ભિક્ષુકને દાન આપ્યા વિના કાઠી મૂકીશ તો તે મને શાપ દેશે એવો લોકોને મોટો ભય રહેલો છે. તેથી ઘણા આજસુ લોક પ્રામાણિક ઉદ્યોગથી ગુજરાન મેળવવાની દરકાર ન કરતાં સાધુનો વેશ ધારણ કરે છે અને લીખ માગીને સહેલાઈથી ગુજરાન ચલાવે છે. તેથી હાલ આ દેશમાં સંન્યાસીઓ અને સાધુઓમાં ખડુંજ થોડા સાચા અને માનવંત પુરુષો, જેમણે બધી સાંસારિક કામનાનો ખરો ત્યાગ કર્યો છે, અને ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કર્યો છે, તેવા માલમ પડે છે. તેમનામાં ઘણાખરા તો માત્ર ભિખારીઓ, ચાર, અને ખરાબ લક્ષણવાળા પુરુષ અને ન્યાયના પંક્તમાંથી છટકી જવાનું ઇચ્છતા ગુનેગારો છે.”

પણ બધાને એવા વર્ગમાં મૂકી શકાશે નહિ. ૧૯૧૨માં અકબરપુરની મુલાકાત લીધી ત્યારે ત્યાં એક પ્રસિદ્ધ સાધુ માલમ પડ્યો, તેનો ધાર્મિક આચાર બેશક ખરા દીલનોજ હતો. આ ગૃહસ્થ અલાહાબાદના વિશ્વવિદ્યાલયનો પદવીધારી પુરુષ (ગ્રેડ્યુએટ) છે અને અલાહાબાદના ધનાઢ્ય અને માનવંતા કુળમાં જન્મ્યો છે. પદવી લીધા થઈ તરતજ તેને ધાર્મિક જીવન ગાળવાની પ્રેરણા થઈ અને પોતાની સંપત્તિ, ભવિષ્યનું સુખ, આરામ, અને કૌટુંબિક હિત, સર્વનો પરિત્યાગ કરી તેણે એક લટકતા યોગીનો વેશ લીધો,

જ્યારે આટલા બધા લોકે પોતાનું કોઈ પણ પ્રકારનું કલ્યાણ કર્યા વિના તેમજ જે જનમંડળ તેમનો નિર્બોધ કરે છે તેનું પણ લક્ષ્ય કર્યા વિના જીવન નિર્ગમન કરે છે ત્યારે આ પુરુષનું દેખીતું ખરા-પણું અને હોંસની નોંધ લેતાં ઘણી વિશ્રાન્તિ અને આનન્દ મળે છે. કેટલાકે આવા ‘સ્તાના વીર’ ઘણા પૈસાદાર થાય છે. તેમને અસંખ્ય ચેલા હોય છે, તેઓ તેમનું પૂરું કરે છે. સાધુ વર્ગમાં તેઓ અમીર છે, તેમની પાસે કીમતી રસાલા, હાથીઓ, વગેરે હોય છે અને રાજાને પણ અદેખાઈ આવે એવાં મિષ્ટાન્ન જમે છે. પોતાની ગાદી પર—અધિકારસ્થાન પર બેસીને તેઓ પોતાનાં કામ-કાજનો વહીવટ કરે છે અને પોતાના સેવક—ચેલા ને પરિચારકના ટોળાં પર અધિકાર ચલાવે છે.

જ્યાંમુઘી હિંદુ મમાજ લીખ આપવામાં વિવેક વાપરશે નહિ ત્યાંમુઘી આ લોકોમાં કઈ મુદારો થવો શક્ય નથી. આપણે હિંદુસ્તાનની ગરીબાઈ વિષે વારંવાર સાંભળીએ છીએ; પરંતુ ૫૫ લાખ ભિખારીઓનો નિભાવ કરવામાં દેશના પર કેટલો બધો બ્રાજે પડે છે અને તેમાંથી કેટલું બધું દ્રવ્ય જતું રહે છે તેની કલ્પના કરો. સાધુઓ સમજે છે કે જનમંડળે અમારું પૂરું કરવું જોઈએ એ અમારો હક્ક છે અને કેટલાકે તો એથી પણ આગળ વધી શરીરને ઇજા કરવાની ધમકી આપી બલાત્કારે લીખ કઢાવે છે.

સાધારણ ‘સન્ત’ નાથી જે પુરુષ અદ્ભુત પરાક્રમ કરે છે તે જુદીજ જાતનો છે. સમેરિઆમાં સાઈમન મેગસને વિષે કહ્યું છે તેમ હિંદુસ્તાનમાં તેને વિષે કહેવાય છે કે “આ માણસ દેવની એક મોટી સત્તા છે.” તેની જિંદગીમાં મોઢો કે વહેલો કે મરણ પછી તેને સન્તની પંક્તિમાં ઠાખલ કરે છે. વળી આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે હિંદુ-સ્તાનમાં અદ્ભુત પરાક્રમને કુદરતી રીતે બનતા બનાવમાં ફેવી શકિતનું વચ્ચે પડવું માનતા નથી; કારણ કે કુદરત પર અમલ કરતા નિયમ કોઈ ગ્રામપાસી બહુતો નથી; પરંતુ અદ્ભુત પરાક્રમ એટલે

તે ગામડીઆની સાદી જુદિથી કળી ન શકાય એવો ગમે તે ફોઈ બનાવ. વારંવાર કહેવાથી કે કણુંપરપરાથી એ બનાવ વધીને અતિશય મોટો થઈ પડે છે.

જુદા જુદા સાધુઓના અનુયાયીઓમાં તેમના નાચકના મરાણુ-સમયે, મુખ્યત્વે લકતજનને આકર્ષવાની આશાથી મંદિરો કે દેઈડીઓ બાંધવામાં ખર્ચ કર્યો હોય તો, તેની પદવી લેવા માટે તીવ્ર સ્પર્ધા થાય છે. સન્તો કરવાની ક્રિયા તો હંમેશા ચાલીજ નાય છે. ઘણી વાર પૂરતાં માનવામાં ન આવે એવાં કારણસર પવિત્ર માણસોને સન્તાની ગણનામાં મૂકવામાં આવે છે અને પ્રસિદ્ધ સાધુના એલા તેમના ગુરુના મરાણુસમયે માહોમાહે સ્પર્ધા કરે છે કે જાણે સર્વમંડળ તરફથી સ્વીકારાય તો તેનું મંદિર આવકનું એક કીમતી સાધન થઈ પડે. પણ કમનસીબે કંઈ નિયમ વગર અને અવિવેકથી પુરુષોને સન્તોની પદવી આપવામાં આવે છે. અર્વાચીન હિંદુધર્મની આ એક મુખ્ય નબળાઈ છે. એક સરકારી અધિકારી લખે છે કે “ હિંદુધર્મને એક પોપ કે સ્વીકારેલા સ્થાપિત ધર્મ પાળનારા મહારાજાની ઘણીજ જરૂર છે કે તેથી તેની અદ્ભુત સ્થિતિસ્થાપક અને સર્વગ્રાહક શક્તિને અંકુશમાં રખાય, તેના દેવો અને સાધુઓનું જીવન ધોરણ જાળવી રખાય, અને સામાન્ય રીતે વહેમોને નિર્મર્યાદ રીતે વધીને અનેક-દેવવાદની જાળમાં જતા અટકાવી શકાય. ”

1

અલાહાબાદમાં મોટા કુલમેળામાં શીઆળાને એક સવારે ક્ષમા ન કરી શકાય એવો દેખાવ જોવામાં આવ્યો. હજારો લોકો ગંગા અને જમનાને કિનારે લેગા થયા. એકદમ લોકોના ટોળાના બે લાગ છટા થઈ ગયા અને વચ્ચેના રસ્તામાં થઈને છ અતિકીમતી સાજ-લાજા હાથીઓ બપોટાબધ ચાલ્યા ગયા, તેમની પાછળ દેશી ગવૈયાઓનું ટોળું ગયું, ત્યાર પછી થોડાક ચીથરીઆળ વાવટાઓ લઈને લોકો ગયા, અને છેવટે પ્રસેને આસરે સાધુઓ, તદન નાગા, તેમનાં શરીરો પવિત્ર રક્ષા અને હરિચંદનથી ઢંકાયેલા, તેમની જટા ખલા પર

લટકતી અને આંખો કેદથી લાલચોળ, કંઈ પીધું હોય એમ સ્પષ્ટ દર્શાવતી-આવા સ્વરૂપમાં હિંદુસ્તાનના આ પવિત્ર પુરુષો સપાટા-બંધ ચાલ્યા ગયા. ખંને બાબુના લોકો તે જતા ગયા તેમ તેમ સન્માન તરીકે તેમને નમ્યા અને તેમનો વરઘોટો પૂરો થયો ત્યારે તેમના પવિત્ર પગ જે સ્થળ પર થઈને ગયા હતા તે સ્થળે દોડી ત્યાંની માટી લઈને તેમણે કપાળે ચોળી, અને આંખે અને હોઠે અરકાડી.

એક કમકમાટ છૂટે એવી જાતના સાધુઓ વસે છે અને તેઓ કવચિત્ત્વ નજરે પડે છે. તેમને અઘોરી કહે છે. તેઓ ઉચ્છિષ્ટ અન્ન, મુડદાં, અને વિષ્કા પણ ખાય છે. તેઓ આમ કહે છે તેનું કારણ તેઓ એમ દર્શાવવા માગે છે કે અમે પાર્થિવ પદાર્થોની દરકાર કરતા નથી અને કેવલ નિષ્ક્રિય નિર્વૃત્તિની સ્થિતિએ પહોંચ્યા છીએ. તેઓ શરીરે વિષ્કા ચોપડે છે અને તેને ખોપરીમાં કે લાકડાના પાત્રમાં રાખે છે; જાણે થોડાક પૈસા આપે તો તે ખાવાને માટે અથવા તો જે માણસો તેમની માગણી નાકબૂલ કરે તેમના પર ફેંકવાને માટે રાખતા ન હોય એમ દેખાય છે. વળી તેઓ પોતાના માંસમાં ઉંડા ઘા કરી લોહી પણ કાઢે છે કે જેઓ તેમની બુલભી માગણી ન સ્વીકારે તે ઘરઘણીને શિર મહાબળથાનો આરોપ ઓરાઢાય.

સંક્ષેપમાં કહીએ તો, થોડાજ સાધુ પુરુષો ખસ પવિત્ર હોય છે. આ ભિખાડુઓમાંના ઘણા, ગમે તે પંથના હોય તોપણ, અપવિત્ર જીવન ગાળે છે, ઘણી વાર કેદી જુદીઓનું વ્યસન કરે છે, અને હૃદયની ખરી પવિત્રતાથી કેવળ અબલગ્યા હોય છે.

વીરપૂજા ને સાધુપૂજાના યોગેષુ દાખલા કદાચ રસિક થઈ પડશે. તેઓ સારી પેઠે જાણીતા અને ઐતિહાસિક પુરુષોમાંથી પસંદ કર્યા છે; કારણ કે એવા પુરુષો વિષેજ વિશ્વાસ રાખી શકાય એવી હકીકત મેળવવી શક્ય છે.

૧ ગાઝીમિયાં

હિંદુધર્મની અલૌકિક ઉદારતા ગાઝીમિયાં અથવા તો એનું 'ખડ્' નામ વાપરી એ તો સૈયદ સલાર મસાઉદની બાબતમાં જેવી જણાય છે તેથી વધારે સારી ખીલ કોઈ દાખલામાં લાગ્યેજ દેખાશે. તે મુસલમાન હતો અને નિર્દય મુસલમાન જેતા, ગઝનીના મુલ્તાન મહમુદ, જેની કારકીર્દી હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં લોહીથી લખાયેલી છે, તેનો ભત્રીજો હતો; તોપણ તેના નામની આસપાસ જે પવિત્રતા હજી પણ રહી છે તે ભેઈ એ બધું હિંદુઓ ભૂલી ગયા છે અને જોડીઆ પ્રાન્તમાં ખડ્ડેય પાસે તેના પ્રસિદ્ધ મંદિરમાં મુસલમાનો કરતાં વધારે હિંદુઓ આજ પણ તેને પૂજે છે.

ગાઝીમિયાં ઇ. સ. ૧૦૧૫માં જન્મ્યો હતો. અયોધ્યા પર અસલના વખતમાં જે હુમલાઓ થયા તેમાંના એકને એ સરદાર હતો અને હિંદુઓ સાથે યુદ્ધમાં ઇ. સ. ૧૦૩૪માં તે ખડ્ડેય આગળ નાશ પામ્યો હતો. જે રણક્ષેત્રમાં તે મરણ પામ્યો તેની પાસે એક સરોવર છે, તેના કિનારા પર “પત્થરના એક સપાટ કંકડા પર સૂર્યની મૂર્તિ છે. મસાઉદ એ સ્થળેથી જ્યારે જ્યારે જતો ત્યારે કહેતો કે આ સ્થળે મારે વાસ કરવાની ઇચ્છા છે અને ઇશ્વરની મરજી હશે તો સૂર્યની આત્મિક શક્તિથી આ પદાર્થની પૂજાનો નાશ કરીશ. આ કારણથી એના લકતોએ એણે પસંદ કરેલા આ નિવાસમાં એને ઘાટ્યો અને હત્તકથા કહે છે કે જે સૂર્યની મૂર્તિનો નાશ કરવા એણે નિંદગી ખોઈ હતી તેના પર એનું માથું આરામ લે છે.

કેટલાક એમ માને છે કે કોઈક, સૂર્યપૂજા જેવી, અસલની રધાનિક પૂજાની પછી મસાઉદની પૂજા દાખલ થઈ અને સ્વધર્મોએ દેહના લોગ આપનાર આ પુરુષના મનમાં જે મોટી ધર્મક્રિયા થઈ તે બિચ્ચાહ અથવા તો સાધુ પુરુષનું લગ્ન કહેવાય છે તે પણ અર્થ-સૂચક છે; કારણ કે આ લગ્ન, પૃથ્વી અને સૂર્યનું પ્રાચીન લગ્ન, પાકની કૃણદ્રુપતા વધારવાને ઉજવવામાં આવતું, તેનું અનુસંધાન છે.

આ લગ્નના ઉત્સવને લીધેજ દરેક વરસ બહેનમાં મોટો મેળો ભરાય છે. મે મહીનાના એક દિવસે યાત્રાળુઓની મોટી હાર જે સડક કાશી અને જીવાનપુરની પશ્ચિમે કૈાખાદ તરફ અને ધાત્રા નદી પર થઈને બહેન જાય છે તે સડક ઉર ચાલતી નજરે પડે છે. દરેક યાત્રાળુને માથે લુગડાં, રાંધવાનાં વાસણ, અને ખોરાકનું 'પોટલું' હોય છે તેના પર, જે સાધુને તેઓ આટલે બધે દરથી પૂજવા જાય છે તેના લગ્નના પલંગનું પ્રદર્શન, એક નાનો રમકડાનો પલંગ લોકોનાં માથાથી ઘણાં ઉચો આવી રહેલો દેખાય છે. આવાં સાહિત્ય લઈ સર્વ દિશાથી યાત્રાળુઓનાં ટોળાં આવે છે અને શહેરની વચ્ચે આવેલા એક જંગી ઝાડની નીચે એકઠાં થાય છે. પછી ધ્વજા ઊભી કરવામાં આવે છે અને ઉત્સવ શરૂ થાય છે તે એક મહીનાથી પણ વધારે પહોંચે છે. લગ્નને દસ દિવસ રહે છે ત્યારે એક વરઘોટો કાઢે છે, તેની આગળ ગાંઝીમિયાંની ધ્વજા, તેના ખાટલો, અને નોખત ચાલે છે. નોખત પૂર્વમાં એક રાજચિહ્ન છે. એના દહેરાં આગળ બાધાઓ રખાય છે અને પલંગ, રટૂલ, ચાદર, અને કૂલ; તેમજ ફળ, ખાંડ, અને ખીજો ભોગ મુકાય છે. લગ્નની ક્રિયા જીવનની ૧લી તારીખે મધ્ય રાત્રીએ થાય છે. તે સમયે કેટલીક ગાનારીઓ અને નાચનારીઓ દહેરામાં દાખલ થાય છે અને સંગીત અને નૃત્ય કર્યા પછી તેઓ ત્યાં રાખેલા પાણીના ઘડા ખાલી કરી નાખે છે અને બારણાં બંધ કરી ચાલી જાય છે. આવી રીતે 'રેડેલું' પાણી બહારના એક જલાશયમાં એકઠું થાય છે. અસંખ્ય આંધળા અને રોગિષ્ઠ પુરુષો તે પાણીથી કપાળ અને આંખ ધૂએ છે, અને કહેાડીઆ તેમાં આખું શરીર ઝળોળે છે અને તે વખતે કહે છે કે "હે સાધો ! તું અમને એ પાણીનું મોજી મોકલ." પછી મેળો-ધાર્મિક ઉત્સવનો વરઘોટો-શહેરમાં પાછો ફરે છે. ગાંઝીમિયાં સહાયતા આપે છે એવી શ્રદ્ધા દૃઢ અને પુષ્કળ ફેલાયેલી છે અને સાધારણ નિયમ તરીકે માત્ર નીચલા વર્ગના લોકો ખરેખરી ક્રિયામાં ભાગ લે છે, તોપણ ધનાઢ્ય/લોકો ખાંડ, ફળ, અને તરુમુય ગરીબોમાં વહેંચીને એના લગ્નના ઉત્સવમાં ભાગ લે છે.

દેશમાં એવાં ઘણાં દહેરાં છે અને જે કોઈ પુરુષે નિઃશ્ચીમાં અસાધારણ વીરત્વ કે ખાસ પવિત્રતા કે આત્મત્યાગ દાખવ્યું હોય તેને સન્માન આપવામાં હિંદુઓ અને મુસલમાનો બંને લેગા થાય છે. ફૈઝાબાદ જિલ્લામાં એવું, પરંતુ ઓછા વિસ્તારમાં, પ્રસિદ્ધ મકદ્દમ સાહેબ નામના મુસલમાન પીરનું દહેરું છે. એમ કહે છે કે તેણે હિંદુ પ્રતિસ્પર્ધાને (વિદ્યા અને પવિત્રતા માટે પ્રસિદ્ધ સાધુને) તરવારથી બહાદુરી બતાવીને નહિ, પરંતુ વાદ્યથી હરાવ્યો. ગમે તેમ હો, પરંતુ અહિં પણ એની કબરની મુલાકાત લેનારાં માણસોમાં હિંદુઓની સંખ્યા વધારે છે. આ પીરમાં જૂત કાઢવાની અદ્ભુત શક્તિ હતી. મુખ્યત્વે જેમને માનસિક રોગ હોય તેમને સાજા કરવામાં તે સમર્થ હતો. નળળી અકલવાળી અને માનસિક રોગવાળી સેંકડો સ્ત્રીઓ તેની દેઈડીએ જાય છે, તેઓ કબરની આગળ હારબધ બેસે છે ત્યારે તેમની સામા કેટલાક ફડીરો બેસે છે, તેઓ તેમનાં માથાં આગળ અને પાછળ વધારે વધારે બળથી હલાવ્યા કરે છે (ઘણી વાર તેમની આગળ જમીન પર તેમના માથાં અક્ષરે છે). વચ્ચે સ્ત્રીઓને અટકાવે છે અને આ માનસિક રોગીઓને ઉસ્કેરવાને પડકમનો અવાજ થાય છે તે અવાજની અંદર મગજમાં રહેનાર જૂતને પૂછે છે કે તું કયારે જઈશ. આખરે, અત્યંત પરિશ્રમ અને ગાડાં બનાવીને એવી અસાધારણ ઉસ્કેરણીને લીધે સ્ત્રીઓ થાકીને લોથ ચર્ધ મૂમઝાં ખાઈને જમીન પર પડે છે. તરતજ મોટી ખૂમો પડે છે કે “ જૂત જલ ગયા ”—જૂત બળી ગયું અને મકદ્દમ સાહેબની પવિત્રતા અને શક્તિનો બીજો વિજય ગવાય છે.

અમે કહી ગયા તે પ્રમાણે મુસલમાન પીરોની પૂજા હિંદુ ધર્મ સર્વગ્રાહી છે તેનો એક અદ્ભુત દાખલો છે. વળી ઈશ્વરની જે કંઈ ઇચ્છા હોય તેને આધીન થવાની વિચિત્ર વૃત્તિ લોકોના મનમાં ઉડી ઊતરી છે તે આથી ઘણીજ સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે. દેવોએ વિદ્યા અને હુન્નર તરફ આટલી બધી યત્નવટ—આવું જંગલીપણું કરવાની રજા આપી, તેથી એવું અનુમાન થાય છે કે ધર્મ પર ત્રાસ પર્તાવ-

નારાઓએ બ્રાહ્મણોની કતલ કરી અને મંદિરો અપવિત્ર કર્યાં તે અર્ધા દેવપુરુષ હતા અને તેથી પૂજાને યોગ્ય છે. જોડીઆ પ્રાન્તમાં ૪ કરોડ ૭૦ લાખ માણસની વસ્તી છે, ત્યાં આવી કબરોના હિંદુ ભકતોની સંખ્યા ૨૪ લાખ છે, એમ છેલ્લા વસ્તીપત્રકથી જણાય છે.

૨. ભીમ, હિંદુઓનો હંકર્યુલીસ

ભીમ મહાભારતના પાંચ વીર પુરુષ, પાંડુપુત્રોમાંનો એક હતો. તે મહાબળ અને પશુ જેવી હિંમતનો નમુનો છે અને એ કારણથી પોતાના સાવકા ભાઈ હનુમન્ સાથે (જાને વાસુના પુત્ર હતા) હિંદુ મંદિરોમાં એક રક્ષક દેવ તરીકે સ્થાપિત થયો છે. અત્યંત બળ સાથે તેનામાં ચીડવાઈ જાય એવો સ્વભાવ જોડાયેલો હતો. તે વેરીલો અને નિર્દય, અને તેનું નામ સૂચવે છે તેમ ભયંકર હતો. તેનું બળ જારી રાખવા તેને પુષ્કળ ખોરાકની જરૂર હતી; આથી કુટુંબને સાફ રાખેલો અર્ધો ખોરાક તેને આપવામાં આવતો હતો અને બાકીનો અર્ધો ચાર ભાઈઓ અને દ્રૌપદી વહેંચી લેતાં હતાં. આથી તેનું બીજું નામ વૃકોદર (વડે જેવું જેવું પેટ છે) યોગ્ય રીતે પડયું હતું.

સામાન્ય રીતે તે ગદા નામનું હથિયાર વાપરતો હતો અને તેના મહાબળને અનુકૂળ થાય માટે તે રાક્ષસી કદની હતી. તેના જોરનો ખુલાસો એવો આપવામાં આવે છે કે તેને તેના પિત્રાઈભાઈ દુર્યોધને જેર દઈ ગંગા નદીમાં ફેંકી દીધો હતો. તેનું શરીર ડૂબીને પાતાળમાં—નાગલોકમાં ગયું; ત્યાં તેમાં નાગલોકનું બળ આપ્યું અને તે બહાર નીકળ્યો ત્યારે તેનું બળ અને તંદુરસ્તી હતાં તેનાથી દસ હજાર ગણાં સુધાર્યાં. તેનાં યુદ્ધ અસંખ્ય અને વિકરાળ હતાં. તેણે અસુર જોડે યુદ્ધ કર્યું, તેમને ફાડી નાખ્યા, અને મનુષ્યજાતિને હેરાન કરતા બધાં યવાનું તેમની પાસે વચન લીધું.

પાંડવોને ફોરવો સાથે લડાઈ થઈ તેમાં ભીમે ઘણું અગ્રેસર ભાગ લીધો. પહેલે દિવસે તે ભીમ સાથે લડ્યો, બીજે દિવસે તેણે

મગધના રાજાના બે પુત્રોને માર્યા, અને પછી તેના આપને અને તે બે હાથી પર બેઠો હતો તેને ગદાના એક છેદે પ્રહારથી મારી નાખ્યા. યુદ્ધના ચૌદમા ને પંદરમા દિવસની વચલી રાત્રે લીમે સૂર્ય આઘમ્યો ત્યાંથી સૂર્ય ઊગ્યો ત્યાસુધી દ્રોણ સાથે યુદ્ધ કર્યું. સત્તરમે દહાડે તેણે દુઃશાસનને માર્યો અને પછી લીધું હતું તે પ્રમાણે તેનું લોહી પીધું, અને અગ્રદયે એટલે યુદ્ધને છેલ્લે દહાડે દુર્યોધન અને લીમ વચ્ચે ધ્વજયુદ્ધ થયું. લીમ હારવાની તૈયારીમાં હતો, એવામાં તેણે એક ગેરવાજળી પ્રહાર કરી દુર્યોધનની ઝાંઘ લાંગી નાખી અને તેને જમીન પર પાડી નાખ્યો. જુસ્સામાં લીમે જમીન પર પડેલા શત્રુને લાત મારી અને એવી બેશરમી રીતે વત્યો કે યુધિષ્ઠિરે તેના મોં પર મુઠ્ઠી મારી અને અર્જુનને હુકમ કર્યો કે અને અહિંથી લઈ જા.

એના પરાક્રમ વિષે વિશેષ કહેવાની જરૂર નથી. એણે હિંદુઓના હકચુંદીસ એ સંજ્ઞા વાજળી રીતે પૂરવાર કીધી છે અને હાલ એને કૌતવ અને અલૌકિક શૌર્ય અને શક્તિવાળા ખીલ શૂરવીરની સાથે પૂજવામાં આવે છે.

૩. દુલ્હા દેવ, વરરાજાના રૂપમાં નાનો દેવ

દુલ્હા દેવ એ મધ્ય અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનની અસલની ટોળીઓનો મુખ્ય નાનો દેવ છે. તેની પૂજામાં એક મોટા કરુણા-જનક બનાવની છાયા છે, તેથી લોકોનાં મન પર તેની ઉંડી અસર થાય છે.

વરરાજ્ય કન્યા સાથે લગ્ન કરી તેને ઘેર લાવવા બચ છે ત્યારે તેની તરફ ખાસ પૂજ્યભાવ દર્શાવવામાં આવે છે. તે દળદળા ભરેલી રીતે પાલખીમાં બેસે છે અને તેણે ઘણા કીમતી ચોષાક પહેર્યો હોય છે, કહે છે કે દુલ્હા દેવ એક કમનસીબ વરરાજ્ય હતો અને લગ્ન-

વિધિના આનન્દમાં હતો ત્યારે વીજળી પડવાથી તેનું મરણ થયું હતું. તે અને તેનો ઘોરો એકદમ પત્થરના રૂપમાં બદલાઈ ગયા અને તે સમયથી તેની પૂજા શરૂ થઈ છે.

જનરલ સ્લીમન એ વાત બીજી રીતે કહે છે:—‘ લોપાળની પાસે, નર્મદાની ખીણમાં, રસ્તાની બાજુએ, એક ટેકરીના બહાર પડતા ભાગ પર રેતીના કાંકરાનો એક અભયળ જેવો થાંભલો એ અણીદાર શિખરમાં ઊંચો જતો માલમ પડે છે. ત્યાંથી અર્ધા માઈલને છેટે એક ટેકરીના આગળ નીકળેલા ભાગ પર એક બીજો એવોજ થાંભલો છે પણ તે એટલો ઊંચો નથી. દ્વન્તકથા એવી છે કે નાનો થાંભલો એ મોટા થાંભલાની વિવાહ થયેલી કન્યા હતી અને મોટો થાંભલો એ તે ભાગમાં એક ઘણો પ્રસિદ્ધ તરુણ પુરુષ હતો. કન્યાને પ્રથમ મળવા તે પોતાના કાકાને ઘેર ગયો. એટલે જેમ જેમ તે વધારે પાસે ગયો તેમ તેમ વધારે અધીરો થયો અને તે સ્ત્રીના મનમાં પણ એવીજ લાગણી થઈ. આખરે તેનાથી લાગણી કાબુમાં રાખી, શકાઈ નહિ અને બંન્ને તેની સ્ત્રી બેઠેલી હતી એમ કહેતા તે સ્થળ તરફ જોડેલી શક્તિથી ભેઈ શકાયું તેમ બોલ્યું. દુભાંચે, તેના મનમાં તેવીજ વૃત્તિ થઈ અને તેથી તે બંનેએ એકજ વખત પરસ્પર નજર કરી. તેજ ક્ષણે વર, કન્યા, અને તે કાકો ત્રણે એકદમ બદલાઈ જઈ પત્થરના થાંભલા બની ગયા. પહેલા એ થાંભલા થયા તેનું કારણ એ હતું કે લોપાળની સ્ત્રીની પેઠે તે જિજ્ઞાસા તૃપ્ત કરવાના પ્રાપ્તમાં મર્યાદા રહ્યાં અને કાકાએ તેમને અટકાવ્યાં નહિ તેથી તે થાંભલો થઈ ગયો. હાલના સમયમાં આ એક અભયળ જેવી રીત છે અને તે આ કથાની સત્યતાને પુષ્ટિ આપે છે કે હિંદુ રિવાજથી વિરુદ્ધ તે ભાગમાં કન્યા વાજતે ગાજતે સગાં સબંધીઓના ટોળા સાથે વર રાખને ઘેર સામી બાય છે કે આવી વિપત્તિ ફરી બને નહિ. ” ૧

નાગ સાધુઓ અત્રે તેના પૈન/ડા
 (પાઞ્ચ ડાહ્યાના ખાલુસો કેવા પ્રેરણાવર્ધી ડાના છે તે જુઓ.)
 રંગિતાનના ૧ નીસાહે કહેનું ચિત્ર

બીમ, હિંદુઓનો હકરુલીસ
(પાંચ પાંડવોમાનો એક)

આ દેવ અસલના હિંદુ લોકોનો એક મુખ્ય ગૃહદેવ છે. શ્રેષ્ઠઆરિ માસની છેલ્લી તારીખે એને પુખ્ત અડવવામાં આવે છે અને સર્વ લગ્નસમયે એક બકરાનું બલિદાન અપાય છે. કેટલેક ઠેકાણે આદ્યલો પશુ તેને પૂજે છે અને તેનું ચિત્ર કે પૂજવાની મૂર્તિ આડ સાથે બાંધેલો લગાઈ નો કુહાડો-પ્રબલક્રીય હથિયાર છે. મિરઝાપુર-માં તેને ઘરમાં રસોડામાં પૂજે છે અને ત્યાં તેને તેલ ને હળધર ચડાવે છે. બેત્રણ લગ્ન સાથે થાય છે ત્યારે બધાં લેગાં ધર્મ એક બકરા અને પુરીનો લોગ આપે છે. બકરાને દાળ ને લાત ખવડાવે છે અને તેનું માથું કુહાડા વડે કાપી નાખે તે વખતે પૂજક હાથ જોડી કહે છે, “ધુલાદેવ, આ લે જો.”^૧

લગ્નના ઉત્સવની વચ્ચે તે મરણ પામ્યો તેથી તેના એકાએક અને કવખતના મરણને લીધે તેનાં સગાંનો શોક તેના દેવ તરીકે પૂજવાનું મૂળ છે એ ઘણું સંભવિત છે. એવોજ હેતુ “દ્વાલોમનના ડહાપણ” માં (૧૪-૧૫) જોવામાં આવે છે:—‘કારણ કે કવખતના મરણથી બપોળે શોકથી પીડાતા પિતાએ પોતાના છોકરાની આકૃતિ દ્વર કરાવી કે પાછી તરતજ તે મરણ પામેલાને દેવ તરીકે પૂજવા માંડ્યો.....આ પ્રમાણે, વખત જતાં એક અપવિત્ર રિવાજ દૃઢ થયો અને તે કાયદા તરીકે પળાવા લાગ્યો.’

૧

પ્રકરણ ૮મું

પિતૃપૂજા

“ અમે જીવતાં મનુષ્ય, તેના મરણ પછી જીવતા રહેલા, હવે પાછા ફરીએ છીએ અને રાખને મૂકી દઈએ છીએ. અમારા ભોગ દેવોને પ્રસન્ન કરે અને અમને આશીર્વાદ આપે ! હવે અમે વધારે લાંબા આયુષ્ય માટે નૃત્ય કરવા, મસ્કરી કરવા, અને આશા રાખવા જઈએ છીએ. ”

ઋગ્વેદ, ૧૦. ૧૮. ૩

૧ ઇમે જીવા વિ મૃતૈરાવંવૃત્ત્રનમ્બૂદ્રા દેવહૃતિર્નો અય ।

માઞ્ચો અગમ નૃતયે હસાંય દ્રાર્ધીય આયુઃ પ્રતરં દધાનાઃ॥૩॥

મં ૧૦, અં ૨, સૂં ૧૮, ઋં ૩

આ જીવતા પુરુષો પિતૃ આદિથી બાદ પાઓ-પાછા ફરો-મરો ના એવો ભાવ છે. વળી આજે અમારું અઘોય જતું રહે એટલે દેવહૃતિ-જેમાં દેવોને બોલાવવામાં આવે છે તે, પિતૃમેધ નામનો યજ્ઞ-કલ્યાણકારક યાઓ. ત્યાર પછી અમે પૂર્વમુખથી યર્ધ જઈશું-પશ્ચિમ તરફ જઈશું એવો અર્થ છે. નતરં ને માટે-સ્વકર્મના અનુષ્ઠાનને માટે, હસવાને માટે-પુત્રાદિ સાથે કીડા કરવાને. અમે કેવા છીએ ? દીર્ઘ આયુષ્ય ધારણ કરનારા છીએ.

સાયં માપ્ય, બાપાં ઠર્તા

પિતૃઓને (મરણ પામેલા પૂર્વજોને) આ યજ્ઞ કરેલી છે. એમાં તેમની શક્તિ અને અધિકાર જણાશે-“ અધમ, ઉત્તમ, અને મધ્યમ પિતૃઓ, સોમને આપનારા, ઊઠો. આ પિતૃઓ, અનપકારી [અને પવિત્રતામાં સંપૂર્ણ છે, જેમણે હવે જીવન મેળવ્યું છે તે આવાદનમાં અમારું રક્ષણ કરે. જે પિતૃઓ પ્રથમ ગયા છે, અને જેઓ છેલ્લા ગયા છે, અને જેઓ પૃથ્વીના ભોગ પર છે કે જેઓ હવે જળવાન જાતિમાં (દેવોમાં) છે, તેમને આજે આ નમન યાઓ !.....વાસ ૫૨

“ પિતૃઓ થોડુંજ માગે છે, કીમતી બાંધ્વીશને બદલે પવિત્ર વિચાર આવીને જાણે રહે છે; કેમકે વૈતરણી નદી કોઈ લોભી દેવાને સંઘરતી નથી ”

ઓવિડ-ફ્રિટ, ૨. ૩૫૩

મૂકેલા આ પ્રિય બલિદાન માટે જોલાવેલા તે પિતાઓ, સોમના આપનારા, આવો. તેઓ અમને સામજો, અમારો પક્ષ કરો અને અમને બચાવો. ઘૂંટણુ નમાવીને અને દક્ષિણ તરફ બેસીને, તમે, બધા આ યજ્ઞ સ્વીકારો. હે પિતૃઓ, મનુષ્યની રીતઝામણે તમારી સામા અમે, કોઈપણ અપરાધ કરીએ તેને માટે અમને કઈ પણ ઇનિ કરશો મા. ” ઝગવેદ, ૧૦, ૧૫, ૧

उदीरतामवद उत्परांस उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः ।

असुं य ईयुरवृका ऋतज्ञास्ते नावन्तु पितरो हवेषु ॥ १ ॥

૧૦-૧-૧૫-૧

પિતૃઓ નણ પ્રકારના છે, ઉત્તમ, મધ્યમ, અને અધમ. શ્રૈત કર્મ કરીને પિતૃત્વ પામ્યા છે તે ઉત્તમ, સ્માર્ત કર્મજ કરનારા મધ્યમ, અને તેમા પણ કેટલાક સરેકાર વિનાના તે અધમ. તેઓમા જેઓ અધમ છે તેઓ ઉત્તમ હવિ મેળવે. ઉત્તમ પિતૃઓ ઉત્તમ હવિ પ્રાપ્ત કરે, મધ્યમ પિતૃઓ પણ ઉત્તમ હવિ મેળવે. તેઓ સર્વ અમારી તરફ સોમ્ય-અનુચિત કરનારા-થાઓ. જે પિતૃઓ જગતના કુતરાની પેઠે અમારી હિસા કરવા નથી, અમે કરેલા યજ્ઞને જાણે છે, અને અમારા પ્રાણનું રક્ષણ કરવા આવ્યા છે, તે પિતૃઓ અમારા આદવાનમા-અમે જોલાવ્યા છે તેમા-અમારું રક્ષણ કરે.

इदं पितृभ्यो नमो अस्त्वद्य ये पूर्वोसो य उपरास ईयुः ।

ये पार्थिवे रजस्या निर्पत्ता ये वा नूनं सुवृजनांसु विष्णु ॥ ૨ ॥

યજ્ઞમાનની ઉપતિની પૂર્વે થયેલા-જ્યેષ્ઠ માતા, પિતામહ વગેરે-જેઓ પિતૃતોક પામ્યા છે અને જે બીજા યજ્ઞમાનના, જન્મની પછી જન્મેલા-કનિષ્ઠ શ્રાત, પોતાના પુત્ર વગેરે-પિતૃતોક પામ્યા છે, જેઓ આ પૃથ્વીસબ પૃથ્વીના રજ્જેગુણધર્મમા હવિ રીકારવા આવીને બેઠા છે, અથવા તેા જેઓ અન્ધુર્વર્ગરૂપ પિતૃઓ અન્ધુરૂપ સ્થાનને વિરે આવીને હવિ

પ્રોદેસર લઘ્યાચાર્ય કહે છે કે “ એક કે બીજે પ્રકારે પિતૃ-
પૂજા હિંદુ લોકોમાં ધર્મનો આરંભ, મધ્ય, અને અન્ત છે.” એનાં

સ્વીકારવા બેઠા છે—ધનસમૃદ્ધિથી ન્યા શ્રાદ્ધાદિ થાય છે એવાં સ્થાનને વિષે
બેઠા છે—એ સર્વ પિતૃઓને આ કર્મને વિષે નમસ્કાર થાઓ—આહુતિ
આપતા પહેલા આ નમસ્કાર થાઓ.

वर्हिपदः पितर ऊत्स्य १ वागिमा वो हव्या चंकुमा जुपध्वम् ।
त आगतावसा श्रंतमेनाया नः सं योररपो दधात ॥ ४ ॥

હે બર્હિપદ.—યજ્ઞને વિષે બેસનારા ! યાગ કરીને મરણ પામી પિતૃલોક
પામેલા ! અર્વાચીન જે અમે તે અમારી તમારે રક્ષા કરવી. તમારે માટે
આ હવિ અમે કહ્યું છે, તે સ્વીકારો, તે તમે અમારું સુખકારક રક્ષણ
કરી અમારી પાસે આવો. પછી અમને સુખ, અને પાપરહિત દુઃખવિરોધ
આપે ॥ ૪ ॥

उर्षहताः पितरः सोम्यासौ वर्हियेषु निधिषु प्रियेषु ।
त आ गमन्तु त इह श्रुवन्त्वधि श्रुवन्तु तैवन्त्वस्मान् ॥ ५ ॥

સોમ્ય—અમારો અત્યુગ્રહ કરવા તત્પર કે સોમ સંપાદન કરનારા
પિતૃઓ યાગને યોગ્ય, પ્રિય, તૃપ્તિકર, નિધિ જેવા હવિષોમાં અમે બોલાવેલા
પિતૃઓ આવો, અને આવીને આ કર્મમાં અમે કહેલી સ્તુતિ સામળો,
જ્ઞાતબાન આ યજ્ઞમાન સારો છે એમ આદરથી કહો, તે પિતૃઓ અમારું
રક્ષણ કરો. ॥ ૫ ॥

आच्याजानु दक्षिणतो निपद्येम यज्ञमभिर्गृणीत विभे ।
मा हिंसिष्ट पितरः केनंचित्तो यद् आगः पुरुषता कराम ॥ ६ ॥

હે પિતૃઓ ! તમે સર્વ ઘૂંટણ બામિ પર મૂકીને દક્ષિણ પાસા પર
બેસીને આ યજ્ઞને વખાઓ—વિશિષ્ટ તૃપ્તિથી યુક્ત પ્રીતિથી આ યજ્ઞ સંતુલ
■ એમ કહો. વળી તમારો જે કર્મ (કર્મમાં ન્યૂનતા રહેવાથી) અપરાધ
—અનુષ્ઠાનકેરુથી—આનુષ્ઠાન છીએ તેથી—કચો હોય તે કોઈ પણ અપરાધથી
અમારી દિશા ન કરો. સાચું માન્ય, બાપાનું કર્તવ્ય

મૂળતત્ત્વ સમજવાં અઘરાં નથી; કેમકે જીવલોકની વ્યવસ્થાને એ સુદ્ધી રીતે કાયમ રાખે છે. મરણ પામેલો પિતા, હવે દેવ થાય છે, પરંતુ અગાઉની માફક પોતાના કુટુંબનું રક્ષણ કર્યો જાય છે અને તેના બદલામાં તેમના તરફથી પ્રાર્થના ને સેવા પ્રાપ્ત કરે છે.^૨

૨. ગામડાંમાં પટેલનું (જૂના માલીકનું) જૂત રહે છે એમ માને છે. ડેઠલોક ડેઠાણે એ જૂત એવું ધૂષ હણ કે મામના મુખીથી તેને વરા રાખી શકાય નહિ. તેથી તેમના ઘેર અને છોકરાને એક' કે બીજી જાતનો ભયકર અકસ્માત નડવાનો સંભવ હતો. ડેઠલીક વખત તેમને સર્પ ડખતા અને બીજી વખત તેમને ભાયમા નાખી નિર્દય માર મારવામાં આવતો. જે કોઈ ફેફરાના આવેશમાં પડી જાય છે તેને માટે એમ ધારવામાં આવે છે કે તેને જૂતે નાખી દીધો કે તેનામાં જૂત પેડું છે. ડેઠલીક વખત જૂતો માલીક જૂત થાય છે તે દયાણ હેાય છે અને ખેડૂતો તેની તરફ સારી રીતે વર્તે તો બીજા ગામના લોકોને એ ગામની સીમા દખાવવા દેશે નહિ, જે દખાવે તો તેને શિક્ષા કર્યા વિના રહેશે નહિ.—સ્વીડેન, ભા. ૧, પૃ. ૨૬૪

પરં મૃત્યો અનુ પરેંહિ પન્થાં યસ્તે સ્વહૃતરો દેવયાનાત્ ।

ચક્ષુષ્મતે શૃણ્વતે તે' બ્રવીમિ માનઃ પ્રજાં રીરિપો મોત વીરાન્ ॥૧॥

૧૦ ૨ ૧૮ ૧

હે મૃત્યો !—સર્વનો મારનાર, એ નામના દેવ । અન્ય માર્ગે યજ્ઞ-જ્ઞાનથી પરાસ્તુષ થઈને જા ક્યે માર્ગે ? તારે પોતાને, દેવો જે માર્ગે જાય છે તે દેવમાર્ગથી જે બીજો માર્ગ છે તે માર્ગે જા. માત્ર મારાથી પાડો જા એમ નહિ, પરંતુ નેત્રમણા, સાબળનારા, બધી ધન્ધિયો જેની અપ્રતિહત છે એવા તને હું કહું છું કે અમારી યજ્ઞને-દુહિતૃદૈહિત્ર આદિને-ધ્વજ ન કરતો, તેમજ વીરોને-પુત્રપૌત્રાદિને ધ્વજ ન કરતો, મારા પરાગમનથી રક્ષણ કરજે ॥ ૧ ॥

મૃત્યોઃ પદં યોષ્યન્તો યદૈત દ્રાઘીષ આયુઃ પ્રતરં દર્ધાનાઃ ।

આપ્યાર્યમાનાઃ પ્રજયા ધેનન શુદ્ધાઃ પૂતા ભવત યજ્ઞિયાસઃ ॥૨॥

૧૦-૨-૧૮-૨

હે મૃત પુરુષના બધુઓ ! પાછા ફરતા ! શ્વેતુ' સ્થાન-પિતૃયાતુ,

મરણ પામેલો સરદાર હજી પોતાની ટોળીનું રક્ષણ કરે છે, હજી મિત્રોને મદદ કરી અને શત્રુને નુકસાન કરી પોતાની સત્તા કાયમ

વર્ગતા તમે એજ જવાના માર્ગથી આવ્યા છો તેથી વધારે લાખુ જીવન ધારણ કરનારા થાઓ વળી હે યજ્ઞાર્ધિ-યજ્ઞ સંપાદન કરનાર યજ્ઞ-માનો ! પ્રભ-પુત્રપૌત્રાદિક, ધન-ગો, અશ્વ આદિથી યુક્ત થયલા, શુદ્ધ-અન્ય જન્મના સચિત પાપના ક્ષયથી શુદ્ધ-અને પવિત્ર-વર્તમાન જન્મમાં કરેલા પાપના ક્ષયથી પવિત્ર-થાઓ ॥૨॥

इमे जीवा वि मृतैः कोरे ॥ ३ ॥ જુઓ ૫ ૩૭૦

इमं जीवेभ्यः परिधिं दधामि मैषां नु गादपरो अर्धमेतम् ।

શતં જીવંતુ શરદઃ પુરુષીરન્તર્મૃત્યુ દંધતાં પર્વતેન ॥ ૪ ॥

આ સચાથી જીવના રક્ષણને માટે પાપાણને પરિધિરૂપે મૂકે છે. જીવતા પુત્રપૌત્રાદિના રક્ષણને અર્ધે આ પરિધિ-મૃત્યોને પરિધાનરૂપ પાપાણ-મૂક હુ, તેથી આ જીવનારા મધ્યે બીજો કોઈ આ ગન્તવ્ય, મરણ માર્ગ જલદી ન જાય, તેટલા માટે આ પથર મૂકે હુ, એવો સબંધ છે. વળી બહુ વાર જોનું અમન યાય છે એવા સો શરદ જીવો પર્વત વડે-શિક્ષાઅય વડે મૃત્યુને અન્તર્હિત કરો. ન આવે તેમ કરો. ॥૪॥

इमा नारीरविधवाः सुपत्नीराज्जनेन सर्पिषा संविशन्तु ।

અનશ્રવોનમીવાઃ સુરત્ના આરોહન્તુ જનયો યોનિમયે ॥ ૭ ॥

આ નારીઓ-અવિધવા, સારા પતિવાળી-આજન-સવ બાળુથી ચો-પકાય તેવા ધી-વડે નેત્રો આજીને પોતાના ઘરમાં પેસો તેમજ અશ્રુરહિત, રોગરહિત-માનસદુઃખગહિત-સારા ધનથી યુક્ત જનિઓ-પુત્રને ઉત્પન્ન કરનારી બાર્યાઓ-સર્વથી આગળ ઘેર જાઓ ॥૭॥

उदीर्णं नार्यभि जीवलोकं गतासुमेतमुपं शेष एहि ।

હસ્તગ્રામસ્યં દિધિપોસ્તવેદં પત્યુર્જનિત્વમાભિ સં વંમૂય ॥ ૮ ॥

હે નારી-મૃત પુરુષની સ્ત્રી ! જીવતા-પુત્રપૌત્રાદિનાં-સ્થાનને-ઘરને હૃદયીને આ સ્થાનની જિહ્વા પ્રાપ્ત ગયા છે એવા પતિની પાસે નું મૃત્યુ છે, તેથી તુ આજ તે પ્રાણિગ્રહણ કરનાર, ગર્ભ નૂનનાર, આ તારા

રાખે છે, હજી અન્યાયીને બદલો આપે છે અને ન્યાયીને સખ્ત શિક્ષા કરે છે.

પતિના સંબંધથી આ જાળાતને હિંદીને પ્રાણ કાઢવાનો નિશ્ચય કર્યો છે, માટે તુ આવ.

धनुर्हस्तादाददानो मृतस्यास्मे क्षत्राय वर्चसे वलाय ।

अत्रैव त्वमिह वयं सुवीरा विश्वा स्पृधो अभिमातीर्जयेम ॥ ૯ ॥

શ્રુત-ક્ષત્રિયના હાથમાંથી ધનુષ લેતો-વા માટે ?-અમારા ક્ષત્રને માટે, પ્રજાપાલન સમર્થ બળને માટે, તેજને માટે, બળને માટે-સેનાને માટે, ધનુ લેતો, હુ કહુ છુ (એવો શેષ છે). શા માટે ? તુ આજ સ્થાને યા. અમે આ લોકમાં સારા પુત્રોવાળા, સર્વ અભિમાની, બાધક શત્રુઓને છતીએ. ॥ ૯ ॥

उपं सर्पं मातरं भूमिमेतामुख्यचंस पृथिवीं सुजेवाय ।

ऊर्णम्रदा पुनर्तिर्दक्षिणावत एषा त्वां पातु निर्ऋतेरुपस्थात् ॥ ૧૦ ॥

માતા૩૫ ભૂમિને વિશે અમે તને મહેલો તુ પ્રવેશ કર. કેવી ? બહુ વ્યાપ્તિ-વાળી-વિદા. હું, મુમુક્ષ-સર્પને સુખ આપનારી, તેવી પૃથ્વીમાં જા. યૌવનવાળી સ્ત્રી૩૫ એ ભૂમિ ન તિવદત આપવાના ધનવાળા યજ્ઞમાનને માટે જિનના જયા જેવી સુકુમાર થાય છે. બાધ કરતી નથી એવો અર્થ છે. તે એ પૃથ્વી શ્વેતુદેવતાથી અસ્થિ૩૫ તને-યજ્ઞમાનને રક્ષે ॥ ૧૦ ॥

उच्छ्वंसस्व पृथिवि मा नि बांधथाः सृपायनास्मै भव स्रपवञ्चना ।

माता पुत्रं यथा सिचाभ्येनं भूम ऊर्णहि ॥ ૧૧ ॥

હે પૃથ્વી ! એનો શ્વાસ જિઓ જાય એવો એને કર, નીચો જાય એમ મા કર એવો અર્થ છે. વળી પીડા ન કર. વળી એ યજ્ઞમાનને માટે સારા ઉપચારવાળી યા. સુપ્રતિષ્ઠ યા. વળી જેમ માતાપુત્રને વસ્ત્રના છેડાથી લકે છે તેમ, હે ભૂમિ ! આ અસ્થિ૩૫ યજ્ઞમાનને તુ અભિમુખ રહી લક ॥ ૧૧ ॥

उच्छ्वर्जमाना पृथिवी सुतिष्ठतु सहस्र मित उप हि श्रयन्ताम् ।

ते गृणासो घृतश्रुतो भवन्तु विश्वाहसमै शरणाः सन्त्वत्र ॥ ૧૨ ॥

અસલના આર્ય લોકોમાં પિતૃપૂજનો સ્થાન સાધારણ હતો; ખરેખર, વેદમાં વર્ણવેલી બધી દાટવાની ક્રિયા પ્રેત તરફ પૂજ્યભાવથી લેવાઈ છે. ઉપર આપેલા યજ્ઞવેદના સૂક્તમાં વર્ણવેલી બૂમિદાહ કરવાની ક્રિયા પ્રેતો પ્રતિનો પૂજ્યભાવ એવો સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવે છે— અને એ ઉપરથી પિતૃપૂજ ઉત્પન્ન થઈ છે—કે અમે તેને પૂરેપૂરો આપીએ છીએ. “મિત્રો અને સગાં મરણ પામેલાના શબની આસપાસ ઊભાં રહે છે. શબની બાબુએ વિધવા બેસે છે. ઋચા આ પ્રમાણે શરૂ થાય છે:—

“હે મૃત્યુ! કોઈ બીજો રસ્તો ના, તારે રસ્તે જા, જે રસ્તો દેવોના માર્ગથી જુદો છે.... અમારાં છોકરાંને ઈજા ન કરતો, કે અમારા વીર પુરુષોને પણ ઈજા ન કરતો.... આ જીવતાં મુએલાથી જુદાં પડ્યાં છે; એ મનુષ્ય મરણ પામ્યો છે, પણ અમારી હજી લાંબી જિંદગીને લ'ખાવીને અમે પાછા નાચવા અને હસવા જઈએ છીએ.”

પછી ધર્મશુરુ જીવતા અને મુએલાની વચ્ચે પત્થર મૂકીને કહે છે:—

મૂળથી લાંકાને આ ઋચા પડે છે. અરિષ્ટકુંભને ટેકવીને ઊંચી જતી પૃથ્વી પ્રતિષ્ઠિત થાઓ. હમરો પૃથિવીના પાંસુઓ એને લાંકાને ત્યાં રહો. તેમજ તે પાંસુઓ એને માટે ઘર થઈ ઉઠે કે સર્પિન્દ્રી નાખનારા થાઓ. અહિં આ લોકમાં સર્વ દિવસ-હમેશ એના આશ્રયરૂપ થાઓ ! ૧૨
 ઉત્તે સ્તમ્નામિ પૃથિર્વી ત્વત્પરીમં લોગં નિદધન્મો અહં રિપમ્ !

પૂતાં સ્વૃણાં પિતરોં ધારયન્તુ તેત્રાં યયઃ સાર્દના તે વિનોહુ ॥ ૧૩ ॥

હે અરિષ્ટકુંભ ! તારા ઉપર તારા કપાલ વડે પૃથિવીને મૂક' છે, જેમ માટી તારા ઉપર આવે એમ મૂક' છું' એવો અર્થ છે. આ કપાલરૂપ દેશને ઉપર મૂકતો હું દિસા ન કર'. વળી મેં મૂકેલી સ્થળાને-તારી પૃથિવીના આધારરૂપ કપાલવક્ષજીને-પિતૃઓ નિયત કર્યો. ત્યાર પછી તારા આ સ્થાનમાં યમ સ્થાન માપો-કરો એવો અર્થ છે. ॥૧૩॥

માયઃ માપ્ય, આત્મઃ કર્ત

“ હું જીવતા માટે દિવાલ બિલી કરું છું; આમાનો કોઈ પણ આ હૃદયપર્યન્ત આવશે મા ! તેઓ સો સંપૂર્ણ શરદ્ ઋતુઓ જીવે અને મૃત્યુને આ પથરથી સંતાડે. ”

હવે એકઠી થયલી આઘેર સ્ત્રીઓને આંસુ પાડ્યા વગર આગળ આવવા અને અગ્નિને બલિદાન આપવાનો હુકમ થાય છે; વિધવાને તેના સ્વામીના શબથી છૂટી પાડે છે અને જીવલોકમાં પાછા દાખલ થવા કહે છે. પછી ધર્મશુર મરણ પામેલા વીર પુરુષના હાથ-માંથી ધનુષ્ દૂર કરે છે.

“ સ્ત્રીઓ—અવિધવા સ્ત્રીઓ અંજન અને પવિત્ર ધી લઈને આગળ આવો અને આંસુ વિના, સુખી, બ્રૂપિત થઈ વેદિ પર ચઢો. (વિધવા તરફ જોઈને), હે સ્ત્રિ ! જીવલોકમાં તું જા, તું જેની પાસે બેઠી છે તેનો પ્રાણ ગયો છે. અહિં આવ....આપણા (પોતાના) સ્વામિત્વ, કીર્તિ, અને બળને માટે હું મરણ પામેલા માણસના હાથમાંથી ધનુષ્ લઉં છું.”

પછી તે મરણ પામેલાને કહે છે:—

“ તું ત્યાં છે અને અમે અહિં છીએ; અમે દરેક શત્રુ અને હુમલો કરનારને તારી પાસેથી મળેલી શક્તિ વડે અટકાવીશું. તું હવે, પૃથ્વી માતા પાસે જા; તે સારા માણસને પુષ્કળ ખુશી છે, અનુકૂળ છે, અને બિનના જેવી સુવાણી કુમારિકા છે. હે પૃથ્વી ! તું માર્ગ કર ! તું એના પર જીવન ન કર. એને સહેલાઈથી પ્રવેશ કરવા દે. માતા પોતાના બાળકને લુગડામાં બિંટાળી લે છે તેમ તું એને ઢાંકી દે. તારી આસપાસ પૃથ્વી અવકાશવાળી અને દૃઢ થાઓ. હે મનુષ્ય ! આ વખતથી તારું સુખ અને ઘર ત્યાં છે. તારે માટે હંમેશા નિશ્ચિન્ત સ્થળ રહે ! હું તારી આસપાસ પૃથ્વીને દૃઢ કરું છું. હું અહિં માટીનું ઢેકું મૂકું છું તેથી મને ઈન્દ્ર ન થાઓ, પિતૃઓ તારે માટે આ ધાંબલો ટેકવો, અને યમ તારે માટે પેલે ઠેકાણે ઘર તૈયાર કરે. ”

આદ્યજ્ઞોની સત્તા વધી તે સમયે, શબને અગ્નિસંસ્કાર કરવાનો રિવાજ દાખલ થયો ત્યારે, ઉપર આપેલું વચન રહેવા દીધું; પરંતુ અગ્નિદાહની ક્રિયાને અતુકૂળ થાય તેમ તેમાં મરડી મરડીને દેરફાર કરવામાં આવ્યો. તોપણ પ્રથમની ક્રિયામાં કેટલોક વધારો થયો છે. શબની હલમત કરાવે છે, તેને સ્નાન કરાવી પુષ્પમાળા અને પુષ્પોથી ભૂષિત કરે છે, તેના પર નવી ઘોળી ચાદર પૂજ્યભાવથી ઢાંકે છે અને ઠાઠડી પર મૂકે છે, અને ભૂમિના જે રક્ષક દેવો રમશાનના રસ્તાતું ભૂતોથી રક્ષણ કરે છે તેમને પિંડ આપવામાં આવે છે. તે મરણ પામેલા માણસનો પુત્ર અને પુત્રની સ્ત્રી તેનાં નામ ને ગોત્રનો ઉચ્ચાર કરે છે. કુળની બીજી સ્ત્રીઓ પૂજ્યભાવથી શબની પ્રદક્ષિણા કરે છે અને શોકના શબ્દ કહે છે. ત્યાર પછી શબને રમશાન ભૂમિ પર લઈ જાય છે. એ ભૂમિ અને ત્યાંસુધી નદીની પાસે હોય છે. ચિતા કરવા માટે ચોગ્ય જગા પસંદ કરે છે અને તે જગ્યાએ પાણી રેડી સ્વચ્છ કરે છે. ત્યાર પછી એક ઓટલી કરી તેને પવિત્ર કરે છે. ચિતા કરે છે, સાધારણ બળતણનાં લાકડાં ઉપરાંત, તુલસી, પલાશ, ચંદન, વગેરે લાકડાંનો ઉપયોગ થાય છે. મરણ પામેલા માણસના શબ પર પાંચ પિંડ કે ચોખાના ગોળા મૂકવામાં આવે છે અને તેનો મોટામાં મોટો પુત્ર કે પ્રતિનિધિ ચિતા સળગાવે છે, ને ઉપર આવેલાં વેદવાક્ય પઠે છે. શબ અધું બળે છે ત્યારે યોગ્યરીને પવિત્ર લાકડાના પ્રહારથી તોડવી નેઈએ. આ કરવામાં વિચાર એવો છે કે મગજના શિખર પરના છિદ્રને ધ્વસ્તરનું કહે છે તેમાંથી આત્મા નાસી જવા શક્તિમાન ન થયે હોય તેથી યોગ્યરી તોડવાથી માર્ગ થાય અને તેને નીકળી જવાતું સુગમ^૧

૧. આત્માના અમરપણાનો અને બલિષ્ઠની સ્થિતિના ઉપબોગ વિશે પ્રાચીન આર્યમત ઋગ્વેદ ૯-૧૧૩-૭ અને પછીની ઋચ્યાઓમાં આવ્યો છે:—

“ હે પવિત્ર કરેલા (સોમ), તું મને અક્ષય અને અવિહારી લોકમાં મૂક, ત્યાં હમેશ પ્રકાશ ને પ્રીતિ માલમ પડે છે. જે લોકમાં યમ

પડે. અસિસંસ્કાર દર્મિયાન, ધીનું હુવિ અસિમાં આપવું જોઈએ અને તે પ્રેતને સ્વર્ગમાં લઈ જવાની અસિદેવની પ્રાર્થના કરવાનો

રહે છે તેમા (તે રાજ્યમા) મને અમર કર, ત્યા આકાશનું પવિત્ર ધામ છે અને મોટા જળ (વહે છે). મને તૃતીય લોકમા, ત્રીજા આકાશમા અમર કર. ત્યા કર્મ પર બંધન નથી અને પ્રદેશ તેજસ્વી છે. મને તે લોકમા અમર કર, જ્યા સુખ અને ઉપભોગ છે-સૂર્યલોકમા-જ્યાં અમૃત અને સતિષ વસે છે. મને તે દુનિયામા અમર કર, જ્યા આનન્દ, મોદ-પ્રુથી, પ્રમોદ-ઉપભોગ અને તૃપ્તિ છે, જ્યાં સર્વ કામના સફળ થાય છે. ”

એ આનન્દ ધન્દ્રિયવિપયને લગતા હતા એમ ધણા વચનથી સિદ્ધ થાય છે. કઠોપનિષદ (૧-૨૫) અપ્સરાઓ-સ્વર્ગની પારાગનાઓ વિષે કહે છે:—

“ યમ નચિકેતસને કહે છે કે મૃત્યુલોકમા જે સુખ મળવા મુશ્કેલ છે, તે, સુદર સ્ત્રીઓ, તેમના રથ અને વાઘ સાથે-તેમથી તારી મરજમા આવે તે માગ; કારણ કે એના જેવાં સુખ મનુષ્યો મેળવી શકતા નથી. તું એ સુખો મારી પાસેથી મેળવ અને તે સ્ત્રીઓને તારી પરિચર્યા કરવા દે. ”

यत्र ज्योतिरजसं यस्मिँल्लोके स्वाँर्हितम् ।

तस्मिन्माँ धैहि पवमानामृतेँ लोके अर्क्षित इन्द्राँयेन्द्रो परिस्त्रवाँ ॥

૯-૭-૧૧૨-૭

હે પવમાન ! જે લોકમા સર્વ તેજ હમેશ અવિનશ્વર છે, જે લોકમા આદિત્યસરક જ્યોતિ મૂકેલું છે, તે અમૃત અને અલીણુ લોકમા મને-સોમ રસ કાદનારને-મૂક, ત્યાથી મને ઉત્તમ લોકમા લઈ જવા તું ઇન્દ્રને સોમરસ આપ ॥ ૭ ॥

यत्र राजाँ वैवस्वतो यत्राँवरोर्धनं दिवः ।

यत्रामूर्यहतीरापस्तत्र माममृतेँ कृषीन्द्राँयेन्द्रो परिस्त्रव ॥ ૮ ॥

જે લોકમા વિવસ્વત્તો પુત્ર રાજા છે, જે લોકમાં આદિત્યનું અવ-રોધન છે-હુતોતું પ્રવેશન છે; વળી જે લોકમા મોટી ગંગા વગેરે નદીઓ

મન્ત્ર લાલુવો. શબ બળી રહ્યા પછી ત્યાં આવેલા સર્વ ડાઘુઓ સ્નાન કરી પવિત્ર થાય છે. પછી તલ ને પાણીની અંજલિ-તિલાંજલિ અપાય :

છે. તે લોકમાં મને અમર કર-દેવત્વ મેળવ એવો અર્થ છે. તે કારણથી પરિસ્ત્રવણ કર ॥ ૮ ॥

यत्रानुकामं चरणं त्रिनाके त्रिदिवे दिवः ।

હોકા યત્ર જ્યોતિષ્મન્તસ્તત્ર મામમૃતં કૃધીન્દ્રાણેન્દ્રો પરિસ્ત્રવ ॥૯॥

જ્યાં તૃતીય સ્વર્ગમાં-ત્રિનાકમાં અધર, મધ્યમ, અને ઉત્તમ એવાં ત્રણ સ્થાન છે તેમાં ત્રીજા સ્થાનમાં-ઉત્તમ સ્થાનમાં સૂર્યની ધ્વજાને, અનુકૂળ થયેલું છે. વળી જે લોકમાં લોકો તેજસ્વી છે, તે લોકમાં મને અમૃત કર, જેમ મને ઉત્તમ લોક મળે તેમ તું પરિસ્ત્રવણ કર ॥ ૯ ॥

यत्र कामा निकामाश्च यत्र ब्रध्नस्यं विष्टपम् ।

સ્વધા ચ યત્ર તૃપ્તિશ્ચ તત્ર મામમૃતં કૃધીન્દ્રાણેન્દ્રો પરિસ્ત્રવ ॥૧૦॥

જે લોકમાં કામો-કામ્યમાન દેવો અને નિકામો-અવશ્ય પ્રાર્થમાન ઇન્દ્રાદિ દેવો છે, અથવા સૂર્ય વિના કર્મ થતાં નથી તેથી સર્વ કર્મના મૂળભૂત આદિત્યનું સહસ્થાન છે, જે લોકમાં સ્વધાને રૂપે આપેલું અન્ન, તૃપ્તિ છે, તે લોકમાં મને અમૃત કર ॥ ૧૦ ॥

यत्रानन्दाश्च मोदाश्च मुदः प्रमुद आसति ।

કાર્મસ્ય યત્રાત્તાઃ કામાસ્તત્ર મામમૃતં કૃધીન્દ્રાણેન્દ્રો પરિસ્ત્રવ ॥૧૧॥

જે લોકમાં આનન્દ, મોદ, મુદ, અને પ્રમુદ છે-એ બધાંમાં અલ્પ ભેદ સમજવો, જે લોકમાં કામ્યમાન દેવના સર્વ કામ પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યાં મને અમૃત કર, એ તારા વિના ચર્ધ શકે એમ નથી. હે સોમ ! તું પરિસ્ત્રવણ કર ॥૧૧॥
ये ये कामा दुर्लभा मर्त्यलोके सर्वान् कामाश्छन्दतः प्रार्थयस्व ।

इमा रामाः सरथाः सत्पूया, न द्वांदिशा लम्भनीया यनुप्यैः ।

આભિર્મત્પ્રતાપિઃ પરિચારયસ્વ નચિકેતો મરણં માનુષાક્ષીઃ ॥૧૨॥

કઠોપનિષદ્ પ્રથમા વહ્ની ॥

જે જે પ્રાર્થનીય પદાર્થ મૃત્યુલોકમાં દુર્લભ છે તે સર્વ કામો તારી

છે તે વખતે પ્રેતનું નામ ને તેના ઝોત્રનું નામ દેવાય છે. છેવટે થોડાં લીમડાનાં પાંતરાં બધા ખાય છે અને બધું ડાઘનું મંડળ ઘેર પાછું ફરે છે.^૧

ભૂમિદાહની ક્રિયા પૂરી થયા પછી શ્રાદ્ધક્રિયા શરૂ થાય છે. આ સારી પેઠે જાણીતું છે કે જે સર્વ હિંદુઓ પર આદ્યજ્ઞાના ઉપદેશની અસર થઈ છે તે સર્વમાં આ રિવાજ સાધારણ છે, પરંતુ હિંદુસ્તાનની અસલી જાતોમાં એ રિવાજ પુષ્કળ પ્રસર્યો છે એ વાત એવી સારી રીતે જાણીતી નથી. કૂક આપણને કહે છે કે મિરઝાપુરના ધાસિય લોકો તેમનામાંના કોઈ મરણ પામે તો તેના મરણથી દસમે દિવસે લોજન કરાવે છે; અને જ્યારે ટોળી એકઠી થાય છે ત્યારે જે દિશામાં મુએલા માણસનું શબ લઈ ગયા હોય તે દિશાએ તેનો છોકરો જાય છે અને ઝોત્રણ વાર તેનું નામ દે છે અને જે બલિદાન તેઓ આપવા તૈયાર છે તે લેવા તેને બોલાવે છે. ખારવાર લોકો દક્ષિણ તરફનો ખંડ સન્ત થયલા મરણ પામેલાને માટે ઘરના પવિત્રમાં પવિત્ર ભાગ તરીકે અલાયદો રાખે છે. તેઓ ઘરના અગ્નિ પાસે આગસ્ટ માસમાં મુએલાના આત્માઓને પૂજે છે. ઘરઘણી એક-એ કાળાં મરઘાં હોમે છે અને પૂરી તથા દૂધમાં રાધેલા ચાખાના પિંડ આપે છે. પછી તે કહે છે:—

“મારા કુળમાં પવિત્ર મરણ પામેલાના આત્મા કે દુષ્ટ આત્મા હોય તે સર્વ આ બલિદાન સ્વીકારે અને ખેતર ને ઘરને પીડામાંથી મુક્ત રાખે.”

કચ્છ પ્રમાણે વાય. વળી આ દિવ્ય અપ્સરાઓ, પુરુષો આનન્દ પામે એવી (રામા), રથ સાથે, વાદિત્રા સાથે—એ સ્ત્રીઓ અમારા જેવાના પ્રસાદ વગર મનુષ્યો મેળવી શકતા નથી. મે આપેલી એઓ વડે—પરિચરિણી વડે—પરિચર્યા કરાવ—પાદપ્રક્ષાલન આદિ તારી સેવા કરાવ એમ સમજવું, નચિકેત ! મરણ વિષે પ્રશ્ન ન પૂછ. શાંકરમાખ્ય, ભાષા. ૦ કતા

૧. મોનિઅર ઇન્ડિઅસક્રિટ ‘હિંદુસ્તાનના ધાર્મિક વિચાર અને જીવન,’ પૃ. ૨૯૮-૩૦૦

કૌરવની ટોળી શ્રેષ્ઠગુણિમાં મોટામા મોટા પુત્રે કતલ કરેલા બકરાંના બલિદાનથી પ્રેતની પૂજા કરે છે. ખારીય લોકો મરેલાની રાખ માટીના ઘડામાં મૂકી તે ઘડે નદીમાં નાખી દે છે. ત્યાર પછી તેની પાસે વિશ્રામ લેવા સારૂ પત્થરનાં ચારસાં મૂકે છે અને તે પત્થરને તેઓ દરરોજ બલિદાન કરે છે. આ દાખલાથી સ્પષ્ટ સમજાશે કે પિતૃપૂજા કેટલી બધી બહોળી ફેલાયલી છે.^૧ બીજી એવીજ ક્રિયાઓના દાખલા આપી શકાય.

મધ્ય અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનની અસલી જાતમાં પિતૃપૂજાના કેટલાક રિવાજ જોવામાં આવે છે. જુદે જુદે સ્થળે સૂક્ષ્મ વિગતોમાં ફેરફાર છે એ કહેવું જરૂરનું નથી. સ્થાપિત ધર્મને માનનારા અને જ્ઞાતિના હિંદુઓ પોતાનાં સગાંનાં મરણ પછી દસ દિવસ કે પખવાડીઈ^૨ નિયમિત શ્રાદ્ધક્રિયા કરે છે. મરણ પામેલા પિતૃઓના આત્મા શ્રાદ્ધમાં નિમગ્ન થઈ કરેલા બ્રાહ્મણ ધર્મગુરુઓની સેવા કરે છે એમ માનવામાં આવે છે, “શુદ્ધ આત્માઓની પેઠે તેમની આસપાસ ભરે છે, અને તેઓ જોડે છે ત્યારે તેમની પાસે જોડે છે.” તેટલા માટે બ્રાહ્મણો પ્રતિ ઘણું સન્માન અને પૂજ્યભાવ દર્શાવવામાં આવે છે. “એ ક્રિયાનો મુખ્ય હેતુ શરીર છોડી જતા રહેલા આત્માને અવાન્તર શરીર બાંધી આપવું એ સિવાય બીજું નથી. ઔર્ધ્વદેહિક ક્રિયાની દર્મિયાના જે બલિદાન અપાય છે તેથી એ શરીર બધાય છે એમ માનવામાં આવે છે અને એ શરીર ન હોય તો, મરણ પામેલાનો આત્મા અપવિત્ર અને બેચહેની આત્મા (પ્રેત) રહે, તે પૃથ્વી પર ભટકતો ફરે કે હવામાં ફેર્યોમાં ભટકતો ફરે, અને તેને

૧. સાર આદિક દેવાયલ વર્ણવે છે કે એક તરત યદિ ગયલા વસ્તીપત્રકમા એક હિંદુ ધરધણીએ કુટુંબના મુખ્ય પુરુષના ખાનામા પોતાના દેવરૂપ ચણા પિતૃનું નામ લખ્યું. તેના ધધાના ખાનામા તેણે ‘બાધી આપેલી બખ્ષીત પગ ગુજરાન’ એમ લખ્યું. તે દિવસ પુરુષ બહેનો હતો કે બબણ તે મિત્રના ખાનામા આકતરી રીતે એ પ્રસન્ન ઉત્તર ‘સર્વમ’ બરીને આપ્યો.

રાક્ષસ થવાની શિક્ષા થાય.¹ અવાન્તર શરીર બંધાય છે કે તે તેને પ્રેતમાંથી મુક્ત કરી પિતૃ બનાવે છે. મરણ પછી પહેલે દહાડે આપેલા ચોખાનો પિંડ તે પ્રેતનું એવી રીતે ચોષણ કરે છે કે તેથી તેનું માથું બંધાય છે, બીજે દિવસે આપેલા પિંડથી તેની ગરદન અને બન્ધા તૈયાર થાય છે, ત્રીજે દિવસે પિંડદાનથી તેનું અન્તાઃકરણ તૈયાર અને હે અને એ રીતે આખું શરીર રચાય છે. દસમે દિવસે એ શરીર એટલું પૂર્ણ થયું હોય છે કે તેને કુધાની લાગણી થાય છે. હવે તે પિતૃ થયો છે. અગ્નીઆરમે ને બારમે દિવસે તે બળિદાન ખૂબ કુધાથી ખાય છે અને એ રીતે તેરમે દિવસે મરણ પામેલાઓના રાજા અને અધ્યક્ષ યમરાજાને ત્યાં લયંકર પ્રવાસ કરવા સાડ તેનામાં જોર આવે છે.

ગરુડપુરાણમાં, ગરુડના પ્રથમી વિંધ્ય પરલોકનું રહસ્ય પ્રકટ કરે છે અને દુષ્ટ લોકોને જે શિક્ષા ખમવી પડે છે તે સમજાવે

૧. લોકોનું માનવું એવું છે કે જેમ કોઈ માણસ વધારે સારો, તેમ તેને રાન્ત ગામવાં કપાશે ન ચોળ્યા હોય તો તેનું જૂલ વધારે તુક્તાન કર્તા થાય છે. મનુષ્યબક્ષક વાધનું એવુંજ કારણ. આપવામાં આવે છે. લોકમત એવું છે કે જે વાધે ઘણા લોકોનો ભોગ લીધો છે તેને નાશ કરવાનો માત્ર એકજ નિશ્ચિત માર્ગ તેના ભોગ યર્ધ પડેલા પુરુષોના આત્માને બલિદાન આપવા એ છે. એ રીતે તે વાધને તેમની કીમતી સેવાનો લાભ મળતો અટકે છે; કારણ કે એ આત્માઓ વાધને સર્વ પ્રયત્નાથી દોરવે છે એવું માનવામાં આવે છે. મનુષ્ય વાધ થયો હોય તેને પૂછડી હતી નથી અને તેની ને સાધારણ વાધગતિના ત્રાપની વચ્ચે એ ફેર છે. ગોંડ લોકોની એક જગલી ટેણીના લોકો તેના માનમાં નાનું મંદિર બાંધે છે અને આ આત્માઓને હોમ કરે છે. તેઓ તમને કહેશે કે તેમનાં મંદિરમાં નિયમિત પૂજા કરવામાં આવે અને મરલા, બકરા, ઘેટાં, વગેરેનાં સારાં બળિદાન અપાય તો મરણ પામેલાઓના આત્મા વાધને પોતે જે મદદ આપવાનું કામ કરે છે તે છોડી દેશે અને રાન્ત થશે.”

સ્ક્રીમ્ન બા. ૧, ૫૦ ૧૫૫

છે, તે ગરુડપુરાણ પ્રમાણે જે પુરુષના મરણ પાછળ યોગ્ય મરણની ક્રિયા થતી નથી તેને ર,૫૮,૦૦૦ માઇલની મુસાફરી કરી ઘોર વેદનાના પ્રદેશમાં જવું પડે છે. લાગણીવાળો આત્મા દહાડાના ૬૦૦ માઇલને હિસાબે પ્રવાસ કરે છે અને તેને કોઈ સ્થળે વીસામો મળતો નથી, એક વખત તે બાળી નાખતી ગરમીથી બળી જાય છે, અને બીજી વખત તેને બરફના થંડા પવનો લોકે છે; એક વખત તે કાંટાથી ચિરાય છે અને બીજી વખત વિકરાળ પ્રાણીઓ, જેરી સાપો, અને વીંછીઓ તેના પર હુમલો કરે છે. તે ઉંડા ખાડામાં પડે છે, તેને અત્માની ધાર પર આલવું પડે છે, અને ગાઢ અન્ધકારમાં આશ્રય વિનાનો આમ તેમ ઠોકર ખાય છે. એક સ્થળે તેને કંટાળાભરેલા જળથી ભરપૂર કાદવમાં અથડાવું પડે છે, અને બીજી વખત બળતી રેતીમાંથી કઠથી પસાર થવું પડે છે. પ્રવાસના મધ્ય ભાગમાં ભયંકર વૈતરણી નદી આવે છે. તેનો વિસ્તાર ૩૦૦ માઇલ છે, ઉંડાઈ એટલી બધી છે કે તે માપી શકાતી નથી. તે લોહીની ભરેલી છે, તેમાં મોટાં માછલાં, મગર, અને દરિયાઈ સક્ષસી પ્રાણી છે. તેમાં ભયંકર ગીધાનાં ટોળાંથી અન્ધકાર વ્યાપી રહેલો છે. હજારો શિક્ષા પામેલા આત્મા તેના કિનારા પર ધૂજતા જિલા છે. અતિશય તૃષ્ણાથી બળી જતો તે ગ્રેત તેના પગ આગળથી વહેતું લોહી પીએ છે, પછી એકદમ પ્રવાહમાં પડી જાય છે અને ધસારો કરતાં મોજાંથી અતિશય પીડા પામે છે. આખરે, તેને નરકના ઉંડામાં ઉંડા ખાડામાં તાણી જાય છે અને ત્યાં યમના અધિકારીઓ અચિન્ત્ય વેદના કરે છે.^૧

પરલોકમાં શિક્ષા વિષે હિંદુઓના કેવા વિચાર છે તે દર્શાવવાને આ વર્ણન આપેલું છે. એથી ઉલટું, તેને એમ શિખવવામાં આવે છે કે ઔધ્વદેહિક ક્રિયા કરવાથી, મરણ પામેલાના આત્માને ચોખ્ખાના પિંડ, પૂરી, નહાવાને પાણી, પીવાને

૧. મોનિયર વિવિગ્નસકૃત 'હિંદુસ્તાનના ધાર્મિક જીવન અને વિચાર,' ભાગ ૧, પૃ. ૨૯૩-૯૪

દૂધ એમ પોષણ આપવાથી તે લયંકર પ્રવાસમાં તેમનો માર્ગ ઉતાવળો કરે છે એટલુંજ નહિ, પણ તેના લવિષ્યના જન્મની અને છેવટે પરમાત્મા સાથે એકરૂપ થવાની ક્રિયા વહેલી કરવામાં મદદગાર થાય છે. આ ઉત્તમમાં ઉત્તમ કરવાની રીત એ છે કે ક્રિયા કરાવનાર આદ્યેશને 'મિષ્ટાન્નનું' લોજન જમાડવું અને સારી પેઠે દક્ષિણા આપવી; કારણ કે મરણ પામેલા પિતૃના તેઓ તેટલો વખત પૃથ્વી પર પ્રતિનિધિરૂપ છે. જે આદ્યેશને પોષે છે અને દક્ષિણા આપે છે તે પિતૃઓને પોષે છે ને ફાયદો કરે છે.

જે સ્થળે શ્રાદ્ધ કરવામાં આવે છે તેહમેશ દક્ષિણાભિમુખ હોય છે; કેમકે દક્ષિણ દિશામાં યમ મરણ પામેલાના આત્મા પર રાજ્ય કરે છે. તે જમીન પર છાણનો અગ્રોટ કરવામાં આવે છે. એ ક્રિયા કરનાર મુખ્ય માણસ મરનારનો મોટો પુત્ર છે. એ શ્રાદ્ધક્રિયા કરનાર પુત્ર વગર જે પુરુષ મરણ પામે છે તે ઘણો હંતલાગ્ય ગણાય છે અને પુન્નામના નરકમાં પડે છે. આથી ખ્રિસ્તિ ધર્મ સ્વીકારતાં જૂનો વાંધો નડે છે કે “પ્રથમ મને જવા દો અને મારા પિતાને દાટવા દો” (લ્યૂક ૯. ૫૯), અથવા તો હિંદુઓ કહે છે તે પ્રમાણે “હું ખ્રિસ્તિ થાઉં તો મારા પિતાનું શ્રાદ્ધ કેાણુ કરે ?”^૧

શ્રાદ્ધક્રિયા જુદા જુદા વર્ગમાં અને જુદાં જુદાં સ્થળમાં જુદી જુદી હોય છે. બંગાળમાં ગયા એ ક્રિયાઓ કરવા માટે મોટું સ્થળ છે, ત્યાં એ ક્રિયાનું સર્વથી વિશેષ ફળ મળે છે. ધાર્મિક

૧ મહાભારતમાં મનુસ્મૃતિમાંથી એક પદ ઉતારી કહ્યું છે કે “પુત્ર પૂર્વજોને પુત્ર તામના નરકમાંથી બચાવે છે તેથી સ્વયંજૂએ (બ્રહ્માએ) જાતે તેને પુત્ર (નરકમાંથી બચાવના) કહેા છે.” (આદિપર્વ, ૭૪, ૩૭)

‘પુત્રામ્નો નરકાદ્ યસ્માત્ ત્રાયતે પિતરં સુતઃ ।

તસ્માત્ પુત્ર ઇતિ પ્રોક્તઃ સ્વયમેવ સ્વયંશુવા ॥ ૧-૧૩૮ ॥

બાપા • કર્તા

હિંદુઓ ત્યાં જવામાં, બુદી બુદી ક્રિયા કરવામાં, અને ક્રિયા કરાવનાર બ્રાહ્મણોને દક્ષિણ આપવામાં પુષ્કળ દ્રવ્ય ખરચે છે.

સહેજ ફેરફાર સાથે પહેલે વરસે શ્રાદ્ધની ક્રિયા દરેક મહીને કરવામાં આવે છે અને પછી તે વર્ષે વર્ષે થાય છે. ઉપસંહારમાં, એમ કહેવું જોઈએ કે બધા હિંદુઓ માને છે કે જે સર્વ સગાં મરણ પામેલા પૂર્વજોને ચોખ્ખા પિંડ અને પાણીની અંજલિ આપે છે તે સર્વેનું શ્રાદ્ધક્રિયા કરવાથી કલ્યાણ થાય છે. જે શ્રાદ્ધ કરે છે તે પુણ્ય એકદું કરે છે અને પોતાને ને પોતાના કુટુંબને માટે ભવિષ્યના લાભ મેળવે છે; મરણ પામેલાનો આત્મા પ્રેત (અકલ્યાણ ઇચ્છનાર અને અવિશ્રાન્ત આત્મા, પીડા ને દુઃખનું મૂળ) થવાને બદલે આ રીતે પ્રસન્ન થવાથી અને તેને લાભ થવાથી પિતૃ (એક સ્નેહાળ અને પરોપકારક રક્ષક આત્મા) થાય છે.

પ્રકરણ ૯મું

દૈત્યપૂજા અને પિશાચપૂજા

“ભુઓ ! યુદ્ધને માટે હથિયાર સજીને દાનવો—અહિ ને વૃત્ર—આવે છે અને તેમની સાથે કાળા પિશાચોનું મોઢું સૈન્ય આવે છે—”
ઋગ્વેદ.

હિંદુઓના વિચારથી દૈત્ય અને ભૂતોનો ભય કદી દૂર નથી. અતિપ્રબળ અસરને લીધે અને ભયંકર દ્વેષને લીધે તેઓ ઘણા બળવાન છે અને તેના ઉત્તમ પ્રયત્નોને હમેશા વિદ્ય નાખી ધૂળ મેળવે છે કે વિનષ્ટ કરે છે. સેંકડો વર્ષ થયાં જાયામાં જાચી પદવીના હિંદુથી તે નીચામાં નીચા વર્ગ સુધીના સર્વ દરજ્જાના અને જ્ઞાતિના હિંદુઓમાં આ ભયે ઘર ઘાલ્યું છે અને હવે તે તેમના જીવનનો અંશરૂપ થયો છે. પ્રાચીન સમય પર જઈએ તો ઋગ્વેદમાં દૈત્યપૂજાનો પ્રબળ અંશ છે, તે ઋગ્વેદના આર્યો દૈત્યોને કઠ રીતે માનતા હતા, તોપણ દૈત્યપૂજા હાલના જેટલી તે વખતે પરિપૂર્ણ રીતે વિકાસ પામેલી ન હતી. ઇન્દ્ર દાનવોનો—અસુરોનો નાશકર્તા હતો એમ માનવામાં આવે છે. સોમ અને ઇન્દ્ર, અનાવૃષ્ટિના અમુર વૃત્રના નાશકર્તા હતા. વેદની એક ઋચામાં આપણે વાંચીએ છીએ કે:—

“હું તે પ્રબળ રાક્ષસનાશકને (અગ્નિને) તેલથી સુગંધીદાર કરું છું; અતિપ્રસિદ્ધ મિત્ર પાસે હું રક્ષણ સાડું આવું છું. હે રાજન, હવામાં પણ અમારી આસપાસ ભટક, અને તારાં જડબાં વડે કુબ્ધ રાક્ષસો પર હુમલો કર અને બાળી નાખતી ગરમી વડે અસુરોનું ઉન્મૂલન કર.”

સેંકડો વર્ષ ગયાં છે તેની સાથે અમુરપૂજા ને પિશાચપૂજાનાં

બળ અને અસર ઘણાં વધ્યાં છે અને હાલના સમયમાં તે સર્વત્ર પ્રચાર પામેલી છે અને સર્વ પર અધિકાર ચલાવે છે. કોઈ વિચારવન્ત પુરુષ થોડો વખત હિંદુસ્તાનમાં રહે તો તે એવા અનુમાન પર આવ્યા વિના રહેજ નહિ કે હિંદુઓના બહારના મત ગમે તે હોય, તોપણ સેંકડે આખા ૬૦ પુરુષો રાક્ષસોની ગુલામ-ગીરીમાં-પ્રબળ સત્તામાં રહે છે.^૧

આ વચનની (તેને સર મોનિઅર વિલિઅમ્સનું પ્રમાણ છે અને તેની ગંભીરતાનો બરાબર અર્થ સમજીનેજ તે કહેવામાં આવ્યું છે) કંઈક સાબીતી માટે એ પુસ્તકના વાચકે જોયું હશે કે હિંદુ પુરાણની સર્વથી વધારે પૂજાતી દેવીઓ નમ્ર અને ઉદાર પાર્વતી નથી, પરંતુ વિકરાળ, લોહીની તરસી કાલી અને શિવની શક્તિનાં લયાનક સ્વરૂપ છે. દેવો તરફ નજર કરીશું તો આપણને માલમ પડશે કે વ્યાવહારિક રીતે વિપણના સર્વ અવતારોનો ઉદ્દેશ

૧ સર આર્થ્રોડ લ્યોલ કહે છે કે મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં દરેક ગૃહ બચકર દેખાતી ચુકા, કોતર, જીભો ખાટ કે વેરાન, જંગલી ટેકરીનું શિખર કે ટોચને તેનો પોતાનો દેવ હોય છે; તેને મનુષ્ય કદી જોઈ શકતા નથી; પરંતુ જેઓ એ જગ્યાએ જાય છે તેઓને તેમજ બરવાડ અને ઢોરો ચારનારા એ સૂતકાર જંગલમાં દૂર જાય છે તેમજ અને એકાન્ત પ્રદેશોમાં મુસાફરી કરનારાઓને તેઓ ત્યાં છે એમ લાગે છે...જૂતાને સ્થાને ફેટલીક વાર પત્થરના લગ્ગાનું, ફેટલીક વાર ઝાડીને બાધેલા ચીયરાંનું, કોઈ વાર કોઈકે ટેકરી કે ઝાડે ગૂઢ રીતે સાંકળો લટકે છે તેનું નિશાન હોય છે; અથવા તો જૂત મોટા વડના ઝાડની કે ખંડીએર થયેલા દહેરાની આસપાસ ભટકે છે. મિ. આર્ચિંગ પોતાના 'પૂર્વના અનુભવ' માં (૧૮૭૧) માધસોરનાં જંગલમાં માલમ પડેલાં જૂતાનાં ઘર-ધોળા કીડીના ટેકરા પર બાધેલાં નાનાં કુંપક અને જંગલના રાક્ષસોને અર્પણ કરેલા-વળવે છે. વરાડ પ્રાન્ત વિષે લખતાં ફ્રેન્ચ ફ્રેન્ચ લખે છે કે ગાંડ લોકો ટેકરી પર ઝાડ કાપે છે ત્યારે જે જૂતાને તેમથી સ્થાનવ્રષ્ટ કર્યું છે તેના આશ્વપને માટે ઝાડના થોડાં ફૂંદાં રહેવા દે છે.

દૈત્ય અને બુલભગારને હણવાનો હતો. તેમજ ગણેશને વિધ્નના દૂર કરનાર અને 'દુષ્ટ અસરની સામા' થનાર દેવ તરીકે પૂજવામાં આવે છે. હિંદુઓ ભયંકર પ્રલય કરનાર શિવથી બહુ બીએ છે અને તેમને પૂજે છે. સર્વ અગત્યના પ્રસંગ પર તેઓ અહની ગતિ જોવડાવે છે અને નાશકારક અને દ્રેષીલા અહો શનિ, રાહુ, વગેરેથી બીએ છે. તેઓ કેટલાક માસ, દિવસ, કલાક, અને ઋતુઓનાં અનિષ્ટ પરિણામથી, દુષ્ટ નજરની અસર અને અપશકુનથી, અને શત્રુ કેટલાક મન્ત્ર બોલે કે શાપ દે તેથી દૂર રહે છે. સર્વથી વિશેષ, તેઓ ભૂતથી બીએ છે અને તેને કાઢી મૂકવા ઘણી ક્રિયા કરે છે. ખરું જોઈએ તો, મનુષ્યના જીવનની આસપાસ વિંટલાઈ વળેલા અસંખ્ય શત્રુબળની દુષ્ટ અસરનો નાશ કરવા અસંખ્ય બલિદાન, યજ્ઞ, અને પ્રાયશ્ચિત્ત કરવામાં આવે છે. હિંદુધર્મના મોટા દેવ પણ આ દુષ્ટ ભૂતને વશ છે અને તેમના પાસે આવવાથી બીએ છે. આ ભૂતનાં કૃત્યની કંઈ સીમા નથી. તેના ત્રાસથી પૃથ્વી ત્રાહિ ત્રાહિ કરે છે.

“ સાધારણ હિંદુ એમ માને છે કે સર્વ જાતનાં અનિષ્ટ, મુશકેલી, વિપત્તિ, દુકાળ, રોગ, ભયંકર ઉપદ્રવ, અને મરણ અમુરોમાંથી અથવા વધારે વાસ્તવિક રીતે કહીએ તો રાક્ષસો ને રાક્ષસોમાંથીજ ઉત્પન્ન થાય છે. આ દ્રેષી પ્રાણીમાં જુદા જુદા દરજ્જા, શક્તિ, અને ભુંડા ભાવ હોય છે એમ મનાય છે. કેટલાક આખી દુનિયાનો નાશ કરવા ઇચ્છે છે અને દેવના શ્રેષ્ઠ અધિકારનો પણ નાશ કરવાની ધમકી આપે છે. કેટલાક, માત્ર મનુષ્યના લોહીની તૃપ્તિથીજ મરદ, સ્ત્રી, અને છોકરાંનો નાશ કરવામાં આનન્દ માને છે, અથવા તો માંદગી, નુકસાન, અને વિપત્તિ ઉત્પન્ન કરવામાં મોજ માણે છે. સારાં કામ અને માથે લીધેલાં ઉપયોગી પરકમની વૃદ્ધિ અટકાવવી અને તેમાં બગાડ કરવો એજ સર્વે રાક્ષસો પોતાનો ધંધો સમજે છે.”^૧

એમ ન સમજવું કે સારા દેવ અને પરાંપકારી રાક્ષસી શક્તિ નથી એમ કહીએ છીએ; છે, પરંતુ તેઓ કંઈ ત્રાસ કે ભય ની પણ લાગણી હિંદુઓનાં હૃદયમાં ઉત્પન્ન કરતાં નથી, અને તેથી તેમને હમેશ આરાધવાની જરૂર નથી. ‘જેનો વધારે ભય તેની વધારે આરાધના’ એ હિંદુસ્તાનમાં ધાર્મિક લાગણીનું બળ માપવા સારૂં સારૂં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે. અસુર અને ભૂતના દ્વેષથી દેવ રક્ષણ કરે છે તેના કરતાં અસુર અને ભૂત તરફ વધારે ભયમિશ્રિત પૂજ્યભાવ દર્શાવવામાં આવે છે.

જેને અંગ્રેજીમાં ‘ડેમન’ કહે છે તેનું સંસ્કૃતમાં પ્રાચીન નામ અસુર છે (‘અસુનો’ ‘અર્થ’ પ્રાણ, ‘આધ્યાત્મિક’, ‘હિંચ’, ‘ધાય’ છે). જે પ્રાણીઓ દેવીતાં હોય અને જેમનો સ્વભાવ અર્ધો દેવ જેવો હોય અને જેમની દેવના સ્વર્ગમાં જવાની શક્તિ હોય એવાનેજ એ શબ્દ પ્રથમ લાગુ પડતો હતો. ‘દેવ’ના અર્થમાં તે કેટલાક વેદના દેવને—ઇન્દ્ર, અગ્નિ, અને વરુણને—માટે વપરાતો હતો, પરંતુ પાછલા સાહિત્યમાં તેનો અર્થ તદ્દન બદલાઈ ગયો અને સર્વ દાનવ અને દુષ્ટ આત્મા માટે સામાન્ય શબ્દ તરીકે તે વપરાવા લાગ્યો. શિવને ‘ભૂતનો નાથ’ કહે છે અને તેમની પાસે જેમનું લક્ષ્ણ છે તે પ્રમથ કહેવાય છે અને એ ગણુ તેમની આજ્ઞા ઉઘડે છે વળી દેવો દ્વિતિ દેવીથી કેરવપના છેકરા છે એમ ધારવામાં આવે છે. તેઓ સાત નીચલી દુનિયા કે નરક જેમાં અસુર રહે છે તેમાના એકમા રહે છે. આ અર્ધહિંચ અસુરનાં વૃન્દ સાથે સબધ ધરાવતા બીજાં સત્ત્વ છે તે રાક્ષસ કહેવાય છે અને તેમનો નાયક રાવણ છે. તેઓ મનુષ્ય અને દેવ તરફ હમેશ વૈરભાવ રાખે છે અને તેમની સાથે હમેશ તલ્લા કરે છે. હિંદુપુરાણમાં તેઓ આવું અગત્યનું સ્થાન ભોગવે છે તેથી આ પ્રગરનો બુદ્ધો ખડ તેમના વર્ણનને માટે રાખ્યો છે.

એક અસુર રાજાની હિંદુઓને ખાસ બીક છે, તે કલિ કે કલિ-યુગ છે. શિવની પત્ની કાલી સાથે એ શબ્દને ગુચવવો નહિ. કોઈ

મનુષ્ય એની સામા થઈ શકતો નથી, ભાગવત પુરાણમાં કહ્યું છે કે એણે ધર્મના ત્રણ પગ-દેવતું ધ્યાન, પવિત્ર જીવન, અને પ્રાણી પ્રતિ દયા-કાપી નાખ્યા છે અને હવે ચોથા-વેદનું સત્ય-કાપી નાખવા ધારે છે. કથા એવી છે કે કલિયુગના રાજા પરીક્ષિતે કલિને શૂદ્રના આકારમાં એક ણળદને પીડતો જોયો, ત્યારે તેને કમકમાટ છૂટ્યો અને તેને મારી નાખવાની તૈયારીમાં હતો; પરંતુ કલિએ જીવતદાન માગ્યું તેથી તેણે તેને જુગાર રમવાનાં ને દારૂ પીવાનાં સ્થાનમાં, અપવિત્ર જીવનવાળી સ્ત્રીઓમાં, કતલ કરવાનાં સ્થળમાં, અને સોનામાં રહેવાની રજા આપી. કલિએ તેમ કરવા કબૂલ કર્યું; પરંતુ તે રાજાના મરણ પામ્યા પછી તેણે સંકેતમાં રહેવાની એ આજ્ઞાને અનાદર કર્યો અને વિસ્તૃત જગતમાં સર્વત્ર વ્યાપી રહ્યો. આપણા વખતમાં દરેક દુર્ગુણ અને દરેક અપરાધ હમણા કલિયુગમાં રાજ્ય કરનાર કલિની ચઢતી સત્તાને લીધે છે એમ મનાય છે. કોઈ પણ નીતિના કે સમાજના નિયમનો ભંગ થાય તો તેને માટે આણું ઉઠાસીલેલું કારણ આપવામાં આવે કે, 'એ તો કલિયુગ સારી પેઠે આગ્યો છે તેનું ફળ છે.'^૧

બીજી જાતના અસુર છે, તેઓ પોતાની હયાતી માટે મનુષ્ય પર આધાર રાખે છે. તેઓ 'જૂત' કહેવાય છે. સંસ્કૃતમાં 'જૂત' શબ્દનો અર્થ 'ચયલું', 'ખતેલું', 'સર્જેલું', એવો થાય છે. એ ઘણો વધારે અગત્યનો વર્ગ છે; કેમકે મુખ્યત્વે કરીને એ દુષ્ટ આત્માઓની જ આરાધના અને પૂજા કરવામાં આવે છે. અસલની જાતિ અને અસલી અશિષ્ટ-આરંભક સ્થિતિના લોક તેમનાં શોકકારક બન્ધનમાં રહે છે અને હિંદુઓ સામાન્ય રીતે એમ માને છે કે દેવીલા રાક્ષસોનો ઘણો ભાગ અસલ માનવી પ્રાણી હતો. જે-ઝોતું ખૂન થાય છે, જેઓ અણધારેલી કે ચોકપરિણામી પરિસ્થિતિમાં મરણ પામે છે, દાખલા તરીકે, જેઓ વાઘથી કે સર્પદંશથી

મરણ પામે છે, જેઓ સગાંવહાલાંથી દૂર મરણ પામ્યાં હોય છે અને તેથી જેમની ઔર્ધ્વદેહિક ક્રિયા થઈ શકી ન હોય, તે સર્વનો ખાસ ભય રાખવાનો છે. “તેઓ સર્વ-દરેક ભટકતું ભૂત-દેઈડીમાં ન દટાવાથી ભમે છે અને ચીસ પાડે છે.”^૧

સર મોનિઅર વિલિઅમ્સ વર્ણવે છે કે હિંદુસ્તાનના એક ભાગમાં એક દૂધવાળાને વાઘે માર્યો હતો અને તે ભૂત થયો હતો. તેના આત્માની પૂજા કરતા મેં લોકોને જોયા. ખીજે ઠેકાણે એક કુંભારને આત્મા ભૂત થયો અને પછેશમાં બધાને ત્રાસ ઉત્પન્ન કરવા લાગ્યો. આ ભૂતના ગોર અનુક્રમે દૂધવાળા અને કુંભાર હતા. એક હુટારાને ટ્રિચિનોપલ્લીમાં ફાંસી દીધી હતી, તે એવું તો લોકપ્રિય ભૂત થયું કે માતાઓએ પોતાનાં છોકરાંનાં નામ તેના નામ પરથી પાડ્યાં.

દક્ષિણમાં લગભગ દરેક કિલ્લાના ચાર ગુરજમાંના એક પર ચંડખાન નામના રાક્ષસનું દહેડું છે. દન્તકથા એવી છે કે પ્રથમ એ એક કારીગર હતો અને એક પ્રાચીન કિલ્લો બાંધતાં મરણ પામ્યો, અથવા તો તેનું બલિદાન આપવામાં આવ્યું. ઘણું કરીને મકાનની સ્થિરતા નિશ્ચિત કરવા માટે આવી રીતે મનુષ્યનો ભોગ કરવામાં આવતો તેવી રીતે આ ભોગ થયો હશે. ખીજા ઘણા દાખલા, મુખ્યત્વે દક્ષિણ હિંદુસ્તાનના રાક્ષસની વાતો પરથી, આપી શકાય. દક્ષિણમાં શિવમાર્ગનો પ્રચાર છે અને શિવ હિંદુ-ધર્મનું જોગીના જેવું સ્થામ, ભયંકર, અને કૂર સ્વરૂપ દર્શાવે છે અને બેશક એજ કારણને લીધે “આખી દક્ષિણની વસ્તી ભૂતના રોગથી એટલી બધી પીડાય છે કે તેને તેમાંથી મુક્ત થવાની કે એ રોગ સારો થવાની આશા નથી.”^૨

૧ ‘કિંગ લીઅર’

૨ મોનિઅર વિલિઅમ્સકૃત ‘ધાર્મિક જીવન અને વિચાર,’

હિંદુસ્તાનમાં, પણ સુખ્યત્વે દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં, એક વિચિત્ર મત ચાલે છે કે જ્યારે કોઈ ખાસ દુર્ગુણો માટે નામના મેળવેલી એવાં સ્ત્રીપુરુષો મરણ પામે છે ત્યારે તેઓ જાતે શૂન્યતામાં પરિણામ પામે, પરંતુ તેમનો દુષ્ટ સ્વભાવ કદી પણ મરણ પામતો નથી. તેમની પાછળ તેમના અપરાધ જીવતા રહે છે અને તે ખારીલાં ભૂતનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. તેમના દુર્ગુણોમાંના દરેક તેને મળતો આકાર લે છે. આ કારણથી આપણે સંખ્યાબંધ દુષ્ટ રાક્ષસો અને અપવિત્ર આત્માઓ જોઈએ છીએ, તેઓ જુદાં જુદાં નામ ધારણ કરે છે—જેવાં કે કપટનાં ભૂત, દૂતનાં ભૂત, નિર્દયતાનાં ભૂત, વિષયવાસનાનાં ભૂત, ઈશ્વરનિન્દાનાં ભૂત, ખૂનનાં ભૂત, ઇત્યાદિ. આ સર્વ સત્ત્વ નિર્બળ મનના લોગને હમેશ શોધતાજ રહે છે અને તેમને એવા અપરાધ કરવાને ફોસલાવવાને તૈયારજ હોય છે.

વર્ષે વર્ષે અને દિવસે દિવસે પણ મરદો અને સ્ત્રીઓ પાપી દેવને લીધે ભૂતના વર્ગમાં વધારો કરે છે, એ વિચાર ઘણો ભયંકર છે; પરંતુ એ પણ બૂલવાનું નથી કે પવિત્ર માણસ, સાધુ, અને ઋષિઓના મરણથી સારા આત્માની સંખ્યામાં પણ હમેશ ભરતી થયા કરે છે અને સારા આત્મા નિરંતર દુષ્ટ આત્મા સાથે લડાઈ લડે છે.

આ ભૂતનો ભય સુખ્યત્વે સ્ત્રીઓ અને બાળકોમાં હોય છે, કે લોકો લક્ષ કે બાળકના જન્મ જેવા જોખમકારક અણીના વખતમાં તેનાથી બીએ છે. સ્ત્રીઓ અને છોકરાંને હાથે કે ગળે આપણે સામાન્ય રીતે જાદુઈ માદળીકિં જોઈએ છીએ. કેટલીક વખત તેના પર દેવીની સફાઈ વગરની મૂર્તિ હોય છે. આ પહેરવાનું કારણ ભૂતના હુમલાથી દૂર રહેવાનું છે.

કેટલાક આપ્ત ગ્રંથકારોના કહેવા પ્રમાણે એ ભૂતના ત્રણ વર્ગ થઈ શકે છે અને દરેક વર્ગની જુદી ઉત્પત્તિ છે.

જે કોઈ અકસ્માત્ બનાવથી બલાતકારે મરણ પામ્યો હોય,

જેણે આપઘાત કર્યો હોય, જેને મરણની શિક્ષા થઈ હોય, અને પાછળથી જેની મરણક્રિયા યોગ્ય રીતે કરવામાં ન આવી હોય તેવાના આત્માની અસદ્ગતિ થવાથી ભૂત થાય છે.

કોઈ બદશીકલ થયલો કે લૂલો પુરુષ હોય કે કોઈ પુરુષનું અંગ અપૂર્ણ કે ન્યૂન હોય, કે કોઈ બાળક અધુરે દિવસે જન્મ્યું હોય તો તે પ્રેત થાય છે. આ વર્ગ મનુષ્ય તરફ અવશ્ય નુકસાન કરવાની વૃત્તિવાળો હોતો નથી.

મનુષ્યના દુર્ગુણથી ઉત્પન્ન થયેલાં સત્ત્વ પિશાચ કહેવાય છે. ખૂની, પીધેલા પુરુષ, ભૂક્ષણેલા, બ્યલિચારી, કે દરેક નાતને અપરાધી કે જે ગાંડો થઈ મરણ પામ્યો હોય, તેના આત્મા પિશાચ થાય છે.

મોનિઅર વિલિઅમ્સ^૧ આવી વર્ગણી કરીને કહે છે કે આ વર્ગ કદી પણ એક સરખી રીતે કાયમ રહેતા નથી. મને તપાસ કરતાં માલમ પડ્યું છે—હું એવા અનુમાન પર આવ્યો છું—કે સર્વ રાક્ષસોને ને દુષ્ટ આત્માઓને કંઈ પણ ભેદ વગર સામાન્ય રીતે ‘ભૂત’ અને ‘પ્રેત’ એ શબ્દો લાગુ પાડવામાં આવે છે અને ‘પિશાચ’ શબ્દ નુકસાનકારક અને દેવીલા સેતાન અને દૈત્યોને લાગુ પાડવામાં આવે છે. આવાં સત્ત્વ રમશાન કે દાટવાનાં સ્થળમાં ભટકે છે, ઝાડમાં વાસ કરે છે, અને મધ્ય રાત્રે લમવા ટેવાયલા છે. તેઓ ભયંકર કે ખૂબસૂરત આકાર ધારણ કરે છે અને મનુષ્યનું રૂપ પણ લે છે. તેમને અન્નના પોષણની જરૂર છે અને જીવતાં પ્રાણીનું લોહી મળે તો ઘણો આનન્દ પામે છે. પરંતુ લોકમત પ્રમાણે તેઓ શબ, વિષા, અને કોહેલું માંસ પણ ખાય છે, શબમાં દાખલ થાય છે અને તેને જીવતાં પણ કરે છે.

એથી વધારે ખરાબ એ છે કે ભૂત કે પિશાચ જીવતા લોકોનાં

૧ મોનિઅર વિલિઅમ્સનું ‘ધાર્મિક જીવન અને વિચાર,’ પૃ ૨૪૨

શરીરમાં તેમના એકાદ છિદ્રમાંથી પેસે છે અને જો મધ્ય ભાગમાં તેઓએ એકવાર વાસ કર્યો તો પછી તેમાંથી તેમને કાઢવાં એ ઘણું અઘરું કામ છે. એકે વાર દાખલ થયાં એટલે તેઓ દરેક પ્રકારની બેચહેની અને દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે. તેઓ અવયવોને કે ચહેરાને ક'પાવી નાખે છે, જેમકે ફેફસામાં કે જ્ઞાનતન્તુને આચકા આવતા હોય તેમાં, અને પીઠ પામનારાને ઉત્કેરી તેમની પાસે અનેક ગાંડી હીલચાલ કરાવે છે. એમ કરવામાં સર્વ ભૂતને ખાસ આનંદ થાય છે. તેઓ કુતરા, ખિલાડી, સાપ, કે બીજા કોઈ પ્રાણીનું રૂપ ધારણ કરે છે. કોઈ પુરુષમાં કુતરાનું રૂપ લીધેલું ભૂત પેહું તો તે કુતરાની પેઠે બસવા માંડશે, એવો લોકોનો દૃઢ મત છે.

આથી ભૂત દાખલ થવાનો વિષય હિંદુઓને ઘણો અગત્યનો છે. “તેઓ શરીરમાં જુદી જુદી રીતે દાખલ થઈ શકે છે, તેમજ બહાર પછુ જતાં રહે છે. ઘણી વાર મસ્તકમાંથી દાખલ થાય છે અને પ્રદ્ધરન્ધ્ર નામની જોપરીની એક ફાટમાંથી શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે.” ભૂતને મોંમાંથી દાખલ થવું ખાસ ગમે છે, તેથી લોજનવખત ઘણાજ પરિશ્રમથી સાવચેતી સખવામાં આવે છે અને હમેશ મોં ધોતું એ હિંદુઓની દરરોજની ધર્મક્રિયાનો એક ભાગ છે. બગાસા ખાવાની સખત મના છે; કારણ કે એવે વખતે ગળામાંથી ભૂત શરીરમાં પ્રવેશ કરે કે તમારા આત્માનો અંશ નાસી જઈ તેને મળી જાય. તેટલા માટે બગાસુ ખાતી વખત તમારે આંજળીઓ વડે દુધકી વગાડવી, ભૂતપિશાચને બીવડાવવા, અને તમારા ઇષ્ટદેવ—નારાયણ, રામ વગેરે—નું સ્મરણ કરવું અને તમારો હાથ તમારા મોંમાં મૂકવો. છોક્ર આવે છે તે પછુ ભૂત નાકમાં પેસે છે અને તેમાંથી નીકળે છે તેને લીધે છે અને જેમ અને તેમ છોક્ર ઓછી ખાવી. હાથ અને પગમાંથી પછુ ભૂત દાખલ થઈ શકે છે અને તેથી જમતા પહેલાં ને પ્રાર્થના કરતા પહેલાં તેને બહુ સંલાળથી ધોવામાં આવે છે. કાનને તો મગજ સાથે સીધો સબધ છે એમ માનવામાં આવે છે, તેથી આમવાસી તેનું સંલાળથી રક્ષણ કરે છે. રજોને તેમાં ભૂત દાખલ

થતાં એમ ધારી તેઓ પોતાના કાન એવી રીતે બંધ કરે છે કે તેને લીધે તેમનું દેખીતું બહેરાપણ હોય છે.^૧

“કહેવાતી પૂજા વિષે મારે લાગ્યેજ ફરી કહેવાની જરૂર છે કે ભૂતની કદી પણ ખરી પૂજા થતી નથી. તેમજ કોઈ રાક્ષસના-ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ વર્ગના પણ કોઈ રાક્ષસના-માનમાં દબદબાભરેલું દહેરા જેવું મકાન બાંધવામાં આવતું નથી. ઘણી વાર, કોઈ ગાડની પાસે મિનારાના આકારમાં માટીનો ઢગલો એકઠો કરવામાં આવે છે અથવા તો એવી રચના ઇંટ વડે કરવામાં આવે છે અને તેના પર સફેદ લીટી ચીતરવામાં આવે છે, આજ તેનું મંદિર છે અને તેની આગળ ખીજે ઢગલો ચપટી સપાટીવાળો રાખેલો હોય છે તે વેદિની ગરજ સારે છે. લાગ્યેજ કોઈ પણ મૂર્તિ હોય છે; પણ કોઈક વખત, ભૂતનું મૂળ શોધી કાઢતાં કોઈ મોટો માણસ માલમ પડે, તો તેનું પ્રદર્શન શિવનાં લયાનક સ્વરૂપમાંના ગમે. તે કોઈ સ્વરૂપની સફાઈ વગરની મૂર્તિથી કરવામાં આવે છે. આવાં મંદિરમાં કોઈ ખરી પ્રાર્થના કરવામાં આવતી નથી, પરંતુ કવચિત્ મન્ત્ર ભણાય છે. માત્ર અન્નનું બલિદાન આપવાથી આરાધના થાય છે. અને જુદી જુદી ક્રિયાથી અપાય છે. એ ક્રિયાઓ જુદાં જુદાં સ્થાનમાં જુદી જુદી છે.”^૨

હવે આપણે જો કે ત્રણ ઘણા અગત્યના રાક્ષસ વિષે ખાસ વિગત આપવી જોઈએ.

૧. રાવણ અને રાક્ષસ

હિંદુ પુરાણની કથાના મોટા સંગ્રહમાં, તેના વિચિત્ર અને યુદ્ધોમાં દેવોને આ રાક્ષસ દેવો, અમુક સાથે સખ્ત લડાઈ લડતા વર્ણવેલા છે અને તેમાં પરિણામ વખતે વખતે જુદાં જુદાં થાય છે.

૧ કુંડકૃત ‘લોકત્રિય ધર્મ’ અને લોકગીત’, ભાગ ૧, પૃ ૨૩૦-૪૩

૨ મૌનિઅર વિલિખ્મ્સકૃત ‘ધાર્મિકજીવન અને વિચાર’, પૃ ૨૪૩

એશક, સદ્ગુણ અને દુર્ગુણ વચ્ચે હમેશ આલતી લડાઈ, જેમાં કંઈ કયાણાવ દર્શાવાતો નથી કે છૂટ મૂકી સલાહ શાન્તિ થતી નથી, તે નિરંતર લડાઈનું આ પ્રદર્શન છે.

તેટલા માટે પવિત્ર અને નમ્ર રામને સિલોનના રાક્ષસ રાજા રાવણ અને તેના ભયંકર મળતીઆ રાક્ષસ સાથે લાંબી ને 'ભયાનક લડાઈ' લડવી પડી તેમાં કંઈ ઘણું આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી, તેમજ નિષ્કલંક સૌન્દર્યના રત્ન, રમણીય સ્ત્રીતાને રાવણ હરી જાય અને તે ઘણાં વર્ષ તેની સત્તા નીચે રહે એમાં પણ કંઈ નવાઈ જેવું નથી. રામાયણમાં આવી આખેડુળ વણુવેલી લડાઈ મુખ્ય સ્વરૂપમાં મનુષ્યજીવનમાં પણ ખરી છે. કદાચ એજ કારણને લીધે આજે તે હિંદુઓનાં જીવન અને વિચારમાં આવું વિલક્ષણ સ્થાન લોગવે છે.

એક સર્વથી વિશેષ આશ્ચર્યકારક વાત એ છે કે રાક્ષસને નાયક રાવણ જે સત્તા લોગવતો હતો તે તેણે ભયંકર તપશ્ચર્યા કરીને અને દેહકંઠના ધાર્મિક નિયમ પાળીને મેળવી હતી એમ ધારવામાં આવે છે. કહે છે કે પાત્ર અગ્નિની વચ્ચે પોતાના હાથ પર હવામાં અધર ખગ રાખીને ૧૦,૦૦૦ વર્ષ સુધી ઊભા રહીને તેણે તીવ્ર તપ આચર્યું હતું તેથી તેને સર્જનહાર બ્રહ્માએ દેવ અને દાનવથી અનન્ય બતાવ્યો હતો. વળી તેણે મરણમાં આવે તે રૂપ ધારણ કરવાનું વરદાન પણ મેળવ્યું હતું; પરંતુ બ્રહ્માએ એવી શરત કરી હતી કે આખરે તેનું મરણ સીધારા થશે.

‘રાક્ષસ’ શબ્દનો અર્થ ‘ધન કરનાર’ કે ‘નાશ કરનાર’ થાય છે અને સર્વ રાક્ષસ દેખીલા ને ભયંકર સંસ્વ છે. (તેઓ રાત્રે સુસાફરી કરે છે, શ્મશાનમાં વાસ કરે છે, પવિત્ર લોકોના કામમાં ખલેલ કરે છે, મનુષ્યને ખાઈ જાય છે, અને માંસાહારી છે તેમજ ગંદું-કોડેલું માંસ પણ ખાય છે. પરંતુ તેમનો નાયક રાવણ તો દુર્ગુણના અવતારરૂપ હતો. તેને હસ માથાં ને વીસ હાથ, હતા, તાંબા

જેવી લાલચોળ તેની આંખ હતી, અને સફેદ ચંદની જેવા દાંત હતા. તેનું શરીર પર્વત જેવું બહુ હતું. તેનું જોર એટલું બધું હતું કે દરિયાને સંક્ષોભમાં નાખી શકતો અને ટેકરીનાં શિખરને ફાડી શકતો હતો.

“જ્યાં ભયજનક રાવણના પગ ઊભા છે ત્યાં સૂર્ય પણ પોતાની ગરમી અટકાવે છે, પવન બીકથી વાતો અટકે છે, અને અગ્નિ પોતાની હમેશની ગરમી અંકુશમાં રાખે છે.”^૧

આની સાથે તે અત્યંત અનીતિમાન હતો, સર્વ કાયદાનો ભંગ કરતો અને પર પુરુષની સ્ત્રીની લાજ લેતો. તેના શારીરિક બળ, તપશ્ચર્યા, અને ધ્રુવાના વરદાને તેને અજબ કયો હતો અને તેણે અપ્રતિભ અને નિર્વિવાહ સામ્રાજ્ય લોગવ્યું ને તે સર્વ સત્તા પોતાની દુષ્ટ કામના સફળ કરવામાં વાપરી.

રાવણે મેળવેલા વિશાળ રાજ્ય અને સત્તાનું મૂર સ્પષ્ટ વર્ણન આપે છે. બધા દેવ અને યક્ષને તેની તહેનાતમાં રહેવાની અને તેના ઘરમાં આકરણું નામ કરવાની જરૂર પડી હતી. ઇન્દ્ર તેના બૂખણ માટે પુષ્પની માળા બનાવતો, અગ્નિ તેની રસોઈ કરતો, સૂર્ય તેને દિવસે અને ચન્દ્ર રાત્રે અજવાળું પૂરું પાડતા. વરુણ મહેલને માટે પાણી લાવતો અને કુબેર તેને દ્રવ્ય પૂરું પાડતો. નવ શ્રેણી માંડોમાંડે બંદોબસ્ત કરી તેને રાજ્યાસન પર ચઢવાને દાહર પૂરો પાડતા. ધ્રુવા તેના ચારણનું-ભાટનું કામ કરતા અને ખિતાબ બહાર કરતા. શિવ તેનું દ્યૌરકામ કરતા અને તે રાક્ષસના કેશના ગુચ્છ કાપી ઠીક કરતા. વિષ્ણુને તેની નૃત્ય કરનારી કન્યા-ઓને કેળવવાનું માનવનું કામ મળ્યું હતું. ગણેશને તેની ગાય, બકરાં, અને ઘેરનાં ટોળાંની સંભાળ લેવાની હતી. વાયુ તેને ઘેર વાસીદું વાળતો, અને યમ તેનાં સહુનાં કપડાં સાફ કરતો. તેમજ

દેવીઓ પણ સેવામાંથી મુક્ત ન હતી. પાર્વતી 'તેનાં' છોકરાંની આયા કે મુખ્ય ઉપમાતા હતાં તેમજ લક્ષ્મી અને સરસ્વતી પણ ઉપમાતાનું કામ કરવાની પરિવ્રત્યા કરતાં હતાં. પૃથ્વીના લોકો અને રાણીઓને પણ રાવણની સેવા કરવી પડતી અને તેના મહેલના મોકરવર્ગમાં આખાં છત્ર રાજવંશ જોવામાં આવતા હતા.

તેણે દેવોની સત્તા છીનવી લઈ તેમનું અપમાન કર્યું હતું તેથી અને તેનાં ઘણાં દુષ્કર્મથી દેવોની ધ્વજા તેના પર વેર દેવાની હતી. તેમની આગણી સ્વીકારવામાં આવી. રાવણને મારવાના ખાસ કામને માટે વિષ્ણુએ જાતે અવતાર લીધો અને રામ નામ ધારણ કર્યું. રામનાં પત્ની અને લક્ષ્મીનો અવતાર એવાં સીતાનું રાવણે હરણ કર્યું એ તેની વિપત્તિપણા અને નિર્દયતાની કારકીર્દીમાં છેદ્યું પગલું હતું. જે સીદારા તેણે મરણ નિર્માણ થયું હતું તે એજ હતી. રામે પોતાની મદદે હતુમાન અને સુગ્રીવના સેનાધિપતિપણા નીચે વાનર અને રીંછનાં મોટાં ટોળાં લેગાં કર્યાં. વાર વાર હુમલા અને નાની લડાઈઓ થયા પછી છેવટનું યુદ્ધ રાક્ષસો અને રામ ને હતુમાનનાં લેગાં લશ્કર વચ્ચે થયું. એ યુદ્ધ સાત દિવસ ચાલ્યું. રામે પોતાના મોટા શત્રુને જુદો પાડી સો વાર તેણે માથું કાપી નાંખ્યું; પરંતુ તે હમેશ અફલુત રીતે પાછું ચોટયું. હવે રામની પાસે એક બાણ હતું, તેમાં એક અફલુત શક્તિ એવી હતી કે હવામાં જાય તો તેનાં હજાર બાણ થાય અને શત્રુના શરીરમાં પેસે તો તેનાં અસંખ્ય બાણ થાય. આ બાણ જોઈને રાવણ બીકથી કમ્પ્યો અને નાસી ગયો હતો; પરંતુ તેને યાદ આવ્યું કે શિવે મને એક એવું બાણ આપ્યું છે કે તે અત્યંત લયને વખતે મારું રક્ષણ કરશે. તેણે તે બાણ રામને માથું અને તેથી રામના બાણના કકડે કકડા થયા. તોપણ હજી તે લયલીત હતો; કેમકે તે જે દિશાએ જોતો તે દિશાએ રામનેજ દેખતો. આંખ બંધ કરતો તો મનમાં પંજુ તે રામને દેખતો, આંખરે છૂટવાનો કોઈ ઉપાય ન જોવાથી

તેણે રામની ખુશામત કરવા માંડી. તેના બળથી જે થઈ શક્યું ન હતું તે પ્રિય, મીઠાં, સ્તુતિનાં વચનથી તે કરવા ક્ષત્તેહમંદ થયો. એ વચનથી રામ એટલા બધા નરમ થયા કે તેમણે કહ્યું કે હું રાવણનો કદી નાશ નહિ કરું. આથી દેવ ળીધા કે રખેને રાવણની જિંદગી બચે; તેથી તેમણે તેને રામની નિન્દા કરવા ઉત્કેયો. આવી વર્તાણુક જોઈ કોયે ચઢી રામે એક બાણ મૂક્યું, તે બાણે રાવણના શરીરને વીંધ્યું, પૃથ્વીમાં થઈને પાતાળમાં ગયું, ત્યાં નાહી હંસના સ્વરૂપમાં પાછું આવ્યું, અને પાછું મૂળ સ્વરૂપમાં ભાથામાં પેહું. દેવોએ રાવણના મરણ વિષે સાલગ્યું ત્યારે તેઓ તે ખબર ખરી માની શક્યા નહિ અને પરસ્પર કાનમાં પૂછ્યું, ‘શું તે મરી ગયો છે ?’ ‘તે ખરેખર મરણ પામ્યો છે ?’ તે ખરેખર મરી ગયો છે એવી ખબર મળી ત્યારે રામ, દેવ, અને વાનરોએ ભેગા થઈ હર્ષમાં નૃત્ય કરવા માંડ્યું.

રાવણની પટ્ટરાણી મંદોદરી તેના મરણ પછી રામની પાસે વિલાપ કરતી આવી. રામે તેને ઓળખી નહિ તેથી એવો આશીર્વાદ દીધો કે તું કદી વિધવા થઈશ નહિ. પરંતુ પોતાની ભૂલ માલમ પડી ત્યારે રામ ઘણું ગભરાયા; કેમકે તેમનાથી પોતાના શબ્દ પાછા ખેંચી લેવાય નહિ. આથી તેમણે હનુમાનને આજ્ઞા કરી કે રાવણની ચિતામાં તારે હમેશ લાકડાં નાખ્યાજ કરવા; કેમકે ‘જ્યાંસુધી સ્વામીનું શબ બળે છે, ત્યાંસુધી તે વિધવા કહેવાતી નથી’ એ હિંદુ કહેવત છે, તેટલા માટે આજ પણ હનુમાન ચિતા પર લાકડાંના કંકડા નાખ્યાજ લાય છે અને જ્યારે જ્યારે કોઈ પણ હિંદુ વિચિત્ર ગણગણાટ સાંભળે છે ત્યારે ત્યારે તે કહે છે કે હું રાવણના હાડકાં બળે છે તેનો અવાજ સાંભળું છું.

હાલના વખતમાં સદસ્ય વૃક્ષોમાં વસે છે એમ ધારવામાં આવે છે અને રાત્રે તે રસ્તે થઈને જેઓ લાય તેમને હેરાન કરે છે. તેઓ હમેશ અત્યાહાર ફરનારા હતા અને અન્નના લોભ વિષેની

તેમની ખ્યાતિ હજી પણ રહી છે. કોઈ હિંદુ દીવાને અજવાળે જમતો હોય અને તે દીવો ઘેર જાય તો તે અન્ન રાક્ષસથી બચાવવા તે તરતજ થાળી પર પોતાનો હાથ ઢાંકશે. લોકમત પ્રમાણે રાક્ષસની આંગળીના નખમાં તીવ્ર વિષ છે અને તેના અડકવાથી મનુષ્ય ખેલાન થાય છે અને મરણુ પણ પામે છે.

૨. કુબેર; ધનનો અધિપતિ

‘તે ઉત્તરનો રક્ષક છે, ચક્ષુ તેની આસપાસ વીટલાઈ વળ્યા છે, તે સર્વેએ સુવર્ણમય વસ્ત્રો પહેર્યા છે, પીળા ઘોડા પર બેઠા છે અને સોનાની ઢાલો લીધી છે.’

આનોદ્ધૃત ‘એશિઆનો પ્રકાશ’, પૃં ૨૪

એ નવાઈની વાત છે કે રોમન લોકોમાં ખૂટો દેવ છે તેના જેવો, દ્રવ્ય અને સુવર્ણનો અધિપતિ કુબેર રાક્ષસ ગણાયો છે. પણ એ ખરી વાત છે. કુબેર રાવણનો સાવકો ભાઈ છે અને તેણે એક વખત હાંકા શહેર જીતી લીધું હતું તોપણ પોતાના વધારે બળવાન ભાઈને તે પાછું આપી દેવું પડ્યું હતું. રાવણે કુબેરને નોકર બનાવી રોકડ નાણાનો ખજાનો સાચવનાર બનાવ્યો હતો. આ હલકી સ્થિતિમાં તે હાંખો વખત રહેવા નહિ. અતિશય તપશ્ચર્યા કરવાથી તેણે ધ્રુવ પાસે વરદાન મેળવ્યું કે “તું દ્રવ્યનો અધિપતિ દેવ થઈશ અને જગતના ચાર મોટા પાલક દેવમાનો એક થઈશ. એ પદવી ધણા વિશ્વાસ અને જોખમદારીની હતી. એ અધિપાલકોનાં નામ ‘રામાયણ’માં વર્ણવ્યાં છે:—

“ઇન્દ્ર જેના હાથમાં વજ્ર છે તે પૂર્વ દિશામાં તારો રક્ષક અને ત્રાતા થાઓ, યમની સંભાળ દક્ષિણ દિશામાં તારું રક્ષણ કરો, અને વરુણનો હાથ પશ્ચિમનો બચાવ કરો, સુવર્ણનો પતિ, કુબેર ઉત્તર દિશામાં રહી દૃઢ રક્ષણ કરો.”^૧

૧ ત્રિશ્યકૃત, ‘રામાયણ’, ભા. ૨, પૃં ૨૦

આવી ઊંચી પદવી છે તોપણ ધનપતિ કુબેર હિંદુઓના વિચાર-માં બહુ અગત્યનું^૧ સ્થાન લેતો નથી. આધિભૌતિક આત્મા વિષે તેમનો તિરસ્કાર, કેવલ દ્રવ્ય ઝેરણ છે એવો તેમનો વિચાર અને દ્રવ્યના અધિકારમાં ખરા સંસ્કારનો અભાવ એ બધાનું આ દેવને આપેલાં નામથી અબળયળ જેવી રીતે સમર્થન થાય છે. ‘કુબેર’ શબ્દનો અક્ષરાર્થ ‘ફુટ શરીર’ થાય છે.^૨ અર્થાત્, એનામાં સૌન્દર્ય ન હતું એમ સૂચવે છે. ‘રત્નગર્ભ’ એવું બીજું નામ એથી પણ વધારે ખરાબ છે. એનો અર્થ ‘રત્નનું ઉદર’ થાય છે. આ પ્રમાણે તે ખરેખરો રાક્ષસ છે. એક ધુમરાયલા, સ્વાર્થી પ્રાણી, જેનું મુખ અગ્રિય છે, શરીર ખોડવાળું છે, જેને માત્ર ત્રણ પગ છે અને આઠ દાંત છે, એવા એક પ્રાણી તરીકે તેનું પ્રદર્શન કરવામાં આવે છે. વેદમાં તેને ફુટ, નીચ આત્માનો નાયક, પાતાળ-માં રહેતો એક જાતનો ખૂટો જેવો વર્ણવ્યો છે. પછી તે બીજા અર્થમાં ખૂટો થાય છે, પણ હજી તે પાતાળમાંજ રહે છે અને ચોર, કદરી, અને બીજાં અધમ પ્રાણીના સમાગમમાં રહે છે.

“કુબેર યક્ષી સાથે પરણ્યો હતો અને તેના એ પુત્ર નારદ ઋષિના શાપથી વૃક્ષ થઈ ગયા હતા. જ્યાંસુધી બાહ્યાવસ્થામાં કૃષ્ણે તેને ઉખેડી નાખ્યા ત્યાંસુધી તેઓ તેજ સ્થિતિમાં રહ્યા હતા. નારદે તેમને પોતાની પત્ની સાથે રત્નન કરતા, કેદની સ્થિતિમાં લેયા. સ્ત્રીઓ શરમાઈ ગઈ અને નારદને પગે પડી તેની ક્ષમા યાચી, પરંતુ સ્વામીઓએ ઋષિને લેખવ્યા નહિ અને તેથી તેના શાપની પૂરી અસર લોગવવી પડી.”^૩

કુબેરના વંશજો યક્ષ કહેવાય છે. એ એક જાતના રાક્ષસ છે. આ બધા નીચ અને કુદ્ર મનોવિકારને વશ થઈ જઈ તેને

૧ કુત્સિત વેર શરીરં યસ્ય સ કુબેર - કુત્સિત-નિન્દ છે સરીગ જેનું તે.

બાપા૦ કર્તા

૨ વિશ્વિન્સકૃત ‘હિંદુપ્રણય’, ૫૦ ૩૯૩

પરિતૃપ્ત કરવાની જેમને દેવ પડી છે, અને જેઓ માત્ર ઐહિક કલ્યાણમાર્ગ—આ દુનિયાના સુખમાર્ગ મચ્યાપચ્યા રહે છે, તેમના આત્મા યક્ષનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. ખરેખર, દુષ્ટ અને કદરી આત્માને આ સારી ચેતવણી છે.

દ્રૌપદ્ય મેળવવાના પ્રયાસમાં કેઈ માણસ શુનેગાર થાય તો તેને કુબેરની સ્ત્રી શક્તિને ‘એક કાળા કે કાણા ઝપેડાનું ચાર નસ્તા એકઠા થાય એવા ચકલા પર રાત્રે બલિદાન’ આપવું પડે છે. મનુસ્મૃતિમાં આ પ્રમાણે બોધ કર્યો છે કે—

“તેણે દરરોજ અગ્નિમાં તે ઝપેડાની ચરબી હોમવી અથવા તો ક્રિયા પૂરી થયે તેણે ઘી હોમવું અને સમાવિષ્ણન્તુ માલ્ત્તં એ પવિત્ર મન્ત્ર લાલવો.” (૧૧ શ્લોક. ૧૧૬-૧૨૦).

કુબેરની પોતાની પૂજા થતી નથી અને તેના માનમાં મૂર્તિ જાણી કીધી નથી. ધન અને સંપત્તિ મેળવવા ઈચ્છનાર હિંદુ લોકમાં કે ગણેશની પૂજા કરવાનું વધારે પસંદ કરે છે.

પ્રકરણ ૧૦મું

—❖❖❖—

૧૦મું અહોની પૂજા

હિંદુઓ નવ અહને પૂજે છે. એમાંના બેને-સૂર્યને અને સોમને (ચન્દ્રને)-આપણે અગાઉ વૈદિક દેવોમાં જોઈ ગયા. હવે પાંચ અહો-બુદ્ધ, શુક્ર, મંગળ, બૃહસ્પતિ, અને શનિ-છે અને કક્ષા કાન્તિવૃત્તને જે બે બિંદુમાં છેદે છે તે બે-ઉપલું ને નીચલું-સપાતબિંદુ (રાહુ અને કેતુ) છે.^૧ વાંડ કહે છે કે “બીજી મૂર્તિપૂજક પ્રજાની પેઠે હિંદુઓ આકાશના પદાર્થને-અહને પૂજે છે. મોટા ઉત્સવમાં એકી વખત બધા અહને એક નાતું બળિદાન આપવામાં આવે છે, પરંતુ એ પ્રસંગ સિવાય તેઓ કદી સાથે પૂજતા નથી. તોપણ માંદા માણસ કે હીણભાગ્યવાળા કોઈકે અહ કે અહોની નાશકારક અસર આપણને નડે છે એમ ધારી તેને છૂટા છૂટા પૂજે છે.” એ સમયે તેમને એક પછી એક ક્રમમાં પૂજવામાં આવે છે. ભવિષ્યવાદી જોરિમિઆ જ્યૂ (ચાહુદી) લોકોને ચેતવે છે કે

૧ “સૂર્યને મહાભારતમાં ‘વિશ્વના નેત્ર, સર્વ શારીરિક જીવનના આત્મા’ તરીકે વર્ણવ્યો છે ચન્દ્રને ‘સખ જેવો ધોળો, ક્ષીરસાગરમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો અને શિનતું માથું શોભાવતો’ વર્ણવ્યો છે મંગળને ‘વીજળી જેવો ચક્રચક્રિત, ભાલાવાળો એક તરુણ પુરુષ’ કહ્યો છે, બુધને ‘પ્રિયંબુ પુષ્પની કળી જેવો સ્વામ, અને શાન્તિરૂપી ગુણથી યુક્ત’, બૃહસ્પતિને ‘સુવર્ણ જેવો પ્રમશમાન, દેવ અને નૃપિનો ધર્મગુરુ અને ત્રણે દુનિયાની બુદ્ધિ-’ ગુકને ‘સુપરુષણના જેવો ચક્રચક્રિત, દૈત્યોનો ધર્મગુરુ અને સર્વને શિક્ષક’, શનિને પ્રાતઃમાન રારીરવાળો, નીચ પર્વત જેવો કાળો, અને ચંદ્રને ‘માત્ર આંખે રારીરવાળો, ધણા ભરવાળો, સૂર્ય અને ચન્દ્રના તેજનો નાશ કરનાર’, અને કેતુને ‘પલાશ પુષ્પ જેવો લાલ અને નિઝાગ દેખાતવાળો’ વર્ણવ્યો છે

“ મૂર્તિપૂજકોનો માર્ગ શીખરો મા; તેમજ આકાશની નિશાનીઓથી ખીતા ના; કેમકે મૂર્તિપૂજકો તેથી ખીએ છે. ”

વૈદના પ્રમાણભૂત વચન પરથી આપણે જાણીએ છીએ કે સૂર્યની મૂર્તિ બાર ધન્ય વ્યાસવાળો મિશ્ર ધાતુનો ગોળ કકડો છે, સોમની (ચન્દ્રની), અર્ધચન્દ્ર જેવો કકડો, મંગળની, છ આંગળ લાંબો ત્રિકોણાકાર કકડો, બુદ્ધની, બે આંગળ પહોળું સોનાનું ધનુષ, બૃહસ્પતિની, પદ્મના જેવો કકડો, શુક્રની, રૂપાનો ચોરસ કકડો, શનિની, લોઢાની કેટાર, રાહુની, લોઢાનો મકર, એક કલ્પિત પ્રાણી, અર્ધ સાબરના આકારનું અને અર્ધ માછલું, અને કેતુની, એક લોઢાનો સાપ છે.

અઠવાડીઆના દિવસનાં નામ અહીં પરથી પડ્યાં છે અને કદેક મનુષ્યનાં કામ પર તેની ખાસ અસર છે.

૧. રવિ કે સૂર્ય^૧ ઉપરથી રવિવારનું નામ પડ્યું છે. જ્યોતિર્વેદના મોટા ગ્રંથ ‘જ્યોતિસ્તત્ત્વ’માં લખ્યું છે કે “આ અહમાં જન્મેલા પુરુષનું મન ચિન્તામાં રહેશે, રોગ અને બીજી પીડાઓથી તે પીડાશે, તેનો હેશનિકાલ થશે, કે તે કેદી બનશે, અને તેની પત્ની, છોકરાં, અને માલમિલ્કતનો નાશ થશે.”

૨. સોમ (ચન્દ્ર) પરથી સોમવારનું નામ પડ્યું છે. સોમવાર વધારે માંગલિક છે. આ અહમાં જન્મેલા લાઘ્યશાલી પુરુષને ઘણા મિત્રો થશે, હાથી, घोडा, અને પાલખીઓ મળશે, સન્માન અને અધિકાર પ્રાપ્ત થશે, ઉત્તમ પ્રકારનું અન્ન મળશે, અને તે અતિક્રીમણી યથારીઓ સુવાને પામશે.

૩. મંગળ ઉપરથી મંગળવાર થયો છે. એ પણ દેવીદેવ

છે. મંગળના ગ્રહમાં જન્મેલો પુરુષ ચિન્તાતુર વિચારથી ભરેલો રહેશે, પીડાકારક સજ્જથી ઘાયલ થશે, કેદ થશે, લુટારા, અસિ વગેરેના ભયથી પીડાશે, અને પોતાની જમીન, ઝાડ, અને કીર્તિ ખોશે.^૧ આ દેવ ને કાર્તિકેય એકજ છે (ભાગ ૩, પ્રક. ૧૩, (૨) જુઓ).

૪. બુધ ઉપરથી બુધવાર થયો છે. બુધ એ સોમનો તારાથી થયેલો પુત્ર છે. તારા એ દેવોના આચાર્ય બૃહસ્પતિની સ્ત્રી છે. વૉડ^૨ એક કથા કહે છે કે તારાએ કબૂલ કર્યું કે સોમને મારાથી પુત્ર થયો છે ત્યારે બૃહસ્પતિએ તેની રાખ કરી દીધી; પરંતુ બ્રહ્માએ તેને પાછી પોતાના સ્વરૂપમાં આણી, તેથી બૃહસ્પતિએ પાછો તેનો સ્વીકાર કર્યો. સસુદ્ર, ચન્દ્રનો પિતા, ધર્મશુરની સ્ત્રીનું અપમાન કરવાથી તેના પર ગુસ્સે થયો અને તેને બિનવારસ ઠેરવ્યો; પરંતુ લક્ષ્મી,^૨ વિષ્ણુની પત્ની વચ્ચે પડી, તેથી શાપનો અંશે અનુગ્રહ કરવામાં આવ્યો. તેને શિવે પોતાના માથા પર મૂકવાથી સ્વર્ગ પાછું મળ્યું. શિવ એ ભૂપણથી ભૂષિત થઈ દેવોના ઉત્સવમાં ગયા. બૃહસ્પતિએ સોમને પાછો સ્વર્ગમાં ભેળ્યો તેથી તે ગુસ્સે થયા અને જ્યારે વિષયી દેવને સ્વર્ગમાંથી બાતલ કરવામાં આવશે, તેને તારાના વર્ગમાં મૂકવામાં આવશે અને જે પાપથી તેની કીર્તિકલંકિત થઈ છે તે પાપ હમેશ રહેશે એવી બ્રહ્માએ શિક્ષા કરી ત્યારેજ શાન્ત થયા. એ ગ્રહ માંગલિક છે, ‘કોઈ પુરુષ બુધ ગ્રહના અધિકારમાં જન્મ મેળવે તો તે ભાગ્યશાળી થશે અને તેને ઉત્તમ સ્ત્રી મળશે.’ વિષ્ણુના અવતાર બુદ્ધ સાથે બુધને સુચવી-નાખવો નહિ.

૫. બૃહસ્પતિ ઉપરથી ભૈરવપત વાર કે ગુરુવાર નીકળ્યો છે. એ દેવોનો ધર્મશુર કે આચાર્ય છે. એ વૈદિક દેવ છે અને અસિ ને

૧. વૉડ, ૫૦ ૫૬-૫૭

૨. દ્વીરસાગરનું મન્યન કર્યું ત્યારે તેમાંથી ચન્દ્ર અને લક્ષ્મી બંને સાથે નીકળ્યા હતાં.

એ એક છે (પૃં ૪૨ જુઓ). ' કોઈ પુરુષ જન્મે ત્યારે બૃહસ્પતિ જન્મસ્થાનમાં હોય તો તેનો સ્વભાવ ઘણો હેતાળ થશે અને તેને મહેલો, ખાગો, જમીન મળશે અને દ્રવ્ય અને અનાજની પુષ્કળ સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત થશે. તે ઘણો પુણ્યશાલી થશે અને તેની સર્વ કામના સફળ થશે. '

૬. શુક પરથી શુક્રાર થયો છે. તે દૈત્યોનો ધર્મશુર અને આચાર્ય હતો અને એક આંખે કાણો હતો, તેનું કારણ નીચે પ્રમાણે આપવામાં આવે છે. ' વામનાવતારમાં (પૃં ૧૬૨ જુઓ) વિષ્ણુ દૈત્યોના રાજા બલિ પાસે લિક્ષ્મ માગવા ગયા. બલિના આચાર્ય શુકે તેને કંઈ પણ આપવાની મના કરી. પરંતુ રાજાએ તે સલાહનો અનાદર કરી આચાર્યને સકલ્પ કરાવવા અને દાનને મંજૂરી આપવા પાણીના પાત્રમાંથી પાણી રેડવા કહ્યું. શુકે જોયું કે આ દાન આપવાથી રાજાનો નાશ થશે તેથી અદ્યક્ષ રૂપે જળમાં પેઠા અને પોતાની અદ્ભુત શક્તિથી પાત્રમાંથી પાણી પડતું અટકાવ્યું; પરંતુ વિષ્ણુ એ યુક્તિ બાજુતા હતા, તેથી તેમણે પાણીના પાત્રના નાળામાં મળી ખેંચી તે શુકની આંખમાં પેઠી અને એથી તેને એટલી બધી વેદના થઈ કે તેનાથી વધારે વાર પાત્રમાં રહી શકાયું નહિ. આ ઉપરથી પાણી પડ્યું, દાન મંજૂર થયું, અને શુકની આંખ ગઈ. '

આ ગ્રહના અધિકારમાં જન્મ પામેલા પુરુષના લાવી વિષે આપણે વાંચીએ છીએ કે તેનામાં ભૂત, વર્તમાન, અને ભવિષ્ય, એ ત્રણ બાજુવાની શક્તિ આવશે, તેને ઘણી સ્ત્રીઓ થશે, રાજચત્ર મળશે, અને હાથી, ઘોડા, પાલખી, અને પાયદળ પ્રાપ્ત થશે.

૭. શનિ ઉપરથી શનિવાર નીકળ્યો છે. શનિ એ સૂર્યનો છાયાથી થયેલો પુત્ર છે.^૨ સર્વ ગ્રહોમાં એ સારા નસીબને અતિશય

હાનિકારક છે. શનિએજ મૂળ ગણેશનું માથું ખોવડાવ્યું. શનિ ગ્રહની સત્તા હોય ત્યારે ઘણા હિંદુઓ કામ કરવાની ના કહી ઘેર બાય છે. અગાઉ ન્યોતિષના જે અન્યમાંથી ઉતારો આપ્યો છે તેમાં કહ્યું છે કે “કોઈ પુરુષ જન્મે ત્યારે શનિજન્મસ્થાનમાં હોય તો તેની નિન્દા થશે, તેનું દ્રવ્ય જતું રહેશે, અને તેના પુત્ર અને પત્નીનો નાશ થશે, તેને ખીબાઓ સાથે શત્રુતા થશે અને ઘણાં દુઃખ વેઠવાં પડશે.”

૮-૯. ગ્રહણનો રાક્ષસ રાહુ એ ઉપલું સંપાતખિંદુ છે અને હિંદુ ખગોળવેત્તાઓ એની ગ્રહમાં ગણના કરે છે. એ શબ્દનો અર્થ ‘ પકડનાર, ’ ‘ ઢીલું મૂકનાર ’ છે. તે ચન્દ્ર અને સૂર્યને ગળી બાય છે એમ કહે છે અને સૂર્યના ગ્રહણ વખતે સાધારણ રીતે મોટા મેળા ભરાય છે તેમાં લોકોનાં ટોળેટોળાં તેજસ્વી ગ્રહને દેખાતો ખંધ થતો બહુ ચિન્તાથી બુજે છે અને મોટેથી ખૂમ પાડે છે કે ‘ હસ્કો છોર દો, છોર દો ’- એને છોડી દો, મૂકી દો. ’ તે એક અસુર છે અને દેવોએ સમુદ્રમન્થનમાંથી અમૃત ઉત્પન્ન કર્યું ત્યારે રાહુએ એક દેવનું રૂપ લીધું અને એ અમૃત અમૃત ચોરી તેમાંથી થોડુંક પીધું. સૂર્ય અને ચન્દ્રે આ કપટ પકડ્યું અને વિધ્યુને તેની ખબર કીધી. વિધ્યુએ ચક્ર વડે રાહુનું માથું અને ચાર હાથ તેના કલેવરમાંથી બુઢાં પાડ્યાં; પરંતુ તેણે જે અમૃત પીધું હતું તેથી તેનું અમરત્વ નક્કી થયું અને તેના શરીરના કાપી નાખેલા ભાગ જીવતા રહ્યા. માથા અને હાથને સૂર્યમાળામાં મૂક્યાં. ત્યાં તે ક્વચિત્ સૂર્યચન્દ્રને ગળી જઈને તેમના પર વેર વાળે છે; અને પૂંછડીએ કેતુના નામથી સંખ્યાખંધ ધૂમકેતુઓ અને અગ્નિ જેવા ખરતા તારાને જન્મ આપ્યો છે. તેટલા માટે કેતુ એ નીચલું સંપાતખિંદુ છે, ખરતા તારાઓનો પિતા છે.

વિધ્યુપુરાણમાં કહ્યું છે કે ‘ રાહુ પોતાની ગતિ સૂર્યથી ચન્દ્ર તરફ કરે છે અને પાછી ચન્દ્રથી સૂર્ય તરફ કરે છે. ’ કોઈક

વખત તે સૂર્યને અને ચન્દ્રને પોતાના હાથ વડે ઢાંકે છે, કેટલીક વાર પોતાનું જડણું ૩૦૦૦ માઈલ ઉંડું છે તેમાં તેમને ઢાંકી દે છે, અને કેટલીક વાર પોતાની જીભ વડે તેમને ચાટે છે. કેટલીક વાર વાગોળતા ગ્રાણીની પેઠે તે તેમને પોતાના મોંમાં ઉપરનીચે ફેરવે છે. તે તેમને થોડી વાર ગળી શકે છે; કારણ કે તે તેમના કરતાં મોટો છે; પરંતુ તેનાથી ગરમીને લીધે તેમને મોંમાં રાખી શકાતા નથી. આ કારણથી ગ્રહણનો અદ્ભુત દેખાવ થાય છે.

ગ્રહણ ઘણાં અનિબંધસૂચક છે એમ માનવામાં આવે છે. ‘હિંગ લીઅર’માં ગ્વસ્ટરે વચન કહ્યાં છે તેમાં હિંદુઓના વિચાર બહુ અદ્ભુત રીતે જણાઈ આવે છે:—

‘આ થોડા વખત પર ચયલાં સૂર્યગ્રહણ અને ચન્દ્રગ્રહણ આપણું કંઈ કલ્યાણ લાખતાં નથી....પ્રેમ થયે થઈ જાય છે; મૈત્રી તૂટી જાય છે; લાઈઓ વિલક્ષ્ત થાય છે; ઘડેરોમાં બળવા થાય છે; દેશોમાં કળાયા થાય છે; રાજમહેલોમાં રાજદ્રોહના ગુના થાય છે; અને પિતા ને પુત્ર વચ્ચેની અનિય તૂટી જાય છે.’ ગ્રહણસમયે ઘરમાં જે ખોરાક રહ્યો હોય તે જીવી જાતિનો હિંદુ ખાતો નથી અને તે વખતે ઘરમાં જે માટીનાં વાસણ હોય તે બધાં ભાગી નાખવાં પડે છે. ગ્રહણવખતે બધું ઘરનું કામ બંધ રહે છે, ખાવાપીવાની મના છે; એવે સમયે જીવવાની પણ ના છે; કારણ કે એજ વખતે ભૂત અને રાક્ષસ ઘણા બગાડ ને કામમાં મચેલા રહે છે. રાહુ દાનવને હાંકી કાઢી પીગતા ગ્રહને મુક્ત કરવાની સર્વથી અસરકારક રીત એ છે કે કોઈ પવિત્ર નદીમાં સ્નાન કરવું—અને રક્ષણને માટે પ્રાર્થણે યજમાન સાથે પાણીમાં ઊભા રહી ગાયત્રીમંત્ર જપવો.”^૧ ગ્રહણસમયે નહાવાથી ચાપમાંથી પણ મુક્તિ મળે છે.

એ નવ ગ્રહોનું સમગ્ર મંડળ એક મોટું દેવોનું ટોળું છે;

અને દરેક પુરુષ જન્મે છે ત્યારે તેની આખી જિંદગીનાં કામ પર તેમની સત્તા વિષે શક લાવવાનો કોઈ પુરુષ ક્ષણવાર પણ સ્વપ્નમાં પણ વિચાર કરતો નથી. શનિ, રાહુ, અને કેતુની અસર ઘણીજ વાંકી-અનિષ્ટ છે, તેથી તેમની સર્વથી વિશેષ આરાધના થાય છે. કોઈ માણસ જન્મે ત્યારે એ ગ્રહ ઉચ્ચ સ્થાનમાં હોય તો તેઓ તેનું આયુષ્ય અવશ્ય ટૂંકું કરે છે અને તેને અનન્ત ખીસા ઉત્પન્ન કરે છે.

પ્રકરણ ૧૧મું

દેવર્ષિઓ-સપ્તર્ષિનું નક્ષત્ર

બ્રહ્માની ઇચ્છા સદિ ઉત્પન્ન કરવાની થઈ ત્યારે તેમણે પોતાના જેવા માનસ-મનથી ઉત્પન્ન થયેલા-પુત્ર પેદા કર્યાં. મહાભારતમાં એવા સાત માનસ પુત્ર વર્ણવ્યા છે; પરંતુ પુરાણોમાં નવ કહ્યા છે. એ સાત પુત્ર સપ્તર્ષિના નક્ષત્ર તરીકે દૃશ્ય છે અને તેમની પત્નીઓ કૃત્તિકા નક્ષત્ર તરીકે પ્રકાશે છે એમ ધારવામાં આવે છે. કૃત્તિકા છબ છે, તેથી આ ફેરફાર સમજાવવા માટે ઘણી કથાની જરૂર પડી. એક સાતમે તારો કૃત્તિકા નક્ષત્રમાથી પ્રકાશતો બાધ થયો છે એમ માનવામાં આવ્યું. આ સ્ત્રીઓ વિષે એક નિન્દાની કથા કહેવામાં આવે છે. તેઓ ઉત્તર ધ્રુવવૃત્તમાં ટાઢથી મૂળે છે એમ જોઈને અગ્નિદેવને દયા ઉત્પન્ન થઈ અને પોતાની કંઈક ઉબલુતા તેમને આપવાની ઇચ્છા થઈ. તેની સ્ત્રી સ્વાહાએ અદેખાઈથી અથવા તો દેવર્ષિઓના ક્રોધને તેને ભય હતો તેથી અતુકમે દરેક સ્ત્રીનું રૂપ અને સુખ ધારણ કર્યાં અને એ પ્રમાણે સ્વામીને પૂરેપૂરો છેતર્યો. તોપણ ઋષિઓને એ અપવિત્ર કામની ખબર પડી અને ઘણા ક્રોધથી પોતાની પ્રકાશમાન પત્નીઓનો ત્યાગ કર્યો અને સ્વર્ગમાં કાઢી મૂકી. તોપણ તેઓ યુદ્ધના દેવ કાર્તિકેયની (મંગળની) ઉપમાતાઓ થઈ અને ઇનામ તરીકે તેણે તેમને રાશિમંડળમાં મૂકી અને ત્યાં તેઓ હવે પ્રકાશે છે.

આ ઋષિઓમાં ત્રણનાં નામ દેવાં જરૂરનાં છે-દક્ષ, ભૃગુ, અને નારદ; બાકીના અગત્યના નથી.

૧. દક્ષ

દક્ષ શિવનાં પત્ની હિમાના પિતા તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. જામાતાના માહાત્મ્યને લીધે તેઓ પ્રકાશમાન છે. કેટલીક કથા પ્રમાણે તે

બ્રહ્માના અંગૂઠામાંથી અને કેટલીક પ્રમાણે મનમાંથી ઉત્પન્ન થયા હતા. તે મુખ્ય પ્રજાપતિઓમાંના એક છે. પ્રજાપતિ શબ્દ પ્રથમ બ્રહ્માનેજ લાગુ પડતો; પણ પાછળથી પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલા પુરુષ, જેઓમાંથી મનુષ્યજાતિ ઉત્પન્ન થઈ, તેમને લાગુ પાડવામાં આવ્યો. તેનો અર્થ ‘પ્રજાનો પ્રતિ’ થાય છે અને ખ્રિસ્તિ ધર્મપુસ્તકમાં ‘ચેટ્ટિઆર્ક’ (ધર્માધ્યક્ષ) શબ્દ વપરાય છે, લગભગ તેવાજ અર્થમાં એ શબ્દ હિંદુ ધર્મપુસ્તકોમાં વપરાય છે. જામાતા સાથે તેના કલ્યાણની અને તેથી તેની પુત્રીએ પોતાની મેળે આપઘાત કર્યો-સતી થઈ, તેની હકીકત પુત્રીનાં નામ નીચે આપી છે.^૧ એક શોકકારક પરિણામ રહ્યું. કલ્યાણની લડાઈમાં શિવે દક્ષનું માથું કાપી નાખ્યું અને તે માથું અગ્નિમાં પડ્યું અને બળી ગયું. પછી એક બકરો આવ્યો અને તેનું માથું કાપી નાખી દક્ષના શબ પર ચોંટાડ્યું, એટલે તરતજ દક્ષ જીવતો થયો. પરંતુ શિવ જેવા બળવાન શત્રુ સાથે લડાઈ કરવામાં તેણે અજ્ઞાન અને જડતાબતાવ્યાં તેના હમેશના ચિઠ્ઠાં તરીકે બકરાનું માથું રહ્યું.

૨. ભૃગુ

ભૃગુ એ બ્રહ્માના બીજા માનસ પુત્ર હતા. તેમણે દક્ષના યજ્ઞમાં ઋત્વિજનું કામ કર્યું, તેથી શિવને લયાનકે ક્રોધ ચઢ્યો. ક્રોધી દેવની અપ્રીતિને લીધે તેમની ઝાઢી જતી રહી. ત્રણ મોટા દેવોનાં લક્ષણો જોવા અને તેમની કસોટી કરવા તેમને મોકલ્યા હતા.^૨

તેમને માટે જુદી જુદી કથા છે. એક પ્રસંગે તેમણે અગ્નિને શાપ દીધો. મહાભારતમાં કહ્યું છે કે “પુલોમા નામની એક સ્ત્રીને વિવાહ એક રાક્ષસ સાથે થયો હતો. ભૃગુએ તેનું સોન્દર્ય જોઈ તેની સાથે વૈદિક ક્રિયા પ્રમાણે છૂપું લગ્ન કર્યું અને તેને લઈ ગયા.

૧ ૫૦ ૨૫૫ શુઓ.

૨ વિહિન્સદૃત ‘હિંદુપુરાણ,’ ૫૦ ૩૬૪-૬૭

અગ્નિની મદદથી તે રાક્ષસે કન્યાની છુપાઈ રહેવાની જગા શોધી કાઢી અને પોતાને ઘેર લઈ ગયો. અગ્નિએ રાક્ષસને મદદ કરી, માટે તેને ભૂગુએ શાપ દીધો અને કહ્યું કે “આજથી તારે દરેક વસ્તુ ખાવી પડશે.” અગ્નિએ કહ્યું કે “હું પણ તને શાપ દઈ શકું છું; પણ આદિત્યની જિંદી પદવીને માન આપીને (ભૂગુ લાગલા અદ્યાથીજ ઊતરી આવેલા હતા) હું મારો કોષ કાળુમાં રાખું છું. હું ખરેખર, દેવો અને પિતૃઓનું સુખ છું; યજ્ઞમાં તે મને ધી હોમે છે ત્યારે તેઓ તે મારી મારફતેજ લે છે. હું તેમનું સુખ છું. ત્યારે દરેક ચીજ ખાઈ છું એમ કેમ કહી શકાય?” આ સાંભળીને ભૂગુએ પોતે દીધેલો શાપ ઓછો કરવા કબૂલ કર્યું અને કહ્યું કે ‘જેમ સૂર્ય પ્રકાશ અને ગરમીથી બધી કુદરતને સ્વચ્છ કરે છે, તેમ અગ્નિ જે સર્વતું ભક્ષણ કરશે તેને પવિત્ર કરશે.”

વળી તેણે શબ્દમાત્રથી ક્ષત્રિયને આદિત્ય બનાવવાનું ધણું અફલુત કામ કર્યું છે. મહાભારતમાં એ વૃત્તાન્ત નીચે પ્રમાણે વર્ણવ્યો છે:— ‘કાંશીના રાજા દિવોદાસ પર વીતહવ્યના પુત્રાએ હુમલો કર્યો અને યુદ્ધમાં તેનું આખું કુટુંબ નાશ પામ્યું. પીડા પામેલો રાજા ભરદ્વાજને શરણે ગયો; તેણે તેને માટે એક યજ્ઞ કર્યો, તેના ફળ તરીકે રાજાને પ્રતર્દન નામે પુત્ર થયો. પ્રતર્દન ચતુર ચેત્ત્વો થયો એટલે પિતાએ તેને વીતહવ્યના કુટુંબ પર વેર લેવા મોકલ્યો. હવે વીતહવ્યને ણીજા ઋષિ પાસે નાસી જવાની જરૂર પડી. એ ઋષિ તે ભૂગુ હતા, તેણે તેનું રક્ષણ કરવાનું વચન આપ્યું. તોપણ વેર લેનાર પ્રતર્દન તેની પાછળ પડ્યો અને ઋષિને કહ્યું કે તમારે શરણે આવ્યો છે તેને આપી દો. ભૂગુને દયા આવવાથી કહ્યું કે ‘અહિં કોઈ ક્ષત્રિય નથી, આ બધા તો આદિત્ય છે.’ ભૂગુનું આ વચન સાંભળી પ્રતર્દન ખુશ થયો અને નમ્રતાથી ઋષિના પગે સ્પર્શ કરી કહ્યું કે ‘હું કીર્તિમન્ત ઋષિ, એ રીતે પણ મેં માફ

કાર્ય સફળ કર્યું છે; કેમકે મેં આ રાજાને એની જ્ઞાતિ છોડી દેવાની જરૂર પાડી છે, એટલે હવે એનાથી મારી સામા લડી શકાશે નહિ.’ આ પ્રમાણે વીતહવ્ય બ્રહ્મર્ષિ થયો અને વેદ લખનાર થયો. ”

પરશુરામ—‘પરશુકત રામ’ (પૃ. ૧૬૪ બુઓ) એ ભૃગુના એક અતિતેજસ્વી વંશજ હતા.

૩. નારદ

આ ઋષિ દેવોના દૃત, યુધ્ધને મળતા આવે છે. તે હાથા અને છટાથી બોલનાર છે, ઉત્તમ આતુર્યવાળા ગવૈયા, અને વીણાના (હિંદુસ્તાનની ‘લ્યૂટ’ના) યોજનાર હુમાંએ, તે વાતુડીઆ, લકાર્થ લગવનાર, કળઆખોર, અને ધાંધલીઆ પુરુષ પણ છે. એમણેજ કંસને કૃષ્ણનો જન્મ પાસે આવ્યાની ખબર આપી, તેથી રાજાએ વસુદેવનાં છોકરાંને મારી નાખ્યાં હતાં. તેઓ બ્રહ્માની જાંઘમાંથી ઉત્પન્ન થયલા કહેવાય છે. તેમણે ખીજા ઋષિઓને સદ્ધિ કરતાં અટકાવ્યા તેથી તેમના પિતા તેના પર ગુસ્સે થયા અને કહ્યું કે તને કંઈ વિશ્રામસ્થાન મળશે નહિ; આ ઉપરથી તેમની પ્રકૃતિ ભટકવાની થઈ.

મહાભારતમાં નારદ ધર્મના બોધ કરનાર શિક્ષક તરીકે પ્રસિદ્ધ છે અને રામાયણમાં તેમના શિક્ષણનો તમુનો છે:—“ એક દિવસ એક બ્રાહ્મણ પોતાના પુત્રનું શબ ઉપાડી અયોધ્યામાં રામના મહેલ આગળ આવ્યો અને તેના મરણને માટે વિલાપ કરતાં કરતાં કહ્યું કે મેં જાતે કંઈ અપરાધ કર્યો હોય એવું મને લાગતું નથી તેથી હું એમ ધારૂં છું કે મારા પુત્રનું મરણ રાજાના કંઈ દુરાચારને લીધે છે. આ આરોપથી રામને ઘણું દુઃખ થયું તેથી તેણે તરતજ પોતાના મંત્રીઓને બોલાવ્યા અને તેમના મોં આગળ એ બાબત રજુ કરી. ત્યારે નારદ બોલ્યા, ‘હે રાજા! આ પુત્રનું અકાળ મૃત્યુ શી રીતે થયું છે તે તમે સાંભળો; અને શું કરવું એવું છે તે સત્ય સાંભળ્યા પછી તે પ્રમાણે કરો. એક ધૃષ્ટ શૂદ્ર

પુણ્યના સંગ્રહ કરવાનો અધિકાર પોતે જે નીચી જ્ઞાતિનો છે તે નીચી જ્ઞાતિને જિતવેો નથી એ વાત પર લક્ષ આપ્યા વિના તપશ્ચર્યા કરી પુણ્યનો સંગ્રહ કરવાનો અપરાધ કરે છે. તરતજ રામ તે માણસની શોધમાં ગયા, અને નારદે કહ્યા પ્રમાણે તેને તપ આચરતો જોયો. શૂદ્રે પોતાની જાતિ કબૂલ કરી અને તપ કરતો હતો તેથી દેવની પદવી પ્રાપ્ત કરવાની પોતાની ઇચ્છા જણાવી. રામે તે અપરાધીનું માથું તરત કાપી નાખ્યું અને દેવોએ લોગા ધઈ એ કૃત્યનાં વખાણ કર્યાં, પછી તેમણે તેમની પ્રાર્થના કરી કે આદિજનમ પુત્રને જીવતો કરો. તેમને અખર કરવામાં આવી કે જે ક્ષણે શૂદ્રને કાપી નાખવામાં આવ્યો તેજ ક્ષણે આદિજનમ પુત્ર જીવતો થયો છે. ”

છેવટે, નારદે વાલ્મીકિને રામાયણ પ્રકટ કર્યું તેથી તેમને ઘણું માન આપવામાં આવે છે. જેમ જેમ નારદ વાલ્મીકિને રામનું ચરિત કહેતા ગયા તેમ તેમ તે ઉતારવું વાલ્મીકિને પોતાની શક્તિ માટે ઘણું અઘરું માલમ પડ્યું; પરંતુ બ્રહ્મા જાતે ત્યાં આવ્યા અને એ કામ શરૂ કરવાનું તેમને ઉત્તેજન આપ્યું^૨ :—

૧. મૂરટત ‘મૂળ સંસ્કૃત ગ્રંથોનાં વચન,’ ભા. ૧, પૃ ૧૧૭

૨. બ્રહ્માકાંડમાં દ્વિતીય સર્ગમાં નીચે પ્રમાણે છે :—

તમુવાચ તતો બ્રહ્મા મહસન્ મુનિપુન્ગવમ્ ॥ ૩૦ ॥

શ્લોક એવાસ્ત્વયં વદ્ધો નાત્ર કાર્યા વિચારણા ।

મચ્છન્દાદેવ તે બ્રહ્મન્ પ્રવૃત્તેયં સરસ્વતી ॥ ૩૧ ॥

રામસ્ય ચરિતં કૃત્સ્નં કુરુ ત્વમૃપિસત્તમં ।

ધર્માત્મનો ભગવતો લોકે રામસ્ય ધીમતઃ ॥ ૩૨ ॥

વૃત્તં કથય ધીરસ્ય યથા તે નારદાચ્છૃતમ્ ।

રહસ્યં ચ પ્રકાશં ચ યદ્વૃત્તં તસ્ય ધીમતઃ ॥ ૩૩ ॥

પછી તે મુનિએક વાલ્મીકિને-દક્ષીને બ્રહ્માએ કહ્યું, કે આ શ્લોકો

“ ત્યારે આવો, હે ઋષિવર ! રામનું-હાલા અને મોટા રામનું
જીવનચરિત્ર કહો, જે વાત યવિત્ર નારદ ઋષિએ યશસ્વી વિસ્તારથી
કહી છે તે વાત પ્રસિદ્ધ કરો. ”

ત્રિફલિંગકૃત ‘ રામાયણ, ’ ૧-૨૨

કરેશે રહેચા તે (મા નિષાદ પ્રતિષ્ઠાં સ્વં° હત્યાદિ-કૌંચ પક્ષીના બેડામાંના
એકને માણું તેથી તેણે કહેલું વચન વાક્યમીડિએ સ્લોકમાં ચૂક્યું છે તે). એ
વિશે વિચાર ન કરો. હે શ્રવણ, મારી ઇચ્છાથીજ તને એ સરસ્વતી પ્રદત્ત
ચર્ચ છે. હે ઋષિવર ! રામનું આખું ચરિત્ર કરો. કેવા રામનું ? ધર્માત્મા,
ભગવાન, ધીમાન, એવા, જે રામ લોકમાં-દુનિયામાં છે તેનું. નારદથી
જેની રીતે તે ધીર રામનું ચરિત્ર તમે સાંભળ્યું છે, એકાંતમાં તે પ્રકાશમાં
તે ધીમાન પુરુષનું તે ચરિત્ર તમે કહો—માયા° કર્તા

પ્રકરણ ૧૨મું

જૈન દેવો

ભુવના અનુયાયીઓની પેઠે જૈનો બ્રાહ્મણધર્મને હિંદુસ્તાનના અસલના ખરા ધર્મથી દૂર ગયેલા ગણતા હતા, તેથી તેઓ બ્રાહ્મણધર્મથી વિરુદ્ધ સ્વરૂપ દર્શાવે છે. પણ જ્યારે બૌદ્ધ ધર્મની પડતી થઈ અને છેવટે તે નાશ પામ્યો ત્યારે જૈન લોકોની સંખ્યા ઓછી થઈ હતી તોપણ તેઓ જીવતા રહ્યા. તેઓ વેપારી અને નાણાવટીનું નાનું પણ ધનાઢય મંડળ છે અને તેમની વસ્તી આસરે ૭,૫૦,૦૦૦ છે. તેમના ધર્મમાં એવું ઘણું છે કે તેથી તેઓનો ધર્મ બૌદ્ધને મળતો આવે છે. અને ધર્મવાળાઓ વેદના પ્રમાણને નાકબૂલ કરે છે, અને ન્યાતના નિયમોને માનતા નથી, અને અને ધાર્મિક અને સામાજિક બાબતમાં મનુષ્ય માત્રસરખાં છે એમ માને છે. સ્થાપિત ધર્મોવલંબી હિંદુઓ જૈનોને અવિહિત (શાસ્ત્રમાં ન કહેલા) ધર્મ સ્વીકારનારા માને છે; તોપણ બૌદ્ધ ધર્મના સિદ્ધાન્તોમાંથી તેઓ એટલા બધા દૂર ગયા છે કે વધારે સાધારણ અને અર્વાચીન હિંદુ દેવોને તેઓ સામાન્ય રીતે સ્વીકારે છે અને તેમની પૂજા હિંદુઓની પૂજાને ઘણી મળતી છે.

એ જાતિનું મૂળ નીચે આપ્યું છે તે પ્રમાણે સમજાવી શકાય:-
બ્રાહ્મણોએ ધીમે ધીમે હિંદુસ્તાનમાં નવા આચારો દાખલ કર્યા; તેમણે લિંગપૂજા, ગાય અને બીજાં પવિત્ર પ્રાણીઓની પૂજા, વિષ્ણુના અવતારોની અદ્ભુત કથાઓ દાખલ કરી. તેથી તેમજ પૌરાણિક સમયની કેટલીક યાત્રિક ક્રિયાઓથી ઘણા વખત મુધી બધી જ્ઞાતિના પ્રતિષ્ઠિત હિંદુઓની મોટી સંખ્યાને ઘણું ખેંદું. "

આ લોકો ખુદી રીતે વિરોધ દર્શાવવા નાખુશ હતા; તોપણ તેમના પ્રાચીન સમયથી આજ્યા આવતા સાચા અસલી ધર્મમાં જે તેમને લાયક નવા આચાર અને ફેરફાર લાગતા તે તરફ તેમનો વિરોધ કદી અટક્યો નહિ.

પરંતુ જ્યારે બ્રાહ્મણોએ યજ્ઞવિધિ દાખલ કરી અને તેમાં જીવતા પ્રાણીનું—સાધારણ રીતે બકરાનું—બલિદાન આપવા માંડ્યું ત્યારે એવો અણીનો ને કદાકદીનો સમય આવ્યો કે તે તેઓથી અટકાવી શકાયો નહિ. આ રિવાજ ઘણાજ પવિત્ર તત્ત્વથી તેમજ હિંદુઓના અત્યાર મુઘીના ઉર્ધ્વધન ન કરી શકાય એવા આચારથી વિરુદ્ધ હતો અને જૈનોએ ધર્મશુરના વર્ગને અસલના ધર્મને બ્રહ્મ કરનાર ગણ્યો અને તેના સમાગમથી દૂર રહ્યા. આવી રીતે છૂટા પડનારા મંડળમાં ત્યારે મુખ્ય જ્ઞાતિઓના માણસોનો સમાવેશ થતો હતો; કેમકે ટેટલાક સત્યાવલંબી બ્રાહ્મણો સાથે ક્ષત્રિય, વણિજ, અને શૂદ્ર જ્ઞાતિના માણસો મળેલા હતા, તે બધા પોતાના પ્રાચીન ધર્મની શુદ્ધિ જાળવવા ઇચ્છતા હતા. તોપણ બ્રાહ્મણો પોતાની ઇચ્છા રાજકીય વર્ગ પર સ્થાપિત કરવામાં સફળ થયા અને તેમના નવીન આચારોને લોકોની મોટી સંખ્યાએ કબૂલ કર્યા. આ કારણથી જૈનો તરફ જીલ્મ શુભરવા લાગ્યો અને દેશના ઘણા ભાગમાં જૈનપૂજનાં સ્થાન અને પદાર્થનો નાશ કરવામાં આવ્યો, જૈનો પાસેથી સુદ્ધિ અને ધાર્મિક સ્વતંત્રતા છીનવી લેવામાં આવી, અને એવા તો સંપૂર્ણ રીતે તેમને વશ કરવામાં આવ્યા કે ઘણા પ્રાન્તમાં તેમનાં નામ કે નિશાની રહી નથી.

જૈનોમાં જે મુખ્ય જ્ઞાતિ છે—જૈનબ્રાહ્મણ અને કાબંસઘી શ્વેતાશ્વર (પ્રવેત વસવાળા જૈનો). ‘જૈન’ શબ્દ ‘જિન’ શબ્દ ઉપરથી આવ્યો છે. ‘જિન’ એટલે ‘જેણે જીત્યાં છે’ (અર્થાત્, માનુષી વિકારો અને નબળાઈ). જિન એ દેવત્વ પામેલો સાધુ પુરુષ છે,

તેને તીર્થ'કર પણ કહે છે અને તેને જૈન લોકો પૂજે છે. હિંદુઓ ઘણા દેવોને પૂજે છે તેને બદલે જાને જૈનો ને જૌદો દેવત્વ પામેલા સાધુઓની પરંપરાને પૂજે છે. જૈનો કાલના ત્રણ એક પછી એક આવતા યુગ કરે છે અને દરેક યુગમાં ૨૪ જિનોને મૂકે છે. હાલ તેમનો બીજો યુગ ચાલે છે. પહેલા ને બીજા યુગના ચોવીસ સાધુઓ અવાંચીન જૈન ધર્મના દેવ છે.

“એ ચોવીસ સાધુઓને મંદિરોમાં ધ્યાનની સ્થિતિમાં બેઠેલા દર્શાવવામાં આવે છે. આકૃતિમાં તેઓ એક બીજાને એટલા બધા મળતા આવે છે કે તેમને ઝોળખવા સાફ જુદા જુદા રંગમાં ચિત્ત્રા હોય છે અને તેમની બેઠકો પર તેમનાં ભિન્ન ભિન્ન નામ કોતરેલાં હોય છે અથવા તો કોઈક લેદક ચિત્ર, સાધારણ રીતે કોઈક પ્રાણીનું પૂતળું, તેમની પાસે રાખવામાં આવે છે. તેમનાં જીવનની વાતોમાં એક બીજાથી ઝોળખાવનારું તત્ત્વ જાણ્યેજ હોય છે; પણ આ વાત ખાસ લક્ષમાં આવવા જેવી છે કે કદની જિઆઈમાં અને જિ'દગીની મર્યાદામાં એકસરખી જિતરતી સ્થિતિ જોવામાં આવે છે.” છેલ્લી ટીકાની પુષ્ટિમાં એકબે દાખલાઓ અસ્થાને નહિ ગણાય. બીજા યુગના ચોવીસ સાધુ પુરુષોમાંના પહેલા પૃથક્ હતા. તેમનું કદ જિઆઈમાં ૫૦૦ પોલ હતું અને તેઓ ૮૪,૦૦,૦૦૦ દીર્ઘ વર્ષ જીવ્યા. તેઓ ૨૦,૦૦,૦૦૦ વર્ષની ઉંમરના હતા ત્યારે તેમને રાજ્યાલિધેક થયો; અને તેમણે ૬૩,૦૦,૦૦૦ વર્ષ રાજ્ય કીધું અને ત્યાર પછી ૧,૦૦,૦૦૦ વર્ષ તપશ્ચર્યામાં ગાળ્યાં, ત્યારે તેઓ સાધુત્વ માટે યોગ્ય થયા. ચોવીસ સાધુઓમાંના છેલ્લાને ખરા તીર્થ'કર કહે છે; કેમકે તે સર્વમાં તેઓ વધારે પ્રસિદ્ધ હતા. તેમનું નામ મહાવીર હતું. ૨૮ વર્ષની ઉંમરે તેમના પિતા મરણ પામ્યા અને પોતે રાજા થયા, પરંતુ બે વર્ષ રાજ્ય કર્યા પછી રાજ્ય છોડી તપશ્ચર્યા કરવા લાગ્યા. ૪૨ વર્ષ તપ આચરી તૈયારી કર્યા પછી તેઓ હમેશને માટે દુઃખથી મુક્ત થયા. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો તેઓ ૭૨ વર્ષની ઉંમરે

પામ્યા અને ‘ વિલય ’ પામ્યા. ” દત્તકથા પ્રમાણે આ બનાવ ૨,૪૦૦ વર્ષ પહેલાં થયો.^૧

અંબે હુબોધસનાર કહેવા પ્રમાણે જૈનોમાં ઇશ્વરનો પ્રાદ વિચાર છે. તેઓ એકજ પરમેશ્વરને માને છે. તે એક છે, અવિલામ્બ, અદૃશ્ય, શુદ્ધ આત્મા છે. તેનામાં ચાર મુખ્ય શુભ છે:—ક્રોધપણ, અપારજ્ઞાન, શક્તિ, અને મુખ. આ સર્વશક્તિમાન પરમેશ્વર પોતાની સંપૂર્ણતાના વિચારમાં અને પોતાના મુખના આનન્દમાં તદ્દન ગરક થયેલ છે. સદ્ગુણ અને હૃદય, સત્ અને અસત્, તરફ તે સરખા તટસ્થ-બેપરવા છે.

પોતાના દેવત્વ પામેલા સાધુ પુરુષોની, તીર્થકરોની અને પોતાનામાં પવિત્ર મનાતા બીજા પૂજાપાત્રોની જે પૂજા ને લક્ષિત જૈનો કરે છે તેથી પરમેશ્વરની પૂજામાં કંઈ ન્યૂનતા આવતી નથી; કારણ કે એ પવિત્ર પુરુષો મરણ પછી મોક્ષ-મુક્તિ-અત્યાનન્દની સ્થિતિ પામી પરમેશ્વર સાથે તદ્દન એકરૂપ થયા છે, છૂટા ન પડે એવી રીતે જોડાઈ ગયા છે. ”

જૈન લોકો પુનર્જન્મનો સિદ્ધાન્ત દૃઢ રીતે માને છે; અર્થાત્, તેઓ માને છે કે મરણ પછી આત્મા એક શરીરમાંથી બીજા શરીરમાં પેસે છે. તેઓ એમ માને છે કે પાપી પુરુષને આવતા જન્મકારમાં અપરાધના પ્રમાણમાં જતું, પેટે ચાલનાર પ્રાણી, પક્ષી, કે ચોપગાને જન્મ લેવો પડે છે. તેટલા માટે સ્વાભાવિક રીતેજ તેઓ આખા જીવનને માનવન્તુ ગણે છે અને તેમનો ઓળખાવી આપનારો ઉપદેશ અહિંસા પરમો ધર્મ—હિંસા ન કરવી એજ ઉત્તમ ધર્મ છે—એ છે. તેઓ કોઈ પણ સ્વરૂપમાં જીવની હિંસાને તિરસ્કારે છે, પ્રાણી પ્રત્યે

૧. વિશ્વિન્દ્રવત્ ‘ હિંદુપ્રણાલ’, ૫૦ ૪૮૯

૨. હુબોધસિદ્ધ ‘ હિંદુસ્તાનના લોકોનું વર્ણન, ’ ૫૦ ૩૯૭

અતિશય દયા બતાવે છે અને માંદાં કે નકામાં થઈ ગયલાં પ્રાણીઓ માટે ઇન્દ્રિયતાલો કે આશ્રમોને તેઓ સર્વથી વધારે પુષ્ટિ આપે છે.

જૈનોના ભવિષ્ય વિષે વિચારતાં તેઓ હિંદુધર્મમાં સમાઈ જશે એમાં ભાગ્યેજ સંદેહ રહે છે. હાલ પણ તેઓ મંદિરોમાં પ્રાદ્યક્ષ ધમશુરુઓને કામે લગાડે છે અને બ્રહ્મા, શિવ, વિષ્ણુ, અને ગણેશ, એવા હિંદુ દેવોને ઊતરતું માન આપે છે.

ઉપસંહાર અને પરિસમાપ્તિ

હિંદુ પુરાણનાં દેવ અને દેવીની અમારી સંક્ષિપ્ત સમીક્ષા-માં પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોના ઉદ્દોગ અને ખંતભરેલા સંશોધનથી જે અન્ધારા જમાનામાં ઇતિહાસ લખવાનો આરંભ થયો તે જમાનામાં દન્તકથા પ્રમાણે કેટલાક દેવ પ્રબળ સત્તાવાળા હતા તેમનું સ્વરૂપ સમજવા અમે શક્તિમાન થયા છીએ અને પ્રમાણભૂત મૂળ પુસ્તકો-માંથી તેમના જીવનનો ઇતિહાસ વર્ણવવા તથા તેમની સ્થિતિ અને અગત્ય કેટલેક અંશે નક્કી કરવા સમર્થ થયા છીએ. જે ધાર્મિક અને સામાજિક પદ્ધતિ મનુષ્યજાતિને બાળીતી એક પ્રાચીનમાં પ્રાચીન પદ્ધતિ છે અને જેમાં એવી તો સંઘટ્ટના, પરિસ્થિતિ, ને અતુલ્યતા, અને 'પોતાનું' સ્વરૂપ પુનઃ પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ જણાઈ છે કે કોઈ પણ બીજા ધર્મમાં એવી શક્તિ છે એમ કોઈથી કહી શકાતું નથી, એ ધાર્મિક અને સામાજિક પદ્ધતિમાંથી એ દેવ ઉત્પન્ન થયા છે અને એમની ઉત્પત્તિમાં ભક્તિ અને કલ્પનાશક્તિ કારણરૂપ છે, એનું 'ખડ્ગ' સ્વરૂપ આપણા સમજવામાં આવે છે ત્યારે અમે જે કરી શક્યા છીએ તેને માટે અમારું આશ્ચર્ય વધે છે. વળી આ સર્વગ્રાહક અને પરસ્પર સુસંબદ્ધ પુરાણોનાં મૂળ શોધી કાઢતાં પ્રાચીન વેદોમાં અને દુનિયાના બૃન્ધા ધર્મગ્રન્થોમાં એનાં અસલ મૂળ છે એમ માલમ પડે છે ત્યારે અમારું આશ્ચર્ય એથી પણ વિશેષ થાય છે. જે લોકો આ પ્રાચીન દેવને પૂજે છે, જેમનાં ચારિત્ર્ય તે પ્રાચીન વિચારપદ્ધતિથી ઘડાય છે અને અંકુશમાં રહે છે, અને જેઓ વેદની ઋચાઓ પ્રતિ અતિશય પૂજ્યભાવ દર્શાવે છે, તે લોકો પૃથ્વીની સપાટી પર વસ્તીમાં માત્ર એકજ પ્રજાથી ઊતરતા છે, અને દુનિયાના નીતિયુદ્ધના રણક્ષેત્રમાં માપી ન શકાય એવું પ્રબળ અને સારાં કે નહારાં પરિણામનું નિશ્ચાયક બળ છે, એ વાત

ત્યારે અમે યાદ લાવીએ છીએ ત્યારે હિંદુપુરાણની અમારી સમીક્ષાની અગત્ય અને અત્યંત વ્યાવહારિક સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થાય છે.

તેટલા માટે હિંદુપુરાણની નીતિસંબંધી અને યુદ્ધિસંબંધી યોગ્યતાની ખરી કિંમત આંકવી અને તેની વિવેકથી તુલના કરવી એ અત્યંત અગત્યનું છે. મોટા હિંદુસમાજના ખધારણમાં તેનો કેટલો અંશ છે ? અપૂર્ણ જ્ઞાનવાળા લાખો ભટકતા લોકોએ પોતાના અણીના અને જરૂરના સમયમાં જે પુરાણ તરફ દ્રષ્ટિ કરી છે તેમને જીવનમાં તેનાથી શો દિલાસો, શી આશા, અને શી પ્રેરણા મળ્યાં છે ? હિંદુપુરાણમાં નીતિની યોગ્યતા છે એમ કહી શકાય ? શું એથી નીતિની સમજ અધારી થવા નથી પામતી ? એથી નીતિની સમજ નષ્ટ જેવી થાય છે એમ યુરોપના વિદ્વાનો લગભગ એકમતે સાક્ષી પૂરે છે. આ પુસ્તકમાં આપેલાં ઘણાં પ્રમાણમાંથી વિગતવાર ફકરા આપવા એ સુકાબલે સહેલું છે; પરંતુ લક્ષિતમાન હિંદુઓ તરેહવાર અને પરસ્પરવિરુદ્ધ વાતોઓને પૂર્ણ શ્રદ્ધાથી ખરી માને છે અને કોઈક વિચિત્ર કલ્પનાવાળા દેવની સંપૂર્ણ પરિત્યાગવૃત્તિથી મંદિરમાં પૂજા કરે છે, તે હિંદુઓની માનસિક સ્થિતિ સમજવી ગમે તેવા સમજાવનાવાળા અને જ્ઞાની યુરોપીઅન વિદ્વાનને પણ અતિશય અધરી છે એમ અમારું મત છે તેથી એવા ફકરા આપતાં અમારું મન આચકો ખાય છે. વળી હિંદુઓ “ જન્મેલા છે, કંઈ બનાવાતા નથી ” અને તેમની આદર્શરૂપ ધાર્મિક ભાવનાનું રહસ્ય ઉત્તમમાં ઉત્તમ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો પણ સહેલાઈથી કળી શકતા નથી, એમ ત્યારે હિંદુ પુરાણની ખરી નીતિસંબંધી કિંમત આંકવામાં અમને તેઓ શી રીતે સહાયતા આપી શકે ?

તોપણ પાશ્ચાત્ય દ્રષ્ટિથી જોતાં પણ આટલું તો અવશ્ય સ્વીકારવું જોઈએ કે હિંદુ જેવી સર્વથી વિશેષ ધાર્મિક પ્રબળતાં પુરાણમાંથી અમને અગત્યના બોધ મળે છે. એક તો હાલના પાશ્ચાત્ય જીવનના અતિશય આધિભૌતિક વિચારો કરતાં આધ્યાત્મિક

વિચારો વિશેષ ઉત્કૃષ્ટ છે એમ પુરાણોમાં હમેશ ઠોકીને-ફદતાપૂર્વક કહેવામાં આવ્યું છે. હિંદુઓ “ ધનપતિને-ધનના દેવને ” અત્યંત કદ્રૂપા સ્વરૂપનો શક્તિમાન માને છે અથવા તો “ સંપત્તિના દેવ ” ગણેશને અતિશય કંટાળો ઉપજે એવા દેખાવવાળો અને ભિતરતા પ્રકારના ગણેશનો નાયક કહે છે. આવી હિંદુઓની કલ્પનાથી સંપત્તિમાન શક્તિમાનનીઓને સાડું નહિ લાગે. વળી આ સંખ્યાબંધ દેવો મનુષ્ય-જીવનની દરેક બની શકે એવી પ્રવૃત્તિ અને સ્વરૂપમાં કેવા વિચિત્ર રીતે બ્યાપી રહ્યા છે ! હિંદુઓ દુનિયાની ધાર્મિક સમજને છેવટે જે કાળો પૂરો પાડશે તે કંઈ નાનોસુનો થશે નહિ; કારણ કે હિંદુ પુરાણ અને હિંદુ ધર્મના આચારથી આપણે બાણીએ છીએ કે હિંદુધર્મ દરરોજના જીવનના અંશે અંશમાં ને છેક આન્તર સ્વરૂપમાં દાખલ થયેલો છે. ધર્મની બાબતમાં બાહ્ય સ્વરૂપમાં જ રહેનારા પાશ્ચાત્ય લોકો પ્રત્યે હિંદુઓને એટલો બધો વીર તિરસ્કાર છે કે તે કશાથી પણ મટતો નથી કે તેનું સમાધાન થઈ શકતું નથી અને પશ્ચિમમાં ઘણા દાખલાઓમાં ધર્મ દૃષ્ટિગોચરમાંથી લુપ્ત થતો દેખાય છે તેને બદલે હિંદુઓમાં તો ધર્મનો ખરેખરો ઉત્સાહ છે. કાશીના ઘાટો ઉપર હજારો લોકોનાં ટોળાં આત્માને શુદ્ધ કરવા પવિત્ર ગંગા નદીમાં સ્નાન કરતાં જોવાં અને મુખ્ય મંદિરોમાં એટલી બધી ભીડ થાય છે કે પોલીસને આડ રાખવાની અને એકી વખતે તેમાં અમુક સંખ્યાને જ દાખલ કરવાની જરૂર પડે છે, એવી ભીડમાં અત્યંત હોંસથી, લગાર પણ મિલકત ખોયા વગર એક બીજાને ઠોંસો મારી માર્ગ કરતાં એ ટોળાં જોવાં, એનાથી આજે દુનિયામાં બીજું કંઈ વધારે વિસ્મયકારક નથી. આ વાત અવશ્ય ચાહ રાખવાની છે કે કોઈ અફસુત, વિચિત્ર દેવની પૂજા કરવા માટે આ ભકતો લાંબી મુસાફરી કરીને આવ્યા છે, તેમણે ઘણી અથવડ અને તગી પણ વેડી છે. આ ભકિત પાશ્ચાત્ય ખુદ્દિને રુચે એવી ભલે ન હોય અથવા તો સાહ્યકારક ધર્મ વિષે આપણી સમજને એ સારી ન લાગે, તોપણ પ્રોફેસર મેક્સ મ્યુલર પણ આ ભકિતના વાસ્તવિકપણ વિષે કંઈ સંદેહ લાવી

શકશે નહિ. આજ પણ હિંદુ પુરાણ આ અદ્ભુત ભક્તિથી ભરપૂર છે; ઘણી વાર તેથી તેમાં રૂપાન્તર થયું છે; કેમકે તેમાં ઉત્કૃષ્ટ અને ઘણી વાસ્તવિક ધાર્મિક સમજનું લક્ષણ જોવામાં આવે છે.

આટલી પ્રતાવના કયાં પછી નીતિની ગાળતમાં હિંદુ પુરાણની કેટલી યોગ્યતા છે તે વિષે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોનો પુરાવો સંક્ષેપમાં મૂકીશું. ઘણા વિદ્વાનોએ પૂર્વના વિચારોનો દુસ્તર સમુદ્ર તરવાને અનેક વર્ષ મથન કર્યું છે તેમાંથી અમે એક કે બેજ અગ્રેસરોનાં નામ આપીશું. આપણને ફસાવી પાડે એવા નીતિના ખરાબા તરફ જે પ્રબળ પ્રવાહો સરખી રીતે વહ્યા જાય છે તે પ્રવાહોને લીધે હિંદુ પુરાણોમાં જે જોખમો રહ્યાં છે તે તરફ તેઓ આપણને ચેતવે છે. અમે બેશક કબૂલ કરીએ કે તેઓ આવાં બળનું અસ્તિત્વ સમજવા શક્તિમાન થયા છે; પરંતુ પૂર્વના લોકોના મનોવિચારની ઉંડાઈ તેમનાથી માપી શકાતી નથી કે એ પ્રવાહોનાં અસલ મૂળ શોધી કઢાતાં નથી. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, આપણા વિષયની નીતિસંબંધી યોગ્યતાની ખરી કિંમત માપવી શક્ય થશે; પરંતુ તેનાં ગુચ્ચવણુ-ભરેલાં અને ઘણી વાર પરસ્પરવિરુદ્ધ આધારભૂત વચનનું રહસ્ય આપણાથી ઉકેલી શકાશે નહિ.

સર આલ્ફ્રેડ લાયલને હિંદુજીવન વિષે બહોળો અનુભવ હતો અને તે સરકારનો વિશ્વાસુ અધિકારી હતો, તે એ વિષે પોતાના દૃષ્ટિબિંદુથી વિચાર નીચે પ્રમાણે વિચિત્ર દૃષ્ટાન્તથી દર્શાવે છે:—

“ અનેકદેવવાદી હિંદુસ્તાનમાં ધાર્મિક વિચાર અને આચારના આપણી દૃષ્ટિ આગળથી જતા સંપૂર્ણ ચિત્રને અસલી જંગલના અત્યંત ગુચ્ચવણુવાળા સ્વરૂપ સાથે સરખાવી શકાય. ત્યાં સવ પ્રકાર, ઉંમર, અને કદનાં ઝાડ એક બીજા સાથે ગુચ્ચવાઈ જતાં અને અને અમર્યાદાં જોવામાં આવે છે; કેટલાંકને નાશ થાય છે; બીજાંમાં

જાણના કૃષ્ણા ને રાણીઓ કૂટે છે અને 'તે અન્ય વૃક્ષવૃન્દથી વધારે જાણી જાય છે—અને આડનાં શિખરની ઉપર નીલ આકાશનો દેખાવ છે તે પાર્થિવ વિચારથી વિલક્ષ્ય અને ઘણા જાણી જતા અપરિચિન્ન, સર્વોત્કૃષ્ટ વિચારનું પ્રદર્શન છે.'^૧

ખીલ મોટા વિકાસો હિંદુ પુરાણોની નીતિસંબંધી યોગ્યતા વિષે આથી પણ ઓછા અનુકૂળ છે.

૧૮૭૩ના ડીસેમ્બરની ૩૭ તારીખે વેસ્ટ મિન્સ્ટર એમિનના મધ્ય ભાગમાં આપેલા ધર્મપ્રચારક મંડળ વિષેના એક ભાષણમાં મેક્સ મ્યુલર કહે છે કે “ધર્મ” તરીકે બ્રાહ્મણધર્મ દિવસનો પ્રકાશ ખરી શકતો નથી—હાલના જ્ઞાનપ્રકાશની કસોટીમાં ઊતરી શકતો નથી. શિવ, વિષ્ણુ, કે અન્ય લોકપ્રિય દેવોની પૂજા જમ્યુપિટર, એપોલો, અને મિનર્વાની પૂજાના જેવીજ છે, રે, ઘણી ખાખતોમાં એથી પણ વધારે અધમ અને જંગલી સ્વરૂપની છે, જે વિચાર-ભૂમિકા આપણા પગ તળે ક્યારની દબાઈ ગઈ છે તે ભૂમિકાને લગતી એ પૂજા છે; સિંહ અને વાઘની પેઠે તે જીવતી રહે પણ ખરી; પરંતુ સ્વતંત્ર વિચાર અને સુધરેલા જીવનના શ્વાસમાત્રથી તે નાશ પામશે.

“ એ ખરી વાત છે કે હિંદુસ્તાનમાં લાખો મરદો, સ્ત્રીઓ, અને છોકરાં અર્ધો માણસ અને અર્ધો પક્ષી એવા ગણેડના વાહન પર આરૂઢ થયેલી કે નાગ પર શયન કરતી ચતુર્ભુજ વિષ્ણુની પત્થરની પ્રતિમાઓ આગળ ઠંડવત્ પ્રણામ કરે છે; તેઓ પૃથ્વી પર નમ્ર આરૂઢ થયેલા, ભૂષણ તરીકે કપાલમાલા ધારણ કરનાર, ત્રિનેત્રવાળા રાક્ષસભૂત શિવની પૂજા કરે છે, એ પણ ખરી વાત છે. એવાં મનુષ્ય છે કે તેઓ હજી પણ મયૂર પર સવાર થતા, હાથમાં ધનુષ્ ને બાણ ધારણ કરતા, છ સુખવાળા લડાઈના દેવ કાર્તિકેયને માને

છે; અને હાથીના માથાવાળા, મૂષકવાહન, ચતુર્ભુજ ગણેશનું આવાહન કરે છે. રે, એ પણ ખરી વાત છે કે ઓગણીસમા સૈકાના પૂર્ણ પ્રકાશમાં કાલિકા દેવીની આકૃતિને તેના પોતાનાજ શહેર કલકત્તાના મહોત્સવામાંથી લઈ લાય છે, તે સમયે તેના છૂટા વિખરાયલા કેશ પગ સુધી પહોંચે છે, તેણે મનુષ્યનાં માથાંની માળા પહેરેલી હોય છે, તેની જીભ તેના મુખમાંથી બહાર નીકળેલી હોય છે, અને તેનો કમ્મરપટો લોહીથી ખરાડાયેલો હોય છે. આ બધું ખરું છે; પરંતુ લખી, વાચી, કે વિચાર કરી શકે એવા ગમે તે કોઈ હિંદુને પૂછો કે તમે શું આજ દેવોને માનો છો ? આ પ્રશ્ન સાંભળી તરતજ તમારા ભોળાપણા-દરેક વસ્તુ ખરી માની દેવાના સ્વભાવ-તરફ તેઓ હસશે. હિંદુસ્તાનમાં પ્રબલક્રીય ધર્મ આ પ્રમાણે જીવતો મુએલો છે તે ક્યાં મુધી ટકશે તે કોઈથી કહી શકાશે નહિ "

હિંદુ પુરાણોમાં નીતિસંબંધી યોગ્યતાનો અભાવ છે તે વિષે આ અભિપ્રાયોને પુષ્ટિ આપવાનાં થોડાંક સાદાં અને છેક મૂળ-તત્ત્વનાં કારણ છે. તેની જે અતિશય વૃદ્ધિ થઈ છે, એક એકની માથે સ્પર્ધા કરતા અનેક દેવો વિષે જે અતિશય ગુચ્છવણ ઉત્પન્ન થઈ છે, તેથી બેશક નીતિનિયમનું બળ ઓછું થાય છે; કારણ કે તે નિયમ કોઈથી પણ વાધો ન કઢાય એવી સ્પષ્ટતા અને ગૌરવથી નીતિનાં કામની વ્યવસ્થા કરી શકે-એવી એક મધ્યસ્થ સત્તા પર આધાર રાખે છે. વળી આરંભમા એમ ન હતું પણ હાલ મૂર્તિપૂજા એ હિંદુ ધર્મનો એક મટક અંશ છે અને તેને હિંદુપુરાણ સાથે વધારે ખાતર રીતે સંબંધ છે અને મૂર્તિપૂજા મૂર્તિપૂજા તરીકે ચારિત્ર્યને અધમ કરનારી છે. લોકપ્રિય મૂર્તિપૂજાનું સ્વરૂપ આ પુસ્તકમાં ચિત્રો આપ્યા છે તેથી જણાઈ આવે છે અને તે મારા અર્થ સ્પષ્ટ કરવા પૂતા છે. એ ચિત્રો અને આ પુસ્તકમા આપેલી હકીકત દેખાના કહેવાતા જીવનની જે વાતોનો પૂરી પાડે છે તેથી દેશ ભરપૂર છે અને કદ્રૂપી અને લોતાં કંડાળો આવે એવી મૂર્તિ-ઓમાં વસતા દેવ વિષે અશુદ્ધ વિચારથી પૂજકનાં મત અને

જીવન અવશ્ય અધમ થવાં જોઈએ. એ અર્થે કસાવવાને પ્રશિશ્ન કરવાની જરૂર નથી.

હવે બુદ્ધિવિષયક દૃષ્ટિબિન્દુથી જોતાં થું પુરાણો હિંદુઓને સંસ્કારી બનાવી શકે છે અને ઉન્નતિમાં લાવી શકે છે? જે વિચારો ઘણી વાર ઝોટા અને ખાલિશ હોય છે તેને પુરાણ ઉન્નત કરવે છે; અને તેમાં અદ્ભુત સૌન્દર્યનો પ્રકાશ જોવામાં આવે છે, તોપણ તેના બાધથી મન હમેશ અજ્ઞાનની સ્થિતિમાં રહેવાનો ખરેખરો સંભવ છે. સર મોનિઅર વિલિઅમ્સ આદ્યજ્ઞસત્તા વિષે કહે છે કે “બુદ્ધિનો વિકાસ અટકાવવાની અતે જિતરતી જ્ઞાતિઓને હમેશ ખાલ્યાવસ્થામાં અજ્ઞાનમાં રાખવાની તેની યુક્તિ હોવાથી તેણે યુદ્ધપની અતિમનસ્વી પરીઓની વાર્તાઓમાં ક્ષન્તવ્ય ગણી શકાય તેના કરતાં વધારે વિસ્તારવાળી અને મૂખાંબલરેલી અતિશયોક્તિનાં વર્ણન માટે લોકોની તૃષ્ણા ઉત્તેજિત કરી. જેમ કોઈ વાત વધારે અસંભવિત, તેમ તેથી વિશેષ ખાલિશ આનન્દ ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ. વખતનું વર્ણન લાખો વર્ષથી, અને જગતનું લાખો માંદલથી થાય છે, તેમજ યુદ્ધનું વર્ણન કરવું હોય તો લાખો ચોદાઓ અને હાથીઓને રણક્ષેત્રમાં લાવ્યા વગર તે વર્ણનનો વિચારજ થઈ શકે નહિ.”

એજ પ્રમાણે લોડ મેકાલે કહે છે કે “આદ્યજ્ઞો લખેલાં પુરાણો એવાં તો મૂખાંબલરેલાં છે કે જેઓ તે સાચાં છે એમ સ્વીકારે છે તેમજ મન અવશ્ય અધમ થાય છે.”

તોપણ હિંદુ પુરાણનું જ્ઞાન મેળવનાર પુરુષ આવા વિચારોને પોતાની દૃષ્ટિની બહાર રાખે અને નિઃપ્રમદપાત મત રાખીને તેનો અભ્યાસ શરૂ કરે તો તેને તે બેચક મોહ પ્રમાણમાં બિના રહેશે નહિ. હજી હિંદુઓના યૌરણિક વિચારના ઘણા પ્રદેશોની સરીક્ષ કરવાની બાકી રહે છે. સંપિના આરંભનો અભ્યાસ, એક તરફ સાસલી જાતોના દેવ અને બીજી તરફ હિંદુસ્તાનની બહારની પ્રજાના દેવ વિષે

હિંદુઓના પૌરાણિક વિચારની અસર અને હિંદુ પુરાણોનો પ્રાચીન ધર્મની, ગ્રીક, અને રોમન દેવો સાથે ગાઢો સંબંધ—આ વિષયો રસથી પરિપૂર્ણ છે અને વિદ્વતા અને અવકાશ જેમને હોય એવા પડિતોએ એ વિષે શોધ કરવી એ તેમની મોટી ફરજ છે. આવા અભ્યાસથી મનુષ્યભૂતિશાસ્ત્રના અને ધર્મતુલનાશાસ્ત્રના અભ્યાસકોને ઘણા અગત્યના સવાલ ઊભા થશે અને કદાચ કૂટ પ્રશ્નોનો નિકાલ પણ થશે.

હવે પુરાણના વિષય અને તેની અંદર સમાયલા અને તેને નિયમમાં રાખતા વિચાર વિષે થોડા શબ્દ કહીને આ વિસ્તીર્ણ વિષયની અમારી સક્ષિપ્ત સમીક્ષા અમારે પૂરી કરવી જોઈએ.

રસિકને આ આધારભૂત સિદ્ધાન્ત સ્થાપ્યો છે કે પુરાણમાં તમારે રચનાના ત્રણ ભાગ જોવાના છે.—

૧. કુદરતી જીવનમાં મૂળ:—જેનું કે સૂર્ય, આકાશ, વાદળ, કે સમુદ્ર;

૨. જે શાખાઓ—

(અ) જેમ બાળક પોતાના ભાઈ કે બેન સાથે હાથ પકડીને ચાલી શકે છે તેમ જેની સાથે તમે હાથ પકડી ચાલી શકો એવા દેવનો પુરુષના સ્વરૂપમાં અવતાર એક વિશ્વાસુ અને સોખમત કરવા લાયક દેવ થાય છે.

(આ) એ અવતારનો નીતિના સંબંધમાં અર્થ અને વિચાર.

આ નિયમ આર્ય વર્તોએને લાગુ પાડતાં કુદરતી જીવનમાં તેનાં મૂળ અને જે શાખાવાળાં તેનાં થડ ઘણી વૈદિક પૌરાણિક કલ્પનાઓમાં સ્પષ્ટ રીતે ચોધી કાઢી ચકાસ એમ છે. વરુણ એ અપરિચિન્ન આકાશનો દેવ છે. એનું કુદરતી પાછળું સ્થાન સ્વર્ગનો તારાથી ભરેલો વિશાળ ભાગ છે. અવતાર લે છે ત્યારે એની સર્વજ્ઞ

દૃષ્ટિ નીચે આવેલી પીડાતી દુનિયા તરફ દેખરેખ રાખે છે. એ પાપીને શિક્ષા કરે છે અને પુણ્યશાલીને ઇનામ આપે છે:—

“સ્વર્ગમાં અને પૃથ્વીમાં જે કંઈ છે, જે કંઈ આકાશની પેલી તરફ છે, તે સર્વ વરુણની દૃષ્ટિ આગળ ખુલ્લુ થયલું રહે છે.”

પછી આ સર્વજ્ઞ દેવની નીતિસંજ્ઞા અગત્ય જોવામાં આવે છે. માણસો એનું જ્ઞાન અને સત્તા પ્રત્યક્ષ જાણે છે તેથી ક્ષમા માટે એની પ્રાર્થના કરે છે. તેઓ કહે છે કે “અમને અમારા વડીલોનાં પાપમાંથી અને અમે જે પાપ કર્યાં છે તેમાંથી મુક્ત કરો.”

એજ પ્રમાણે, ઇન્દ્ર એ તોફાનના કોથી સપાટાનું પ્રદર્શન છે. ઘણા લાંબો વખત અનાવૃષ્ટિ રહ્યા પછી ચોમાસું ફાટે છે ત્યારે હજી પણ તેના વળનો કડકો સંભળાય છે. અવતારરૂપ થઈ તે સુકાઈ જતી જમીન અને મરણ પામેલા લોકો, જેઓ બળી જતાં ગંગાનાં મેદાન પર મેઘદેવને વર્ષવા વિનવે છે, તેમનાથી કીમતી વૃદ્ધિથી ભરેલાં વાદળોને અટકાવનાર પુત્રાસુરને હરાવે છે. પાછલા વૈદિક દેવોમાં મુખ્ય એવા એ દેવની જે વેદમાં પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે તેમાં એની નીતિસંજ્ઞા અગત્ય જણાઈ આવે છે:—

“તું અમારો રક્ષક, સમર્થક, અને મિત્ર છે; ભાઈ, પિતા, અને માતા, સર્વ એકત્રિત છે; પિતાઓમાં ઉત્તમ પિતૃત્વ ધરાવનાર! અમે તારા છીએ અને તું અમારો છે. અમે તારી સ્તુતિ કરીએ ત્યારે તારો કૃપાળુ આત્મા હયાલાવથી અમારી તરફ ફરે અને એક પાપને માટે કે અનેક પાપને માટે અમારો નાશ ન કરે.”

જે વૃષ્ટિદાતા પૃથ્વીને બળથી ભરી દેતો અને હજારોને જીવન અને આશા આપતો ઉપકારક વૃષ્ટિ મોકલે છે તે એક પગલે પ્રજાને રક્ષક અને મિત્ર થાય છે.

હવે પૌરાણિક સમય પર જતાં આ અવશ્ય સંક્ષિપ્ત સમીક્ષામાં

આપણે કુદરતી જીવનવાળા કોઈ પદાર્થમાં નહિ પણ કુદરતી જીવનની અંદર રહેલા અને તેને નિયમમાં રાખતા આધારભૂત તત્ત્વમાં મૂળ જોઈએ છીએ. લાયલ કહે છે કે “ગ્રૌઠ અને ભયાનક શિવ ધણું કરીને મનુષ્ય પર વહેલામાં વહેલા અને સર્વથી વધારે સામાન્ય થયલા કુદરતના સંસ્કારનું-અનન્ત અને દયાશૂન્ય વિકારનું, જીવનની વારંવાર થતી ભરતી અને ઓટનું, જન્મ અને મરણનું-પ્રદર્શન છે. અવતારી પુરુષ તરીકે તે વિનાશની ભયંકર મૂર્તિ થાય છે અને તેજ સમયે જીવનનો અધિપતિ અને અર્પનાર પણ થાય છે, કારણ કે સુદૃઢ નિયમ પ્રમાણે પદાર્થમાત્ર વિનાશ પામવા અને અવયવો છૂટા પડી કંકડે કંકડા થઈ જવા શક્ય છે, તોપણ જીવનના અનેક સ્વરૂપમાં કુદરત ફરી જન્મ પામ્યાંજ કરે છે. તેટલા માટે બધી સજીવ સૃષ્ટિ તેમની છે. કુદરતની હમેશ જન્મમરણની ઘટમાળ પર તેઓ અધ્યક્ષનું કામ કરે છે. આ દેવ, કાળના અધિપતિ, જન્મ અને મરણના શાસક છે. એમનાં હબરો દહેરાં જેમણે આખા હિંદુસ્તાનમાં સર્વત્ર ફેલાયલાં જોયાં છે તેઓજ એમના તેજસ્વી અધિકાર અને નીતિ-સંબંધી અગત્યની ઝાંખી પણ કિંમત આંકી શકે છે. એમની વિશેષ પૂજા થાય છે; કારણ કે હિંદુસ્તાનમાં કોઈ પણ એકલા અવતાર કરતાં એમનો વધારે ભય છે.

“આથી ઉલટું, વિષ્ણુ એ ઉચ્ચ વિકાસ, મનુષ્યના આત્માની જાણે માર્ગે જવાની વૃત્તિનો અવતાર છે. તેઓ કેટલાક મોટા અને દુરગામી અસરવાળા ધર્મિક વિચારોનું પ્રદર્શન છે. પદાર્થ-માત્રના વૃદ્ધિ પામતા પ્રવાહ અને વિકારમાં તેઓ તેમના રક્ષક છે; અને તેઓ એક મોટામાં મોટા દેવ છે તોપણ તેમણે મનુષ્યના કે હલકા પ્રાણીના સ્વરૂપમાં વારંવાર પૃથ્વી પર અવતાર લીધે છે..... ઘણાખરા પ્રસિદ્ધ સન્તો, વીરો, કાવ્ય અને કાંદબરીઓના અર્ધ-દિવ્ય પુરુષો અને ઘણા ચઢતા દેવો વિષ્ણુનાં પ્રત્યક્ સ્વરૂપ હોય એમ ઓળખાય છે; કોઈ ભારે જોખમને વખતે બાજુ ફેરવી નાખે એવી મદદ આપવા માટે અથવા તે જગતની નાશબૂમમાં નટને

વેપ લજવવાને માટે તેમનાંજ શરીર મારફત તેઓ પોતાનું મર્ત્ય સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. ઇશ્વરના આવી રીતે અવતાર લેવાનો સિદ્ધાન્ત હિંદુધર્મમાં એક ઘણોજ અગત્યનો અને અસરકારક સિદ્ધાન્ત છે, તે ધર્મનાં બુદ્ધાં બુદ્ધાં સ્વરૂપને જોડે છે ને સમજાવે છે, નીચલા વિચારોને ઉપલા વિચારો સાથે જોડે છે અને એ બધાંને માટે સમાધાનનું સામાન્ય સ્થળ કે પદ્ધતિ પૂરી પાડે છે. દાખલા તરીકે, તે એમ દર્શાવે છે કે કોઈ જંગલી ટોળીએ પવિત્ર માનેલું ગ્રાણી આદ્યબૌદ્ધી પૂજતા મોટા દેવનુંજ સ્વરૂપ છે; અથવા તો એથી એમ સિદ્ધ થાય કે કોઈ અપ્રસિદ્ધ કે સ્થાનિક દેવના પૂજકો અભણતાં વિષ્ણુનેજ પૂજે છે. તે આ પ્રમાણે નીચલા દેવોનું સમાધાન કરે છે કે તેમને ઉપલા દેવોમાં સમાવી દે છે; અને એ રીતે તેમને આકાશ સુધી જાયા ચઢાવી દેવત્વની પંક્તિમાં મૂકે છે ત્યારે તે જાયા દેવોને સ્વર્ગમાંથી નીચે લાવી મનુષ્યનાં કામકાજમાં ભાગ લેવડાવે છે. ”^૧

આ પ્રમાણે આદ્યબૌદ્ધર્મની ત્રિમૂર્તિના મોટા દેવ શિવ અને વિષ્ણુની ઉત્ક્રાન્તિ વધારે પ્રાચીન અને ઓછા શુભવચ્ચલરેલા વેદિક દેવોમાંથી શોધી કાઢવામાંથી જે છેવટ પરિણામ આપ્યું છે તે એ છે કે પૌરાણિક વાર્તાઓ ઉત્પન્ન થવાનું મુખ્ય કારણ કુદરત સચેતન છે એવી શ્રદ્ધા છે. નમ્રમાં નમ્ર સ્વરૂપમાં એ શ્રદ્ધા સ્થાનિક પદાર્થને સચેતન માનવામાં અને સ્થાનિક જૂતને માનવામાં માલમ પડે છે અને એ રીતે ગામડાંના લોક ઝાડ, પથ્થર, ઇત્યાદિ કુદરતી પદાર્થને દેવ માને છે અને રસ્તાની બાજુએ મૂકી પૂજે છે; પરંતુ જગ્યામાં જગ્યા સ્વરૂપમાં એ શ્રદ્ધા કુદરતનાં નિયામક અને અંદર રહેલાં તત્ત્વને મૂર્તિ (મનુષ્યનો આકાર) આપવામાં અને પાછળથી તેને દેવ તરીકે પૂજવામાં જોવામાં આવે છે. એ પ્રમાણે શિવ અને વિષ્ણુની મોટી ભાવના ઉત્પન્ન થઈ છે. એ કંઈ માત્ર

કવિકલ્પના નથી; પરંતુ એક વિચારવન્ત અને પ્રાદ, જોકે આરંભક, કુદરતનું તત્ત્વજ્ઞાન છે. એ તત્ત્વજ્ઞાન નિષ્કળ થાય છે, તેનું કારણ એ છે કે તેમાં આ વાતનું ઘણું અંશે ખરું સ્વરૂપ સમજવામાં આવ્યું નથી કે ભક્ત આત્માને અવિનાશી પરમેશ્વર પાસે જવાને કુદરત એ માત્ર પ્રવેશમાર્ગ છે અને સર્જનહાર એ તેના હાથનાં કામથી—સૃષ્ટિથી તદ્દન ભુદું અને અપાર ઘરજો ઉત્કૃષ્ટ સત્ત્વ છે. આ સત્ય ઝાંખા સ્વરૂપમાં જેટલે અંશે તેમાં સમજાયું છે તેટલે અંશે તેમાં બળ અને કદાચ તેના લાખા આયુષ્યનું રહસ્ય આવ્યું છે. હિંદુઓના વિચારમાં એ સિદ્ધાન્ત હમેશાં જોવામાં આવે છે. બ્રાહ્મણો ‘અધિવાસ’ ની ક્રિયા કરી જે પ્રતિમા બનાવી હોય છે તેમાં દેવને રહેવા બોલાવી તેની સ્થાપના કરે છે તેથી એ સિદ્ધ થાય છે. જ્યારે પ્રતિમામાં પ્રાણુ એટલે “શ્વાસ, જીવ, કે આત્મા” મુકાય છે ત્યારે એ ક્રિયા પૂરી થાય છે અને પ્રથમ જે પદાર્થ બીલકુલ માન પામતો ન હતો તે હવે પૂર્ણનું સ્થાન થાય છે; કેમકે તેમા પરમાત્માએ પ્રવેશ કર્યો છે એમ માનવામાં આવે છે. આ પરમાત્મા કે બ્રહ્મા આખા વિશ્વમાં વ્યાપક છે અને સર્વ પદાર્થમાં ચેતન મૂકે છે એમ માનવામાં આવે છે.

વળી આ સિદ્ધાન્ત જેને આપણે પુરાણના નિયામક વિચાર તરીકે વર્ણવી શકીએ, તે માત્ર આ હાલની જિંદગીનેજ લાગુ પડે છે એમ નથી. એથી આગળ વધી અદ્વૈત દુનિયામાં ચેતન્ય અર્પનારા આત્મા મૂર્તિમન્ત સ્વરૂપે છે એવી શ્રદ્ધા થાય છે અને એ શ્રદ્ધામાં પુનર્જન્મના સિદ્ધાન્તનું મૂળ છે. તે પુનર્જન્મના સિદ્ધાન્તથી તે શ્રદ્ધા અનન્તતા સુધી પહોંચે છે.

શુદ્ધિપત્ર.

	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૫૦		ફૂંક	ફૂંક
૪૧	૨૦	સર્જુયામિતિ	સર્જુયામિતિ
૭૧	૨૩	ઈન્દ્રિયો	ઈન્દ્રિયો
૭૪	૧૫	પાછા	પાછાં
૧૧૩	૧૧	ફૂંક	ફૂંક
૧૪૬	૫	વિષ્ણુને	વિષ્ણુને
૧૫૨	૧૨	અત્યુહાસને	અત્યુહાસને
૨૩૩	૩	મૂત	મૂતિ
૨૪૪	૧૨	સયયે	સમયે
૨૫૬	૨૨	ગણ્ણતી.	ગણ્ણતી
૩૨૪	૨૪	માયામાંનું	માયામાંનું
૩૫૦	૧૪	પ્રસિદ્ધ	પ્રસિદ્ધ
૩૫૧	૭	ધશ્વરની	ધશ્વરની
૩૫૮	૧૭	મધ્યય	મધ્યમ
૩૭૦	૨૧	અમરપણાનો	અમરપણા
૩૭૮	૨૩	ધાર્મિક	ધાર્મિક
૩૮૫	૨૦	સાફ	સાફ
૩૮૭	૨૦	સલાહ શાન્તિ	સલાહશાન્તિ
૩૬૭	૨		